

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

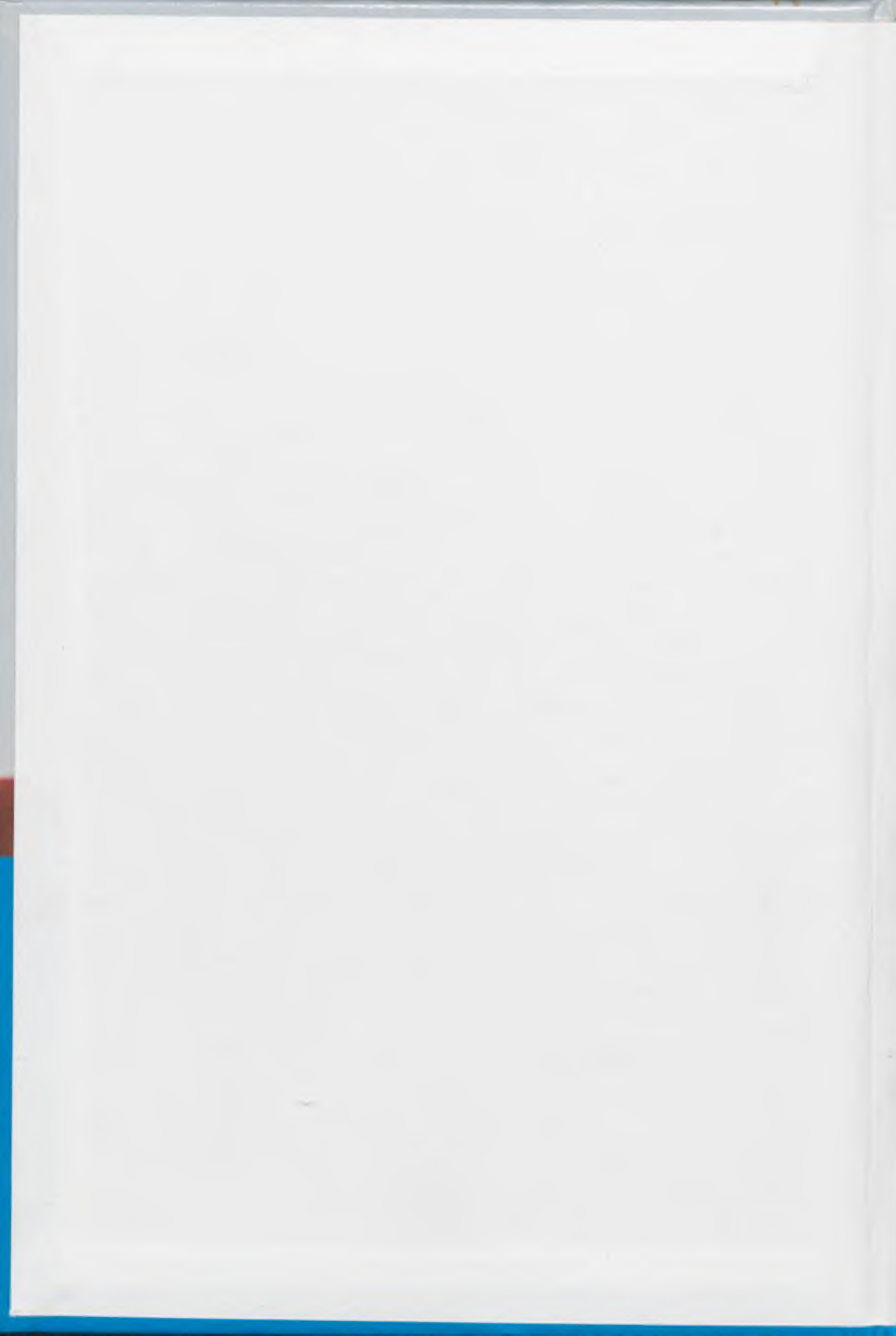
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

1995

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

SØNDERJYSKE
ÅRBØGER
1995

Udgivet af
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

ved
LARS N. HENNINGSEN

Sønderjyske Årbøger 1995
er udgivet med støtte fra

Brdr. Brovst' Legat
Dansk Kultursamfund af 1910
Nykredits Fond
Sønderhav og Omegns Mødehus' Legat
Sønderjyllands Amt
Union Bank Flensborg

Omslagsbilleder:

Forsiden:
Dronning Margrethe på talerstolen
ved folkefesten i Dybbøl Skanse
11. juli 1995 – bistået af
amtsborgmester Kresten Philipsen.

Bagsiden:
Kongeskibet Dannebrog støvner ind
i Sønderborg havn 11. juli 1995.

Fotos: Kølle Press.

Indhold

1920 – Genforeningen – 1995: Festlighederne i taler og billeder:

<i>H. P. Clausen</i> : Slogs Herreds Hus 10. februar	side	7
<i>Lars N. Henningsen</i> : Folkehjem i Aabenraa 10. februar	–	14
<i>Lorenz Rerup</i> : Flensborghus 14. marts	–	24
<i>Ole Perch Nielsen</i> : Kongeskansen på Dybbøl 15. juni	–	29
<i>Niels Henrik Arendt</i> : Prædiken Haderslev Domkirke 10. juli	–	33
<i>Jørgen From</i> : Frederikshøj 10. juli	–	36
<i>Ole Vig Jensen</i> :	–	37
<i>Kresten Philipsen</i> : Kongeskansen Dybbøl 11. juli	–	40
<i>Vincent Lind</i> :	–	42
<i>Hendes Majestæt Dronning Margrethe II</i>	–	48
<i>Poul Nyrup Rasmussen</i> :	–	51
<i>Hans Heinrich Hansen</i> :	–	54
<i>Heinrich Schultz</i> :	–	56
<i>Jens Sejer Andersen</i> : tekst til gymnastikopvisning	–	60

Erindringer fra Sønderjylland 1920-95:

<i>Marie C. Jessen</i> : Fra Felstedskov til Frøslev – mit livs historie 1920-1995	–	61
<i>Emil Schrøder</i> : Blikket blev rettet mod nord	–	133

Artikler:

<i>H. E. Sørensen</i> : Genforeningen i dansk digtning	–	159
<i>Erik Nørr</i> : Hvad kaldte folk til Sønderjylland?	–	205
<i>Per Ingesman</i> : Da der gik kirkepolitik i Genforeningen	–	239
<i>Magda Nyberg</i> : Den sproglige udvikling i Sønderjylland efter Genforeningen	–	261
<i>Hans H. Worsøe</i> : Den borgerlige personregistrering i Sønder- jylland	–	293
<i>Hans Schultz Hansen</i> : Træk af den administrative genforening	–	313

<i>Henrik Stevnsborg: Rød, hvid og brun terror – Bela Kun i Sønderjylland 1935</i>	–	335
<i>Erik Haugbølle: En skæbnesvanger sabotage i Aabenraa 1944</i>	–	343
<i>Jens Holdt: Brede sogn under besættelsen</i>	–	363
<i>Erik Haugbølle og Erik Jessen: Et nordslesvigsk borgmester-samarbejde 1947-70</i>	–	415
<i>Henrik Becker-Christensen: Sønderjylland i dansk historisk forskning</i>	–	447
<i>Birgit Kaiser: Elise Lindberg – en privatlærerinde »i nationalitetskampens og den folkelige oplysnings tjeneste«</i>	–	457
<i>Nekrolog: Poul Andersen</i>	–	482

Anmeldelser

Claus Bjørn (udg.): <i>Reise Bemerkungen ... Grafen v. Reventlow auf einer Reise durch die Herzogthümer 1796</i> (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	485
Per Boje/Hans Chr. Johansen: <i>En iværksætter</i> (ved <i>Helle Askgaard</i>)	–	486
Christian Degn: <i>Schleswig-Holstein – eine Landesgeschichte</i> (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	488
<i>Demokratische Geschichte VIII</i> (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	490
Karl-Erik Frandsen: <i>Okser på vandring</i> (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	491
Jutta Glüsing: <i>Fördeland im Wandel</i> (ved <i>Dan H. Andersen</i>)	–	492
<i>De Hansborgske domme 1545-1578</i> (ved <i>Birgitte Dedenroth-Schou</i>)	–	493
Hans Schultz Hansen: <i>Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993</i> (ved <i>Finn Stendal Pedersen</i>)	–	495
Jens Peter Hansen: <i>Kobbermøllen ved Krusaa</i> (ved <i>Carsten Müller-Boysen</i>)	–	500
Nis Hardt/Karsten Kjer Michaelsen: <i>Wikinger zwischen Ribe, Haithabu und Hamburg</i> (ved <i>Steen Wulff Andersen</i>)	–	501
<i>Kloster Itzehoe 1256-1564</i> (ved <i>Bjørn Poulsen</i>)	–	503
N. H. Kragh-Nielsen: <i>Sønderjyder i den store krig – Inge Adriansen/Broder Schwensen: Fra det tyske nederlag til Slesvigs deling 1918-20</i> (ved <i>Michael Klos</i>)	–	503
N. J. E. Nielsen/C. Gräf: <i>Andenken an Schleswig-Holstein</i> (ved <i>Hans Schultz Hansen</i>)	–	508

Bjørn Poulsen/Inger Biehl Hansen (udg.): Med egen Hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809 (ved <i>Karl Peder Pedersen</i>)	–	509
Carsten Porskrog Rasmussen: Skovrejsning i Sønderjylland (ved <i>Jens-Peter Hansen</i>)	–	510
Bent Vedsted Rønne (red.): Småskibsfart fra Egersund og fjordegnet (ved <i>Dan H. Andersen</i>)	–	512
Broder Schwensen: Das Schleswig-Holsteiner Bund 1919-1933 (ved <i>Henrik Becker-Christensen</i>)	–	514
Mogens Weitemyer (udg.): Breve mellem front og hjem 1864 (ved <i>N. H. Kragh-Nielsen</i>)	–	516
Nils Vollertsen: Det danske mindretal – Nils Vollertsen: Sydslesvig (ved <i>Johann Runge</i>)	–	516

Noter og nyt

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner	–	523
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark	–	547
Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland	–	581

Forfatterliste	–	583
--------------------------	---	-----

Historisk Samfund for Sønderjyllands styrelse og amtsstyrelser	–	585
--	---	-----

75 år er gået siden Nordslesvig – i dag kaldet Sønderjylland – i 1920 blev »genforenet« med Danmark. Sønderjyske Årbøger 1995 er formet som et »festskrift« til dette jubilæum.

»Festskriftet« falder i tre dele:

Fra årets mange festligheder gengives de vigtigste taler. De viser, hvordan jubilæet blev tolket i 1995. De er hver for sig markante udtryk for tankegang og strømninger i 1990'ernes Danmark.

Sønderjydernes egen historie siden Genforeningen kommer til orde i to tekster fra Historisk Samfunds prisopgave om erindringer fra Sønderjylland 1920-95. De to forfattere fortæller hver deres personlige oplevelser fra de 75 år.

Endelig samler dette bind en række på 12 artikler. De belyser udvalgte sider af landsdelens historie gennem de sidste 75 år – med et enkelt tilbageblik til tiden forud.

Afstemningstaler

Slogs Herreds Hus, Bylderup – 10. februar

H. P. Clausen, professor, MF

Afstemningsdagen 10. februar blev markeret ved sammenkomster i næsten ethvert sogn i Sønderjylland. I Slogs Herreds Hus i Bylderup var festen arrangeret af Bylderup Foredragsforening og samlede ca. 135 deltagere. Der blev budt på vinsuppe og flæsk, der var fællessang, og et børnekor sørgede for musikalsk underholdning. Tidligere minister, folketingsmedlem, professor H. P. Clausen (født i Borg, Brede sogn 1928) holdt festtalen.

Først vil jeg gerne sige tak for invitationen til at komme her i aften og tale ved den afstemningsfest, hvor vi jo fejrer, at det i dag er 75 år siden, et par generationer af vore sønderjyske forfædre med deres stemmeseddel traf den beslutning, der gør, at vi siden som en selvfølge, har kunnet vokse op som danske i Danmark.

Det er nok værd at standse op ved, som vi gør i aften, og tænke over.

Om det nu er et tilfælde eller ej, skal jeg lade stå hen. Men det er i hvert fald et faktum, at året 1995 er præget af hele og halvrunde mindedage med betydning for vor nationale historie.

I dag er det 75 års dagen for afstemningen i det, der hed 1. zone, og som jo blev det nuværende danske Nordslesvig. I juli kan vi så fejre 75 året for den genforening, som folkeafstemningen den 10. februar lagde grunden til. Ind imellem skal vi i maj fejre 50 året for befrielsen efter den tyske besættelse. 1945 er jo i det hele taget 50 året for afslutningen af 2. verdenskrig, og dermed indledningen til den længste fredsperiode i århundreder i vor del af verden.

Skal vi tage det hele med, må vi også nævne, at det i marts/april er 40 år siden, Forbundsdagen i Bonn og Folketinget i København hver for sig vedtog de erklæringer, der siden er døbt København/Bonn-erklæringerne. Også her har vi en begivenhed, der har trukket rige spor efter sig i grænselandet og i forholdet mellem Danmark og Tyskland i det hele taget.

Men først vil jeg gerne sige noget om det, der samler os i aften – afstemningsfesten, som jo afspejler de mange afstemningsfester, der fandt sted i 1920 rundt om i landsdelen. I de enkelte sogne samledes man og ventede i spænding på afstemningsresultaterne.

Efterhånden som de indløb, steg stemningen, og det blev virkelig afstemningsfester – de første af slagsen, kan man godt sige.

I følge sagens natur er der ikke mange tilbage af dem, der stemte, og dermed

var med til at bestemme vor landsdels skæbne. Stemmeretsalderen var 20 år, hvad der for så vidt, tiden taget i betragtning, var bemærkelsesværdigt lavt. Tænk på, at først med Grundloven i 1953 fik vi nedsat valgretsaldere fra 25 år til 23. Og det varede adskillige årtier derefter, før den kom ned til de nuværende 18 år.

Lægger man 75 og 20 sammen, giver det 95, og man skal altså være 95 år eller derover for at have haft stemmeret i 1920. Men de findes. Og det har jo altid hørt til en afstemningsfest, at nogle af dem, der var med i 1920, tager ordet og fortæller om dagen.

De lidt yngre, der ikke selv stemte, har jo også erindringer at fortælle. Fra dem og fra de utallige, der i aviser og bøger gennem tiden har beskrevet hændelser og stemninger fra afstemningsdagen ved vi, hvordan den oplevedes.

Dagen oprandt jo med slud, rusk og regn og med en kraftig blæst, der satte de mange Dannebrogflag, der nu kunne hejses, på en hård prøve. Mange af dem havde ligget gemt væk på kistebunden gennem alle de 56 udlændighedsår, og de havde svært ved at klare sig, da dagen endelig var der.

Den alsiske hjemstavnsdigter, Martin N. Hansen, har i en lille erindringsbog skrevet nogle smukke linier om den 10. februar. Nogle kender dem måske, men de tåler gentagelse:

»– hvordan skal man forklare den, der ikke har oplevet det, hvad det vil sige for første, allerførste gang, at hejse det flag, der for os betød frihed og alt, hvad vi havde drømt om. Jeg synes, jeg endnu kan føle den dyrebare dug mellem hænderne, da vi uvant og med besvær drog den til tops i stormen.

Vi stod tavse og så op på flaget og hørte det smælde i vinden. Så gik vi ud på toften og så ud over byen, hvor der var flag ved alle huse, også hvor vi næppe havde ventet det«.

Og lidt senere fortsætter han, der jo fik sit virke uden for landsdelen: »– en genforening er ikke sket med en fest, men fuldbyrdes ved en lang og trofast arbejdsdag, og jeg har nydt og nyder dens resultater hver gang, jeg vender tilbage til min hjemegn, og så kan man igen nu og da føle dette ubeskrivelige, en dirren i sindet og i fingrene som i den tidlige stormfulde morgen den 10. februar 1920«.

Så vidt Martin N. Hansen.

Jeg selv hører til den første generation, der voksede op i Sønderjylland efter Genforeningen. Mine forældre havde været for unge til at kunne stemme i 1920 – min far fyldte 20 i oktober 1920 – men de havde oplevet afstemningen og Genforeningen. I Bolderslev, tæt herved, blev selve genforeningsfesten i sommeren 1920 holdt i min morfars lade.

Begge mine par af bedsteforældre, som jeg havde glæde af i flere årtier i min barndom og ungdom, havde været med og stemt dansk i 1920. Så i min barndom og ungdom havde vi endnu afstemning og genforening som en realitet i hverdagen. Danskhed var ikke en selvfølge, man ikke tænkte videre over. Det var f.eks. vigtigt for os at understrege, at vi boede på Jejsing *danske* skole. Der var jo også en tysk skole i byen.

Det var i 20'erne og 30'erne. Da foregik det lange og trofaste arbejde, som Martin N. Hansen taler om i det stykke, jeg lige citerede: den egentlige genforeningsproces.

Afstemningen, befolkningens eget valg, skabte betingelsen for Genforeningen, men det var kun begyndelsen til en lang, sej proces, hvor den nordlige del af det gamle hertugdømme Slesvig skulle indpasses i det danske samfund.

I virkeligheden havde den slesvigske befolkning aldrig siden middelalderen helt ud delt livsvilkår med befolkningen i det øvrige Danmark. Det kom den egentlig først til i 1920.

Gennem de 56 år fra 1864 til 1920, hvor Sønderjylland havde været en del, først af Preussen, derefter fra 1871 af Det tyske kejserrige, havde det været en udkant, en forsømt provins i det store, tyske rige.

Samtidig skete netop i disse år en vældig udvikling i det danske samfund. Da udvikledes det folkelige Danmark, der siden har været rammen om alle danskernes tilværelse med det politiske system, med parlamentarisme, for landbrugets vedkommende andelsbevægelsen, i byerne industrialiseringen, idémæssigt højskolen og de store folkelige bevægelser: Grundtvigianismen, Indre Mission, Arbejderbevægelsen, der i al deres forskellighed alle er udtryk for en folkelig mobilisering i et Danmark i fremdrift.

Danmark i 1920 var et andet end Danmark i 1864.

I Sønderjylland, syd for Kongeå-grænsen, havde man bestræbt sig på at følge denne udvikling i Danmark tættest muligt. Men det måtte naturnødvendigt blive på afstand.

Derfor forestod en enorm praktisk opgave med at flette Sønderjylland ind som en naturlig del af det danske samfund. Det gav problemer og spændinger, specielt økonomisk i det første årti.

Alligevel forløb processen lettere og hurtigere end mange havde frygtet. Det tjener den tids sønderjyder og hele det danske folk til ære, at det forholdsvist let lykkedes at få løst problemerne og få slettet Kongeå-grænsen.

Medvirkende til dette var i høj grad det målbevidste arbejde, der var gjort af de danske organisationer og af enkeltpersoner i Nordslesvig for at udbygge forbindelsen til Danmark, for at båndene kunne være tættest mulige, når timen var inde.

Det skyldtes også viljen bredt i det danske folk til at tage mod Sønderjylland

og sønderjyderne med de omkostninger, det kunne indebære. Afstemningsresultatet og Genforeningen følte som en stor lykke af alle danske. Det var en forpligtelse nu at få fuldført Genforeningen fuldt ud.

Efterfølgende er det blevet sagt, at ved begyndelsen af 2. verdenskrig var genforeningsprocessen fuldbåret. Under den tyske besættelse 1940-45, blev vi som det dengang udtryktes »alle sønderjyder«. Det gjorde fællesskabet til en synlig realitet.

Alligevel synes jeg godt, man kan pege på et par vigtige ting, som har med Genforeningen at gøre, og som først har fundet deres leje i efterkrigstiden.

Det var jo ikke alle danske, der i 1920 kunne deltage i glæden og betragte begivenhederne som en genforening. Den efterfølgende afstemning i den såkaldte 2. zone, der omfattede Flensborg og sognene syd for den nuværende grænse, blev en stor skuffelse for danskheden. Det blev til 20% af stemmerne – lidt mere i Flensborg.

Det betød, at Slesvig blev delt, og at et dansk mindretal måtte blive syd for grænsen under fortsat tysk herredømme. Navnlig tabet af Flensborg, landsdelens hovedby, var bittert, og sorgen blandt de danske, der måtte blive syd for grænsen, var stor.

»I skal ikke blive glemt«, var det officielle Danmarks hilsen til de danske sydslesvigere. Men de følte nok, at det ofte kneb med at leve op til dette løfte. Under alle omstændigheder havde danskheden trange kår, ikke mindst efter Hitlers magtovertagelse. I 2. verdenskrig måtte danske igen sætte liv og helbred ind i tysk uniform for en sag, der ikke var deres.

Men krigen blev alligevel et vendepunkt for danskheden syd for grænsen. Først kom den store tilstrømning til de danske organisationer i de første år efter befrielsen, og derefter stabiliserede det danske mindretal sig på et langt højere niveau end før krigen. Og en af den kolde krigs konsekvenser var paradoksalt nok, at forholdet mellem dansk og tysk i grænselandet for første gang i 150 år blev afspændt og harmonisk med gensidig respekt.

Udgangspunktet var Vesttysklands genoprustning og optagelse i NATO. I den forbindelse enedes Danmark og Tyskland som bekendt i 1955 om hver for sig at garantere mindretallene på begge sider af grænsen kulturel og politisk frihed, og siden har udviklingen ført til en stedse større respekt for de danske, som ligeberettigede borgere i Sydslesvig.

Når man er kommet dertil, at danske, sydslesvigiske politikere og tillidsfolk kan modtage både danske og tyske ordener for deres indsats for danskheden i Sydslesvig, så er man nået adskilligt længere, end nogen kunne forestille sig i 1950'erne, for slet ikke at tale om tiden 1920-1945.

For nogle uger siden sad jeg sammen med en dansk gruppe i byrådssalen i Flensborg og hørte den danske viceborgmester og et dansk byrådsmedlem

fortælle om den danske fraktions arbejde i kommunalbestyrelsen. 25% af mandaterne er danske efter den store danske valgsejr ved de sidste kommunalvalg.

Vi hørte også, at man realistisk drøftede at vinde to mandater ved det forestående landdagsvalg.

For mig, der siden 1945 på nært hold har fulgt udviklingen syd for grænsen, var det faktisk en oplevelse. Jeg indrømmer, at jeg følte »dette ubeskrivelige, en dirren i sindet«, som Martin N. Hansen taler om i det citat, jeg læste for lidt siden.

Jeg ved godt, at vore sydslesvigske landsmænd heller ikke nu kan tale om en genforening i 1920. De er stadig uden for. Men grænsens betydning er svundet væk. De er nu så tæt på Danmark, som de aldrig har været, både fysisk og åndeligt, og de viser dagligt deres eksistensberettigelse som danske syd for grænsen.

Nu kan ingen glemme dem.

Heller ikke vore hjemmetyske landsmænd kan tale om en genforening. De måtte i 1920 føle, at de var lukket ude fra deres tyske moderland. Det gav svære dønninger i forholdet til den danske flertalsbefolkning helt til efter krigen.

Men 2. verdenskrig blev også for det tyske mindretal en voldsom omvæltning. Tysklands nederlag rev i hvert fald den del af mindretallet, der havde bekendt sig til nazismen med sig i faldet. Mindretallet indskrænkedes stærkt talmæssigt. Efter at det havde sundet sig oven på omvæltningen, tog det fat på at konsolidere det tilbageværende beskedne mindretal som loyale, danske statsborgere med tysk sindelag.

30'ernes krav om en grænserevision fortonede sig definitivt. Dermed var et af de sidste problemer fra 1920 ude af verden.

Jeg ser det faktum, at hjemmetyske repræsentanter er indbudt til og har modtaget invitationen til at være med til genforeningsfesten på Dybbøl som symbolet på, at et af de mest ømtålelige spørgsmål, som Genforeningen efterlod, nu er løst.

Som sagt er det ikke en genforeningsfest for dem. Men deres tilstedeværelse understreger, at i 1920 ved afstemningen blev de varige betingelser sat for alle borgere, danske som tyske i Sønderjylland. Endnu et forløb er fuldendt.

Jeg indrømmer, at jeg står med en følelse af, at jeg i aften mest har talt til de lidt ældre og midaldrende i denne historiske gennemgang af afstemningen og dens følger. Mon ikke det er på tide her til slut at stille det spørgsmål: Hvad kan vi bruge det til nu – 75 år efter? Hvad kan det overhovedet betyde for yngre generationer?

Ja, måske skal man begynde med at sige, hvad det under ingen omstændigheder kan bruges til. Nemlig at genoplive tidligere tiders nationale forestillinger og national selvtilstrækkelighed.

Jeg tænker naturligvis her på, hvad vi ser i Rusland, i Tjetjenien og ikke mindst på, hvad vi ser ganske tæt på os i det tidligere Jugoslavien. Her blev gamle nationale og etniske modsætninger så at sige frosset ned under den kolde krig, og efter murens fald er de blusset op med en forfærdende styrke.

Det er tydeligt, at parterne knytter til ved tiden før eller under anden verdenskrig. For en 4-5 år siden deltog jeg i en konference i Wien om Donaumonarkiet, det gamle Østrigsk-Ungarnske rige, der jo gik i opløsning i 1918. Jeg skulle fortælle om udviklingen af det dansk-tyske forhold i efterkrigstiden for repræsentanter for de mange nationaliteter, der nu var på vej i konflikt med hinanden på de gamle forudsætninger.

De lyttede naturligvis til min beretning, men sagde så til mig, at jeg måtte forstå deres holdninger på deres historiske baggrund. Husk på, hvad de andre gjorde mod os, sagde de.

Men da kunne jeg jo give et sønderjysk svar: Ja, det kan godt være. Men jeg kommer fra et område, der oplevede to krige med vor tyske nabo i forrige århundrede, og som derefter i 56 år var under tysk herredømme. Det betyder, at mange, mange danske familier har oplevet, at deres sønner måtte trække i tysk uniform, at de mistede livet i den fransk-tyske krig i 1870-71, og at det samme skete under første verdenskrig med tabet af over 5.000 unge danske sønderjyder til følge.

1940-45 var hele landet besat af tyskerne. Men ikke desto mindre har vi efter 1945 – kunne jeg fortsætte – opbygget et fredeligt og godt forhold med tæt samarbejde med vor tyske nabo. Hvor stærke modsætningerne end tidligere har været, har vi aldrig slået vore naboer ihjel, fordi de var af en anden national opfattelse.

Jeg har senere forstået, at det gjorde et vist indtryk på mine samtalepartnere. Men det løser naturligvis ikke de alvorlige konflikter, vi nu ser de grusomme resultater af. Den dansk-tyske model har bestemt sine begrænsninger som forbillede i de aktuelle konflikter.

Men jeg refererer episoden her, fordi den også perspektiverer den positive konfliktløsning, vi nu har haft i hvert fald 40 år til at gennemføre. Det giver os ikke lov til at stille os op som forbillede for andre, der nu står, hvor vi begyndte. Men det understreger vor forpligtelse til at værne om vore egne resultateter.

Ser vi på, hvad der sker i Rusland, delvis som understrøm i den positive udvikling i Baltikum, i det hele taget i Øst- og Centraleuropa, så skal der ikke et særligt stort forstørrelsesglas til at se træk af en ny-nationalisme. Også hos os sporer man lejlighedsvis tendenser til gamle, nationale forestillinger om danskhedens særlige kvaliteter og rettigheder.

De følelser var nødvendige en gang, men vi må ikke nu bruge festligholdelsen af de store, nationale begivenheder til at nære eller genskabe en selvgod

danskhed. Det tror jeg heldigvis heller ikke, at vi har forudsætningerne for, men vi bør alligevel benytte lejligheden til at minde os selv om det i en tid, hvor nationalismens spøgelse huserer rundt om os i Europa. Det må vi ikke række hånden ud efter.

Først og fremmest skal vi tænke på, at Genforeningen og Befrielsen var begivenheder, der lagde onde tider og forestillinger bag sig og pegede fremad.

Frem mod fred og fordragelighed. Frem mod tolerance og udsoning. Frem mod medmenneskelighed og respekt for dem med andre historiske og nationale forudsætninger.

I 1940 blev vi alle sønderjyder, som jeg nævnte det før. Og ret beset har vi i efterkrigstiden fortsat med alle at være sønderjyder. Vi har set udsoningen og afspændingen i det sønderjyske grænseland. Men vi har også i den større sammenhæng set udsoningen og det tætte samarbejde mellem Danmark og Tyskland.

Det er samme bevægelse, og den er dybt i pagt med grænselandets erfaringer. Der har været modsætninger, dybe og blodige. Men der har også altid været plads til tolerance og respekt for andre. Det har været nødvendigt, når man skulle leve side om side med naboer med et andet nationalt ståsted. Det har været en del af grænselandets rigdom, og det er den, vi har udviklet i de sidste 40 år.

Jeg forstår godt, at mange føler trang til at vende blikket bagud ved de mindedage, vi skal fejre i år. Jeg bekender min dybe respekt for dem, der specielt den 4. maj ønsker først og fremmest at mindes den kamp, der blev ført, og de ofre, der blev bragt.

Alligevel kan jeg ikke lade være med på denne, den første af de dage, vi skal fejre i 1995, at sige: Ja, det er vigtigt, men det er ikke nok!

Vi skylder nye generationer at vise, at kamp og ofre blev bragt for en bedre fremtid, der så også *blev* bedre. Det er grunden til, at jeg ikke kan forarges over hjemmetyskere på Dybbøl ved genforeningsfesten eller over, at unge kunstnere med en lettere historisk bagage end min egen vil tænde en lysbue, der også rækker over grænsen for at symbolisere den fred, der blev skabt af dem, der kæmpede under besættelsen. Hvad nu, hvis de unge blot havde vendt ryggen til i glemsel og uden interesse?

Hvad der skete i 1920 var stort. En befolkning fik lov at tage sin og landets fremtid i sin egen hånd med stemmesedlen. Sejren var dyrekøbt. Over 5.000 unge sønderjyder var faldet i 1. verdenskrig på tysk side, skønt de var danske.

Vi skylder dem, der bar ofrene og tog beslutningen i 1920, eller som senere sloges for os og vort land, en tak, som vi ikke kan udtrykke i ord.

Men vi kan prøve at udtrykke den ved at holde fast i alt det, de satte i gang, frem mod frihed og fred.

Det bør være vort budskab til hinanden på denne afstemningsdag i 1995.

Folkehjem i Aabenraa – 10. februar

Lars N. Henningsen, formand for Historisk Samfund for Sønderjylland

Historisk Samfund for Sønderjylland havde taget initiativ til afstemningsfest seks steder i Sønderjylland. Hvert sted indgik opførelsen af et egnsspil skrevet af dramatikeren Jacob Clausen i programmet. På Folkehjem i Aabenraa tog over 300 mod indbydelsen fra Historisk Samfund for Sønderjylland, Sprogforeningen, Foreningen Norden og Grænseforeningen i Aabenraa. Inden kaffebordet opførtes Jacob Clausens teaterstykke »Tanken har tusinde veje« – om kriseåret 1933. Koret Cis Moll 7 sluttede aftenen med toner fra 30'erne.

Festtalen skulle bl.a. sætte teaterstykket ind i en historisk ramme. Talen blev holdt af Historisk Samfunds formand, Lars N. Henningsen (født i Haderslev 1950).

Den 10. februar – det er afstemningsdagen. Den egentlige mindededag for Sønderjyllands eller rettere Nordslesvigs genforening. Den dag har for generationer betydet langt mere end den officielle genforeningsdag 15. juni, eller 10. juli, da kong Christian X red over grænsen, eller 11. juli, da han mødte sønderjyderne på Dybbøl. Det er en dag med traditioner.

Om *det konkrete historiske forløb* kan man læse i utallige fremstillinger. Jeg vil kun lige strejfe dette faktiske forløb.

I begyndelsen af oktober 1918 gik 1. verdenskrig mod enden. Tyskland måtte bede om våbenstilstandsforhandlinger. Allerede 4. oktober fik den danske rigsdagsmand H. P. Hanssen nys om, at man fra tysk side ventede et udspil om Nordslesvig. Han sendte straks et postkort til sin gode ven i København, professor Aage Friis. H. P. Hanssen kunne ikke tale rent ud, men omskrev på sit postkort budskabet på denne måde: »Det omtalte værk er nu at få, da antikvarboghandleren rømmer sit lager. Men sig til bibliotekets bestyrelse, at der må handles hurtigt, ellers forspildes chancer, som ikke vender tilbage«.

En uge efter mødtes den nordslesvigske vælgerforening i Flensborg. Her var der overvejende enighed om, hvordan man ønskede den fremtidige grænse – næsten lig den vi kender i dag. Den 23. oktober rejste H. P. Hanssen så officielt kravet om en løsning af det nordslesvigske spørgsmål. Det skete i den tyske rigsdag, og det skulle ske ud fra selvbestemmelsesretten. Samme dag gav også den danske rigsdag udtryk for, at Slesvigs fremtidige stilling skulle afgøres ud fra nationalitetsprincippet. 14. november kom der svar fra den tyske udenrigsminister dr. Solf: Fra tysk side accepterede man, at tanken om selvbestemmelsesretten skulle lægges til grund for en ny afgørelse i Nordslesvig.

Herved var vejen banet for det berømte møde her på Folkehjem 16.-17. no-

vember. Her vedtog Vælgerforeningen at stille krav om en afstemning under ét i Nordslesvig ned til den nuværende grænse. Og det skulle være muligt at holde afstemning distriktvis i et område syd derfor, hvis det ønskedes. Få dage efter blev denne resolution overrakt til den danske gesandt i Berlin.

Så gik det diplomatiske spil for alvor i gang. Sagen kom op på fredskonferencen i Paris – de interne modsætninger blev mange – og 28. juni 1919 var Versailles-freden underskrevet. Det stod nu klart, at der skulle stemmes i Nordslesvig under ét ned til en linje syd om Tønder og nord om Flensborg, og distriktvis syd derfor. 10. januar 1920 trådte traktaten i kraft – de to afstemningszoner blev rømmet af tysk militær og styret overtaget af en international kommission. Afstemningen i Nordslesvig 10. februar kaldte alle mand af huse. Stemmeprocenten var 91,5, og det samlede resultat blev 74% for Danmark, 24% for Tyskland.

Genforeningsprocessen kunne begynde.

Det er nogle få af de nøgne fakta om afstemningen i Nordslesvig. Men hvad betyder det i dag? Er det i dag overhovedet muligt at *fatte, hvordan dagen blev oplevet dengang*, når man ikke selv har oplevet den? Vi der er født længe efter er jo i flertal. Hvad med os?

For nys så jeg en ung historiker på Als udtale ganske interessante tanker om den sag: Den gamle kultur er væk i dag, sagde han. Og de lokale folk, som har rod i den, og som kan huske tilbage, er ikke længere kulturbærere. Det er tilflytterne med helt andre forudsætninger, som præger billedet. Derfor var han spændt på den kommende afstemningsfest. Det kunne let blive et karneval for en aften, hvor de gamle drikker kaffe, lytter til taler, om hvordan det var dengang. Tilflytterne ser på, synger »Det haver så nyligen regnet« og bliver rørt. Kun for de ældre betyder den sang mere end at blive rørt, hævdede han.

Nu er Als og Danfoss-området vel nok noget for sig. Men jeg vil sige to ting til de anførte betragtninger. For det første: Dagligdagen i de senere år har måske kunnet få en til at tro, at Genforeningen her i 1995 var blevet til et dødt historisk fænomen. Men den lever faktisk endnu som noget ubeskriveligt stort for den ældste generation. Ganske vist luftes følelserne ikke til daglig. De tages kun frem ved højtidelige lejligheder. Men de findes dybt nede. Vi oplevede det her på Folkehjem så sent som i går ved et herligt eftermiddagssamvær. Og man kan læse det ud af den imponerende respons, som Historisk Samfund har fået på sin opfordring til at skrive erindringer.

Men for det andet: At Genforeningen således stadig er ganske levende gælder jo kun for de ældste. For de yngre eller yngste kan det være svært at følge med. Det skete også for mig selv forud for denne tale.

Er det i dag overhovedet muligt at fornemme, hvordan Genforeningen blev oplevet? Stemningen – følelsen? I min søgen gik jeg først til nogle af de utallige beretninger, som gennem årene er skrevet om Genforeningen. De taler ofte meget indtrængende. Men de ånder også af megen national røgtelse – med en tone som i dag er svært tilgængelig.

Jeg måtte søge videre for at få et mere personligt forhold til emnet – og heldigvis kunne jeg trække på familiens tradition. Jeg snakkede med min far. Han er årgang 1913. Han husker, da overvågningstropperne, de små franske alpejægere, i foråret 1920 kom til Haderslev. Det var så spændende at snuse omkring hos dem og deres gulaschkanon i Katedralskolens gård. Han kan også huske afstemningsdagen. En farbror kom rejsende hjem til familien for at stemme den 10. februar. Der blev snakket meget om, at farbroderen og hans bror – min farfar – gik under samme paraply hen for at stemme. Min farfar stemte dansk – men hans broder stemte tysk.

Jeg fandt også en båndoptagelse frem med min farmor. Hun var født i 1884 og fortalte om den dag »æ Mobilmachung« blev kundgjort i august 1914. Hvordan farfar uden varsel måtte trække i trøjen – og kom hjem fire år senere med kun en halv højre arm – så hans malerforretning gik næsten nedenom og hjem.

Og farmor fortalte om den dag, kong Christian X kom til Haderslev i 1920. Der var gudstjeneste i domkirken, men der var kun adgang for folk med adgangskort. Dem fik man ikke nogen af i min familie.

Jeg huskede også, hvad min mor fortalte. Mor var 7 år i 1920 og boede i Gram. Mor fortalte om genforeningssommeren i grevens by. At hun sammen med andre små piger skulle stille op i det fineste, stiveste hvide puds. Der var kævlerier om, hvor hvem skulle stå – nogle var jo finere end andre. Sådan var genforeningshistorien mange ting – også små og banale og meget menneskelige.

Det var så min families tradition. Den er vist ikke helt atypisk – og mest præget af de små minder fra dagligdagen. Lidt klogere blev jeg vel af det. Men var jeg dermed kommet tæt på den dybere indlevelse?

Så kom jeg til at tænke på min skolegang i Haderslev Katedralskole under gamle rektor N. H. Jacobsen. Han var af en gammel Aabenraa-familie. Under hans ledelse blev vi opdraget i en national og kristen tradition med direkte rod tilbage i 1920. Den 10. februar blev aldrig glemt. Det var som om de ældre lærere endnu levede i Genforeningens tradition. Det mærkede vi, når vi sang »Den signede Dag« ved lovsangen – eller når vi sang »Venner ser på Danmarks kort«. Vi mærkede reminiscenser af pionerånden fra den generation lærere, som tog arbejdet op i den nye danske skole efter 1920.

Det bragte mig lidt tættere på stemningen, føler jeg. Men hvad så med de

Mindesten over faldne i 1. Verdenskrig på Øster Lindet kirkegård. På alle vore kirkegårde i Sønderjylland taler mindsten over de faldne i 1. Verdenskrig deres på én gang tavse og tydelige sprog: Alle disse unge mænd gav deres liv på Europas slagmarker i den skrækkelige krig. Også dette lå bag Genforeningen i 1920, bag glæden og sorgen, som kom frem ved genforeningsfesterne i de følgende mange år. Hvem kan lades kold, når øjet løber hen over de mange navne på de mange mindsten? Foto: Institut for sønderjysk lokalhistorie.

stakler, som ikke er sønderjyder – eller meget yngre? Kan afstemningen eller Genforeningen sige dem noget? Har de en chance i 1995?

Ja, de saglige historiske fremstillinger formidler god viden. Men kan de give forståelse? Jeg tør knap sige det. Måske er andre kilder bedre – dem der taler til følelsen. Selv blev jeg for nylig påvirket af nogle billeder, som findes på den vandreudstilling, som netop er åbnet i Haderslev. Det er billeder fra 30'erne, malet af byens boghandler Johannes Chr. Nielsen. De forsøger at give en tolkning af Genforeningen og tiden deromkring. Man ser først billedet af en grufuld arret slagmark, med pigtråd, kors, en kvinde malet i grelle farver – hun holder en såret soldat i favnen. I baggrunden en by i flammer: Det er 1. verdenskrig, som tog mere end 5.000 danske sønderjyder med sig. Et andet lærred er en billedfortælling, et sindbillede på genforeningsdagen og en families vej dertil siden 1914. Man ser først et krigshærget landskab, så et gammelt ægtepar som sidder sørgende og skjuler Dannebrog i skødet – derefter et midaldrende par som mellem håb og frygt skuer fremad – og til sidst et ungt par og børn, som vandrer fremtiden i møde – dér hvor børnene danser rundt med flag og blomster.

Det er naivt – måske kitsch. Men der også et barsk sprog. Maleren har søgt

at tolke følelserne omkring Genforeningen. Bagude lå krigen og 56 år, hvor de danske sønderjyder var undertrykt af en fremmed forvaltning. Gendarmtiden. Alt det man var man nu sluppet fri af – forude lå håbet og troen på dets opfyldelse.

Jeg kom også til at tænke på et billede, som er indklæbet i et af de erindringsmanuskripter, som er blevet indleveret i den konkurrence, som Historisk Samfund for Sønderjylland har udskrevet her i jubilæumsåret. Det er et gammelt foto fra egnen ved Over Jerstal. Man ser et stråttækket hus i en snedækket have. I vinduerne er der hængt hvide lagner, for der ligger lig i huset. En mand og en kone er ved at sætte et Dannebrog på halv stang. Billedet siges at være fra 1917, dvs. fra før Genforeningen – hvor det var forbudt at sætte Dannebrog op. Forfatteren forklarer billedet på denne måde: »Det kunne koste dyrt at vise Dannebrog. Men de satte Dannebrog op på halv stang – en større æresbevisning kunne de nok ikke give deres forældre – det dyrebareste de ejede var Dannebrog, og med dette skulle de gamle tage afsked med deres hjem«.

Nogle vil mene det virker overspændt – på mig virkede det overbevisende. Der ligger noget ærligt i denne scene med Dannebrog, som illegalt sættes på halv stang for den afdøde.

Hvis man røres af en sådanne billeder, har man vist oplevet lidt af historien. Og har måske fanget en smule af hvordan Genforeningen blev følt af de danske i Nordslesvig. Længere kan nutiden, og eftertiden vist ikke komme, når den direkte tradition en dag er helt borte.

Jeg har nu vovet mig langt bort fra den nøgterne historievitenskabelige. Sådan er det også med det *teaterstykke*, vi har set i aften. Det er *en digters forsøg på at levendegøre tiden omkring 1933*.

Bagude lå dengang de første genforeningsårs begejstring. Helge Rode udtrykte stemningen omkring Genforeningen i »Som en rejselysten flåde«. Vi har sunget om denne optimistiske fortrøstning: »Medens vi med trofast sind sætter al vor gerning ind, Danmark på dit alter«. Det er tonen fra de første genforeningsår.

Men genforeningsprocessen blev vanskelig. Landbruget var Nordslesvigs hovederhverv. I overgangstiden steg gårdenes gældsbyrde katastrofalt. Driftsomlægningen tog tid. Landbruget var sårbart, da der kom kronestigning og faldende indtjening. Mange fandt vej til de såkaldte protestbevægelser. Cornelius Petersen og Selvstyrebevægelsen fiskede i rørte vande. Fra 1931 sluttede op mod 10.000 eller ca. 70% af alle landbrugere i Nordslesvig op om Landbrugernes Sammenslutning. Her krævedes skattenægtelse og moratorium. I marts

1932 kom det til en protestdemonstration mod en tvangsauktion på dommerkontoret her i Aabenraa. I april samme år kulminerede det med det berygtede Stenderupslag i Sundeved. Op mod 2.000 demonstrerede mod en udsættelsesforretning. Man forsøgte en generel produktionsstrejke og mange mejerier blev standset.

Krisen gav også næring til det tyske mindretals utilfredshed. Mindretallet anerkendte nemlig ikke grænsen af 1920. Grænsespørgsmålet var ingenlunde løst i 1920. Netop grænsespørgsmålet blev det måske vigtigste spørgsmål i landsdelens historie helt frem til efter 2. verdenskrig.

I 1933 begyndte styrkeprøven for alvor. Det var kræfter udefra, sydfra, som satte det igang. Det kaotiske forløb er tydeligt, når man kaster blikket ned over kalenderen for 1933. Man bliver helt forpustet. Lad mig nævne nogle datoer:

30. januar: Hitler udnævnes til rigskansler

27. februar: Rigsdagen brænder

5. marts: Det tyske rigsdagsvalg giver magten til nazisterne

21. marts: Rigsdagen åbnes – Göring udtaler: »Nu er Weimar forsvundet«.

En strøm af flygtninge startede ud over Tysklands grænser. Den skarpe vind blæste op over Nordslesvig. Jeg læser videre i kalenderen:

24. marts: Schleswig-Holsteiner-Bunds formand, Dr. Sievers, udtaler i Slesvig: »Vi må klart og iskoldt sige danskerne, hvad vi vil. Vi vil have Nordslesvig igen«.

5. april: Pastor Peperkorn i Fjølde udtaler ved en mindefest for det danske nederlag i Ekernførde 5. april 1849: »Den dag vil oprinde, da vejen er åben for de brune bataljoner. Den dag vil oprinde, da det tyske flag atter vejer over Dybbøl skanser«.

Det blev registreret i Nordslesvig. Nazificeringen af store dele af mindretallet begyndte. Det kom frem på hjemmetyske møder:

9. april: De tyske ungdomsforeninger udtaler ved møde på Knivsbjerg: »Vi bekender os til den nationale rejsnings gennembrud i Riget«.

10. april: Den slesvigske Vælgerforening udtaler på møde i Tinglev: »Vi tilstræber en afgørelse, der genopretter Nordslesvigs gamle forbindelse med Slesvig-Holsten og dermed Riget«.

Snart blev der oprettet nazistiske organisationer efter mønstret sydfra. Der opstod S.A. afdelinger. En tidligere flyverløjtnant Jens Lorenzen her i Aabenraa opbyggede en nationalsocialistisk organisation »Nationalsozialistische Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig« (NSAN). I april 1933 åbnede den kontor i Aabenraa. Med støtte sydfra blev Lorenzen indsat som »Landesführer«.

Men lige så hurtigt kom det danske svar: Det var en markant afvisning af indblandingen sydfra. Jeg citerer igen fra kalenderen:

12. april: Danske nationale organisationer mødes på Folkehjem. Under ledelse af H.P.Hanssen udtalte man: »De angreb som fremtrædende mænd i tyske organisationer syd for grænsen har rettet mod Danmarks grænse, tilbageviser vi med harme. De forsøg som det tyske mindretals førere har gjort på at true den danske befolkning stempler vi som uforenelige med de pligter, der påhviler danske statsborgere«. Det er denne dag som er mindet med tavlen deroppe på væggen.

Også arbejderbevægelsen reagerede. Her i Aabenraa tog den gamle tyske arbejderleder Wilhelm Ewald allerede 30. marts afstand fra det nye »nationale Tyskland«. I de følgende måneder så man ofte arbejdsløse fra Flensborg i byen, og tyske socialdemokrater kom til demonstration. Politiske flygtninge fik hjælp, og også kommunister sydfra kom til stævne i Aabenraa. Om sommeren kom det til flere sammenstød på havnen. Havnearbejderne ville ikke tolerere det officielle tyske hagekorsflag på skibene og nægtede at losse.

17. april: Arbejderbevægelsens faglige og politiske organisationer mødtes på »Tinglevhus« i Tinglev. Herfra hed det: »Vi afviser på det skarpeste ethvert forsøg på atter at rejse strid om grænsen«.

Den centrale dato blev 23. april. Den har vi lige genoplevet gennem teaterstykket. Netop 23. april var der dansk ungdomsmøde her på Folkehjem. En af indbyderne, pastor N.P.Nielsen, fortæller: »Den store sal på Folkehjem var stuvende fuld, helt ud på gangen. På balkonen var man pakket sammen som sild i en tønde. Ca. 600 i alt«.

Herfra gik linjen frem til

12. maj: Dansk idrætsstævne i Tønder – 12.000 deltagere.

11. juni: Ungdomsstævne på Dybbøl: 20.000 unge i optog fra Sønderborg til Dybbøl. 40.000 mødtes i Kongeskansen.

Ved afstemningsfesten 10. februar 1995 på Folkehjem i Aabenraa opførtes Jacob Clausens teaterstykke »Tanken har tusinde veje« om kriseåret 1933. Her ses hovedpersonerne i slutscenen. Fra venstre Ditte Jensen og Christoffer Just som Anna og Bertel. Til højre Lone Severin Hansen og Peter Michaelsen som Annas mor og Bertels far. Foto: Ernst Winckelmann.

Endelig 20. september kom oprettelsen af Det unge Grønseværn. Formålet var at styrke danskheden i grønseområdet. Over 30.000 medlemmer sluttede sig til. I efteråret 1933 blev Folkehjem også fødehjem for De sønderjyske Danske Samfund – som efter nogle år nåede et medlemstal på 80.000.

Påskestormen har man kaldt den nazistiske bølge sydfra i marts-april 1933. Svaret på stormen blev et forsvar af afstemningsgrænsen fra 1920. De to tavler på væggen i Folkehjems festsal udtrykker netop dette. Den ene markerer mødet 17. november 1918, da afstemningsgrænselinjen reelt blev fastlagt. Den anden markerer mødet 12. april 1933, da grænsen blev taget i fredeligt forsvar.

Grønsekampen stillede dagsordenen. Ganske vist fandt ønskerne om grænseflytning ikke støtte fra officielt rigstysk hold. Men det var de udenrigspolitiske konjunkturer, som gav bevægelsen rygstød.

I dag ligger alt dette langt borte. Tonen fra dengang virker fremmedartet i dag. Men det er nu ikke fordi vi har glemt at tale om grænsen. Det sker blot på en helt anden måde end tidligere. Netop i disse år er der næsten gået inflation i at tale om Sønderjylland som *grænseland*. Det kan være ganske tankevækkende at se *vore dages »grænsesnak« i lyset af situationen i 1933*.

I dag er begrebet grænse vendt næsten på hovedet. Der tales om grænsen som noget forbindende. I Tønder tales om et grænsemuseum. Her er det grænsemiljøet på begge sider af grænsen, som skal sættes i centrum. Der dyrkes grænseoverskridende samarbejde og holdes masser af møder. Nu står Europa på dagsordenen. Grænser forbinder grænsebefolkningerne.

Det ser man også i et smukt informationshæfte fra Sønderjyllands amt, som blev udsendt her ved årsskiftet. Og det ses i amtets fine nye genudgivelse af genforeningsplakaterne. De gamle plakater er udgivet for at »inspirere til at se fremadrettet på udviklingen i grænselandet. Teksterne giver indblik i en del af det samarbejde som udføres over den danske landegrænse«.

Hvorfor har tonen og tidsånden taget denne drejning? Ja, den vigtigste forudsætning er udfaldet af 2. verdenskrig, det tyske nederlag i 1945. Det fjernede truslen sydfra. Mindretallet i Nordslesvig anerkendte grænsen og erklærede sin loyalitet. Dermed var grænseproblemet taget af dagsordenen i Nordslesvig.

I stedet flyttede det en tid sydpå. Den vældige udvikling for det danske mindretal i Sydslesvig skabte nu røre sydfra. Men også det varede kun en tid. Et årti senere nåede man frem til de berømte Bonn-København-erklæringer. De blev enslydende vedtaget af Folketinget i København og Forbundsdagen i Bonn og betød konkrete forbedringer af mindretallenes skolevæsnere m.v. Især indeholdt de bestemmelser om, at »bekendelsen til dansk henholdsvis tysk nationalitet og kultur er fri og må ikke af myndighederne bestrides eller efterprøves«. 1955-erklæringerne overførte princippet om folkenes selvbestemmelsesret – dvs. tankerne fra 1920 – også til det individuelle plan. Dermed blev der lagt et bedre grundlag for den fredelige sameksistens.

Først fra da af kunne grænseespørgsmålet endeligt lægges i historiens kiste. Først da var der skabt en solid basis for det grænseoverskridende samarbejde, vi kender i dag. Det bygger i sidste instans på, at principperne fra 1920 har sejret.

Men lad os lige standse op. Hvad er den daglige virkelighed? Hvad er realiteten om grænsens betydning i dag? Ja, realiteten er vel, at samtidig med at vi taler så meget om det grænseoverskridende, må vi erkende, at 1920-grænsen er blevet enormt skillende. I dagligdagen skiller den radikalt menne-

sker i Nordslesvig fra mennesker i Sydslesvig. Der er mere end sproglige skel – kontakterne er faktisk ikke så mange hen over grænsen.

Grænsen af 1920 er blevet så dyb, at Nordslesvig og Sydslesvig er blevet fremmede for hinanden. De to dele af det gamle hertugdømme opfattes ikke længere som dele af en helhed, i alt fald ikke i flertallet af befolkningerne. Det sætter også skel mellem de danske sydslesvigere og vennerne nordpå.

Hvorfor er det gået sådan? – Ja, det er Genforeningens pris. Det må vi huske, når vi nu glæder os så meget over Genforeningen. Den har lagt en dyb grænse. Den dybe grænse næsten råber på en særlig indsats, hvis man vil vedligeholde kontakterne på det dagligdags plan mellem nord og syd.

Misforstå nu ikke dette som sortmaleri. Historien går jo videre. Alt udvikler sig. Måske kan vi allerede i dag se begyndelsen til en udvikling, som igen gør kontakterne lettere over grænsen. Det kan da nok være, at grænsen en dag skifter karakter igen, at den langsomt udjævnes. Erhvervslivets udvikling, grænsehandelen, toldmures nedbrydning, arbejdskraftens bevægelighed vil nok gøre deres virkning. Men det vil gå langsomt.

Sådan går historien hele tiden videre. Vi fik 1920-grænsen. Det var en ganske uhistorisk grænse – en sprog- og folkegrænse. Fra 1933 måtte meget sættes ind til dens forsvar. Efter 1945 blev den anerkendt på en sådan måde, så det grænseoverskridende samarbejde i dag står i alle avisoverskrifter. Vi har lige sunget om det i den nye sang »Stenen slår smut«, som blev præsenteret her på Folkehjem i 1990. Her hedder det: »Danmark, i dag brydes grænser ned mod et Europa i fred, Grænser du ikke kan standse ved, hele din jord er med«.

Helt er dette nu ikke gået i opfyldelse. I dag, 5 år senere, har Europa ikke fred. Ude i verden krænkes selvbestemmelsesretten: Tænk blot på Bosnien og Tjetjenien. Den overspændte nationalisme blomstrer mange steder.

Netop derfor er der i 75-året for afstemningen i 1920 god grund til at minde, at grænsedragningen i 1920 skete efter en demokratisk afstemning. Det er et budskab, som kan forstås af alle – både sønderjyder og tilflyttere.

Endelig er der grænserne indenfor selve landsdelen. Næmlig grænserne mellem sønderjyder af forskelligt sindelag, mellem flertal og mindretal. Mellem danske og tyske. Også disse grænser har skiftet karakter. Her er der virkelig foregået en herlig udvikling. Men vi ved fortsat, hvor vi har hinanden. Det bør vi ikke ændre på. Netop derfor kommer vi så godt ud af det med hinanden.

Det er også forklaringen på, at vi her i jubilæumsåret kan mødes på en ny måde ved enkelte af vore mærkedage. Endnu har vi den store Genforeningsfest på Dybbøl foran os. Jeg er sikker på, at der venter os en god oplevelse. Lad os sætte hinanden stævne dér den 11. juli.

Flensborghus i Flensborg – 14. marts

Lorenz Rerup, professor, generalkonsul

75-året for afstemningen i 2. zone blev markeret af Historisk Samfund for Sønderjylland på Flensborghus i Flensborg. 230 deltagere fyldte den store sal til sidste plads. Flensborgs bypræsident Peter Rautenberg overbragte en hilsen fra byen og flertalsbefolkningen, og Sønderjysk Forsøgsscene/Kirkespilsgruppen i Løgumkloster opførte i samarbejde med Det lille Teater i Flensborg Jacob Clausens teaterstykke »Det lyder som et eventyr« – om afstemningen i 1920. »Afstemningstiden i tekst og toner« fremført af Else Fanø, Aase Abild, Hans Jørgen Henningsen og Helmuth Asmus sluttede aftenen.

Festtalen blev holdt af generalkonsul Lorenz Rerup (født i Flensborg 1928). Emnet var foreslået af aftenens arrangør. Det lød:

Mindretallene om femogtyve år

Som historiker har jeg det ikke godt med at skulle sige noget om fremtiden. Historie, en varm og levende viden om fortiden, er en udmærket ballast, når vi i nutiden skal afstikke en kurs, skal træffe et valg. Men kan fortiden også sige noget om fremtiden? Der sker så meget uforudsigeligt. Både i det enkelte menneskes liv, men også på makroplanet, den store overordnede samfundsudvikling. Oliekrisen i 1970'erne, østblokkens opløsning omkring 1990, hvem har turdet regne med så overraskende begivenhedsforløb? På den anden side: en mening om fremtiden kan vi ikke være foruden. Vi skal have noget at gå efter. Vi kan ikke famle rundt i et uvist mørke. Et gammelt ord, tungt af historie, har jo vænnet os til, at »forposterne lever i håbet«. Et sådant håb kan historien ikke give, men den kan ridse nogle valgmuligheder op, forhåbentlig også valgmuligheder, som har noget perspektiv.

Jeg vil derfor prøve at sige noget om fremtiden i form af tre scenarier. Et scenario er et tænkt fremtidsbillede. Jeg laver tre af dem for at dække forskellige udviklingsmuligheder. Og det skal straks være slået fast, at to af de tre bryder jeg mig slet ikke om. Men desværre hænder jo ikke kun det, som jeg godt kan lide.

Scenario I dækker det værst tænkelige tilfælde, hvor alt går ad hækkenfeldt til. Scenario II svarer til, at vi lader stå til og dalrer derudaf uden en klart afstukket kurs. Her ender vi i den store ligegyldighed. Scenario III er så den bedst tænkelige situation for mindretallene om femogtyve år. Med spillevende, årvågne mindretal, som beundres som foregangskvinder og – mænd for en vigtig europæisk erfaring.

Scenario I. Det værst tænkelige er en udvikling i et Europa, som er blevet ramt af en omfattende katastrofe. Desværre er den ikke så utænkelig, som den

Ved mindeaftenen på Flensborghus den 14. marts opførtes Jacob Clausens teaterstykke »Det lyder som et eventyr« – om afstemningen i 1920. I den tyske familie drikkes der kaffe sammen med de tilreisende familiemedlemmer før afstemningen. Foto fra prøverne på Tinglev Skole. Foto: Bodil Rindom.

burde være og som vi alle håber. Den tidligere Sovjet-Unions militærmagt er stadigvæk intakt og imponerende, i hvert fald hvad de grovere dele angår – og det politiske system i dens vigtigste arvtagerstat, i Rusland, er mildt sagt meget ustabil. Vi må håbe, at den vestlige støtte vil styrke det spæde russiske demokrati.

Et Europa, som en storkrig har efterladt fattigt og i ruiner, vil næppe hurtigt komme til hægterne igen som det skete efter den Anden Verdenskrigs afslutning. Den moderne teknologi er forlængst udbredt over hele verden, konkurrencen vil være benhård, og andre verdensdele står nu allerede på spring for at overtage Europas markedsandele. Og til en løn, som vi ikke kan forestille os, at europæiske arbejdere vil kunne leve af.

I et forarmet Europa vil mindretallene komme i klemme. Hestene vil bides, når krybben er tom, og ingen vil bryde sig om små gruppers nok så berettigede ønsker om en særlig identitet, når også de store identiteter kæmper for deres overlevelse. Lad os forlade dette skrækbillede, som sagtens kan udpensles nøjere. Vi gør dog klogt i at fremkalde det i tankerne, næste gang vi brokker os over, at politikerne øser milliarder ud til øst- og udlandsstøtte. Det er jo ikke kun Rusland, det her drejer sig om.

Scenario II var det, hvor vi dalrede derudaf uden en klart afstukket kurs. Levestandarden i de europæiske samfund vil efter alt at dømmes være stigende i de næste mange år, i hvert fald let stigende. Forbrugerismen vil vinde frem

med alle dens statussymboler, men først og sidst vil internationaliseringen af samfundene øges ganske voldsomt. Vi skal vide mere om hinanden, uddanne på flere sprog og om flere landes forhold, vænne os til at sidde i samme båd. Og umådelige strømme af information og kulturimpulser vil af nye og gamle medier blive fordelt i et stedse mere finmasket netværk. Sådant en udvikling truer ikke umiddelbart mindretallene. Men assimileringstrykket på mindretallene vil stige. Faren for at blive opslugt af en flertalsbefolkning uden ond vilje fra nogens side. Når traditionelle værdier nedbrydes af en ny udvikling, som presser på, kan samfundene komme til at bære præg af en kras materialisme, af de mest umiddelbare tegn på personlig succes. Sådant en omvæltningsudvikling vil true kulturværdierne, men sandelig også de kulturværdier, der ligger i en moderne socialstat og dens indbygges selvfølgelige solidaritet.

De store nationale samfund vil mere og mere åbne sig for internationaliseringen, byer og bydele vil blive multikulturelle. Vi er jo allerede begyndt på denne udvikling, og har i vort danske samfund større indvandrergrupper end mindretal i gammeldags forstand. Universiteter og skoler udbyder nu allerede spændende undervisningsforløb på engelsk, hvor unge danskere og tyskere kan møde andre europæiske og ikke-europæiske unge. Tilhørsforholdet til en mindre gruppe, som ikke deltager i denne udvikling, fordi den i forvejen har problemer med at leve i to kulturer, vil under disse omstændigheder ikke nødvendigvis være attraktivt for unge mennesker. Så kan udviklingen ligesom komme til at hægte de mindretal af, der kun magter at skue bagud, og som ikke udvikler en klar strategi for at mestre fremtiden. Som passive lader denne innovationsstrøm rulle forbi uden at engagere sig i det nye.

Lad os så tage *scenario III*: den bedst tænkelige situation for mindretallene. Jeg skønner, den vil ligge i en klar erkendelse af, hvilke veje de europæiske samfund er slået ind på for derefter at prøve på at anbringe de nødvendige kurskorrektioner, så vi når frem til et Europa, som er andet og mere end en produktions- og forbrugskolos. Vi må forstå, og vi må lære denne forståelse fra os, at et europæisk samarbejde om områder, hvor samarbejde giver sikkerhed, og stordrift giver fordele, ikke er det samme som et overgreb mod de goder, nationalfølelsen utvivlsomt også har bragt de enkelte landes befolkninger. Nationalstatstanken har givet de enkelte landes befolkninger en samhørighed, et intensivt kommunikationsfællesskab, herunder en særegen høj- og folkekultur, som slet ikke anfægtes af et overstatsligt samarbejde. Derfor må mindretallenes særlige sans for at kæmpe for at holde på deres egen identitet forenes med de nye former for fællesskab, som ikke kan undvære nationale fællesskabsformer. Uden dem havner vi i et europæisk producent- og konsumtionsamfund, som ikke engang forretningsfolk kan være tjent med.

Mindre- og flertallene har netop i Slesvig, som blev delt ved de to afstemnin-

ger den 10. februar og den 14. marts for 75 år siden, realiseret et »mini-Europa«. De er faktisk til glæde for hinanden og til glæde for flertalsbefolkningerne, og det er de netop i deres stræben efter at bevare deres egenart. For Europa – det Europa vi bør stræbe efter – er ikke et kæmpemæssigt forbrugermarked, men består deri, at Europas kulturer i fremtiden – som de har været det i fortiden – både er forskellige og dog indbyrdes afhængige af og i samspil med hinanden. De inspirerer hinanden og de bygger på hinanden i deres forskellighed. Uden italiensk, fransk, spansk, engelsk, dansk og tysk kultur er vi alle mere fattige. Det oplever vi umiddelbart, når vi rejser. Og kender vi lidt til arkitekturens verden, til musikkens verden, til litteraturens verden, så ved vi, hvordan den ene kunstner bygger på den anden. Når vi er så kulturelt og videnskabeligt store i Europa, så er det, fordi vi står på fortidens skuldre. Og vi – Danmark og de nordiske lande, det delte Slesvig – har også meget at bidrage med til den europæiske mangfoldighed.

I dette scenario er mindretallene ikke en levning fra gamle dages forældede nationalstater, som man i 1920 uheldigvis ikke formåede at trække klare grænser for. De er tværtimod spydspidser for en europæisk erfaring, som alle europæere efterhånden vil opleve, selv om det vil tage meget længere tid i de store samfund end i de mindre, fordi folk i sidstnævnte simpelthen er piskede til at være mindre selvtilstrækkelige. Selv om de måske gerne vil, så kan de ikke bilde sig ind, at de kan være sig selv nok. En af vore store humorister gjorde for over halvandethundrede år siden en tegning, hvor en far og hans håbefulde søn spadserer i det indre København. Sønnen peger da på noget mudret vand og spørger: Far, er det verdenshavet? Og faderen svarede: Nej, lille Gysse, det er Holmens Kanal. En så ydmyg selverkendelse er det utvivlsomt sværere at nå frem til i storstaterne.

Den erfaring, det først og sidst drejer sig om, ligger deri, at Europa er en mangfoldighed, en kulturel pluralisme, som vi skal fastholde, ikke blot fordi den tilfældigvis og af historiske grunde forefindes, men fordi det europæiske består i det at være en mangfoldighed, ikke i at være en enhed. Et samspil, ikke en ensretning. Mindretallene har netop denne erfaring, når de har prøvet at leve imod strømmen i de flertalssamfund, som de er omgivet af. Det har de i vores egn gjort i over 75 år. I det meste af tiden har det været svære år. Først i de sidste årtier har det lysnet, og selvfølgelig findes der endnu skyer og mørkemænd. Men mindretalsmedlemmerne har ikke villet bytte den rigdom, som det har givet at høre til i et fællesskab, som er ens eget, som har »den gamle stille klang«, som det hedder i en af vore kønne nationale sange, med et bekvemere liv »i rigdom og i pragt« i et større fællesskab. De har fastholdt deres eget, udviklet sig – som en dansk bladmand engang kaldte det – »i ærbødighed over for arven«. Hvis denne holden fast i ens eget kombineres med

sansen for, at det europæiske er en mangfoldighed, ikke en ensretning, så står vi over for hvad der just er, eller lad os roligt indrømme det, hvad der just burde være kernen i den europæiske tanke.

Et mindretal, som på denne måde er gearret til en uimodståelig udvikling, som den deltager i, er der fremtid i. Som man nu beundrer fler- og mindretallene her i vort grænseland for deres fredelige samlivsmode, som blev grundlagt for 40 år siden med Bonn-København erklæringerne, så vil man i fremtiden i endnu højere grad beundre mindretallene som mestre i den svære og nødvendige kunst at holde på hver deres eget for at kunne være med i en ny og bedre helhed.

Mindretallene ved, at der endnu er mange og tunge sten og ruiner fra gammeltdags nationalistiske opfattelser, der skal ryddes af vejen. Både inden for mindretallene og især uden for dem. Mindretalstilværelsen har aldrig været en dans på roser. Men det er livet heller ikke. Alt hvad man med rimelighed kan forlange, er gode vækstvilkår. Det er op til os selv, om vi vælger selv at være med til at bære en ny samfundsudvikling frem, eller om vi vælger at stå ved siden af. Om vi vælger at være interessante for politologer eller hellere vil være interessante for museumsfolkene.

Genforeningens festspil 15.-18.juni

Ole Perch Nielsen, stiftamtmand

Aftenerne 15.-18.juni 1995 dannede Kongeskansen på Dybbøl ramme om det store Genforeningsfestspil, som blev til i et samarbejde mellem Sønderjydsk Forsøgsscene og Historisk Samfund for Sønderjylland. Dramatikeren Jacob Clausen og instruktøren Kaspar Wilton havde skabt det store stykke »Over alle grænser« sammen med de over 300 medvirkende på og bag scenen. Alle pladser var besat hver aften. I alt op mod 5.000 tilskuere oplevede her, at sønderjydernes og Sønderjyllands historie siden 1920 gik over grænsværen i dramatiske billeder, i ord og toner.

Værket og dets skaber, Jacob Clausen, blev senere på året den 18. august hædret med den nyindstiftede Grænselandspris. Prisen blev tildelt af landdagspræsident Ute Erdsiek-Rave, Kiel og folketingets formand Erling Olsen i forbindelse med den første grænse-landskongres på amtsgården i Aabenraa.

Ved festspillet opførelse på Dybbøl blev hver forestilling indledt af en taler. Ved premieren den 15.juni – den officielle Genforeningsdag – talte stiftamtmand Ole Perch Nielsen.

Sommeren 1920 var lys og lykkelig i Danmark. Alle følte, at en Ny Tid var indvarslet. Vort land var blevet holdt uden for den store verdenskrig, og de rationeringer, restriktioner og reguleringer, som krigen havde ført med sig – først og fremmest for erhvervslivet, blev nu afviklet og afløst af størst mulig økonomisk frihed. En ny Grundlov var blevet vedtaget fem år tidligere som afløsning for den reaktionære forfatning fra 1866, der havde muliggjort provisorierne og delvis lammet folkestyret – og denne nye grundlov skulle nu først for alvor begynde at virke og skabe en ny fremtid for folkets styre. Indre politiske stridigheder, kulminerende i Påskekrisen i april måned, var overstået, den upopulære radikale regering sat på porten og – som det største af alt: I februar havde Nordslesvig bekendt sit danske sindelag. 56 års uret var dermed overvundet, tilmed fredeligt og uden at det havde kostet hverken blod eller tårer.

Tyskland havde tabt krigen og var blevet tvunget til en ydmygende og kostbar fred, Kejseren selv var landflygtig, og Folkenes Forbund ville garantere – troede man – at mulige konflikter imellem Verdens nationer fremtidigt blev løst gennem forhandling eller voldgift. – »Verden af i Gaar« var så at sige genoprettet i en ny og bedre tilstand, tryghedens og sikkerhedens gyldne tidsalder ville komme igen, og man glædede sig over atter at være tilbage på den lige og ufejlbarlige vej mod »den bedste af alle Verdener«.

Hjærterne var virkelig fulde af sol og optimisme i denne sommer 1920 – og blandt tidens mange drømme var *ikke*, slet ikke den onde, at blot 20 år senere

Scene fra det store genforeningsspil »Over alle Grænser« i Kongeskansen på Dybbøl 15. juni 1995. På vej til afstemning 10. februar 1920. Foto: Karin Riggelsen/Nordschleswiger.

ville Kejseren være afløst af en endnu værre galning og tysk militærmagt hvile tungt – ikke kun på Nordslesvig, men over hele Danmark.

Sønderjyllands hjemkomst »i Nytids Morgenrøde« blev det ubestridte højdepunkt i dette jubelår, og dagen i dag – den 15. juni – er den officielle Genforeningsdag. Fra denne dag var Nordslesvig formelt uafhængigt af Tyskland, og overhøjheden tilkom den danske stat, der herefter inden for Folkerettens almindelige grænser havde frihed til selv at ordne landsdelens forhold. Det er det, man kalder »suverænitets overgang«.

Ser man på kalenderen bærer den 15. juni tillige navnet: Valdemars-Dag. Hermed har man ønsket at mindes slaget ved Lindanæs i 1219, da Valdemar Sejv erobrede Estland. Det var under den kamp, at der dalede et rødt flag med et hvidt kors ned fra himlen, samtidig med at en overjordisk røst forkyndte, at med dette banner i spidsen ville danskerne vinde fremgang. Kanoniseringen af miraklet var imidlertid kommet sent, nemlig 693 år efter begivenheden, idet Valdemars-Dag først blev opfundet i 1912.

Trods det, at den 15. juni således er en mindedag i dobbelt forstand, har den altid haft svært ved at trænge ind i den almindelige bevidsthed. De færreste aner knap nok, hvad der flages for. Valdemar, Lindanæs og Himmelfaldet siger ikke ret mange noget i vore dage, og den officielle Genforeningsdag har i de forløbne 75 år bestandig stået i skyggen af to andre festdage: Afstemningsda-

gen den 10. februar og Kong Christians historiske ridt ind i Sønderjylland på en hvid hest den 10. juli.

De glade dag i 1920 blev af samtiden med fuld ret karakteriseret som »den største Stund, vor Slægt har oplevet«. – Men efter festlighederne blev det atter hverdag – og på de allerfleste områder forestod der en langvarig proces med henblik på at skabe en enhed af de to områder:

Det gamle land og den sønderjyske landsdel, som ret beset aldrig havde været fælles om særlig meget. Hverken politisk, retligt eller administrativt havde Kongeriget og Slesvig tidligere været ensartede, ejheller før adskillelsen i 1864, og de 56 år under preussisk styre havde ført med sig, at de heller ikke økonomisk var jævnbyrdige. Såvel landbruget som de svagt udviklede industri-erhverv måtte igennem en nødvendig, men vanskelig omstilling. Vejforbindelser og jernbanenet var nedslidt og forældet, og der var såvel sproglige som kulturelle forskelligheder at overvinde. Det tog tid, inden de normale danske livsformer og vilkår blev naturlige for sønderjyderne.

Oven i alt dette kom så en halv snes år senere det store børskrak i New York – en krise, der bredte sig til hele verden (sagt uden overdrivelse af dette ellers ofte misbrugte udtryk). En økonomisk katastrofe, der var længere og hårdere end nogensinde tidligere, og i hvis kølvand arbejdsløshedens spøgelse sneg sig frem fulgt af politisk uro, især i Europa.

Den tysksindede befolkning i Nordslesvig havde allerede under Genforeningsfesten gjort det klart, at de ikke godvilligt ville affinde sig med den nye grænse. Nazisternes magtovertagelse i 1933 og Hitlers »Heim ins Reich« – politik gav dem ny næring til kravet om en grænserevision. For de danske myndigheder og den danske befolkning i Sønderjylland blev mellemkrigsårene en bestandig udfordring, og alt hvad man fra dansk side foretog sig i denne vanskelige periode må vurderes på baggrund af frygten for et tysk krav om en ny grænsedragning. Den dansk-tyske grænse fra 1920 var efterhånden den eneste af Versailles-fredens grænser, der ikke var antastet. – Først med Tysklands sammenbrud og besættelsens ophør i 1945 blev grænsen anerkendt af det tyske mindretal, og vejen var dermed banet for en langsom genopbygning af et dansk-tysk samliv, præget af fredelig og national kappestrid – omend ikke altid af ren og skær idyl. Officielt kom dette til udtryk i København-Bonn erklæringerne.

75 år er forløbet siden Genforeningen, den første halvdel af dette tidsspand endnu præget af ufred, den sidste af national sameksistens, sådan som vi kender det i dag. Det er begivenhederne i hele denne årrække, der er baggrund og kulisser i det festspil om anonyme medborgere – såkaldte »almindelige mennesker«s tilværelse – som vi nu skal opleve.

Grænser er menneskeværk, og som sådan underkastet forandringens vilkår. Det gælder også 1920-grænsen, uanset at vi i dag opfatter netop denne som

Fra det store genforeningsspil »Over alle Grænser« i Kongeskansen på Dybbøl 15. juni 1995. Den danske gendarm aner uråd – de tyske tropper er på vej i april 1940. Foto: Karin Riggelsen/Nordschleswiger.

fast og urørlig. »Ledet er i Lave«, og der er i hvert fald ikke noget, som tyder på, at den dansk/tyske grænse vil blive antastet i en overskuelig fremtid.

Lige som den store krig, den var et barn af, har Genforeningen også fået sin egen mytologi, i nogen udstrækning på grundlag af stiliserede, næsten klichéagtige fremstillinger især af de modsætninger og kampe, der altid har været meget mere fascinerende end den jævne fordragelighed.

Der er naturligvis ikke noget forkert i at fejre selve Genforeningen og de spektakulære begivenheder, den førte med sig – men det største er egentlig ikke disse officielle mindedage.

Det største skete ikke på en bestemt dag eller i et bestemt år. Det var noget, der kom lidt efter lidt i en langstrakt kæde af hverdagsagtige enkeltheder, som blev levet og oplevet af de »almindelige mennesker«, festspillet handler om.

Det er den kendsgerning, at Genforeningen lykkedes i det daglige – i de hverdage, som for os alle sammen er de fleste og de bedste. Eller sat en smule mere på spidsen: Land og folk i fællesskab magtede Genforeningen i en sådan grad, at den gamle grænse ved Kongeåen helt og aldeles blev udvisket. Det genvundne Sønderjylland er for første gang i historiens løb vokset sammen med det øvrige Danmark.

Det er vel nok *det*, der især er grund til at huske på – og at feste for. »Det lyder som et Æventyr« – men det *er* skinbarlig virkelighed.

Takke- og lovsangs-gudstjeneste i Haderslev Domkirke 10. juli

Niels Henrik Arendt, domprovst

Dagene 10. og 11. juli blev en tæt række af festligheder i anledning af 75-året for Genforeningen. Ligesom i 1920 var der takke- og lovsangsgudstjeneste i Haderslev Domkirke den 10. juli kl. 10. Gudstjenesten blev overværet af Dronning Margrethe, Dronning Ingrid, kronprins Frederik, prins Joachim, grev Ingolf og en lang række særligt indbudte. Kirken var fyldt til sidste plads.

Domprovst *Niels Henrik Arendt* var prædikant. Der blev talt ud fra teksten i Paulus' brev til Filipperne kapitel 4, vers 4-7, ligesom biskop Koch gjorde det i 1920.

Således skriver apostlen Paulus: »*Glæd jer altid i Herren! Jeg siger atter: Glæd jer! Lad jeres mildhed blive kendt af alle mennesker. Herren er nær. Vær ikke bekymrede for noget, men bring i alle forhold jeres ønsker frem for Gud i bøn og påkaldelse med tak. Og Guds fred, som overgår al forstand, vil bevare jeres hjerter og tanker i Kristus Jesus*«. Amen

»Alt hvad fædrene har kæmpet, mødrene har grædt, har den Herre stille læmpet, så vi vandt vor ret« – sådan synger nordmændene, og sådan tror jeg, mange sønderjyder og danskere følte det for 75 år siden. Fædrene *havde* kæmpet: 6000 måtte give deres liv for en sag, som slet ikke var deres, og mødrene, ja, hvor *havde* de grædt! For hjertebånd kan ikke bryde, ej glemmes ret. Og til sidst havde Gud grebet ind. En røvet datter dybt begrædt var kommet frelst tilbage.

På just denne dag for 75 år siden kom Danmarks Konge, Christian X, med sit følge ind i denne kirke. Koret faldt ind med »I østen stiger solen op«, de jublende toner steg op under de gamle kirkehvelvinger, skrev avisen, derefter istemte hele forsamlingen »Den signede dag«, og så talte biskop Koch og sagde: »Nu har Gud ladet det store komme til os. *Gud har ført retten igennem til sejr*«. Det var ikke underligt, at glæden denne dag, ovenpå kampen og gråden, måtte strømme over i en tak til den Gud, som stille lempede retten til sejr. Salmelinjen »Så rejse vi til vort fædreland« havde fået dobbelt betydning.

Så er det måske urimeligt, hvis vi i dag spørger: Kan man nu blande Gud ind i den slags? Skaffer Gud det ene folk ret over det andet?

Spørgsmålet må stilles alligevel, just fordi vi, endnu engang samlede her, lader glæden komme til udtryk i lovsange, endnu engang blander Gud ind i vores nationale fest. Spørgsmålet må *nødvendigvis* stilles, når man husker, hvorledes Jesus svarede den mand, der ville have ham til at skaffe sig ret overfor sin bror: »Menneske, hvem har sat mig til at dømme eller skifte mellem jer?«

Kongefamilien på vej op gennem Haderslev domkirke den 10. juli 1995. Biskop Olav C. Lindegaard ledsager Dronning Margrethe. Bag dem fulgte biskop Niels Holm dronning Ingrid op gennem kirken. Foto: Olav B. Hansen.

Der var i 1920 mennesker, som ikke kunne opfatte begivenhederne som rettens sejr. Mennesker, i hvis øjne Gud handlede aldeles ubegribeligt, hvis det var Ham, der havde lempet denne sag igennem. Hvor forståeligt jublende glæden end var, det var alligevel en glæde, som satte skel. I eftertanken må vi derfor spørge: Kan man takke Gud for, hvad der kun er til glæde for nogle, men til sorg for andre, uanset hvor retfærdigt det så var? Gud kan vel aldrig tages til indtægt for »min sag« den slags har både evangeliet og historien advarslers nok imod.

Men vi skal dog have et sted at gå hen med vores glæde. Hvis man ikke kunne synge lovsange til Gud, når ens hjerte strømmer over af tak, hvad skal vi så i det hele taget med Gud? Troen bliver jo vigtigst, mest nærværende for en just i de situationer, hvor livet viser sig større end vi troede, hvor livet bliver for stort for os, måske på grund af en tung smerte, måske på grund af en ustyrlig glæde. Da skal vi et sted hen, ud over os selv, for at finde hjælp eller for at sige tak. Derfor går forældrene til kirken med deres nyfødte børn, derfor søger vi også herhen med vore døde – fordi det hændte er for stort.

Men hvis vi kan takke Gud, fordi stor glæde er hændt os personligt, og hvis vi kan søge hjælp hos Ham i en personlig sorg eller rådvildhed, så må vi også

kunne takke Ham for en glæde, vi oplever som folk, eller tigge Ham om hjælp, hvis vi som folk ramtes hårdt. Glæd jer i Herren, siger Paulus – det måtte i 1920 og endnu i dag også gælde glæden over Genforeningen. Bring i alle forhold jeres ønsker frem for Ham. Det gælder også i vort lands og vort folks forhold. Hvis vi kun havde med Gud at gøre i vore personlige forhold, ville Han være for lille.

Retfærdighed findes. Og Gud er rettens Gud. Men Hans fred og Hans retfærdighed overgår samtidig vor forstand. Vi kan blande Ham i vores sager, også når vi føler at vores ret er truet, ja, vi kan slet ikke lade være. Men vi kan *aldrig* få Ham på vor side *imod* nogle andre. Hans sag er større end vore sager. Og hvis vi måtte friste, hvad i vore øjne tog sig ud som uret, var Gud stadig rettens Gud. Men på en større måde, end vi forstod. Havde Genforeningen ikke fundet sted, havde Gud stadig været historiens – og rettens – Gud. Sådan som Gud også vedblev at være dem nær, der ikke kunne glæde sig den 10. juli 1920.

Det menneske, som føler det får ret, og at det er Gud, der har lempet det således, har god grund til at takke Ham. Men det skal samtidig tage sig morderligt i agt. For Guds retfærdighed er både større og anderledes end vores. Glæder vi os over, at det, der i vore øjne er ret, vinder sejr – og det er en ærlig glæde – så ligger det netop da altid snublende nær at tænke, at retten er alt, hvad det kommer an på. Men vi kunne aldrig nogensinde klare os med retten i forhold til Gud. Og vi ville heller aldrig kunne det i forhold til vores medmenneske. Vi *lever* af, at nåde går for ret – både hos Gud og i forhold til vort medmenneske.

Så er enhver glæde, der vederfares os, til syvende og sidst en nåde, som bør gøre os ydmyge – aldrig triumferende. Hvorfor kan glæden så ikke fylde både mig og min modpart? Hvorfor sætter glæden så ofte skel? Det kan der ikke svares på. Men vi aner vel, at den ufuldkommenhed ved glæden har med vores skyld at gøre.

Derfor skal vi også på glædesdage samles her i kirken for at høre evangeliets forunderlige løfte om en forsoning imellem *alle* folkeslag, en glæde, der ophæver alle modsætninger imellem os, en glæde, der skal være for alle. *For hele folket*. Som det siges i julen, er glæden for hele folket født til verden, og løftet er, at en dag skal den bryde klart igennem.

Derfor kan lovsangen tone på en mindedag som i dag, fordi Gud glædede danskerne i 1920, da den dybt begrædte datter kom hjem, men også fordi vi ikke er henvist til kun at leve af og for vores ret, og fordi vi er inde under et løfte om en glæde, som vil forene os med alle. Amen.

Vi takker dig, Herre, for livet, fordi du lader nåde gå for ret og lader os leve af din barmhjertighed. Vi takker dig for vort fædreland og for den glæde, det dan-

ske folk oplevede i 1920, fordi Genforeningen kunne finde sted fredeligt, og fordi vi stadig kan leve i fred og samdrægtighed med vore naboer. Vi beder dig om, at vi må skønne på vort land og også være villige til at bære ofre for det.

Vi beder om fred, forsoning og retfærdighed mellem folkeslagene. Lad også andre steder retsindige løsninger blive fundet for folk, der skal leve side og side. Hjælp alle, der slider for at standse blodsudgydelse og vold og trøst dem, der er ofre for undertrykkelse og uretfærdighed – giv dem tro på en ny begyndelse.

Velsign og bevar vor dronning, Margrethe den 2., Prins Henrik, Dronning Ingrid, Kronprins Frederik, Prins Joachim og hele det kongelige hus. Vær med vort lands regering og folketing og al øvrighed i landet. Vi beder til slut også for os selv, at du vil følge os på vore veje. Hjælp os til at sætte os selv ind for det, som er ret, men giv, at vi aldrig gribes af rethaveri eller triumf over andre. Lad os ikke slippe afsted med at svigte dem, der har brug for os. Giv os nåde, fred og velsignelse nu – og giv os siden den glæde, i hvilken alle tungemål skal forsamles – til pris for dig, hvor du troner i glans. Amen.

Mindehøjtideligheden ved Frederikshøj 10.juli

Jørgen From, borgmester

Kong Christian X's ridt ind i Sønderjylland i 1920 blev markeret på den gamle grænse ved Frederikshøj kro kl. 12 i overværelse af kongefamilien og op mod 3.000 tilskuere. Samtidig indviedes det nye Grænse- og Genforeningsmuseum, som er opbygget af en energisk lokal arbejdsgruppe.

På festpladsen blev der budt velkommen til den tusindtallige forsamling af Christiansfeldts borgmester *Jørgen From*.

Det er mig en stor glæde at kunne byde velkommen til højtideligholdelsen af 75 året for Kong Christian den X's ridt over den gamle grænse d. 10. juli 1920. I sin erindringsbog »Bonden der blev Landråd« fortæller P.J. Refshauge om sin oplevelse af d. 10. juli 1920. P.J. Refshauge holdt velkomsttalen til Kong Christian d. X her ved Frederikshøj, og Refshauge fortæller, at Kong Christian d. X ved en senere lejlighed sagde til ham: »Vi var de første der mødtes i Sønderjylland«, og kongen tilføjede: »Det var det største øjeblik i mit liv«. P.J. Refshauge svarede, at det var også det største øjeblik i hans liv. Jeg tror, at vi kan sige, at for alle der overværede Kong Christian den X's ridt over grænsen, var det et af deres største øjeblikke i livet.

Alle der havde været med til at stemme Sønderjylland hjem til Danmark betragtede/betragter d. 10. juli som selve genforeningsdagen, – det var på det

ske folk oplevede i 1920, fordi Genforeningen kunne finde sted fredeligt, og fordi vi stadig kan leve i fred og samdrægtighed med vore naboer. Vi beder dig om, at vi må skønne på vort land og også være villige til at bære ofre for det.

Vi beder om fred, forsoning og retfærdighed mellem folkeslagene. Lad også andre steder retsindige løsninger blive fundet for folk, der skal leve side og side. Hjælp alle, der slider for at standse blodsudgydelse og vold og trøst dem, der er ofre for undertrykkelse og uretfærdighed – giv dem tro på en ny begyndelse.

Velsign og bevar vor dronning, Margrethe den 2., Prins Henrik, Dronning Ingrid, Kronprins Frederik, Prins Joachim og hele det kongelige hus. Vær med vort lands regering og folketing og al øvrighed i landet. Vi beder til slut også for os selv, at du vil følge os på vore veje. Hjælp os til at sætte os selv ind for det, som er ret, men giv, at vi aldrig gribes af rethaveri eller triumf over andre. Lad os ikke slippe afsted med at svigte dem, der har brug for os. Giv os nåde, fred og velsignelse nu – og giv os siden den glæde, i hvilken alle tungemål skal forsamles – til pris for dig, hvor du troner i glans. Amen.

Mindehøjtideligheden ved Frederikshøj 10.juli

Jørgen From, borgmester

Kong Christian X's ridt ind i Sønderjylland i 1920 blev markeret på den gamle grænse ved Frederikshøj kro kl. 12 i overværelse af kongefamilien og op mod 3.000 tilskuere. Samtidig indviedes det nye Grænse- og Genforeningsmuseum, som er opbygget af en energisk lokal arbejdsgruppe.

På festpladsen blev der budt velkommen til den tusindtallige forsamling af Christiansfeldts borgmester *Jørgen From*.

Det er mig en stor glæde at kunne byde velkommen til højtideligholdelsen af 75 året for Kong Christian den X's ridt over den gamle grænse d. 10. juli 1920. I sin erindringsbog »Bonden der blev Landråd« fortæller P.J. Refshauge om sin oplevelse af d. 10. juli 1920. P.J. Refshauge holdt velkomsttalen til Kong Christian d. X her ved Frederikshøj, og Refshauge fortæller, at Kong Christian d. X ved en senere lejlighed sagde til ham: »Vi var de første der mødtes i Sønderjylland«, og kongen tilføjede: »Det var det største øjeblik i mit liv«. P.J. Refshauge svarede, at det var også det største øjeblik i hans liv. Jeg tror, at vi kan sige, at for alle der overværede Kong Christian den X's ridt over grænsen, var det et af deres største øjeblikke i livet.

Alle der havde været med til at stemme Sønderjylland hjem til Danmark betragtede/betragter d. 10. juli som selve genforeningsdagen, – det var på det

tidspunkt, at man rent fysisk så Sønderjylland og Danmark genforenet. Her i dag står også mange, der kan huske d. 10. juli 1920, og jeg er sikker på, at mange af dem stadig betragter denne dag som én af de vigtigste dage, om ikke den vigtigste dag i deres liv. P.J. Refshauge fortæller også, at intetsteds i Europa, hvor der foregik grænseomlægninger, var der en sådan fest, som det var tilfældet her.

Vi kunne i dag godt ønske, at man også i vore dage, ved afstemninger kunne finde frem til fredelige grænsedragninger, men desværre ser vi i f.eks. ex-Jugoslavien, at borgerkrigen stikker sit grimme ansigt frem, og der forsøges nu ved krig at få foretaget nogle grænsedragninger. Kunne blot eksemplet fra afstemningen i 1920 danne skole andre steder, ville meget været nået, og mange ulykkelige menneskeskæbner sparet. Perioden fra 1864-1920 er et sort kapitel i Danmarks og Sønderjyllands historie, men perioden endte heldigvis lykkeligt.

Mange synes, at det er vigtigt at oplyse om og bevare minderne om den periode af Sønderjyllands historie. Derfor indvier vi også i dag et Grænse- og Genforeningsmuseum. Et museum hvor mange personer har lagt et utroligt stort stykke frivilligt arbejde. Der er kommet et meget flot resultat ud af arbejdet, og i museet finder man mange effekter og historier fra tiden mellem 1864 og 1920, og fra Grænsen som gik her. Museet bør bruges af de mange, der ønsker at bevare mindet om de ulykkelige 56 år, men også bevare mindet om den 10. juli 1920, en af de største festdage i den sønderjyske historie. Vi er derfor glade for at have dette museum i Christiansfeld Kommune, og jeg vil gerne udtrykke en tak til de mange frivillige for det store stykke arbejde der er udført. Endnu engang hjertelig velkommen!

Hovedtalen ved Frederikshøj holdtes af undervisningsminister

Ole Vig Jensen:

Når man siger »kongen på den hvide hest«, så tror jeg, at mange ældre straks tænker på Kong Christian den Tiende. Kongens ridt for 75 år siden på dette sted – og kongen til hest gennem København under krigen – står stærkt i mange ældre danskeres erindring.

Stærkest hos dem, der har oplevet det ved selvsyn. Men også stærkt for mig og min generation, som kun kender disse begivenheder med »kongen på den hvide hest« fra fotografier, malerier og gennem de gode fortælleres beretninger.

Men fælles for os er den symbol-kraft, der ligger i disse opsamlede erindringer. De er med til at holde sammen på os som et folk med fælles historie. Alle

tidspunkt, at man rent fysisk så Sønderjylland og Danmark genforenet. Her i dag står også mange, der kan huske d. 10. juli 1920, og jeg er sikker på, at mange af dem stadig betragter denne dag som én af de vigtigste dage, om ikke den vigtigste dag i deres liv. P.J. Refshauge fortæller også, at intetsteds i Europa, hvor der foregik grænseomlægninger, var der en sådan fest, som det var tilfældet her.

Vi kunne i dag godt ønske, at man også i vore dage, ved afstemninger kunne finde frem til fredelige grænsedragninger, men desværre ser vi i f.eks. ex-Jugoslavien, at borgerkrigen stikker sit grimme ansigt frem, og der forsøges nu ved krig at få foretaget nogle grænsedragninger. Kunne blot eksemplet fra afstemningen i 1920 danne skole andre steder, ville meget været nået, og mange ulykkelige menneskeskæbner sparet. Perioden fra 1864-1920 er et sort kapitel i Danmarks og Sønderjyllands historie, men perioden endte heldigvis lykkeligt.

Mange synes, at det er vigtigt at oplyse om og bevare minderne om den periode af Sønderjyllands historie. Derfor indvier vi også i dag et Grænse- og Genforeningsmuseum. Et museum hvor mange personer har lagt et utroligt stort stykke frivilligt arbejde. Der er kommet et meget flot resultat ud af arbejdet, og i museet finder man mange effekter og historier fra tiden mellem 1864 og 1920, og fra Grænsen som gik her. Museet bør bruges af de mange, der ønsker at bevare mindet om de ulykkelige 56 år, men også bevare mindet om den 10. juli 1920, en af de største festdage i den sønderjyske historie. Vi er derfor glade for at have dette museum i Christiansfeld Kommune, og jeg vil gerne udtrykke en tak til de mange frivillige for det store stykke arbejde der er udført. Endnu engang hjertelig velkommen!

Hovedtalen ved Frederikshøj holdtes af undervisningsminister

Ole Vig Jensen:

Når man siger »kongen på den hvide hest«, så tror jeg, at mange ældre straks tænker på Kong Christian den Tiende. Kongens ridt for 75 år siden på dette sted – og kongen til hest gennem København under krigen – står stærkt i mange ældre danskeres erindring.

Stærkest hos dem, der har oplevet det ved selvsyn. Men også stærkt for mig og min generation, som kun kender disse begivenheder med »kongen på den hvide hest« fra fotografier, malerier og gennem de gode fortælleres beretninger.

Men fælles for os er den symbol-kraft, der ligger i disse opsamlede erindringer. De er med til at holde sammen på os som et folk med fælles historie. Alle

Dronning Margrethe blev fulgt til det nye genforenings- og grænsemuseum af museets bestyrelsesformand Kaj G. Nielsen. Foto: Olav B. Hansen.

folk og nationer har behov for samlingspunkter, som kan skabe et folkeligt sammenhold og fællesskab.

Men erfaringen viser os, at der er grænser for, hvilke symboler vi vil og bør hylde. Jeg tror, at alle, der er til stede her, sagtens kan finde et eller flere symboler, som vi kan blive enige om, at vi under *ingen* omstændigheder kan se op til.

Men derimod: En grænseoverskridende ubevæbnet konge på en hvid hest, der modtager blomster fra en lille sønderjysk pige ved at tage hende op til sig, det *passer* til os. Og derfor fik den begivenhed så stor symbol-værdi for os.

Valdemarsdagen den 15. juni 1920 var officielt bestemt som den egentlige genforeningsdag. Det var den dag, da den nye grænse blev godkendt i Paris. Men ét er, hvad der bestemmes officielt. Et andet er, hvordan de fleste danskere oplevede det.

Det var den 10. juli 1920, at Genforeningen blev følt og oplevet. Ikke alene fik Danmark 4.000 kvadratkilometer tilbage og 160.000 flere indbyggere. 56 års folkelig kamp var endt med en løsning, som kunne tilgodese de fleste – men ikke alle. Selv i dag er vi nødt til at minde hinanden om, at et tysk og et dansk mindretal ikke fik deres nationale ønske opfyldt. Vi må fortsat sørge

for, at disse mindretal får vilkår, som tager et berettiget hensyn til deres interesser. Det er på vor evne til at tage vare om mindretallene, vi skal vurderes. Det er min opfattelse, at vi indtil nu har løst opgaven på en sådan måde, at vi godt kan være et forbillede for Europa og resten af verden.

For 75 år siden blev grænsen flyttet mod syd. Siden er mange grænser i Europa blevet etableret og fjernet. Meget had er opstået mellem naboer, fordi grænsedragninger ikke er sket med et skyldigt hensyn til mindretallene. Lad os i dag være taknemmelige over, at det lykkedes at få flyttet grænsen mod syd og glæde os over de mange, som fra 1864 til 1920 holdt fast ved at være danske. De var den egentlige grund til, at »kongen på den hvide hest« for 75 år siden kunne markere grænseflytningen.

Der er sikkert dem, der vil spørge, om vi fortsat skal fejre nationale festdage som genforeningsdagen, 9. april og Danmarks befrielse. Efter min mening skal disse dage fejres, så længe de er:

- en realitet i menneskers erindring,
- kan medvirke til at udvide de unges historiske bevidsthed og
- har som mål at sikre os mod krig og overgreb.

Jeg ser ikke noget formål med at festliggøre denne dag, hvis det medfører, at vi – som tilhører den ældre generation – blot bruger anledningen til at se tilbage på en »svunden tid«. Det vil kun medføre, at de unge generationer ikke gider beskæftige sig med vore erfaringer, fordi de ikke har del i dem. Det får de kun, hvis vi indtænker dem i vor fælles fremtid.

I de kommende år vil der opstå nye politiske og statslige grænser. Måske ikke i denne begrænsede del af Europa, men så i andre områder, som ikke behøver at være så fjernt herfra. Vi må være parate til at medvirke for, at grænsespørgsmål overalt bliver løst, så der tages hensyn til ønskerne hos de flest mulige. »Kongen på den hvide hest« er symbolet på, at folk gennem afstemning selv afgør deres nationalitet. Det har med ægte folkestyre at gøre. Og det er det budskab, som vi i dag fejrer og giver videre til nye generationer. Dette princip er ikke en selvfølge. Det skal der kæmpes for til enhver tid. Tålmodigt og sejt, for »det har slet ingen hast for den som tror«.

Folkefest på Dybbøl Banke 11. juli

Kresten Philipsen, amtsborgmester

Genforeningsfestlighederne kulminerede med den store folkefest i Kongeskansen på Dybbøl. Festen føjede sig ind i den lange række af Dybbølfester, som blev indledt, da den danske regering og kongehuset mødtes med sønderjyderne på Dybbøl den 11. juli 1920.

Forud for festen var gået et langt forarbejde. Forslaget om en folkefest i 1995 kom fra Sprogforeningen, og det fandt straks støtte hos Sønderjyllands Amt, da det i juni 1993 blev forelagt i fællesskab af Sprogforeningen, Sønderjydsk Skoleforening og Historisk Samfund for Sønderjylland. Senere trådte også DGI-Sønderjylland ind i kredsen af arrangører. Sønderjyllands Amt påtog sig det store praktiske og økonomiske ansvar for festens gennemførelse.

De fire foreninger gjorde sig tidligt tanker om festens idéindhold. Det skulle være en dansk fest både med respekt for traditionen og med bud til nutiden – en sønderjysk folkefest i dagens Danmark. I 1995 måtte tiden være inde til at indbyde vore sønderjyske landsmænd af tysk sindelag. Efter oplæg fra Historisk Samfund for Sønderjylland og indgående drøftelse fandt denne fornyelse af traditionen fuld støtte i kredsen af foreninger. I Sønderjyllands Amt og hos amtsborgmester Kresten Philipsen fandt tanken en frygtløs fortaler.

Initiativet og tanken bag det vakte imidlertid undren hos nogle, især i den ældre generation, og gennem mere end et år frem til foråret 1995 blev der ført en til tider skarp mediedebat. Også derfor var den store fest imødeset med spænding.

På festdagen kunne Dronning Margrethe, Dronning Ingrid, kronprins Frederik, prins Joachim, grev Ingolf, statsminister Poul Nyrup Rasmussen og folketingets formand Erling Olsen sammen med mindst 10.000 deltagere glæde sig over et strålende vejr.

Her gengives dagens taler sådan som de lød fra talerstolen ud over den titusindtallige forsamling.

Amtsborgmester Kresten Philipsens velkomsttale

Velkommen til denne folkefest i Kongeskansen på Dybbøl. Her hvor Danmark led et smerteligt nederlag, som vore oldeforældre og bedsteforældre vendte til en indre sejr. En sejr som fandt sit udtryk i Genforeningen for 75 år siden, da 3/4 af nordslesvigerne stemte sig tilbage til Danmark.

Da 50-året for Genforeningen blev fejret i 1970, blev det mere eller mindre direkte udtrykt fra flere sider, at nu var det den sidste store genforeningsfest.

Her 25 år senere kan jeg kun konstatere, at der har været en massiv støtte til og interesse for denne og en række andre genforeningsfester i landsdelen både fra folkelige organisationer og fra den sønderjyske befolkning bredt. Derfor har der ikke været grund til at tvivle på det rigtige i at gennemføre festen i år.

Derimod kan der være god grund til at tænke på, hvordan vi kan nyttiggøre vor fælles fortid i nutiden og i vore bestræbelser på at forberede os på fremtiden.

Glimt fra ærestribunen. Fra venstre dronning Ingrid, dronning Margrethe, kronprins Frederik og grev Ingolf. Dagens hovedtaler fhv. biskop Vincent Lind skimtes på rækken bagved. Foto: Karin Riggelsen/Nordschleswiger.

Det mest markante er, at grænsen fra 1920 som resultat af et nationalt mådehold og en respekt for folkenes medbestemmelsesret, har vist sig at have en bestandighed gennem meget omskiftelige tider.

Vi er i grænselandet blevet skånet for revisioner før og efter 2. verdenskrig, der ville have trukket lange og dybe spor mellem dansk og tysk.

Vi har lært at leve i fordragelighed og med respekt for hinanden både henover grænsen og mellem flertal og mindretal inden for vore egne grænser.

Fremsynede og kloge politikere skabte forudsætningerne for denne fredelige sameksistens, der præger vor hverdag. Måtte deres klogskab og fremsynethed også blive et mål i dag, hvor vi er i stand til at træffe beslutninger med en hast, der ikke altid garanterer for holdbarhed og kvalitet.

Genforeningen og de forudgående 56 år har lært denne landsdel, hvad det vil sige at være dansk, at være bevidst om sin nationale identitet. En lærdom, der ikke er glemt siden, og som samtidig har betydet en åbenhed overfor den rivende europæiske udvikling. I nutiden har denne åbenhed vist sig ved folkeafstemningerne omkring Danmarks tilslutning til de europæiske fællesskaber og den europæiske union.

Ved festspillene her på Dybbøl, her i Kongeskansen, midt i juni måned, der samlede en tusindtallig skare af tilskuere, kom det til udtryk i følgende udsagn: »Kun når man ved, hvor man hører til, kan man være åben«.

Den internationale og europæiske udvikling kræver åbenhed. Den åbenhed kan vi udvise i sikker overbevisning om, hvem vi er. Vi vil gå langt i vores samarbejde henover grænsen og skal forstå at udnytte de muligheder, der ligger i det. Samarbejde betyder, at hver part skal give noget af sig selv for at få del i det fælles udbytte, men vor identitet som danske opgiver vi ikke og begreber som integration eller sammensmeltning i grænseregionen hører ikke til blandt de politiske mål.

Det samme budskab kan jeg i øvrigt sende til de kræfter, der her i landet taler om at danne store regioner, hvor Sønderjylland kan blive et opland til en region med centrum i nord eller vest. Det ønsker vi ikke. Vi har en regional identitet, der næppe findes andre steder i dette land, og den opgiver vi ikke, blot fordi andre måtte have storhedsdrømme. Danmark er for lille til at blive en forbundsstat.

Vi har nået utrolig langt i udvikling og velstand i denne landsdel, som andre vil kalde et udkantsområde. Det har vi gjort, fordi vi har stået sammen og fastholdt vor identitet også i de mørkere tider.

Dette vil også kunne bære os langt i en europæisk fremtid, der byder på mange og hurtige forandringer. Åbenhed overfor forandringer kræver et stabilt grundlag at stå på, og det har vi i denne landsdel.

Med disse ord vil jeg endnu engang byde velkommen til genforeningsfesten. Den kongelige familie er nu som før centrum i denne fest, og det er vi meget taknemmelige for.

Jeg beder om tilgivelse for og forståelse for, at jeg har en ubændig lyst og trang til her at rette en særlig tak og særlig hyldest til Hendes Majestæt Dronning Ingrid for mange års flid og venskab med sønderjyderne. Tak for det!

Med al respekt for Hendes Majestæt Dronning Margrethe så stod jeg i går og så på begivenhederne i Christiansfeld. Og jeg vil gerne sige: Dronning Ingrid det var jo den smukkeste dronning ved den lejlighed. Tak skal Du have!

Jeg vil så bede forsamlingen med mig udbringe et nifoldigt leve for Hendes Majestæt Dronning Margrethe II.

Fhv. biskop Vincent Linds tale

Mens tid er

Jeg opdagede, mens amtsborgmesteren talte, at jeg sad med en følelse, som jeg husker, og som jeg genkender fra dengang, jeg var barn i Christiansfeld. Det var nok fordi Christiansfeld blev nævnt, og Dronning Ingrid. At der var kongebesøg dér hvert år op gennem 30'erne. Og det var jo sådan, at på en måde græd vi alle sammen, hver gang af glæde, også vel fordi man huskede tabene. Og jeg kan huske, da der første gang var kongebesøg efter kronprins Frederiks

Den internationale og europæiske udvikling kræver åbenhed. Den åbenhed kan vi udvise i sikker overbevisning om, hvem vi er. Vi vil gå langt i vores samarbejde henover grænsen og skal forstå at udnytte de muligheder, der ligger i det. Samarbejde betyder, at hver part skal give noget af sig selv for at få del i det fælles udbytte, men vor identitet som danske opgiver vi ikke og begreber som integration eller sammensmeltning i grænseregionen hører ikke til blandt de politiske mål.

Det samme budskab kan jeg i øvrigt sende til de kræfter, der her i landet taler om at danne store regioner, hvor Sønderjylland kan blive et opland til en region med centrum i nord eller vest. Det ønsker vi ikke. Vi har en regional identitet, der næppe findes andre steder i dette land, og den opgiver vi ikke, blot fordi andre måtte have storhedsdrømme. Danmark er for lille til at blive en forbundsstat.

Vi har nået utrolig langt i udvikling og velstand i denne landsdel, som andre vil kalde et udkantsområde. Det har vi gjort, fordi vi har stået sammen og fastholdt vor identitet også i de mørkere tider.

Dette vil også kunne bære os langt i en europæisk fremtid, der byder på mange og hurtige forandringer. Åbenhed overfor forandringer kræver et stabilt grundlag at stå på, og det har vi i denne landsdel.

Med disse ord vil jeg endnu engang byde velkommen til genforeningsfesten. Den kongelige familie er nu som før centrum i denne fest, og det er vi meget taknemmelige for.

Jeg beder om tilgivelse for og forståelse for, at jeg har en ubændig lyst og trang til her at rette en særlig tak og særlig hyldest til Hendes Majestæt Dronning Ingrid for mange års flid og venskab med sønderjyderne. Tak for det!

Med al respekt for Hendes Majestæt Dronning Margrethe så stod jeg i går og så på begivenhederne i Christiansfeld. Og jeg vil gerne sige: Dronning Ingrid det var jo den smukkeste dronning ved den lejlighed. Tak skal Du have!

Jeg vil så bede forsamlingen med mig udbringe et nifoldigt leve for Hendes Majestæt Dronning Margrethe II.

Fhv. biskop Vincent Linds tale

Mens tid er

Jeg opdagede, mens amtsborgmesteren talte, at jeg sad med en følelse, som jeg husker, og som jeg genkender fra dengang, jeg var barn i Christiansfeld. Det var nok fordi Christiansfeld blev nævnt, og Dronning Ingrid. At der var kongebesøg dér hvert år op gennem 30'erne. Og det var jo sådan, at på en måde græd vi alle sammen, hver gang af glæde, også vel fordi man huskede tabene. Og jeg kan huske, da der første gang var kongebesøg efter kronprins Frederiks

og kronprinsesse Ingrid's bryllup, at kronprinsessen kom og tog vejret fra os alle ved sin dejlighed. Og jeg kan huske nogen tid efter, hvor præsten en aften derhjemme i stuen kom med følgende bemærkning: »Jeg tror, at hele Christiansfeld og Tyrstrup den dag fik ændret sit kvindebegreb«.

Det handler nu, det skal handle nu om tydelighed, om at være tydelig, som jeg jo skal være over for min elskede, så hun kan vide, hvem jeg er, og som jeg skal være over for min nabo, for at det kan være naboskab i ordentlighed, og tydelig som jeg skal være over for min fjende for at det kan være, som det skal være, altid ærlig kamp.

Op til i dag har jeg gået med nogle linier i mig fra Poul Sørensens digtsamling »April i Danmark« 1942. Jeg husker den fra dengang, jeg læste den. Det er linjer, der handler om afmagten i det at være blevet besat af en fremmed magt. Det hedder:

Med bundne hænder
låste munde
ser vi en tid
der gik til spilde:
Vi ville ikke
da vi kunne
vi kunne ikke
da vi ville.

Op gennem 30'erne og alle dette tiårs meldinger *kunne* vi have forstået og taget vores bestik. Og siden Genforeningen i junidagene 1920 for 75 år siden og festen her og glæden og eftertanken da og ordene og løfterne dengang, med Genforeningens uafviselige erkendelse om, hvad tydeligheden i et folk er, hvad tydelighed i et folks trofasthed og vilje betyder. F.eks. som man kan læse sig til det hos H.P.Hanssen i hans »Tilbageblik«. Siden da kunne vi have vist verden det tydeligt, hvad vi var og ville og kunne, og talt højt om det, som også krigen i 1864 og kampene her på Dybbøl Banke havde lært os. At den som vil erobre dette land skal komme til at erfare og skal vide det forud tydeligt, skal komme til at erfare, at det vil koste dyrt. Og vil han ikke, har han ikke den tydelighed, og kender han ikke den, så erobrer han dette land.

Der var folk i tiden mellem de to verdenskrige, som mens tid var ville arbejde og måtte arbejde i den hårde opgave at søge kontakt om det som var en fælles sag med frihedselskende personer og grupper og partier, kirkefolk, politikere og kunstnere og universitetsfolk i Tyskland og andre lande, og som derfor, da det kom, den nazistiske aggression, vidste hvad det var og kunne handle og tale og derfor kom til at skrive både landets og frihedens historie. Tænk bare på, når Frode Jacobsen fortæller om 30'erne, hvad han da lærte,

Dybbøl den 11. juli 1995. Amtsborgmester Kresten Philipsen ledsager Dronning Margrethe til talerstolen. Foto: Karin Riggelsen/Nordschleswiger.

eller Jørgen Kieler, eller man tænke på hvad Københavns biskop Fuglsang-Damgaard, sønderjyden, havde med sig ind i krigens år, og som fik afgørende betydning for indholdet og tydeligheden i biskoppernes hyrdebrev, da jødeforfølgelsen kom i Danmark i oktober 1943.

Den sønderjyske historie er historien om et folk, som forstod nødvendigheden af, at undertrykkeren får den besked tydeligt, at med os kommer han ingen vegne. Vor vilje til taknemmelighed og vor trofasthed mod det danske rokkes ikke.

De ville fra først, og kunne derfor, også hele den lange vej gennem undertrykkelsens år.

Der er en kun alt for klar modsætning mellem digteren, som for øvrigt også var revyforfatter, Poul Sørensens hårde ord fra »April i Danmark«:

»Med bundne hænder
 låste munde
 ser vi en tid
 der gik til spilde
 vi ville ikke
 da vi kunne
 vi kunne ikke
 da vi ville« –

– og så til revydigteren Poul Henningsens, synes jeg, falskneri med ordene i de ofte altfor let citerede linier:

Man binder os
på mund og hånd
men man kan ikke
binde ånd« –

Der er intet, der så let lader sig binde som ånd. Det er den rene leg for magten, for løggen og propagandaen og for tyranniet. Blot vi adlyder tyranniets ord og ordre om at tie, bindes ånden. Ånden taler. Der er ingen ånd, hvor munden er låst. For åndens væsen er at tale frit ud. Og ikke tie. Vi sang om det før. Klar og frodig er vor ånd, som en fast og venlig hånd slutter sproget som en handske. – Nej, det er ikke fordi jeg vil anfægte Poul Henningsens frihedsbegreb – det er klart nok. Men der var nok hos ham en mangel på forståelse for, hvad der er forskellen på sjæl og ånd. En forveksling af de to ting. Ånden er ikke den indre skjulte sjælelige frihed. Åndens udtryk er ordet og gerningen, at være tilstede med sig selv trofast og modig i sit folk og hos sin næste med mund og hånd.

Den, som vil lægge os i slaveri, får sit hårde arbejde, og skal vide det, når han vil binde vore hænder. For så slås vi! Og han får sit hårde arbejde og sin skræk i livet, når han vil låse vore munde; for så råber vi!

Den sønderjyske historie er – just fordi det er en historie om åndens kamp i folket – en historie om hænder, der trofast holdt fast, og om munde, der ikke ville tie. Det er en historie om et folk, som ville det fra først af, mens tid var, og uden hvilket, der ikke var kommet nogen genforening.

Det er ikke kun en dansk erfaring, jeg her taler om. Denne erfaring om en bitterhed, som kom, når man ikke talte og handlede, mens vi kunne og i tide, og derfor stod en dag med bundne hænder og låste munde.

Også i andre folk kendes det, også i andre folk lever ånden, den ånd som standser tyranniet.

Jeg glemmer aldrig, da vi, der var med i den første deportation fra Frøslev til Neuengamme 15. september 1944 – og hvor mange af os var sønderjyder iøvrigt – og hvor vi i Neuengamme fik anvist en barak, som i forvejen var stopfyldt med tyske medfanger, den sære pointe at få dér midt i det hele og turbulensen, at det første der hændte os i Neuengamme, var at vi fik tyske medfanger. Folk fra forskellige grupper, kirkelige og politiske, som var blevet arresteret og sendt i lejre efter attentatet på Hitler 20. juli 1944. På vore spørgsmål, som selvfølgelig kom væltende, svarede de: Vi havde aldrig tænkt, at det kunne ende, som det gjorde i 1933 med Hitlers magtovertagelse. De havde aldrig tænkt, at så skulle alt det komme med det nye barbari, – »og siden da har vi kun været tilskuere«. Den bitterhed!

Vi ville ikke, da vi kunne, vi kunne ikke, da vi ville – med bundne hænder, låste munde.

Danske og tyske, ja, alle Europas folk, er fælles om en bitter erfaring indhøstet i de 75 år siden 1920, en bitter erfaring, at huske om den afmagt, som indfinder sig, når vi tier, hvor vi var i tiden, hvor vi skulle tale.

Vi har derfor samme opgave på denne dag, ja på alle dage, og ikke mindst i Sønderjylland og Slesvig, hvor vi er, som vi ved, alle borgere i samme land og tilmed landsmænd med forskelligt sindelag om nationalt tilhør, nemlig: At løfte arven fra dengang, løfte erfaringen, den sønderjyske arv om at handle og tale, mens tid er, være tydelig – og mens tid er, det vil sige al tid, fordi sådan er åndens væsen, og lever vi ikke det ud, prigsives vores menneskelighed til vold og trældom. Rædselsfuldt, når det rammer os. Værre når vi udøver det.

Der er en kamp mellem dansk og tysk, som der må være i et grænseland, og den kamp skal vi ikke beklage. Den er et vilkår, som følger af, at vi er mennesker og ikke dæmoner, – at vi har mund og hænder og ikke tier, for når vi tier, taler dæmonerne, og altid ved at vi skylder hinanden tydelighed.

Der tales om, at tiden er inde til forsoning mellem dansk og tysk. Og det kan der jo naturligvis være megen god ræson i. Men vi skal bruge det ord »forsoning«, som er et alvorligt og tungt ord, med omtanke, det vil sige bruge det sagte.

Forsoning har med offer at gøre. Det kommer ved et offer. Sker i offeret, – og standser kampen! Når en forsoning sker, tier du!

Forsoningen er den ene, eneste sag, som binder os på mund og hånd. Een har båret alle vore synder. Der er et fuldbragt værk, som ingen af os kan lægge noget til. Når det er sket, lægger vi hånd på munden. Om vi lægger noget til, da kan det kun blive til blasfemi og naragtighed. I lyset derfra, fra det ene forsoningsværk, skal vi – og har altid skullet – se hinanden.

Enhver, som har været i krigen, og midt i den pludselig opdager det, at nu er den slut, vil vide, at da kommer ingen hævn. Da er det slut, og det er ofrets skyld. Det er som det står skrevet i Davids Salme 69, vers 27 om »haderne«, de ugudelige »hadere«: »Den Gud har slået, forfølger de, de øger smerten hos den, Gud har såret«. Traske med hævn i hælene på Gud, den blasfemi og naragtighed!

Der kan komme, langsomt og tungt ofte nok, en rettergang efterpå. For så vidt just krigens lov var blevet brudt. Men man hugger ikke mod hinanden mere, og man behøver intet gøre godt, og intet betale hinanden. Der er flydt blod nok. Længe varer det vel altid, før vi fatter det. Men lægge nogen forsoning oveni, ville være hån mod de døde, som om deres offer for hinandens hånd ikke var nok. Sådan er nu det størrelsesforhold. Også sådan er syndens

sold betalt. Dyrt nok. Og sådan har alle veteraner fortalt og skildret det, at det er, – også dem fra Dybbøl.

Vi skal ikke forsone os. Alt er sonet.

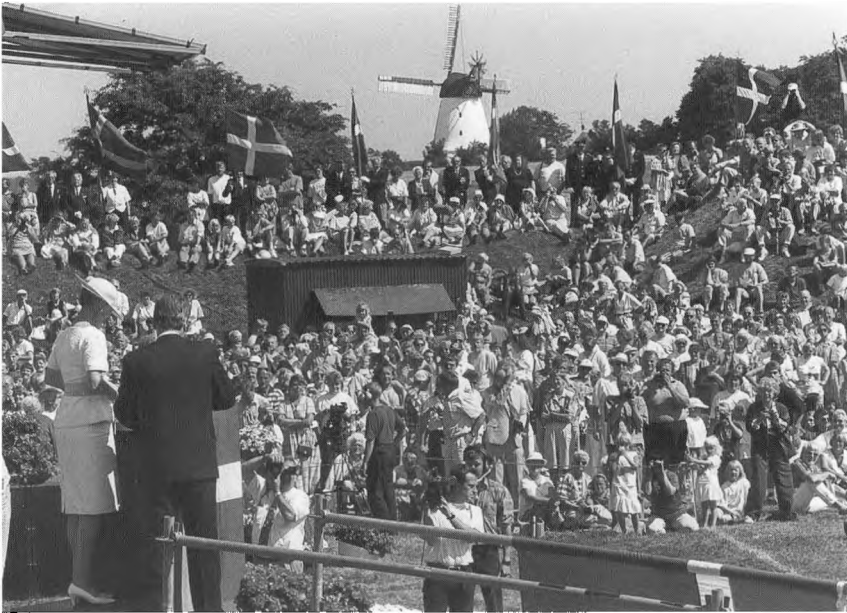
Vi har et andet kald at røgte. Åndens: Tiden må ikke gå til spilde. Tiden er, som den altid er, det sted hvor vore hænder skal virke og vore munde skal tale, så at vi aldrig igen skal opleve lænke og lås for friheden.

Vi skal ikke mystificere fortiden med forsoning.

Vi skal arbejde og slide i nutiden for klarhed og indsigt.

Det gælder at ville, mens tid er, for at kunne tale og handle, når det er livet om at gøre, hvad det altid er. Det sidste de den dag her på stedet for 75 år siden i Dybbøl skanser sikkert havde med sig hjem, det de vidste den dag i dette møde mellem konge og folk og havde med sig hjem fra det møde: Det havde været livet om at gøre.

Her er vores liv.

For Dronningens tale. Amtsborgmester Kresten Philipsen hjælper med at lægge manuskriptet til rette i den stride vind. Foto: Karin Riggelsen/Nordschleswiger.

Hendes Majestæt Dronningens tale

Dybbøl Banke er indskrevet i vores historie og i vor bevidsthed. Vi kender skildringerne af Stormen, de tidlige fotografier fra de sønderskudte skanser; vi husker de betagende billeder fra Genforeningsfesten: de unge piger med flaget, og Kongen, der bøjer sig for at kysse en flig af flagdugen. Og vi er mange, der for vort indre øje kan se det store, grønne højdedrag med de spredte trægrupper og vejtræerne, der vandrer så højtideligt op over banken forbi Dybbøl Mølle. Jo, Dybbøl kender vi; det sted kalder på vore stærkeste følelser: fra nederlaget 1864, der skilte landsdelen fra Danmark, til Genforeningen 1920, da Sønderjylland atter blev dansk. To begivenheder, der har sat så stærkt et præg på både sønderjyderne og alle andre danske, at vi ikke kan forestille os, hvordan vi selv eller vort land ville have været uden disse skelsættende årstal.

Sønderjyllands genforening med Danmark fulgte på afstemningerne i foråret 1920. De var en direkte følge af tanken om folkenes selvbestemmelsesret og af Versaillesfreden efter første Verdenskrig. Alligevel var det nærmest enstående at lade en grænsedragning afgøre ved folkeafstemning. Den nye grænse blev derfor hverken til ved magt eller dekret, men som et resultat af de berørtes personlige valg; i ro og mag gik man til afstemningsstederne og stemte sig hjem. Det varede da heller ikke længe, før den tidligere grænse ved Kongeåen var visket ud; Sønderjylland var blevet en del af Danmark, så dansk som nogen – ja mere til.

For det er slående, hvor meget danskheden har præget og fortsat præger Sønderjylland. Det er noget som enhver, der kommer hertil, lægger mærke til, men som ingen bør forundres over. De sønderjyder, der stemte sig hjem til Danmark i 1920, vidste, at det var danske, de ville være. Det var en vished, som havde vokset sig stærk i løbet af de foregående 56 år.

Da Christian X på sin hvide hest red over den gamle grænse og blev modtaget af et flag- og blomstersmykket land, var det derfor ikke en blot symbolsk handling; for Kongen selv og for alle, der oplevede det, var det en begivenhed, som de aldrig glemte. Jeg véd, at det for min farfar var hans livs største øjeblik. Hvordan har det mon været at køre igennem det genvundne land? Han, der kendte sit land så godt som nogen, kom nu til egne, han aldrig havde set; for i de 56 år siden nederlaget i 1864 havde ingen af Kongefamilien nogensinde været i det tabte land. Alligevel var det en egn, hvor hvert bynavn var kendt, og hver plet fortalte sin historie; også for ham blev Genforeningen en hjemkomst. Sønderjyderne og deres Konge mødte hinanden med hjertet.

Den samme hjertelighed fik også mine forældre at føle, da de slog sig ned på Gråsten; min mor, Dronning Ingrid, har gang på gang fremhævet, at det var sønderjyderne, der lærte hende at forstå, hvad det vil sige at være dansk.

Dronning Margrethe på talerstolen. Den friske vind stillede krav om megen åndsnærverelse. Foto: Karin Riggelsen/Nordschleswiger.

Hun kom hertil i en vanskelig tid og involverede sig hurtigt i landsdelens liv; hun lærte dens historie at kende og kom til at elske disse egne. Den kærlighed forstod begge mine forældre at give videre til mine søstre og mig, og derfor blev Gråsten mere end blot et vidunderligt sommerferieland; vi følte en særlig stolthed over blot i nogle uger hvert år at kunne sige, at vi boede i Sønderjylland. Også derfor glæder jeg mig over, at Prins Joachim nu får sit hjem og sit virke her i Grænselandet.

I dag for 75 år siden var 100.000 mennesker forsamlede på dette sted til Genforeningsfesten – selv for vor talfikserede tid en umådelig menneskemængde. Det blev ikke blot sønderjydernes, men hele landets store glædesfest, og mindet lever den dag i dag, nu blandt anden og tredje generation.

Nu strømmer folk igen til Kongeskansen på Dybbøl, ikke alene for at minde det, der engang fandt sted, og det der var gået forud. Vi er også kommet hertil i dag for sammen at glæde os over, at de ønsker og løfter, der blev udtalt ved Genforeningen, gik i opfyldelse: Sønderjylland voksede sammen med det gamle land.

I store træk kan man tale om den nye grænse som en sindelagsgrænse, hvor sindelag og statsborgerskab følges ad. Men lad os ikke glemme, at der dog på begge sider af grænsen blev et mindretal tilbage. Hos dem måtte afstemningens resultat uvægerligt vække sorg og skuffelse; de måtte føle sig som afstemningens tabere. Endnu mange år med store vanskeligheder måtte de gennemleve, inden de århundredgamle modsætningsforhold i Grænselandet kunne begynde at mildnes. Men i mere end en menneskealder har god forståelse og ærlig vilje til samarbejde fra alle sider nu været med til, at forholdene i Grænselandet i dag ofte ses som et forbillede, ja for mange står som en ønskedrøm. Udviklingen har vist, at man kan stå ved sin arv og huske sin fortid uden at begrave sig i den og uden at lukke sig inde i selvtilstrækkelighed.

Sønderjyderne følte sig danske, ved Genforeningen blev de danske, og de har vist, at man kan vedblive at være dansk – også efter at man er blevet det. Bevidstheden om det at være dansk er noget karakteristisk for Sønderjylland og har altid været det. For som det lød i en af de første taler, da Kongen var redet over grænsen: »Kærligheden til vort gamle fædreland har dybe rødder i vore hjerter. Derfor valgte vi Danmark«.

Det fejrer vi i dag.

GUD BEVARE DANMARK

Fra venstre: Statsminister Poul Nyrup Rasmussen giver autografer flankeret af folketingets formand Erling Olsen og fhv. minister J.K.Hansen i baggrunden, mens Hans Heinrich Hansen og Lars N. Henningsen følger sangen på scenen. Foto: Karin Riggelsen/Nordschleswiger.

Statsminister Poul Nyrup Rasmussens tale

Når man ser det kendte billede af Kong Christian den 10., der på sin hvide hest red over den gamle grænse ind i den genvundne del af Danmark, ind i det genvundne land, i Nordslesvig, den 10. juli 1920 – omgivet af en jublende folkeskare – fornemmer man direkte, af billedets indtrængende sprog, hvad der rørte sig i sønderjyderne dengang – ja i hele Danmark.

Hjertebåndene var ikke bristede. Ingen var blevet trætte. De var kommet hjem igen.

Hvor lang tid er 75 år egentlig? En menneskealder? – Ja, sådan i gennemsnit. Historie der er uaktuel? – Nej, på ingen måde, når vi tænker på Genforeningen for 75 år siden.

Genforeningen skal huskes og fejres. Fordi den blev skabt af folket selv. Fordi den ikke var givet på forhånd. Fordi grænsen mellem Danmark og Tyskland stadig ligger, hvor den blev draget i 1920. Som i øvrigt den eneste af de reviderede grænser, der fulgte efter 1. verdenskrig. Og fordi den måde, hvorpå grænsen blev fastlagt, byggede på noget meget enestående: En demokratisk afstemning, hvor afgørelsen blev lagt i befolkningens egne hænder. En folkeafstemning som Den Internationale Kommission afholdt i to afstemningszoner. Flertallet valgte dansk i den første zone – efter 56 års tysk herredømme.

Vores hverdag er blevet mere international. Men som dansker føler vi, at vi hører med til et dansk fællesskab, at vi bærer på en fælles arv, og at vi er bundet sammen med et fælles sprog, der som sangen siger det giver vore tanker mæle.

Der er noget særligt ved det at være dansk. Og noget ganske særligt ved at være dansk i Sønderjylland. Jeg deltog for en måned siden i de danske årsmøder i Flensborg, hvor jeg fik bekræftet, at det at være dansk syd for grænsen er et livsvilkår – en danskhed vi i det daglige skal sikre fornyende livskraft, også for de nye generationer. Jeg vil gerne tillade mig også i dag her og netop her at rette en stor tak til de danske organisationer i Sydslesvig for deres store og værdifulde indsats i dette arbejde.

Statsminister Niels Neergaard forsikrede ved Genforeningen i Dybbøl den dansksindede befolkning i Sydslesvig, at de ikke ville blive glemt. Kong Christian gentog løftet over for danskerne ved Krusås korsvej. Det løfte blev holdt. Det holder stadig. Sådan vil det også vedblive at være – på den rigtige måde – ved festlige lejligheder javel – men måske allervigtigst i hverdagen.

Genforeningen og omstændighederne hvorunder den blev til gør at denne grænse er noget helt særligt, og også noget helt særligt i dag i en større europæisk sammenhæng.

Det er vigtigt, det er meget vigtigt, at kende forskel på nationalfølelse og den nationalisme, der hærger mange steder i Europa. For sagen er jo, at nationalismen når den er værst ikke har plads til anderledes tænkende eller til mindretal. Nationalfølelsen derimod, forbinder glæden og stoltheden over at være dansk, med åbenhed, forståelse og respekt for andre kulturer.'

Den gode danske nationalfølelse. Det danske sindelag – er ensbetydende med at kende sit tilhørssted, sit sprog, sine rødder og sin kultur. Det giver selvrespekt, men det giver også tolerance overfor andre. Her er grænselandet et forbillede. Grænselandet er et lysende eksempel på, hvordan man efter nationalt sindelag kunne dele en hel region mellem to lande. Og vel at mærke uden at området siden gik i opløsning af indre stridigheder.

Vi kunne ikke vide på forhånd, at det ville gå sådan. Successens hemmelighed er måske inderst inde, at vi på begge sider af grænsen behandlede mindretallet sådan, som vi selv ønskede at blive behandlet.

Når man har fundet sig selv og sin identitet, når man ved hvem man er, når ens egen selvrespekt er i orden, ja så har man også tolerance og respekt for andre.

Kunne vi dog bare, kunne man dog bare løse mindretalskonflikter på samme fredelige måde i andre dele af Europa. Vi ser overalt i Europa, at det nationale er blevet en synlig drivkraft. Men vi ser også nationalismen i al sin gru og ekstreme vold i den forfærdelige krig i Jugoslavien og andre steder i Østeuropa.

Respekt for nationale mindretal er en af de forudsætninger, som vi ønsker opfyldt hos de nye demokratier i øst, når vi udvider det europæiske samarbejde. Det gør vi af hensyn til menneskerettighederne. Det gør vi, fordi vi ganske enkelt er af den grundopfattelse, at demokrati altid må kendes på den måde, det behandler sine mindretal på.

På intet andet tidspunkt i Danmarks og Europas lange historie har nødvendigheden af et samarbejde på tværs af nationaliteterne været mere tydeligt end nu. Vi er beslutsomme for at undgå nye krige – aldrig mere nye krige i Europa – og vore muligheder herfor er større, end de har været på noget andet tidspunkt i hele vor historie. Skal udfordringen for fattige folkeslag i Øst og Syd blive mødt med et positivt svar, må Europas lande finde sammen i et tolerant fællesskab.

Dermed står vi over for to strømninger, der er lige nødvendige, men umiddelbart modsatrettede: En national, folkelig og en international, mellemfolkelig strømning. Kan de bringes på samme formel, kan de bringes på samme fremadrettede fredelige linie?

Svaret er ja! Beviset er lige her i Sønderjylland, i Dybbøl og i det dansk/tyske grænseland, hvor forståelsen mellem to folkeslag er en realitet.

Vi har vist, at der ikke behøver at være modsætninger mellem grænser og mindretal. Vi har vist, at det der grundlæggende tæller er kultur, sprog og folkegrænser. Og det at vide hvem man er.

Vi er et lille land, sandt nok – et folk i et begrænset sprogområde, også sandt nok. Men derfor kan vi godt gøre en forskel i verden, hvis vi tænker og handler stort. Sådan som vi har vist det nu som før. I Sydafrika selv om det er langt herfra har vi sat vore spor, og de glemmer os aldrig dernede. Besøg dem og I vil se det med det samme! I Sydafrika har vi givet vort lille, men vigtige bidrag til en forsoning, som alle nu løfter og viderebringer, og vi har tilsvarende gjort mere end vor størrelse gennem vort arbejde i FN.

Det er ikke nogen given ting, at små lande har et ligeværdigt forhold til deres store nabo, sådan som Danmark har det til Tyskland. Tænk blot på de små baltiske lande. Og tænk på de mange, mange mindretal i Østeuropa.

Den dansk/tyske model for sameksistens har vakt international opmærksomhed. Og med rette. Selv om den dansk/tyske model naturligvis hører sammen med vores helt særlige forhold – og derfor ikke automatisk kan overføres til andre steder i Europa – kan den måske alligevel give inspiration og håb. Og opmuntring for andre mindretal, for andre mindre lande, der ønsker at knytte historiens bånd til dem de aldrig har glemt.

Det forekommer mig at det er vigtigt i dag og i dagene der kommer at gøre sig klart, at det at finde vej til at sikre mindretals vilkår, det er måske Europas allervigtigste opgave for fredens og for menneskelighedens skyld.

At erkende og huske historiens tragiske fortællinger om folkeflytninger og det der er værre. At erkende, at man ikke flytter rundt på folk, men at folk har et grundlæggende krav på at leve og bo der, hvor man er opvokset med sin kulturelle identitet, sit sprog og sit fællesskab intakt. Det er nøglen til at forene det internationale med det nationale på den rigtige måde.

Netop dette budskab mærker man så stærkt her i Sønderjylland. Genforeningen, Dybbøl, 75-året. Et ægte dansk demokrati, hvor der også er plads til dem, der er i mindretal – hvor der er plads til, at vort fællesskab kan trives og udvikle sig. Det er sådan et demokrati vi har og fortsat skal have i Danmark.

Det er godt at være dansk. Og fra danske her i dag og i Sønderjylland og i hele Danmark, til danske syd for grænsen, skal jeg fortælle en lille historie, som er budskabet. Den gamle, kloge nomade i Nordafrika, sagde til sine fæller: »Det blæser her, vi skal derfor slå vore telte op langt fra hinanden, men tæt ved vore hjerter«. Vi har i forhold til nogle danske været nødt til at slå vore telte op langt fra hinanden, men vi vil altid være tæt ved vore hjerter.

Genforeningen 75 år. Til lykke Sønderjylland. Til lykke Danmark.

Formanden for Bund deutscher Nordschleswiger Hans Heinrich Hansens tale

Drømmer jeg eller er jeg vågen?, vil mange sikkert spørge sig selv, når jeg som det tyske mindretals formand netop 75 år efter genforeningsfesten på Dybbøl står her på samme sted som den sønderjydske danskheds daværende første-
mand, H. P. Hanssen.

Det er *både drøm og virkelighed*. Drøm, fordi ingen i 1920 havde forestillet sig en sådan udvikling. Virkelighed, fordi dansk og tysk kan markere denne begivenhed som et ydre tegn på, at vi er fælles om vores nordslesvigske hjemstavn.

Folkeafstemningen i 1920 efterlod på begge sider af grænsen mindretal – hvor skuffelse og bitterhed over afstemningsresultatet vejede tungt. *Dengang* var der vindere og tabere. En ældre dansk sønderjyde vil naturligvis knytte andre følelser til denne dag end en jævnaldrende tysk nordslesviger. Vi har respekt overfor disse følelser – også hos dem, som ikke har ønsket vores deltagelse i dag – *men følelser og fornuft er for mig ikke modsætninger*. Derfor har det tyske mindretal taget imod denne invitation, som vi betragter som et håndslag og et udtryk for at tolerance er udmundet i gensidig respekt. Set i historiens lys har grænsedragningen i 1920 været afgørende for den nationale afspænding i grænselandet. Vi – flertal og mindretal – lever fredeligt sammen og dette i en berigende vekselvirkning af to kulturer, hvor det tyske mindretal er en kulturel ekstra dimension i landsdelen. Derfor er der kun vindere og ingen tabere i dag.

75 år efter folkeafstemningen kan danskere og tyskere *ikke nøjes med at leve*

At erkende og huske historiens tragiske fortællinger om folkeflytninger og det der er værre. At erkende, at man ikke flytter rundt på folk, men at folk har et grundlæggende krav på at leve og bo der, hvor man er opvokset med sin kulturelle identitet, sit sprog og sit fællesskab intakt. Det er nøglen til at forene det internationale med det nationale på den rigtige måde.

Netop dette budskab mærker man så stærkt her i Sønderjylland. Genforeningen, Dybbøl, 75-året. Et ægte dansk demokrati, hvor der også er plads til dem, der er i mindretal – hvor der er plads til, at vort fællesskab kan trives og udvikle sig. Det er sådan et demokrati vi har og fortsat skal have i Danmark.

Det er godt at være dansk. Og fra danske her i dag og i Sønderjylland og i hele Danmark, til danske syd for grænsen, skal jeg fortælle en lille historie, som er budskabet. Den gamle, kloge nomade i Nordafrika, sagde til sine fæller: »Det blæser her, vi skal derfor slå vore telte op langt fra hinanden, men tæt ved vore hjerter«. Vi har i forhold til nogle danske været nødt til at slå vore telte op langt fra hinanden, men vi vil altid være tæt ved vore hjerter.

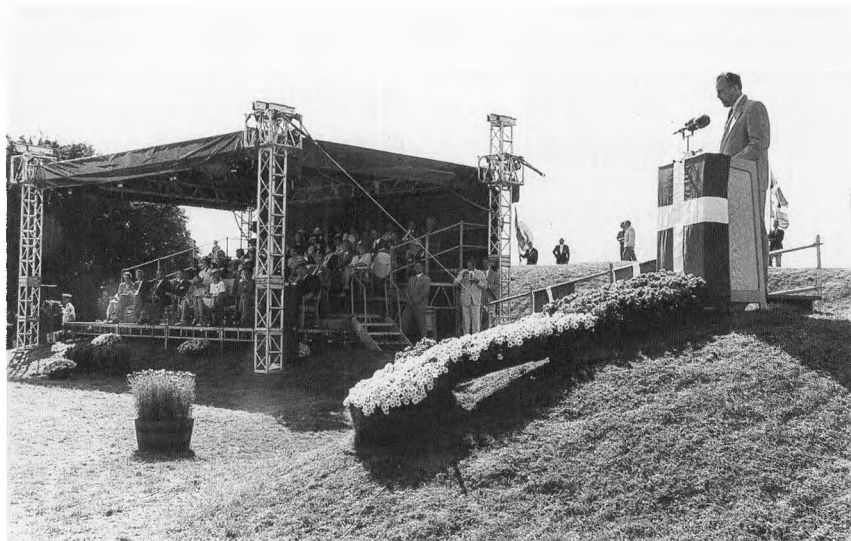
Genforeningen 75 år. Til lykke Sønderjylland. Til lykke Danmark.

Formanden for Bund deutscher Nordschleswiger Hans Heinrich Hansens tale
Drømmer jeg eller er jeg vågen?, vil mange sikkert spørge sig selv, når jeg som det tyske mindretals formand netop 75 år efter genforeningsfesten på Dybbøl står her på samme sted som den sønderjydske danskheds daværende førstemand, H. P. Hanssen.

Det er *både drøm og virkelighed*. Drøm, fordi ingen i 1920 havde forestillet sig en sådan udvikling. Virkelighed, fordi dansk og tysk kan markere denne begivenhed som et ydre tegn på, at vi er fælles om vores nordslesvigske hjemstavn.

Folkeafstemningen i 1920 efterlod på begge sider af grænsen mindretal – hvor skuffelse og bitterhed over afstemningsresultatet vejede tungt. *Dengang* var der vindere og tabere. En ældre dansk sønderjyde vil naturligvis knytte andre følelser til denne dag end en jævnaldrende tysk nordslesviger. Vi har respekt overfor disse følelser – også hos dem, som ikke har ønsket vores deltagelse i dag – *men følelser og fornuft er for mig ikke modsætninger*. Derfor har det tyske mindretal taget imod denne invitation, som vi betragter som et håndslag og et udtryk for at tolerance er udmundet i gensidig respekt. Set i historiens lys har grænsedragningen i 1920 været afgørende for den nationale afspænding i grænselandet. Vi – flertal og mindretal – lever fredeligt sammen og dette i en berigende vekselvirkning af to kulturer, hvor det tyske mindretal er en kulturel ekstra dimension i landsdelen. Derfor er der kun vindere og ingen tabere i dag.

75 år efter folkeafstemningen kan danskere og tyskere *ikke nøjes med at leve*

Formanden for Bund deutscher Nordschleswiger Hans Heinrich Hansen taler. Foto: Karin Riggelsen/Nordschleswiger.

af historien; vi har lært at leve med historien – på godt og ondt. Hvad der er opnået i det dansk-tyske grænseland er resultatet af en lang udvikling baseret på 150 års ofte bitre historiske erfaringer, først med krige og senere med forsøg på national undertrykkelse med andre midler. I 20'erne og 30'erne var det især det tyske mindretals krav om grænserevision, der med baggrund i afstemningsformen førte til nationale og menneskelige spændinger. Nazi-Tysklands besættelse af Danmark fra 1940-1945 og mindretallets dominerende nationalsocialistiske holdning skærpede modsætningerne. Denne udvikling blev til en alvorlig belastning for det dansk-tyske forhold og det gode naboskab i Nordslesvig og den førte også til personlige tragedier. Det tyske mindretal vedkender sig sin historie og dermed også sit medansvar for denne mørke periode. Men vi har bevist, at vi har lært. Ved at afgive en loyalitetserklæring overfor Kongehuset og den danske stat, og ved at anerkende statsgrænsen bidrog mindretallet efter befrielsen til et nyt afgørende kapitel mellem dansk og tysk i grænselandet. Bonn-København-erklæringen fra 1955, som blev en slags grænselandets grundlov, medførte skelsættende forandringer i vor landsdel. De banede vejen for ligeberettigelse og et stadig bedre forhold mellem flertal og mindretal. Stor betydning for mindretallet både indadtil og udadtil havde Dronningens og Prins Henriks officielle besøg i 1986. Hendes Majestæts historiske besøg og tale har vi betragtet som udsoning med det tyske mindretal, som er en loyal og helt

ligeberettiget befolkningsgruppe i denne landsdel. I dag er mindretallets målsætning selvbevidst at værne om det tyske sprog, dets særlige tyske kultur i Nordslesvig og vores historiske identitet – i et åbent samarbejde *til kulturel og økonomisk gavn for vores fælles hjemstavn*. Vort kulturelle, sociale, kirkelige og politiske arbejde er et dagligt bidrag hertil. I denne forbindelse retter vi en *tak* til Folketinget, regeringen, Sønderjyllands amt og kommunerne, for at vi som tysk mindretal i dag har de politiske og økonomiske rammebetingelser, der sikrer os en vidtrækkende kulturel autonomi – uanset, *at der stadig findes enkelte uløste spørgsmål*.

Efter murens fald er mindretalsproblemer, der gør Europa sårbart, på ny kommet til syne. Dette har medført, at de positive mindretalspolitiske erfaringer fra vort grænseland i stigende grad udnyttes i international sammenhæng. Hendes Majestæt Dronningen har under sit Tysklands-besøg sidste år fremhævet dette internationale perspektiv og understreget, at den dansk-tyske mindretalsløsning *er noget af det mest værdifulde i de dansk-tyske relationer*.

Bedre kan det ikke siges hverken fra dansk eller tysk side på dette historiske sted 75 år efter folkeafstemningen!

Drømmen om en fredelig sameksistens i vort grænseland er blevet til virkelighed. Lad os sammen vågent sørge for, at disse værdifulde menneskelige relationer også vil trives i fremtiden.

Formanden for »Det sydslesvigske Samråd« og Sydslesvigsk Forening Heinrich Schultz' tale

Som repræsentant for det danske mindretal i Sydslesvig er det mig en stor glæde at kunne få lov til at overbringe en hilsen ved denne festlige lejlighed.

Vi danske syd for grænsen kan – om nogen – forstå og leve med i jeres glæde over at kunne festligholde denne dag. Efter 56 år under et ikke elsket fremmedherredømme kom I i 1920 tilbage til Danmark. I er i dag en naturlig del af Danmark – med de små særegenheder, man i resten af landet så i øvrigt tillægger sønderjyderne. Det er i første omgang selvfølgelig jeres smukke sønderjysk dialekt. Men et barn, der er blevet røvet og siden med en ukuelig vilje og under store ofre og vanskeligheder er vendt tilbage til familien, vil siden hen altid være præget af den tid, hvor man imod sin vilje og imod sin inderste overbevisning ikke var hjemme! Det har givet jer en selvbevidsthed, men også en tolerance overfor vor fælles tyske nabo, som jeg på resten af familiens vegne gerne vil udtale min store respekt for.

Vi fejrer i dag 75-året for afstemningen i 1920 – og dermed jeres tilbagevenden til vores fælles moderland. Det vil vi danske sydslesvigere gerne ønske jer, af et oprigtigt hjerte, tillykke med.

Samtidig vil jeg så også på vegne af de mange danske i Sydslesvig, der i

ligeberettiget befolkningsgruppe i denne landsdel. I dag er mindretallets målsætning selvbevidst at værne om det tyske sprog, dets særlige tyske kultur i Nordslesvig og vores historiske identitet – i et åbent samarbejde *til kulturel og økonomisk gavn for vores fælles hjemstavn*. Vort kulturelle, sociale, kirkelige og politiske arbejde er et dagligt bidrag hertil. I denne forbindelse retter vi en *tak* til Folketinget, regeringen, Sønderjyllands amt og kommunerne, for at vi som tysk mindretal i dag har de politiske og økonomiske rammebetingelser, der sikrer os en vidtrækkende kulturel autonomi – uanset, *at der stadig findes enkelte uløste spørgsmål*.

Efter murens fald er mindretalsproblemer, der gør Europa sårbart, på ny kommet til syne. Dette har medført, at de positive mindretalspolitiske erfaringer fra vort grænseland i stigende grad udnyttes i international sammenhæng. Hendes Majestæt Dronningen har under sit Tysklands-besøg sidste år fremhævet dette internationale perspektiv og understreget, at den dansk-tyske mindretalsløsning *er noget af det mest værdifulde i de dansk-tyske relationer*.

Bedre kan det ikke siges hverken fra dansk eller tysk side på dette historiske sted 75 år efter folkeafstemningen!

Drømmen om en fredelig sameksistens i vort grænseland er blevet til virkelighed. Lad os sammen vågent sørge for, at disse værdifulde menneskelige relationer også vil trives i fremtiden.

Formanden for »Det sydslesvigske Samråd« og Sydslesvigsk Forening Heinrich Schultz' tale

Som repræsentant for det danske mindretal i Sydslesvig er det mig en stor glæde at kunne få lov til at overbringe en hilsen ved denne festlige lejlighed.

Vi danske syd for grænsen kan – om nogen – forstå og leve med i jeres glæde over at kunne festligholde denne dag. Efter 56 år under et ikke elsket fremmedherredømme kom I i 1920 tilbage til Danmark. I er i dag en naturlig del af Danmark – med de små særegenheder, man i resten af landet så i øvrigt tillægger sønderjyderne. Det er i første omgang selvfølgelig jeres smukke sønderjysk dialekt. Men et barn, der er blevet røvet og siden med en ukuelig vilje og under store ofre og vanskeligheder er vendt tilbage til familien, vil siden hen altid være præget af den tid, hvor man imod sin vilje og imod sin inderste overbevisning ikke var hjemme! Det har givet jer en selvbevidsthed, men også en tolerance overfor vor fælles tyske nabo, som jeg på resten af familiens vegne gerne vil udtale min store respekt for.

Vi fejrer i dag 75-året for afstemningen i 1920 – og dermed jeres tilbagevenden til vores fælles moderland. Det vil vi danske sydslesvigere gerne ønske jer, af et oprigtigt hjerte, tillykke med.

Samtidig vil jeg så også på vegne af de mange danske i Sydslesvig, der i

Blandt æresgæsterne deltog Anni Sønnichsen (t.v.) og Marie M. Schmidt (t.h.) i folkefesten på Dybbøl. Sammen med to andre unge piger overrakte de i 1920 det gamle Dannebrogflag til kong Christian X. Foto: Karin Riggelsen/Nordschleswiger.

1920 blev tilbage og ikke kom hjem til Danmark sige, at de var dybt ulykkelige, såret i deres inderste og nogle endda så forbitrede, at de vendte det danske og Danmark ryggen.

Alligevel er netop tiden efter 1920 også den tid, hvori grundlaget for det danske mindretal syd for grænsen blev lagt.

Afstemningens resultat var klart og overbevisende. Man måtte nu holde sammen og få det bedste ud af nederlaget. Af afgørende betydning var, at man holdt fast ved sit danske ståsted, og at man ikke opgav håbet om at blive genforenet med Danmark.

»Danmark til Ejderen« var den drøm, som kunne opretholde og forny de kræfter, en på mange måder slidsom hverdag tappede menneskene for. Det var dog ikke bare denne vilje, styrke og udholdenhed mindretallets medlemmer kunne mobilisere i tiden efter 1920, det var heller ikke kun drømmen, der fik dem til at fortsætte med at være danske, det var i lige så høj grad ordene: »I skal ikke blive glemt«, der var grundlaget for det danske mindretal i tiden efter afstemningen. Disse ord og den deraf følgende ideelle og materielle understøttelse vi fik syd for grænsen – og lige siden har fået – har haft den samme afgørende virkning som de to førnævnte på det danske mindretals udvikling og til den situation vi har i dag.

Når man på en dag som denne ser tilbage, vil det for mange af os, der er samlet her, være en tid, der har været voldsom, når vi tænker på krigsårene og besættelsen, den har været besværlig når vi – især os syd for grænsen – tænker på efterkrigsårene og den har haft udvirkninger på utallige familier og disses interne familiære forhold, når vi tænker på at spørgsmålet om man nu var dansk eller tysk var af så central og afgørende betydning. På trods af disse mange og til tider særdeles lange år, er tiden gået forbavsende hurtigt.

Og tiden har forandret sig. På baggrund af, at begge mindretal – det tyske nord for grænsen og det danske syd for grænsen – hver for sig forgæves har prøvet at få en drøm virkeliggjort, nemlig at flytte grænsen og komme tilbage til hhv. fædreland og moderland, vil jeg også i dag gerne understrege det, som jeg for nogle uger siden sagde ved vores store friluftsmøde i Flensborg, i anledning af de sydslesvigske årsmøder. I dag kan jeg se, at afstemningsresultatet fra 1920 var rigtigt. Og det er også rigtigt og godt, at den kunne modstå de to forsøg, der blev foretaget, for at få den forandret. Det siger jeg også og især på baggrund af de mange krise- og krigsområder vi har umiddelbart for vor egen dør i vores hus, Europa.

Der er en altafgørende forskel på at flytte grænser, ved at benytte sig af en brutal, ja, barbarisk krigsførelse, der koster i tusindvis af uskyldige menneskeliv og på at gennemføre en demokratisk folkeafstemning, som den, der blev gennemført i vores grænseland i 1920. Den har holdt i 75 år og den vil holde så længe en grænse vil have den betydning, man vil tillægge den.

I dag er denne grænse vi lever med en anerkendt og respekteret grænse på trods af to ikke ubetydelige mindretal på begge sider af den. Det er den også, fordi dette grænselandsklima er blevet præget af den glædelige udvikling vi i de senere år har kunnet opleve, nemlig en tiltagende respekt for hinandens kultur og sprog og et deraf følgende ikke imod hinanden, men mere et med hinanden.

Jeg er overbevist om, at denne udvikling fortsætter. Det må og skal den, al den stund vores forhold omkring grænsen gælder som et godt eksempel. Derfor må vi alle stræbe efter, at denne udvikling kan fastholdes og være et forbillede for resten af Europa.

Dette kan imidlertid kun være det eftertragtede mål, så længe vi har et klart, aktivt dansk mindretal syd for grænsen. Hvordan det vil og kan udvikle sig i de kommende år afhænger i første række selvfølgelig af mindretallet/ene, af os selv, men det er også afhængigt af jer.

Tiden fra 1920 har forandret sig. Forskellen mellem dansk og tysk har ikke forandret sig. Respekten og agtelsen for hinandens tilhørsforhold er vokset med årene. At denne udvikling må fortsætte og at det danske mindretal fortsat må have den kraft og styrke til at påvirke denne udvikling i positiv retning,

Glimt fra DGI-Sønderjyllands gymnastikopvisning med mottoet »At leve mod, ved siden af, med og for hinanden«. Foto: Karin Riggelsen/Nordschleswiger.

ønsker jeg jer og os. Vi danske syd for grænsen hverken *kan* eller *vil* glemme jer.

Efter talerne bød DGI Sønderjylland på gymnastikopvisning. Koreografien var udformet med udgangspunkt i en tekst skrevet til lejligheden af redaktøren for DGI's blad »Dansk Ungdom og Idræt« Jens Sejer Andersen, Vejle:

»At leve mod, ved siden af, med og for hinanden«

(citater: Karl-Otto Meyer)

1.

Et før og et nu
et jeg og et du
et dem og et os
én skæbne: at slås
med drømme der dør
for fanens kulør
livsglæde og mod
går under i blod

2.

Et dem og et os
et samliv i trods
forskellige sind
ser bort og ser ind
i fælles foragt
hvor intet bli'r sagt
kun ligger det fast:
kultur er kontrast

3.

Et os og et dem
med døren på klem
de mødes og ta'r
og gi'r og går fra
de flytter de skel
som former dem selv
til sinds og til bens
er forskellen éns?

4.

Et nu og et snart
en skæbne i fart
et du og et jeg
på livsglædens vej
tør to sige »vi«
da opfylder de
i tidernes strøm:
en grænseløs drøm

Jens Sejer Andersen, juni 1995

Fra Felstedskov til Frøslev

– mit livs historie 1920-1995

af *Marie C. Jessen*

Prisopgaven:

»Sønderjyske erindringer siden Genforeningen i 1920«

I 1993 udskrev Historisk Samfund for Sønderjylland en prisopgave. Vi opfordrede alle ældre, som har levet og virket i grænselandet, til at nedskrive deres erindringer. Erindringerne skulle være indleveret senest på Afstemningsdagen den 10. februar 1995. På Genforeningsdagen den 15. juni 1995 – 75-året for Genforeningen i 1920 – ville udvalgte manuskripter blive belønnet med priser på fra 2.000 kr. til 10.000 kr.

Prisopgaven mødte stor interesse. Inden fristens udløb var indkommet i alt 72 besvarelser svarende til ca. 2.100 maskinskrevne A4 sider.

Bedømmelsesudvalget havde således et meget righoldigt materiale til rådighed, da præmierne skulle fordeles. Men der var ingen tvivl: Førsteprisen blev givet til Marie C. Jessen fra Padborg for en beretning om sit livs historie fra 1920 til i dag.

Præmierne i Historisk Samfunds erindringskonkurrence blev overrakt ved en sammenkomst på landsarkivet den 15. juni. Over 100, dvs. en stor del af de mange deltagere i konkurrencen, overværede sammen med pårørende, at de tre priser blev tildelt (fra venstre) Ludolf Matthiesen, Padborg, Marie C. Jessen, Padborg og Hans Jensen, Lysabildskov. Foto: Karin Riggelsen/Nordschleswiger.

I 1995 samler Sønderjyske Årbøger sig om vor landsdels historie siden Genforeningen i 1920. Derfor er det naturligt at offentliggøre Marie C. Jessens vindermanuskript i denne sammenhæng. En række af de øvrige manuskripter fra konkurrencen offentliggøres i uddrag sidst på jubilæumsåret i bogen »Sønderjyder – erindringer« siden Genforeningen.

Gennem de 75 år siden 1920 har Sønderjylland – og resten af Danmark – oplevet forbløffende forandringer. Vekslede økonomiske konjunkturer, skiftende politiske bevægelser, nationale problemer og afspænding er gået hen over landsdelen. Og altimens er hverdagen for den enkelte blevet en anden.

En del af disse ændringer er afspejlet i Marie C. Jessens fortælling. Den er et personligt dokument, fortællingen om en sønderjyde blandt tusinder andre. Men den afspejler også noget af det almene: hvordan hverdagen blev levet og oplevet og gradvist blev ændret for de mange. Det er en kvinde på landet som taler – dér satte udviklingen ikke de mindste spor.

Forfatteren er født i 1920. I dag er hun nået op i pensionisternes rækker, og tilværelsen som pensionist er anderledes end den var for hendes bedsteforældre for 75 år siden.

Om alt dette fortæller Marie C. Jessen. God fornøjelse!

Danmarks store, verdensberømte digter, ham der måtte gå så gruelig meget ondt igennem, sagde engang: »Livet selv er det dejligste eventyr«. Og det blev det i sandhed også for den lille, fattige Hans Christian – den grimme ælling, der blev til den smukke hvide svane. Det er nok de færreste, der kan sige som H. C. Andersen, men har vi ikke haft et eventyrligt liv, så har vi dog alle en livshistorie. Når jeg sidder alene og lader tankerne gå tilbage, hvor er der så sket utroligt meget på både godt og ondt i de mange år fra 1920 og indtil nu.

Helt så langt langt tilbage kan jeg dog ikke huske af den gode grund, at den første gang, jeg så dagens lys, var juleaften kl. 8, 1920, og det eneste lys var skæret fra en petroleumslampe, der stod på et natbord i sovekammeret. Det blev en god indtægt for jordemoderen denne juleaftensdag. Om formiddagen havde hun været ude på en gård for at hjælpe en dreng til verden, og betalingen herfor var 30 kr. Far slap billigere. Han skulle betale 20 kr. – jeg var jo kun en pige!

Mit barndomshjem, hvor jeg blev født, er »Hesselholt« i den lille landsby Felstedskov ved Aabenraa Fjord. Mine forældre, Anna og Asmus Iversen, var blevet gift kort tid efter at far, såret og afkræftet, var vendt hjem fra krigen 1914-1918. I det blodige slag ved Verdun i Frankrig havde han mistet det ene øje og var nu i tvivl, om han kunne fortsætte som maler, det håndværk, han var blevet udlært i før krigens udbrud. Måske kunne han ikke udføre det tilfredsstillende.

Som barn faldt det mig aldrig ind, at fars øjne ikke var ens, at det ene var af glas. Jeg havde jo aldrig set ham anderledes og tog det som en selvfølge, når han hver aften ved sengetid tog øjet ud og lagde det i et glas vand.

Marie C. Jessens barndomshjem »Hesselholt«. Over vinduerne fortæller skiltet, at her er Asmus Iversens købmandsforretning. I baggrunden den uanselige benzintank. Foto 1930'erne. Privateje.

Efter mange overvejelser besluttede far at lade malerarbejdet hvile, i hvert fald foreløbig. Men hvad skulle de så leve af, og hvor skulle de bo?

Ved samme tid blev huset »Hesselholt« med en lille købmandsbutik udbudt til salg. Her var måske en mulighed, der var værd at prøve. Hvis ikke andet, så havde de da i det mindste tag over hovedet. Som tænkt, så gjort. De blev enige om at købe huset, og nu var far blevet høker i stedet for maler, og mor var høkerkone. Det kunne der godt laves noget sjovt med, som den gang to naboer stod og snakkede og den ene, uden at fortrække en mine, fortalte at han havde set maleren gå aftentur med høkerens kone –.

Huset, der havde fået navnet »Hesselholt« efter den lange, stejle bakke, hvorpå det var bygget, var i forhold til andre huse på den tid meget stort og rummeligt. Der var højt til loftet, og så var der noget så fint som en stue med en dobbeltdør ud til en stor have, hvorfra der er den skønneste udsigt, man kan tænke sig. Dybt nede til højre fjorden og på den anden side af vejen Felsbæk Mølle med mølledammen.

Jeg tror, at denne mølle og Hesselholt en gang har haft en slags forbindelse med hinanden. Det er nøjagtigt de samme store mørkerøde og grønne stenfliser på gulvet i begge køkkener, ligesom de to snørklede jerntrapper, der fører op til hoveddøren, også er ganske ens. Måske har huset været en slags aftægtsbolig til Felsbæk Mølle?

Det var langtfra nogen luksusbolig, mine forældre var flyttet ind i. Alt var

forfald, blæsten peb ind ved døre og vinduer, ned fra loftet i stuen groede en stor paddehat, og regnen dryppede gennem det utætte paptag. Mest nødvendigt var det at få lagt nyt bliktag på, så måtte de andre reparationer komme efterhånden, når der var tid og penge til det.

Morfar og mormor

Min morfar og mormor boede også i Felstedskov, en lille km længere oppe ad vejen, så dem kaldte jeg »Bedstefar og Bedstemor ved æ vej«, og min fars forældre var »Bedstefar og Bedstemor i Tumbøl«.

Noget af det allerførste, jeg kan huske – jeg har nok været tre år – var, at en dag jeg kom ind i stuen, havde vi fået besøg af »Bedstemor ved æ vej«. Hun sad i den gamle armstol i sine lange sorte klæder og snakkede med mor, og da hun fik øje på mig, stak hun hånden dybt ned i lommen på skørtet og halede en femøre frem, sådan en rigtig stor en med hul i midten. Dem kaldte vi et kredbarhjul. Jeg blev helt benovet, da hun rakte mig den og sagde: »No kan do gå ind i æ butik te far o køef en chokoladehoppaid.« Det var den første mønt, jeg fik i hånden, og jeg syntes den var så stor, så stor. Det var dengang, da man kunne få to tutte bom (poser bolsjer) for 2 øre.

Huset, mine bedsteforældre boede i, havde oldefar selv bygget, endskønt han ikke selv var håndværker. Der var kælder under til opbevaring af brændsel og fiskeredskaber, og om vinteren stod der kasser med kartofler og æbler fra deres egen have. Vinduer og døre havde han også lavet, ja, endda dørhåndtagene.

Bedstefar ved æ vej var lille og spinkel og smal over skuldrene, men han var fyldt med energi, havde et par spillende brune øjne og et fipskæg, som hans gode ven Heine klippede, når det var ved at udarte sig til fuldskæg. Håret – en krans omkring »månen« – blev studset ved samme lejlighed.

Bedstefar gik altid i træsko – »Jyllændertræsko«, med en spids, opadstræbende næse ligesom Hollændertræsko. Når det var vinter og isglat, slog han brodder under træskoene for at stå bedre fast, den samme slags brodder, som blev brugt under hesteskoene. Alligevel gik det galt en dag, da han gik ned ad bakke. Det blæste voldsomt, og han havde medvind, så da den greb fat i ham og skubbede på, var det umuligt for ham at bremse op. Han løb løbsk og gik på hovedet i vejgrøften; men han faldt blødt, for den var fyldt med sne. Den oplevelse morede han sig tit over, og det gjorde vi andre også. Hvis der kom rigtig meget sne, trak han i gummistøvler eller fedtlæderstøvler. Jeg tror ikke, han ejede et par lædersko, kun kamelhårspusser.

Han havde stærke tænder, brune af skrâobaksovs, og der manglede kun et par stykker, selvom han aldrig havde kendt en tandbørste. Det havde alle andre heller ikke. Tænderne fik lov til at passe sig selv, indtil de var så rådne,

Bedstemor – mormor Marie Hindrichsen foran familiens hus i Felstedskov. Postkort ca. 1890-1900. Foto: Paul Hiller, Hamburg. Privateje.

at de måtte trækkes ud eller så gamle, at de faldt ud af sig selv. Så var det sket, og man var tandløs resten af livet.

Jo! Bedstefar skrædede og spyttede også engang imellem. Det hørte sig til, hvis man ville være et rigtigt mandfolk. Inde i stuen ved siden af hans stol, tæt ind til væggen, stod en grå emaljeret spyttebakke, egentlig en gammel kaseret gryde uden ører. Den var halvfylt med havsand, som blev skiftet en gang imellem, når det var tiltrængt.

I gammel tid lå der et lille savværk nede ved fjorden, og her arbejdede bedstefar. Når han kunne få tid tilovers, tog han ud at fiske, stod op om morgenen kl. 5 og roede »til havs« for at sætte garn ud. Det gjorde gamle Hans også. Jeg tror egentlig ikke, at han var meget ældre end bedstefar, men han virkede sådan, den høje, bredskuldrede skikkelse med det store hvide skæg, sindig i sine bevægelser.

Det tog sin tid, inden han fik sagt noget med sin drøvende stemme, hvilket måske skyldtes, at han var meget tunghør og nok ikke altid hørte, hvad han selv sagde. Gamle Hans havde været murer og gik altid med en blå- og gråstribet skjorte uden på bukserne. Dengang syntes vi det så mærkeligt ud, nærmest uanstændigt ... Moden skifter ! Bedstefar, den lille iltre Rasmus, var hans direkte modsætning.

Alligevel passede de godt sammen og havde det hyggeligt, når de stod og redte garn og overgik hinanden i at fortælle krøniker ... jo, de havde sandelig

været nogle gevaldige karle, da de var unge. De havde hver en lille lav hytte, som gik skråt op fra siderne og nærmest lignede et tag. Hytterne havde de lavet af tang, som vi kaldte det. Det var nu vistnok søgræs, der lå i store banker på stranden.

Som børn fik vi somme tider lov til at krybe ind i bedstefars hytte, hvor der lugtede stærkt af fisk og tjære. Nej! Hvor var det spændende; der var jo halv-mørkt derinde. Der stod den lange lave »kredbar« (trillebør), som blev brugt til at transportere garn, hyttefede og andre tunge ting ned til båden. Der var potter med tjære, koste, årer, kork og mange andre mærkelige sager. Når garnene var blevet så slidte og medtagne, at de ikke mere kunne bødes, måtte der nogle nye til. Inden de blev taget i brug, skulle de bejdses eller barkedes, som det også hed, og det foregik i en stor fritstående gruekedel nede på stranden. Garnene blev lagt i gruekedlen og overhældt med brun tjære eller beg, og når de havde kogt et stykke tid, blev de taget op og hængt til tørre, hvorefter de nu var stærke og modstandsdygtige overfor saltvandet.

Bedstefar blev ved med fiskeriet til han var langt oppe i årene, skønt han aldrig havde lært at svømme. At han nemt kunne snuble, falde overbord og drukne, skænkede han åbenbart ikke en tanke. Han havde jo plasket rundt på vandet i en robåd, siden han var dreng. Heldigvis kom han da også altid velbeholden i land.

Der var vel nok fine fisk i Aabenraa Fjord dengang: torsk, sild og makreller og skrubber, sleddinger og rødspætter så store og tykke, at det tog lang tid at få dem gennemstegt. De var spillevende, når vi fik dem tidligt om morgenen, og hvis man ikke holdt godt fast i gællerne ved slagtingen, gav de et slag med halen og landede på gulvet.

Der var næsten altid så mange fisk i garnene, at der blev nogle at sælge. Bedstefar havde sine faste kunder. Det var rart med en ekstra skilling til at købe mælk og andre dagligvarer for. De levede nøjsomt, men sundt. Fisk, kartofler, brød og grød var hovedsagen.

Bedstemor har jeg kun et enkelt minde om, for hun døde få måneder efter, at jeg var fyldt tre år. Hun havde i lang tid lidt af Basedow, en sygdom som der dengang ikke var noget middel imod. Den sidste tid, da hun var indlagt på Aabenraa Sygehus, besøgte bedstefar hende næsten hver dag. Gik i træsko de 10 km til sygehuset, hvor han kun måtte være så kort tid, indtil den strenge oversygeplejerske åbnede døren og sagde: »Besøgstid forbi!« – Ikke eet minut længere fik han lov til at blive. Det var bare med at komme ud af døren og traske den tunge vej hjemad.

Efter bedstemors død i en alder af 54 år blev det ordnet sådan, at bedstefar hver dag kom og spiste middag med os, og han var så præcis, at naboerne stillede deres ure efter ham. Mor gav ham tit et stykke kogt flæsk eller en pølse

og et fad fedtegrever med hjem, så han havde noget at smøre på brødet. Hver uge bagte hun to store hvedekager, som han naturligvis også fik sin part af. Han behøvede kun at købe kaffe, brød, sukker, margarine, lidt ost og den uundværlige skrå. Det kunne dog hænde, at han flottede sig med en hvidtøl. Mor sørgede også for tøj til ham, vaskede og reparerede. Til gengæld hjalp han far alt det han kunne. Så snart der skulle laves noget ekstra, var han parat lige fra morgenstunden, ja, det skete også, at han tog os på sengen.

Farfar og farmor

Bedstefar og bedstemor i Tumbøl besøgte vi kun et par gange om året. Det var temmelig langt at cykle ad en bakket grusvej. De to og fars faster boede på aftægt hos onkel Christian og hans kone og havde en lille stue og et soveværelse til rådighed. Fasters soveplads var alkoven i stuen.

I bedstefars og bedstemors soveværelse var der henne i det ene hjørne et skab, som blev brugt til toiletrum, og det blev også benyttet af faster. Selve toilettet var en gammel armstol, hvor der var savet et rundt hul i sædet, og herunder stod en spand. Et låg blev lagt over, når det nødvendige ærinde var besørget. Alle havde før i tiden en natpotte stående under sengen, for der var langt at gå i mørke enten ud til lokumet eller kostalden. Elektrisk lys havde man jo heller ikke. Men de tre gamle mennesker var så stive i benene, at de ikke kunne benytte natpotten, og derfor var det da meget godt med »toiletrummet«!

Tante Tidde stod for husholdningen, og de spiste alle ved samme bord. Vinteraftener samledes alle i den lille, lavloftede aftægstue, fem voksne, tre børn og to jagthunde. Der var varmt og trangt, lugtede af hund og lampeos, luften var tæt og trykkende.

Fars faster var hele byens faster og blev aldrig kaldt andet. I sin ungdom var hun en meget køn pige og blev forlovet med en gårdmandssøn, men hun var ikke god nok i hans forældres øjne. Nej! Deres søn skulle sandelig ikke giftes med en pige under sin stand, så det bryllup blev der ikke noget af. Dette hovmod fra forældres side gjorde, at mange unge mænd og piger blev ulykkelige, fordi de ikke måtte få den, de holdt allermest af. Fornuftsægteskaberne, hvor det frem for alt drejede sig om penge og udstyr, førte sjældent til noget godt. Faster giftede sig aldrig, og når hun blev spurgt, hvordan det dog kunne være, svarede hun altid: »Den jeg ville have kunne jeg ikke få, og dem jeg kunne få, ville jeg ikke have«.

Hun blev en god hjælp for bedstemor, der i en tidlig alder blev så plaget af ledegigt, at hendes hænder og fødder var helt krumme, og hun kunne kun gå i sko, som Onkel Skomager, Hans Langendorff, syede til hende. Han var gift med min faster Anna, en livlig, akkurat og pertentlig lille dame. Hendes cykel var parkeret i stadsstuen, og når hun havde været på cykeltur, blev den

Farfar og farmor og faster fra Tumbøl. Fra venstre farmor, Marie Cathrine Iversen, farfar Christian Iversen og fars faster Cathrine Iversen. Foto ca. 1930. Privateje.

pudset og set efter i alle ender og kanter, inden den igen indtog sin fornemme plads.

Lune havde hun også. Da hendes Hans vendte hjem fra krigen og havde mistet den yderste lille næsetip, sagde hun, at nu havde han da endelig fået snuden hvæsset. Det var sikkert et udbrud af overstrømmende glæde over, at han var sluppet så heldigt. Onkel Skomager, der var bred med rund mave, havde altid sit skødskind på, også om søndagen og hvis de havde gæster. Ellers frøs han på sin mave, påstod han.

Bedstefar i Tumbøl var en høj stovt skikkelse med hvidt hår og skæg, havde milde øjne og et varmt smil. Han var dygtig til regning og spurgte gerne, om jeg havde løst opgaven i »Ugens Nyheder«. Jeg var ikke så lidt stolt, når jeg kunne svare ja. Det var sjældent at se ham uden den mørkeblå kasket. Enten han var ude eller sad i stuen, kasketten blev på sin plads lige fra morgenstunden til sengetid; måske dog lige undtagen i den værste sommervarme.

Han skrædede ikke som bedstefar ved æ vej, men han ville gerne spille kort, og så spillede far og mor 66 med de to bedsteforældre. Det blev dog som sagt kun til et par gange om året. Bedstemor spillede ikke kort, hun sad og strikkede hoser med sine gigtkrogede fingre alt imens hun snakkede med faster, som ikke mere kunne holde på strikkepindene, fordi hun rystede meget på hænderne.

Bedstemor nåede kun bedstefar til skuldrene, hun var rank med en slank talje. Håret var redt med midterskilning, stramt tilbage og dækkede slet ikke noget af ørerne, der var temmelig store. Hendes øjne var matte. Hun havde nemlig fået grå stær og blev ikke opereret, fordi det dengang var en stor operation med risiko for, at det ikke ville lykkes. Altid var hun rolig og velafbalanceret, og hun sagde ikke meget. Jeg var som barn meget imponeret af, at hun ikke var spor bange i tordenvejr, og jeg havde stor respekt for hende.

Hun havde sans for at se alt det smukke i naturen, fra det mindste til det største, og glæde sig over det. At tegne og male var hendes store interesse, så længe hun endnu kunne se til det, og når hun så et fint landskab, sagde hun altid: »Hvor kunne det blive et smukt billede«.

Desværre kan der ikke udrettes ret meget med et ark almindeligt hvidt papir, en blyant og en smule vandfarve. Hvornår skulle hun også få tid tilovers til det hun allerhelst ville? Det var ganske utænkeligt, at en kone på landet kunne finde på sådan noget vås. Hendes pligt var at passe hus og børn og hjælpe manden med arbejdet både inde og ude. Alt andet var unødvendigt. Mange talenter er gået tabt på grund af denne indgroede anskuelse.

Bedstemors interesse for at tegne og male gik i arv til far og videre til mig. Heldigvis har tiderne forandret sig. Nu kan jeg få lov til at glæde mig over denne dejlige hobby uden at nogen bliver forarget af den grund.

Det var blevet en tradition, at de tre gamle fra Tumbøl kom og besøgte os på Hesselholt 1. juledag og blev til 2. juledag om formiddagen. De kom kørende i lejebil, og det var meget dyrt, hele 4 kr., men da det kun var denne ene gang om året, kunne de nok tillade sig en sådan luksus. Privatbiler var der ikke mange af; kun præsten, lægen, dyrlægen, sognerådsformanden og et par andre rangspersoner ejede et sådant køretøj.

Det var langt fra hver dag, at en bil viste sig på landevejen, og det var noget af en oplevelse, når en sort, højbenet Ford med »Cykelhjul« pustende og stønnende kravlede op ad bakken, eller når den kom trillende om hjørnerne og udstødte sit YA! YA! til skræk og advarsel for fodgængerne, der flygtede over i vejsiden, indtil uhyret var passeret. Bilen blev startet med håndsving, og det var ikke hver gang, det lykkedes for chaufføren at springe ind og få startet, inden den igen gik i stå. Med tiden blev bilerne mere moderne; der var nu også kommet Chevrolet i handelen, både mørkeblå og vinrøde. Jeg kommer uvilkårligt til at tænke på det hav af biler, vi har i dag ... en kolossal udvikling.

Nå! Som sagt kom vore gæster flot kørende med en fart af 40 km i timen; det var rigtignok noget andet end at gå. Lige så snart bilen standsede udenfor døren, var vi der allesammen for at tage imod dem, også bedstefar ved æ vej. Det tog sin tid, inden de blev viklet ud af de mange tæpper, der var nødvendige for at holde varmen i den kolde bil. Bedstefar var i sit tykke uldne sæt tøj og

en ligeså tyk ulden overfrakke samt den uundværlige kasket. De to damer kom også i tykke frakker og havde kapothat på hovedet, sådan en sjov tingest, der nærmest lignede en stivet kyse, der gik højt op foran og blev bundet under hagen med en stor sløjfe af et bredt, sort silkebånd. Deres langærmede kjoler, også sorte, gik helt ned til gulvet og højt op i halsen. De gik begge med stok.

Mor havde fyret godt i kakkelovnen, og middagen var parat. Snart sad vi alle omkring spisebordet for at nyde den gode mad; frikadeller, kartofler, brun sovs og stuvet hvidkål med syltede kvæder og asier som tilbehør.

Når vi havde besøg fra Tumbøl, serverede mor altid bøf, frikadeller eller hvidkålsbudding, fordi det var let at tygge. Både bedstemor og faster var tandløse, og bedstefar havde heller ikke for mange at prale af. Efter middagen, mens vi hjalp mor med at vaske op, sad de andre og snakkede og fik sig et lille nik ind imellem.

Jeg glemmer aldrig den jul, hvor vi for første gang havde fået radio. I Felstedskov var det kun lærerens, der havde en foruden os, og han hjalp far med at få den installeret. For os var det som et mirakel, da den første skrattende lyd kom ud af højttaleren. Radioen tog flere stationer på een gang; det var så godt som umuligt at indstille den så nøjagtigt, at nabostationen ikke snakkede med.

Radioen var en Remington og havde form som en stor cigarkasse, hvor låget kunne løftes op, og det var også nødvendigt, for inde i kassen sad løse spoler, som skulle byttes om, hvis man ville have en anden bølgelængde. Højttaleren hed Brown og stod for sig selv. Det var først senere, der kom apparater med indbyggede højttalere. Een gang om måneden blev akkumulatoren ladet op hos en elektriker, og hvert halve år skulle der købes et nyt anodebatteri.

Når vore kære gæster havde holdt deres middagshvil, ville de gerne høre julegudstjeneste i radioen kl. 2. De satte sig godt til rette i stolene og lyttede andægtigt til præstens prædiken, da faster pludselig rejste sig, gik hen til radioen, løftede låget op og kiggede ned i kassen. Hvad gik der dog af hende? ... Så kom forklaringen: »Jo, æ vild da så gjern se æ præst«.

Alle brast i latter; hvor kunne hun da få sådanne tåbelige forestillinger fra? Ingen anede jo, at der engang med tiden ville komme det, der hedder fjernsyn. Hvis faster havde levet i dag, kunne hun have fået både præsten, menigheden og kirken at se.

Anden juledag kom fars bror, onkel Hans, med hestevogn og hentede sine forældre og faster. Onkel Hans havde været malermester, men ville prøve noget andet og blev landmand.

Den store gård »Stenneskær« var blevet udstykket til husmandsbrug, og onkel Hans og tante Ingeborg købte et af disse, der dog var lidt større end de andres, fordi det var stamparcellen. De havde fire piger og en plejesøn.

Far, der var den yngste af søskendeflokken, havde lært malerfaget af sin bror.

Barndomsidyl i Felstedskov. Marie og nabodrengen Hanni på den fine gyngehest. Foto: juni 1924 i privateje.

En anden bror, Peter, fik lungebetændelse, da han deltog i krigen, og blev sendt hjem på sygeorlov. Lungebetændelse var en alvorlig og frygtet sygdom. Det gjaldt liv eller død. Den blev også kaldt »den unge mands fjende og den gamle mands nådige ven«. Onkel Peter stod ikke krisen igennem. Han døde hjemme hos sine forældre. Penicillin blev først opdaget og anvendt mange år senere.

Barndomsleg og venner

Der var ikke mange huse lige i nærheden af Hesselholt, men endnu højere oppe på bakken ligger et lille hus, hvor landsbybørnene engang for længe siden havde gået i skole. På grund af husets beliggenhed blev det i spøg kaldt for »Højskolen«. Her boede Lorenz og Frida med deres dreng, der også hed Lorenz, men altid blev kaldt Hanni. Han var godt et år ældre end jeg, og vi legede sammen hver eneste dag helt fra vi var små.

Hanni havde en gyngehest, og det var ikke bare sådan en af træ. Nej, den var udstoppet og havde facon, farve og hale som en rigtig hest med seletøj og det hele. Jeg havde en dukke med langt ægte hår, og den kunne lukke øjnene op og i, men jeg brød mig slet ikke om at lege med hverken den eller dukkevognen. Det var da meget sjovere at finde på noget andet, og der var næsten ingen grænser for, hvad Hanni og jeg kunne finde på.

Som små bagte vi tit »sandkager«. Vi fik hver en urtepotte og en slat vand med ud til den sandstak, der lå bag ved »Højskolen«. Sanddejen blev rørt sammen, fyldt i urtepotterne og vendt med et rask tag. Snart stod der mange

kager på rad og række. En dag slap vandet for tidligt op, og vi måtte ikke få mere at plaske med. Hanni fandt dog straks på råd; han tissede i sandet, og bagingen kunne fortsætte.

En anden dag gik det værre. Han havde fået et massivt hjul af træ til at trille med, og da vi altid holdt sammen og delte alt med hinanden, skulle jeg selvfølgelig have halvdelen, så vi begge havde et trillehjul ...! Han lagde hjulet op på huggeblokken, og jeg skulle holde godt fast, mens han tog øksen og huggede til.

Et sekund efter hang det yderste led af min højre ringfinger kun fast ved en hudlap. Det var søndag, og vi havde familiekomsammen. Alt blev forvirring, da jeg skrigende og blødende kom løbende hjem. Mor fik i hast et bind viklet omkring hånden, men blev dårlig tilpas og besvimed. Far tog mig på cyklen og kørte så hurtigt han kunne til lægen i Felsted.

Han må have været meget dygtig, Dr. Ruge, for han fik fingeren samlet med sting og klemme, så den ikke engang blev stiv. Kun et år minder mig nu om den gang vi troede, det kunne lade sig gøre at trille med et halvt hjul.

Omme bag laden ved mit hjem var en hønsegård med en halv snes høns og en hane. Her gravede vi i skrænten, byggede huse og havde det herligt. Geden græssede lige i nærheden, men den holdt vi os i ærbødig afstand fra, skønt den altid var ganske fredelig. Jeg fik gedemælk de første år; hvordan det smagte, kan jeg slet ikke huske.

Hannis mor var fra Langballigau i Tyskland, ikke ret langt fra grænsen, og hun talte udmærket dansk. Det foretrukne sprog i hjemmet var dog tysk, og det kom næsten af sig selv, at jeg både forstod og kunne tale det. Børn lærer hurtigt. – Det var nok naturmetoden! En anden ting er, at jeg glemte det lige så hurtigt igen, da jeg kom i skole og legede med andre børn, der naturligvis kun talte dansk.

I maj 1924, en måned efter at bedstemor ved æ vej var død, fik jeg en søster, som fik navnet Christine. Vi lignede slet ikke hinanden, hverken af sind eller skind, som man siger. Hun var rund og buttet og har brune øjne ligesom mor havde. Jeg ligner min far i et og alt. Som barn og ung havde Christine langt kønnere ansigt end jeg. Jeg stod sommetider ved spejlet, trykkede på min næse og ærgrede mig over dens facon. Den var for lav, syntes jeg, og havde en tendens til at vende opad.

Da vi søstre var og er så forskellige, blev vi selvfølgelig tit uenige og kom op at skændes. Hvis Hanni og jeg kunne komme godt af sted med det, stak vi af uden at tage Christine med. Det blev dog bedre, da vi blev lidt ældre og mere fornuftige. Nu legede vi helt godt sammen alle tre og fik lov til at gå til stranden, hvor vi havde det herligt med at bygge sandslotte pyntet med muslingeskaller.

Vi flettede kurve af noget bredbladet lysegrønt, nærmest gråligt græs, som vi kaldte skæregræs, fordi det skar dybt ind i fingeren, hvis vi ikke passede på. Mon ikke det har været marehalm? I strandkanten samlede vi sten, mange forskellige, nogle med et hul, som der kunne trækkes snor igennem, og nogle helt flade, som var gode til at slå »smut« med. Og der var de hvide eller teglstenrøde, der kunne bruges til at skrive med. Sommetider klatrede vi op ad de høje, stejle skrænter, æ Havkløvt, og kurede ned på enden eller maven.

På nogle af skrænterne groede hjertegræs, der var så smukt med de bittesmå dinglede hjerter. Der var lilla blomster, som vi kaldte hyacinter. Dem var vi lidt bange for at plukke; vi troede de var giftige. Overalt vrimlede det med følfod, rævehaler og padderokker, store og frodige i den lerede jord. Nede på stranden i nærheden af hvor bedstefars båd var fortøjet, stod en mægtig kampesten, som var flækket fra øverst til nederst af et voldsomt lyn. Man kunne lige stikke en hånd ind mellem de to halvdele.

Mors butik

Den butik, far og mor havde fået indrettet, var kun et rum med to små vinduer, eet ud til vejen og eet til gårdspladsen ved siden af indgangsdøren med den gamle butiksklokke.

Hvordan butikken ellers var indrettet kan jeg ikke mindes, men jeg ved, at vi fik elektrisk lys, da jeg var fire år. Det var vel nok noget andet end petroleumslampen. Om aftenen blev det lige så lyst som midt på dagen, blot der blev trykket på en kontakt. Nu behøvede mor ikke mere at sige: »Pas godt på at du ikke kommer så nær til lampen, at den vælter og tænder ild i huset«.

Efter krigsårene kunne det i begyndelsen være svært at skaffe de varer, kunderne havde brug for. Heldigvis var ingen fordringsfulde. De havde gennem mange år fået lært at nøjes med lidt.

Ingen af mine forældre havde nogensinde prøvet at stå i forretning, men det gik alligevel meget godt. Altid var de venlige over for kunderne og kunne snakke med om alt, hvad der betød noget for hver enkelt. Hvordan det gik med roehakningen, eller om de snart havde fået høsten i hus. Om lille Peter skulle begynde at gå i skole efter påske, og Didde skulle da vist snart konfirmeres. Plagede gigten slemt i dette ruskvejr, var de sluppet for influenza ? ... Jo, det betyder meget at interessere sig for andres ve og vel.

Regnskabet voldte ingen kvaler; det tog far sig af om aftenen, når mor sad med den evindelige stoppekurv, der aldrig nåede at blive tom, før der igen var strømper med hul på hæl og tå. Disse heluldne, hjemmestrikkede strømper var varme, men ikke slidstærke.

Fars maler- og glarmesterforretning

Mor var den, der mest passede butikshandelen, for far var så småt begyndt at gå i gang med sit gamle håndværk. Malerværkstedet blev indrettet i den ende af laden, der vendte ud mod vejen. Her var mest lyst, der var god plads, og der var en dobbeltdør, hvilket var nødvendigt, når der skulle en fajtong (stads-vogn) ind for at blive malet og lakeret. Æ fajtong blev egetræsmalet, som far kaldte det, et arbejde som ikke blev færdigt sådan lige med det samme. Hjulene blev eet ad gangen anbragt på et redskab, så de var nemme at dreje rundt, når egerne blev malet. Til sidst kom prikken over i'et: udsmykningen, de fine, tynde gule eller blå streger.

Langs den ene væg i værkstedet stod en lav reol med store og små skuffer til tør farve. Alle disse kulører, som jeg aldrig blev træt af at se på, især den ultramarine, denne smukke dybblå farve. Reolen bar præg af at have været brugt i flere år. Der var mærker og pletter af spildt maling overalt. Det havde nu ingen betydning, for det hændte også at far spildte lidt engang imellem. En gammel vægt stod der også, lige så tilklistret. Ovenpå reolen var et virvar af blikdåser og flasker med terpentiner, benzin, gulvlakfernis, brun bejdse, shellak, kit, tørrelse, sandpapir og mange andre ting.

Sommetider kom nogen og manglede maling til en vogn, en båd eller måske til døre og vinduer udvendig. Far rørte den tørre farve samme med linolie, indtil den blev tilpas tyk og jævn uden klumper, og for at det ikke skulle vare alt for mange dage, inden den blev tør, tilsatte han noget »tørrelse«, så meget som når man kommer fløde i en kop kaffe. Han købte en hel tønde linolie ad gangen. Spunsen blev slået ud og en hane anbragt i stedet for, hvorefter tønden blev anbragt på en træbænk. På gulvet stod en spand vand, hvor penslerne blev sat i blød, så de ikke blev tørre og stive til næste dags arbejde.

Far gik altid i kittel til hverdag, den brune i butikken og den hvide ved malerarbejdet. Hvid er nu så meget sagt; han havde nemlig for vane at tørre fingrene af i kittelen, skønt der altid var en dertil beregnet klud i lommen. Efter endt arbejdsdag gjorde han alt parat til den næste dag.

Glarmester var han også. Den firkantede glarkasse var lavet af træ med remme af stærkt, stift læder og blev spændt på ryggen som et tornyster. Fyldt med glas og kit var den meget tung.

Jeg har tit undret mig over, at han kunne slæbe alt det på cyklen. Glarkassen på ryggen, en kurv med maling og en tapetbog i bagagebæreren og en spand limfarve hængende på styret. Hvis han også skulle have trappestigen med, blev den bundet fast langs ad cyklen, og så var han nødt til at gå, somme tider flere km. Der blev sendt bud efter ham fra en stor del af sognet, han lavede et godt stykke arbejde for en rimelig pris.

Vask og rengøring

Mor havde nok at gøre med huset, butikken, den store have og os to piger. Tante Trino, som jeg kaldte min moster, var også i gang fra tidlig morgen til sen aften. Der var ikke noget der hed et bestemt antal arbejdstimer, ligegyldigt hvad man var beskæftiget med. Efter at tante Trino var rejst, fik vi en fjortenårig tjenestepige til hjælp, og da hun rejste efter et par års forløb, afløstes hun af en anden fjortenårig. Dette gentog sig indtil jeg blev konfirmeret og kunne hjælpe til overalt derhjemme.

En gang om måneden havde vi en kone til hjælp ved storvasken. Alma hed hun og var fra Berlin, høj og rank og med et hår, der næsten var blåsort. Hun havde fået lært at tale dansk, dog ikke så godt som Hanni's mor. I to dage blev der vasket, og det var en ordentlig bunke tøj, der skulle skrubbes på vaskebræt, koges to gange i gruekedlen, skylles flere gange og vrides med hænderne.

Når det gjaldt lagner og dynebetræk, tog mor og Alma fat i hver ende og blev ved med at dreje, til tøjet var som et hårdt reb. Det gjaldt om at få så meget vand ud af det som muligt, inden det blev hængt ud på tørresnoren. Bedstefar ved æ vej fik selvfølgelig også sit tøj med i vask, men det kneb med at få det tykke undertøj med lådden vrang helt hvidt. Mor havde sit mas med at få ham til at skifte noget tiere.

De to vaskekoner stod og skrubbete op og ned på vaskebrættet i en zinkbalje, en galvaniseret balje, der stod på en stol. Vi havde også en »Toballe«, en træbalje med buede ben. Derfra stammer udtrykket »Toballeben«, når en person var hjulbenet.

Dagen før storvasken var tøjet blevet sat i blød med Henkel Blegsoda, og det mest snavsede tøj blev smurt ind med brun sæbe og lagt i en »IMI«-opløsning. Herunder hørte også de tomme hvedemelssække fra butikken. Både de og sækkene fra havregryn og salt blev sprættet op og kogt i Persil Vaskepulver. De to sidstnævnte syede mor viskestykker af, for de havde røde og blå striber ved kanten. Hvedemelssækkene blev brugt til pudebetræk, særke, natkjoler o.s.v.

Arbejdet gik med liv og lyst. Både Alma og mor kunne synge, ligemeget om det var dansk eller tysk. Skamlingsbanken, Donauvalsen, Es war im Böhmerwald, Hils fra mig derhjemme, Trink, trink, Brüderlein, trink, Sejle op ad åen og mange, mange flere ... det kunne man da kalde et potpourri.

Ude under halvtaget havde far og bedstefar fra Tumbøl støbt en cementbeholder til opsamling af regnvand til vask og rengøring, og det var en stor lettelse, for vandet løb gennem et rør ind i vaskerummet. Alt vand til husholdningen blev hentet ved en pumpe helt nede i den anden ende af haven. Først mange år senere, da far havde været til købestævne i Fredericia, fik vi eget vandværk.

Dyrene

I den stråtækkede lade var der foruden malerværkstedet en lille lo, et kulrum, to svinestier og en kobås. Geden var efterhånden kommet temmelig højt op i årene og blev nu skiftet ud med en ko. Det var dejligt, den gav mere mælk, end vi selv kunne bruge. Resten blev leveret til mejeriet.

I nabolaget havde fem bønder i fællesskab købt en mejerivogn. Vognladet var firkantet, fladt og med et rækværk omkring, så der var plads til mange spande, også til vor enlige spand. Bønderkarlene skiftedes til nogle dage ad gangen at køre mælken til mejeriet i Felsted og få skummetmælk og lidt kærnemælk tilbage. Skummetmælken var endnu lunken, når den kom fra mejeriet, og mor brugte den altid, når der skulle bages franskrød. Kærnemælken var meget bedre end den, man nu køber i forretningerne. Der kunne godt svømme små smørklatter ovenpå.

Om sommeren gik koen og græssede på den halve tdr. land, der hører til Hesselholt. Marken er nærmest en skrænt, der skråner så meget, at den kun kan bruges til græs. Jeg var langt fra begejstret for den ko, da jeg blev noget ældre. Når far om sommeren var på arbejde, var det min bestilling at trække den ud om morgenen og ind om aftenen og malke to gange om dagen. Lune-fuld var den, sparkede og ville ikke stå stille.

Om vinteren skulle den fodres og vandes. Det sidste var noget af et problem. Hvis ikke den fik serveret lunkent vand, rørte den det overhovedet ikke. Om den fik tandpine af det kolde vand eller bare ville gøre sig kostbar er ikke nemt at vide. I den periode, hvor den ikke gav mælk, hentede vi hver aften 2 l mælk á 15 øre ved stalddøren hos den nærmeste bonde.

Roer, hør og halm til vinterfodringen havde vi jo ikke, men det skete somme tider, at far fik det leveret af en bonde, der skyldte penge for købmandsvarer. Tiderne var dårlige, og for bonden betød det ikke så meget, om han havde et læs foder mere eller mindre. Hellere det end undvære rede penge.

I den ene sti gik en griseso og i den anden et par fedesvin.

En hund havde vi også, Terry hed den, og den var vi meget glade for. Den måtte dog kønt blive hjemme, når vi en søndag eftermiddag sidst på sommeren havde vor årlige nøddetur. Terry måtte ikke komme med til skovs og jage rundt efter dyrene.

Skolegang

Efter min 6 års fødselsdag juleaften begyndte jeg i skolen lige efter påsken 1927. Skolen var lille med kun eet klasseværelse, der egentlig var en stor stue i beboelseshuset. Der var gennemsnitlig 20-25 elever i alt i skolen og een lærer, der var dygtig og ville have, at vi skulle bestille noget og lære så meget som muligt. Jo, vi var heldige, at vi havde fået lærer Petersen. En gang var elevtallet

helt nede på atten. Det kunne ske, at der et år slet ikke var nogen nybegyndere. Til gengæld kom der det ene forår fem børn i skole på een gang. Det var en sjældenhed.

Inden man kom ind i selve skolestuen var der en forstue, hvor der til højre hang en knagerække til vort overtøj, og nedenunder stod en lang bænk, som vi kunne sidde på i frikvarteret og spise vor medbragte rundtenom. Om vinteren sad vi og krøb sammen for at holde varmen, men trods alt var det dog bedre end udenfor. At blive inde i skolestuen var forbudt; der skulle luftes ud.

I den modsatte side af forstuen var en reol med een række rum til tornystre og to rækker til træsko. Vi havde alle skiftesko med, »Tøjpusse«, med såler af cykeldæk. De blev købt hos en mand som kom omkring og solgte ved dørene. De fineste og dyreste var syet af broget jernbanefløj og de billige af mørkeblåt uldstof. Prisen var hhv. 1,60 og 1,20 kr. pr. par.

I skolestuen var der på hver side af midtergangen en række siddepladser, bæk og skrivepult ud i eet med plads til to eller tre elever. Bordpladen skrånede lidt og var dobbelt, så en klap kunne trækkes frem. Ved den bageste kant var en fordybning til blækkuset, der var af tin og blev lukket op med et skydelåg, og der var en rille til blyant, griffel, viskelæder og penneskaft. Pennene lå i en lille blikæske sammen med en klud til at tørre dem af med efter brug.

Det var slet ikke så let at få lært at skrive med blæk. Hvis pennen blev dypet for meget, kunne der nemt komme en klat på papiret, og det var noget af en katastrofe. Penalhuset, bøgerne og tavlen lå på en hylde under pulten. Mit første penalhus var af træ med skydelåg. Senere fik jeg et af læder med tryklåse. Hverken plastic eller lynlås var opfundet.

Tavlen havde linier på den ene side og kvadrater på den anden. I trærammen var et hul, hvortil viskekluden blev bundet fast med et stykke sejl garn. Mor syede altid viskekluden som en kort, tyk pølse af en rest vandsugende stof. Det var billigere end en svamp. Vand til at gøre tavlen ren med havde vi i en lille flaske, der kunne stænke, f.eks. en tom brillantineflaske. Tavlen var i brug hver eneste dag til både regning og skrivning. Sikken masse papir der blev sparet!

Diktat og stil blev først skrevet med blyant i et kladdehefte og derefter med blæk i en bog med stift bind. Nogle af bøgerne har jeg stadig og kigger somme tider i dem om aftenen, når jeg sidder alene. Minderne fra skoletiden dukker op. Det er som at blive ført tilbage til en tid, hvor alt var helt anderledes.

For enden af den lange gang i skolestuen stod katederet med en stol. Bagved på væggen hang en stor, sort tavle. En anden stod på gulvet og her kunne landkortet anbringes i geografitimerne. På væggene hang billeder af Ingemann, Oehlenschläger, Grundtvig, Thorvaldsen og Bjørnstjerne Bjørnson.

Tænk en gang, vi havde også et bibliotek, et gammelt skab med mange hylder, hvor bøgerne stod på rad og række. Ikke tilfældigt; de var sat rigtigt i

Den enklasede skole i Felstedskov foran skolens lærerbolig. I midten lærer Hans Petersen. Marie står yderst til venstre i midterste række. Foto 1929 i privateje.

system. Hvor jeg dog glædede mig til hver anden fredag, når der kunne byttes bøger.

Pigebøger brød jeg mig ikke om, de var for kedelige. Nej! – Kaptajn Grants Børn, Nybyggerne i Kanada, Børnene i Nyskoven, Jorden rundt i 80 dage, Urskovens Søn, Frændeløs o.s.v. Alle de herlige klassikere, Gjøngehøvdingen ikke at forglemme. Når jeg kom hjem og kastede mig over sådan en bog, glemte jeg alt omkring mig. Mor skændte; jeg kunne da godt gøre noget gavn efter skoletid.

En af de allervigtigste ting i skolestuen var den store, runde tykmavede kakkellovn, vor allerbedste ven i de lange hårde isvintre, vi havde dengang. Det første læreren gjorde om morgenen, efter at vi havde sunget morgensang og bedt morgenbøn, var at sende en af de store drenge ud i udhuset efter kul, koks, et par briketter og noget optændingsbrænde, så der kunne komme gang i vor tykmavede ven. Briketterne blev lagt øverst. De kunne ligge meget længe og gløde og holde ilden ved lige.

Som sagt var lærer Petersen dygtig til at undervise, og det foregik på den måde, at når de store sad og skrev stil eller havde regneopgaver, hørte han de små i læsning og salmevers. Og de lærte nogle sange, mens han spillede på

violin. Vi lærte meget udenad, lange salmer, Luthers lille katekismus fra ende til anden, fædrelandssange og nogle digte fra en bog, som vi kaldte Flagbogen, fordi der var et stort Dannebrog på omslaget. Det digt, jeg husker bedst, er »Søren Kanne« af Steen Steensen Blicher:

»Det blæste en storm udi Kattedag,
de bølger de ginge så høje.
Så mangel stolt sømand den samme nat
for sidste gang lukked sit øje«

Der er 22 vers, og vi lærte dem alle.

Vi sang af den blå sangbog, som altid blev brugt ved sammenkomster i Sønderjylland og ikke var kendt i det øvrige Danmark. Jeg har et eksemplar med gotiske bogstaver fra 1908, foruden den jeg brugte i skolen. Der er så mange skønne sange, som jeg synes burde have deres plads i Højskolesangbogen, i stedet for de udenlandske som mange ikke kan forstå alligevel. Hvad skal vi med dem, når vi har så stor en sangskat på vort eget sprog?

Det var et lille sidespring, – men tilbage til skolen!

Efter frikvarteret blev rollerne byttet om, så det nu var de ældre elever, der havde mundtlig undervisning og de yngste skriftlig. En god ting ved denne fremgangsmåde var, at når man hørte til de små og var tidligt færdig med at skrive på tavlen, kunne der læres meget ved at lytte til det, de store fik fortalt.

Lærer Petersen havde studeret i Kiel. I krigen blev han taget til fange og ført til England. Han var bestemt i sin optræden og krævede respekt. Hvis nogen sad og hviskede i timen og var urolige, lød der først en advarsel, og hvis den ikke hjalp, var der ikke langt til spanskkrøret, der havde sin plads oppe på dørkarmen.

Især var der to drenge, som ikke kunne styre sig. De var slet ikke frække; de havde bare et sprudlende humør, så spilopperne ligefrem lyste dem ud af øjnene. Somme tider kunne det knibe for læreren at holde smilet tilbage, men orden skulle der være, så han holdt masken. En overgang var de hver eneste dag ude i forstuen og fik et par rap af spanskkrøret, så støvet stod ud af de uldne bukser.

Om sommeren skulle vi møde om morgenen kl. 7. Heldigvis havde jeg kun et kvarters gang til skolen. De fleste havde meget længere, og de kom alle til fods, undtagen de to spilopmagere, der ejede en gammel cykel, som de kaldte stenkuseren. Læreren ville ikke have cykler stående ved skolen, men drengene fik lov til at stille dem hos Ida, en gammel kone, der boede i et langt, lavt hus tæt ved skolen. Huset var så lavt, at vi sagtens kunne nå op til taget. Foran de smårudede vinduer groede nogle mægtige buksbom.

Ida havde været alene i mange år. Hendes ene arm var tyk og blå og delvis

lammet. Hun gik altid i noget mærkeligt tøj, der sjældent blev vasket. For at holde styr på det lange tjavsede hår gik hun med kasket, en sixpence, som hendes søn havde efterladt, da han drog ud at sejle. Til hendes glæde og stolthed nåede han at blive styrmand.

Idas arbejde var at gøre rent i skolestuen og ordne de to toiletter i udhuset. Toiletter, som vi nu kender dem, var det langtfra. Hun skulle tømme lokumspandene på møddingen og sørge for, at der lå avispapir på WC-brættet til afbenyttelse. En kasseret telefonbog var glimrende til dette formål. Bladene havde en passende størrelse, og der var nok af dem til flere måneder. Ovenikøbet var der en strop af sejlgarn i det ene hjørne af bogen, så den kunne hænge på et søm. Byboerne var lidt finere. De havde »Træk og slip«.

Der var ikke megen plads i Idas hus; en lang smal gang, et lille køkken og en stue, hvor der stod en kakkelovn, en seng, et klædeskab, et bord og tre stole. Cementgulv over det hele og ingen tæpper. På bordet stod en petroleumslampe og den ældste symaskine, jeg nogensinde har set. Den var ikke ret stor, men sy kunne den. Lige een til at opbevare på museum. Alt var af massivt jern. Desværre er den sikkert blevet smidt væk eller solgt som gammelt jern efter Idas død.

I frikvarteret fik vi somme tider en snak med Ida, for hendes have stødte op til legepladsen. Hun kom ikke sammen med naboerne, var jo også på flere måder anderledes og holdt sig helst for sig selv. Os børn ville hun dog gerne sludre med.

Vi havde ingen skoleklokke, der ringede når frikvarteret var forbi. Læreren kom ud og klappede i hænderne, og så var det om at skynde sig ind på plads og stå ret indtil han sagde: »Sæt jer!«.

Mandag og torsdag var vi i skole hele dagen afbrudt af en pause, hvor alle gik hjem for at spise middagsmad. Lørdag var ikke fridag. Legepladsen skulle gøres fin til søndag, vi kom i gang med hakker og river ind imellem undervisningen.

Sommeren var herlig, vi boede jo så tæt ved vandet. Fra skolen var der heller ikke ret langt til stranden, og nogle gange tog læreren os med ud at bade. Drengene badede sammen med ham. Pigerne fik anvist et andet sted i nærheden. Jeg var meget bange for at gå i vandet efter at to af de største piger en dag tog fat om mine arme og ben og svingede mig frem og tilbage, så jeg af og til fik hovedet under vand. Det glemmer jeg aldrig, jeg kunne godt have skreget af rædsel.

Hvorfor jeg skulle kanøfles vidste jeg godt. Jeg havde så let ved at følge undervisningen i timerne. Det hele gik som en leg, ligemeget om det var skriftligt eller mundtligt. En gang kaldte læreren mig hen til den store tavle for at regne en opgave, som de tre år ældre elever ikke havde kunnet klare. Det skulle

han aldrig have gjort. Han tænkte sikkert ikke over, hvilke følger det ville få. Selvfølgelig blev de store både misundelige og vrede på mig. »Sådan en lille pjattet unge, der bare ville vise sig«. Det skulle hævnnes, og det var meget nemt gjort, for var jeg foran dem i kundskaber, så var jeg dem underlegen i alt andet – nervøs og bange. Heldigvis blev det kun til denne ene hændelse.

Skoleudflugter og ferier

Sommerens store begivenhed var den årlige udflugt til hotel »Den gyldne Løve« ved Varnæs vig. Det var kun for de fire yngste hold og deres forældre. Bare det ville blive solskin, for vi kørte med hestevogne, som bønderne stillede til rådighed den dag.

I Varnæs vig legede læreren med os ved stranden og i bøgeskoven, og vi fik rød sodavand eller hvid sportsvand. Der var ikke mange slags at vælge imellem. Vi kunne købe runde ispinde til 10 øre; med chokoladeovertræk kostede de 15 øre, og der var de dyre, firkantede til 25 øre. Efter at kuskene havde fået hestene spændt fra vognene, satte alle de voksne sig udenfor ved små borde og drak kaffe, mens snakken gik livligt. Ovenpå sådan en herlig dag var vi godt trætte og kunne ind imellem sidde og halvsove på hjemturen om aftenen.

De store børn kom på en længere udflugt, f.eks. til Kolding, Sønderborg eller Ribe. Første gang jeg kunne komme med, gik turen med tog til Vejle, Grejsdalen og Jelling. Vi kørte tidligt om morgenen med hestekøretøj for at nå toget i Aabenraa. Regnen styrtede ned, og da vi kom til banegården, var min frakke gennemblødt. Det værste var, at foret var smittet af, så der var kommet store brune pletter på min hvide kjole. Jeg var fortvivlet over at gå og se sådan ud hele dagen, men hvad andet var der at gøre? Op ad dagen klarede vejret op, og det gjorde mit humør også, og vi landsbybørn så og oplevede så meget spændende, at jeg helt glemte at tænke på min ødelagte kjole.

Kartoffelferien – efterårsferien – varede i to uger, og da blev der samlet kartofler op rundt omkring på gårdene. Både drenge og piger mødte op, for selv om det var strengt arbejde og gav en øm ryg, var det nu rart at tjene et par kroner, som var helt ens egne. Lønnen var lille, det blev ikke til nogen stor sum, men de fik da også føden i de dage. Maden var ikke lige god alle steder, og det blev kartoffelopsamlingen af den grund heller ikke.

Christine og jeg var aldrig med ved dette arbejde. Der var nok vi kunne gå i gang med derhjemme: pakke æg, rydde op på hylderne i butikken, gå byærinder o.s.v. og det var da meget sjovere, selvom vi ikke fik penge for det. Vi manglede aldrig noget.

Juleferien varede til lige efter Hellig 3 Konger. Påske- og pinseferien var lidt længere, end den er nu på grund af den korte sommerferie. Om vinteren skulle

vi møde hver morgen kl. 8. Tit var der meget sne, og da vejen ikke var skovlet fri for driver på den tid af dagen, gav det våde fødder i træskoene.

Det blev bedre, da de første gummistøvler begyndte at komme i handelen. Desværre havde mange ikke råd til at købe dem, navnlig ikke familier med flere børn. Christine og jeg hørte til de heldige; vi fik hver et par sorte, blanke støvler. Sikken fryd det var at rende rundt i dem, selvom vi frøs om tærne, og vi havde endda lange, tykke hjemmestrikkede uldstrømper på.

Påklædning

Dengang var påklædningen helt anderledes for både voksne og børn. Inderst havde vi en særk, som mor havde syet. Den var af lærred med hækledede takker i hals og ærmegab. Derover et hæklet eller strikket livstykke af uldgarn, nærmest som en slipover. Nederst i hver sidesøm sad en knap, hvor hosebåndet, en bred grå elastik med knaphuller, blev anbragt og derefter knappet på strømperne, for at de ikke skulle hænge alt for meget i ål. Så blev de rummelige rosa eller lyseblå bukser med elastik og lodden vrang trukket på. Trusser kendtes ikke. Derefter kom underkjolen af samme tykke materiale og til sidst den uldne kjole og forklædet.

Om vinteren en strikket trøje, som for alvor var kommet på mode omkring trediverne, da kom der strikkebøger og garn i forretningerne. Det var noget helt nyt, det måtte jeg også prøve, og da jeg var 12 år, strikkede jeg en bluse til Christine og mig selv. Forklædet gik vi med hele dagen, også i skolen, for at skåne kjolerne, der var besværlige i vask. Nu går vi jo alle i lange bukser, en varm og praktisk påklædning til både unge og gamle. Hvis nogen havde povet det for 60 år siden, var der nok blevet snakket i krogene om sådanne letsindige pigebørn.

Jeg fik et par lange lysegrå bukser, da jeg var 16 år, og det vakte ikke så lidt opsigt. På en cykeltur satte det ene bukseben sig fast i kæden, og efter den oplevelse tog jeg altid en elastik om eller brugte bukseklemmer. Om sommeren gik vi i bomuldskjoler og ankelsokker, og hvis det var meget varmt med bare fødder i lærredssko eller sandaler.

Mindehøjtidelighed 1931

Den 21. august 1931 fik vi en ekstra fridag. Sammen med læreren gik vi alle til Felsted for at overvære højtideligheden ved den sten, der for 10 år siden var blevet afsløret til minde om de 89 faldne fra Felsted sogn under krigen 1914-18. Jeg havde ikke hørt om det i forvejen og anede ikke, hvad der skulle foregå. Desuden havde jeg nok andet at tænke på. Jeg måtte småløbe for at følge med de andre i flokken, og mine pæne sko, der kun blev brugt et par gange om året, havde gnavet hul på hælen. Endelig nåede vi målet.

Der var tæt af mennesker fra hele sognet og alle så alvorlige og bedrøvede ud.

Jeg stod der, en lille 10-års pige med et følsomt sind, og holdt far og mor i hånden, og jeg så dem græde da hele forsamlingen stemte i med

»Slumrer sødt i Slesvigs jord,
dyrekøbt den blev ved eder«.

Far og mor græd ... da forstod jeg, hvor ond krigen havde været mod dem og alle de andre.

Mindestenen kunne jeg ikke se for de mange mennesker og heller ikke høre talen. Men nu begyndte alle at synge:

»Det lyder som et eventyr,
et sagn fra gamle dage.
En røvet datter, dybt begrædt,
er kommet frelst tilbage.
Det sker, hvad som et drømmesyn
har strålet for vor tanke.
Til sommer vajer Dannebrog
igen på Dybbøl Banke.«

Jeg var jo kun et barn og for første gang gik det rigtigt op for mig, hvad det betød, at Sønderjylland var kommet tilbage til Danmark, og hvilken lykke det er at være dansk.

Efter denne bevægende oplevelse gik turen atter hjemad. Mor tog mine sko af og puttede dem i tasken, og far tog mig op på cyklen foran sig. Der sad jeg trygt og godt mellem hans arme.

Jule- og nytårstiden

Var skoleudflugten sommerens store begivenhed – stå mål med vinterens højdepunkt, den glade, dejlige jul, kunne den dog ikke. Skolens julefest blev altid holdt den 22. december, og længe før havde læreren sammensat et program, som skulle opføres for vore forældre og andre, der havde lyst til at være med.

Der blev lavet en teaterscene på en forhøjning bag katederet. Her skiftedes vi til at stå og sige juledigte frem, som vi havde lært udenad. Andre spillede et »teaterstykke«, en lille skolekomedie. Og vi sang i kor nye julesange og de gamle kendte julesalmer. Læreren læste juleevangeliet og holdt en tale, der mest henvendte sig til vore forældre. Han var i kjole og hvidt, og Merethe, hans milde og venlige kone, som vi alle holdt af, var meget smuk i en kongebå fløjskjole. Det var virkelig festligt.

Juletræet, der stod tændt i et hjørne af skolestuen, var ikke ret stort. Der

var ikke plads nok midt på gulvet til at vi kunne gå omkring det, men efter at juleposerne var blevet omdelt, blev der ryddet et par bænke til side, så vi kunne danse lidt rundt til musikken fra en harmonika. Kl. 12 var festen forbi. Nu havde vi juleferie i godt to uger, og om kun to dage var det juleaften ... herligt at tænke på.

I mit barndomshjem begyndte vi først rigtigt at snakke om julen, når det var omkring 1. december. Så måtte vi begynde at sætte vore sko i vinduet om aftenen, lige inden vi skulle i seng. Mon vi nu havde været artige, for ellers kom julemanden ikke og lagde en gave i dem om natten: en appelsin, en julekiks eller måske et lille stykke chokolade til 2 eller 5 øre.

Vi kendte hverken julekalender eller kalenderlys, og heller ikke i vinduerne var der lysestager, stjerner og alt muligt andet »juleri«. I nogle hjem plejede man at sætte en grankvist ved billederne af afdøde familiemedlemmer, det var alt. Intet under at juletræet med de mange stearinlys var som en åbenbaring for både børn og voksne i en tid, hvor der ikke fandtes gadelys, men hvor der var så mørkt, at man ikke kunne finde vej uden lommelygte.

En af de første dage i december blev der stillet julevarer frem i butikken. Der var pynt og lys til juletræet, der var marcipan- og chokoladefigurer og noget konfekt. Priserne var fra 2 øre til 1 kr. Nu kan der jo købes appelsiner hele året, men den gang var det kun til jul, og de var meget sure. Vi skar toppen af og pressede to stk. hugget sukker ned i hullet og gik så og sugede af saften til det sved i læberne. Men det var ligemeget: ingen jul uden duftende appelsiner.

Et år havde far købt en stor tønde amerikanske æbler, røde, store og flotte. Udseendet var der ikke noget i vejen med, men de smagte ikke af noget som helst. De danske var meget bedre, og dem havde folk selv i haverne. Dadler og figer fik vi leveret i trækasser og vejede dem så af i poser med 1/2 kg i hver. Særlig pæne var de ikke; der kunne godt være nogle stumper sejl garn imellem. Svesker og nødder blev også vejet af i portioner, så det var nemt, når julehandelen rigtig var i gang.

Husmødrene på landet bagte meget, både hvedekager, formkager, æbleskiver, småkager og pebernødder. Mor havde altid syv slags småkager, og de skulle være færdige inden 1. december. Vi havde nemlig den skik, at kunderne efter juleindkøbet blev budt ind i stuen til et glas vin og småkager. Nogle ægtepar kom først om aftenen. De fik kaffe, inden de gik hjem, og det kunne godt blive sent, inden far og mor fik fyraften. Arbejdsdagen var lang, og dog var det en dejlig tid.

Juleaftensdag lukkede butikken kl. 16, og derefter skulle der vaskes gulv og ryddes op overalt. Mor havde travlt i køkkenet med at lave den sønderjyske grønlangkål. De fleste får jo denne ret nytårsaften, men vi fik den altid til jul. Lillejuleaftensdag blev kålen plukket, skyllet flere gange og kogt med lidt salt

Familien Iversen hos fotografen i 1928. Fra venstre min mor, Anna Iversen, min søster Christine og min far, Asmus Iversen. Privateje.

til den var godt mør, hvorefter den blev vredet op, d.v.s. at man tog store håndfulde ad gangen og pressede vandet godt af. Det var far god til med sine store, stærke hænder.

Samme dag blev det ferske og røgede flæsk kogt, og da fik vi til middag noget vi kaldte »mullebrød«. Tykke skiver rugbrød blev lagt i den varme suppe fra flæsket et par minutter, taget op på tallerkenen med en hulske og drysset med salt. Det smagte storartet.

Der skulle også koges en portion pillekartofler. Juleaften blev kålen og kartoflerne kørt gennem kødhakkemaskinen, ca. lige meget af hvert. Så blev det varmet i en stor gryde sammen med mælk, suppe fra det kogte flæsk, en klat margarine eller smør, salt og peber og måske lidt fløde. Grønlangkålen blev serveret med det kolde flæsk, halve stk. rugbrød uden smør, og som tilbehør fik vi syltede græskar og kvæder eller asier og rødbeder. Vi drak julehvidtøl, og far og bedstefar fik en snaps. Desserten var kogte svesker og abrikoser med flødeskum.

Når vi var færdige med at spise, skulle der allerførst vaskes op, inden vi kom ind til juletræet, der stod pyntet inde i storstuen. Det var et stort øjeblik, når lyset i loftet blev slukket, og døren gik op til det strålende juletræ. Gaverne var ikke store og dyre, men hvor var det spændende at pakke ud, og hvor var vi glade. Det var jo kun til jul og fødselsdag vi fik lidt legetøj; ikke som nu,

hvor børnene får gaver og legetøj hele året rundt. Det er synd for både børn og forældre.

Efter at vi havde sagt tak for gaverne og ryddet papir og bånd til side, satte vi os alle ned og fik salmebogen frem, for nu skulle de gamle julesalmer synges. Bedstefar var meget musikalsk, og det lød så kønt, når han sang med. Hans yndlingssalme var »Den yndigste rose er funden«. Hen på aftenen fik vi kaffe med mors dejlige julekager til, og somme tider spillede vi billedlotteri eller et terningspil. Når vi begyndte at blive søvnige, blev vi sendt i seng, og det varede ikke længe, så gik bedstefar hjem til sit. Far og mor blev heller ikke siddende længe; de var trætte oven på juletravlheden.

Nytårsaftensdag gik alle børn med en kurv på armen fra hus til hus og ønskede »godt nytår«, og når vi kom hjem i mørkningen, var der mange ting i kurven; appelsiner, æbler, kager og konfekt. Og der var julekiks med sukker-glasur, hvorpå der var klæbet et lille glansbillede. Figurer af dyr, som kunne købes hos bageren, var der også. Dejen var mest lavet af mel, vand og sukker, og kagerne var pyntet med røde streger. Alle disse nytårgaver blev omhyggeligt sorteret og gemt i dåser. Mor smagte altid på småkagerne og ville vide, hvor de var fra. Måske var der en slags, hun skulle have opskriften på.

Nytårsaften var landsbyens unge ude på at lave sjov. En udhulet kålroe, hvori der var anbragt et tændt stearinlys, blev i ly af mørket sat ved folks indgangsdøre. Der var skåret huller til øjne, næse og mund, så det lignede et uhyggeligt dødningshoved. Nogle fandt på at holde en flaskerenser mod vinduesruden og gnide den med et søm, så det lavede et grueligt spektakel.

Der blev skudt med propbøsser og kinesere, så vor gamle hund hylede og peb og krøb ind under sofaen ... uskyldige løjer, som slet ikke kan sammenlignes med alle de meningsløse hærværk, der nu sker hver dag året rundt.

Jo! – det var sjovt og spændende ude i sneen og mørket en sådan nytårsaften. Alle kom ind til et glas kirsebærvin og de traditionelle småkager – godt at mor havde et stort lager. Også de nærmeste naboer samledes hos os den sidste aften i det gamle år. Når rådhusklokkerne slog tolv i radioen, rejste vi os alle op fra bordet og udbragte en skål med ønsket om et godt nytår og en tak for godt naboskab i det gamle.

Nytårsdag sov vi lidt længere om morgenen. Det var helt mærkeligt at komme ind i butikken, hvor der nu var så roligt og ikke noget at tage sig til.

En nytårsdag om formiddagen lød der et vældigt rabalder lige udenfor køkkendøren. Mor havde nogle tomme urtepotter stående ved hushjørnet, og da »æ Kaptejn« kom efter den pakke skrå, han havde glemt at købe, tog han en af urtepotterne og knaldede den i cementflisen, så skårene fløj til alle sider. »Godt Nytår«, råbte han. Mor blev nok lidt ærgerlig. Han kunne da i det mindste lade hendes urtepotter være i fred.

Sådan var han, kaptajnen, en brumbasse, der med sammenknebne øjne under de buskede bryn gik forbi uden at hilse på dem han mødte undervejs. Han virkede tvær og utilnærmelig, snakkede højt med sig selv og snød næsen i fingrene. På mange måder en sær snegl, som vi trods alt godt kunne lide; en af dem der vinder ved nærmere bekendtskab.

Og så var han så dansk som nogen og gjorde sit til at få folk til at blive medlem af »Dansk Samfund« og »Det unge Grænseværn«. Efter mange års sejlads i Østen, især ved Kina, var han nu blevet landkrabbe. Der havde somme tider været år imellem, at han havde været hjemme hos sin kone og deres tre børn. Mange fine og sjældne ting havde han bragt med hjem fra fremmede lande. En gang forærede han mig en meget smuk sort silkekimono ivævet et fantastisk landskab med træer, blomster og fugle i strålende farver.

En bestemt dato hvert år var Kaptajn Danielsen i rigtigt krigshumør. Ikke tale om, at han ville have flaget hejst på sin fødselsdag den 20. april ... det var nemlig også Hitlers fødselsdag.

Kaptajnen boede kun nogle få huse fra bedstefar ved æ vej, og de to var helt enige om, at tyskerne aldrig har villet os danskere noget godt. »Væe do hva«, sagde bedstefar, »hven dæ o kun va to tyskere tebagh å æ hele joe, så vil de gi sæ te o slås«. Naturligvis var det overdrevet, selvom det også rummer en hel del sandhed. Bedstefar var en rigtig gammel flur, som den gang han lo så smørret og sagde: »Dæ æ it mée godt i en tyske end dæ æ honne (honning) i en tuds«.

Håb der brast

Efter Hellig 3 Konger var juleferien forbi og alt igen i den gamle gænge. Læreren havde snakket med mine forældre om, at han syntes, jeg skulle begynde på Statsskolen i Aabenraa. Han mente jeg var begavet nok til at kunne tage studentereksamen og måske læse videre, og det var også fars og mors ønske.

Begavet ? ... et ord, der efterhånden er blevet betegnende for en god forstand, skønt det i al sin enkelhed betyder, at et menneske ved fødslen har fået tildelt mange evner, mange gaver, såsom: et kærligt sind, en velskabt krop, sundhed, gode kræfter og praktisk håndelag, at kunne spille, synge, male, være tilfreds og glædes over de små ting og leve i harmoni med sig selv og sine omgivelser. Alt sammen noget, der til syvende og sidst er lige så meget, ja, måske endda mere værd end intelligens.

Jeg kom ikke til at gå på statsskole. Skæbnen ville at det kom til at gå helt, helt anderledes. »Mennesket spår, men Gud rå'r«.

I en alder af 10-11 år begyndte jeg at skranke, havde ingen appetit, blev tynd og bleg og voksede slet ikke. Mor sørgede for at jeg fik næringsrig mad, og lægen gav mig medicin mod blodmangel. Men intet hjælp – jeg fik det stadig

værre. En frygtelig angst kom snigende; ikke sådan at jeg var bange for mennesker eller ting der omgav mig. Det var en indre, grusom, uforklarlig angst, som truede med at tage magten. Lægerne stod magtesløse, kendte kun så lidt til depression og andre psykiske lidelser dengang, og da slet ikke iblandt børn. Hvis far og mor en aften skulle i byen, var jeg helt ulykkelig. Falde i søvn om aftenen kunne jeg heller ikke, og jeg turde slet ikke gå over vejen, ikke vove mig hjemmefra.

Følgen var, at skolegangen blev forsømt. I lange perioder måtte jeg blive hjemme og ligge i sengen. Drømmen om en boglig uddannelse brast som en boble. Det hele var så ligegyldigt, betød ingenting.

Skridt for skridt kæmpede jeg mig fremad, og var i 16-17 års alderen nået så langt, at jeg, bortset fra nogle dage en gang imellem, stort set havde det som alle andre. Depressionen, dette onde, uforklarlige, var næsten faldet til ro, men lå stadig i underbevidstheden og lurede ulmende som en vulkan, parat til at komme i udbrud, hvad det da også gjorde nogle gange senere i livet.

En blandet landhandel

I forretningen gik det godt fremad for far og mor, der begge var flittige og sparsommelige. Kundekredsen var vokset, og økonomien efterhånden blevet så god, at de i 1929 havde planer om at udvide butikken. Det var bestemt heller ingen luksus. Om aftenen sad far og tegnede og regnede, og da han var nået til et resultat, som de begge mente var det bedste, blev håndværkerne bestilt. Murermester Thomas Thomsen og tømrer Peter Autzen boede begge i Felstedskov. Der blev ikke bygget meget i den tid, så de var glade for at komme i arbejde og kunne begynde med det samme.

Arbejdet med tilbygningen skred godt fremad. Murermesteren havde en såkaldt plejsmand med. Han hed Johannes Gjerlevsen, en pligttro arbejder, der hele tiden sørgede for, at der var mursten nok inden for rækkevidde. De blev kørt på en trillebør, og det kunne sagtens gå til at begynde med, men når muren blev højere, måtte han bære dem op ad en stige og sætte dem på stilladset. Der var hverken kran, hejseværk eller blandemaskine. Alt foregik ved håndkraft. Ved hjælp af en skovl blandede plejsmanden mørtel i trillebøren, hældte det i en balje og bar det samme vej som murstenene.

Imens havde tømreren travlt med at få bjælker, spær og lægter parat, og så en skønne dag holdt vi rejsegilde. Naboerne kom med kranse med kulørte bånd og vimpler, og der blev holdt tale, skålet og råbt hurra for den nye forretning. Nogen tid gik der jo endnu, inden det hele var færdigt og varerne kommet på plads. Nemt og ligetil var det ikke med de mange vidt forskellige ting.

Det er helt utroligt, hvad der kunne være i sådan en blandet landhandel. Skuffer med kolonialvarer og krydderier, sygrejer og strømpegarn, tobaksva-

Hesselholt i 1950'erne. Forretningen anes ud til vejen. Privateje.

rer, vin og chokolade, på en hylde oven over kaffemøllen tre store røde dåser med kaffebønner til 1,60 kr., 2 kr. og 2,40 kr. for 1/2 kg og en dåse med kakao til 60 øre for 1/4 kg. I et hjørne på gulvet en træbeholder til 25 kg salt, en stentøjskrukke med sennep, hylder med vaskepulver, en stor, høj zinkbalje med brun sæbe, en pumpe til petroleum og en til sprit, hylder med glas, skåle, kopper, vaser og lign., vaskebaljer og vaskebræt, malkespande og malkestole, haveredskaber, reb, kotøjr, tøjrepæle, søm og skruer, hønsetråd og pigtråd, træsko, lærredsko, gummistøvler, kulspande og kulskovle, dørmåtter, piber, punge, skoletavler, grifler, blyanter, penne og blæk, papirvarer, konserves, klipfisk, »Hatsogge« (topsukker), kasser med margarine, smør og fedt, en krukke med gær, gryder, pander, fade, syltetøjsglas, bestik og meget, meget mere.

Under butiksbordet – det var ingen disk – stod dåser med $2\frac{1}{2}$ og 5 kg bolsjer, to sirupskander og en dåse med kandis. Det var små og store uensartede stykker, der lignede rav og var trukket på en stump sejlgarn. Der lå også en gammel tapetbog. Brun sæbe var jo, som så meget andet, i løs vægt. Den blev vejat af på pergamentpapir og derefter pakket godt ind i et stykke tapet. Omme bag døren hang bundter af papirposer i forskellige størrelser til mel, sukker, gryn og hvad der ellers skulle vejes, og i en krog under loftet hang et stort nøgle sejlgarn, som det var nemt at tage af, når noget skulle pakkes ind. Saksen var

bundet fast til en øloplukker, der var anbragt lige under bordpladen – meget praktisk, så var den altid lige ved hånden. Tape kendtes ikke. Indpakningspapiret var enten blegrødt, grågrønt eller brunt, ikke noget med mønstre og farver.

Kasseapparat er nok en fin betegnelse til den pengekasse, der skjulte sig under bordpladen. Det var en skuffe i to etager med en række fjedre under bunden. Hvis man ikke trak i netop de tre rigtige på een gang, kunne den ikke åbnes – jeg husker dem endnu. I den nederste etage lå pengesedlerne, 5 – 10 – 50 – 100 kr., og en sjælden gang en »Plovmand«, 500 kr.-sedlen med det kønne motiv af en pløjende bonde med hesteforspand. I den øverste etage var der runde fordybninger til mønterne, 1 – 2 – 5 – 10 – 25 og 50 øre, samt een- og tokroner.

Midt på bordet stod vægten med messingskåle og de små messinglodder, som blev pudset hver lørdag. De store jernlodder blev bare tørret af. En lørdag, far stod og pudsede, kom politimesteren fra Aabenraa ind af døren. »Det må jeg sige« udbrød han, »de er vel nok skinnende blanke«, tog et lod i hånden og kiggede på det. »Ja, såmænd«, bemærkede far tørt, »og de er alle justerede«. – Tavshed. Ingen kommentarer.

Samme politimester var nu ikke så tosset endda. Han vidste godt, at det var næsten umuligt for os at overholde lukkeloven, for når butiksdøren var låst, benyttede folk bagdøren. Det var strafbart at handle efter lukketid og kunne nemt ende med en bøde, så når politimesteren om sommeren kørte forbi med rutebilen på vej til sit sommerhus, var han altid så betænksom at sidde med ryggen til vinduet. – »Hvad man ikke ser, har man ikke ondt af«.

Foruden varerne i butikken var der oppe på loftet et lager af sække med mel, gryn og sukker. Det huggede sukker lå i tætpakkede lag i en trækasse. Helt let var det ikke, når de store, tømte skuffer fra butikken skulle fyldes oppe på loftet og bæres ned ad trappen.

Næsten alting blev før i tiden vejet af, mens kunderne ventede. De medbragte selv glas eller stentøjskrukker til sirup, flasker til eddike og sprit og kander til petroleum. Eddike- og sirupstønderne lå på en stærk, lav bänk. Sådan en fuld sirupstønde vejede 100 kg, og når den skulle læsses af lastbilen, blev der lagt et bildæk på jorden til at tage imod det værste stød.

Engang gled tønden ud af hænderne på chaufføren og hans medhjælper med det resultat, at den revnede, og sirupen som en lavastrøm banede sig vej ned forbi butiksdøren, ned ad en skrænt og endte helt nede i den anden ende af haven. Der var ikke andet at gøre end at få den klæbrige masse skovlet væk og kørt nyt grus på. Nede i haven kunne sporene ikke fjernes helt, og her blev der hele sommeren et sandt Eldorado for bier og andre insekter.

Når petroleumstanken var tom, blev der sendt bud efter petroleumsvognen, der blev trukket af to stærke jyske heste. De måtte lægge alle kræfter i for at

slæbe den tunge vogn, og når de var nået halvvejs op ad Hesselholt, fik de lov til at tage et lille pusterum. Den ene af hestene havde fået den vane hver eneste gang at aflevere en stor stak »pærer« lige uden for døren. Straks var mor der med spand og skovl, for der fandtes ikke noget bedre til hendes mange flotte stauder og jordbærplanterne end hestegødning.

Et lille, meget lille, brødsalg manglede heller ikke. Det var såmænd bare et par hylder i spisekammeret, hvor rugbrød, franskrød og sigtebrød lå på rad og række. Tvebakkerne, 8 stk. for 10 øre, havde deres plads i en skuffe i butikken. Hver fredag kom bager Wandahl fra Varnæs kørende med Lotte foran den gule, spinkelt byggede brødvogn. I stedet for en bagsmæk var der to luger, der vendte til hver sin side. Hvis der blev udsolgt inden ugen var omme, fik vi ny forsyning med rutebilen.

Den travleste dag i hele ugen var onsdag, hvor bønderne kom med store kurve æg og fik varer med hjem. Æggene blev vejjet og pakket i trækasser, der kunne rumme 500 eller 1000 stk., hvorefter de blev afhentet af Odense Ægforretning. Der var ca. 6.000 – 8.000 æg om ugen, og Christine og jeg var ikke ret gamle, før vi blev sat til at pakke. Om vinteren var det en kold bestilling. Nogle kunder kom langvejs fra, og æggene var iskolde, nogle endda revnede af frosten, inden de nåede frem. Den laveste pris, jeg kan huske, var 56 øre pr. kg. og da den så nåede op på 1 kr., kom der gang i salget af kyllingefoder samt trådvæv til hønsegårde.

Kriseår

Det var i tredivernes krisetider, hvor landbrugsvarerne var så billige, at en slagteko kostede 75 kr. For mange var det håbløst at skaffe penge til kreditforrenterente, og følgerne blev de mange »afhandlinger« og tvangsauktioner. Det kom til at gå ud over mine forældre på den måde, at de ikke fik så meget som een krone tilbage af de penge, de rundt omkring havde tilgode for købmandsvarer. Når bønderne »handlede af«, blev der ingen penge tilovers til købmanden. Gælden blev slettet og kontobogen brændt. Heldigvis kunne mine forældre klare det økonomiske tab, men bittert var det nu alligevel.

Tiden var vanskelig for alle, ikke mindst arbejderklassen. Der var heller ingen folkepension eller aldersrente, som det blev kaldt til at begynde med. Ikke så mærkeligt, at der blev spinket og sparet i alle ender og kanter for at have lidt tilovers til »sin gammel daw«, så man kunne undgå den ydmygelse at ende på fattiggården.

For bønderne så det lysere ud, når de blev gamle og en søn, som regel den ældste, kunne overtage gården. Så flyttede de gamle ind i aftægtsboligen, hvor de havde gratis ophold og desuden fik brændsel, mælk, smør og æg og til jul en halv gris til sulekarret.

En dag, det har nok været i 1929, da far havde et ærinde på »æ Armhus« (fattiggården) var jeg med derinde, og jeg glemmer det aldrig. Det var et stort rum med teglstensgulv, koldt og uhyggeligt. Langs væggene, på de hårde træbænke, sad de gamle mænd og koner krumbøjede, frysende og forkølede. Føden bestod mest af kartofler og grød. Der blev ikke snakket meget, de sad der bare, apatiske, uden at have noget at tage sig til andet end at vente på døden.

Der bliver så tit fortalt om de gode gamle dage. Men var de nu altid så gode? Nok var der mere hygge og sammenhold den gang, og man gav sig bedre tid, var ikke så forjagede. Men ellers – nej! Når man tænker på alle de goder, vi har i dag, både samfundsmæssigt og i det daglige, så er der nok ingen, der ville bytte med »de gode, gamle dage«.

Varnæs-vejen udbygges

Der havde i nogen tid været planer om at vejen fra hovedvej 10 gennem Hostrupskov og Felstedskov til Varnæs skulle reguleres, og i 1929 kom arbejdet i gang. Bl.a. skulle der graves mange kubikmeter jord af bakken ved Hesselholt og køres ned i den dybe lavning.

Det foregik med tipvogne forspændt en traktor, og det så helt livsfarligt ud, når den lange række af vogne fyldt med jord og ler slingrende ud og ind på det smalle jernbanespor kørte ned mod dybet. Der var tryk på, og en dag gik det da også galt. Bremserne svigtede, vogntoget løb af skinnerne og styrtede ned i afgrunden. Heldigvis nåede føreren at springe af i tide; men nu fulgte der et kolossalt arbejde med at få alle vogne slæbt op igen og sat på skinner. Arbejderne havde det svært nok i forvejen.

Hvis en ny mand gerne ville antages, stod entreprenøren, slavepiskeren, som han blev kaldt, hele dagen og holdt øje med ham, og hvis tipvognen ikke var fuldt læsset samtidig med de andres, kunne han godt gå hjem og ikke vise sig igen den næste dag. Et arbejdsskur med varme var der ikke. Ikke en gang et lokum fandtes der. Når mændene trængte til at komme af med »affaldet«, gik de ind i kornmarken og satte sig ved diget under et tjørnehegn, så der efterhånden stod en hel »vagtparade«.

Var entreprenøren en hård hund ved sit folk, så var formanden, »ham Pærsen« mere human; han gjorde ikke en kat fortræd og lignede i mangt og meget æ kaptejn. Ham Pærsen gik ud og ind i vort køkken som det passede ham, og da han en morgen så en kop stå i vindueskarmen, satte han den til munden og drak hele indholdet på een gang. Pludselig begyndte han at hoste og harke og forsvandt ud af døren uden at mæle et ord. Det var fars barbevand med skægstubbe og det hele han havde drukket!

Mine forældre var lidt betænkelige ved udsigten til at kunderne måske ville svigte i den lange tid, der var vejarbejde, men det gjorde de heldigvis slet ikke.

Det var hårdt arbejde at anlægge vej i 1920'erne. Foto fra anlæg af Varnæs-vejen. Foto i Ensted sogns lokalhistoriske arkiv.

De tog det hele med godt humør, når de skrævede over skinnerne og vadede gennem pløret hen til døren.

Ved samme tid som vejarbejdet stod på, udbrød der en mund- og klovsyge-epidemi, og vor ko fik også den smitsomme sygdom. I hast fik far aftalt med en bonde, at den kunne komme ind i stalden til hans besætning, der også var angrebet, og så blev den syge ko trukket bag om huset og hen over markerne til gården. På grund af smittefaren ville butikken ellers være blevet lukket, hvilket jo havde været en katastrofe, for hvor skulle indtægterne så komme fra?

Oven for Hesselholt står et transformatorårn, som far havde nøglen til. Hvis der var noget i uorden på ledningerne, blev der telefoneret, om han ville gå op og slå strømmen fra, og straks melde tilbage, når det var gjort, så linjearbejderne trygt kunne gå igang med at udbrede skaden. Det skete næsten altid i et uvejr, også denne dag i isvinteren 1928-29.

Telefonen ringede: »Gå med det samme op og sluk for strømmen!« Far tog straks sit lange gule, blåstribede halstørklæde oven på sixpencen og bandt det i en mægtig knude under hagen – et kosteligt syn. Fødderne blev i en fart stukket i gummistøvlerne, mor hjalp ham frakken på og så vadede han i snefoget op til transformatorårnet. Kommet indenfor greb han fat i håndtaget for at dreje, som han havde fået besked på, men stivnede i det samme og stirrede chokeret ... strømmen var afbrudt! Havde han fulgt ordren, ville det have fået

Bedstefar Rasmus Hindrichsen i Felstedskov i gang med at flette kurve. Foto ca. 1940 i privateje.

frygtelige følger. Endnu rystet, men lykkelig og taknemmelig, kom han hjem og fortalte, at han, som ved et mirakel, var blevet skånet for at være skyld i andre menneskers død og ulykke.

Bedstefar kurvemager

De næste par år gik uden nævneværdige begivenheder. Jo! Een var der alligevel, som fik stor betydning, især for bedstefar ved æ vej. Vi havde omsider fået ham overtalt til at anskaffe en trehjulet cykel. En almindelig tohjulet havde han aldrig haft og ville hverken eje eller have sådan et monstrum, der kun var ude på at smide ham af. Sine egne ben, dem kunne man styre, og de var til at stole på.

I mange år havde han travet hele sognet igennem på kryds og tværs med tre-fire kurve bundet sammen med et reb og hængt over skuldrene. Bedstefar flettede nemlig kurve og leverede dem efterhånden, som de blev bestilt. Der var tørvekurve og tøjkurve samt små og store købmandskurve; de store kunne rumme 200 æg.

Man kan godt sige, at han startede fra bunden, da det var den, der først blev savet til rette af en træstamme, han havde liggende. Derefter begav han sig til Syvmandsskoven, hvor han havde fået lov til gratis at hente alle de pilegrene, han havde brug for.

Det var en hel proces, disse grene måtte igennem. Lægges i blød i lange trug, afbarkes og skæres igennem på langs, så de blev flade på den ene side. I kurvebunden blev der lavet huller til de opretstående lister, hanken blev bøjet og bundet sammen med en snor for at holde faconen. Det specielle, mærkvær-

dige værktøj til fremstilling af kurven havde bedstefar selv »opfundet« og givet det højst besynderlige navne. Til allersidst, når han var tilfreds med resultatet af arbejdet, blev kurvene hængt til tørre i æbletræet nogle dage.

Nu, da han havde fået den trehjulede, var det en smal sag at hænge dem på en krog bag på køretøjet og cykle ud til kunderne. Det var en rigtig festdag, for når Rasmus dukkede op rundt omkring på gårdene, skulle han da rigtig nok værsgo' komme med indenfor til en kop kaffe. Snakken gik, og det var tit hen på aftenen, inden han nåede hjem fra udflugten.

Konfirmation og første »plads«

I maj 1932 fik vi en søster, som blev døbt Astrid. Vinteren 1933-34 begyndte jeg at »gå til præst«, konfirmationsforberedelse, to gange om ugen hos pastor Mikkelsen i Felsted Præstegård. Mange gange var det et mareridt at komme af sted hjemmefra. Vejen var lang, altid op ad bakke, for det meste sne- og isglat. Jeg var syg af angst for at cykle alene og bange for at besvime undervejs. Far kendte min frygt og vidste, hvor jeg led. Han hverken skændte eller formandede, tog blot lige så stille sin cykel og fulgte mig så langt på vej, at vi kunne se præstegården.

Pastor Mikkelsen læste op af Det nye Testamente og forklarede os, at konfirmationen er en bekræftelse af dåben. Vi havde mange hjemmeopgaver for. Skriftsteder og lange salmer skulle læres udenad.

Konfirmationsdagen var Palmesøndag den 14. april 1934. Om morgenen vågnede jeg med feber og ondt i halsen og måtte hen på eftermiddagen krybe i seng. Gudskelov var det alt sammen gået godt i kirken, og det var det skønneste forårsvejr. Solskin og høj, klar himmel.

Skærtorsdag var alle vi konfirmander for første gang til alters. Dengang var der ikke et lille bæger til hver. Vi drak alle af det samme store bæger, en kalk, som præsten gik med fra mund til mund hele raden rundt. Kanten blev nok tørret lidt med en serviet. Utilpas ved det var jeg nu alligevel, for lige inden det blev min tur var der en mand med et langt, stift, rødt »hvalrosskæg«.

I den tid vi gik til konfirmationsforberedelse, ville præsten gerne se os i kirken, helst hver søndag. Mine forældre var ikke flittige kirkegængere. Hvorfor ved jeg egentlig ikke. Måske var det den lange, besværlige vej på cykel og vel også den indstilling, at der var så meget at gøre, så mange ting der skulle ordnes, når far var hjemme om søndagen. Mor tog sig dog tid til at høre gudstjenesten i radioen så godt som hver søndag, og når pastor Mikkelsen om vinteren holdt bibellæsning i skolestuen hver anden fredag aften, var vi alle med.

Nu var jeg jo konfirmeret og fyldt fjorten år og blev derfor regnet for at være voksen. At være konfirmeret betød det samme som at sige farvel til skolen

og komme ud at tjene. For mig var det et held, at den unge tjenestepige, der nu havde været på Hesselholt i tre år, gerne ville prøve noget andet, og da hun flyttede til 1. maj, kunne jeg blive hjemme og hjælpe til i stedet for. I begyndelsen kneb det nogle gange at blive færdig til tiden, men så trådte mor hjælpende til. Hun havde et par rappe hænder og fik tingene sat på plads i en fart, og skønt der var meget at se til i dagens løb, beklagede hun sig aldrig. Det var også mor, der stillede sig imellem, når far blev vred og hidsig, hvis Christine og jeg havde forset os – lystre, det skulle vi. Inden han nåede at løfte hånden til slag, så hun bare på ham og sagde: »Men Asmus da!« og vi slap for en lussing.

Fro af ugræs

I mellemtiden skete der store ting i Tyskland. Der havde længe været noget i gære, og nu stormede nazismen med Adolf Hitler i spidsen frem og overtog magten i 1933. Det var fantastisk, at en enkelt mand kunne få en hel nation til at følge sig, ja næsten tilbede ham som en afgud.

Arbejdsløsheden og fattigdommen var stor i Tyskland, og de havde ikke glemt nederlaget, den tabte krig 1914-18. Når Hitler viste sig på talerstolen, indledte med »Volksgenossen« og lovede dem alverdens goder, bl.a. en Folkevogn til hver familie, kendte jubelen ingen grænser. Til at begynde med talte han nogenlunde normalt og roligt, men hidsede sig efterhånden op og råbte og skreg til han blev hæs. Og folkeskaren skreg med: »Heil Hitler«, – »Heil Hitler«. »Der Führer«, denne ene mand havde en uhyggelig, hypnotisk magt over alle, og de fulgte ham blindt.

Herhjemme begyndte der også at komme nazister; selv i den lille, fredelige landsby Felstedskov stak de hovederne frem. Der boede kun få såkaldte hjemmetyskere i vor by, og der var aldrig før blevet diskuteret politik. Man kom sammen som gode naboer og respekterede hinandens mening. En enkelt familie deltog altid, når der var møde i den tyske forening i Felsted. Her var også en tysk skole, som forsøgte at »købe« elever fra omegnen ved at tilbyde børnene en ny cykel. Det mislykkedes heldigvis, forældrene sagde bestemt nej! Ikke en eneste fra Felstedskov kom til at gå i tysk skole. Den omtalte tysksindede familie have ingen børn.

Så fik piben pludselig en anden lyd. Da Hitler viste sig på scenen, var der ingen ende på deres lovtaler om »Der Führer«. Inden ret længe ville vi også tilhøre »das große Vaterland« ... »Deutschland über alles!«

Sådanne udtalelser vakte naturligvis harme. Hvorfor skulle vi altid trampes på? I alle årene fra 1864 til 1920 havde sønderjyderne måttet holde mund, rette sig efter prøjsernes parole og var ovenikøbet blevet skældt ud for »dumme Dänen«. Nu så de igen en lejlighed til at ydmyge os. Det var dog ikke alle

hjemmetyskere, som tænkte sådan. Især blandt de ældre, der havde oplevet 1. Verdenskrig, var der en vis skepsis overfor Hitlers politik, og de holdt sig neutrale.

Værre og langt mere bittert var det, at der var overløbere blandt de ellers dansksindede beboere. Før i tiden havde der mange gange været hyggeligt og rart i butikken, når kunderne mødtes og fik en munter snak. Nu ændrede det sig. Folk skulede til hinanden, vidste knap hvad de turde sige ... Trist, ja sørgeligt var det, at vi ikke mere kunne stole på dem, vi havde været gode venner med i så mange år. Selvfølgelig snakkede vi sammen, men hjerteligheden og tilliden var borte og mistanken trådt i stedet.

I Bovrup, kun få km fra Felstedskov, var lægen Frits Clausen blevet meget begejstret for nazismen. Unge mænd, hvoraf nogle kun var store drenge, lod sig rive med uden egentlig at gøre sig nogle tanker om, hvad det hele drejede sig om. Eventyrlysten lokkede, og de kaldte sig for danske nazister. Desværre var der også voksne mænd, som burde have været klogere, med i denne flok, der hver søndag kom marcherende fra Bovrup ned forbi »Hesselholt« med hagekorsflaget i spidsen.

Da en rask dreng fra den karnedanske familie Walsted på Felsbæk Mølle tilfældigvis mødte en nabo, der hver dag spankulerede rundt i fuld naziform: lange støvler, spidsbukser, jakke med skrårem, høj kasket og armbind med hagekors, stillede han sig lige over for ham og sagde: »Sej mæ engang, æ do *general* eller *admiral*, for naue mæ *ral* må det da væe med ålt det skidt, do hæ hånge å din jak.«

Flere og flere, også dem som vi aldrig havde tiltroet det, sluttede op om Frits Clausen og meldte sig ind i partiet. Der var ingen ende på deres lovprisning af »der Führer«, og vi fik spydigheder og hånende bemærkninger, når disse tilhængere kom i butikken. De lagde huskesedlen på bordet og skyndte sig op på »Højskolen«, der var blevet en slags samlingssted, og her gik bølgerne højt. Efter 9. april 1940 var det deres faste overbevisning, at krigen snart sluttede med en stor sejr til Hitler, og Tyskland ville genopstå som det tredje Rige, verdensmagten der regerede og bestemte overalt.

Noget af det mest oprørende og ubegribelige var, at vor nærmeste nabo sammen med en anden nabokone, der var lige så fanatisk, klippede deres Dannebrog, korsbanneret i stykker og syede det til armbind, ganske vist også med et kors. Men dette kors var ikke uden hager. Overalt mødte man det forhadte tegn malet eller ridset på vægge, døre, plankeværk o.lign.

Far kunne ikke tåle at se denne modbydelige propaganda, og da der en morgen i besættelsesårene hang en stor plakat på vor garageport, hvorpå der stod at alle, der ikke sympatiserede med Det tredje Rige, ville blive udslettet, blev det ham for meget. Han rev plakaten ned, gik op på »Højskolen« med

den og sagde, at dette her ville han have sig meget frabedt – nu gik det for vidt.

Volksgenosserne mente, at han stod i forbindelse med Frihedskæmperne, og denne mistanke var heller ikke uden grund. Den store, nedgravede tank ved butikken var fyldt med benzin, og her havde modstandsfolkene fri adgang til den værdifulde væske. Heldigvis var naboen og hans søn rejst til Klagenfurt for at melde sig til tjeneste ved naziregimet – ellers var det nok ikke gået upåagtet hen.

I Hostrupskov, en lille landsby, som støder op til Felstedskov, ligger en gård godt gemt bag træerne i udkanten af skoven og usynlig fra vejen, der kun bliver benyttet af ganske få. Det var det ideelle sted for frihedskæmperne at søge hen, når de følte sig truet, og de gik aldrig forgæves til bonden Jørgen Meier. Han skjulte mange i besættelsestiden. Det var farligt spil, og hans indsats endte da også med, at der en nat blev kastet en brandbombe mod stalden, der snart stod i luer, og dyrene indebrændte. Gerningsmændene blev ikke eftersøgt – det klogeste var at sagen blev så lidt bekendt som muligt, og der kom heldigvis ikke flere dramatiske episoder.

Isvinter og forelsket

Trods den store omvæltning i Tyskland og gærende uro andre steder, var der ikke de store forandringer i hverdagen herhjemme. Og dog: jeg var blevet stormende forelsket. Vor nabo havde fået en ny tjenestekarl, og første gang jeg så ham, slog lynet ned. Han så nu også ualmindelig godt ud, og det var ikke kun i mine øjne. Andre piger sværmede også for ham.

Mor var selvfølgelig ikke længe om at opdage min hemmelighed og sagde en dag: »Ja, Marie, nu må du se at blive mere glad og komme ud blandt de andre unge, for han kan sagtens få en anden.« Det gav mig et skub fremad, og jeg blev meget lykkelig, da jeg snart blev klar over, at mine følelser blev gengældt. Endskønt vi kun var et par store børn på 16 og 17 år, var det ikke en flygtig ungdomsforelskelse, men en dyb og trofast kærlighed, der varede hele livet.

Hver dag i middagspausen gjorde Frits sig et ærinde i butikken, og når far og mor en aften var i byen, kom han på besøg. Det vidste de selvfølgelig godt, men Christine var jo hjemme, så vi havde anstandsdame, og hvor havde vi det vidunderligt i denne polarvinter 1936-37; så godt som afskåret fra omverdenen på grund af de enorme snemasser. Hulvejen til Felsted var føget til, så man lige kunne se det øverste af elektricitetsmasterne. To bønderkarle måtte sørge for at mælken kom til mejeriet. Spandene blev læsset på en stor skovslæde forspændt et par stærke heste, og så gik det af sted, tværs over alle marker.

Hver dag måtte alle mand af hus for at skovle sne. De mødtes gerne i butik-

ken, og hvis der blev købt en skovl, måtte mor have den under behandling ude i køkkenet. Nogle komfurringe blev raget til side og skovlen lagt hen over ilden for at blive varmet godt op, og så tog hun en stump stearinlys og gned den rigtig godt ind. Efter den omgang kunne skovlen slippe sneen, der ellers ville have klæbet sig fast.

Sneploven måtte i brug næsten hver dag. Den var lavet af solide planker og lignede nærmest stævnen på en båd. Kusken styrede hestene, og en medhjælper eller to gik bagved og holdt fast i et tykt reb for at sneploven ikke skulle skride ud til siderne og ende i vejgrøften.

Hele vinteren var fjorden frosset til. Isen blev tykkere og tykkere, og nogle benyttede lejligheden til at spadserere en tur til Aabenraa eller Løjtland. Der var blevet så underligt tyst, nu da vandets brusen og bølgernes skvulp ikke kunne høres.

Isbryderne »Store Bjørn« og »Lille Bjørn« havde travlt. En dag var nogle fiskere gået ud for at stange ål og opdagede for sent, at »Lille Bjørn« var i gang med at lave en sejlrende og havde afskåret dem tilbagevejen. Der var nu ikke andet at gøre end at stuve alt grejet på slæden og gå den lange omvej over til Aabenraa og videre med landevejen. Det var mørkt, inden de nåede hjem.

Frosten tog til, bed i ørerne og gav frostknuder på hænder og fødder. Det var meget pinefuldt, og værst var det, når der var gnavet hul på hælen, og fødderne skulle presses ned i træskoene. Vi ejede jo hverken skindforede støvler, rulamsluffer, pelshuer eller varmt, vatteret overtøj. Mor havde syet en pipaluk til os, en spids kyse af fløjl foret med flonel, der blev bundet under hagen, og den varmede dog altid noget. De, der var nødt til at opholde sig i længere tid udendørs, bandt et lag avisepapir fast om kroppen uden på undertøjet. Det var et godt isoleringsmateriale til at holde den værste kulde fra livet.

Det var barske vintre, vi oplevede sidst i trediverne; også indendørs kneb det med at holde varmen. Frosten malede sine isblomster på vinduerne i soveværelserne, hvor temperaturen hele døgnet var under nulpunktet, og i køkkenet var der kun ild på komfuret om formiddagen, når middagsmaden blev kogt, eller der blev bagt franskbrød. Også i butikken var der halvkoldt. Døren gik jo op og i mange gange i løbet af dagen, og den store kakkelovn slugte en masse brændsel. Far måtte hver morgen i gang med blæselampen for at tøvandhanen op i vaskerummet, hvor gulvkluden hang på et søm og var stiv som et bræt.

Kun i stuen var der virkelig varmt og hyggeligt. Hele dagen gik jeg og glædede mig til, at vi om aftenen alle samledes omkring spisebordet med strikketøjet, avisen eller en bog. Mor havde jo altid sin stoppekurv at se til. Midt på bordet stod et fad med Filippa, Coxorange og Belle de Boskop fra vor egen

I vinteren 1936-37 blev Felstedskov helt afskåret fra omverdenen af de enorme snemasser. Øverst til venstre anes husrygningen og til højre toppen af et træ. Familien hygger sig i snehulen. Fra venstre Marie, naboen fra »Højskolen« og min søster Christine. Privateje.

have, og kaffekedelen snurrede gemytligt henne fra kakkelovnskrogen, – her var godt at være.

Far var snild til både at arbejde i træ, male og tegne. Vinteren 1936-37 lavede han et skilt til at hænge over skrivebordet, malede en blomsterranke derpå og skrev med fine, snørklede bogstaver:

»Lad Verden derude kun storme og larme.
Jeg søger min Fred ved Hjemmets Arne.«

Selv den længste vinter må engang give op og vige for foråret. Den 6. april, på fars fødselsdag, sejlede den sidste isflage ud af Aabenraa fjord med en flok fugle om bord, ... dagen efter var det tordenvejr.

»Æ Sommefolk«

Den følgende sommer blev en rigtig ønskesommer med solskin og varme, og nu var der liv og glade dage nede ved stranden. Efter fyraften kom de unge

cyklende for at bade i det friske vand, der var så klart og rent, at man tydeligt kunne se, hvad der rørte sig på bunden. Velstillede borgere, »æ Sommefolk«, de fleste fra Aabenraa, var flyttet ind i deres sommerhuse.

Det betød ekstra travlhed, men også en god indtægt til købmanden. »Sommerfolket« tog det ikke så nøje med et par kroner fra eller til, og de købte ind af vin, øl, cigarer og chokolade, alt sammen ting, der for de lokale beboere var den rene luksus. Nogle gange kunne det godt virke lidt pinligt, når »æ Stajsfolk« stak hånden ned i bukselommen og halede en håndfuld penge op for at betale. Det skænkede de sikkert ikke en tanke; heller ikke når de stønende klagede over, at det ikke var til at holde ud at ligge ved stranden og tage solbad i sådan en hede. Derfor ville de nu altså have nogle øller med hjem, som de kunne sidde og nyde i skyggen på terrassen.

Stod der tilfældigvis på samme tid nogle snavsede, svedige bønder eller tjenestefolk, udasede af høstarbejdet og hørte på de ubetænksomme byfolks beklagelser, gjaldt det om at være en god diplomat. Det var absolut ikke deres mening at ville provokere, de var bare i strålende humør. De ellers så adstadige, tilknappe borgere i vellønnede stillinger blev som kåde drenge, når de var sluppet væk fra byen, og nød rigtigt at gå i badebukser og med bare stikkelsbærben i sandalerne, – nogle lystige fætre. En eftermiddag, da de kom for at handle, betalte de med nogle våde pengesedler, som de havde været så heldige at få fisket op i båden igen, efter at de var fløjet fra dem på en rotur.

Damerne så vi knap så meget til. De blev nede ved vandet sammen med børnene og sendte mændene på indkøb.

I plads ved landbruget

Jeg havde nu været altnuligpige hjemme et par år og elskede at passe butikken, men skulle jo også gerne prøve noget andet.

Den 1. maj 1938 fik jeg plads ved landbruget, og det var nok meget fornuligt, hvis jeg tænkte på med tiden at blive gift med en bonde.

Den lille landbofamilie: mand, kone, en dreng på to år og en gammel bedstefar boede lige over for bedstefar ved æ vej, så jeg var ikke kommet langt hjemmefra. Længtes gjorde jeg nu alligevel, og når jeg om onsdagen gik »te hækkes« med en stor kurv æg, ønskede jeg mange gange, at jeg som før stod på den anden side af butiksbordet.

Bedstefaderen, hvor jeg tjente, var på aftægt. Den tid var forbi, hvor han kunne hjælpe til i mark og stald. Nu havde han den fornøjelse at være barnepige for drengen, hvis vi havde særlig travlt i høsten eller med roerne. Manden, konen og nu også jeg var fælles om alt arbejde. Hver morgen kl. 5, også om søndagen, ringede vækkeuret. Så var det bare med at få benene ud af sengen

i en fart, inden jeg slumrede hen igen, for jeg havde langtfra udsovet, selvom jeg gik i seng kl. 9 om aftenen.

Malkningen var det første, der skulle ordnes. Køerne gik på græs temmelig langt fra ejendommen; vi måtte af sted i god tid for at blive færdige til mælkevognen kom og hentede mejerispandene. En lille klodset, tohjulet kærre blev læsset med malkespande, mejerispande og en si. Malkeskamlerne lå ude ved markleddet fra den ene gang til den anden. To af os blev »spændt for« kærren og den tredje skubbede bagpå, og så gik det op og ned ad bakke langs den ujævne markvej. Det samme gentog sig om aftenen. Et par køer blev også malket om middagen, og det var mit arbejde. Da var det ikke nødvendigt med kærren; jeg tog et åg på nakken med en spand hængende ved hver side i et reb, og når jeg kom hjem, blev mælken siet over i en mejerispand.

Mange, mange ting skulle overkommes i løbet af dagen, både inde og ude. Når roerne skulle hakkes og udtyndes eller det var høsttid, blev der kun gjort det allernødvendigste ved den daglige rengøring. Markarbejdet var det vigtigste, og det gjaldt om at holde ud fra morgen til sen aften. Dyrene skulle jo også passes: høns, svin og kalve fodres og køerne malkes.

Om vinteren var der tærskning af korn, og roer der skulle hjem fra roekulen ude på marken.

Jeg havde fri hver anden søndag fra middag til sengetid. Ferie var et begreb, der ikke var kendt ude på landet. Min løn var det første halve år 15 kr. pr. måned plus kost og logi. Det næste halve år steg den til 20 kr. pr. måned.

Inden jeg flyttede hjemmefra, var Frits, min kæreste, som jeg nu turde kalde ham, rejst hjem til sine forældre, Anna og Friedrich Jessen på Frøslev Kaadnermark, der i mellemtiden havde klaret bedriften ved hjælp af en tjenestedreng. Frits – eller Frederik, som var hans rigtige navn – havde haft en lærerig plads hos vor dygtige nabo i et helt år, og jeg syntes det var ganske forfærdeligt, at jeg nu ikke kunne få ham at se hver dag. Om morgenen, som han skulle af sted, sad far og jeg i køkkenet og fik vor davre, da jeg pludselig slog hænderne for ansigtet og begyndte at tude. »Nej, høe no, de æ da it noue o pief øve, han skal jo da it i æ kri. Do kan væe sikke å, han kommer snart igjen«. Far fik ret. Søndagen efter, da jeg stod på udkig ved vinduet, kom Frits cyklende op ad »Hesselholt«.

En sommer og vinter havde jeg nu prøvet, hvor anstrengende det kunne være at arbejde ved landbruget og gøre karlearbejde. Sådan var det jo bare den gang, hvor der ikke fandtes alle de maskiner, man nu har til rådighed. Det havde dog ikke afskrækket mig fra at blive bondekone. Jeg var så ung og så forelsket, at jeg tror, jeg kunne have fulgt min kæreste til verdens ende.

Eleverne på Gråsten Husholdningsskole 1939. Marie Jessen sidder yderst til højre i anden række forfra. Forstanderinderne Olga Reppien og Ebba Drewes ses i 2. øverste række som nr. 3 og 4 fra højre. På stolen dyrlæge Kold Christensen, som holdt foredrag på skolen den dag. Privateje.

På Gråsten Husholdningsskole

Madlavning var ikke min stærke side. Den gang jeg endnu var hjemme, kunne mor meget hurtigere få middagsmaden på bordet end jeg, og derfor blev jeg sat til at passe butikken, en ordning der i grunden passede mig storartet. Da jeg kom ud at tjene, var det også konen, der tog sig af gryderne; det eneste jeg kom til var at vaske kartoflerne og sætte dem over at koge, mens jeg gik ud på marken for at malke, og så pille dem, når jeg kom hjem. Ingen kan jo i længden nøjes med pillekartofler. Det måtte der gøres noget ved, og fra 1. maj til 1. oktober 1939 kom jeg på husholdningsskole i Gråsten.

Vi var 29 elever, der blev budt velkommen af forstanderinderne Olga Reppien og Ebba Drewes, vestjyden og københavneren, der var lige så forskellige som de egne, de kom fra.

Olga Reppien, den lille trivelige dame med det smukke ansigt, var den mest fremtrædende og myndige, der med vestjydens lune kom med den bemærkning, at hun ikke kunne vise sig i et køkken, uden at det satte sig på sidebenene. Ebba Drewes var høj, spinkel, meget slank og charmerende, mere tilbageholdende og ikke nær så streng som sin kollega. Når vi havde månedsprøve i de fag, frk. Drewes underviste i, og måtte trække en seddel, var der altid nogle

blanke imellem. Frk. Reppien rystede smilende og overbærende på hovedet – sådan noget kunne hun aldrig finde på.

Den første skoledag blev vi inddelt i familier på fem eller seks medlemmer, hvor vi så hver uge skiftedes til at være madmoder, stuepige, bager, ordne vask og strygetøj, sy og strikke eller henkøge og sylte.

I det store køkken var der tre store, gammeldags komfurer, hvor der blev fyret med træ og briketter. Desuden et elkomfur, nærmest en kogeplade på lange, tynde ben, – en luksus, som ingen af os havde magen til derhjemme. På et bord stod en elovn, også noget helt nyt, der var kommet i handelen. I kælderen, hvor alt rengøringsmateriale var anbragt i mønsterværdig orden, fandtes en Nilfisk støvsuger, en nymodens tingest, som kun et par af pigerne havde stiftet bekendtskab med inden de kom på skolen.

Til at begynde med blev husholdningen ført efter en mands årsindtægt på 3.000 kr. og steg så i løbet af de 5 mdr. gradvis til 5.000, 8.000 og 10.000 kr om året. Maden var lige god og nærende, blot med den forskel, at der ved den højere indtægt blev brugt luksusvarer, som f.eks. dyrt oksekød, vildt og fjerkræ, smør, fløde, vin, svesker, mandler o.s.v.

Kælderen var hvidkalket, også loftet, og på de to bjælker var der malet med røde bogstaver: »En plads til hver ting og hver ting på sin plads!«.

Skolen havde nogle bestemte regler. Hvis vi en aften blev inviteret i byen, måtte vi pænt bede om lov til at gå, og fortælle, hvor vi skulle hen. Forstanderinderne ville vide, hvor de havde os. I særlige tilfælde kunne udgangstiden forlænges, men ellers skulle vi være tilbage senest kl. 22, og frk. Reppien gik ikke i seng, før vi alle var inden døre.

Nu må man ikke tro, at det kun drejede sig om orden og justits. Sådan en flok unge piger mellem 18 og 25 år var ikke længe om at sætte tingene i sving og skabe godt humør over det hele. Der skete altid noget nyt, ikke denne triste trummerum dag ud og dag ind. En formiddag kom en af pigerne farende ind: »Kronprinsesse Ingrid holder med sin bil lige uden for hoveddøren, og frk. Drewes står og taler med hende.« Du godeste, – i løbet af nul komma niks var det store køkken som blæst. Og så kom kronprinsessen slet ikke indenfor; hun havde bare afleveret en kort besked. Ærgerligt, vi havde sådan glædet os til at se hende på nært hold.

Jo, sommeren på Graasten Husholdningsskole var en spændende, uforglemmelig tid. Alene den friske start på dagen med morgentur, hvor vi i lyseblå kjoler og hvide forklæder og med hvide, stivede kapper på hovedet, syngende marcherede ud gennem byen, var en oplevelse. Eller når vi i de lyse, lune sommeraftener hyggede os ude i haven, og inden vi gik hver til sit sluttede dagen med at synge: »I skovens dybe, stille ro«.

Men så kom der en dag, hvor denne ubekymrede tilværelse med eet blev

bragt til tavshed. Noget mørkt, truende fik den glade latter til at forstumme: Krigens udbrud den 3. september 1939. Frk. Reppien kom tidlig om morgenen og fortalte, at det, vi alle i nogen tid havde frygtet, nu var blevet barsk virkelighed. Hun græd af sorg og harme over »denne onde skurk«. To dage forinden havde »die Wehrmacht« overskredet grænsen til Polen. Det måtte jo ende med krig overalt, hvis Hitlers magtbegær og den tyske indmarch i det ene land efter det andet skulle stoppes.

Tiden ilede af sted, og dagen, hvor vi måtte sige farvel til skolen, nærmede sig. Forhåbentlig var vi blevet en hel del klogere i de 5 måneder. Ved afskeden holdt Olga Reppien en tale, hvor hun bl.a. sagde: »Frk. Drewes og min samt de tre lærerinders opgave har været at lære fra os, at fylde på. Nu er det op til jer selv at drage nytte af det, I har lært«.

Graasten Husholdningsskole er forlængst ude af bybilledet. Skolen med den smukke indskrift over hoveddøren:

»Vaagent Virke i Hverdagsdragt
skal være vort Løsen som Grænsevagt!«

har måttet vige pladsen for tidens udvikling.

Enepige i huset

Min søster, Christine, var nu også blevet konfirmeret og havde overtaget stillingen som altnuligpige derhjemme. Mor mente, at jeg efter opholdet på husholdningsskolen var helbefaren nok til at få en plads som enepige i huset og vise, at jeg kunne andet og mere end koge pillekartofler. Jeg var ikke særlig stolt ved disse udsigter, men kunne jo ikke være bekendt at sige det. Mit største ønske var at få en plads i nærheden af Frits' hjem, så han ikke hver anden søndag behøvede at cykle to gange 30 km for at besøge mig hjemme på »Hesselholt«.

Det ønske fik jeg opfyldt, og den 1. november cyklede jeg til Nørregade i Padborg for at begynde i min nye plads hos en familie med tre børn og to unge butiksmehjælpere. Der var nemlig både boghandel og Tatoludsalg. Fru Møller tog imod mig og viste mig vej op ad tre trappeafsatser og hen over en åben loftsplads til det lille kvistværelse med skråvægge, der nu skulle være mit. Der stod en tremmeseng, et lille bord, en stol og min kommode, der var blevet sendt i forvejen. Desuden var der et vaskestativ med et emaljeret vaskefad og en vandkande. På loftet lige uden for døren stod et klædeskab, hvor jeg kunne hænge mit tøj.

Det var der dog ikke tid til nu; det måtte vente, til jeg havde vasket op efter middagen. Først skulle maden laves, familien plejede at spise om aftenen. Jeg fik besked på at slagte og rense en stor kogetorsk, heldigvis et arbejde som jeg havde prøvet mange gange før, når bedstefar ved æ vej kom med sine fisk.

I boghandler Møllers hjem i Nørregade i Padborg ovenpå boghandelen og tatoludsalget var Marie Jessen enepige i huset i 1940. Postkort ca. 1936. Privateje.

De første par dage tog fru Møller selv del i husførelsen, og dygtig, det var hun. Hun viste mig til rette og forklarede, hvordan tingene var tilrettelagt, når jeg var alene om at klare det hele. Foruden at tage sig af børnene, tre søde og velopdragne piger på tolv, ti og fem år, ekspederede hun i Tatoludsalget sammen med den unge pige og holdt styr på indkøb og regnskab. Om eftermiddagen sad hun og syede på et rya gulvtæppe til dagligstuen.

Møller var alene om boghandelen med en ung mandlig lærling til hjælp. Man kan vist roligt sige om Møller, at han var lidt af en professortype, klog og alvidende, men ubehjælpelig i alt, hvad der angik det praktiske – en godmodig og venlig mand. Alt det praktiske ordnede fru Møller, og hendes dygtighed og energi fik mig til at blive nervøs og usikker.

Den vinter sled jeg hul på strømperne, ikke på hæl og tå, men på knæene af at ligge og vaske gulv. De to unge butiksmedarbejdere fik både kost og logi, og deres værelser skulle jeg også holde i orden. I alt var der otte senge at rede hver dag, og nede i kælderens ventede en lang række sko og fedtlæderstøvler på at blive pudset. De to største piger fik madpakke med i skole; der skulle

støvsuges, laves mad, vaskes op o.s.v. i een uendelighed. Om eftermiddagen, når der var lidt tid tilovers, stod jeg midt om vinteren oppe på loftet og malede havemøbler. Fingrene var så stive af kulde, at det kneb med at holde fast på penselen.

Nu må man huske på, at for 50 år siden var tiderne anderledes for tjenestefolkene. Ingen kunne drømme om at protestere. Det, man fik besked på at lave, blev gjort uden indvendinger, og sådan var det alle steder. Heldigvis blev jeg stædigt ved at mase på og gøre min pligt. Med tiden gik det lettere fra hånden, og jeg blev glad for at være i min plads.

Det var en skrækkelig kold vinter det år. Da kunne man virkelig sige som H. C. Andersen: »Det frøs, så det knagede i isskorpen«. Der var begyndt at komme rationeringer på både det ene og det andet, også brændsel. Med den tildeling der var, kunne centralfyret ikke opvarme det store hus til mere end 14 – 16°C. Oppe på mit værelse var der ingen radiator og heller ikke mulighed for anden opvarmning. Vandkanden på vaskestativet var bundfrossen. Jeg var nødt til at vaske mig nede i køkkenet om morgenen. Skosværtten var også blevet til en isklump. Jeg hundefrøs, når jeg krøb i seng om aftenen, og var lige så kold, når vækkeuret ringede om morgenen.

Nu bagefter begriber jeg ikke, hvorfor jeg ikke spurgte mor om en varmedunk og et tæppe, da Frits og jeg var hjemme på besøg 1. juledag. Mor, der ellers huskede på alt, anede nok ikke, hvor isnende koldt der var i mit kammer.

Besættelsen

Nå, en vinter får jo ende engang. Foråret kom med lyse dage og lyse forventninger.

Disse lyse forventninger fik en brat afslutning med een af de mørkeste dage i Danmarks historie. Den 9. april 1940, meget tidligt om morgenen, omkring kl. 5, bankede fru Møller på min dør: »Iversen, skynd dig at stå op, tyskerne er her, og tre af grænsegendarmerne, vore gode venner, er blevet skudt nede ved viadukten.«

Søvndrukken tumlede jeg ud af sengen. Jeg havde nok om natten hørt en brummende lyd, men sov bare videre uden at ane, at det var den tyske Luftwaffe, der fløj ind over Danmark. Også alle de andre i huset var blevet vækket, og vi samledes i spisestuen. Møller plejede hver morgen at bede borbøn og læse et kort afsnit af bibelen højt, inden vi fik morgenmad.

Denne morgen, den 9. april 1940, glemmer jeg aldrig. Mens den tyske Wehrmacht med kampvogne, tanks og store lastbiler rullede op ad Nørregade i Padborg for at tage hele Danmark i besiddelse, holdt han en gribende andagt og sluttede med at bede Gud holde sin beskyttende hånd over fædrelandet og os alle. Af fru Møller fik vi tre unge besked på at forsøge, om det var muligt

De nyforlovede i sommeren 1940. På reversen bærer Frederik Jessen Dannebrog, Kongenålen og et idrætsmærke. Privateje.

at få en telefonsamtale igennem til vore forældre, så de vidste, at vi alle var i god behold. Al anden trafik var standset, ingen vovede sig uden for døren.

De tyske soldater regnede ikke denne invasion for noget særligt. På en af lastbilerne sad en flok og sang til musik fra en mundharmonika. Vi andre græd af sorg og harme, undtagen selvfølgelig de, der sympatiserede med fjenden, – de jublede af begejstring. En kone fra Felsted sogn bød »Volksgenosserne« velkommen med denne hilsen:

»Wie var ess gut, daß ihr kaem,
vi hæ vint edde jæ sålæeng, sålæeng.« ...

Det havde alle vi andre bestemt ikke, og godt var det, at vi på det tidspunkt ikke havde nogen anelse om, at der ville gå fem onde år, hvor vi måtte rette os efter Hitlers og besættelsesmagtens forgodtbefindende.

Fra den ene dag til den anden blev der vendt op og ned på næsten alt i de vante omgivelser. Overalt grønne uniformer, støvletramp og det forhadte sprog.

På hver side af gaden under viadukten i Padborg stod en vagtpost for det tilfælde, at der ville blive gjort forsøg på at sprænge jernbanebroen i luften og dermed hindre tyskerne i at køre krigsmateriel til Danmark.

Når det blev aften, rugede mørket over land og by, sorte rullegardiner for vinduerne og mennesketomme gader. Cykellygterne blev også mørkelagt. De fik en sort hætte over, hvor lidt lys sivede ud gennem en smal sprække på størrelse med den, der er i en sparebøsse. Den eneste gavn man havde af lygten var, at man lige kunne skimte en modgående cykel. Biler behøvede man ikke at tage sig i vare for, det var kun sjældent, der viste sig en på landevejen. Tyskerne lagde beslag på alt, selvfølgelig også så vigtig en ting som benzin. Erhvervsdrivende, som var afhængige af bilen, fik stillet an med en gasgenerator, som blev fyret op med træ, generatorbrænde, der skulle være godt tørt.

Når et sådant køretøj kom kravlende op ad bakken med den sorte røg vældende ud af skorstenen, hændte det tit, at den gik i stå og der måtte ekstra skovfulde brændsel på. Mælkemanden i byen klarede sig på en anden og nemmere måde. Han spændte simpelthen en hest for sin bil. Lotte var nem at starte, osede ikke og var billig i drift. Det var dengang vi alle sang med på visen:

»Lotte hopper som en ged, gade op og gade ned,
hun er hele byens store kærlighed« o.s.v.

Varerne forsvandt hurtigt fra butikkerne, hylderne stod tomme, værnemagten kunne bruge det hele og kun få forretningsfolk vovede at protestere – det gavnede heller ikke det mindste. Blandt befolkningen var der blevet hamstret i stor stil af alt muligt, især det, der kunne tåle at opbevares i længere tid. Inden ret længe kom der rationering på så godt som alle dagligvarer.

Vi fik udleveret rationeringskort med små mærker til alle personer i husstanden, og det gjaldt om at få det til at slå til indtil næste udlevering. Det drejede sig om kaffe, brød, hvedemel, kartoffelmel, gryn, smør, margarine, sukker og sæbe. Desuden var der ekstra rationeringskort til brændsel, tekstil og sko. Nogle ting var så godt som umulige at skaffe, bl.a. sydfrugter og tobak. For rygerne var det nærmest en katastrofe, men »nød lærer nøgen kvinde at spinde«. De tobakshungrende gav sig til at avle tobaksplanter, og det var ikke noget særsyn at se en lang række tobaksblade hængt op på tørresnoeren. Kød og flæsk var ikke rationeret. Det var heller ikke nødvendigt, for det blev beslaglagt af værnemagten, inden det nåede ud til slagterforretningerne.

Et lyspunkt i al denne rationeringstid var, at der var nok af mælk, æg, kartofler og andre grønsager. Ellers måtte vi tage til takke med erstatningsvarer. I stedet for kakao kunne der købes et pulver, der hed »Sanade«, som blev helt lilla, når det blev rørt ud i mælk. Kaffeerstatning havde ikke meget tilfælle med kaffe, krydderier lignede savsmuld og smagte derefter, og håndsæben, der overhovedet ikke kunne skumme, var som et stykke gråt cement. Sådan var der så meget vi måtte give afkald på i denne tunge, usikre tid. På den

anden side var der meget værdifuldt, noget der gjorde, at menneskene kom hinanden ved på en helt anden måde end før. Der var ikke den store afstand mellem land og by, rig eller fattig. »Vi var jo alle i samme båd«.

I løbet af vinteren cyklede jeg mindst een aften om ugen ud til Frits og hans forældre. Her var så hyggeligt og varmt i den lille stue, når tørveilden buldrede i kakkelovnen. Her på aftenen fik vi en kop »kaffe« og et stykke franskbrød, og så fulgte Frits mig hjem til gadedøren. I midten af marts måned blev vi ringforlovede.

En uges tid før maj sagde fru Møller, at det ville glæde både hende og familien, hvis jeg havde lyst til at blive hos dem i hvert tilfælde et halvt år længere. Men jeg sagde nej tak til dette venlige tilbud og valgte i stedet at tage hjem til Felstedskov. Frits og jeg var nemlig i forvejen blevet enige om at jeg ikke skulle blive i pladsen, da jeg muligvis ville få endnu mere at se til, når haven skulle holdes i orden om sommeren. Når jeg rejste, kunne vi ganske vist ikke ses så tit, men han regnede ikke de 30 kilometers afstand for noget videre. Det tog allerhøjest to timer på cykel, og jeg kunne også sagtens cykle til Frøselvmark. Kærlighedsvejen er aldrig for lang.

Den 1. maj sagde jeg farvel til Padborg og satte kursen nordpå, hjem til Hesselholt. Christine, der havde været pige hjemme et par år, ville også nok prøve noget andet og fik plads på den ejendom, hvor jeg havde tjent. Hun havde et helt andet »Gåpåmod« og kunne sagtens klare sig. For mig var det herligt at vågne om morgenen og se ud over vandet, igen stå bag butiksbordet og møde alle de kendte ansigter.

Desværre var alt jo heller ikke her, som det før havde været. Det var ikke altid lige rart, når varerne slap op eller en kunde ikke havde flere rationeringsmærker. Nogle troede, at hvis de bare pungede godt ud, kunne de få mere end andre. Så blev far vred, – ikke tale om at han ville lade sig bestikke. Der var hajer nok, der tjente tykt på sortbørshandelen, og bønder der om natten slagtede »sorte svin« til tyskerne for en stor overbetaling. En dag, da jeg var alene hjemme, kom en nabo og ville købe cigaretter. Hvad skulle jeg gøre? Der var ingen, men han påstod at det var løgn og skældte ud, så jeg var lige ved at græde. Dagen efter kom han dog og undskyldte sin hidsighed.

Ikke ret langt fra Hesselholt ligger som sagt Felsbæk Mølle, hvor der for en del år siden var både mølleri og landbrug. Vandet fra mølledammen løb gennem to store cementrør under vejen, brusede som et lille vandfald, kaldet »Æ Friskøtt«, ned over en dyng store kampesten og endte et par hundrede meter længere fremme ude i fjorden. Omkring 1940 begyndte det at gå tilbage for mølleriet, landbruget var blevet mere mekaniseret, og hver bonde havde fået kværn og malede selv kornet.

Derfor besluttede Matthias Walsted at lade mølledammen afvande, så are-

alet kunne benyttes til græsmark for ungkreaturene. Den bageste og største del af dammen var et ufremkommeligt, bundløst morads, tilgroet med krat, siv og rør; i daglig tale kaldt »æ uen Æend« (den onde ende).

En sommerdag i 1941 blev der med eet mere livligt i vor lille landsby. En flok unge fra hele landet, i alt 85 gymnasiaster, arbejdere, håndværkere og studenter under ledelse af pastor Peter Gadeberg fra Ensted, gik i gang med afvandingen, et omfattende arbejde, der varede helt til efteråret. Alt, hvad der skulle bruges af kolonialvarer, blev købt hos os, og det var ikke småting, en sådan flok unge af fire kunne sætte til livs.

Far overlod regnskabet med penge og de mange rationeringsmærker til mig; det var nemmere, når kun een tog sig af det.

Egentlig ved jeg ikke, hvor disse unge mænd kom fra, men der var i hvert fald københavnere iblandt, og de forstod selvfølgelig ikke et muk af den sønderjyske dialekt. Da der en morgen kom et par stykker af dem og bestilte 10 rugbrød og 6 franskbrød, telefonerede jeg til bageren, afgav bestillingen og bad om at få varerne sendt med »æ Merrabil«. Forundret spurgte de, hvordan i alverden denne bil så ud, for sådan en havde de da hverken set eller hørt tale om i København. »Æ Merrabil«, forklarede jeg, er såmænd bare rutebilen, der kommer hertil om middagen.

Jeg havde ellers, halvvejs i spøg, sagt til Matthias Walsted, at hvis han gjorde alvor af afvandingen og dermed ødelagde noget af den skønne udsigt, som jeg holdt så meget af, så flyttede jeg. Og det blev virkelig til alvor. Ikke på grund af mølledammen, men fordi Frits og jeg blev gift i oktober 1942, og mit fremtidige hjem blev på Frøslev Kaadnermark, langt væk fra vand og bøgeskov i et helt andet landskab, smukt på sin måde, med granskov og lyngpolde.

Nygift på Frøslev Kaadnermark

Sommeren forud for brylluppet var stuehuset blevet indrettet med aftægtsbolig til mine svigerforældre; det var dog kun en stue og et soveværelse. Hele husholdningen havde vi fælles, og de blev ved med at arbejde, som de altid havde gjort, så på den måde skete der overhovedet ingen forandring i hverdagen undtagen den, at vi nu var fire om at klare bedriften.

Foruden at indrette aftægtsstuerne fik hele huset en ansigtsløftning. Der blev slået masonitplader under loftet i de to stuer, den lille runde kakkellovn blev skiftet ud med en hjørnekamin, og der blev lagt bræddegulv oven på cementgulvet i soveværelset. I køkkenet fik vi terrazzogulv i stedet for det ru, revnede cementgulv, der ikke var til at skrubbe rent. Også det gamle fritstående komfur blev kasseret og et mere moderne med en god bageovn indmuret. Der var ikke en gang en gruekedel i vaskerummet, og en storvask uden sådan en

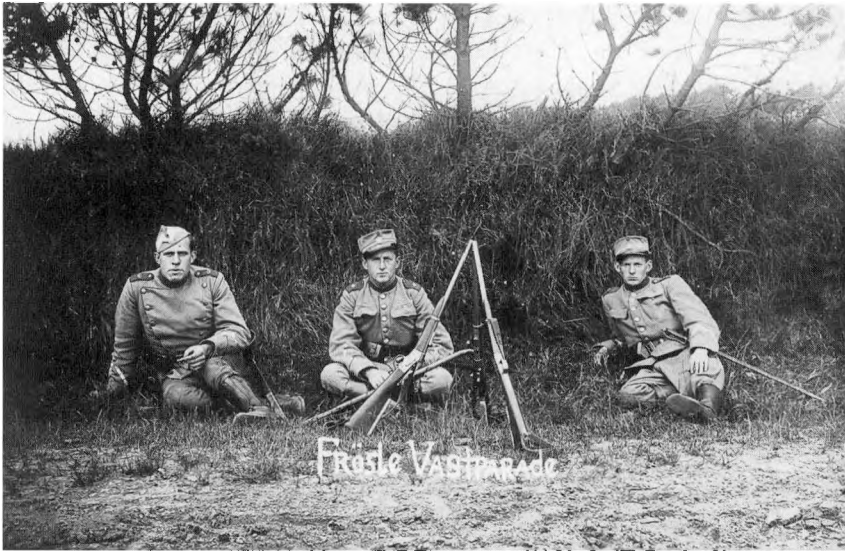
Ejendommen på Frøslev Kåddermark fotograferet 1952. Den lille bungalow horte ikke til ejendommen. Privateje.

kunne jeg slet ikke forestille mig. Svigermor havde aldrig haft andet end en fritstående vaskegryde, der stod udenfor, og ellers kogte hun tøjet på komfuret. Det siger sig selv, at på den måde kunne vasken aldrig blive helt hvid.

En kælder ville vi også gerne have, så Frits og hans far gik i gang med at grave, og det gik godt til at begynde med, men dybere nede stødte de på en vandåre og det gav problemer. Lige meget hvad de gjorde for at standse vandet blev det alligevel ved med at bryde igennem, og det endte med, at de blev nødt til at grave en brønd, hvori det kunne opsamles og blive pumpet op.

Kælderen blev færdig, men der sivede altid lidt vand ud på trappen. Een gang om ugen blev brønden pumpet tom, og det var mange spande at bære op ad trappen. Derfor var det en stor lettelse, da Frits fik lagt jernrør op gennem vaskerummet, og vandet kunne pumpes direkte ud i haven.

Mens alt dette stod på var jeg på Frøslevmark for at tage et nap med ved roehakningen, og da far så kom for at male og tapetsere, cyklede jeg til Hesselholt igen, hvor mor havde rigeligt at bestille, mens far ikke var hjemme. Et par uger tog det ham og Frits at få det hele i orden, og da var det næsten ikke til at kende igen med de lyse, blomstrede tapeter, hvide lakerede døre med

Gendarmene var af stor betydning for livet i Bov sogn. Her poserer »Frøslev Vagtparade« for fotografen. Bov lokalarkiv.

brune karme og blanke gulve. Udenfor var døre og vinduer malet rustrøde og flødefarvede – noget helt nyt. Alle andre ejendomme havde grønt træværk.

Brylluppet blev fastsat til den 11. oktober, og dagen forinden kom kogekonen, som mor havde bestilt nogen tid i forvejen. Den gang var der ingen, der ejede en fryseboks, og derfor måtte alle forberedelser angående madlavningen vente længst muligt. Suppen skulle jo nødtigt stå og blive sur. Rundt omkring i haverne stod roserne endnu i flor på denne ualmindeligt milde efterårsdag, da vi blev viet i Felsted Kirke af pastor Mikkelsen, hos hvem jeg jo også var blevet konfirmeret.

Vi holdt ikke noget stort bryllupsgilde derhjemme. Foruden mine svigerforældre var der kun de nærmeste af *min* familie. Al Frits's familie boede i Bov sogn, og det var alt for lang en vej enten at cykle eller køre med hestevogn frem og tilbage samme dag. Dem holdt vi derfor en lille fest for på Frøslevmark en uges tid efter brylluppet. Vi fik mange fine gaver fra forretningsforbindelser. Hele kundekredsen havde skillinget sammen til en stor gave, og de blev naturligvis alle indbudt til kaffebord og »Balle Punch« bagefter. Lærer Petersens tilbød os at låne skolestuen, og der var så mange gæster, at de måtte fordeles over tre aftener.

Disse tre uforglemmelige aftener var dog ikke uden mislyde. Pludselig hver aften kom denne uhyggelige, gennemtrængende tone, som vi kendte alt for

godt – Luftalarm! I løbet af et øjeblik forstummede al munter snak. Forældre, hvis børn var alene hjemme, rejste sig straks fra bordet, bød hastigt »godnat« og tænkte kun på at komme hjem så hurtigt som muligt, selvom det ikke var helt ufarligt at vove sig udenfor. De fleste gæster blev, indtil luftalarmen blev afblæst, og vi atter kunne ånde lettet op.

Efter festlighederne pakkede Frits og jeg bryllupsgaverne i et par store kasser, bandt dem forsvarligt fast på cyklernes bagagebærer og begav os på vej til Frøslevmark. Der stod de, midt i den åbne dør, både hans far og mor og tog imod os, gav mig hånden og bød mig velkommen i mit nye hjem. Et nyt og helt anderledes livsafsnit var begyndt. Hverdagen mødte op med sine krav, men også med mange glæder.

Egentlig er det mærkeligt, men det sker tit, at unge mennesker til at begynde med bliver udsat for modgang, og det er bestemt heller ingen skade til men kan tværtimod være gavnligt. At begynde altfor godt og nemt er ikke det bedste. Vi slap heller ikke for denne lære.

Der var næsten ikke faldet regn om sommeren, og høstudbyttet var af den grund blevet meget ringe på den sandede jord. Om vinteren blev fire slagterisvin syge og døde, og en so døde fra et kuld smågrise. Det var et stort økonomisk tab; den eneste indtægt var næsten kun mælkepengene fra mejeriet og så ægpengene, der kunne dække udgifterne til købmandsvarer. Kreditforeningssenterne *skulle* betales, og de var jo lige store, uanset hvor lidt vi fik for landbrugsvarerne. Det gjaldt frem for alt om at få pengene skrabet sammen til »Fandens Fødselsdag«.

Endnu to tørre somre fulgte efter den første og det gik hårdest ud over den magre jord, som vi desværre havde mest af. Ikke en øre blev givet unyttigt ud, og vi klarede at betale enhver sit uden at optage et nyt lån.

Endelig begyndte det at gå fremad – »Efter regn kommer solskin«. I dette tilfælde heldigvis omvendt og det gjorde, at høsten den følgende sommer fyldte godt i laden. Alle landbrug havde både heste, køer, svin og høns. Ikke sådan som nu, hvor mange er gået over til kun at have een af delene, hvad der sommetider kan betyde knald eller fald. Da var risikoen ikke så stor ved den gammeldags metode; når det ene slog fejl, var der altid en mulighed ved det andet. Vi havde to heste, syv køer, nogle unglykreturer og kalve, en eller to søer og to stier til slagterisvin foruden et hønsehus med 30–40 høns.

Mine svigerforældre var et par rare, hjælpsomme og flittige mennesker. Svi-germor var ikke ret høj, men hvad hun ikke havde i højden, det havde hun i drøjden – en rigtig bondekone, der kunne bestille noget. Hun malkede, så det svuppede i spanden. Der kunne jeg ikke følge med. Hun var også god til at lave mad, men den daglige rengøring gjorde hun ikke meget ved. Hækling var hendes hobby, og det var flotte ting, hun lavede.

Svigerfar var mager og krumbøjet, men alligevel stærk, sej og udholdende. Han havde – ligesom min far – været indkaldt i krigen 1914–18 og var, da han kom hjem, meget svag og træt af den sygdom, som blev kaldt Grippe, en svær form for influenza. Ellers var han uskadt, men sorg og elendighed ventede ham ved hjemkomsten.

Hans mor og den yngste af sønnerne var alene tilbage på ejendommen. Denne kone må have været i besiddelse af et utroligt stærkt sind. For år tilbage var en tolvårig søn druknet i en mergelgrav. Nu var to sønner faldet i krigen og een kommet dødssyg hjem fra fronten. Da han også døde, blev det for meget for hendes mand. Han døde kort efter af sorg over tabet af sine drenge. Tilbage var nu tre sønner og tre døtre. Dengang havde de fleste familier mange børn. I min svigermors barndomshjem havde de været seks drenge og fem piger. Alle drenge døde som små af en sjælden, ukendt sygdom. Hvad har denne mor ikke måttet gennemgå, hver gang hun fødte en søn.

Mine svigerforældre blev gift lige efter krigen og overtog ejendommen, og hans mor blev boende hos dem indtil sin død i 1935. Hendes mand, der jo døde inden Genforeningen, var blevet begravet på Hanved kirkegård i Tyskland. Det ønskede hun ikke og havde forlængst bestemt, at hun ville begraves på kirkegården i Bov. Nu var det så Frits og mig, der skulle føre bedriften videre. Han havde ingen søskende.

Vore marker lå meget spredt, bl.a. var der bagved Frøslev Savværk en mark, som blev kaldt »Agerende«, og navnet passede meget godt. Den lå nemlig lige ind til skoven og det var mest flyvesand, egentlig ikke værd at dyrke som agerjord. Men vi var ikke så forvante, det hele skulle tages med. Helt ude ved Frøslev Polde, hvor vejen fra Frøslev gik lige igennem skoven til Faarhus, havde vi 10 ha, hvoraf halvdelen lå hen som lyngpolde og granskov. Til ejendommen hørte også eng og mose, næsten en hel mil længere mod sydvest.

Enhver der har arbejdet ved landbruget, ved jo hvor meget der er at tage vare på med jord og besætning hele året rundt. Det hele var mere møjsommeligt, den gang vi ikke havde alle de maskiner og redskaber, der er til stor lettelse, ikke mindst for kvinderne. Hvor een mand nu kan klare høsten med en mejetærsker, måtte vi ofte tage del i arbejdet på en måde, der egentlig overskred vore kræfter.

Jeg har altid godt kunnet lide at hakke og tynde ud i roerne, men var slem til at gå krumbøjet og få ondt i ryggen. Det gjorde Frits ikke, og når jeg sakkede agterud, hakkede han rask et stykke af min række, så jeg nåede op ved siden af ham.

Vi gik og snakkede, mens vi byggede luftkasteller. – – – Bare jordfordelingen snart ville komme i gang. Måske kunne vi få de marker, der lå ganske tæt ved

vor ejendom og tilhørte nogle bønder i Frøslev By. Jorden var bedre, og vi gav gerne et større areal i bytte. Der gik dog en del år, inden det blev til noget med jordfordelingen, en vanskelig opgave, hvor det var svært at gøre alle tilpas.

Enghøsten og tørvegravningen faldt næsten altid sammen med roehakningen. Når de to mandfolk arbejdede ude i engen eller mosen, kørte de af sted meget tidligt om morgenen og vendte først hjem hen på aftenen. Der skulle pakkes en ordentlig portion mad til hver dag. Foruden en stor stabel rundtenommer med fedt, pølse og ost, var der et fad med rødgrød, flasker med mælk, kaffe, saftvand eller hjemmebrygget øl. Tallerkener, kopper og skeer måtte endelig ikke glemmes.

Det hjemmebryggede øl blev lavet af vand, sukker, »Gambrin« og gær, og jeg kogte gerne en god portion ad gangen. Det smagte godt, men kunne ikke gemmes ret længe, uden at det blev surt. Når vognen skumplede langs den puklede, ujævne vej til eng og mose og øllet blev rystet, fløj propperne sommetider af flaskerne med et knald.

Engang, da de to mandfolk trængte til en bid brød, fik de en ordentlig forskrækkelse. En hugorm havde fundet vej op i kurven og lagt sig godt til rette oven på det hele. Om aftenen, når de kom hjem med et læs hø, fik jeg fat i madkurven for at gøre den parat til næste dag. Hø og støv var klistret fast i tallerkener og rødgrødsfadet, så det måtte sættes i blød inden opvasken.

Det var Frits og mig, der plejede at vende tørvene og sætte dem i stakke. En sommer var det så frygteligt hedt ude på mosen, at jeg hverken kunne spise eller drikke. Solen brændte hele dagen, fluer og myg svirrede rundt om ens hoved og stak ubønhørligt. Jeg havde uldne, strikkede luffér på, for ellers varede det ikke længe, før der var slidt hul på fingrene af de hårde, kantede tørv. Mine hænder var så opsvulmede af varmen, at de lignede boksehandsker. Først om aftenen, da vi cyklede hjem og holdt et lille hvil i skyggen, fik jeg lidt at spise. Imens sad jeg og tænkte på hvor rart det var, at når vi kom hjem, havde »de gamle« ordnet alt med malkning og fodring. Vi kunne holde fyraften, sidde ude i haven og nyde den dejlige sommeraften. – Al møje og besvær var glemt.

Vi havde en stor køkkenhave og mange frugtbuske. Også her hjalp mine svigerforældre, når bærrerne var modne. Efter fyraften har jeg tit siddet i haven og plukket ribs og solbær indtil det blev mørkt. Næste morgen blev de vejet og bragt ud til dem, der havde bestilt. Vi brugte selv mange bær til saft og syltetøj, og der var alligevel gerne 60 kg tilovers til salg.

Nu da hø og tørv var kommet i hus, stod kornhøsten for døren. Mine svigerforældre havde heldigvis købt selvbinder for nogle år siden. Der skulle helst tre heste til at trække den, og det blev ordnet på den måde, at vi lånte naboens hest og til gengæld høstede hans korn med vor selvbinder. Var det en

Anna og Friedrich Jessen og sønnen Frederik ved selvbinderen. Foto 1935 i privateje.

våd sommer blev høsten vanskelig. Det kunne gå hen i september, inden nege-
ne var tørre nok til at blive kørt ind, og så blev der ingen pause inden kartoffe-
loptagningen. Den tog nu ikke lang tid, for vi avlede kun kartofler til eget
forbrug.

Derefter kom turen til roerne, der skulle aftoppes, tages op og køres sammen
i en roekule på marken. Det var et arbejde, jeg holdt af. Sådant en rolig
efterårsdag, når solen hen mod aften farvede himlen gul og rød og alt var
stille, gik jeg og glædede mig over, at når vi var færdige med roerne og vinter-
sæden var sået, var ringen sluttet for i år. Nu kunne det blive dejligt at få tid
til det mere huslige, få ryddet op i skabe og skuffer, tøjet set efter, stoppet og
lappet. Det blev tit lap ovenpå lap, men som bedstefar ved æ vej en gang havde
sagt, da mor lappede hans underbukser: »Skidt med det, Anno, det værme
åltssammel.«

Mor, der altid var fornuftig og tænkte på det praktiske, havde i tide gemt
nogle ruller sytråd, hvide og sorte, og givet mig nogle med, da jeg flyttede
hjemme fra. Det var et held, for det man kunne købe var så elendigt, at det
brast hele tiden.

Om aftenen sad vi alle fire i aftægtsstuen; det sparede på både brændsel og
petroleum. Der var ingen på Frøslevmark, der havde elektricitet, og under
krigen var det næsten ikke til at få petroleum til lamperne. Vi måtte dog ikke

klage. Far havde noget motorpetroleum stående i værkstedet, og når Frits og jeg en gang om måneden besøgte dem, fik vi 10 liter med hjem. – Men hvor det kunne ose. Når vi havde skruet lampen lidt for højt op, svævede der sorte fnug rundt i stuen. Luften var nu ikke ren i forvejen, for svigerfar kartede og svigermor sad ved rokken og spandt. Vi købte ulden hos naboen, selv havde vi ingen får. Det ene år fik vi også uld af et sort får, og dette garn kunne bruges til strømper uden at blive farvet.

Jeg strikkede meget, og det var interessant at få en pæn trøje ud af et par opslidte sweaters, der var trævlet op. Nogle små nøgler garnrester blev anvendt til en bort, eller også blev to farver strikket sammen, så trøjen blev meleret. Om vinteren gik jeg i tykke uldstrømper og ellers i nogle af mako, en slags bomuld. Hvis de var slidt op på hæl og tå, klippede jeg foden af dem, strikkede et par ankelsokker og syede dem fast på strømpeskafterne. Ingen kunne se »snyderiet«.

Når vi sådan sad sammen om aftenen og havde det rart, strejfede den tanke mig somme tider, at Frits's forældre nok i begyndelsen havde været lidt betænkelige ved, at deres søn ikke blev gift med en pige der var vant til »bønderiet«, og det kunne jeg såmænd godt forstå. Det varede dog ikke længe før de blev klar over, at jeg følte mig rigtig godt tilpas ved at rode i jorden og passe kalve, svin og høns.

Engang, da der blev problemer med en ung so, som ikke kunne føde grisene, sagde jeg, at mine hænder var smalle og jeg ville prøve på at være fødselshjælper. Mens de overraskede kiggede på mig, klippede jeg neglene helt korte, skrubbede hænderne rene og smurte den højre hånd og underarm godt ind med sæbe.

Ganske lempeligt listede jeg hånden ind i soen, fik fat i en gris lige bag ved ørerne og trak den forsigtigt ud. Den var spillevende, og det var de næste syv også, som kom til verden på samme måde. Glæden boblede i mig – sikken en oplevelse. Svigerfars beundring kendte ingen grænser. *Det* havde han nu alligevel ikke troet!

Krigen rykker nærmere

Dagene gled videre i den sædvanlige rytme, men luftalarmerne blev hyppigere, og spærreballonerne kom op over Flensborg, når de engelske bombemaskiner fløj hen over os på vej mod deres mål i Tyskland.

Mange gange om natten blev vi vækket af sirenens hyl og tumlede ud af sengen for at søge dækning i kælderen. Een gang faldt tre bomber så tæt på, at det gik ud over naboens vinduer, og dørene blev slået skæve.

En morgen, da vi kom ud til græsmarken tæt ved huset, hvor køerne gik, var der i løbet af natten blevet nedkastet strimler af stanniol, som nu lå spredt

Tysk fly nødlandet på arealet mellem Frøslevvej og Nygade. 1939. Foto: Bov lokalarkiv.

over det hele. Det var en slem forskrækkelse, for vi havde hørt at de var giftige for dyrene. Frits skulle nødvendigvis på markarbejde. Svigerfar og jeg fik i en fart fundet et par gamle blikdåser og to kæppe. Vi turde ikke røre ved det giftige stads med fingrene. En halv dag gik med at samle strimlerne op i dåserne, som derefter blev sat op på den allerøverste hyld i et skab oppe på loftet.

Senere fik vi at vide, at rygten var falsk. Når de engelske maskiner fløj ind over landsdelen, blev disse strimler i store bunker kastet ned for at vildlede tyskerne i deres angreb. I det skarpe lys fra projektøren på vagttårnet hindrede de sølvglitrende bånd dem i at træffe deres mål. Vore møjsommeligt opsamlede »giftige« strimler blev stående på loftet til efter krigen og blev senere brugt som pynt i en dørranke til naboens sølvbryllup.

Krigen rasede stadig uden ophør. Hitler og hans stab blev mere og mere desperate. Jagten på jøderne og fangernes grusomme skæbne i de tyske koncentrationslejre var forfærdelig. Også herhjemme frygtede man SS og Gestapo, og det var ikke uden grund. Mange modstandsfolk var blevet arresteret og sad i danske fængsler. Alle gruede for, at de en dag ville blive transporteret over grænsen sydpå til udryddelseslejrene, gaskamrene i Tyskland.

For om muligt at forhindre dette, besluttede den danske stat at bygge en internerings- og fangelejr i Danmark, tæt ved grænsen, og valget faldt på et areal ved Frøslev Plantage. I august 1944 blev »Frøslevlejren« taget i brug.

Forinden var vejen fra Frøslev til Faarhus blevet spærret for gennemkørsel.

I stedet for blev der anlagt en vej tværs over Frøslev Polde, lige igennem vore marker, der stødte helt op til lejren. En af markerne ønskede danskerne at leje til parkeringsplads for lastbiler, hvad vi også sagde ja til på den betingelse at den enten skulle tilbageleveres i samme stand, som de overtog den, eller vi skulle have en erstatning. Nogle steder blev der lagt brosten, andre steder cement til vaskeplads, og flere store benzintanke blev gravet ned i jorden. Efter krigen blev lejemålet overtaget af »Faarhuslejren« og senere »Padborglejren«. Da det hørte op, var det umuligt at fjerne alle de sten, cementblokke og jern, så jorden kunne pløjes. Vi fik en godtgørelse og plantede gran i arealet, det eneste, der kunne gro mellem skrottet.

Om vinteren, når vi ikke havde så travlt, ville Frits gerne tjene en ekstra skilling, hvad der jo også var hårdt brug for. Der var ikke mange bønder der havde eget tærskværk. De fleste lejede det store tærskværk, som kørte fra gård til gård. Her fik han plads som »ilægger«, d.v.s. den der skar negene op og skubbede dem ind i maskinen.

Hver dag cyklede han på arbejde, men en aften kom han oprørt og forbitret hjem og sagde: »Nu er det slut!« I skoven ved Faarhus var han blevet standset af to soldater, og mens den ene pegede på ham med sin maskinpistol, gennemrodede den anden alt, hvad han havde i bagagebæreren i den tro, at han var på vej til sabotage. Da de omsider blev klar over, at han intet havde at skjule, fik han endelig lov til at cykle videre.

Ude på Kragelundmark boede hans onkel og tante, som havde indbudt os til at komme på besøg en aften. Knap nok var vi cyklet hjemmefra, før vi blev indfanget af lyskasteren fra vagttårnet i Frøslevlejren, og de overvågede os hele vejen, indtil vi var stået af cyklerne og gået indenfor. Det var meget ubehageligt, men på den anden side var det lang tid siden, vi havde haft så god belysning at færdes ved ude i mørket.

Godt gemt af vejen, hvor ingen kan finde den, har jeg en tysk hjelm med hagekors, som jeg blev ejer af uden at jeg vidste det. Den skal ikke frem i lyset, for det er bestemt ikke et kært minde, men jeg vil vise den til mine efterkommere, når jeg fortæller dem om den tid, vi oplevede, og som for dem kun er en beretning fra Danmarkshistorien.

En sommerdag, mens jeg var alene hjemme, så jeg at der kom en flok soldater marcherende nede fra byen. Det tordnede og regnen styrtede ned. Hele flokken drejede ind på gårdspladsen, gik over i laden og kravlede ad en stige op på loftet, hvor de satte sig i halmen og sang, indtil det igen blev tørvejr. Et par dage efter, da jeg kom op på loftet, fik jeg øje på hjelmen. En soldat havde taget den af og glemt at få den med. Det har nok ikke været morsomt for ham at stå ret overfor en overordnet.

Sådan skete der så meget, som mere eller mindre bed sig fast i hukommel-

sen, – f.eks. den lørdag vi glade og lykkelige på vej til Felstedskov var nået til Søgaard. Da vi drejede om hjørnet og så ned over søen for at nyde den smukke udsigt, gav det et sæt i mig. Hagekorset vajede over Søgaard kaserne!

Tavse cyklede vi videre og kom til æ Bjerreskov. På toppen af den højeste bakke stod en tysk officer med svaj i kasketten over den glatragede nakke og ryggen spændt som en flitsbue. Han kommanderede med soldaterne, der til ingen verdens nytte rasede rundt med tanks og ødelagde hele terrænet.

I Frøslev-Padborg området var der, ligesom mange andre steder, et par »stikkere« vi skulle tage os i agt for. Den ene var Max Pelving, en forhenværende dansk kriminalbetjent, der var blevet overløber og nu arbejdede som håndlanger for nazisterne. Efterhånden vidste vi alle, hvor i Frøslev, han havde sit tilholdssted.

For at følge med i, hvordan forholdene udviklede sig rundt omkring, hørte vi dagligt BBC, den danske presse fra London. Også dette var strengt forbudt. Tyskerne havde en station lige ved siden af og forstyrrede udsendelserne med en larm og spektakel, så det kunne være svært at forstå den danske stemme. Hvis nogen uanmeldt bankede på døren i udsendelsestiden, skyndte vi os at slukke for radioen, – man kunne jo aldrig vide. Radioavisen fra Danmark, som naturligvis også stod under tysk kontrol, kunne vi næsten udenad: »Det er lykkedes de tyske jagere at nedskyde 18 (somme tider 21 eller 24) af fjendens maskiner«, mens de selv kun mistede 1 måske 2, lidt variation måtte der jo være i antallet. Selvom Hitler og hans »Volksgenossen« aldrig ville indrømme det, var Tysklands overmagt svundet betydeligt ind. I den daglige radiomeddelelse hed det, at den tyske hær havde trukket sig sejrrikt og planmæssigt tilbage.

Når jeg tænker tilbage på besættelsestiden, er der en dag, jeg aldrig glemmer, – den dag, de danske grænsegendarmer blev transporteret til koncentrationslejrene i Tyskland. Det står så tydeligt for mig, som var det i går.

Rent tilfældigt kom jeg ned til købmanden og så, at der holdt en lastbil, hvorpå en flok gendarmer i deres lyseblå uniformer stod stuvet tæt sammen som kreaturer. Uskyldige mænd, som ikke havde gjort spor andet end at passe deres arbejde og gjort deres pligt.

Købmand Svend Jacobsen viste sig i døren med favnen fuld af cigaretter, tobak, chokolade, og hvad der ellers fandtes i butikken. Det hele smed han op på lastbilen, og det gik hurtigt, for den var begyndt at køre, – et vink og så var de borte, hvorhen vidste ingen. Mange af dem vendte aldrig tilbage – for dem blev det et sidste farvel til Danmark.

Sommeren 1944, mens jeg alene var i gang med roehakningen på marken tæt op ad pigtrådshegnet ved Frøslevlejren, kom der med eet en engelsk maskine flyvende lavt henover jernbanen, forfulgt af tyske jagere. Luftalarmen hyle-

Her foran købmand Svend Jacobsens butik i Frøslev gjorde lastbilen med gendarmene holdt før turen sydpå til Neuengamme i 1944. Privateje.

de og skuddene knaldede. Jeg smed hakkeren, stak i løb, greb i forbifarten madkurven og sprang ned i en dyb grøft. Det varede dog ikke så længe, før skyderiet holdt op, og alarmen blev afblæst. Frits var helt nede i engen, og da han med bange anelser kom farende på cykel, sad jeg nede i grøften og spiste mit brød. – Sådan har jeg altid været, til daglig nervøs og ængstelig, men rolig og fattet, når der virkelig var noget at være bange for.

Krigen rykkede nærmere og nærmere. Flygtninge fra de bomberamte byer i Nordtyskland strømmede til Danmark. De fleste blev anbragt i flygtningelejre, og nogle fik husly hos tysksindede familier.

En tidlig forårsdag plantede svigerfar og jeg gran i den sandede mark, Agerende, bag ved savværket. Igen var der luftalarm, spærreballonerne kom op over Flensborg, og vi hørte den velkendte lyd af engelske bombemaskiner; alt sammen noget, der skete næsten hver dag. Men denne dag fortsatte englænderne ikke til Kiel, da gjaldt det Flensborg.

I luftlinje er der kun få km fra Flensborg til Frøslev. Vi hørte tydeligt braget, når de nedkastede bomber eksploderede, så flammerne skyde op og røgen fra de mange ildebrande brede sig over byen.

Foruden den dag, grænsegendarmene blev kørt over grænsen ned til de tyske koncentrationslejre, er der en anden oplevelse, som heller aldrig vil gå i glemme. Det var om foråret, i april 1945. Vi havde soveværelse i den vestlige del af huset, tæt ved vejen, der fører forbi til Frøslevlejren. Om natten vågnede

vi begge ved en vedvarende brummen, og der var så mærkeligt lyst udenfor i haven. Vi sprang ud af sengene for at kigge ud af vinduet.

Aldrig glemmer jeg det syn, vi fik at se, og hvad jeg følte er ubeskriveligt. Det var virkelig sandt, det var de hvide busser, der kom sydfra med frigivne fanger, syge, udhungrede stakler. Tårerne pressede på, – vi stod og knugede hinandens hænder til den sidste bus var passeret.

»De gamle«, mine svigerforældre, var et par gange kommet med en lille bemærkning om at de syntes, det var på tide vi fik en arving. Børn skulle man have, mens man var ung. Det svarede vi ikke rigtig på, men vi ville i hvert fald ikke sætte børn i verden i en tid, hvor vi måske ville blive udsat for at skulle flygte fra hus og hjem.

Kommunen havde jo allerede sendt meddelelse ud til alle, der havde køretøj, om hvem de skulle tage med, hvis evakuering blev nødvendig. For vort vedkommende var det en familie fra Bov. Alle husstande havde modtaget et skema som skulle udfyldes med oplysninger om alt hvad vi ejede af indbo, køkken-grej, sølvtøj, smykker og meget andet ifald det skulle gå tabt. Hvorfor ved jeg ikke. Nogen erstatning ville vi dog aldrig kunne få alligevel.

Befrielsen

Gudskelov sluttede krigen, så at sige lige udenfor døren, inden Sønderjylland igen kunne være blevet krigsskueplads. Den tyske Wehrmacht var i opløsning, kaos herskede overalt. Nu kunne det kun dreje sig om få dage. Spændt lyttede vi hver aften til BBC fra London, og da den danske stemme den 4. maj kom med meddelelsen om, at tyskerne havde overgivet sig og nedlagt våbnene, kendte jubelen ingen grænser. Krigen var endt, vi var igen et frit folk. Især i byerne var folk ellevilde, rev mørklægningsgardinerne ned, tændte lys over det hele og åbnede vinduer og døre. Man stimlede sammen på gaderne, sang og dansede. På landet tog vi det nok lidt mere roligt.

Befrielse, synes jeg, var en rammende betegnelse. Det var som om et tryk, et snærende bånd, blev løst op og man følte sig lettet og fri. Frøslevlejrens porte blev slået op, fangerne var ikke mere fanger, og uden for lejren blev der rejst en æresport.

Nu stod Frøslevlejren tom, men det varede ikke længe, før den blev fyldt med nye fanger, bl.a. de stikkere, der under besættelsen havde arbejdet for tyskerne, meldt frihedskæmperne – deres egne landsmænd – til Gestapo og været skyld i, at de blev udsat for tortur og skudt. Frøslevlejren kom nu til at hedde »Faarhuslejren«, en meget passende navneforandring.

En lille privat historie må vi også have med. Da Frits et par dage før kapitulatio-
nen var nede i byen for at høre nyt, kom han hjem med et skælmsk smil om munden, gav mig et kys og sagde med et muntert glimt i øjnene: »Så,

Marie! No stæ æ englændere ved Flensborre, – hva mæn do no, min Pigh?« – Jo, jeg mente da det samme som han, og halvandet år senere fik vi en dejlig stor dreng.

De to par bedsteforældre blev naturligvis meget glade, ikke mindst far, da han hørte, at drengen skulle hedde Christian Hesselholt Jessen.

Fred og fremgang

Krigen var forbi, men det betød ikke, at alt nu igen var som før. Danmark var blevet udsuget, og der gik flere år, før der atter var normale tilstande. Rationeringen hørte heller ikke op fra den ene dag til den anden. Jeg har gemt et par rationeringskort der viser, at de sidste kaffemærker blev udstedt i 1953.

Et par uger før jul i 1948 fik vi elektricitet, og det var dejligt. Nu kunne jeg endelig få det strygejern i brug, som vi havde fået i bryllupsgave for 6 år siden. Indtil nu havde jeg måttet klare mig med en strygepande, hvortil der hørte tre strygejern. Panden med strygejernene blev opvarmet på komfuret, og når et jern var blevet koldt under strygningen, blev det byttet med et andet. Der var jo mange andre elektriske hjælpemidler at få til husholdningen, men det måtte vente.

Det var mere nødvendigt at få nogle bedre og mere moderne landbrugsmaskiner, der sparede tid og var en lettelse i arbejdet. I 1950 havde vi sparet så mange penge sammen, at vi kunne få malkemaskine og vandværk. Vi købte aldrig noget på afbetaling. Det var alt for risikabelt. At drive landbrug er noget af et lotterispil. Høsten kan slå fejl, der kan komme sygdom i besætningen, – man ved sig aldrig sikker.

En gammel traktor blev også anskaffet. Frits vidste ikke noget bedre end at rode med brugte motorer og maskiner, der blev efterset, rensed og malet, så de ikke var til at kende igen, og det lykkedes ham altid at få dem solgt. Så var den fortjeneste hjemme.

For svigermor og mig var vandværket nok den største aflastning. Alt vand til husholdningen havde vi jo før måttet hente ude i stalden, hvor der stod en meget stor pumpe, som skulle spædes hver gang, inden vandet kunne pumpes op. Storvasken var særlig besværlig på den måde, men vi havde god hjælp af svigerfar, der fyldte alle mejerispande med vand og bar dem ind i vaskerummet. Om vinteren var det et problem at få tøjet tørt, for vi havde ingen anden tørreplads end staldloftet, og når det tykke vintertøj efter en uges tid kunne tages ned, var det halvsnævset af støv fra laden.

Et par år efter fik vi et rigtigt tæppe i opholdsstuen i stedet for linoleum, og så var det næsten ikke til at undvære en støvsuger. Der var jo altid aske og støv ved kakkellovnen, og det kunne ikke undgås, at der blev slæbt lidt avner og strå med ind fra stalden. Det næste vi fik var en vaskemaskine, der dog

ikke var så god og nem som dem, vi har nu. Køleskab og fryseboks tænkte vi slet ikke på, – det var en fremtidsluksus, som man nu synes er uundværlig.

Hvert forår og efterår blev der slagtet et svin. Hjemmeslagteren var bestilt nogle dage i forvejen og kom meget tidligt om morgenen. Det var et par travle dage for os to kvindfolk med at rense og skrabe tarme, stege flommen af til fedtegrever, lave sylte, leverpostej og forskellige slags pølser. Mørbrad, ribben, nakke og andre kødstykker blev stegt i ovnen. De færdige retter kom i henkogningsglas, og der var så mange, at henkogningsgryden stod og rumlede på komfuret en hel dag, – til sidst rumlede det også inde i mit hoved.

Svigerfar tog sig af skinker, bov og nogle store stykker flæsk, der blev gnedet ind med groft salt og lidt salpeter, lagt i saltkarret og tildækket med endnu et lag salt. Efter ca. 4 uger blev det taget op og sendt til røgning.

Sikken en lettelse det var, da vi fik råd til at købe en brugt fryseboks. Bare skære flæsk og kød i passende stykker, pakke det ind og lægge det i boksen, – færdig!

Også om sommeren var fryseren min gode ven. Bær og al anden frugt skulle blot skylles og fyldes rå i poser, for så at blive syltet om vinteren, når der var mere tid til rådighed.

Landsbyliv i forandring

Ellers gled dage og uger af sted i en rolig rytme, som de jo gør ude på landet med afvekslende beskæftigelse, alt efter årstiderne. I Frøslev by gik naboerne til bys hos hinanden. Det var ikke almindeligt på Kaadnermark undtagen ved konfirmation, rund fødselsdag el.lign. Det hændte, at Frits og jeg spenderede en biografbillet på os selv, når der var en af de gode danske film på programmet.

Om sommeren var der ringridningen med efterfølgende bal på Frøslev Kro og om vinteren »æ Syngbal« med Frøslev Mandskor og dilettantforestilling, der ligeledes sluttede med en svingom til hen på de små timer. For nogles vedkommende kunne de lige nå at få skiftet tøj og gå i gang med morgenmalkningen.

Den mægtige kakkellovn gjorde hvad den kunne for at opvarme salen med det resultat, at vandet drev ned ad de oliemalede vægge. Tobaksrøgen bølgede under loftet, men der var heldigvis en luge, der kunne åbnes, så osen forsvandt den vej. Musikken satte altid i med Københavnermarchen, og så ilede bønderkarlene over gulvet til pigerne, der sad i rad og række på bænkene, ventende på at blive budt op. Nærmest kakkellovnen sad konerne og fulgte nysgerrigt de unge par med øjnene, hvem der dansede med hvem, og om der var udsigt til en forlovelse, – der hviskedes og tiskedes. Frøslev Sangforening og Mandskor havde eksisteret i mange år og gør det stadig.

Frøslev frivillige Brandværns 80 års jubilæum 1966. Frederik Jessen ses som nr. tre i anden række fra højre. Privateje.

Også om hverdagen blev der sunget i byen. Når jeg cyklede til bageren efter brød og kom forbi den åbne port ind til smedjen, var det en fornøjelse at høre fædrelandssangene blande sig med hammerslagene fra ambolten. Jo! Familien Meyer kunne synge. Ved Genforeningen i 1920 blev det sagt, at Frøslev sang sig hjem til Danmark, og det var nok ikke helt forkert.

Frøslev by var en typisk landsby med købmand, bager, smed, skomager, sadelmager, maler, murer, karetmager, snedker, kro og mejeri. Tidens udvikling gjorde, at det kom til at gå hårdt ud over de små håndværkere og forretningsdrivende. Snedkeren flyttede til Padborg, men beholdt dog værkstedet i Frøslev. Alt andet blev nedlagt og mejeriet omdannet til fritidshjem.

I dag er kun Frøslev kro tilbage og trives i bedste velgående. Det er snart mange år siden, den blev overtaget af en ny ejer og moderniseret over det hele. Det er kun få aftener om ugen, hvor der ikke er lys i salen, – optaget som den er hele året rundt.

Frøslev havde sit eget frivillige brandværn, der blev oprettet i 1886. Frits var også medlem; vi boede ikke længere væk fra byen, end at vi sagtens, også om natten, kunne høre når der var brandalarm. Han fik det job at passe motoren, og det var lige noget for ham. I 1956 blev der holdt 70 års jubilæum på kroen, og der var sendt indbydelser ud til andre frivillige brandværn i omeg-

nen. Det blev på alle måder en vellykket fest. En af de indbudte brandmænd sagde: »Vi kommer snart igen!«

Det gjorde de rigtignok også, endda hurtigere end de havde drømt om. Dagen efter, den 7. maj, udbrød der brand i Frøslev Mose, og ilden bredte sig hurtigt til den store Frøslev Plantage. Alle brandværn i vid omkreds blev alarmeret, foruden soldaterne i »Padborglejren«, som »Faarhuslejren« var blevet omdøbt til, efter at fangerne var blevet frigivet og militæret rykket ind den 1. november 1949. Også mange frivillige deltog i brandslukningen, bl.a. ved at pløje brandbælter. Det tog flere dage, før ilden var under kontrol, og der måtte stadig holdes vagt. Lugten af brand hang i luften lang tid efter at ilden var slukket.

Nye tider

Et år efter krigen havde vi jo fået vor førstefødte, Christian, og fire år senere fik vi endnu en dreng, som fik navnet Henry Hesselholt Jessen. De to drenge voksede godt til. Christian gik ud af skolen i ottende klasse og begyndte som bydreng på Padborg jernbanestation. Dengang var det eftertragtet at blive fast ansat ved staten. Christian blev også på stationen, indtil han indkaldtes som soldat til »Slesvigske Fodregiment« i Haderslev. Herfra kom han til Post- og Telegrafvæsenet, og er nu ansat ved Tele Sønderjylland i Aabenraa.

Henry tog realeksamen og blev antaget som maskinarbejderlærling på Danfoss. Der er han fortsat, nu som værktøjskonstruktør.

Hjemme i Felstedskov stod tiden heller ikke stille. Min søster Christine og hendes forlovede havde holdt bryllup og kom til at føre forretningen videre, og så flyttede far og mor ind i lejligheden ovenpå.

På Frøslev Kaadnermark var det lykkedes for os at få lagt lidt penge til side på kistebunden. Frits' forældre havde ikke megen plads til rådighed i deres to stuer, og vi var enige om, at så meget som de havde hjulpet os, havde de i hvert fald fortjent at få en bedre bolig. Vi købte et lille hus med have til i Padborg, malede, tapetserede og gjorde det hele i stand fra ende til anden. Efteråret 1952 var det færdigt, så de kunne flytte ind. Der var mange på deres alder i Nygade, og de blev glade for at bo der.

Svigerfar kunne dog ikke helt undvære bønderiet. Han kom hver dag cyklende for at give et nap med og få en liter mælk med hjem. Svigermor havde ikke cyklet i flere år. Hun kom en gang imellem med rutebilen, der kørte ud til Padborglejren efter at lejren var blevet bemandet med soldater.

Nogle år efter krigens afslutning fik Padborg vokseværk. Flere og flere speditører og vognmænd slog sig ned i grænseområdet, – der blev bygget allevegne. Kommunen måtte til at skaffe flere byggegrunde og var interesseret i et område på Frøslev Kaadnermark. Vi fik også en henvendelse om, at de ønskede at

købe noget jord, der hørte til vor ejendom. Hvis vi nægtede at afstå arealet, ville det blive eksproprieret.

Det blev til mange forhandlinger om prisen, inden Frits sagde ja til handelen. Kommunens repræsentanter blev snart klar over, at han ikke var nem at overtale. Sønderjyderne har jo ord for at være stædige, han lod sig ikke rukke. Omsider blev de dog enige om beløbet, og det blev betalt kontant.

Vor ejendom var nu nedlagt, og kun 4.000 m² jord var tilbage omkring bygningerne. Men så var der råd til en ombygning. Hele beboelseshuset blev nu moderniseret, hvad det også i høj grad trængte til. Den store, gamle skorsten blev revet ned til grunden. De rustne blikplader blev fjernet, der kom nyt tag på, og nye vinduer blev sat i på sydsiden af huset. Vi fik centralvarme, badeværelse, fliser i køkkenet og elektrisk komfur.

Da alt det var betalt, mente Frits, det var mere sikkert at sætte resten af pengene i fast ejendom end i banken. Vi var så heldige at kunne købe 30 ha frijord uden bygninger i Bovlund, Nørre Rangstrup kommune. Det blev bortforpagtet til to bønder indtil oktober 1993. Derefter var udlejningen ikke mere rentabel, og det blev solgt.

Rundt omkring, hvor vi boede, var store maskiner i gang med at gøre arealet byggemodent, og det varede ikke længe, før de første bygninger skød op. Industriområdet bredte sig.

Når jeg nu om aftenen ser det hav af lys, der er over industriområdet, tænker jeg på Frits' oldemor, – hun var nemlig synsk. Dengang hun for mange år siden, da ingen kendte til andet end petroleumslamper, spæede, at der engang ville komme mange lys på Kaadnermarken, så mange, at de kunne oplyse det hele, lo man ad hende, – og hvad nu?

Efter at jorden og dyrene var solgt, blev vores hverdag helt anderledes. Frits prøvede i et par år forskelligt arbejde og fandt til sidst ud af, at han havde mest lyst til havearbejde, og det var der nok af i både Padborg, Bov og Kollund, langt mere end han kunne overkomme.

Årene gik. Frits' forældre fyldte snart 80 år. Hans far klarede sig stadig godt, men hans mor havde svært ved at overkomme den daglige rengøring og madlavning. Det var ved at blive en trist tilværelse for dem begge, og sådan kunne det ikke blive ved med at gå. Vi måtte finde en udvej, og så blev der igen sendt bud efter håndværkerne. Halvdelen af den tomme stald blev bygget fuldstændigt om til en moderne lejlighed. Sidst i april 1967 kørte Frits til Padborg for at hente sine forældre hjem til Kaadnermark. Vi havde købt bil tre år i forvejen.

De fik et par gode år sammen og kunne i februar 1969 fejre guldbryllup. Fra en bekendt havde vi fået et vink om, at beboerne i Frøslev regnede med at guldbrudeparret ville køre gennem byen om aftenen ca. kl. 10. Det ville de

Anlægget frem til 1976-78 af motorvejen, det nye toldområde og de mange speditionsfirmaer nordvest for Frøslev blev enden for ejendommen på Frøslev Kådnermark. På dette luftfoto fra 1992 aner man resterne af Jessen-ejendommen, hvor de to pile mødes. Foto: Ernst Winckelmann.

gerne, og det var som et triumftog. Vi var fire biler, der i langsomt tempo kørte ned ad Nørregade og fortsatte ud gennem Vestergade. Der var levende lys i alle vinduer, overalt stod folk udenfor og vinkede, og jeg kunne se, hvor det glædede de to gamle mennesker. De boede hos os til det sidste. Svigermor døde i 1970, svigerfar i 1975.

Frits og jeg var nu alene tilbage på ejendommen. Men det blev kun kort. Den 8. december 1975 døde min kære mand – blot ti måneder efter sin far.

Da brast det for mig – jeg kunne ikke mere. En svær tid fulgte. Da jeg var kommet gennem det værste, kunne jeg nok indse, at det i længden ikke duede, at jeg blev boende på Kaadnermark. Ejendommen var jo nedlagt, men der var alligevel et stort areal at holde rent omkring bygningerne, der var alt for store til en enlig. Udbygningerne stod tomme, og det hele krævede vedligeholdelse.

En anden ting var, at industrien havde fortrængt det rolige landboliv. Et stort toldområde var blevet opført ganske tæt ved. Store kølevogne og lastbiler osede og larmede døgnet rundt, inden de fortsatte sydpå over grænsen. I samråd med mine sønner besluttede jeg at købe hus i Padborg og i første omgang udleje stuehuset på Kaadnermark – det blev solgt et år senere.

Vi købte et solidt hus med kælder, der var bygget i 1967. Der var en god have til, og her fik jeg plads til buske, blomsterløg og stauder fra vor dejlige have på Kaadnermark.

Pensionistglæder

Jeg flyttede til Padborg den 20. november 1976 og er glad for at bo her, hvor der er flinke naboer.

I Bov Sogn er der, ligesom så mange andre steder, en frivillig besøgstjeneste, og da jeg havde både tid og lyst, meldte jeg mig til det. Som besøgsven fik jeg Bothilde Hansen, »æ Skoelmestekuen« i Kollund, og jeg kunne ikke have fået nogen bedre.

Vi havde een stor fælles interesse, – kærligheden til Sønderjylland. Historien, landskabet, fortidsminderne og ikke mindst den kønne sønderjydske dialekt. »Æ Skoelmestekuen« havde skrevet utallige digte på sønderjydsk, men var nu næsten blind. Det var meget svært for hende, der altid så gerne ville læse, skrive eller lave håndarbejde, og det glædede hende, når jeg sad og læste højt for hende en times tid. Hun fik mig også i gang med at skrive vers på sønderjydsk; det blev dog ikke til så meget i sammenligning med, hvad hun havde kunnet præstere. Det sker dog af og til, at jeg bliver spurgt om at læse mine digte op i forskellige foreninger, og det siger jeg med glæde ja til.

Jeg besøgte »Tilde« – »æ Skoelmestekuen« – en eftermiddag i hver uge, og det var interessant at høre hende fortælle om alt, hvad hun havde oplevet for længe siden, da Sønderjylland hørte med til det tyske rige.

Sommetider, mens jeg var der, kom Kæthe Hinrichsen, der var hendes nabo, også ind til en kop kaffe. Når vi tre sad og snakkede sammen, prøvede vi nogle gange for sjov, hvor mange gamle sønderjyske ord, vi kunne huske.

Bothilde Hansen blev 87 år og døde i 1984. Efter hendes begravelse sagde Kæthe til mig: »No må do it glem vos hænée i Kollund«. Og så fortsatte jeg med at være hendes besøgsven indtil hendes død i 1991. Kæthe Hinrichsen blev 93 år.

Efter de to gamle damers død meldte jeg mig ud af besøgstjenesten. Vi havde nemlig i mellemtiden åbnet »Kirkens Korshærs« Genbrugsbutik i Padborg. To af mine bekendte havde i nogle år været medarbejdere ved en sådan butik i Aabenraa og medbragt brugt tøj fra Padborg og omegn. Hvorfor ikke selv beholde tøjet og åbne en butik i Padborg?

Det var en god idé, og vi var til at begynde med seks damer, der fik lejet og indrettet et meget forsømt lokale i en kælder. Vi puklede i et par uger med at gøre rent, male, anbringe hylder, stativer o.s.v. Til opvarmning var der kun en gammel utæt kakkellovn, som slugte en masse brændsel, og varmen røg lige op gennem skorstenen. Senere fik vi et par elektriske radiatorer, men det blev en dyr opvarmning.

I fem år havde vi butikken, som blev åbnet den 7. august 1984, men beligheden var ikke god, så da vi fik chancen for at leje et lokale »på strøget« slog vi til. Der er god plads og udstillingsvinduer lige ud mod gaden. Nu er vi 23 medarbejdere, og salget er tredoblet. Alt overskud bliver i Danmark og

Ejendommen på Frøslev Kådnermark efter ombygningen i 1967. Privateje.

sendes til hovedkontoret i København, hvorfra det så bliver anvendt der, hvor behovet er størst, – blandt mennesker, der er havnet så langt nede i elendigheden, at de er opgivet af det sociale system.

Foruden arbejdet med butikken holder vi den første torsdag eftermiddag i hver måned »Åbent Hus« i konfirmandstuen »Kirkeladen« i Bov Præstegård, hvor alle, uanset alder, er velkomne. Vi skiftes til holdvis at sørge for baging af boller, lagkager og småkager samt borddækning, kaffe og opvask. Der er forskellig underholdning med foredrag, sang og musik, lysbilleder, oplæsning el.a. Der plejer at være 40 – 50 besøgende, mest ældre, der er glade for at hygge sig og få en snak med gamle bekendte i kaffepausen. I juni måned tager vi på en eftermiddagsudflugt i omegnen.

I Felstedskov hos min søster og svoger gik det ikke mere så godt med forretningen, efter at de store supermarkeder var dukket op. Små butikker kunne ikke konkurrere med priserne og blev tvunget til at lukke. Sådan gik det desværre også på Hesselholt.

Efter fars død i 1952 blev mor naturligvis boende på Hesselholt hos min søster og svoger, indtil hun efter mange års forløb kom på plejehjem i Aabenraa. Jeg er glad for, at jeg var hos hende den dag hun døde – det var i 1981.

Hver sommer tager jeg to uger på pensionisthøjskole, og det ville jeg meget nødtigt undvære. Det kan naturligvis ikke sammenlignes med at sidde på skolebænk og lære lektier. Kursister fra alle egne af landet mødes på højskolen,

kalder hinanden ved fornavn og er som een stor familie. Hvad vi er og hvad vi har bliver ikke diskuteret, – ligeså lidt som politik.

Der er mange valgfri fag, også kreative. Man kan f.eks. gå til foredrag, lysbilleder, sang og musik, gruppearbejde og lignende om formiddagen, og om eftermiddagen i værkstedet, hvor der bl.a. er syning, keramik, tegning og maling. Allerede som skolepige havde jeg stor lyst til at tegne og arbejde med farver, men aldrig haft tid til det før nu.

Tiden går hurtigt, alt for hurtigt på et højskoleophold. Der sker noget hele tiden, alle timer er besat, kun afbrudt af en hvilepause midt på dagen efter middagsmaden. En halv- og en heldagsudflugt til skønne egne i Danmark bliver der dog altid tid til. Efter afskedsfesten den sidste aften går det atter hjemad, og der går et par dage med at fordøje al den megen visdom, før man igen er i den gamle gænge.

Jeg har flere gange hørt ældre folk sige, at de ikke ved, hvordan de skal få tiden slået ihjel. Det er ikke rigtigt: Tiden skal ikke slås ihjel. Den har vi fået for at bruge og udnytte den på bedste måde. Selvom man bliver gammel, er der stadig noget at glæde sig over, når blot man har øje for det, – de bedste glæder er gratis.

Frits og jeg ønskede tit, at vi kunne holde ferie en uges tid og tage lidt ud og se os om; måske en tur til Norge. Men det kunne ikke lade sig gøre. Arbejdet skulle passes, – og så blev det for sent.

Nu tænker jeg ikke mere på at rejse til udlandet; der er så mange smukke egne herhjemme, hvor jeg aldrig har været.

I min alder er det herligt at have energien og virkelysten i behold, og blev mit livsforløb ikke som et H. C. Andersens eventyr, så er det dog eventyrligt, hvad vor (min) generation har oplevet af store, nationale begivenheder og værdifuld udvikling siden Genforeningen i 1920. Hele min tilværelse har været og er stadig indholdsrig. Der er altid noget at glædes over, når blot man har øje for det. De bedste glæder er gratis. Ser vi på verdenskortet, er vort fædreland kun som en lille ubetydelig plet, men

»Jeg vil ikke bytte med nogen mand på jord
og jeg vil aldrig flytte fra denne plet i nord,«
fra denne lille oase, der hedder Danmark.

Blikket blev rettet mod nord

af *Emil Schrøder*

Den tyske kapitulation i maj 1945 blev indledningen til store omvæltninger i Sydslesvig. Tusinder og atter tusinder søgte kontakt til det danske. For mange blev det et varigt sindelagsskifte.

Emil Schrøder er en af de mange, som skiftede sindelag. Han er født i Slesvig i 1928 og voksede op i en tysksindet familie. Hans erindringer tegner et billede af de vanskelige forhold i tiden lige efter krigen. Og de illustrerer nogle af de mange impulser, som kunne føre i dansk retning. Skridt for skridt blev Emil Schrøder dansk. I 1957 fik han dansk lærereksamen, og i 1965 dansk indfødsret.

»Man fødes ikke dansk, det er noget man bliver«

Johannes V. Jensen

Arbejdsdreng hos englænderne

Et uforglemmeligt billede fra maj 1945, nærmest symbolsk: Ved indgangen til hotellet »Stadt Hamburg« i Slesvig står en engelsk vagtpost på den ene side og en tysk på den anden, begge bevæbnet. Den sidste stadig 100 % soldat, ansigtet som mejslet i sten, tøjet korrekt, geværgrebet præcist. Den første derimod nærmest skødesløs, en civilist i uniform. Ubegribeligt, at England havde vundet krigen! Når man så de britiske soldater, der traskede gennem byen med hænderne i lommerne og med opslåede frakkekraver, forstod man det endnu mindre. Englændernes tilstedeværelse i deres khakifarvede battledress og deres fremmedartede køretøjer prægede fra nu af gadebilledet i Slesvig.

Jeg kunne ikke fortsætte med at læse til lærer på det tyske seminarium i Ratzeburg, for skolen var blevet lukket, og lærerne skulle afnazificeres. Derfor meldte jeg mig på arbejdsformidlingen. Sammen med nogle andre arbejdsløse blev jeg sendt til trælasten i Slesvig-bydelen Frederiksberg, hvor vi skulle flytte brædder. De fleste af os arbejdede dog kun til middag. Vi blev nemlig jaget væk af indehaveren, fordi vi havde smidt brædderne ned fra de store stabler i stedet for at række dem ned. Det resulterede i, at nogle af dem revnede eller blev snavsede. Desværre havde ingen gjort sig den ulejlighed at forklare os, hvordan vi skulle have båret os ad.

Nå, vi meldte os igen på arbejdsformidlingen og blev denne gang sendt til »Friheden« på Holmen, et kaserneanlæg for marineflyvere i nazitiden. R.A.F. (Royal Air Force) havde nu overtaget den. I dag er området kaserne for Bun-

*Emil Schröder. Pasfoto 1950.
ADCB personarkiv P 318.*

deswehr. Vores arbejde bestod i at rydde op, og det var også tiltrængt. Ved fyraftenstid passerede vi vagtposten; men da det viste sig, at kontrollen foregik noget lemfældigt, lykkedes det af og til at smugle forskelligt med ud, bl.a. corned beef, som jeg ikke kendte, men som smagte ganske fortrinligt.

Efter otte dages forløb på »Friheden« fik jeg en ny arbejdsplads hos besættelsesmagten. Organisationen hed »Salvage«. Mellem Husumerbaum og Karpfenteich lå et teglværk. Det skulle indrettes til depot for materiel fra den tyske værnemagt. Og efterhånden som flere og flere englændere blev sendt hjem, blev ligeledes deres tilbageblevne materiel opbevaret her.

I de første uger kørte vi rundt til grusgravene i Slesvigs omegn for at hente kampesten. De blev tippet ned i ringgraven, hvor ellers stenene blev brændt. Langsomt, men sikkert blev den fyldt op. På den måde blev der skabt en kæmpemæssig hal, hvor tekstiler m.m. blev sorteret og opbevaret. Ligeledes blev tørreskurene taget i brug som oplagringsplads. Bulldozere og gummigeder planerede terrænet, også den forhenværende lergrav. For første gang i mit liv så jeg disse grådige maskiner æde sig gennem landskabet, der snart blev fuld-

stændigt forvandlet, og resultatet var store arealer, hvor der blev stablet alskens sager op lige fra æsker med aluminiumsnitte til motorer.

Da vi ville »organisere« nogle trækasser, truede en engelsk løjtnant os med sin pistol. De blev jo alligevel ødelagt, og vi kunne godt have brugt dem, da de var yderst velegnede til kaninbure. Vi var nu desværre nødt til at droppe sagen; men der var meget andet, vi kunne bruge og nemt tage med hjem, uden at nogen ville opdage det, f.eks. halstørklæder og strømper, der omgående blev trevlet op. Af garnet, som helst blev farvet med det samme, blev der strikket nye beklædningsgenstande.

I begyndelsen oprådte englænderne som herskere over for os, der kun havde at adlyde, for vi var »fucking Germans«. De måtte kun tale med os i det omfang, arbejdet krævede det.

Utvivlsomt frygtede de tyskerne endnu, hvad følgende lille episode måske kan belyse: Befolkningen var tvunget til at aflevere enhver form for skyde- og stikvåben. Selv knive over en vis længde faldt ind under forbudet. I en grusgrav i nærheden blev alt smadret, lige fra de dejligste antikviteter til de mest moderne håndvåben fra Den anden Verdenskrig. Vi tog fat i bøsseløbet, slog skæftet af al kraft mod en stor sten og smed det ødelagte våben over i en bunke. Den vagthavende soldat, selvfølgelig bevæbnet, afbrød vredt og kommanderede, at det skulle gøres grundigere, for disse »fucking Germans« var så satans dygtige, at de sagtens kunne få geværene til at skyde igen. Så hamrede vi løs mod stenen en ekstra gang. Desværre måtte vi ikke forinden undersøge magasinerne for at se, om der endnu befandt sig patroner i dem. Det var af hensyn til soldatens sikkerhed. Det blev dog farligt, også for den vagthavende, da vi hældte benzin over det hele og satte ild til. Da knaldede og piftede det nok så lystigt.

Bittert var det for os at se soldaterne spise. Sultne stod vi i nogen afstand og betragtede den dejlige mad, som blev serveret i så rigelig mængde, at de ikke kunne spise op; men vi fik ikke en bid, og alle levninger blev smidt i affaldstønden til grisefoder. De måtte vistnok ikke give os noget af maden.

Med tiden ændredes forholdet, først selvfølgelig for pigerne, der hjalp til i køkkenet. Iblandt dem var der en tøs fra vores kvarter. I en af middagspauserne lagde vi mærke til noget mistænkeligt. Vi så hende og en af chaufførerne gå hen til en lastbil med presenning. Hun kravlede op bag i den, mens han startede motoren; men i stedet for at køre bort bakkede han mod et af tørreskurene. Så standsede han motoren, steg ud, gik bag om bilen og klatrede op til hende. Straks forstod vi, hvad der skulle ske og listede ind i bygningen og derfra hen til skuret. Den øverste del af muren bestod af vandrette brædder, der var skråtstillede, sådan at luften frit kunne komme ind. Vi havde med andre ord den bedst tænkelige »balkonplads« og kunne iagttage samlejet. Til

sidst gav han hende forskellige levnedsmidler og cigaretter, som han tog frem fra det ene hjørne. Nu skyndte vi os ned og nåede tids nok frem til at se ham klatre ned, og da han vendte sig om og fik øje på os, var han straks klar over, at vi vidste, hvad han havde forlystet sig med i bilen og blev blussende rød. Vi sagde ikke et ord til ham; men da tøsen viste sig, hånedes vi hende.

Dagen efter kørte en arbejdskammerat og jeg med ham til Holsten for at hente gasflasker. Undervejs tog han nogle fotografier frem af sin kone og sine børn. Han holdt oprigtigt af dem og ville gerne have været hjemme hos dem; men den forbandede krig var skyld i det hele, og det kunne han nok have ret i.

Som regel hørte jeg til det hold, der var tildelt chaufførerne, og efterhånden kom vi på en mere fortrolig fod med dem og fandt især hurtigt ud af, hvem der var gavmild, og hvem der var nærig. Det var bl.a. vigtigt, når vi skulle vaske deres »cars«. Først blev der brugt rigeligt med vand, og så fik lakken en omgang med dieselolie, så bilerne kom til at skinne og se ud som ny. Når »driveren« var tilfreds med resultatet, kunne man være heldig at få nogle cigaretter. Det samme kunne ske undervejs i bilen, når han tog sig en smøg, så fik man gerne en med. Første gang sagde jeg, at jeg var ikke-ryger, og så puttede han pakken i lommen igen. Næste gang sagde jeg dog »ja tak«, for cigaretter var meget værd dengang som betalingsmiddel; men desværre krævede han cigaretten tændt, og så var der ikke andet at gøre end at ryge den. Nogle gange kunne jeg dog se mit snit til at slukke den efter at have røget lidt for så at tage den med hjem til min far, der var vendt hjem fra krigen. Af og til kunne jeg desuden nå at samle chaufførens skod op. Det var iøvrigt blevet et ganske dagligdags syn at se folk bukke sig efter cigaretskod i rendestenen.

Arbejderne på denne arbejdsplads kom fra alle mulige samfundslag, der på grund af tidens ugunst tilfældigt var havnet her. Der var gamle og unge, hjemmehørende og flygtninge. I pauserne kunne man således høre en ældre skuespiller fra Königsberg deklamere af Goethes og Schillers dramaer, mens en bleg splejs andægtigt lyttede til. Eller man kunne se en fortvivlet kunstmaler gå fra den ene til den anden og spørge, om man ikke havde en farvelade liggende derhjemme. Jeg gav ham min.

I timevis kunne vi stå i en lang række og kaste benzindunke til hinanden, hvorved man kom til at dreje hovedet fra den ene side til den anden. Som regel foregik det i en jævn rytme; men for sjovs skyld kunne tempoet pludselig blive sat op. Ganske vist faldt nogle af dunkene så på jorden; men de kunne altid blive samlet op senere. Det var vældig morsomt, dog kun til jeg fik en af dem i hovedet. Den ramte mig lige over øjet, og blodet strømmede ned. Nå, skidt med det, der fik jeg reddet mig en fridag.

I en længere periode hjalp jeg til hos snedkeren. Vi startede med at skru

kom্পashuse fra hinanden. De var lavet af det fineste mahognitræ. Arbejdet blev gjort meget omhyggeligt, for der måtte absolut ikke være skruer eller søm i træet, da det skulle høvles bagefter. Da vi havde tilstrækkelig mange brædder, kørte vi til et byggefirma ved domkirken, hvor de skulle køres gennem høvle-maskinen. Ejeren så rødt, for han frygtede med rette, at vi kom til at ødelægge hans kostbare maskine, og reservedele var det sikkert umuligt at få; men han turde ikke sige nej. Arbejdet skred frem uden problemer; men pludselig lod der et knald, og skaden var sket.

Snedkeren fremstillede nu møbler og småting til englænderne. På et tidspunkt blev dette arbejde dog afbrudt for at bygge et vagtskur og for at sætte en bom op. For at skåne vores egne klude var vi begyndt at tage engelsk uniform på. Jeg var således sergent i R.A.F. Ingen tog anstød af det, og vi syntes, det var vældig sjovt, når lastbilerne måtte standse foran bommen og vente, til vi kom ud for at give fri passage. Chaufførerne blev som regel siddende i deres biler; men en skønne dag steg en af dem ud og kom hen til mig, gjorde honnør og spurgte om noget. Jeg hilste igen og svarede på gebrokkent engelsk. Han studsede og må vel bagefter have klaget hos løjtnanten, og fra da af blev det os forbudt at gå i militærtøj.

Englænderne benyttede også en bygning ved rebslageriet, der lå i nærheden. Det blev depot for gamle melsække. Området blev ikke bevogtet, og det var let at komme ind i huset. Efter fyraften sneg vi os derind og gik i gang med at ryste sækkene, og det var forbløffende, hvor meget dejligt snehvidt hvedemel, der stadig befandt sig i dem. Min mor var mere end henrykt, for vi fik færre og færre rationeringsmærker, og nu kunne vi endelig få lidt mere at spise. Ganske vist kunne noget af melet være lidt muggent; men det gjorde ikke spor. Hver gang, vi hentede en ny portion, lagde vi mærke til et tysk automatisk gevær i en vinduesbænk. Det lod vi dog ligge.

Vi slog os igennem

I slutningen af november 1945 sluttede mit arbejde hos englænderne, og jeg var atter arbejdsløs.

Allerede inden min far var kommet hjem fra krigen, og onkel Heini fra Hamborg endnu boede hos os, tog vi ud i skoven med vores lille trækvogn, bevæbnet med økse og sav. Der gik vi i gang med at fælde et passende lille træ. Arbejdet foregik støt og roligt; men hele tiden lyttede vi og var parat til at stikke af, hvis vi skulle blive overrasket. Når træet faldt med et brag, gav det genlyd i hele skoven, og vi lyttede med tilbageholdt åndedræt og bankende hjerte. Derefter blev stammen og grenene skåret op i passende stykker, og med

tungt læs asede vi hjemad. Hugsten foregik som regel tidligt om morgenen ved 4-tiden og helst i diset vejr, for så var der ringe udsigt til, at vi mødte nogen. Vi hentede bl.a. en stor slank ask, der egnede sig fortrinligt som antennemast. Vi brugte cyklerne til transporten. Min onkel, der havde mistet sit ene ben på halvøen Krim, klarede alle strabadserne. Han havde en enestående udholdenhed og energi og var i besiddelse af en overraskende koldblodighed i modsætning til min far, der nærmest rystede i bukserne og fik ondt i hjertet og som mente, at dette var værre end forholdene under krigen. Selvfølgelig tog vi også kvas og tørre grene, der kunne fyres med i komfuret. Hvis der ikke lå nok på jorden, klatrede jeg op i træerne og savede døde grene af. Senere ryddede vi stubbene. Meget hurtigt lærte vi, at der var forskel på træer. Til at begynde med sled man med en bøgestub i flere timer og kunne ikke komme nogen vegne med den, for så til sidst at måtte opgive med en ed og så prøve ovre ved en granstub, som straks viste sig at være mere medgørlig. Nu kunne vi fint benytte de spidshakker, vi havde »fundet« i det nedlagte teglværk; men det var alligevel et hestearbejde at grave stubbene op, at køre dem hjem, at skære dem i passende længde og så at kløve dem med kilerne. Kroppen var tit badet i sved. Det var afgjort nemmere at »organisere« nogle af de nye jernbanesveller, der lå langs med skinnerne, og som var beregnet til udskiftning af de gamle.

Alle, der havde mulighed for det, skaffede sig brændsel på denne måde, forudsat at de ejede værktøj eller kunne låne noget. Men selv det bedste redskab blev hurtigt sløvt, og nu fik vi gavn af værktøjskassen, som vi havde fået fingre i i kapitulationsdagene. Heri lå file og et apparat til at lægge savtænder ud med. Naboerne henvendte sig snart til os for at få ordnet deres save. Der skulle betales med naturalier, helst kød, brød, tobak el.lign. Senere, da tørveproduktionen var kommet i gang, tiltuskede vi os adskillige læs af dette brændsel.

Selv om vi sandelig skaffede meget til huse, var det ofte alligevel ikke nok. Det kunne knibe med at få varmet køkkenet op, og i regelen blev der kun fyret dér. Komfuret stod midt i rummet, og flere meter lange kakkelovnsrør førte til skorstenen for at forhindre, at varmen forsvandt ud i den blå luft.

Mændene kunne aldrig få nok at ryge, og de, der havde have, dyrkede selv tobak. Vi tilplantede således næsten halvdelen af jorden med enten russisk bondetobak, der havde gule blomster og små ovale blade, eller med virginia, der blev større, og som havde lange, spidse blade og røde blomster. Bladene blev trukket på snor og hængt til tørre på loftet. Når de fik gule pletter, blev de taget ned, stablet og udsat for pres i nogle dage. Somme tider blev de forinden stænket med svedskesaft el.lign. Derefter gærede de tilpas og blev rullet sammen til store cigarer og skåret fint. Det skete med »brødmaskinen«, som vi konstruerede af en brødkniv. Det gik udmærket. Stænglerne blev taget

fra og skåret for sig, for intet måtte gå til spilde, og på den måde fik vi en anselig portion tobak; men den skulle også række frem til næste års høst. Snart dukkede »gode« venner op med piber med stort pibehoved; og sådanne venner måtte nøjes med stænglerne.

Mine forældre blev meget glade, da mine søstre fortalte, at man kunne få cigaretter som betaling for at vaske for engelske soldater, der var stationeret på flyvepladsen Jagel knap 10 km fra vores bopæl. Denne lange strækning gik de herefter en gang om ugen. De fulgte jernbanesporet for at afkorte vejen og kom hjem med et stykke kærnesæbe og en stor bylt tøj. Det blev lagt i blød, og så blev der fyret op under gruvedlen, hvor tøjet blev kogt en times tid. Derefter skrubbede og gnuddede mor det på vaskebrættet. Så skyllede hun det flere gange og hængte det op på tørresnoen. Tøjet skulle derefter rulles eller stryges. Det blev tit en lang og hård arbejdsdag; men det var umagen værd, for cigaretterne kunne byttes til levnedsmidler. Vi kunne have fået mere mad, hvis ikke far havde røget en del af cigaretterne; men det var der ikke noget at gøre ved. Vi havde det dog afgjort bedre end i de familier, hvor manden tog af børnenes rationeringsmærker for at få tiltusket sig tobak.

Ugen efter afleverede pigerne det rene tøj og hentede nyt snavset. De blev ofte lovlig længe væk og kom måske først hjem efter mørkets frembrud, og så blev vi urolige for dem. Til slut nægtede de at gå mere, for soldaterne kunne blive lidt for nærgående; men min far tvang dem til at fortsætte, og så gik de grædende. Jeg tror, at de til sidst benyttede sig af en nødløgn og sagde, at soldaterne ikke længere ville have vasket, eller at de var blevet hjemsendt.

En af kammeraterne i gaden opholdt sig illegalt hos forældrene. Han havde tilhørt Waffen-SS, havde sidst været i Norditalien og var taget hjem for at undgå fangenskab. En skønne dag blev han hentet af det engelske militærpoliti og fløjet til en lejr i England. En pige, der var kæreste med en englænder, havde røbet ham. Han kom dog snart tilbage på grund af sin unge alder.

Hverdagen var stadig bestemt af kampen for det daglige brød, og jævnligt gik vi til en hesteslagter i den anden ende af byen, for der fik man dobbelt så meget kød for sine rationeringsmærker. Vi stod i kø i timevis, og ikke alle var så heldige, at de fik noget. Vi cyklede også til omegnens mejerier med vores mælkespande for at få lidt ekstra skummetmælk.

En af vore naboer var chauffør ved trælasten. Han havde mulighed for at smugle finérplader ud af lageret, og for tobak fik vi nogle af dem. Hele november og december 1946 fremstillede vi legetøj, som vi byttede mod levnedsmidler. Denne jul havde vi rigelig med mad.

Nogle gange har jeg i min fritid hjulpet en malermester med at hvidte lofter og male vægge. Som tak for hjælpen fik jeg et måltid mad, selv om de ikke havde nok selv. Der var en snes børn, og ved spisningen sad husfaderen for

bordenden med en lang stok for at holde styr på hele flokken. Han smurte selv madderne, og det var sandelig et kunststykke, for ét æg skulle række til dem alle.

Det stod også sløjt til med beklædningen. Lige efter kapitulationen gik jeg iført min fars langskaftede SS-støvler og sorte spidsbukser og med hans grå hat. Alle dele var lidt for store. Senere fik jeg på en eller anden måde anskaffet noget andet. Jeg kan huske blå sømandsbukser med svaj og en hvid vindjakke. En frakke blev syet af gummieret lærred, som vi tilfældig fik fat i. Skoene havde træsåler eller var jernbeslåede. Vi reparerede dem normalt selv, og vi havde alt til formålet lige fra trefod til træpløkker.

Vi havde forøvrigt fået brev fra Erwin, en af mine klassekammerater fra seminariet, der engang havde tilbragt sin sommerferie hos os. Han opholdt sig i en fangelejr og kunne kun blive løsladt, hvis han kunne henvise til en adresse i en af besættelseszonerne. Hans forældre havde boet i Vestpreussen (i dag en del af Polen), og han anede ikke, hvor de opholdt sig. Han spurgte derfor, om vi ville tage imod ham. Jeg fik mine forældre overtalt til det, selv om de ikke var begejstrede. Det lykkedes derefter at finde en læreplads til ham hos en snedker i vores bydel. Han boede hos os i et par år.

I murerlære

Kort efter at jeg var blevet arbejdsløs, kom der besked om, at alle ledige skulle give møde i salen i restaurant »Großer Baumhof«. Efter en lægeundersøgelse dér ville man blive sendt til kulminerne i Ruhrområdet. Det ville jeg meget nødig. Der fandtes kun én udvej: at få beskæftigelse med det samme! Min far arbejdede som murer i et lille byggefirma, der kun bestod af ham selv og mesteren, der var en fjern slægtning til min mor. Han havde endnu aldrig haft en læredreng, men gik med til at tage mig. Med en skrivelse, der bekræftede den indgåede lærekontrakt, ilede jeg til mønstringen, hvor jeg fremviste den og omgående fik lov til at gå hjem igen.

Den 1. december 1945 begyndte min 3-årige uddannelse. Der fandtes så at sige ingen materialer, og i dagevis sad jeg i skuret og knuste hårde cementklumper med hammeren. Ellers brugte vi ler, og hvis vi var heldige, kalk og chamotter. Det sidste bruges til at mure ildfaste sten med. Vi udførte kun småreparationer, og som regel drog vi af sted med en spand mørtel i den ene hånd og noget værktøj i den anden for at udbedre nogle huller i murværk. Hvis arbejdsstedet lå længere væk, benyttede vi enten cyklen eller kærren. Skulle der hvidtes et hus, repareres et tag, en skorsten eller tjæres et paptag, tog vi også en stige med. Desuden murede vi gruekedler op eller istandsatte dem. Jævnligt

Emil Schrøder murer en skorstenspipe på Gottorpskolen 1951. Foto i personarkiv P 318.

måtte jeg hen til en tjærepapfabrik og kravle ind i ovnene for at udbedre skader. Næsten ethvert hus havde fået tildelt flygtninge, og overalt manglede der ildsteder. I mange tilfælde var det umuligt at slutte dem til en skorsten; men så blev kakkelovnsrøret ført ud gennem et af vinduerne, der blev muret til.

Både mester og far arbejdede først og fremmest hos kunder, der kunne lokke med et eller andet. Men oftest kunne de kun give småting, for de havde ikke ret meget selv. Meget tit skaffede folk selv de materialer, der skulle bruges, for mesteren fik sjældent tildelt noget, og så kun i utilstrækkelige mængder.

Vi kunne godt lide at komme i et bageri, for dér fik vi »sort« brød. Bageriet arbejdede for englænderne og bagte derfor også kager, hvorfor der altid var noget kagesmuld på bordene.

Tanken om den daglige mad spillede en enorm rolle, og vi spiste alt, hvad vi kunne få fat i. Således husker jeg med taknemmelighed nabokonens dejlige vælling, kogt på sødmælk, for normalt fik vi kun skummetmælk. Vællingen var lidt sveden, og hendes børn var kræsne. I stedet for at smide maden væk, tilbød hun mig den, og gryden blev tømt med stort velbehag. Mesterens kone gav mig også lidt i ny og næ, f.eks. piskede hun saft og sukker sammen til en dejlig creme, der smagte vidunderligt.

Da vi nærmede os høsten 1946, gik Erwin og jeg tit ud på »markvandring«, enten for at hente hestebønner, kartofler, kålroer eller korn. Det hændte selvfølgelig, at vi blev opdaget; men vi nåede altid at slippe væk i tide. Vi huskede hver gang at løbe i en anden retning, end vi boede. I begyndelsen fik vi korn ved pænt at sanke aks på stubmarkerne; men det gav kun et magert udbytte, hvorfor vi fandt på at skære aksene af stråene på de ikke-høstede marker og sidenhen af negene. Hjemme gned vi kernerne ud, tørrede dem og malede dem i kaffemøllen. Af melet blev der sædvanligvis kogt grød, hvortil der serveredes »frugtsaft«, der bestod af vand og rød farve, tilsat sakkarin. Selvfølgelig fik vi bedre mad på festdage, hvor mor endog kunne sætte lagkage på bordet.

Desuden havde vi unge mulighed for at kunne fouragere i en nærliggende kolonihave, hvor der voksede de dejligste bær, æbler, pærer og blommer. Her kunne man uforstyrret plukke i ro og mag, for efter kl. 22 eller senere kl. 23, når udgangsforbudet trådte i kraft, holdt de voksne sig inden døre. Nogle fandt dog på at overnatte i lysthusene.

Hver mandag gik jeg til undervisning på Teknisk skole. Mange i klassen var allerede fyldt 20 og var kun på grund af de vanskelige tider gået i murerlære. Efter afsluttet læretid ville de enten aflægge mesterprøven, læse til ingeniør eller arkitekt. Det var så afgjort en klasse med mange gode hoveder i.

I timerne blev der tegnet og regnet. Der kunne være meget koldt i klasseværelset om vinteren, derfor beholdt vi overtøjet på. Med længsel så vi hver gang frem til middagspausen, dagens lyspunkt, hvor vi som regel fik kakaovælling. På ekskursioner kravlede vi bl.a. rundt på domkirkens loft for at studere hvælvinger og tagkonstruktioner, eller vi aflagde besøg i »Præsidentklostret«, en stiftelse fra 1600-tallet. Da den første eksportmesse blev åbnet i Flensborg, kørte vi hen for at se på de mange interessante varer. Det følte som et forvarsel om bedre tider.

Nogle måneder senere fik min far og jeg en herlig arbejdsplads i landsbyen Esprehm ved Hedeby, hvor vi opholdt os et kvart års tid. I begyndelsen boede vi hos en storbonde, der ejede en pragtfuld saksergård, og for ham byggede vi en transformator, lejligheder i to stalde, et lysthus og forskelligt andet. Her havde vi materialer nok, som han skaffede sig ved sortbørshandel. Således fik vi mursten, der stammede fra bombede huse fra Kiel. Lige inden vores afrejse blev gårdejereren dog meldt til politiet og arresteret for at have slagtet »sort«.

Fritid og forlystelser

I den tid, vi opholdt os der, var der polterabend i landsbyen. Alle unge samlede i en lo, hvor der allerede lå et sandt bjerg af gran og blomster, som man

bandt guirlander af. Dertil benyttede man de lange reb, der ellers brugtes til at binde lossebommen fast med i høsttiden. De færdige guirlander blev bag-efter hængt op i landsbyens gade, og derpå gik vi hen til brudgommens hjem med alskens skrammel og stablede det op foran døren. Det unge par kom så ud og bød på noget at drikke, og aftenen sluttede med dans til harmonikaens toner.

Selv efter, at vi havde afsluttet vores arbejde i landsbyen, opretholdt jeg kontakten med karlen. Vi mødtes næsten hver lørdag til dans på Hedeby Kro. Han havde tit noget at drikke med, selvfølgelig ulovligt brændt snaps, og også af den grund sværmede pigerne hurtigt om ham. Uventet kunne politiet dukke op, og så måtte karlene stille op på den ene langside og pigerne på den anden. Af og til lykkedes det dog nogle at springe ud af et vindue. Vi måtte nu fremvise vores legitimationsbevis, og alle under 18 år, især pigerne og gamle kendinge af politiet, blev taget med på politistationen.

Der fandtes dengang mange gode danseorkestre, der spillede den ene medrivende dans efter den anden. Mest begejstring vakte især de nyeste hit, men også gamle slagere, og musikanternes ildhu smittede af på de dansende. Selvfølgelig foretrak vi moderne rytmer. Af og til blev der arrangeret præmiedans, hvor der skulle danses vals, foxtrot og tango. Nu kunne vi vise, hvad vi havde lært i danseskolen. Men selv om jeg næsten altid deltog, vandt jeg aldrig noget. Der kunne også blive indlagt musikalsk underholdning. Trommeslageren eller trompetisten gav så et solonummer, og engang foredrog klaverspilleren følsomt ouverturen til »Digter og bonde« af Suppé.

I disse år har jeg set adskillige film. Det var ofte engelske film, der unægtelig havde et andet indhold end de tyske, jeg tidligere havde set. I timevis stod vi i kø for at få billetter. Det samme gjaldt også for teatret. Jeg gik især til lystspil og operetter, der i starten blev spillet i »Großer Baumhof«, hvad der var meget uheldigt for os, der boede i den anden ende af byen, for på grund af udgangsforbudet måtte vi gå før slutningen, og derfor så jeg f.eks. ikke sidste akt af »Jomfruburet«. Englænderne havde beslåglagt byens teater, som de kaldte »Dury Lane Theatre«. Det ligger mere centralt, og det hjalp, da det atter stod til rådighed for civilbefolkningen. Her så jeg for første gang en opera, det var »La Bohème« af Puccini, som gjorde et stort indtryk på mig. Den betagende musik passede fint til den sørgelige handling. Dog kunne skuespillernes præstationer måske have været bedre; men det skyldtes måske kulden i salen, og de frøs vel lige som vi, der sad med overtøjet på under hele forestillingen og klaprede med tænderne og ustandselig slog hænder og fødder mod hinanden for at holde varmen. Det var næsten skæbnens ironi, da Mimi dør af lungebetændelse!

Nydanskerne

Der havde allerede før krigen boet enkelte dansksindede familier i vores gade, som vi godt nok dagligt havde med at gøre, men altid havde set lidt ned på. Det drejede sig især om børnerige familier og tit om de fattigste. Det kunne man f.eks. se på børnenes tøj, undtagen når de efter sommerferien kom hjem fra Danmark. Da var de som forvandlede og lignede små prinser og prinsesser, og så sang de i den første uges tid sanglege som »Tingelingelater«; men glansen gik hurtigt af dem, og snart løb de igen i deres sædvanlige tøj. En af pigerne forblev i Danmark, for plejeforældrene havde adopteret hende. En halv snes år havde en af disse familier boet i den lille lejlighed nedunder hos os. Der kom hvert år et barn til. Senere flyttede de hen til den anden ende af gaden, hvor de fik et halvt hus at bo i.

En anden af disse dansksindede syntes mine forældre bedre om, for denne familie var mere »ordentlig«, og far snakkede en gang imellem med manden. Han var arbejdsløs, fordi børnene gik i dansk skole. Det kan være, at min far havde fået pålagt at bearbejde ham. Det endte i hvert fald med, at børnene blev omskolet til tysk skole – og manden fik arbejde!

En dansksindet kone i en nabogade kaldte vi »Tippenip«, for når hun skulle give hønsene foder, kaldte hun altid: »Kom tip-tip-tip, kom tip-tip-tip!« Og sådan sagde man ikke til tyske høns!

I kapitulationsdagene vejede der pludselig ved mange huse små danske flag. De skulle vel gøre englænderne opmærksomme på, at der ikke boede tyskere dér. Fra det tidspunkt optrådte de dansksindede mere selvbevidst. De tysksindede havde meget travlt med at sprætte den hvide cirkel med det sorte hagekors af naziflaget; men bagefter kunne man selvfølgelig tydeligt se, hvor den havde siddet. Disse flag var der ikke længere brug for. Senere, da der var mangel på stof, kunne de sys om til beklædning, især nederdele til pigerne.

Da flygtningene strømmede ind i landsdelen som en sand syndflod, blev flere og flere af os klar over, at vi nok havde mere tilfælles med danskerne end med vore såkaldte landsmænd, og at disse »fremmede« betød en fare for hjemstavens egenart. Hvis man ville forhindre dette og undgå at dele det slagte tyske folks nød og elendighed, så fandtes der kun én udvej: Væk fra Tyskland! Sympatien for det danske steg og steg. Nu blev man sig bevidst, at man egentlig aldrig havde været en rigtig tysker, men kun en »tvangspreusser«. Da det lille og førhen ganske ubetydelige danske mindretal oprettede lokalafdelinger (distrikter) af den danske forening i de forskellige bydele, stod folk i kø for at blive medlemmer. Måske hjalp også rygten om, at man kunne få »pakker«, d.v.s. madvarer.

Men først i begyndelsen af marts 1946 fandt nogle af os drenge indenfor i

Det danske mindretal indrettede kontor i Ansgar Skolen i Slesvig. Af hensyn til den britiske besættelsesmagt blev der vist vej med et skilt på engelsk. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Ansgar-Skolen, den danske skole i Bismarckgade. En eller anden i gaden havde fortalt, at man dér havde en ungdomsgruppe, hvor man mødtes en bestemt aften om ugen. Vi var nysgerrige, for måske var det noget for os. Da vi ankom, hilste vi på nogle unge på vores alder, og vi samledes i naturhistorielokalet. Situationen trykkede os, for dels var vi i uvante omgivelser og dels blandt fremmede mennesker; men først og fremmest hørte vi et ukendt sprog, som vi naturligvis ikke forstod et ord af og derfor heller ikke, hvad der foregik. Vi fik dog fat i, at deres organisation hed »spejder«, som jeg troede blev stavet med y. Det er det første danske ord, der står i min dagbog. Man gav os nogle love, som vi skulle lære udenad til næste gang; men da vi så på papiret, kunne vi ikke tyde teksten. Vi mødte et par gange; men da vi stadig væk ikke forstod deres volapyk og velsagtens også havde besvær med at lære spejderloven udenad, kom vi der ikke oftere. Jeg var dog blevet registreret som medlem i Slesvig Ungdomsforening.

Omtrent på samme tid hørte vi, at der blev arrangeret folkedans i det danske forsamlingshus »Slesvighus«. Det var lige noget for os, altså af sted! Lederne var et dansk lærerpar. Ester Lovmand stillede os op og forklarede, hvad vi skulle gøre, og Svend Lovmand spillede på violin. Mærkeligt nok holdt han ikke på buen nede ved froschen, men midt på den. Og så gik dansen. Vi

morede os dog ikke rigtigt, da vi ikke forstod instruktionerne, der blev givet på dansk. Så også dér kom vi kun få gange.

Ca. et års tid senere blev min familie medlem af Sydslesvigsk Forening (SSF). Om det helt og holdent var min egen beslutning, eller om jeg bare gjorde det, fordi alle andre gjorde det, kan jeg ikke sige i dag. Indmeldelsen foregik på følgende måde: Da man sikkert som i nazitiden skulle dokumentere sit tilhørsforhold til den nordiske race eller at slægten altid havde boet nord for Ejderen, tog jeg mappen med slægtstavlen under armen og gik ind på kontoret i »Slesvighus«, hvor jeg lagde den på bordet og kom frem med mit ærinde. Kontormedhjælperen kikkede flygtigt i den og rakte den tilbage med en blanket i A-5 format til hvert familiemedlem. Så vidt jeg husker, havde den dansk tekst på den ene side og tysk på den anden, så der har ikke været vanskeligheder med at udfylde den. Dagen efter afleverede jeg blanketterne, og dermed var vi blevet »danskere«. I tyskernes øjne »flæskedanskere«.

Det næste skridt skete i efteråret 1947, hvor jeg deltog i danskundervisnin-

Slesvig ^{94.} Ungdomsforening	
Medlemskort for:	
Navn	<i>Emil Schrøder,</i>
Bopæl	<i>Slesvig.</i>
optaget	<i>18-3-1946.</i>
<i>S. Emmert</i> mand	

Medlemskort i Slesvig Ungdomsforening udstedt 18. marts 1946.
Foreningsarkiv F 117-4.

gen, og nu holdt jeg ud og mødte trofast to gange om ugen. Jeg lærte dog ikke nok til, at jeg kunne forstå og tale dansk.

Enkelte gange kom jeg i en kreds af jævnaldrende, hvor vi diskuterede oprettelse af en modstandsbevægelse, der bl.a. skulle have til formål at fjerne tyske mindesmærker og overklæbe gadeskilte med danske navne. Det blev dog ved snakken.

På dansk håndværkerskole

En af mine kammerater, der havde gået i dansk skole, fortalte mig, at det var muligt at komme på håndværkerskole i Danmark. Det må have været i begyndelsen af 1948. Han vidste også, at vi skulle henvende os til Jørgen Andersen, der var formand for den danske håndværkerforening i Slesvig by og som var ingeniør ved byens kraftværk. Vi opsøgte ham på hans kontor. Det var han nu ikke særlig glad for; men han havde dog nogle skemaer liggende. Han talte dansk med kammeraten, og jeg forstod ikke, hvad de talte om. Efter at have afleveret skemaerne, der skulle udfyldes på dansk, gik der lang tid; men endelig kom der besked om, at vi skulle tage til håndværkerforeningens kontor i Storegade i Flensborg. Der manglede stadig mange formaliteter, bl.a. en lægeundersøgelse, og militærregeringen skulle ansøges om et pas.

I begyndelsen af oktober 1948 samledes en stor flok unge sydslesvigere ved Duborgkasernen i Flensborg. Dansk Kørselstjeneste i Sydslesvig skulle herfra køre os til Håndværkerskolen i Sønderborg.

Det første måltid blev uforglemmeligt. Med forbløffelse så vi de veldækkede borde, hvor der var rigeligt med rug- og franskbrød, ost, marmelade, havregryn og mælk. Vi spiste og spiste, og i en håndvending var skålene tomme; men lige så hurtigt kom pigerne ind med nye, der omgående blev tømt. Det så ikke ud til, at der overhovedet var bund i os; men omsider orkede vi dog ikke at spise mere.

Dagene gik med danskundervisning, som jeg ikke fattede ret meget af, hvorfor jeg hele tiden sad i nærheden af en, der kunne fortælle mig, hvad jeg skulle gøre. Om eftermiddagen gik vi en del ture for at se på byens og omegnens seværdigheder. Normalt skulle vi være hjemme kl. 22, for da blev døren låst; men en af aftenerne kom vi dog ud til dans og opsøgte »Katharinenlund« lidt uden for byen. Vi havde glædet os til at lære nogle søde piger at kende, men blev slemt skuffet. De så ganske almindelige ud og dansede ærlig talt dårligt. Aftenen kostede den formidable sum af 4 kr., hvilket jeg mente var meget, da vi kun havde fået 10 kr. i lommepenge nogle dage forinden. Resten brugte jeg, da vi havde fået rationeringsmærker, til at købe chokolade for. Vi havde un-

drende lagt mærke til, at der taltes tysk i danselokalet. På en af turene gennem byen havde vi ligeledes bemærket, at der stod nogle mænd og talte tysk med hinanden; men da vi nærmede os, slog de over til dansk.

Efter en måneds tid blev vi fordelt på forskellige håndværkerskoler. Sammen med fire kammerater kom jeg til Skals ved Viborg. Det var en skole for tømrere og murere. Og nu begyndte fem dejlige måneder. Der gik flere uger, før jeg forstod det meste af, hvad der blev sagt; men for hver dag gik det fremad, og snart kunne jeg også tale sproget så nogenlunde. Det kneb dog stadig lidt med forståelsen, især når kammeraterne talte dialekt, og når de ovenikøbet talte med pibe i munden, så var det helt galt. Bedst forstod jeg forstander Bruun og hans kone.

Vi var kommet i vores »bedste tøj«, men lignede nok mest fugleskræmsler. Bruun skaffede os noget brugt fra flinke mennesker i byen, og meget af det var så godt som nyt. En manufakturhandler forærede mig således en dejlig varm frakke, og senere, da vi fik vores månedspenge, kunne vi endog købe et sæt tøj. Nu lignede vi kammeraterne, i hvert fald i det ydre.

Livet på skolen var præget af højskoleånden, og det tiltalte mig i høj grad. Jeg kunne godt lide morgen- og aftensangen, og i sangtimen lærte jeg mange danske sange og salmer og kom til at holde oprigtigt af dem. Bruuns yndlings-salme hed »Nu skal det åbenbares«. Sangtimerne foregik ofte i forstanderens dagligstue, og vi kunne stå mange minutter i kø foran døren for at komme ind, og det var ikke bare for at få en blød lænestol at sidde i; men det var simpelthen hyggeligt. Selvfølgelig fik vi også de nødvendige faglige kundskaber, og foredragene udvidede vores horisont.

Julen nærmede sig. Da jeg ikke havde råd til at rejse hjem, inviterede Jens, en af eleverne, mig til at tilbringe ferien hjemme hos sine forældre. De boede i Mou, og her oplevede jeg for første gang en dansk jul med gåsesteg og æblekage, og hvad der ellers hører julen til. Vi dansede dog ikke omkring juletræet og sang heller ingen julesange, da de nok ikke kunne synge. Det blev en dejlig ferie, hvor jeg ovenikøbet fik lov til at følges med broderen, der også var murer, og således tjene lidt lomme penge.

Tiden gik hurtigt, og snart måtte vi atter tage hjem. Da vi nærmede os grænsen, rullede vi vinduet ned og prøvede at ramme grænsesten med en flaske. Ved kontrollen på banegården i Flensborg spurgte den tyske tolder, hvad jeg havde i bagagen, og på dansk svarede jeg: »Øl«. Det drejede sig om en påskebryg til min far. Han forstod det som »Öl« (olie) og ville se flasken; men da jeg tog den frem, udbrød han: »Ach so, Bier!«

Desværre skrev jeg ikke dagbog fra 6. maj 1948-25. april 1949. Jeg begyndte altså først igen, da jeg var kommet hjem og skrev så om opholdet i Skals. Det er skrevet på dansk; men de efterfølgende notater er atter på tysk.

DET DANSKE AARSMÖDE 1949

for Gottorp Amt og Rensborg Nørreamt

Lördag, den 11. Juni 1949, Kl. 20

Aftenforanstaltninger

Rensborg „Det Tyske Hus“; Büdelsdorf
„Spitzkrug“; Slesvig „Großer Baumhof“;
„Slesvighus“, „Friedrichsberg“; Frederikstad
„Den Danske Skole“; Kappel „Den Danske Skole“
Sönderbrarup „Wendts Tivoli“

Söndag, den 12. Juni 1949

Stort Friluftsmøde

i Slesvig, „Schützenkoppel“

Til Opmarchen samles Kl. 13 ved „Kreisbahnhof“ og „Bahnhof
Friedrichsberg“ • March gennem Byen til Festpladsen med Orkester

Frilufts - Mødets Program paa Bagesiden

Stor Börnefest!

med mange Forlystelser og Konkurrence, med
Præmiefordeling

Programmet berettiger til Deltagelse Lördag-Aften og Friluftsmødet og gratis Beflyttelse
af vore Transportmidler.

Programmet koster DM 0.25

Hjemme i Slesvig

En af kammeraterne havde inviteret mig til at overnatte i Flensborg. Vi lå i forældrenes dobbeltseng, og midt om natten vågnede jeg ved, at noget blødt puslede ved mine fødder. Forskrækket vækkede jeg ham, og med forbløffelse så vi, at deres hund havde fået hvalpe i fodenden af sengen!

Næste dag fortsatte jeg rejsen til Slesvig, og der var stor gensynsglæde. Min far havde tiltusket sig en motorcykel, som jeg straks skulle have en tur på.

Min mester havde ikke arbejde til mig; men onkel Max, der var tømrermester, tilbød mig noget. Min far var nu hos ham som sleeping-partner og stod for murerafdelingen. På arbejdsformidlingen lykkedes det omsider at få tilladelse, og så kunne jeg begynde. På min 21 års-fødselsdag kørte far og jeg til Vester-Åkeby i Angel, hvor mine bedsteforældre på mødrene side boede. Dem har jeg kun set tre gange i mit liv.

Friluftsmødet i Slesvig i anledningen af årsmødet 1949 samlede over 18000 mennesker. Vejret var strålende. Jeg længtes efter at tale og høre dansk, selv om jeg vedblev med at skrive på tysk i dagbogen indtil oktober samme år, og fra dette tidspunkt gik jeg helt over til det danske.

Den følgende måned bestod jeg min svendeprøve med »godt«. Mesteren var lidt utilfreds med karakteren for den praktiske del. Grunden var, at jeg havde hjulpet sidemanden, der havde vanskeligheder med at lægge sine sten rigtigt, og derfor nåede jeg ikke selv at blive færdig til tiden.

Gennem nogle måneder var en snes unge på min alder kommet sammen for at oprette et tysk trommer- og piberkorps. De fleste af os tilhørte mindretallet, og vi ønskede ikke at spille preussiske marcher og slet ikke slesvigholstenernes oprørsang »Schleswig-Holstein meerumschlungen«. Vores »uniform« bestod af blå bukser og hvid skjorte. Vi øvede flittigt, og en ældre mand instruerede os hver søndag morgen i skoven.

Der havde været møde i »Slesvighus«, hvor statskonsulent Toftdal-Møller var til stede, og hvor han meddelte mig, at man havde imødekommet min ansøgning om et nyt ophold på en håndværkerskole. I denne tid gik jeg nogle gange til ungdomsforeningens møder, f.eks. til skak, folkedans og diskussionsaftener.

Atter i Danmark

Den 13. oktober 1949 mødtes vi sydslesvigere, der skulle på håndværkerskole, i Flensborg for at blive kørt til Sønderborg. Alt var anderledes denne gang. Nu forstod jeg, hvad der blev sagt; men på en måde var det ikke så spændende

I forbindelse med årsmødet i Slesvig 1949 var der stor børnefest og optog. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

som året før. Dagen gik med for megen lediggang, fritiden vidste jeg ikke at bruge til noget fornuftigt. Med spænding ventede vi på afgørelsen om, hvilken skole vi skulle på. Det blev en stor skuffelse, for jeg skulle atter til Skals. Ikke at jeg var ked af at komme derhen igen; men jeg havde ansøgt om at få et mesterkursus, som ikke kunne tages dér. Dog viste det sig efter min ankomst, at min frygt for at gentage forrige års pensum var ubegrundet, for jeg fik hele tiden opgaver, der tog sigte på mine fremtidige ønsker.

På kurset var vi fire sydslesvigere, og som året før var to af os fra Slesvig by. Denne gang rejste de to hjem til Sydslesvig på juleferie. Vi andre blev på skolen. Juleaftensdag pyntede vi træet og kom til at opleve en uforglemmelig dansk jul. Anden juledag så vi den pragtfulde film »De røde sko«, lavet over et af H. C. Andersens eventyr.

Inden året 1949 randt ud, nedkom fru Bruun med en søn. Nytårsaften skålede vi for hende og skød fyrværkeri af, som det sig hør og bør. Bagefter gik jeg til bal på kroen.

Bruun var dirigent for den stedlige sangforening, og da der manglede tenorer, bad han nogle af os om at være med. Hele vinteren øvede vi en gang om ugen på kroen.

I vinterens løb tog vi bl.a. til en Chopinkoncert i Viborghallen og som året før til Dollerupbakkerne. Vinterens højdepunkt var rejsen til København. Vi sejlede med »Ydun« fra Randers, og det var forbløffende at se, hvor smal fjorden var, og skibets bølger skyllede ind over de lave enge. Desværre var vejret gråt, da vi stod ind gennem Øresund. I København aflagde vi den første dag besøg på Burmeister & Wain og Teknologisk Institut. Om aftenen så vi balletterne »Auroras bryllup«, »Den skønne Donau« og »Petruska« på Det kongelige Teater. Jeg syntes bedst om den sidste; men den faldt langt fra i kammeraternes smag, og nogle af dem havde svært ved at holde sig vågen efter den anstrengende dag.

Næste morgen stod Radiohuset på programmet. En af personalet, der viste rundt, skyndte hele tiden på os med sit »tempo, tempo!«. Det næste mål var Christiansborg, hvor vi så på Rigsdagen og De kongelige Repræsentationslokaler. Vi skulle selvfølgelig også til vagtafløsningen på Amalienborg Slotsplads kl. 12. Fanemarchen og de farverige uniformer imponerede. Efter middagen stod Glyptoteket for tur. Senere ville nogle af os til »Palladium« for at se en film, mens resten, deriblandt jeg, tog til Grundtvigskirken. Samme aften sejlede vi tilbage til Randers. Vejret var smukt. København og Kronborg præsenterede sig fra deres kønneste side.

Nogle dage efter hjemkomsten cyklede en seks-syv stykker af os i det herligste solskinsvejr og gennem den mest pragtfulde natur til Tjele for at se den herregård, hvor Marie Grubbe havde levet.

Da kammeraterne havde aflagt svendeprøve, rejste de hjem, mens vi sydslesvigere endnu blev en fjorten dages tid og arbejdede i haven. Vi deltog i »lillebrors« dåb og den efterfølgende fest, hvor Bruun holdt en varm og inderlig tale for sin kone. En af dagene tog jeg til kriminalpolitiet i Hobro for at få en arbejdstilladelse; men det var forgæves.

Den 14. april 1950 skulle vi forlade landet. Udadtil syntes mine kammerater og jeg at være i godt humør; men inderst inde var vi dybt bedrøvede over at skulle forlade dette dejlige sted, hvor vi havde lært meget og følt os hjemme. Måske ville vi aldrig komme der mere og gense vore venner.

»Dansk mestersvend« i Sydslesvig

Snart arbejdede jeg igen som murer, og i min fritid deltog jeg hovedsagelig i ungdomsforeningens arrangementer. Årsmødet samlede færre mennesker end året før, og der rådede ikke den samme stemning som tidligere. Hidtil havde jeg haft et noget distanceret forhold til religion. Jeg havde således aldrig været til en gudstjeneste på min hjemegn; men i Skals havde jeg været i kirke, og da

der nu i forbindelse med årsmødet fandt en festgudstjeneste sted i Slotskirken, benyttede jeg lejligheden. Sydslesvigsk Forening gav også medlemmerne mange fine kulturelle tilbud, f.eks. spillede Det kongelige Teater »Foran spejlet« med Karin Nellemose og Ebbe Rode og bagefter enakteren »Den kongelige gæst«. En anden gang opførte Odense Teater »Gulddåsen« med Henrik Malberg som Falsmål.

Også tyskernes aktiviteter kunne lokke. FDJ (Freie Deutsche Jugend), en kommunistisk ungdomsorganisation, indbød til et gratis pinsestævne i Berlin; men vi faldt dog ikke for fristelsen. Vi gik nogle gange til tyske valgmoder, bedst husker jeg kommunisternes, for deres stedlige leder var en fremragende taler.

Men det var dog især de danske forsamlinger, jeg gik til. Der var ofte tale om protestmøder om flygtningeproblemet. Selvfølgelig ønskede vi sydslesvigere at bestemme i vor hjemstavn og måtte frygte en yderligere fortyskning. Helst ville vi »stride landet hjem igen til Danmark« (»Vi er Sønderjyllands ungdom« af Jørgen Jessen). Flere gange sad jeg ved siden af gymnasielærer Hansen fra Domszkolen i Slesvig. Engang, efter at vi havde sunget »Det haver så nyligen regnet«, hvor der står i sidste vers »det har slet ingen hast for dem, som tror«, sagde han henvendt til mig: »Det haster i allerhøjeste grad!« Han tænkte naturligvis på en genforening med Danmark.

I midten af juni 1950 kom Bruun og en kammerat fra Skals og hans kæreste cyklende for at besøge os slesvigere. Selvfølgelig skulle vi se på Gottorp Slot, Johannesklostret, domkirken, Valdemarsmuren og Hedeby. Vi var overordentlig glade for besøget.

Sankt Hans-aften tændte ungdomsforeningen bål på stranden ved Hedeby Kro, og Ansgar-Skolens leder Svend Johannsen holdt en ualmindelig fin båltales på vers. Aftenen sluttede med dans. Næste nat kørte vi ud til landsbyerne i den vestlige del af Slesvig Amt for at sætte valgplakater op. Ved 4-tiden var vi hjemme igen.

Engang tog jeg en flygtningepige med til en distriktsforsamling, hvor en norsk jente i nationaldragt spillede Schumann, Schubert og naturligvis Grieg. Da vi gik hjem, sagde jeg lidt bittert til pigen, at nu havde hun deltaget i et møde hos »landsforræderne«, som tyskerne kaldte os.

Min gamle læremester onkel Hermann døde sidst i juni måned. Han havde altid været venlig mod mig. Aftenen på hans dødsdag opsøgte jeg formanden for håndværkerforeningen i Slesvig Herbert Maas, der tilbød at give mig gratis undervisning i statik. Jeg kom så hos ham en gang om ugen i mere end et halvt års tid. Efter nogen tid opdagede han mine manglende matematik-kundskaber, og dette sinkede min forståelse af opgaverne; men jeg gjorde alligevel ret gode fremskridt.

Grundstensnedlæggelse til menighedshuset på Frederiksberg 1950. Fra venstre Emil Schrøder, biskop Noack og provst Nedermark. Foto i ADCB personarkiv P 318.

Den 9. juli 1950 var der landdagsvalg. Det blev atter til tilbagegang i det danske stemmetal. Hvad var årsagen dertil? Var sydslesvigerne alligevel tyskere af sind? Jeg kunne ikke tro det.

I sommerens løb fik jeg fat i en gammel kajak. Turene gik ofte til Hedeby- og Selknor. Jeg havde nu fået lyst til vandet og nød at være ude i den smukke natur. Sammen med to kammerater, hvoraf den ene var snedker, byggede vi hele vinteren igennem hver for sig en kajak, idet vi benyttede den gamle kajak som model. Min båd kom til at hedde »Haab«, og de andre hed »Tro« og »Kærlighed«. I bagenden havde vi en vimpel med de slesvigske løver. Vi har sikkert været de første både i Slesvig, der fik danske navne, så vi var faktisk forløbere for »Slesvig Roklub«.

I oktober samme år skiftede jeg til firmaet Heinrich Mahrt, der var ved at bygge den danske præstegård på Frederiksberg. Indehaveren var dansksindet. Som ny mand måtte jeg byde på en flaske snaps. En læredreng blev sendt af sted efter den. Da flasken var tømt, blev der samlet ind til en ny, og resten af dagen gik med drikkeri. Arbejdsmanden, der var vores nabo, blev så fuld, at han ikke kunne ramme betonblandemaskinen med vandstrålen, da han inden fyraften skulle rense den. Nogle børn grinede højt af ham. Det blev han gal

over og ville sprøjte på dem; men idet han trådte nogle skridt baglæns, faldt han over en grusbunke, og vandet fossede over ham. Bagefter opsøgte han nogle knejper og kom godt pløret hjem ved 20-tiden og tævede konen og plejebørnene, så de hylede og skreg. Da fik jeg dårlig samvittighed, for jeg var jo den indirekte årsag til, at de fik prygl.

I oktober kom Bruun på besøg igen. Han arbejdede på at få mig til Odense. Desværre blev planerne torpederet nogle dage senere, da der kom en opringing fra håndværkerforeningens kontor i Flensborg, hvor man meddelte mig, at jeg af to grunde ikke kunne komme til Danmark den følgende vinter: 1) jeg var endnu for ung til et mesterkursus og 2) jeg havde udtalt, at jeg havde mest lyst til at komme på teknikum; men pengene dertil kunne først bevilges året efter. Det var et hårdt slag, og hvis jeg havde vidst det noget tidligere, så havde jeg sparet sammen til bygmesterskolen i Egernførde.

Et af højdepunkterne i min tid som murer var rejsegildet på menighedshuset på Frederiksberg. Grundstensnedlæggelsen fandt sted ved samme lejlighed. Det var min opgave at sørge for, at sten og mørtel var til stede og at assistere. Derefter talte bl.a. biskop Noack. Til sidst sagde jeg som mestersvend nogle ord på dansk og tysk og udbragte et leve på håndværkernes vegne.

Den næste bygning, vi rejste, var den danske skole i Ny Bjernt, og her arbejdede vi både lørdag og søndag. Derpå fulgte Gottorp-Skolen i Slesvig, hvor vi startede den 10. november 1950.

Den 4. december hentede Skoleforeningens byggekonsulent Agerskov mig, og vi kørte til Hatsted nord for Husum, hvor jeg skulle medvirke ved et rejsegilde på den danske skole. Det skulle afslutte Danmarks Radios udsendelse »Der rejses skoler i Sydslesvig«. Rejsegildet var et fiktivt arrangement, for der var ikke rejst spær, dog fik håndværkerne, der var til stede, en flaske snaps. Man havde desværre ikke sagt til mig, hvordan jeg skulle tale i mikrofonen, og derfor brugte jeg en stemmeføring, som om jeg stod oppe på taget. Svend Alkærsig trådte forbløffet et skridt tilbage, og teknikerne fik travlt med at skrue ned for lydstyrken!

Højskoleaftenerne foregik nu hos pastor Bundgaard i det nybyggede menighedshus på Frederiksberg. To dage efter hørte vi dér reportagen, og det var lidt ejendommeligt at høre sin egen stemme. Bundgaard gennemgik forøvrigt den aften bogen »Blad af en blomst« af Tolderlund-Hansen.

Midt i december blev jeg sagt op og måtte melde mig på arbejdsformidlingen som arbejdsløs, og to dage før jul kunne jeg hente min første understøttelse. Ved aftenskolens julefest genfortalte pastor Rommerdahl Selma Lagerlöfs »Den hellige flamme« på en aldeles blændende måde.

Jeg havde spurgt Bruun i mit julebrev, om jeg kunne få lov til at komme på besøg i januar 1951. Han svarede sidst på måneden, at jeg skulle være velkom-

Fra grundstensnedlæggelsen til Gottorp-Skolen 1950. Rektorerne Wehlitz (t.v.) og Svend Johannsen (t.h.) hilser på hinanden. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

men. Men selv om det lykkedes mig at få et nyt pas, hvad der slet ikke var så lige til dengang, så var der alligevel så mange vanskeligheder, at rejsen ikke blev til noget.

Foreningsarbejdet startede igen i begyndelsen af det nye år. I ungdomsforeningen fortalte skoleinspektør Wehlitz om Hans Helgesen. På højskoleaftenen den 10. januar skulle jeg fortælle om H. P. Jakobsens roman »Peter Nogensen«. Den udkom på tysk i 1947 og på dansk i 1948 og belyser sindelagsskiftets historie. Jeg tror nok, at jeg misforstod opgaven og genfortalte den. På et tidspunkt langt inde i foredraget opdagede jeg til min rædsel, at jeg havde glemt et af de væsentligste kapitler, nemlig Peter Nogensens kontakt med det danske; men det slog mig dog ikke ud. I begyndelsen havde jeg været lidt nervøs; men det fortog sig, så snart jeg var begyndt, og derefter talte jeg i halvanden time. Det var måske lovlig længe for dem, der kendte bogen, mens andre så tilsyneladende ikke behøvede at læse den. Pastor Bundgaards ros glædede mig naturligvis meget.

Aftenskolen kunne ikke fortsætte i Ansgar-Skolen, da den måtte lukke på grund af kulmangel. Først foregik undervisningen i den tyske Wilhelminenschule, men til sidst hjemme hos de forskellige lærere. Jeg gik til dansk og litteratur, og mine lærere var frk. Bredegård og Bent Skovrup. Her holdt jeg bl.a. foredrag om den tysksindede friser Uwe Jens Lornsen.

Den 23. januar 1951 ringede frk. Bredegård på hos os for at overtale mig til at spille løjtnant Wilmer i Hostrups »Soldaterløjer«. Det mærkelige var, at jeg to år forinden havde fået tilbudt samme rolle, som jeg dengang havde afslået. Samme eftermiddag mødtes vi hos pastor Rommerdahl, og efter en sangprøve blev det konstateret, at jeg var udpræget tenor. Værre gik det ved læseprøven. Min udtalelse var ikke god nok og blev rettet hele tiden. Det gjorde mig lidt urolig. Disse vanskeligheder plagede mig nu hele tiden, også når jeg siden holdt foredrag.

På et sendemandsmøde den 17. februar 1951 blev Sydslesvigs danske Ungdomsforeningers fane indviet, og jeg slog det andet søm i. På den efterfølgende generalforsamling den 10. april 1951 blev jeg foreslået som formand for ungdomsforeningen i Slesvig. Det sagde jeg dog nej til, da jeg måtte regne med et nyt skoleophold i Danmark.

Tiden derefter

Af afgørende betydning for min videre udvikling blev »frk. Emilie« alias den danske lærer Edith Uttenthal Jensen, der var min kæreste i »Soldaterløjer«. Vi lærte hinanden at kende, og det ændrede mine fremtidsplaner. Jeg fik lyst til at fortsætte den læreruddannelse, som var blevet afbrudt i 1945. Og senere blev hun min kone.

Den 2. juli 1951 cyklede jeg til Jaruplund Højskole for at tale med forstander Jørgen Jessen. Han rådede mig til at fortsætte mine studier på et tysk seminarium. Derpå cyklede jeg videre til skoleforeningens kontor på Duborg-skolen, hvor jeg udfyldte nogle papirer. Nogle dage senere opsøgte daværende viceskolelederektør Hans Meng mig på min arbejdsplads. Også han var interesseret i, at jeg fik tysk eksamen, for der manglede tysklærere. Alligevel endte det med, at jeg kom på dansk seminarium. Men forinden måtte jeg have et højskoleophold. Det blev Antvorskov Højskole, og derpå fulgte studieårene på Jonstrup Statsseminarium.

Efter lærereksamen i 1957 blev jeg skoleleder for den danske skole i Vyk på Før. Fra 1964-1974 var jeg ansat ved Bække Folke-og Realskole, for derefter atter at tage tilbage til Sydslesvig. Skæbnen ville det sådan, at jeg fik mit sidste embede på Gottorp-Skolen, som jeg selv havde været med til at bygge.

Fra at være tysksindet var jeg blevet dansk, og som et synligt bevis derpå fik mine børn og jeg den 17. december 1965 dansk indfødsret. I dette dokument er mit efternavn stavet med dansk ø!

Selvfølgelig kan man stadigvæk høre på mit sprog, at jeg er født i Sydslesvig.

Om udgivelsen

Ovenstående erindringsartikel er en let revideret og forkortet gengivelse af originalmanuskriptet, som findes i Emil Schrøders privatarkiv i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (P 318).

Se i øvrigt:

Emil Schröder: Mein Jahr 1945, i: Schleswig in der Nachkriegszeit. Zeitzeugenberichte 1. Udgivet af Gesprächskreis Erzählte Geschichte. Schleswig 1994, s. 62-68.

Emil Schröder: Min far, en nordisk orienteret slesviger I-III, kronikker i Flensborg Avis 1., 3. og 5. juli 1995.

Genforeningen i dansk digtning

af *H. E. Sørensen*

Næppe nogen begivenhed i dette århundrede har gjort så dybt indtryk på danskerne som Genforeningen i 1920. I hundredvis af digte tolkede store og små poeter de følelser, som trængte sig på i tiden omkring afstemningen, grænsedragningen og genforeningsfesterne. Forfatteren og museumsmanden H. E. Sørensen, Skærbæk, har set på en række af de mange hundrede digte. De fortæller bedre end mange kilder om befolkningens tanker og følelser dengang.

Store og afgørende begivenheder i et folks historie vil altid give sig udtryk i litteraturen, da digtningen er et spejl af, hvad der rører sig i menneskene. Det gælder i nyere tid f.eks. nederlaget i 1864, besættelsen i 1940, befrielsen 1945 og tilslutningen til EF 1972, hvor ikke mindst modstanden aktiverede digterne.

Og det gælder i ganske særlig grad afstemningstiden og Genforeningen 1920, »den glædeligste begivenhed i vor tid«, som den er blevet kaldt, hvor Danmark for første gang i århundreder blev større. Efter utallige generationer, hvor Danmarkshistorien består af en næsten ubrudt række af nederlag, så snart vi kom i konflikt med vore naboer, oplevedes Genforeningen som en sejr, en rettens sejr, oven i købet vundet, uden at Danmark direkte havde været indblandet i krigshandlinger. Nok var Genforeningen i sidste ende et resultat af den store krig 1914-18 og Tysklands nederlag, men sønderjyderne – og dermed Danmark – vandt også gennem sejt slid, trofasthed og passiv modstand, og i sidste ende ved brug af stemmesedlen, og det så overbevisende, at ingen med rette har kunnet anfægte den grænse, som blev draget for 75 år siden. Den er en af de få grænser, måske den eneste, i Europa, der er bestemt af de mennesker, den direkte angik, dem, der boede på begge sider af den. Man kan måske kalde den Europas mest demokratiske grænse.

Begivenheder, der udløser så stærke følelser som Genforeningen, giver sig også udtryk i brug af store ord, som en eftertid måske har svært ved helt at tage for pålydende. Men der er nok ingen tvivl om, at de i situationen var dækkende for, hvad mange – vel flertallet – følte. Hvis senere generationer skal forsøge at sætte sig ind i, hvorledes de mennesker, der stod midt i begivenhederne, oplevede dem, er den nøgterne historieskrivning ikke altid tilstrækkelig. Så er tal, referater og vurderinger, hvor oplysende de end kan være, ikke dækkende. De giver mere eftertidens billede end samtidens.

Vil man stille sig i de menneskers sted, som oplevede begivenhederne, og

forsøge at sætte sig ind i, hvordan de oplevede dem, er man nødt til at gå til digterne så vel som andre kunstnere. Det er dem, der mere end nogen andre er deres samtids talsmænd.

Op til afstemningerne og Genforeningen 1920 og i tiden umiddelbart efter fremkom der et meget stort antal digte, nogle skrevet af landets kendteste digtere, andre af mere ukendte og lokale rimsmæde. I forbindelse med udarbejdelsen af denne artikel har jeg gennemgået ca. 300 digte, og der er givetvis mange flere, nok især lokalt forfattede sange, som har været anvendt ved festligheder i forsamlingshuse o.l. Antallet kan meget vel løbe op imod 500 digte og sange. De mere lokale frembringelser falder dog uden for denne artikels rammer, men påtænkes behandlet ved en senere lejlighed. Derfor håber jeg, at folk med kendskab til sådanne digte og sange – evt. trykt i små hæfter, afskrevne, dupliserede eller offentliggjort på anden måde – vil sende dem (helst i original, men ellers i fotokopi) til undertegnede, så de kan blive registreret og opbevaret for eftertiden.

Digtens symbolverden

Ved gennemgangen af de mange digte viste det sig, at en række symboler går igen i de fleste digte. Ofte kan der være tale om rene ophobninger af disse symboler, der sammen med lån fra kendte fædrelandssange og salmer danner et fast sæt af klichéer.

Der er tale om både positive og negative symboler, alt efter om man taler om dansk eller tysk, og den positive, d.v.s. den danske række, er den længste og mest nuancerede.

De enkelte symboler anvendes så ofte, at der næppe er et digt, der ikke har en række af dem repræsenteret. Da det i sagens natur kun er muligt at bringe korte uddrag fra digtene, vil det ikke klart fremgå af citatmaterialet, hvor ofte og i hvilket omfang de enkelte symboler er brugt.

De positive/danske symboler kan inddeles i fire hovedkategorier: hjemmet, naturen, historien og religionen.

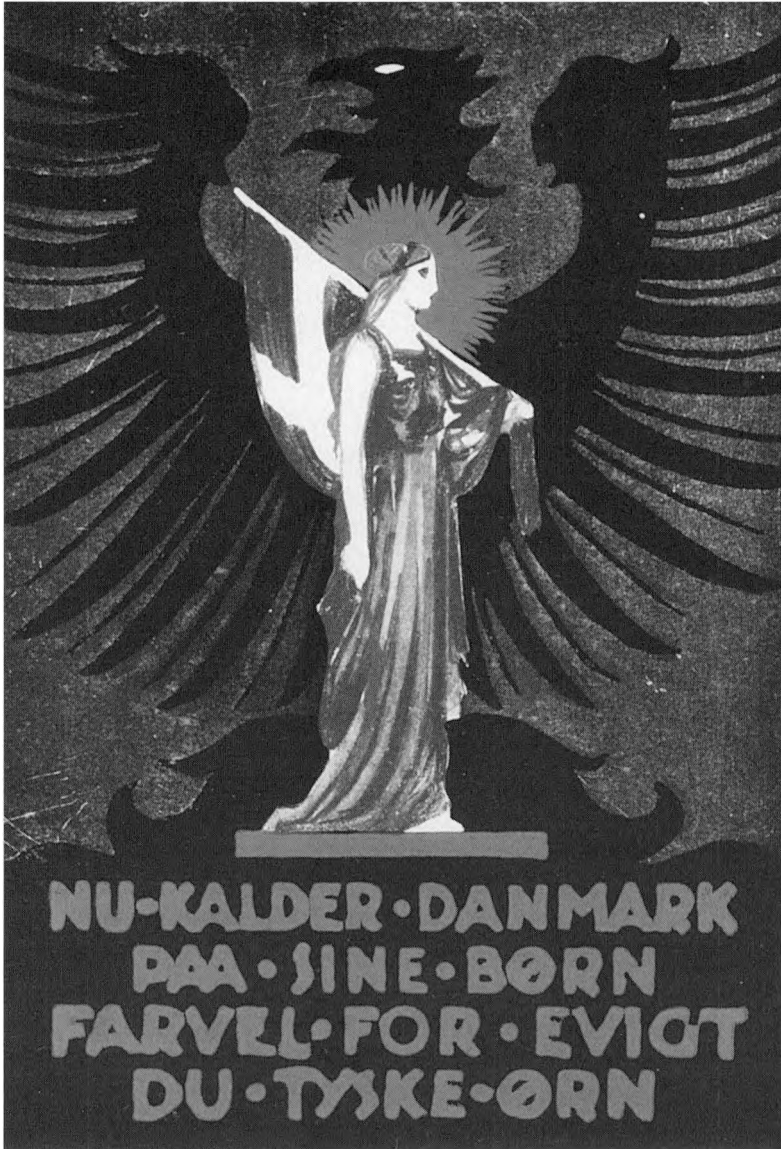
Hjemmets symboler:

Den røvede datter, der vender hjem fra »bolt og fangejern«.

Moderen, Mor Danmark, der modtager datteren.

De sønderjyske piger, der fremstilles kyske, rene og jomfruelige, ofte i modsætning til tysk brutalitet og brunst.

De elskende, Sønderjylland og Danmark, der endelig forenes.

Plakaterne fra afstemningstiden afspejler de samme følelser og bruger de samme symboler som digtene. På denne plakat, tegnet af kunstneren Thor Bøgelund, er Danmark fremstillet som en lys, næsten akvarelagtigt malet kvindeskikkelse med Dannebrog, sat effektivt op på baggrund af den truende sorte tyske ørn med ildøje. Det fyndige rim (Nu kalder Danmark på sine børn, / farvel for evigt, du tyske ørn), der har slagordets enkle styrke, og som derfor er let at huske, er forfattet af sønderjyden Hans Ahlmann, der var ansat ved H. P. Hanssens sønderjyske ministerium 1919.

Hjemmets tryghed, det nære, det kendte, det varme.

Sproget, ofte Danmarks milde sprog (i modsætning til det »hårde« tyske).

Naturens symboler:

Morgenen, dagen, der bryder frem; gryet; solen, som stiger.

Foråret, hvor alt spirer og gror.

Sommeren, lys, varme, lykke.

Lærken, lærkesang, ofte Dybbøllærken, som iflg. overleveringen sang over skanserne og ved Genforeningsfesten 1920.

Det milde danske vejr (i modsætning til det åbenbart mere barske tyske vejr).

Historiens symboler:

Det gamle flag, som evt. har været gemt på kistebunden siden 1864, men som nu atter tages frem og hejses, da det igen kan »vaje frit«.

Dannebrog, »der faldt fra himlen ned« i slaget ved Lyndanisse 1219.

De faldne i fortidens krige, både i de slesvigske krige 1848-50 og 1864 og i verdenskrigen. De »betalte med deres blod« for Sønderjyllands »frigivelse« og tilbagevenden (offer-symbolik).

Historien som helhed, ofte den ældre historie, vikingetiden og de gamle asaguder, kampene mod venderne, i det hele Danmarks glørværdige fortid, danskernes tapperhed og tålmodighed.

Dannevirke, ofte omskrevet som Thyras vold, Danmarks vold, den gamle grænsevold eller diget mod sønder. Ledet, der skal sættes i lave.

Thyra Danebod, som byggede Dannevirke.

Dybbøl og Skamlingsbanken med møllen og støtten, der ødelagdes af tyskerne 1864, og som begge genrejstes af danskerne som nationale symboler.

Kongedåen, den »sorgomsuste«, der adskilte, men nu forener.

Norden, samhørigheden med især Norge og Sverige.

Kongen på den hvide hest, der red ind i det genvundne land.

Greven, der sagde »du« til kongen på Dybbøl som eksempel på dansk jævnhed i modsætning til de »stive« og »højtidelige« præsere.

I sagens natur optræder disse to sidste symboler kun i digte, der er skrevet efter kongens ridt over grænsen og Dybbølfesten 1920.

De religiøse symboler:

Retfærdigheden, lønnen for folkets tålmodige kamp, venten og liden. Lid og tål, og den deraf følgende belønning. Herren gav – Herren tog, i omvendt rækkefølge!

Offeret, de faldne soldater døde ikke forgæves. Med deres blod betalte de folkets frihed, næsten som en Kristusskikkelse.

Fædrenes bønner, herunder de faldne soldater, som bad for deres folk.
Han, som har hjulpet hidindtil, han hjælper nok herefter.
Gud, som bl.a. gav os Dannebrog.

De negative symboler:

som repræsenterer det onde, d.v.s. i denne forbindelse det tyske, er knap så varierede i udbud:

Den tyske ørn, ofte med knækket vinge.

De sorte grænsepåle, der skilte sønderjyderne fra Danmark.

Tysk grumhed, modsat dansk mildhed.

Pikkelhuen som symbol på tysk militarisme.

Prøjservælde og Köllertid, undertrykkelse af danskheden.

Pansernæve, militarisme og verdenskrig.

Junkerstøvler, bryskhed og officersmanerer.

Knivsbjergs »truende« tårn og Bismarckstatue som symbol på tysk tilstedeværelse og magtbud.

Ud over de nævnte klichéer gør – især i de mere »amatøragtige« digte – en vis sproglig fattigdom sig gældende i form af mere eller mindre dækte citater, ofte rene lån fra kendte salmer og ældre fædrelandssange. Ikke mindst »Dannevirkevisen«, skrevet af Laurids Kock o. 1685, og den norske nationalsang (»Ja, vi elsker dette landet«), forfattet af Bjørnstjerne Bjørnson 1859, måtte holde for. Men i øvrigt er der hyppige allusioner til digtere som Grundtvig, Oehlenschläger og Ingemann.

Pontoppidan og Rørdam

Det digt, der er kommet til at stå som den klassiske genforeningssang, var et af de første digte, der blev skrevet, efter at løftet om en folkeafstemning i de nordlige egne af Slesvig var afgivet i oktober 1918. Det er Henrik Pontoppidans »Sønderjylland«, der oprindeligt blev trykt i »Berlingske Tidende« søndagstillæg »Ude og Hjemme« juledag 1918 og gengivet i »Flensborg Avis« få dage senere (31/12). Avisen havde opfordret en række forfattere til at deltage i en enquete om Sønderjylland, og som landets mest berømte og feterede skribent, der havde modtaget Nobelprisen året før, var Pontoppidan selvskreven til at blive indbudt. Oprindeligt havde han sagt nej til at være med, men sendte alligevel det lille digt ind, som var opstået under hans morgenspadseretur nogle dage forinden, da et smukt solskin havde sat ham i den rette stemning, og hvis første vers lyder:

FLENSBORG AVIS

Nr. 304.

Tirsdag den 31. December 1918.

50. Aa

Sønderjylland.

„Berlingske Tidende“ bringer i et righoldigt sønderjysk Julenummer følgende skønne og varmfølte Digt af Henrik Pontoppidan:

Det lyder som et Eventyr, et Sagn fra gamle Dage:
en røvet Datter, dybt begrædt, er kommen frelst tilbage!

Det sker, hvad som et Drømmesyn har straalet for vor Tanke!
Til Sommer, vajer Danebrog igen paa Dybbøl Banke!

Hvad knap vi turde hviske om i Krogen mellem Venner,
forkyndes nu paa Dansk og Tysk som Løfteord af Frænder.

Velkommen hjem til Moders Hus, vor Søster, hjertenskære!
Saa bleg du blev i Kæmpens Favn i Striden for din Ære!

Du sad i Bolt og Fangejern til Spot for vilde Dreng.
Seks Tusind unge Sønners Liv var dine Løsepenge!

Men du vil ingen Sørgefest! Mens Taaren Øjet brænder,
du skjuler stolt, hvad ondt du led i hine Bøddelhænder.

Du kommer klædt i hvidt og rødt og smiler os i Møde.
Hil dig, vor Moders Øjensten, i Nytdis-Morgenrøde!

Henrik Pontoppidans digt »Det lyder som et Eventyr« blev første gang trykt i »Berlingske Tidende« julenummer 1918 og få dage efter atter gengivet i »Flensborg Avis«.

Det lyder som et eventyr, et sagn fra gamle dage:
en røvet datter, dybt begrædt, er kommen frelst tilbage!!

Eventyrmotivet – billedet af den røvede datter, der kommer tilbage, efter at der er betalt blodige løsepenge (»seks tusind unge sønners liv«), men som alligevel er fattet og for stolt til at bede om medlidenhed – er så enkelt og

letfatteligt, at det umiddelbart og øjeblikkeligt gled ind i den danske forestillingsverden som det klassiske billede af Sønderjyllands hjemkomst efter 56 års prøjsisk styre. Maleren Joakim Skovgaard anvendte da også både motivet og første vers i sin afstemningsplakat, en af de kunstnerisk mest vellykkede og smukkeste af de danske plakater op til afstemningen 1920.

Antallet af faldne er lidt overdrevet, men det kunne Pontoppidan ikke vide på det tidspunkt, idet det næppe var opgjort. En officiel tælling siger 5136 faldne eller ca en sjettedel af de omkring 30.000 indkaldte. En del af dem var naturligvis tysksindede, måske så mange som en fjerdedel.²

Og endelig var Pontoppidan overoptimistisk, når han i vers to skrev, at »til sommer vajer Dannebrog igen på Dybbøl Banke«, men han kunne jo så lidt som nogen anden vide, hvor lang tid der skulle gå, inden Genforeningen blev en kendsgerning.

Litteraturprofessor Vilhelm Andersen skrev nogle måneder efter digtets fremkomst: »Med de lange umelodiske linier klinger det, som om en, der ikke er vant til at synge – denne digters kunst er ikke verset, men prosaen – gav sig til at nynne, fordi han bevægedes af en stor glæde, sådan som den, der ellers ikke synger, dog synger salmen med juleaften.«³

Da sangen første gang kom i bogform, var 3. strofe (om »løfteord af frænder« på både dansk og tysk) strøget efter digterens anmodning (vel af politiske grunde – Pontoppidan ønskede sikkert ikke på det tidspunkt at blive taget for tyskvenlig!), men det er heldigvis senere medtaget i sangbøgerne, da det er værdifuldt for forståelsen af tankegangen.⁴

Henrik Pontoppidan var normalt ikke en national – endsige nationalistisk – digter. Tværtimod er han det danske folks store revser, og måske netop derfor virker hans strofer så ægte, at de har overlevet og stadig synges.

Det samme kan ikke siges om *Valdemar Rørdam*. Han var dog ellers datidens mest konsekvente dyrker af det danske med næsten religiøse undertoner, og i afstemningskampen stillede han sig fra første færd på den linje, der krævede Sønderjylland til Ejderen: »Ikke blot landet, også folket indtil Danevirke, hører sammen med os den dag i dag, – og er i færd med at opdage det,« skrev han 1919.⁵ Og samtidig bød han sønderjyderne velkommen hjem:

Velkommen, kære venner,
i Danmarks frie gård,
hos flaget, som I kender,
hos folk, som I forstår!⁶

I digtet »Sværdet på Dybbøl kirkegård«, der er dateret november 1918, brugte han et tysk krigsmindesmærke ved Dybbøl kirke som symbol på tysk volds-

Joakim Skovgaards plakat med 1. vers af Pontoppidans genforeningssang viser Danmark som en varm og frodig moderskikkelse, der modtager den røvede datter på broen over Kongeøden. Den er flankeret af en dansk bondegård og mølle, og Dannebrog er hejst på begge sider. Ingen kan være i tvivl om budskabet: landet er dansk både nord og syd for den gamle grænse.

Valdemar Rørdam (1872-1946) var kendt som en noget svulstig, men teknisk meget dygtig lyriker, hvis digte om naturen, kærligheden og fædrelandet vandt et stort publikum. I afstemningstiden 1919-20 krævede han Danmark til Ejderen. Blandt hans kendteste digte er sangen »Danmark i tusind år«. Som ultrakonservativ nationalist og militarist meldte han sig i 1941 under det danske nazist-partis faner, vel nærmest i frustration over den efter hans opfattelse manglende danske forsvarsvilje, der havde resulteret i besættelsen 1940. Rørdam (i lyst sommertøj) er her sammen med grosserer Poul Plum (yderst til venstre) på besøg hos redaktør Jens Jessen på Fjordmark ved Flensborg fjord. Foto 1905 i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

magt. Gravstenen var prydet med et stort bronzesværd, som fjernedes efter befrielsen 1945 af frihedskæmpere, som var lidt sent ude:

men lad det sværd da stå med al sin trods
 mod freden og de faldne og mod os!
 Thi sandt er tegnet, evig er den trussel.⁷

Flensborg var for ham hovedmålet. Til en festaften i Koncertpalæet i København den 22. januar 1919, hvor bevægelsen for en sydligere grænsedragning end den, H. P. Hanssen og hans folk gik ind for, startede sin kampagne, skrev han en sang, hvori disse linier, der fremholder naturen og de danske minder som noget helligt og ukrænkeligt, forekommer:

Kæmpegrav, grænseby, købstad og fjord,
 favnet af hellige heder,
 plattysk og dansk i et broderligt kor –
 aldrig, hvor langt vi end leder,
 ser vi så kostbar en troskab i nord
 som hos Eder!⁸

Man vil samtidig bemærke, hvor langt mere mundret Pontoppidans enkle vers er end Rørdams svulstige og kunstfulde patos, som vi i dag har svært ved at tage helt alvorligt.

I en række artikler fra en rejse i Sønderjylland i sommeren 1921 bebrejdede han sine landsmænd i hårde vendinger, at man ikke besøgte det genvundne land, så hoteller og kroer langs Flensborg Fjord stod tomme(!), og – med et noget større perspektiv – bittert begræd, at grænsen ikke var rykket langt længere mod syd. Det kneb somme tider for Rørdam at holde de store og de små ting adskilt. Men han glædede sig dog også over, hvad der var vundet:

»Men så vajer nu det røde og hvide korsflag frit i Brøns og Bredebro, i Skast og Møgeltønder; og øst ovre, i Kollund og Rønshoved ...« Og syd for Frøslev ser han flaget »over en usynlig gård, en af de tre fra Ellund, som vi fik med over.

De har stærkere lys og dybere glød, disse flag, end de andre, fordi de står langs med den ny grænse. De taler om, hvad der er vundet, hvad der endnu er tabt. Ingen af delene tør vi glemme.«⁹

I den store cyklus »Sangen om Danmark«, skrevet til kong Christian Xs og dronning Alexandrines sølvbryllup 1923, glædede han sig dog ubetinget over det Sønderjylland, der kom tilbage til Danmark ved Genforeningen og mindedes festen på Dybbøl:

... hvor de og vi den sommerdag
 så kongen kysse Danmarks flag,
 der genrejst af sit nederlag
 favntog folkets møde
 med sin jord og sine døde.¹⁰

Få store og mange små poeter

Da de første sønderjyske krigsfanger i marts 1919 kom til København, holdtes en fest for dem på Københavns Universitet, hvor bl.a. den senere biskop i Haderslev, professor Valdemar Ammundsen, talte. Festen indledtes med uni-

versitetsbibliotekar *Carl Dumreichers* sang »Hilsen«, hvori han omtalte det tabte Sønderjylland som »et felt med sørgeflor«, som nu fik flagets farver:

Der var i Danmarks våben et felt med sørgeflor.
 Der stod i Danmarks ager et dybt og fremmed spor.
 Der var i Danmarks hjerte et altid åbent sår, –
 Men aldrig gik et forår over Danmark som i år.

For floret har vi byttet for flagets farver bort,
 og bødet bliver flængen i Danmarks gamle kort.¹¹

Dette sidste vers fik Vilh. Andersen til lidet respektfuldt at mene, at det »i øvrigt giver et andet billede for øjet – fra landsbyskolens væg – end digteren vistnok havde tænkt sig.«¹²

Digtet indgik i den kantate, »Til landsmænd sønden å«, som Dumreicher året efter skrev til musik af Peder Gram i anledning af Genforeningen. Han lod sønderjyderne se mod »bakkekammene mod nord, / der gemte hjertets håb«, som nu er tændt igen:

Dér spærred pæl – dér standsed strøm,
 når troen ville frem.
 Nu lyser gryets gyldne drøm
 bag Kongeå os hjem.

Han priser Danmarks natur, der bliver et billede på moderen:

Vi ser dig, Danmark, som et syn bag tågen;
 dit moderblik holdt sønnens vilje vågen.
 Hvor fjernt vi gik, dit milde billed' fulgte,
 og på vor kistebund dit flag vi dulgte.

Men bag glæden ligger sorgen over de mange, som faldt i krigen, og som »usynligt ... er med ... i alt, som omkring os sker«, og af dem skal vi lære »erindringens hellige stunder« at kende.¹³

1920 udgav Dumreicher efter opfordring af forlagsboghandler Oscar Gad en bog om »Genforeningen 1920«, hvori han skildrede genforeningsdagene, som de formede sig såvel i København som i Sønderjylland. Han bringer både taler og sange fra de officielle fester. Kort efter at kongen havde underskrevet »Loven om Indlemmelse af de sønderjyske Landsdele« om formiddagen den 9. juli, afholdtes en festgudstjeneste i Frue Kirke, hvortil provst *Henry Larsen*

fra Skamstrup-Frydendal ved Holbæk havde skrevet en sang. Han mindedes de faldne, men fortsatte trøstende, at

spired dog fremtidens friske frø
der, hvor du så dine sønner dø.

Efter prædikenen sang man en sang af den nyligt afdøde oberst *A. Levinsen*:

Lovet være Gud, som tog
og som gav tilbage.

Samme dags eftermiddag holdt De danske Soldaterforeninger en fest, hvor bl.a. kongen, Christian X, talte. Ved denne lejlighed foredrog kongelig kammersanger Peter Cornelius en sang digtet af *Th. Calberg*, som i øvrigt er mig ubekendt. Han fæstnede sig især ved Sønderjyllands betydning i Danmarkshistorien:

Hil dig du land bag Søndena,
du gamle Danmarks skønne have,
hvor minderne på vejen stå
og tale højt om heltegrave;
hvor kongeættens vugge stod ...

I de følgende vers taltes der om »kamp og strid«, »rets tunge åg«, »heltemod mod overmagt«, »liv og blod«, og »landsoldaten, (der) løftet holdt«, og andre stærke sager.¹⁴

Efter festen sejlede kongen fra København til Sønderjylland med kongeskibet »Dannebrog«, som fulgtes af krydseren »Heimdal« og tre torpedobåde. Da skibene havde lagt fra kaj, holdtes friluftsfester for de tilbageblevne i Rosenborg Have og Tivoli, og begge steder sang man sangen »Vi vil hjem« af *A. C. Bille-Hansen*, der var ekspeditionssekretær i Kabinetssekretariatet. Heri mindedes han sønderjydernes udlændighedstid og krigens tunge ofre, og der var ikke sparet på klichéerne:

Nu er dagen, vi vented', oprunden,
og til ende er trængselens tid.
Se den trælsomme vinter er svunden;
fremad skrider skærsommeren blid.
Hør der brusende kor!
Hør de jublende ord:
Vi vil hjem til vor egen gamle Mo'r.¹⁵

Af nogenlunde samme poetiske lødighed er den sang, som *Guðrun Jarnøe* skrev, og som med musik af Johs. Andreasen fik en vis udbredelse i afstemnings- og genforeningstiden. Symboler og metaforer er gammelkendte og bombastiske, og rytmen kunne være bedre:

Vingeskudt og blodig ligger den tyske ørn,
Danmark, vor gamle moder, samler igen sine børn.

Tåren vil hun standse, hun jo forstod det bedst,
børnene, som led ilde, står moders hjerte næst.¹⁶

Dumreichers »Hilsen« blev sammen med »Det lyder som et eventyr« og Rørdams Flensborg-digt optaget i samlingen »Danske Fædrelandssange«, som Danskklærerforeningen udgav i sommeren 1920. Den var redigeret af seminarie-lærer *Ingeborg Simesen*, der i årenes løb stod for adskillige af Danskklærerforeningens udgivelser af danske klassikere. Hun skriver i forordet, at hun især henvender sig til »danskklærere og sanglærere, som det påhviler at hæve denne sangskat, ... hvis nationale værdi ikke kan regnes højt nok; en levende fædrelandssang vil altid vække en levende fædrelandskærlighed og omvendt.« Hun håber derfor, at bogen »må blive dem et hjælpemiddel i kampen for et stort mål.« Det har været hende selv »til patriotisk opbyggelse ... at sysle så indgående med vor nationale sangskat på baggrund af det sidste års begivenheder,« og derfor håber hun særligt, at »den vil finde vej ind på seminarierne, hvor fremtidens danskklærere opdrages til at gøre deres store gerning ude i det danske folk.« Der er således ingen tvivl om formålet med bogen: fædrelandssange skal være et led i den patriotiske opdragelse af den danske ungdom.¹⁷

Foruden de tre nævnte sange var også historikeren og museumsmanden Jørgen Olriks digt »Skamlingsbanken«, dateret 1. januar 1919, optaget i bogen. Skamlingsbanken betegnes som stedet, hvor »folkets samlingstanke« skal ytre sig i »ord og sang«. Herfra kan man »skue .../ viden ud mod alle vinde,«

... men mod syd må øjet dvæle
tungt ved grænsepæle.

Men som det gik støtten på Skamlingsbanken, der blev sprængt af tyskerne 1864, og som genrejstes efter krigen, vil det også gå Sønderjylland:

Danske dog den atter rejser,
så fra top påny den knejser.
Varsel tør vi af den tage:
Slesvigs land tilbage!¹⁸

Journalist *Anders Diemer*, der var født i Abild, og som 1920 blev adjunkt på Haderslev katedralskole, skrev i foråret 1919 digtet »Nu kommer de tilbage«, hvori han giver udtryk for en nærmest ekstastisk glæde over udsigten til den kommende genforening. Flag skal flyve, klokker ringe på denne glædens dag. Dette må kunne samle alle danske:

Nu kommer de tilbage! Ring, klokke, over land,
kald barnet bort fra legen, fra sit arbejde hver mand!

Nu kommer de tilbage. Så grav da kævlet ned!
Lad os enes! enes alle! Blot en stund holde fred!

Sønderjyderne har stridt for at få lov til at være danske, og til sidst måtte de med i krigen. Det opfattes næsten som et offer, der belønnes:

Kun Gud ved, hvad de led. Men han hørte deres bønner.
Så forunderlig velsignet deres trofasthed han lønner.

Og derfor skal Danmark klæde sig i festdragt og byde dem »velkommen tilbage«. De skal rigtigt mærke, at »nu kommer vi hjem!«, så de sammen med resten af landet kan skabe en forhåbentlig lys fremtid.¹⁹

Også den nørrejske digter, lektor ved Viborg katedralskole *Niels Jeppesens* digtsamling »Slesvigs sønner« er skrevet på forventningen om Genforeningen og sorgen over verdenskrigens faldne. Men henvisning til Brorsons salme »Her vil ties, / her vil bies« slår han tonen an:

I har tiet,
I har biet
bag de sorte grænsepæle
indtil nu, da I fik mæle
i udlændighedens år.

Ofte har der været kæmpet om Slesvig, men sønderjyderne »stod som Danmarks vold«, og nu har de måttet gennemlide krigens trængsler for Tyskland. Han svinger sig op til de meget patetiske højder, når han hylder de sønderjyske soldater, der i »det store marterfængsel« (verdenskrigen) »med Dannebrog for øje« (!) »vandred ud at lide« for at frelse Danmark, blive »Danmarks bod«, som han siger med Kocks ord fra Dannevirkevisen.

I det store digt »SpanDET« mindes han i glimt fra slægtens hjemsogn livet under prøjsernes styre med forfølgelse, fængsling og forjagning. Han omtaler

bedstefaderens tro på, at landet atter ville blive dansk, og skolelæreren, der bliver afskediget, fordi han ikke ville straffe børnene, som jublede ved en (falsk) meddelelse om kejser Wilhelms død. Han beretter om den forjagede præst, der ikke må deltage i hustruens begravelse, og om gårdejer Mads Vind og hans datter, der blev angivet af en falsk flygtning, da de hjalp dansksindede sønderjyder med at komme over grænsen under krigen, så de kunne slippe for at skulle tilbage til slagmarken.

Bismarck-statuens fjernelse fra Knivsbjerg ser han som et sikkert tegn på, at Genforeningen er nær. Og når om kort tid hele landsdelen er dansk, skal sønderjyderne, som altid har været rigets forpost, med deres dyrekøbte erfaringer hjælpe Danmark til en bedre fremtid:

Slesvigs sønner, som i ord og dåd
altid hegnet Danmarks åbne have,
giv os jer, og giv os vise råd,
når I flytter grænsens sorte stave!²⁰

Den verdensberømte litteraturforsker og kulturhistoriker *Georg Brandes*, måske Danmarks mest berømte person på den tid, udsendte en samling ældre artikler om »Sønderjylland under prøjsisk tryk«, skrevet 1899-1905, forsynet med et forord om hans eget forhold til landsdelen – hvori han, vanen tro, ikke stillede sit lys under en skæppe – og en ret intetsigende kommentar: »Tyskland er blevet et andet land, Danmark vil næppe kunne forblive uforandret, de nationale kampe, der indtil nu har rystet Europa, vil smelte sammen med de sociale, hvis voldsomhed ikke synes at blive mindre stærk.«²¹ Det kan måske umiddelbart se ud som en (lidt for) optimistisk forventning om, at Europas nationale og sociale modsætninger er på vej mod en udjævning. Men så naiv var Brandes næppe.

Gyldendal genudsendte digteren *Holger Drachmanns* skildringer fra 1877 »Derovre fra grænsen« i en såkaldt »Genforeningsudgave« med forord af digterens søn, forfatteren, cand. polit. og senere folketingsmand *Poul Drachmann*. Det er heri, man finder det kendte digt »De vog dem, vi grov dem / en grav i vor have, / lagde dem ved siden af den alfar vej« om soldatergraven fra 1864 i Bøffelkobbøl med de hysteriske linjer:

Nej, heller vi os vier til den døde soldat;
søster, hør efter, hvad vi siger!
Lad tøjterne ved Elben være tysken parat:
Enker er de sønderjyske piger!

For- og bagside af plakette uddelt af Den internationale Kommission i 1920 som tak til personer, som havde hjulpet i afstemningstiden. På forsiden symboliserer vægten den retfærdighed, som afstemningen skulle muliggøre. Bagsiden kan stå som pendant til ordene i grev Schacks og Vælgerforeningens opråb:

Om dette digt skrev Ingeborg Simesen, at det er »et gribende (!) udtryk for frygtens og tillidens stadige kamp i sindene »derovre«,« d.v.s. i Sønderjylland.²²

Digterens søn var enig med hende. Når bogen nu genudsendtes, 42 år efter dens første fremkomst, havde den, skrev Poul Drachmann noget svulstigt, en »mission, der ikke blot får vægt af den jubel, der ligger i synernes virkeliggørelse, men som også byder os at spejle os i fortidens store spejl, gøre op med vore dyder og mangler og ordne vor nutid og planlægge vor fremtid i pagt med de bedste kræfter. Og hertil vil vi – som enhver nation overhovedet – have at lytte til sangeren, som udløste de inderste og kernesunde tanker i vort folk, som selv bar ved på nationens bavn i modgangens mørke, fordi han havde den store tro, som er ethvert folks livbetingelse.«²³

Verset om »tøjterne ved Elben« og de sønderjyske enker er godt at have in mente, når man læser om Holger Drachmanns »kernesunde tanker«, der er et »gribende udtryk for frygtens og tillidens stadige kamp i sindene«!

Johannes V. Jensen synes ikke at have gået særligt op i afstemningstidens begivenheder. Men et par strofer i digtet »Transfiguration« (Forvandling) kan hentyde til Sønderjyllands genforening og det tyske kejserriges undergang: »Ind i himlen stiger syngende lærken«:

»Man har givet os nøglen i hænde til den låsede dør, mod hvilken vi har hamret i et halvt århundrede – men vi må selv lukke døren op!« Original i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Foto: Helge Krempin.

Hørte du vor zone
tone?
Vældig solen skrider,
rider
over rum og tider.
Bi, bi, bi!

Under dig i dybet
krybet
sortner i sin larve.
Arve
skal du lys og farve!
Bi, bi, bi!²⁴

Man må uvilkårligt sammenligne med skolemanden, dr. phil. og borgmester i København *Ernst Kapers* beskrivelse af Dybbølfesten, hvor han midt i gengivelsen af grev Schacks tale, da denne nævner »Dybbøllærken«, skriver: »Taleren standsede betaget et øjeblik. Højtidstilhed som i en kirke lå over de mange tusinder. Oh hør! Et brus af jublende lærkesang tonede og klang over vore hoveder«. ²⁵ Og så er Kapers ord og Johs. V. Jensens digt i øvrigt forsynet med næsten identiske vignetter af den fynske maler Johannes Larsen.

Vælgerforeningens opråb til sønderjyderne om at møde frem og stemme, som grev *O. D. Schack* fra Schackenborg forfattede, og som på H. P. Hanssens anbefaling blev vedtaget på Vælgerforeningens tilsynsråds møde den 15. september 1919, er i sig selv som et prosadigt, klart og associationsrigt, hårdthugget i formen. Der er dækte verselinjer af Bjørnstjerne Bjørnson fra

Norges nationalsang »Ja, vi elsker dette landet« (»Alt, hvad fædrene har kæmpet, / mødrene har grædt, / har den Herre stille lempet, / så vi vandt vor ret«) og et citat af den sønderjyske politiker Nicolai Ahlmann, der i 1867 i den tyske rigsdag i Berlin udtalte: »Vi er danske, og vi vil vedblive at være danske. Vi vil behandles som danske, og det efter folkerettens principper«:

Sønderjyder!

Nu er dagen der, vi vil hjem!

Hvad slægtled har troet på, fædrene kæmpet og mødrene grædt for – håbet, der har båret vore sønner over krig og død, skal nu gå i opfyldelse.

Man har givet os nøglen i hænde til den låsede dør, mod hvilken vi har hamret i et halvt århundrede – men vi må selv lukke døren op!

Ryk grænsepælene op og flyt dem langt mod syd!

Vi er danske og vi vil vedblive at være danske, og afstemningsdagen skal vidne derom for kommende slægter.

I syd og nord, øst og vest i vor landsdel vil vi samles om det fælles mål, skal det lyde enigt som fra broder og søster:

Vi vil hjem, hjem til Danmark!²⁶

Jeppe Aakjær sad på gården Jenle i Salling og så »fræ wor søndle rud« (fra vinduet mod syd) mod Sønderjylland og glædede sig over, at folkemålet holdt stand mod fortyskningen, trods forbud og forfølgelse:

... Trods wand-og-brød og mulkt og skrol,
 proces og bank
 i skuel og skrank
 – den flytt sæ ett en flyk!

Bl.a. fordi de var trofaste mod deres danske sprog, som »er hwerken plat hæ tysk, / (men) ... redle wæjmelsjysk«, byder han sønderjyderne »»Goddaw ijen!« po gammeljysk –«. ²⁷

»I skal ikke blive glemt!«

Digteren, cand.jur. *Kaj Hoffmann*, der var assistent ved kriminalretten i København, er mest kendt for sangen »Den danske sang er en ung blond pige«. I anledning af folkeafstemningerne i 1. zone 10. februar og i 2. zone 14. marts 1920 og Genforeningen skrev han en hel stribe digte:

Ingen drøm er drømt som denne,
mere skøn var ingen drøm –:
Atter et de skilte tvende,
atter dansk den danske strøm –
folk og land, med eng og fjord,
udelt et fra syd til nord!

Foråret 1919 bliver symbolsk for ham. Vejret i Sønderjylland er det samme som i resten af landet, og selv forårsarbejdet på marken vidner om forbindelsen nordpå, og at landsdelen nu skal hjem til Danmark:

Vender en plov nu mulden
ved Løgum eller Tønder –
så er det sæden nordfra
og ikke en sæd fra sønder.

Hans jubel kender ingen grænser:

Så velkommen i solskin og sommer
og velkommen i forår og høst,
så velkommen den stund, hvor I kommer –
vær velkommen i sorg og i lyst ...

Men der er ét usikkert moment, et utrygt skår i glæden. Flensborg. Hvordan skal det gå? For Hoffmann er der ingen tvivl: Byen er dansk, og den *skal* med ved Genforeningen. Men kan det lykkes? Der må agiteres, og alle må gøre deres, stort eller småt:

Hjælp til, vær med, hver dansker!
Hver har sin pligt, sit hverv.
Fordømt den mand, der skulker!
Velsignet enkens skærv!²⁸

Man mindes, hvad redaktør Tage Jessen (rigsdagsmand Jens Jessens søn) fortalte fra afstemningskampen i 2. zone, hvor præsten i Hjoldelund sagde i sin prædiken den 7. december 1919: »Verflucht seien die Hunde, die für Dänemark agitieren!« (Forbandet være de hunde, der agiterer for Danmark).²⁹ Forbandelser over dem, der »svigtede«, blev udtalt fra begge sider.

Men selv om det kniber, så er Hoffmann – trods alt – fuld af fortrøstning. Det kan ikke gå galt! Det må, det skal lykkes:

Tyskland kan tage en nordisk by
 og gøre den tysk.
 Flensborg – den stad, som i tusinde år
 var sønderjysk –
 kan dog vel skifte igen, og påny
 stemme for Danmark som danskernes by.

Han har kun hån til overs for dem, der maner til forsigtighed. Det er der ingen grund til. Tyskerne vil, uanset hvad vi gør, være en trussel, siger han. De er næsten pr. definition vore fjender. Men denne gang må de ned med nakken:

»Tys, forsigtig, husk dog, ven –
 de kan rejse sig igen!«
 Ja, tilvisse – sande ord.
 Evigt truer syd vort nord.
 Men for store ting er hændt.
 Slukte lys er pragtfuldt tændt.

Han søger – næsten febrilsk – at mane det tyske flertal i byen bort:

... vi vil nynne på en sang
 om en trolde, som *var* engang.

Men da afstemningens dag i 2. zone (14. marts 1920) endelig stod for døren, følte Hoffmann sig afmægtig. Nu var der kun ét at gøre: at håbe på Gud. Han synes helt at glemme, at det er den samme Gud, man tilbeder nord og syd for Skelbækken, blandt tyske såvel som danske. Men med fortrøstning i sagnet om den gamle ærkebisp Anders Sunesøn, der bad i slaget ved Lyndanisse 15. juni 1219, og som til sidst blev så træt, at nogle munke måtte holde hans arme oppe, for at han kunne blive ved, til Gud havde givet danskerne sejren, opfordrer Hoffmann sine landsmænd til at forsøge denne gennemprøvede metode en gang til. Selv om man nok må sige, at det er en noget tvivlsom logik, han demonstrerer i andet vers, at hvis man virkelig tror, så har man også ret:

Vend dit ansigt mod Flensborg Fjord,
 Danmark, i dag og bed!
 Bed til den Gud, som er Gud i nord –
 bed, indtil sol går ned!

Løft dine hænder mod fjerners blå,
løft dem og bliv ikke træt.
Så højt mod himlen din tro kan nå,
så vidt har du også ret.

Sænker du armen, før sol går ned,
så mister du Flensborg by.
Vend dig, Danmark, mod syd og bed –
bed indtil næste gry!

Under en af svenskekrigene i 1600-tallet – vistnok Den Skånske Krig 1676-79 – fortælles det, at den danske konge anråbte Vorherre om sejr, men svenskerne var sikrere i deres sag: Deres konge bad nemlig på latin, og det sprog måtte da være Gud nærmere end gement dansk! – Man skulle næsten tro, at Hoffmann levede i den tro, at dansk var Vorherres eget sprog, og at han hellere ville tilbedes på dansk end på tysk.

Men afstemningens tale i Flensborg lod ingen tvivl mulig. Kun en fjerdedel stemte for Danmark. Nederlaget var knusende. Man kan næsten læse i Hoffmanns digteriske kommentar, at det var ventet. At han end ikke selv for alvor har troet på bønnens magt – den danske bøn! – og sin egen besværgelse:

Dertil – og ikke længer.
Herfra og sydpå – tabt.
... Hertil – og ikke længer.
Her ender Danmarks jord.

Danmarks grænse var dog – trods alt – rykket sydpå, og det trøster han sig med, selv om det er med dyb skuffelse over, at ikke endnu mere af Sønderjylland blev dansk. Og han søger at trøste dem, der »blev tilbage« – »de skal ikke blive glemt«, som statsminister Niels Neergaard formulerede det i sin tale på Dybbøl 11. juli 1920:

Du danske ungdom i Flensborg by,
så lidt som du kan din moder glemme.
Hun glemmer ikke hint skær af gry,
hun hører altid din fjerne stemme –
Du Danmarks ungdom i Tysklands by!

Men Nordslesvig havde stemt sig hjem. Genforeningsdagen den 10. juli op-
randt. Kongen red over den gamle grænse. Alt var fest, flag og farver:

Danmark flytter sin grænse.
 Det er i dag, det sker.
 Et Danmark syd for Danmark
 er ikke syd for mer.

Men selv midt i glæden græmmedes han. Jubelen »standser ved Flensborg Fjord.« Den nye grænse lod sig ikke røkke. Den lå fast.

Fjender er fjender, og det vil de altid blive, skriver Hoffmann. De skal holdes på lang afstand, mens vi samles om det, som er vort (og kun det!):

Vi skal elske kun det, som er ånd af vor ånd –
 kun den nordiske mand.
 Og vi hilser med opstrakt og sværgende hånd
 Nor, Svea og Dan!³⁰

Man skal vist glæde sig over, at socialdemokraten (!) Hoffmann næppe selv vidste, hvad han sagde. Og hvilke mørke kræfter, disse dystre profetier kunne mane frem. På det tidspunkt havde allerede en gruppe frustrerede tidligere frontsoldater i München dannet Det Nationalsocialistiske Tyske Arbejderparti (NSDAP), hvis medlem nr. 7 hed Adolf Hitler. De fandt ret snart ud af at »hilse med opstrakt og sværgende hånd« og tro på den nordiske ånd.

Hoffmann var ikke nazist, overhovedet ikke, men hans frustration over nederlaget i 2. zone og især tabet af Flensborg fik ham til at sige ting, som ville falde på plads som handske til hånd i en nazistisk ideologi.

En lignende tone, blot endnu mere skinger, anslås af bibliotekar, dr.phil. *Viggo J. von Holstein Rathlou*, som i 1919-20 skrev en lang række digte med det formål at rejse en stemning for en grænsedragning ved Ejderen:

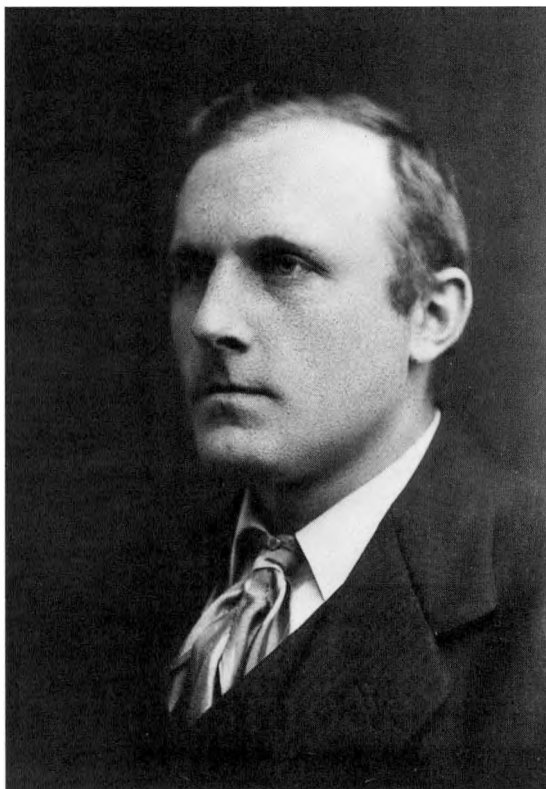
Selvfølge går Danmarks ret til Rensborg;
 men modet – ? Ak, det standser foran Flensborg.

Tyskerne beskrives som »voldsmænd«, »en straffet tyv«, der farer »frem med had og vold og uret«, men som må aflevere det stjalne:

Nej, tyven slippe bør den stjalne skat!
 Er det ej ret, så kald først dag for nat!

Han håner de danske politikere og embedsmænd, personificerede i statsminister C. Th. Zahle og »tabelværksmanden«, nationalbankdirektør Marcus Rubin, der manede til mådehold. von Holstein Rathlous særlige fjender er magister

Viggo J. von Holstein Rathlou (1885-1965) blev 1917 dr. phil. på en afhandling om Thomas Kingo. Han var bibliotekar ved Statsbiblioteket i Århus og 1921-25 leder af Flensborghus Bogsamling, forløberen for Dansk Centralbibliotek i Flensborg. Han var stærkt nationalchauvinistisk indstillet og krævede 1919-20 grænsen rykket til Ejderen. I 1920'erne udgav han to bind agitatoriske og følelsesmæssigt overskruede »Slesvigske Digte«. I 1930'erne meldte han sig ind i nazistpartiet, hvor han fik status som en slags officiel digter af festkantater og lignende og som Frits Clausens hofpoet, der hylkede føreren i svulstige vers.

H. V. Clausen, der fastlagde grænsen mellem 1. og 2. zone ud fra sit kendskab til befolkningens nationale holdning, og H. P. Hanssen, der gik ind for denne linje. Han kalder dem for »tysker-elskende«, »fjendskædere« og »troløse«, der »opgav håbet«. Og han anvender det stærkeste skældsord, han kan få i sin mund, om H. P. Hanssen: en »hjemlig radikal«, og Rubin er en »radikal vendekåbe«! Og når man endelig hører noget fra de danske politikere, så er det

hvad vi orker:
det er det danske folk, der kæmpe-snorker!

I stedet hylder han de mænd, der gik ind for den sydlige grænsedragning, bl.a. Kloppenborg-Skrumsager og »Flensborg Avis« redaktør Ernst Christiansen, der omtales som »den blonde dansker, groet af Slesvigs jord«, der »går støt i Jessens djærve spor«.

Efter afstemningerne bruger han mange grove ord om dansk »fjendskæderi«

og svigtende mod, og han trøster og opmuntrer »forposterne« syd for grænsen, ligesom han fremholder »Dybbølløftet« som Danmarks forpligtelse over for landsmændene i Sydslesvig – og over for »os selv«. Det er faktisk værre for danskerne nord for grænsen end for sydslesvigerne, hvis vi ikke holder ord:

»I skal ikke blive glemt!«
 Det har os forpligtet.
 Mest det for os selv var slemt,
 om vort ord vi svigted.

Og da han føler, at løftet ikke bliver holdt, som han mener, det burde, skriver han harmfuldt:

O Danmark, har vi da fortjent
 at mødes af din kulde?
 Har vi ej stået tro på post
 og kæmpet, som vi skulle,
 på ensom vagt
 mod overmagt,
 mod had og hån og tysk foragt?³¹

Dette sidste digt blev oprindeligt offentliggjort i »Flensborg Avis« 1924 med signaturen »En dansker i Flensborg«. von Holstein Rathlou var indtil 1925 leder af bogsamlingen på Flensborghus, forløberen for det danske centralbibliotek i Flensborg. 1925 genoptrykte han det i hæftet »Slesvig, vort elskede omstridte land«.³²

Redaktør *Hans Henriksen* fra Venstres Pressebureau, der også var en flittig digter, udsendte en digtkreds om Genforeningen (i samlingen »Folkets mænd«, 1920), hvor han indleder med folkemødet i Aabenraa den 17. november 1918. Det var her, H. P. Hanssen for første gang kunne give sine landsmænd meddelelse om den kommende afstemning. Og for Henriksen var det, som sprang blomsterne ud midt i efterårets slut og kulde:

Hvilket under! Det blomstrer blandt frostfældet løv,
 mens mod midvinters mørke vi går.
 Og der gløder et gry med befrielsens fryd
 bag de bitre og blodfyldte år.

Han takker sønderjyderne for deres trofasthed og tålmod. Fremtiden tegner sig lys og skøn. Fængslet er sprængt, og verden åbner sig. For at give sine følelser

ord, må han ty til salmerne og den gamle veltjente vise »Danmark dejligst vang og vænge« om Dronning Thyra, der byggede Dannevirke og bragte »ledet i lave«:

... Nu modnes den store frelsensstund,
da led skal hænges i lave.
... Til drømmens store vidunderland
slås gyldenporten os åben.

Julen 1919 er en forventningens tid:

Den sidste jul før gensynstimen slår,
den sidste vinter før den store vår.

Vinteren 1920 er afstemningernes tid. Hans Henriksen melder sig som Kaj Hoffmann og mange andre i Flensborg-folkenes rækker. De faldne fra fortidens krige rejser sig af gravene og venter på afgørelsen – og håber på sejren ved afstemningen:

Nys ørnens knækkede vinge sank, nu spredes skumringens sky;
nu lytter de døde fra Isted Hede; er morgenen tændt påny?

Afstemningen i 1. zone gav det forventede og glædelige resultat, at Nordslesvig stemte sig hjem til Danmark. Den »forpjuskede« tyske ørn viger for de tapre og spændstige danske løver – og Henriksen overser elegant, at det danske våben har tre løver, mens det slesvigske (sønderjyske) våben, der anvendes af både danske og tyske, har to. Derfor halter symbolikken en smule:

– De stemte sig hjem til Danmark!
Ja vist! De blev, hvad de var.
Forpjuskede ørne fløj skræmt mod syd,
thi frem sprang løvernes par.

Men i 2. zone gik det jo ikke så godt. Danskerne har dog stået sammen og kæmpet mod fjenderne i denne landsdel i århundreder. Her ligger Dannevirke. Har sydslesvigerne da glemt, at de var danske?

Henriksen bruger udtrykket »stortysken«, der skal associere til »stortyrken«, det udtryk, der anvendtes om den tyrkiske (islamske) fare, da sultanen rykkede mod nord og nåede helt til Wiens porte i 1680'erne. Der skal ikke herske tvivl om, hvem der er fjenden, og hvad han regner tyskerne for. Og for at give sine ord den rette nordiske vægt, anvender også han Bjørnsons ord om

»alt, hvad fædrene har kæmpet, mødrene har grædt«, de samme linier, som H. P. Hanssen citerede fra »Folkehjem«s balkon den 17. november 1918, og som grev Schack henviste til i sit opråb:

Vi har muret i fællig på virket mod syd,
da stortysken rykked os nær;
og med skulder ved skulder med skærpede spyd,
har vi stridt imod vendernes hær.

... Og det spørger så tyst, i stilfærdige ord:
Har I glemt, hvad vi sammen har stridt?
Alt, hvad fædrene kæmped i tider, der fo'r,
og hvad mødre har længtes og lidt?

Efter at have budt de hjemvendende velkommen, prøver han at opmuntre dem, der »blev tilbage«. Måske får de endnu en chance. Hvem ved?:

Hold ud, I trofaste kære,
som stolt og mandeligt stred.
Det gælder jer og os alle:
Hvem veed! Hvem veed! Hvem veed!³⁴

De besindige

De fleste digtere meldte sig som Hoffmann og Henriksen på Flensborg-folkernes side og krævede de højeste ideale fordringer opfyldt. H. P. Hanssens folkeretslige linje, at det, som var dansk, skulle til Danmark, og at det ville være uret mod tyskerne og samtidig en latent trussel mod grænsen, hvis man blot krævede ind og fik en stor tysk flertalsbefolkning i den sydlige del af Slesvig med over grænsen, fandt ikke megen genklang i kampens hede. Det kom først senere, da man kunne se, at han havde haft ret. Men en enkelt stemme var der dog. Det var sekretæren i Københavns Højskoleforening, *Ernst Jørgensen Borup*, som i et rimbrev hyldede H. P. Hanssen, fordi han havde stået fast på sin linje trods det stærke krav om at få mere med:

Mens folkene råbte: »Hold læng're mod syd,
da først når vi alle i havn«. –
Du hørte på brændingens buldrende lyd,
at der var grunde og revler mod syd,
og fremad du styred din stavn.

Nu råber de højt om svig og bedrag,
 om svigten i farens stund,
 – endskønt det dog nu er en afgjort sag,
 at hvis før båden gik over stag,
 var skuden gået på grund.

Han mener hermed, at hvis man havde krævet hele Slesvig med til Danmark, eller i hvert fald en væsentlig sydligere grænselinje, kunne det have kuldsejlet hele Genforeningen. En afstemning i hele det historiske Sønderjylland til Dannevirke eller Ejderen ville have givet et stort tysk flertal. Selv ved en samlet afstemning i 1. og 2. zone ville resultatet have været tvivlsomt. Tyske stemmer i Syd- og Mellemslesvig kunne have afgjort, at hele Nordslesvig var forblevet tysk. Det var der mange, som ikke kunne eller ville se, og som derfor bebrejdede H. P. Hanssen, at han holdt kursen. Nogle gik end ikke af vejen for – som von Holstein Rathlou – at kalde ham en forrædder eller endog »Hans Peter Tysker«. Men Borup er ikke i tvivl. Med en mand som H. P. Hanssen ved roret ville Danmark være vel faren, skriver han og lader sit rimbrev munde ud i den rene førerdyrkelse:

Og derfor hilser og hylder vi dig
 som fører, som første mand.
 Vi hylder dit mod og din vilje sej,
 og havde vi altid en fører som dig,
 da stod det vel til i vort land.³⁵

Af samme holdning er digteren, officeren og skolemanden *Jakob Klinkbys* digt »På samlingsdagen«, også trykt under titlen »Efter afstemningen i 1. zone«, der må være skrevet ganske kort efter den 10. februar. Mens de fleste digte i glæde over afstemningsresultatet kun har øje for den danske sejr og udtrykker en ensidig nationalisme, glemmer de, at der ved afstemningen også var nogle, der tabte. I modsætning hertil opfordrer Klinkby til forsoning mellem landsdelens to nationaliteter. Han er glad for den danske sejr, men fremholder, at det netop er i sejrens stund, man skal vise storsind. Danskerne må ikke glemme »et gammelt bud«, som, hvis det bliver holdt, »gi'er styrke, glæde, sammenhold og tugt«:

»I stort og småt opfør dig mod de andre,
 som du må ønske, det mod dig skal ske«. –
 Ad sådan vej må folkets forbund vandre,
 om det skal mestre tidens gru og vé.

Hvad om vi prøved dette bud at følge,
ej blot mod nord, men og mod dem i syd?³⁶

Her er en klar modsætning til den nationalisme, som udelukker alle andre og som »i sig selv har nok«. Vi skal leve videre, siger Klinkby, både i Sønderjylland og ude i verden, og det kan vi kun, hvis vi behandler hinanden ordentligt. Vi skal ikke besvare den tyske undertrykkelse af de danske før Genforeningen med en tilsvarende undertrykkelse nu, da det er danskerne, der sidder på magten i landsdelen. Og på samme måde må Folkenes Forbund, der dannedes på Versailleskonferencen 1919, lære at vise mådehold.

En lignende holdning ligger bag de digte, som Limfjordsdigteren, redaktør *Thøger Larsen* skrev, dybt grebet af de historiske og nationale begivenheder:

Ræk os hånden, broder!
Søster, græd ej mer!
Se, vor gamle moder
gennem tårer ler!

Og Dannebrog vajer nu søndenfor å
imod Danmark.

Nu kommer de hjem, som utrættelig så
efter Danmark.

Velkommen – og tak, at I ej tabte modet!

Velkommen – med ar efter korset og blodet!

Jert flag skal I bære
med ære!³³

Han er dybt grebet, men der er langt til sentimentalitet. Og der er ingen chauvinistiske undertoner af had og selvhævdelse i disse vers.

Forfatterinden *Ingeborg Maria Sick*, der var internationalt kendt især for en lang række »gubernanteromaner«, mindedes i et langt digt, som blev frem-sagt som prolog ved en fest i Odd Fellow Palæet i København den 27. maj 1920, en vandretur over Dybbøl, mens det endnu var tysk, sandsynligvis før verdenskrigen. Alt virkede så dansk på hende, ja, landskabet og skanserne syntes at synges for hende på hendes modersmål:

Thi modersmålet er det hjerteslag,
som holder et folk i live.

Og nu er sejren i hus. Folkeafstemningen viste, at troen kan løfte bjerge, landet er på vej mod Danmark:

Nu jubler det danske fuglekor
 på Dybbøls vårlige banker ...
 Nu falder de knugende skranker!³⁷

Dybbølfesten 1920

Lyrikeren *Axel Juel*, der var kontorchef i marineministeriet, var en slags officiel sanger ved nationale lejligheder, og 1919 skrev han en digtcyklus »Sange om Dannebrog«. Den fremførtes som kantate med musik af Harding Sonne, da kongen fik overrakt et nyt rigsbanner den 15. juni 1919 på 700 års-dagen for slaget ved Lyndanisse, hvor Dannebrog som bekendt »faldt fra himlen ned«. Det mest kendte af digtene er »Der er ingenting, der maner ...«, der dog var skrevet allerede 1916, og som stadig er meget anvendt ved flaghejsning i spejderlejre og lignende steder. Meget aktuelt sluttede han med en sang om »Sønderjylland og Dannebrog«, der har en næsten kælen tone i billedet af de elskende:

I blev fremmede folk i jert urgamle hjem,
 I har ventet befrielsens dag –
 som den elskedes billed i løn taget frem,
 har I gemt på et dyrebart flag.

Det er uret, der mister sit knugende tag,
 det er Danmark, der ånder påny!
 Når jert hjerte befris og vort elskede flag,
 er der smil gennem gråd – er der gry!³⁸

Den 10. juli 1920 red kongen over den gamle grænse og ind i Sønderjylland på en hvid hest. Hestens farve var valgt for at fuldbyrde en gammel spådom, som sagde, at den danske konge en gang skulle holde sit indtog i den genvundne landsdel på denne måde:

Han red i en bølgende menneskestrøm,
 han red i en jublende skare
 for ene at fuldbyrde slægternes drøm
 og sagnenes magt at bevare.

Folket trængtes om kongen, »der var drot over hjerter,« som Juel skriver, og en lille pige klædt i hvidt blev rakt op imod ham. Kongen tog hende op til sig

(efter at have fået lov af moderen), gav hende et kindkys og red på den måde ind i Sønderjylland med den lille pige foran sig på hesten:

Og pigen hun åbned sin barnlige favn,
 som havde hun længe ham savnet;
 hun kendte vel næppe sin konge af navn,
 men hjertelig glad hun omfavned:
 Den mand, der bar fryden i Danmark.³⁹

Det var måske digtene til flaget, der gjorde, at Axel Juel kom til at skrive den ene af de to nye sange, der blev sunget ved Dybbølfesten den 11. juli 1920. Den går på melodien til »Vort modersmål er dejligt«:

Fra hver sin side over å vi spejded, du og jeg;
 nu ser vi samme morgenskær, nu ser vi samme vej!
 Nu skal vi sammen stride, og det gør stærk og glad,
 og før skal vore hjerter dø end atter skilles ad!

Han mindes derefter de faldne i Dybbølslaget, hvis grave nu ligger inden for Danmarks grænse. Det er frugten af deres offer, som nu kan høstes:

Nu hviler de i Danmarks jord, nu sover de i fred;
 det, de engang gav livet for, fik vi at glædes ved.⁴⁰

Axel Juel skrev endnu et digt til festen. Det fremsagdes af en veteran fra krigen 1864, Hans Thomsen, da han overrakte kong Christian et gammelt Dannebrog, som familien Reimers i Sønderborg havde haft gemt siden 1864:

Vi har elsket det, mens vore hjerter led;
 hjerter brast, men ikke deres kærlighed.

Den fik vore børn i arv, og med vort sprog
 har vi givet dem at elske Dannebrog.

Ved dets dug svor nye slægter faneed –
 Tag vort gamle flag, og tag vor trofasthed!⁴¹

Dagen efter Dybbølfesten begyndte kongeparret en rundrejse i Sønderjylland, og ved Kruså mødte de en deputation af danske fra Flensborg. De var blevet »på den anden side grænsen / af retfærdighed«, d.v.s. i uretfærdigheden. De

oplevede ikke retfærdigheden på samme måde som dem, der boede nord for den ny grænse og derfor blev genforenet med Danmark:

Men med et i sælsom tysthed
standser toget brat –
og det er, som mødes dagen
med den mørke nat.

Ingen hurra, ingen jubel,
ingen glædes-dåd –
selve sorgen standser lykken
med sin bitre gråd.

Det var dem, som måtte blive
– skønt de taprest stred –
på den anden side grænsen
af retfærdighed.

Det var »dog den allerbedste hilsen, / Danmarks konge fik«, for det var den slags »stærke sind«, der »gav ham retten til at ride / i sit rige ind«, siger Juel. Og »denne stolte sorg« tog kongen så med »i sit hjerte inderst inde«, da han vendte tilbage »til sin borg«. ⁴²

Den anden officielle sang til Dybbølfesten var skrevet af digteren og forsikringsmanden, cand.jur. *Niels Møller* til melodien »Den signede dag med fryd vi ser«. Også denne sang holdt sig i mere end et halvt århundrede i Højskole-sangbogen, selv om den er en ophobning af klichéer:

Den gryed omsider den favre dag,
vi havde i hu så længe,
og atter lyser det røde flag
på sønderjydernes vænge,
hvor atter i Danmarks frie mål
tør tale møer og drenge. ⁴³

Her er poetiske lån (for nu at sige det pænt) fra Ingemanns »Storken sidder på bondens tag«, hvori linjen »nu kommer den favre tid, vi vented så længe,« der også anvendtes på en af de kendteste afstemningsplakater, forekommer. Oehlenschlägers »Der er et yndigt land« med de »ædle kvinder, skønne møer / og mænd og raske svende«, måske endog »det røde flag«, som Niels Juel hejse- de i Ewalds »Kong Christian«, spøger i baggrunden. Der er ikke meget origi- nalt i dette vers.

Valdemar Rørdam og Axel Juel var tilstede ved Dybbølfesten. Hvem af de øvrige digtere, der selv var med, ved jeg ikke, men mon dog ikke også Dumreicher og Kaj Hoffmann var der?

I hvert fald deltog *Johannes Jørgensen*, der i sommeren 1920 var i Danmark for første gang, efter at han syv år tidligere var emigreret til Italien, hvor han havde fundet blivende hjem i den hellige Frans' by Asissi, og hvor han havde vundet sig et internationalt navn som katolsk forfatter, bl.a. af helgenbiografier. Under dette hjemmeophold besøgte han også sin gamle skolekammerat fra Svendborg Latinskole, Peter Grau i Pøl på Als, som tog ham med til Genforeningsfesten, hvor Grau selv skulle tale.

Jørgensen har skildret den bevægede dag i essaysamlingen »Danimarca«, hvor han også i et stærkt følelsesladet brev til Grau advarer mod den tendens, han har sporet til at være sig selv nok. Til at mure sig inde i sit eget og lukke af for alt udefra. At være tilfreds med det danske og afvise alt tysk og fornægte den europæiske samhørighed, sådan som Kaj Hoffmann på skræmmende vis havde givet udtryk for. For den kosmopolitiske katolik var det farlig, ja vanvittig tale, idet han naturligvis klart så, hvad Danmark og dansk kultur havde modtaget fra resten af Europa, og at en indelukket selvtilstrækkelighed ville være det samme som åndeligt selvmord.⁴⁴

I et stort digt (»Det genvundne land«) følger han denne tankegang op. Vi skal være glade og taknemlige for Genforeningen, men var den egen fortjeneste? Vi skal være klar over, hvem vi skylder den:

Det var ikke os selv, som med væbnet hånd
førte brødrene hjem.

Og derefter viser han os, hvem vi kan takke for Genforeningen. Med storslået patos og nærmest som et litani lader han dem marchere frem for vore øjne, alle de soldater, som faldt på Europas slagmarker i 1. verdenskrig for at nedkæmpe tyskerne: belgiere, englændere, franskmænd og den italienske bersagliere, »som farvede dansk / Monte Grappas evige sne«. Et makabert billede, men umisforståeligt i sin symbolik.

Det var amerikanere, serbere, montenegrinere, mærkeligt nok omtaler han ikke russerne, de var der da også, søfolkene nævnes, og de utallige civile ofre, de voldtagne kvinder og forældreløse børn:

dem, der blev dræbt hin langfredag –
de var gået hen til Guds hus
ved den niende time skælvede jorden,
og kirken lå skudt i grus

... alle enker og mødre, som græder
fra Bryssel og ned til Rom –

Det er dem, vi skal vise taknemlighed:

det er alle dem, som har kæmpet,
og alle dem, som har lidt,
det er alle dem, som nu kommer og siger:
»Tag landet! Vi giver det frit!«⁴⁵

Det er en hel befrielse at læse Johannes Jørgensens lidenskabelige forsvar for dem, der virkelig led og kæmpede, oven på de velhyttede danske digteres flommeord. Men heller ikke han er helt retfærdig. »6000 unge sønners liv var dine løsepenge«, skrev Pontoppidan, selv om tallet som nævnt er overdrevet. Sønderjyderne betalte selv en blodig pris for retten til at stemme efter det tyske nederlag.

Men, og det er det paradoksale, havde den tyske hær (og dermed de sønderjyske soldater) vundet krigen, var der aldrig blevet en genforening. Sønderjyderne vandt, fordi de tabte. Fordi ententens hære slog aksemagterne (Tyskland og dets allierede), fik sønderjyderne mulighed for at stemme. Krigens nederlag blev fredens sejr.

Digteren og litteraturkritikeren *Kaj Friis Møller*, hvis bedstefar indtil 1864 havde været præst i Hanved syd for Bov (i 2. zone), mindedes dennes demonstration under tyskernes fremrykning mod nord i 1864:

... og i kirkens tårn, på trods, ved midnatstid
hejste de Danmarks flagdug, rød og hvid.

Bedstefaderen flyttede efter fordrivelsen »midlertidigt« til København. Hans embede var i Hanved, sagde han, og der skulle han tilbage. Derfor ville han hverken købe hus eller leje en permanent bolig, det ville være at opgive håbet, nærmest forræderi:

– Jeg hørte om Bedstefa'r, den fredens mand,
der i sin tro på Gud og England lejede rolig
ved hovedstaden blot en sommerbolig:
I syvogfyrre somre ventede han ...

Men nu er dagen der! Hanved skal atter blive dansk, det skylder vi de trofaste døde, hvad så end de »visne, vise mænd«, politikere og diplomater, måtte sige og gøre:

Fra Hanved kirke dages Danebroge,
 højt løftet af håbet i de dødes hær:
 O hør, de døde kalder fjern og nær –
 de døde, som får intet hvilested,
 før vi har regnet deres røster med!
 Vid, det er grufuldt i sin grav at bløde –
 fri dem for det, hils fra de danske døde
 og sig de visne, vise mænd, at end
 for os er Hanved Danmark, simpelthen!⁴⁶

»Moderen«

Det kongelige Teater bestilte et festspil hos digteren *Helge Rode*, som indleverede eventyrspillet »Moderen«, der udkom på Gyldendal i 1920 og havde premiere på scenen i januar året efter. Det er en underlig blanding af hverdagsrealisme, moralfilosofi og lyriske stemninger. Væsentligst i det er de smukke sange, hvoraf især én har vist sig levedygtig langt ud over stykket, som ellers er bedst tjent ved en nådig død i glemsel.

Det er den eneste af tidens sange, som har kunnet gøre »Det lyder som et eventyr« rangen stridig som *sangen* om Genforeningen, »Som en rejselysten flåde«, der er et af Helge Rodes fineste digte, både i form og indhold:

Hårdt går hav mod bro og stavn,
 møder Danmarks stille navn.
 Hør, hvor blidt det klinger!
 Hvor vi stod, og hvor vi gik,
 kom dit navn som sød musik,
 blødt på hvide vinger.

Han karakteriserer sproget, det danske sprog, som er anvendeligt under alle livets forhold, i otte lange, men dog mundrette ord:

Vinterklart og sommerbroget,
 morgenmuntert, skumringssvøbt,
 ligefremt og latterkroget,
 smilbestrålet, tåredøbt.

Det er flot gjort!

Digtet indeholder en ukunstlet, uopstyltet glæde ved Danmark og det danske, som kun få har formået at give så smukt udtryk for:

Indånd Nordens frie luft,
 stilhed sød af blomsterduft,
 storm som søen salter,
 medens vi med trofast sind
 sætter al vor gerning ind,
 Danmark, på dit alter!

To vers, skrevet i samme versemål, fremtræder i skuespillet som et selvstændigt digt: »Søndret folk er vokset sammen«. Her finder vi de berømte linier:

Frem af vinter vælder vår,
 helet er vort gamle sår,
 bødet Danmarks flænge.
 Sorgomsuste Kongeå,
 atter skal din vove gå
 glad igennem enge,

der blev anvendt som indskift på genforeningsstenen i Rødding – og sikkert også andre steder. I dette digt findes også linjerne:

Uden tryk af fremmed åg
 klinger nu det rene sprog,
 som vor moder taler.
 Eget brød til egen dug,
 Danmarks hvede, Danmarks rug
 Dybbøl Mølle maler.⁴⁷

De findes også i »Som en rejselysten flåde« med en lidt anden formulering i første halvdel af verset: »Det er Danmarks frie sprog, / uden tryk af fremmed åg / frejdig Freja taler«. Rode har åbenbart ikke helt kunne blive enig med sig selv om, hvad der var bedst, og derfor har han valgt det kompromis at skrive to digte med de næsten identiske, men dog let afvigende formuleringer.

Digteren og dramatiker *Peder R. Møller* skrev sangen »Hjem«, der blev sat i musik af Jacob Jørgensen, og som han dedikerede til fru Ellen Grau. På omslaget anføres, at sangen er blevet sunget af kgl. kammersanger Johannes Fønss. Møller tramper i de vante spor, og mor/barn-symbolikken er fremherskende:

Nu er dagen der, da vi omsider
 atter kan vende hjem til mor.⁴⁸

Den dengang meget læste romanforfatter *A. J. Geilager* brugte Kongeåen som symbol i et genforeningsdigt. Åen »nynned' ... tungt sin klagesang«, mens »gråden blinkede i dens bølger«, thi »mor og barn« var »af volds mænd skilte«, og

Sønderjyllands sønner blødte
 fjernt på fremmed jord

i den store krig. Men det er altsammen forbi, »solen (har) sejret«, og »dagen (er) lys og blid«:

Nu skal mor og datter mødes,
 synke favn i favn
 (...)

 Nu forbinder åens vande,
 hjerteligt og mildt,
 dobbelt fast de tvende, som af
 strømmen før var skilt.⁴⁹

Fra krig til genforening

Den sønderjyske digter *Hansigne Lorenzen* fra Ballum, der i tysk tid – og til dels også senere – skrev under navnet *Sven Tange*, hørte til dem, der var aktive fra første færd.

Allerede 1. december 1918 – mindre end 14 dage efter Aabenraa-mødet – sendte hun en artikel til »Flensborg Avis«, hvori hun agiterede for en sydligere grænselinie end den, H. P. Hanssen og hans rådgiver, magister H. V. Clausen, gik ind for. Heri var også to digte, et større om verdenskrigens tab og et mindre på kun to vers, hvor hun allerede havde taget glæderne på forskud, uden – naturligvis – at ane, hvilke kampe og skuffelser der lå forude:

Nu fik vi grænsen flyttet,
 og helt blev Danmarks skjold.
 Og flaget fik vi plantet
 på Thyras gamle vold.
 Nu kan vi bænke glæden,
 hvor før der tungt blev grædt;
 thi nu er sejren vundet
 for sandhed og for ret.⁵⁰

Hansigne Lorenzen (1870-1952) var lærerdatter og senere lærerkone i Ballum. Da hendes mand krævedes forflyttet på grund af familiens danskhed, købte ægteparret en gård. Hun skrev en række romaner og mange digte under pseudonymet *Sven Tange*, og selv om hun hverken er nogen særlig dyb eller original digter, fik hun stor betydning som en klar og konsekvent dansk stemme i Sønderjylland under prøjservældet. Foto: Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig.

I 1919 udsendte hun det lange fortællende digt, bl.a. om guldhornene, »Arveguld«, der var skrevet fem år tidligere, men som måtte vente med at udkomme, til der atter var fred. Heri findes et indledningsdigt, som må være skrevet efter fredsslutningen, og som hun havde fået ingen ringere end Carl Nielsen til at skrive melodi til. Den skal spilles »fast og værdigt«, står der over nodebladet. Hun anvender her en versform og et billedsprog, inspireret af Oehenschlägers »Guldhornene«, idet hun også indfører genforeningstidens symboler, moderen og morgengryet (det sidste ikke mindre end tre gange i de to korte vers!):

Mørket viger,
 dagen stiger,
 klokker kimer højt mod sky,
 helhest snubler,
 folket jubler
 mod det unge morgengry.

Slukt er sorgen,
 glædens morgen
 rinder op, trods suk og savn,
 mens i varme
 moderarme
 sødt vi nynner Danmarks navn.⁵¹

Overgangstiden mellem dansk og tysk styre betød bl.a. en besættelse af franske og engelske tropper, der af de danske sønderjyder opfattedes som et sikkert tegn på løsrivelsen fra Tyskland, og derfor hilstes med glæde. Hansigne Lorenzen tolkede de danske følelser ved disse troppers ankomst. Hun takkede dem for deres indsats i krigen og bød dem velkommen:

Thi mens tricoloren vajer
over vore sønners grave,
har vi nynet Marseillaisen
her i Danmarks gamle have.

og

For fred og folkefrihed du stred med tappert sind,
da stred du dig i alle, *alle* danske hjerter ind,
du brittens brave søn!

Hansigne Lorenzen og hendes kreds levede som de fleste dansksindede sønderjyder intenst med i alt, hvad der skete i denne tid, og hun registrerede de vigtigste begivenheder i vers, bl.a. kongens ridt over grænsen på den hvide hest. Og da kongen på sin rundrejse efter festlighederne på Dybbøl kom til Tønder, bød hun ham velkommen på Torvet med et drapa i vikingeforsiring (hil, ætling, snække):

Hil dig, Kong Christian,
Dankongers ætling! –
Snækken dig vugged
ind mod vor kyst.

Dagen efter besøgte kongeparret hendes og hendes mands hjem i Ballum. Her bød hun dronning Alexandrine velkommen med et digt, der symbolsk overrakte dronningen en buket blomster. Den stilfærdige, inderlige tone passer bedre til hendes gemyt end den højstemte svulstighed, som hun ellers alt for let falder for. Her er hun ren og ægte. Her taler kvinde til kvinde:

Vi ejer ej skove
til læ og til lyst,
men bølgen sig bolttrer
frit mod vor kyst –
og hist hvor i engene
åen sig snor
et blånende væld
af kærminde gror.

Du skal eje dem alle,
vor dronning så god ...⁵²

Ganske vist, siger hun, »fløjet er den tyske ørn / fra Slesvigs nordre vange«, og »veget er den lede trolde / til jætters skumle rige«, for så vidt angår landet nord for den nye grænse. Men syd for den bor der stadig danske, som også (efter hendes mening) har krav på at »komme hjem«. De skal dog ikke fortvivle,

thi aldrig spurgtes før i nord,
at dansken sveg sin næste.

Hendes vikingesymbolik stikker næsen frem overalt, også når hun nævner Sydslesvigs danske mindesteder som »Ansgars gamle kirke« i Hedeby,

og ledet ved vort danske hus
er Thyras Dannevirke.

Sydslesvigerne skal ikke fortvivle. Vi kommer og befrier dem; hun fantaserer om, at de nordiske lande vil hjælpe os, og når sejren er i hus, genopbygger vi Dannevirke som Nordens grænsefæstning mod syd og bringer ledet i lave:

Men trøst dig kun, du danske mand
i landet længst mod sønder;
snart kører frem det jyske spand
og Nordens gæve bønder,
og volden vil vi bygge op
om Danmarks gamle have,
og ej vi spare sjæl og krop,
før ledet er i lave.⁵³

Det var måske denne krigeriske ønsketænkning, der fik hende til at byde de danske soldater velkommen til Nordslesvig på denne måde:

Vær velkommen danske drenge
nu da somrens sange synges,
vi har ventet – å – så længe.⁵⁴

Der er en helt anden tone i Gram-præsten *Johan Zerlangs* digte. Han mistede en søn under 1. verdenskrig, og det satte dybe spor. Han skrev adskillige dybt

Johan Zerlang (1864-1924) var præst i Gram fra 1899 til sin død. Han skrev adskillige fine digte, præget af en smidig versifikatorisk evne og en inderlig kristentro, selv om man næppe kan kalde ham for en dyb eller særlig original lyriker. Han mistede en søn under verdenskrigen, og dette tab prægede derefter hans digtning på afgørende måde. Zerlang er her iført den tyske landskirkes præstedragt. Men han var en af de mest dansksindede præster i Sønderjylland og blev genvalgt med stort flertal i 1920. Foto: Institut for sønderjysk lokalhistorie.

følte mindedigte, hvor han grublede over sit ufattelige og uerstattelige tab. Hvad kunne dog meningen være? Hvorfor havde Gud taget hans dreng på denne meningsløse måde?

Tabet lå lige under overfladen, og det mærkes i det meste af, hvad han skrev. Men Genforeningen gav ham en slags trøst. Drengen var ikke død helt forgæves:

Thi takker jeg Gud vor fader
histoppe i Himmerig.
Forgæves er ikke død min dreng,
som faldt i den store krig.

Hans stilfærdige, inderlige vers tolker på en meget fin måde de mange tanker og følelser, der rørte sig i ham i den tid. Hans »sorgbehandling« havde sikkert også værdi for mange andre, der havde mistet sønner og andre nære slægtninge i krigen.

Genforeningen er Guds gave til det danske folk, som derfor bør takke ham:

Vi rejser korsets banner
på Sønderjyllands jord
med tak til ham, som danner
en verden ved sit ord.

Han mindes sin far, som var med i Treårskrigen 1848-50, og som altid havde indprentet ham kristendom og danskhed. Forældrene havde en drøm om, at grænsen igen ville blive rykket mod syd:

Den hjalp dem til at holde ud
med håb i sjæl og sind
og stole på den stærke Gud,
som skifter sol og vind.

Den drøm hjælper også ham:

Jeg skimter bag islagt rude
den soldag, vi håber på.

Og nu er dagen der:

Vi samles med vort folk i nord
i frihed og i glæde,
og atter kan vor danske jord
i rødt og hvidt sig klæde.⁵⁵

Også pastor *Anders Malling* i Brøns havde haft en far, der var med i Treårskrigen, og den gamle mands beretninger og fromme kristendom satte sit præg på drengen. Hans poesi er mest af religiøs art, men digtkredsen »Danmarks kirke«, der er en poetisk genfortælling af kirkehistorien, slutter med et vers om Genforeningen. Han tænker på tabene i verdenskrigen, og bruger i øvrigt Pontoppidans billede af »en røvet datter«, der vender »hjem til moders hus«, hvor hendes sår skal læges ved moderens kærlige pleje. Datteren kan nu frit på modersmålet takke Gud for sin redning:

Anders Malling (1896-1981) var præst i Brøns i 42 år. Han skrev i 1920'erne en række digtsamlinger, især med religiøst indhold, hvor han ofte viste en smidig sproglig evne, men indholdsmæssigt næppe nåede under overfladen. Som stærkt konservativ og næsten religiøst national meldte han sig i begyndelsen af 1930'erne ind i nazistpartiet, men forlod det igen for 1936 at danne sit eget semifascistiske parti Dansk Folkefællesskab. Det bestod dog kun i få år og opnåede ikke nogen politisk indflydelse. På sine ældre dage var han mest kendt som en fortjenstfuld salmehistoriker. Billedet er taget, da Malling prædikede på nazistpartiets landsmøde i Aabenraa 1934. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Sidst vi fik den folkeglæde,
 at den fangne datter fri
 kan med moders tunge kvæde
 takkesang med vemod i.
 Give Gud for Jesu blod,
 at den frelste datter god
 under moders hænder milde
 læges må ved livets kilde.⁵⁶

»... stod Tønder i rødt og hvidt«

Genforeningens fuldbyrdelse – Danmarks overtagelse af landsdelen – har ikke inspireret så mange digtere. Men én har dog givet et klart, stærkt og skarpt øjebliksbillede af nationalitetsskiftet. Det er *Johannes Buchholtz*, der ellers er mest kendt for sine romaner, men ligesom Pontoppidan fik han i forbindelse

Johannes Buchholtz (1882-1940) var ansat som trafik-assistent i DSB og boede i mange år i Struer som byens førende kulturpersonlighed, museums-grundlægger m.v. Han er mest kendt for sine mange romaner, bl.a. »Egholms gud« fra 1915 og var o. 1930 Danmarks måske mest læste forfatter. 1920 blev han af Statsbanerne sammen med andre jernbanefolk sendt til Sønderjylland for at stå for skiftet fra tysk til dansk jernbane-drift. Herom skrev han digtet »På Tondern station«. Foto: Struer Museum.

med Genforeningen en oplevelse, som for en enkelt gangs skyld fik ham til at skrive vers. Og hvilke vers! Simple og enkle, dybtføjte og i rent hverdagsprog uden påklistede metaforer og bombastiske armbevægelser.

I 1920 blev Buchholtz, der var ansat som trafikassistent under statsbanerne, sendt til Tønder med de første DSB-funktionærer for at stå for skiftet fra tysk til dansk jernbanedrift. I en artikel i »Sønderjysk Månedsskrift« har han fortalt om det:

»Jeg havde ikke direkte med overtagelsen at gøre, sørgede bare for ikke at være i vejen, gik op og ned ad perronen, grebet af det mærkelige, som skete omkring mig: et stykke Danmarkshistorie, i ganske lille format måske, men til gengæld meget ægte og ganske uden pomp og pragt. En tysk station blev dansk.«⁵⁷

I digtet »På Tondern Station« skildres nationalskiftet så enkelt:

I den slørede juninat
 var luften fredfyldt og lun,
 over Tønderns 1ste perron
 fløj flagermus bløde som dun.

Fra den stille, grønne marsk
 kom langeligt brøl af en ko
 – men på Tønderns 1ste perron
 brødes den natlige ro.

Danske jernbanemænd
 med funklende huer på sned
 satte beslutsomt en stige til
 og tog nogle skilte ned.

Ikke en sabel rasled
 gennem den natlige fred:
 man rejste bare en stige
 og tog nogle skilte ned.

Verden har mange sprog,
 men dansk det er nu mit.
 Forunderligt – over 1ste perron
 stod *Tønder* i rødt og hvidt.

Sagte som plov vender muld
 eller bøg strækker roden i jord,
 strakte mit land sin rod,
 så langt som de danske bor.⁵⁸

Det sidste vers virker påklistret, som en unødvendig morale, en over-tydeliggørelse, som slet ikke behøves. Alt er jo sagt i det foregående vers («Stod *Tønder* i rødt og hvidt«).

Gennem tidens sigte

Det var meget højstemte følelser, der kom til udtryk i genforeningstidens digte, ofte i et særdeles bombastisk sprogleje, som i dag skurrer i ørerne, når man ved, hvad disse ord mindre end et par årtier senere kunne bruges til, i nogle

tilfælde af de samme mænd. Nok ikke helt tilfældigt meldte tre af de digtere med det højeste toneleje – Rørdam, Malling og von Holstein Rathlou – sig i 30'erne og 40'erne under de nazistiske faner⁵⁹. Men de fleste af digterne holdt dog stien ren.

Det er også karakteristisk, at næsten alle de digte, der blev skrevet »til lejligheden«, nu er glemt. Og de 4-5 stykker, der endnu synges eller kendes, hører blandt de mere stilfærdige. Den store patos har ingen klangbund i dag, den lyder hul og uægte i det moderne øre og kalder mere på det ironiske smil end på den ægte følelse.

Henrik Pontoppidans »Det lyder som et eventyr« og Helge Rodes »Som en rejselysten flåde« er de eneste af genforeningstidens mange sange, der synges i dag. Og sammen med Buchholtz' »På Tondern station«, Johannes Jørgensens »Det genvundne land« og måske Kaj Friis Møllers »Hanved« er det stort set, hvad tidens store sigte har ladet blive tilbage af de flere hundrede digte, som begivenhederne og de stærke følelser i 1918-20 frembragte.

Og det er måske i grunden slet ikke så ringe endda.

NOTER OG HENVISNINGER

Alle citater er gengivet med moderne retskrivning.

LB=Det sønderjyske Landsbibliotek. SM=Skærbækens Museum.

ED-J=Materiale samlet af højskolelærer Elsemarie Dam-Jensen, Løgumkloster. De øvrige tilhører forfatteren.

1. Poul Kürstein (red.): Flensborg Avis 1869-1969. 1969.
2. A. Gammelgaard: Seks tusind unge sønners liv – var dine løsepenge. Sønderjysk Månedsskrift, 1970, 2. + Jørgen Kühl og Jens Ødegaard: Dansksindede sønderjyske krigsdeltagere og faldne i Første Verdenskrig. Sønderjyske Årbøger, 1990.
3. Vilh. la Cour (red): Sangen om Sønderjylland. Forord af Vilhelm Andersen. Aschehoug, 1919.
4. samme.
5. Valdemar Rørdam: Hjemme i Sønderjylland. Gyldendal, 1919.
6. Valdemar Rørdam: Regnbuen. Aschehoug, 1919.
7. samme.
8. Vilh. la Cour (red): Sangen om Sønderjylland. Aschehoug, 1919.
9. Valdemar Rørdam: Taktløs tale. Litterært Forlag, 1924.
10. Valdemar Rørdam: Sangen om Danmark. 2. udg., Gyldendal, 1941.
11. Vilh. la Cour (red): Sangen om Sønderjylland. Aschehoug, 1919.
12. samme.
13. Carl Dumreicher: Til landsmænd sønden å. Kantate ved Sønderjyllands genforening med Danmark år 1920. Privattryk, uden år.
14. Carl Dumreicher: Genforeningen 1920. Gads Forlag, 1920.
15. H. Lausten-Thomsen: Genforeningsdagene. Tønder Amts Centraltrykkeri, 1943.
16. Gudrun Jarnø: Til Sønderjylland. Afskrift. ED-J.
17. Ingeborg Simesen (red): Danske Fædrelandssange. Dansk lærerforeningen og Gyldendal, 1920. LB.
18. samme.
19. Anders Diemer: Nu kommer de tilbage. Edvard Eller (red): Sønderjysk Centralforenings festskrift. Fergos Forlag, 1920. SM.

20. Niels Jeppesen: Slesvigs sønner. Gyldendal, 1919.
21. Georg Brandes: Sønderjylland under præjsisk tryk. Gyldendal, 1919.
22. Ingeborg Simesen (red): Danske Fædrelandssange. Danbsklærerforeningen og Gyldendal, 1920. LB.
23. Holger Drachmann: Derovre fra grænsen. Genforeningsudgave med forord af Poul Drachmann. Gyldendal, 1919.
24. Johs. V. Jensen: Årstiderne. Gyldendal, 1923.
25. Ernst Kaper: Den største stund vor slægt har oplevet. Dybbølfesten 11. juli 1920. Uden udgiver og årstal.
26. Otto Didrik Schack: Grænsesind. Gyldendal, 1970.
27. Jeppe Aakjær: Goddaw ijen. Opr. i »Pressens Magasin«, februar 1920. Her efter Højskolesangbogen, 1959.
28. Kaj Hoffmann: Sværdtid er endt. Pios forlag, 1920. LB.
29. Poul Kürstein (red): Nørre og Sønder Gøs herred (Poul Kürstein: Folkeafstemningen 1920). Forlaget Skandia, 1969.
30. Kaj Hoffmann: Sværdtid er endt. Pios forlag, 1920. LB.
31. Viggo J. von Holstein Rathlou: Det forjættede land. Slesvigske digte. Flensborg og Århus, 1925. Dansk Centralbibliotek, Flensborg.
32. Viggo J. von Holstein Rathlou og Jørgen Wind: Slesvig, vort elskede omstridte land. Haderslev 1925.
33. Thøger Larsen: I Danmarks navn. Gyldendal, 1920.
34. Hans Henriksen: Folkets mænd. Aschehoug, 1920.
35. Ernst Jørgensen Borup: En hilsen til H. P. Hanssen fra 1920. Heimdal 10/2-1930. SM.
36. Jakob Klinkby: På samlingsdagen. Trykt i Oplevelser, en lille, men virkelig livs-roman. Konrad Jørgensens Bogtrykkeri, Kolding, 1927. LB.
37. Ingeborg Maria Sick: Til de sønderjyske kvinder. Dybbølposten, 15/7-1930. SM.
38. Axel Juel: Sange om Dannebrog. Pios forlag, 1919.
39. Axel Juel: Kongeventyret. Gyldendal, 1942.
40. Sange ved Genforeningsfesten på Dybbøl 1920.
41. samme.
42. Axel Juel: Kongeventyret. Gyldendal, 1942.
43. Ved hjemkomsten. Danmarks Rigsdag til de danske sønderjyder. Dybbøl 1920.
44. Johannes Jørgensen: Danimarca. Gyldendal, 1921.
45. Johannes Jørgensen: Der er en brønd som rinder. Gyldendal, 1920.
46. Kaj Friis Møller: Indskrifter, 1920. Her efter Carl Bergstrøm-Nielsen: Dansk lyrik fra Johannes V. Jensen til Harald Bergstedt. Gyldendal, 1963.
47. Helge Rode: Moderen. Gyldendal, 1920.
48. Peder R. Møller: Hjem. Brdr. Jørgensen, Sønderborg. u.å. ED-J.
49. Til festlighederne i anledning af Genforeningen 1920. J. Otsens bogtrykkeri, Sønderborg, 1920. ED-J.
50. Sven Tange (Hansigne Lorenzen): Skal Dannebrog plantes på Thyras gamle vold? »Flensborg Avis«, 23/12-1918, her efter »Endnu er det tid«. Hagerups forlag, 1919.
51. Hansigne Lorenzen: Arveguld. Det Schönbergske forlag, 1919.
52. Hansigne Lorenzen: Tider og steder. Hagerups forlag, 1927.
53. Thyra Petersen (red): Ved afstemning i Sønderjylland 1920. Grenå, 1920. SM.
54. Hansigne Lorenzen: Tider og steder. Hagerups forlag, 1927.
55. Johan Zerlang: Tanker og toner. Axel Wedels Boghandel, Gramby, 1926.
56. Anders Malling: Danmarks kirke. De unges forlag, 1926.
57. Johannes Buchholtz: Mulden, hvoraf et digt spirede. Sønderjysk Månedsskrift, sept. 1939.
58. Johannes Buchholtz: På Tondern station. Oprindeligt i »Ravne og runer«, 1921. Her efter Sønderjysk Månedsskrift, sept. 1939.
59. Ole Ravn: Dansk nationalsocialistisk litteratur 1930-45. Berlingske Forlag, 1979.

Hvad kaldte folk til Sønderjylland?

Det Sønderjyske Ministeriums administration af læreransøgninger 1919-20

af *Erik Nørr*

Skolen indtager en vigtig plads i historien om Genforeningen. Samtlige skoleembeder i landsdelen skulle nybesættes, og fra årsskiftet 1918-19 strømmede ansøgningerne til de mange forventede stillinger ind. Arkivar, dr.phil. Erik Nørr har undersøgt de flere hundrede ansøgninger, der blev indsendt til Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender. På denne baggrund fortælles om ministeriets og minister H.P.Hanssens rolle i en vigtig side af Genforeningens forberedelse.

Ved enhver grænseændring kommer spørgsmålet om embedsbesættelserne i fokus. Kan de hidtil ansatte fortsætte, eller må de erstattes af mere loyale folk? Ønsker de gamle embedsindehavere selv at fortsætte under de nye forhold og eventuelt aflægge ny embedsed? Hvilke sproglige krav skal der stilles til de folk, der forbliver i embedet? Er det klogt for de nye magthavere udelukkende at ansætte folk fra det øvrige land, eller bør man satse på at beholde flest muligt af dem, der har kendskab til de lokale nationalitetsforhold og så til gengæld risikere at få folk, der har en lidt blakket national fortid?

I Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggendes arkiv er der bevaret fire pakker med andragender om ansættelse i Sønderjylland efter Genforeningen. Desuden ligger der blandt ministeriets journalsager et større antal stillingsansøgninger af tilsvarende art.¹ De fleste ansøgninger drejede sig om ansættelse inden for skolevæsenet, postvæsenet, statsbanerne og toldvæsenet, men der var også henvendelser fra folk, der ønskede stilling inden for politiet, eller som ville overtage en lotterikollektion. En del ansøgninger var ikke så specifikke; man søgte blot arbejde i Sønderjylland. I det hele taget er det karakteristisk for de fleste ansøgninger, at de ikke er affødt af opslag af bestemte stillinger, men indsendt med den hensigt at fortælle myndighederne, at man er interesseret i et job i de genforenede landsdele.

Ikke alle stillinger var lige omstridte. F.eks. kunne poster inden for etaterne uden problemer tildeles folk, der havde erfaring inden for det pågældende område, når de blot havde så gode dansk kundskaber, at de nogenlunde kunne

I en lang periode efter 1864 var der danskkyndige blandt de sønderjyske lærere. Indtil 1884 fandtes der en dansksproget afdeling ved Tønder Seminarium. Derefter var seminariet et udpræget tysksindet sted, som mange dansksindede lærerkandidater undgik. Billedet viser dimittenderne fra den dansksprogede afdeling 1880. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

klare sig. Tysksindede kunne også komme i betragtning, men de måtte ikke have opført sig bevidst provokerende over for dansksindede. Anderledes med lærerstillinger.

Skolen var blevet en central brik i nationalitetskampen. Både efter Treårskrigen med de danske sprogreskripter og i preussertiden efter 1864 havde holdningen været, at den, der herskede over skolen, havde overtaget nationalt. Efter 1864 blev en række lærere især i købstæderne udskiftet, medens de fleste lærere på landet fortsatte. Seminariet i Tønder havde indtil 1884 en dansksproget afdeling. Overgangen fra dansk til tysk undervisning i Nordslesvig foregik derfor ikke brat, endnu i mange år efter 1864 var en stor del af lærerne danskuddannede.² Den tyske skolepolitik blev væsentligt skærpet med sprogforordningen af 18/12-1888. Resultatet heraf blev en fortykning af det offentlige

skolevæsen og af lærerkorpset, men samtidig førte det til en vækkelse af den danske nationalitetsbevægelse.³

Formålet med denne artikel er for det første på baggrund af de indsendte andragender at belyse, hvorfor så mange søgte ansættelse i skolevæsenet i Sønderjylland efter Genforeningen: hvorfra de kom, hvilke forudsætninger de havde, hvorhen de ønskede at komme, deres sproglige og nationale baggrund, med hvilke motiver de søgte, og hvad de gjorde for at komme i betragtning. For det andet skal artiklen belyse Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggendes administration af ansættelserne. Selv om H.P. Hanssens ministerium havde en central plads midt i brændpunktet i 1919-20, har ingen historiker hidtil beskæftiget sig med ministeriet i praksis.

Medens man venter på Versailles

I tiden fra våbenstilstanden i november 1918 og den efterfølgende rejsning af genforeningskravet, og indtil Versaillestraktaten blev vedtaget den 28. juni 1919, befandt Sønderjylland sig administrativt set i noget af et vadeded. Stillingansættelser kunne ikke foregå som hidtil, da det var usikkert, hvor stort et landområde der ville blive afstået, og i hvilket omfang de hidtidige embedsmænd kunne fortsætte. På skoleområdet, som der udelukkende skal fokuseres på i denne artikel, fortsatte hovedparten af de hidtil ansatte lærere i første omgang i deres embede, men der opstod snart en række ubesatte stillinger. En del lærere var faldet i krigen, og andre søgte sydpå, da de enten havde markeret sig aktivt på den tyske side eller ikke følte sig sprogligt kompetente til at undervise på dansk. Endnu var der ingen myndighed, der kunne tage hånd om sagen. De rigsdanske ministerier havde ingen kompetence, og i Sønderjylland måtte man afvente fredstraktaten.

Imidlertid blev der i dette vakuum dannet nogle udvalg, der fik betydning for lærerspørgsmålet i overgangstiden. Den 23/12-1918 nedsatte Statsministeriet »Det Sønderjyske Udvalg« (også kaldet Det Slesvigske Udvalg). Udvalget, som bestod af kabinetssekretær A. Krieger og fuldmægtig Martin Hammerich, skulle besvare forespørgsler fra Nordslesvig og i det hele taget følge genforeningsprocessen.⁴ I Sønderjylland nedsatte Vælgerforeningen allerede i november 1918 et skoleudvalg, hvis medlemmer i høj grad havde tilknytning til Sønderjysk Skoleforening. Udvalgets formand og sekretær blev gårdejer H. Jepsen Christensen og Anders Lebeck, der var henholdsvis formand og kasserer i Skoleforeningen. Udvalgets opgave var at udarbejde retningslinier for den sønderjyske folkeskoles overgang fra tysk til dansk lovgivning.⁵

I løbet af de første måneder af 1919 begyndte de første henvendelser fra lærere og lærerinder i Kongeriget at strømme ind til »Det Sønderjyske Udvalg« og til »Skoleudvalget«. I første omgang blev ansøgningerne blot henlagt. For som H.P.Hanssen skrev til en præst på Djursland, der ønskede at blive lærer i Sønderjylland og derfor havde henvendt sig direkte til ham: Der bliver »god Brug for Lærere hernede. Deres Brev vil blive rette Vedkommende forelagt, og De vil saa høre nærmere«. ⁶ Ingen vidste blot endnu, hvem rette vedkommende myndighed var.

Interessen for det sønderjyske skolevæsen voksede. Antallet af annoncer i dagbladene og i Danmarks Lærerforenings organ »Folkeskolen« efter lærere og lærerinder i overgangstiden blev flere og flere, og der blev skrevet artikler om skolen i Sønderjylland, ⁷ ligesom emnet blev drøftet på flere skolemøder i Pinsen 1919. ⁸

Den kaotiske situation skabte bekymring både i sønderjyske og rigsdanske kredse. Var det kun de skoler, hvor der af en eller anden grund var vakance, der kunne skaffe sig en dansk lærer, eller kunne også andre skoler skifte lærer, medens det var muligt? Hvor mange lærere kunne i det hele taget tænkes at ville drage sydpå efter Genforeningen, og hvordan kunne man få fat i egnede folk? Det sidste spørgsmål var yderst relevant. Som så mange gange både før og siden i skolehistorien passede lærerudbud og -efterspørgsel ikke til hinanden. ⁹ I 1917-18 havde man nedlagt flere seminarier, og tilgangen til de øvrige var stærkt vigende, så kandidattallet ikke kunne klare behovet for nye lærere. ¹⁰ Når lærerne kunne få faste job i Danmark, var der så nogen, der ville flytte ned til det uvisse syd for den hidtidige grænse?

For at få et overblik over, hvor mange lærere og lærerinder, der havde planer om at melde sig til skolearbejdet i Sønderjylland, og for at sikre sig, at kvalite-

<p>Vi søger (207) en Dansk Lærer nu ved Genforeningen til vor Eenklases Skole her i Kasø. Skolen med Beboelse er ny og stor og rummelig. Ca. 50 Børn. Befolkningen alle Dansktalende og kun faa Hjemmetyskere. Den nuværende Lærer har været her over 20 Aar, men rejser, da han er Tysk. Mulige Ansøgere maa melde sig senest 30. Oktbr. til Hans Petersen, sen., Skoleforstander, Kasø pr. Hjortkjær, Sønderjylland.</p>
--

<p>Lærerplads i Sønderjylland. Beboerne i Spandet søger snarest muligt en Førstelærer. En Lærer, som vil lede en Ungdoms- eller Aftenskole og overtage Embedet efter Genforeningen, foretrækkes. (187) Henvendelse til og nærmere Oplysninger faaes hos Gdr. Anders Kjær, Spandet pr. Arnum.</p>
--

Lærerspørgsmålet i Sønderjylland blev akut i 1919, da en række skoler stod uden lærer. De gengivne annoncer fra Danmarks Lærerforenings blad »Folkeskolens« nr. 44 30/10-1919 viser, at flere sønderjyske skoler søgte at sikre sig lærere fra Danmark.

ten af de danske lærere blev høj, opfordrede Vælgerforeningens skoleudvalg i begyndelsen af juni 1919 i aviser og skoleblade interesserede til at indsende en »ikke-bindende« meddelelse herom.¹¹ Tilkendegivelserne skulle sendes til højskoleforstander Jacob Appel, Askov, der fungerede som skoleudvalgets rådgiver, og som snart blev udset til at være skoledirektør for de sønderjyske landsdele i overgangstiden. Jacob Appel var desuden medlem af den i februar 1919 nedsatte skolekommission.¹²

I løbet af juni måned og i begyndelsen af juli modtog Jacob Appel i alt 773 henvendelser fra kongerigske lærere og lærerinder.¹³ De stammede fra hele landet. De fleste var kortfattede breve om, at vedkommende »agter at søge Embede i Sønderjylland efter Genforeningen«. Men en del var regulære ansøgninger med eksamensbeviser og anbefalinger. Af nogle ansøgninger fremgår det, at Appel har haft en del rend af folk i Askov i den anledning. Flere henviser til, at de har været tidligere elev på Askov, eller til, at de har grundtvigske sympatier eller været på højskoleophold. Appel må være blevet helt overvældet, for i Folkeskolen for den 3. juli måtte han fortælle de mange ansøgere, at det ikke var meningen, at de skulle indsende regulære ansøgninger, og at de ikke kunne forvente noget svar fra ham på spørgsmål om embederne i Sønderjylland. Lærerembederne ville til sin tid blive slået op.¹⁴ Snart skulle de utålmodige lærere få et nyt sted at indsende andragender til og søge oplysninger hos.

Bomben i Folketinget

Den 25. juni 1919 faldt der en »bombe« i Folketinget. Det var virkelig en sensation, der kom totalt overraskende for oppositionen, da statsminister C.Th.Zahle kunne meddele, at H.P.Hanssen var optaget i det radikale ministerium som midlertidig minister for sønderjyske anliggender. Det midlertidige lå i, at ministeriet atter skulle nedlægges ved Genforeningen. De politiske følger af H.P.Hanssens udnævnelse er fyldigt behandlet af Troels Fink.¹⁵ Her skal det udelukkende dreje sig om de administrative konsekvenser af det nye ministeriums oprettelse.

Ministeriets hovedopgave var at varetage de særlige hensyn, der skulle tages som følge af en eventuel indlemmelse af dele af Sønderjylland i Danmark. Fagministerierne skulle høre Det Sønderjyske Ministerium om alle spørgsmål vedr. Sønderjylland.¹⁶ Selv om ministerudnævnelsen vakte furor, tillod Rigsdagen uden videre, at der blev oprettet et kontorchefembede i det nye ministerium.¹⁷ Embedet blev besat med fuldmægtig Martin Hammerich, som hidtil havde været sekretær i det nu nedlagte Sønderjyske Udvalg i Statsministeriet.

Det Sønderjyske Ministerium fik bopæl i Niels Juels Gade 3, ikke langt fra Slotsholmen. Billedet af H.P. Hanssen på sit ministerkontor er fra 1919. Som eneste udsmykning på væggen ses et kort over hele hertugdømmet Slesvig. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Han havde et godt kendskab til sønderjyske forhold og havde kendt H.P. Hanssen i mange år. I den følgende tid blev ministeriet bemandet med en fuldmægtig, et par sekretærer og et antal kvindelige kontormedarbejdere.¹⁸ For skoleadministrationen var det vigtigste navn ud over Hammerich, fuldmægtig Oluf Skjerbæk. Senere under genforeningsprocessen oprettede ministeriet kontorer i Aabenraa og Flensborg.

Det Sønderjyske Ministerium finder sin plads

Da Versaillesfredens ratifikation og Genforeningen trak ud, blev der i stigende grad behov for en ordning, så ledige sønderjyske embeder kunne blive besat på en rimelig måde. Både højskoleforstander Jacob Appel og Skoleudvalgets formand, H. Jepsen Christensen var optaget af, hvordan man kunne undgå, at Sønderjylland blev oversvømmet af en række til opgaven uegnede folk nordfra, som man så ikke senere kunne komme af med igen. Dette førte som nævnt til, at næsten 800 lærere og lærerinder indsendte en tilkendegivelse af, at de stod parat til at tage til Sønderjylland.

Spørgsmålet var nu, hvad man skulle foretage sig med alle disse henvendelser. I første omgang anmodede Det Sønderjyske Ministerium Appel om at sende dem til ministeriet, hvilket dog ikke skete.¹⁹ Skoleudvalget foreslog, at der blev nedsat et udvalg til at gennemgå læreransøgningerne bestående af to seminarieforstandere, en repræsentant for friskolen, en for gymnasieskolerne, en for real-skolerne samt formanden for Danmarks Lærerforening. Dette udvalg skulle udarbejde en liste over egnede mænd og kvinder, som Skoleudvalget derefter kunne henvise til, når skoler i Sønderjylland havde brug for lærere fra Danmark.²⁰

Det Sønderjyske Ministerium kunne ikke støtte forslaget om et udvalg til behandling af kongerigske ansøgninger. Det var ikke rimeligt at holde Det Sønderjyske Ministerium og Undervisningsministeriet udenfor. Begge steder lå der allerede en række ansøgninger, der var sendt direkte hertil.²¹ Af Det Sønderjyske Ministeriums interne overvejelser fremgår det, at man havde tanker om at foreslå udvalget suppleret med repræsentanter for de to ministerier, ligesom man overvejede, om man allerede nu skulle udpege midlertidige amtskolekonsulenter til at medvirke ved de midlertidige ansættelser. En henvendelse fra den sønderjyske lærerforening (se senere) havde dog fået ministeriet til at være mere tilbageholdende med at få danske lærere sendt til Sønderjylland i større tal allerede nu.

Ved et møde i Undervisningsministeriet den 17. september 1919 blev den fremtidige praksis indtil Genforeningen lagt fast. I mødet deltog bl.a. undervisningsminister S. Keiser-Nielsen, minister H.P. Hanssen, to repræsentanter for Skoleudvalget (Jefsen Christensen og Anders Lebeck) og en repræsentant for de tysktalende egne i Mellemslesvig (redaktør Ernst Christiansen, Flensborg), undervisningsinspektørerne, to seminarieforstandere samt repræsentanter for lærerforeningerne.²² Resultatet af mødet blev, at man fastslog som princip, at alle stillinger i det sønderjyske skolevæsen skulle slås regulært op, når der efter Genforeningen var blevet oprettet skoletilsynsmyndigheder, der kunne besætte embederne, dvs. skolekommissioner og skoledirektioner, hvor lokale myndigheder havde udnævnelsen, og Undervisningsministeriet, hvor det drejede sig om statslige embeder.

Endvidere påtog Skoleudvalget ved Jefsen Christensen sig at oprette et kontor, der kunne medvirke ved fremskaffelsen af lærerkræfter, indtil embederne kunne slås op på normal måde. Derfor tilstillede Det Sønderjyske Ministerium med mellemrum Skoleudvalget fortegnelser over modtagne ansøgninger og originale ansøgninger, efter at der omhyggeligt var taget maskinskrevne afskrifter af dem. Jefsen Christensen sørgede derefter i samarbejde med Jacob Appel²³ for, at skoler, der manglede lærere, kunne få kontakt med egnede folk. Jefsen Christensen og Det Sønderjyske Ministerium var ikke helt enige, om de sønderjyske skoler generelt skulle forsøge at få så mange lærere fra Danmark

H. 109.

Da der ved den foreløbige og fremtidige Fremskaffelse af Lærere fra Danmark til Sønderjylland er oprettet et centralt Hjælpested her hos mig, med Undervisnings- og Sønderjydske Ministeriums Billigelse og Tilslutning, og jeg i den Anledning har hele Tilbudsmaterialet fra Lærere i Danmark, er det nødvendigt at jeg gennem Skoleforeningens Tillidsmænd holdes paa det løbende med alt hvad der sker i Sognene paa det Omraade.

De bedes derfor omgaende besvare følgende Spørgsmaal:

Er der i Deres Sogn i Folkeskolen—i Privat—*Klaus Peter Henrik Jensen*
i Ungdomsskoler eller Realskoler, allerede antaget Lærere—Lærerinder, i saa Fald Vedkommendes Navn?

Tidligere Adresse? *Vindkølle Landsskole Nygaard*

Var Vedkommende indmeldt til Askov? *Ja*

Eller til Ministeriet? *Ja*

Er der truffet Aftale med nogen Lærer eller Lærerinde om Ansættelse eller Genforeningen? *Ja*

I saa Fald Vedkommendes Navn? *Oscar Nielsen*

Nuværende Adresse? *Gedstrup paa Tjølving.*

Har man Ønske om en bestemt Lærer eller Lærerinde efter Genforeningen?

I saa Fald, Navn?

Nuværende Adresse?

Hvormange Skoler er der i Deres Sogn? *En i Gedstrup Kommune*

Hvilke er Byerne hvor de ligger? *Gedstrup*

For hvilken Skole har De givet Svar? *"*

Hvormange Klasser i hver Skole? *1.*

Hvilke Lærere fra Danmark ønsker man i Sognet?

Sirakts? *Et Aarsk. fra 1de December*

Eller Genforeningen?

Skal nogen af Lærerne forrette Kirkesang og Orgelspil?

Ønsker man Lærere af en bestemt kirkelig Retning?

Er der gode Boligforhold for Lærerne? *Ja*

Er Skolebygningerne i forsvarlig Stand? *"*

Vil De herefter ogsaa straks meddele mig naar der til en af Sognets Skoler er antaget en Lærer eller Lærerinde, og saa Vedkommendes fulde Navn?

Tidligere Stilling og Adresse?

*H. J. Christensen,
Høgsbro.
Tjølving*

Mødet i Undervisningsministeriet i september 1919 førte til, at skoleudvalget ved Jepsen Christensen oprettede et kontor, der kunne hjælpe sønderjydske skoler med at få de rette lærere fra Danmark. Det her gengivne skema blev benyttet til at skaffe oplysninger om behovet for lærere i de enkelte sogne. Jepsen Christensens privatarkiv, pk. 22. LAÅ.

Gårdejer Hans Jepsen Christensen, Høgsbro ved Hviding (1880-1956) var den helt centrale person for skolevæsenet i Sønderjylland i overgangstiden 1919-20. Han var både formand for Sønderjysk Skoleforening og for Vælgerforeningens skoleudvalg. Efter Genforeningen var han i 27 år landstingsmedlem for partiet Venstre. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

som muligt i en fart. H.P.Hanssen advarede i et brev den 22. oktober Jepsen Christensen imod at gå for hurtigt til værks, da de nuværende skolemynigheder ikke kunne siges at have nogen kompetence til at bestemme, om de nuværende lærere skulle fjernes fra deres kald eller ikke.²⁴ Jepsen Christensen måtte derefter i »Folkeskolen« dementere sine tidligere udtalelser, hvilket han gjorde med den begrundelse, at tidspunktet for afstemningen nærmede sig hurtigere, end han tidligere havde troet.²⁵ Til gengæld måtte H.P.Hanssen lade sig belære om, at ministeriet tog fejl, når det gang på gang stilede sin korrespondance med Jepsen Christensen til »Skoleforeningen«. Det var Vælgerforeningens Skoleudvalg, der havde med lærerforholdene i overgangstiden at gøre, og det var til formanden herfor (det var også Jepsen Christensen!), ministeriet skulle henvende sig.²⁶

Det Sønderjyske Ministerium var således et ekspeditionskontor for læreransøgningerne, som skulle videre til henholdsvis Jepsen Christensen og Undervis-

ningsministeriet, men ministeriet havde dog en række muligheder for at gøre sin indflydelse gældende.

Hvem søgte hvad, og hvorfor?

I løbet af ministeriets levetid måtte det tage stilling til ca. 200 uopfordrede ansøgninger om ansættelse i skolevæsenet i Sønderjylland. Nogle indsendte ansøgninger flere gange, andre rykkede for svar på breve indsendt til Statsministeriets Slesvigske Udvalg i 1918-19.²⁷

Det var en særdeles broget skare, der henvendte sig til Det Sønderjyske Ministerium. Aldersmæssigt var der en spredning fra folk, der havde forladt eksamensbordet for kort tid siden, til folk, der havde et langt arbejdsliv bag sig i skolen. De ældste var født før 1864, hvilket i nogle tilfælde lettede ansættelsen, da de, der var født i Slesvig før 1864, ifølge fredstraktaten uden videre var danske statsborgere²⁸. Nogle af de ældste ansøgere pegede på vigtigheden af, at man ikke kun ansatte yngre kandidater, men at man supplerede lærerkorpset med mere erfarne folk. Dette synspunkt var der mærkeligt nok ingen af de yngre kandidater, der tænkte på!

De fleste ansøgere var allerede ansat i skolevæsenet. En stor del af dem var fra Danmark, lidt flere fra byen end fra landet. De mange byansatte søgte især overlærerstillinger, som blev slået op i februar 1920.²⁹ Blandt ansøgerne i 1920 – ikke i 1919 – var der en del lærere, der allerede havde ansættelse i Sønderjylland, men som nu enten bad om at måtte beholde embedet eller opnå en forfremmelse. En tredje kategori var lærere, der var ansat syd for afstemningsområderne, enten i Holsten eller endnu længere sydpå i Tyskland.

En undersøgelse af ansøgernes uddannelsesmæssige baggrund viser, at der var en stor andel af seminarieuddannede. Der var omtrent lige mange fra kongerigske seminarier – hvoraf kun få var fra Jelling og Ribe, der ellers skulle fungere som grænseseminarier – og fra seminarierne i Tønder og Haderslev. Flere gjorde opmærksom på, at de havde frekventeret den danske afdeling i Tønder Seminarium. Kun enkelte havde læreruddannelse fra Ekerneførde og Slesvig eller var uddannet længere sydpå.

Ud over de nævnte ansøgere fra folkeskolelærere var der et antal cand. mag.'er og teologer, der ønskede at blive ansat i gymnasier, på seminarier eller evt. i en større byskole. Heriblandt var der enkelte præster, der ønskede at skifte prædikestolen ud med katedret. Til gruppen af højere uddannede hørte også en dr. phil. i Hamborg, en direktør for en statslig handelsskole i Sachsen, en professor i kemi ved Universitet i Bremen samt en 29-årig med en italiensk erkendelsesteoretisk doktorgrad og med gode kundskaber i latin.

Det altovervejende indtryk af de ansøgninger, der indkom til Det Sønderjyske Ministerium, var, at det var veluddannede og fastansatte folk, der søgte nye udfordringer i Sønderjylland. Men der var også en gruppe mennesker, der vejrede morgenluft, nu da så mange stillingsmuligheder åbnede sig på én gang. En lærer ved Landboskolen i Lyngby, der var bange for, at landbrugsfagene snart skulle tage al tid fra de almindelige skolefag og dermed gøre ham overflødig, en tidligere forstander for en højskole, der var blevet ødelagt af krigen, en frederiksbergsk lærer, der var blevet afskediget på grund af uenighed med skolens andre tysklærere, og som nu bl.a. ernærede sig ved at undervise ved Brasiliens ambassade, samt et par lærere, der var blevet afskediget på grund af nervøsitet og alkohol, var blandt dem, der nu meldte sig på arenaen.

Men der var også folk helt uden formel uddannelse. Blandt disse var en boghandler i Sorø, der havde opgivet at gennemføre en seminarieuddannelse, en tidligere friskolelærer, der nu bestyrede en tørvefabrik, og endelig som det mest udprægede eksempel, en landmand fra Fur. Han havde læst i Skive Folkeblad om lærermanglen og søgte derfor om at blive lærer eller regnelærer på Als. Som sine eneste kvalifikationer – udover, at han selv havde gået i en kommuneskole – fremhævede han, at han havde taget to små landbrugskurser, og at han hjemme havde »gennemregnet Becks Seminarieregnebog«. Han kom næppe i betragtning! Det gjorde næppe heller sønnen af en dansk seminarieforsstander, som ikke på nogen måde satte sit lys under en skæppe. Skønt han ikke havde nogen færdiggjort uddannelse, mente han sig kompetent til at blive direktør for seminariet i Tønder, da han havde en onkel, der havde været tysk borgmester i byen, og da han i mange år havde hjulpet sin far med at bestyre »vort store hus«.

Hvad søgte folk så om? En del søgte bredt om ansættelse i skolevæsenet i Sønderjylland. Dette gjaldt næsten alle uuddannede og dem, der var uden ansættelse, da disse ikke var i en situation, der tillod dem at stille krav. Men der var også andre, der blot ville til Sønderjylland for at tage en nationalpolitisk opgave op.

Et stort flertal af dem, der specificerede deres ansøgning, ønskede ansættelse i byerne på østkysten. Der var flere grunde hertil. En del af lærerne fra Danmark ønskede samtidig en form for forfremmelse, og det mente de at få ved at søge til de større byembeder, nogle havde børn, der skulle i realskole, gymnasium eller seminarium, og her mente man, at mulighederne var bedst i østkystbyerne, selv om man skulle langt ind i 1920, før placeringerne af disse institutioner blev lagt fast.³⁰ Da overlærerembederne blev slået op først, tiltrak dette yderligere ansøgere til byerne, bl.a. fra en række ledere og lærere fra de pågældende skoler.

Til østkystbyerne hørte også Flensborg. Helt indtil afstemningen i 2. Zone i

30/12 1919.

Mr. Minister S. S. Hanssen.

Det vi takker Mr. Ministeren for at
Deres Venlighed og Ælskvardighed i det forløb-
ne Aar, beder vi Dem modtage vore hjerte-
ligste Ønsker om et lykkeligt 1920. ~

M. Grammisch. Oluf J. Skjoldbak Wim.

Thott Hansen P. Hansen Alf Jørgensen.

Ellen Friis-Hansen Fanny Christensen. Reina Hansen.

Margartha Samilsen Elee Rache.

Lignid Bjerg Finn Hansen Eva Hansen

Olaf Paulsen K. Edward Pignus Arnt.

Det Sønderjyske Ministeriums personale omfattede mere end 20 personer, hvoraf de fleste var kontordamer. I alt sytten har undertegnet den nytårshilsen, som medarbejderne sendte ministeren i december 1919. H. P. Hanssens privatarkiv. LAÅ.

marts 1920 var der mange ansøgere, der ønskede at komme til Flensborg, enten som en af flere mulige byer, eller specifikt. Begrundelserne var bl.a., at man gerne ville gøre en indsats så langt sydpå som muligt, at de danske sprogkunders bedst slog til i et tysksproget område, eller som en lærerinde,

der søgte embede i Flensborg eller omkring Flensborg Fjord, at hun gerne ville tilbage til sin fødeby.

Færre ville vestpå. Nogle søgte ansættelse ved seminariet i Tønder, som syntes at skulle fortsætte under nye vilkår, men generelt var der meget få, der utvetydigt ønskede stilling herude. Skoleforeningens formand, H. Jepsen Christensen, der selv boede i Høgsbro ved Hviding, beklagede, at for få søgte til midtlandet og vestkysten. Det var ønskeligt og nødvendigt, at kræfterne blev ligelig fordelt over hele landsdelen, og han tilkendegav, at eventuelle interesserede ikke ville blive skuffet hverken over »Børnematerialet« eller over befolkningen vestpå.³¹

Nationalpolitisk opgave

»Det jo nu Dagen gryer for vor fælles store Sag, Genforeningen af vort sønderdelte Folk og Land, vil De maaske kunne forstaa, at det ikke er mig muligt længer at tilbagetrænge det hos mig længe nærrede, inderlige Ønske om saa snart som muligt at kunne komme ned at være med i den store Glæde og det store Arbejde, der nu venter«.³²

Så opstemt kunne en ansøgning stilet til minister H. P. Hanssen starte. Generelt blev der slået på de nationale strenge. Mange er virkelig opsat på at få lov til at ændre på 56 års preussisk skolepolitik i det nyvundne land. Der var efterhånden opstået en genforeningsstemning overalt i Danmark, og den kommer også til udtryk i mange af ansøgningerne. For dem, hvis fornemste formål med at søge til Sønderjylland var at få et bedre job, var de nationale begrundelser dog måske opfundet til lejligheden.

En skrev, at han altid havde haft interesse for Sønderjylland og haft bestemt tiltro til, at Genforeningen ville komme, en anden, at det var en hjertesag at deltage i det store og smukke arbejde i Sønderjylland, og endelig kunne en tredje ikke tænke sig nogen skønnere livsopgave end at være med til at tjene danskhedens erobring af det gamle danske land.

Enhver forbindelse til Sønderjylland blev trukket frem. Om det så var bekendtskab med sønderjyder på højskoleophold for 15 år siden, blev det anført. En præst anførte som begrundelse for at søge et skolejob syd for Kongeåen, at han havde haft embede tæt på grænsen i en del år. Temmelig mange var enten selv født i Nordslesvig eller havde forældre, bedsteforældre eller andre slægtninge, der var det. I flæng kan nævnes følgende eksempler: Stammer fra dansksindet familie (Claus Eskildsen); faderen angelbo, kæmpede på dansk side i 1864, blev degn i Bjolderup (Detlef Clausen); hustruens slægtninge bor i Sønderjylland; farbroderen havde været direktør for Flensborg Latin- og Realskole (Ove Hejde Simonsen); forældrene danske, moderen født i Uge

(Louise Rützou); oldefaderen havde ejet Dybbøl Mølle, og bedstefaderen var født her (Helen Catherine Marie Hansen). Endelig henviste en kvindelig ansøger (Asta Bokkenheuser) til, at hendes far i 1864 havde måttet forlade en translatørstilling i Kiel, og at hun selv havde undervist i Dansk Vestindien og således var kendt med anderledes forhold.

En særlig gruppe ansøgere (ca. 12-15)³³ mente, at de nu havde en særlig ret til at komme tilbage til hjemstavnen; det var dem, der var blevet eller havde følt sig fordrevet af de tyske skolemyndigheder. Et typisk eksempel på karriereforløb for disse lærere: Lærer D. Dirks nu ansat i Bargfeld i Holsten søgte om ansættelse i Sønderjylland. Han var født i 1864 i Flensborg af danske forældre, var uddannet ved Tønder Seminariums danske afdeling 1883-86, lærer i Skovby ved Haderslev 1886-1905 og i Harreslev ved Flensborg 1905-17. Derefter blev han tvunget til at flytte sydpå af nationale grunde, hvilket han fremlagde beviser på. Nu ville han som flere andre gerne hjem igen. Mellemskolelærer Jacob Knud Madsen i Rendsborg ønskede en hurtig afklaring, så han kunne slippe for at aflægge ed på den nye tyske forfatning. Et par sønderjyske lærere følte sig tvunget til at flytte sydpå, efter at de havde stemt dansk. En lærerinde (Cathrine Kylling), der i en årrække havde været ansat i Hjordkær, fik også valget mellem afsked og tvangsforflytning. Hun valgte så at tage til Danmark, hvor hun efter at have taget tillægseksamen i dansk blev lærerinde i Lemvig. Også hun ønskede at komme tilbage.

Et problem for ikke-kongerigske ansøgere var at bevise, at de havde optrådt positivt på den danske side eller i det mindste neutralt i nationalitetskampen. For de sønderjyske lærere havde ikke kunnet spille med åbne kort, så det kunne være vanskeligt i alle tilfælde at afgøre, på hvilken side lærerne inderst inde havde stået. Den senere så kendte danske frontfigur i mellemkrigstidens nationalitetskamp, Claus Eskildsen (1881-1947), skildrede i sin ansøgning om en stilling ved seminariet i Tønder de vanskeligheder, aktive folk havde. Eskildsen stammede fra en dansksindet familie. Han havde i 1901 taget eksamen fra seminariet i Ekernførde, da han som dansksindet ikke ville til Haderslev og Tønder. 1902-05 var han lærer i Sæd ved Tønder, 1905 blev han lærer ved Præparandskolen i Tønder, fra 1909 lærer ved seminariet sammesteds.

Om sin nationale stillingtagen skrev han bl.a.: »Jeg maatte som dansksindet Mand i mange Aar arbejde svært for at finde mig til Rette i Embedsstanden. I Sæd blev jeg kaldt dansksindet, og i Tønder By har man indtil det sidste »mistænkt« mig for det samme. Jeg søgte af Pligtfølelse at afskære Forbindelserne nordpaa og knytte nye med den tyske Kultur, og det lykkedes mig tilsidst saa vidt, at jeg kunde arbejde positivt med ved Folkeoplysning, Legems- og Ungdomspleje, men *aldrig* har jeg derved indtaget Kampstilling til Sønderjyllands Danskhed. Jeg havde som Gymnastiklærer i flere Aar den tekniske

De dansksindede lærere måtte for 1920 skjule deres sindelag eller som seminarielærer Claus Eskildsen lægge en kraftig dæmper på det. Claus Eskildsen måtte også deltage i Verdenskrigen. Billedet af ham i tysk uniform findes i Institut for sønderjysk lokalhistorie.

Ledelse af Legene paa Knivsbjerget, men har altid holdt mig fjernet fra Talerstolen og de patriotiske Foranstaltninger der og udviklede den Gang aabent som mit Ønske, at Danske og Tyskere en Gang fandt sammen i ideal Pleje af Ungdomslegene.«

Senere arbejdede han for, at hans hjemstavn skulle komme til Danmark. Han sad ti år som borgerrepræsentant i Tønder byråd, indtil han blev vraget, fordi han nægtede at underskrive en protestresolution imod byens indlemmelse i Danmark. Han skrev også en række oplysende tysksprogede artikler i »Ton-dernsche Zeitung« om nationalitetskampen og gik som tyskkyndig ind i det danske arbejde i 2. Zone. Han var derfor nu ganske kompromitteret i tyske kredse. Afsluttende gjorde Eskildsen opmærksom på, at han under normale forhold ville være blevet forfremmet til seminarieoverlærer, og at han i øvrigt

P. A. C. Wallentin (1873-1947), rektor ved pigemellemskolen i Aabenraa, var en af de tyske skoleledere, der frygtede for sin stilling efter Genforeningen, og han henvendte sig derfor til Det Sønderjyske Ministerium for at høre om sine muligheder for at blive ved byens skolevæsen. Da der efter 1920 oprettedes en tysk.sproget afdeling af kommuneskolen i Aabenraa, fik han sin ansættelse dér. Foto gengivet efter Deutscher Volkskalender Nordschleswig 1947 s. 90.

havde afslået en stilling som overlærer ved »Landesturnanstalt« i Spandau. Underforstået: de danske myndigheder burde nu sørge tilsvarende for ham.³⁴

Dansk og tysk sprogkyndighed

Der kom også ansøgninger fra tysksprogede og tysksindede. Nogle søgte at skjule forholdet, så godt det kunne lade sig gøre. De nøjedes med at gøre opmærksom på de mindre gode dansk kundskaber. Sindelaget var det bedst at tie stille med, nu hvor modparten skulle bestemme. Men der var undtagelser. Rektor P.A.C. Wallentin fra pigemellemskolen i Aabenraa spurgte Det Sønderjyske Ministerium om mulighederne for, at han kunne beholde stillingen i sin fødeby. Han indrømmede, at han ikke var det danske sprog helt mægtig, da han ikke havde undervist i det siden 1906 og i det hele taget ikke havde talt sproget siden. Desuden lagde han ikke skjul på, at han som følge af sin opdragelse var af tysk sindelag, men han lovede det fremtidige skoletilsyn, at han nationalt set ville optræde loyalt i embedet, hvis han fik lov til at beholde det.³⁵

Rektor Wallentin ville desuden prøve at indhente de forsømte dansk-kundskaber i overgangstiden. Men for andre var dette ikke muligt. En mor til en yngre lærerinde, uddannet i Aachen, søgte på datterens vegne stilling i Sønderjylland. Moderen havde ganske vist talt dansk med datteren i barndommen, men denne havde nu glemt alle danskbrokker og kunne ikke undervise på dansk. For hende og andre uden de fornødne dansk-kundskaber var eneste chance for ansættelse de tysksprogede klasser, der ville blive oprettet.

Kendskabet til dansk sprog og kultur var i det hele taget et problem for de fleste lærere, der havde været ansat syd for Kongeåen. Flere af dem kunne måske nok tale dansk, men kun i den form, der i en ansøgning blev benævnt »folkedansk«, det vil sige sønderjysk. Desuden var kendskabet til dansk litteratur, historie og geografi ofte utilstrækkeligt, da disse emneområder havde været bandlyste i den sønderjyske skole før 1920.

Der blev taget hånd om problemet. Undervisningsministeriet sørgede i samarbejde med Det Sønderjyske Ministerium og Statens Lærerhøjskole for, at en række sønderjyske lærere og lærerinder fik mulighed for at komme på et 6-ugers kursus på Lærerhøjskolen. Den 15. september 1919 blev 72 lærere og 10 lærerinder modtaget på det første kursus, der omfattede både dansk sprog, litteratur og historie samt statsret og samfundskundskab. Fremtrædende kulturpersonligheder holdt foredrag på kurset, bl.a. litteraturprofessor Vilhelm Andersen, højskoleforstander Holger Begtrup, magister Georg Christensen, forstander Hans Olrik, kgl. skuespiller Peter Jerndorff m.fl. Sønderjyderne blev vist rundt på museer, besøgte skoler og andre institutioner, blev modtaget i festligt lag i Pædagogisk Selskab og i Det Sønderjyske Ministerium og fik lejlighed til at besøge Den store Skolekommission. Både gæster og værter var opfyldt af en euforisk stemning under hele kurset.³⁶

Imidlertid blev kurset afbrudt før tiden. Sønderjyderne havde ganske vist fået de tyske skolemyndigheders tilladelse til at rejse, men snart fik det preussiske kultusministerium kolde fødder. Man ønskede ikke, at kursisternes embeder skulle stå ubesat i længere tid, og slet ikke, at de i mellemtiden blev varetaget af tilrejsende danske lærere. De sønderjyske lærere fik ordre til at tage hjem efter 4 uger, for ellers ville de blive afskediget. Efter nærmere overvejelse besluttede lærerne sig til at efterkomme kravet. Det efterfølgende planlagte kursus, som skulle have fundet sted i november-december, da det første kursus hurtigt blev overtegnet, blev aflyst. Først efter afstemningen i februar 1920 blev det afbrudte kursus genoptaget.³⁷ Seminarieeleverne i Haderslev og Tønder, som var vordende sønderjyske lærere, fik en mulighed for at efteruddanne sig på de nærmeste seminarier i Kongeriget, Jelling og Ribe. Allerede i maj 1919 fik 32 seminarieelever på denne måde undervisning i dansk, historie, geografi og naturhistorie i Jelling.³⁸

De fleste af de sønderjyske lærere, der beholdt deres stillinger i 1920, havde behov for at få udvidet deres kendskab til dansk sprog, litteratur og historie. Ikke alle nåede at komme på kursus inden Genforeningen, men i de følgende år kom der nye chancer. Det gengivne foto bærer følgende påskrift: Nordslesvigske Lærere og Lærere til Omskolingskursus i Silkeborg 1921. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Spørgsmålet om kursus i dansk blev omtalt i mange ansøgninger fra ikke-kongerigske lærere. Nogle henviste til, at de allerede havde været på kursus og derfor nu bedre kunne undervise på dansk, andre, at de gerne ville deltage i danskundervisning, og endelig var der en del, der samtidig med deres ansøgning om job anmodede om at deltage i kursus. I Det Sønderjyske Ministeriums arkiv ligger en halv pakke med sådanne kursusansøgninger.³⁹ Ministeriet betegnede dog, at det ikke var en betingelse for at blive ansat, at de sønderjyske lærere havde deltaget i kursus.⁴⁰

Ansøgere fra Danmark havde i forhold til deres sønderjyske kolleger det modsatte problem. De fleste af dem var klar over, at en ansættelse i Sønderjylland stillede to krav til dem, nemlig 1) et godt kendskab til tysk, og 2) at de som udefrakommende skulle forsøge at leve sig ind i befolkningens liv.

Et stort antal redegjorde da også for deres kendskab til tysk, som kunne gå fra »behersker tysk omgangssprog, men kan ikke undervise heri«, »taler og skriver tysk helt godt« til »taler tysk flydende« og »forstår højtysk fuldkomment, plattysk ikke fremmed«. Det andet krav om »indlevelse« med lokalbefolkningen var straks sværere at besvare. Enkelte mente ikke, at det var noget problem. F.eks. redegjorde en århusiansk lærer omhyggeligt for, hvordan han ville optræde over for lokalbefolkningen. Derimod var en »fin« københavnsk

lærerinde, der kun talte »rigsmål«, noget bekymret for, hvordan hun skulle begå sig blandt sønderjysk talende.

Den afgørende forskel mellem de to kategorier af ansøgere var, at man sendte de sønderjyske lærere på kursus i Danmark, men man sendte ikke de danske lærere på kursus i Sønderjylland, selv om der sikkert var mange, der kunne have brug for det.

Om at indynde sig

Et generelt træk ved ansøgerbunkerne i Det Sønderjyske Ministerium var, at folk forsøgte at udnytte enhver lille forbindelse til særligt at bringe sig i betragtning. I enkelte tilfælde søgte de pågældende ikke selv, men lod deres far, mor, bror eller en person, som havde kendskab til en af de fremtrædende folk i forvaltningen, søge for dem. En rektor i Kiel, der flere gange havde skrevet direkte til H.P.Hanssen om at få en lederstilling i skolevæsenet i Sønderjylland, gjorde samtidig opmærksom på sine to lærerindedøtre. En cand. mag., der var lærer i St. Heddinge, lod sin bror i Øster Lindet søge for sig, da broderen havde haft mulighed for at tale med H.P.Hanssen.

En lang række ansøgninger blev stilet til H.P.Hanssen, eller de var ledsaget af et personligt brev til ministeren. Havde ansøgeren tidligere haft den mindste kontakt med ham, blev dette udnyttet. Ministeren måtte til stadighed modtage besøg, både når han var i København, og når han opholdt sig i Sønderjylland, af folk, der ønskede ansættelse. Og flere erklærede sig villige til at komme igen. Ofte måtte de dog gå forgæves, men så kunne kontorchef Hammerich og fuldmægtig Oluf Skjerbæk snakke med de audienssøgende. Ansøgere, der kendte Hammerich, kunne også skrive direkte til ham. En ansøger, der personligt kendte H.P.Hanssens broder, Chr.Hansen, Nørremølle, benyttede denne som mellemlid.

Også andre folk, der var kendte enten i dansk politik eller i Sønderjylland, kunne optræde som mellemmand eller som anbefalere. En frederiksbergsk lærer stilede således sin ansøgning til folketingsmand J.C.Christensen og henviste til deres forudgående samtale i Rigsdagen. Tilsvarende anmodede en anden ansøger venstrepolitikerens Klaus Berntsen om at forebringe ønsket om en passende stilling i Sønderjylland for H.P.Hanssen. Et tredje eksempel udgør et helt kinesisk æskesystem. En ansøgning fra en lærerinde ved Koed Skole og hendes forlovede indsendtes af en fattiginspektør i Horsens, der var lidt i familie med den forlovede, via landstingsmand K.K.Steincke, som han sikkert kendte fra socialvæsenet. Sluttelig sendte Steincke, der var medlem af Det Sønderjyske Udvalg, ansøgningen til kontorchef Hammerich.⁴⁰

Forbindelsen til mellemmanden var i nogle tilfælde så perifer, at det kunne virke grinagtigt. En overlærer i Masnedsund sendte sin ansøgning via den sønderjyske politiker, gårdejer Peter Grau i Pøl, fordi han for tyve år siden havde været på ferie hos en svoger på Als og i den anledning havde besøgt P. Grau. Peter Grau sendte ansøgningen til H.P.Hanssen med bemærkningen om, at han ganske flygtigt mindedes den pågældende, men at han ikke kendte noget til ham hverken som menneske eller som opdrager.

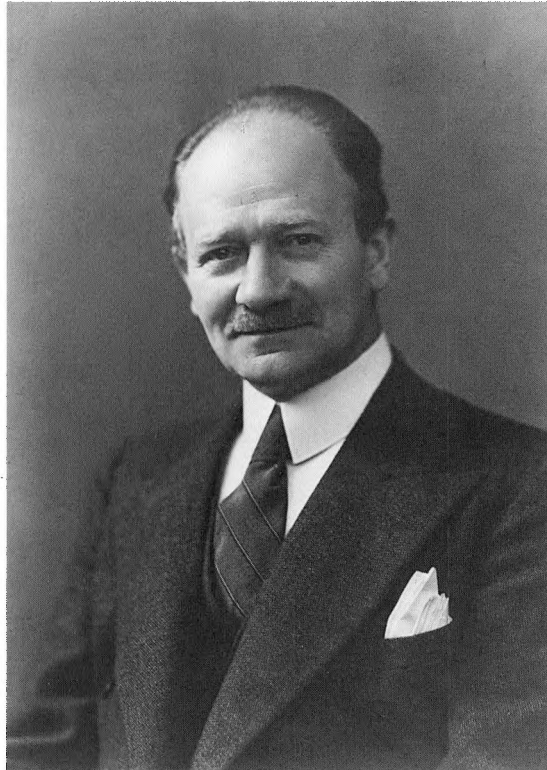
Flere aspiranter forsøgte at indynde sig hos ministeren ved at erklære sig enig med hans politik. Det mest udprægede eksempel fandtes i en ansøgning fra en lærer i Gentofte kommune, der ønskede, at H.P.Hanssen skulle hjælpe ham med at blive amtsskolekonsulent. Til gengæld ville ministeren få en mand helt efter sit eget hovede, for lærerens trosbekendelse var: »Jeg er »Hanssen-mand«, holder Hejmdal, er radikal og Højskolemand«. ⁴² Læreren glemte vist at tage i betragtning, at det var så som så med H.P.Hanssens radikalisme, selv om han var medlem af det radikale ministerium. En anden ansøger håbede, at Hanssen ville fortsætte som minister efter valget, og en tredje åbenbarede, at han ikke var »Flensborg-mand«.

Det har utvivlsomt været besværligt for H.P.Hanssen at skulle modtage så mange skriftlige og personlige henvendelser fra lærere og være udsat for så mange former for pression. På den ene side har det været et forstyrrende element i en travl virksomhed, men på den anden side var det vigtigt, at det blev de rigtige lærere, der kom til at opbygge det nye skolevæsen efter Genforeningen. Imidlertid var der klare grænser for, hvor stor indflydelse den sønderjyske minister og hans embedsmænd havde på ansættelsespolitikken.

Det Sønderjyske Ministeriums sagsbehandling

De indkomne læreransøgninger blev i ministeriet gennemgået af fuldmægtig Oluf Skjerbæk, der i de fleste tilfælde skrev et notat om, hvad der burde ske med ansøgningen, om der skulle indhentes yderligere oplysninger, om sagen skulle henlægges eller sendes videre, om der var mere principielle aspekter i sagen m.m. Derefter blev sagen forelagt kontorchef Martin Hammerich og i særlige tilfælde også for ministeren.

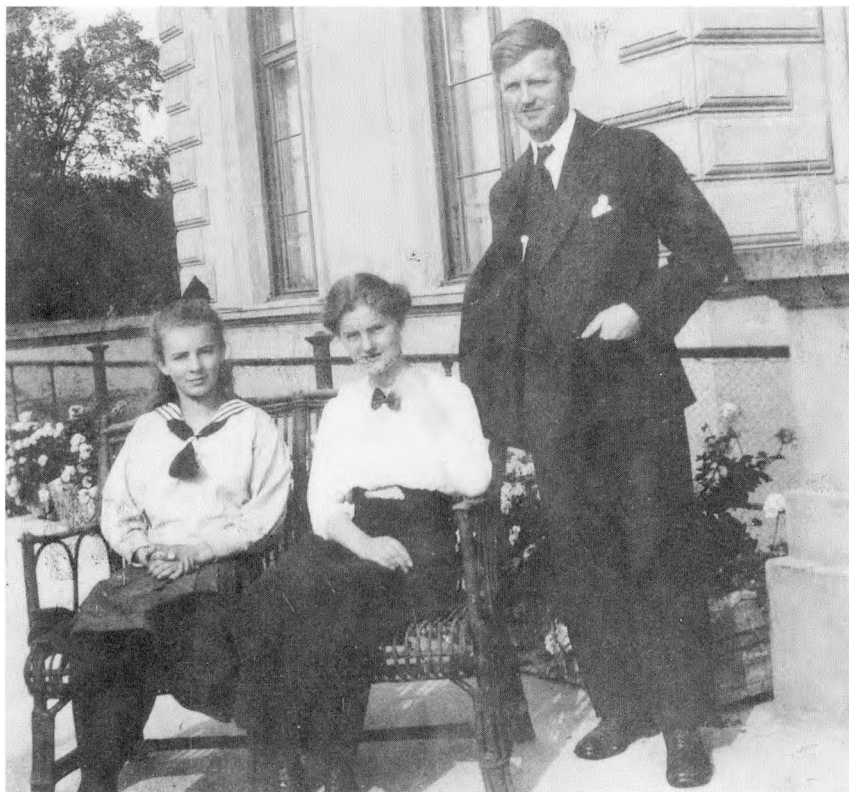
Ministeriet foretog derefter en kvalitetsbedømmelse af ansøgerne. Ansøgerne fra Danmark blev som regel udelukkende bedømt ud fra det indsendte materiale; normalt blev der ikke indhentet yderligere udtalelser. Her måtte eksamensresultatet (ikke alle havde høje seminarieeksaminer) og de indsendte anbefalinger tale for sig selv. Men de kunne også være afslørende nok. En lærer fra Rødvig kunne ikke skrive videre godt dansk, og Skjerbæk har i an-

Oluf Skjerbæk (1885-1979) var assistent i Undervisningsministeriet, indtil han i 1919 blev fuldmægtig i Det Sønderjyske Ministerium. Han var sagsbehandler på de mange læreransøgninger, der indkom til ministeriet. I 1923 blev han overinspektør ved opdragelseshjemmene og udførte i flere årtier et kæmpearbejde for børneforsorgen. Foto: Det kgl. Biblioteks Billedsamling.

søgningen rettet stave- og sprogfejl med rødt! En lærer var ifølge en udtalelse »udpræget irreligiøs«, hvilket på den tid næppe var nogen anbefaling.⁴³ I et par tilfælde, hvor papirerne så meget tynde ud både med hensyn til uddannelse og lærererfaring, bad man ansøgerne give uddybende oplysninger, hvilket afslørede, at tavsheden skyldtes manglende kvalifikationer. Ministeriet gjorde efterfølgende over for Jepsen Christensen opmærksom på, at de pågældende lærere ikke havde undervist i årevis, hvilket utvivlsomt diskvalificerede dem i konkurrencen om stillingerne.

Ansøgninger fra sønderjyder og fra folk ansat længere nede i Tyskland blev gransket nøjere. Specielt var Ministeriet opmærksom på, om der var klare beviser for ansøgernes nationale loyalitetsforhold. I en del tilfælde hørte man de kontaktpersoner, som var opgivet i ansøgningerne, eller folk, der boede de steder, hvor ansøgerne var opvokset eller tidligere havde været lærere. Det sidste gjaldt især for lærere, der nu var ansat i Holsten og længere sydpå.⁴⁴ I mange tilfælde bad Ministeriet Vælgerforeningens tillidsmænd de pågældende

Martin Hammerich (1883-1940) var som kontorchef H. P. Hanssens nærmeste medarbejder i Det Sønderjyske Ministerium. Det var af afgørende betydning, at de to arbejdede godt sammen, da ministeren ofte var fraværende på rejse i Sønderjylland. Efter ministeriets nedlæggelse fortsatte Hammerich som kontorchef, først i Statsministeriets sønderjyske kontor og senere i Udenrigsministeriets kontor for sønderjyske sager. I 1927 blev han direktør for Hypoteklånepondet. Fotografiet af Hammerich og to ukendte damer findes i Institut for sønderjysk lokalhistorie.

steder om en udtalelse. På den måde fik ministeriet både positive og negative argumenter at viderebringe. F.eks. mente tillidsmand, gårdejer Jørgen Johansen, Bov Mark, at en mellemskolelærer i Rendsborg ved afstemningen den 10/2-1920 havde stemt dansk, og at hans familie var hæderlige og gode danske folk. Tilsvarende udtalte tillidsmand Chr. P. Todsén, Kværs, om en ansøger fra Bremen, der var født i Kværs, at både forældrene og den pågældende selv var udpræget dansksindede. Derimod udtalte købmand H. Fink, Aabenraa, at en kommunelærer i byen, der ønskede ansættelse ved realskolen, havde vist sig som en ivrig tysk ung mand, medens han gik på Præparandskolen, og derfor næppe var egnet til den pågældende ansættelse.

I flere tilfælde blev den midlertidige borgmester Nicolaj Svendsen i Haderslev, der var medlem af Skoleudvalget, benyttet som kontaktperson. Han kunne dog ikke bruges, da han selv sendte en ansøgning til Det Sønderjyske Ministerium om en af amtsskolekonsulentstillingerne. I det tilfælde indhentede Ministeriet en meget positiv udtalelse fra forstanderen fra Statens Lærerhøjskole, Hans Olrik (Svendsen havde været på kursus her i 1898-99).

Svendsen var naturligvis kendt af ministeriets folk i forvejen, og det gjaldt også flere andre ansøgere. Det var dog ikke i alle tilfælde en fordel. Undervisningsministeriet havde sendt en ansøgning fra dr. Johannes Neuhaus til udtalelse i SØM (det kunne altså også forekomme). Fuldmægtig Skjerbæk kendte intet til vedkommende, men kunne henvise til, at ansøgerens afhandling om »Det nordslesvigske Spørgsmaal i Belysning af de nyeste forhistoriske Undersøgelser« havde fået en alt andet end smigrende omtale af Gudmund Schütte i Grænsevagten.⁴⁵ Da H.P.Hanssen derefter fik forelagt ansøgningen, erklærede han, at »Dr. Neuhaus var umulig«.

På samme måde kunne der både komme noget positivt og negativt ud af at møde op i ministeriet eller at opsøge H.P.Hanssen på hans vej. I hvert fald opnåede de pågældende, at de ikke længere kun var navne på et stykke papir. For nogle var det klart en fordel: Om en lærerinde, der var ansat helt nede i Elsass, og som derfor på forhånd havde dårlige odds, hed det, efter at hun havde været en tur i København: »Andragerinden der personlig har været i Ministeriet anbefales paa det bedste«. Også andre, som personlig var ministeriets embedsmænd bekendt, fik positive ord med på vejen. Derimod bemærkede kontorchefen, efter at han havde haft besøg af en fhv. lærer fra Flensborg, der nu ville være amtsskolekonsulent: »Forekommer mig noget stortalende«.

I enkelte tilfælde gik ministeriet videre i sagsbehandlingen. F.eks. søgte en fynbo om at få embedet som gymnastikinspektør for landsbyskolerne i Sønderjylland. SØM forhørte sig da i Undervisningsministeriet og fik at vide, at den danske gymnastikinspektør ikke syntes, det var nogen god ide med en særlig sønderjysk gymnastikinspektør. Længst gik ministeriet på en forespørgsel fra Claus Eskildsen om hans fremtidsmuligheder. Efter at have forhørt sig i Undervisningsministeriet kunne Det Sønderjyske Ministerium fortælle Eskildsen, at der efter Genforeningen ville blive oprettet et statsseminarium med dansk undervisningssprog i Tønder, og man gav Undervisningsministeriet og konsulenten i sager vedrørende folkeskolen en orientering om Eskildsens ansøgning og om hans gode sproglige og nationalpolitiske forudsætninger for at overtage en post som seminarielærer i Tønder.

200 ansøgninger og ingen stillinger

Efter gennemgangen af ansøgningerne sørgede Det Sønderjyske Ministerium for at give ansøgerne en slags svar. Standardsvaret til alle lød, at ministeriet ikke havde mulighed for at besætte stillinger. Ansøgerne skulle derfor være opmærksomme på opslag, når de til sin tid ville komme. Indtil de lokale danske skolemyndigheder var oprettet efter Genforeningen, kunne eventuelle ledige stillinger kun besættes midlertidigt. For stillinger inden for den højere undervisning var det Undervisningsministeriet, ansøgninger skulle stiles til. Men endnu i lang tid måtte SØM meddele ansøgere, at det endnu ikke var afgjort, hvilke institutioner der ville blive oprettet. Først meget sent i forløbet blev det endelig bestemt, at alle fire nordslesvigske byer fik et gymnasium. Folk, der især af sproglige grunde ønskede ansættelse et sted, hvor der oprettedes tysksprogede klasser, måtte væbne sig med tålmodighed, da grænsedragningen havde stor betydning for antallet. Da Flensborg ikke kom med, blev mulighederne for tysksprogede ansøgere væsentlig reduceret.

I en del tilfælde kunne ministeriet opfordre ansøgerne til, når de søgte igen, at skrive en fyldigere ansøgning, at den skulle være på dansk, ikke på tysk, at man nøjere burde fortælle, hvilken form for stilling man ønskede o.lign. Men som regel fik ansøgerne også at vide, at ministeriet ville sørge for at sende deres ansøgning ind til enten Skoleudvalget eller til Undervisningsministeriet. Kun i få tilfælde blev ansøgningerne ikke videresendt. Selv om ministeriet i visse tilfælde erklærede de pågældende for totalt uegnede, så blev de alligevel taget med på listerne til Skoleudvalget.

For at få overblik over ansøgningerne inddelte fuldmægtig Oluf Skjerbæk dem i 6 grupper. Med mellemrum indsendte han oversigter over ansøgningerne til henholdsvis Skoleudvalget og Undervisningsministeriet. En del af ansøgningerne blev sendt videre uden kommentarer, men i en del tilfælde tilføjede Det Sønderjyske Ministerium anbefalinger. Ofte skete det under henvisning til de medsendte eller yderligere indhentede anbefalinger. De anvendte adjektiver i ministeriets anbefalinger kunne gradbøjes. Anbefalingen kunne være almindelig, meget god, eller »den bedste anbefaling«, eller som det skete med rektor Carstensen ved drengeskolen i Haderslev takket være en anbefaling fra Nicolaj Svendsen, ministeriet skal »indtrængende« henstille, at ansøgningen tages under overvejelse ved besættelsen af posten som leder af den tyske folkeskoleafdeling i Haderslev.

Der var også forskel på, hvem der underskrev ministeriets svar til ansøgerne. Det normale var, at svaret var formuleret af Oluf Skjerbæk og underskrevet af kontorchef Hammerich og kontraseret af førstnævnte. Men der var en del tilfælde, hvor det var ministeren, der underskrev svaret sammen med Ham-

merich eller Skjerbæk. Dette skete, hvor H. P. Hanssen kendte ansøgeren særdeles godt (det var altså ikke tilstrækkeligt, at ansøgeren havde skrevet til H. P. Hanssen). Men der var også forskel på folk. Når det drejede sig om fremtrædende personer, f.eks. præster, gymnasielærere, folk som Claus Eskildsen og Nicolaj Svendsen o.a. blev ministeren inddraget.⁴⁶

Længere fremme i genforeningsprocessen blev ministeriets administration besværliggjort ved, at H. P. Hanssen opholdt sig meget i Sønderjylland. Sager kunne da blive forelagt ham på ministeriets kontor i Aabenraa, som blev ledet af Andreas Thulstrup.⁴⁷ I enkelte af ansættelsessagerne blev ministeriets repræsentant J. H. Miang i Flensborg (ved den Internationale Kommission for Slesvig) også inddraget.⁴⁸ I marts 1920 bestemte kontorchef Hammerich, at kontorerne i Aabenraa og Flensborg skulle have kopier af alle ministeriets afgørelser i sager, der var startet i de to regionalkontorer, samt af afgørelser i vigtigere principielle spørgsmål. Sager, som kontordamerne skulle afskrive til Aabenraa, skulle mærkes med blå kryds og cirkel, og til Flensborg, rødt kryds og cirkel.⁴⁹ Ministeriets administration var ikke blevet lettere.

Skal alle sønderjyske lærere udvises?

Ud over selve administrationen af læreransøgningerne måtte Det Sønderjyske Ministerium også tage stilling til en række mere generelle spørgsmål vedrørende lærerne. I en del af ansøgningerne satte lærere, der var fastansat i Danmark, som betingelse for at tage imod ansættelse syd for grænsen, at de fik en ordentlig løn, og at de ikke tabte deres anciennitets- og pensionsrettigheder. Ministeriet svarede, at løn- og pensionsforhold efter Genforeningen ville komme til at svare til de danske regler.

Derimod var der større problemer for de danske lærere, der tog til Sønderjylland i overgangstiden. På forespørgsel fra Jepsen Christensen måtte H. P. Hanssen fastslå, at hvor ønskeligt det end var, at der kunne skaffes danske lærere til at bestyre embederne midlertidigt, så kunne der ikke tilbydes dem mere i løn, end hvad de pågældende skolekommuner nu ydede i begyndelsesløn; man kunne nemlig ikke forvente, at de højere preussiske skolemyndigheder ville anerkende sådanne ansættelser og yde tilskud til lærernes lønninger.⁵⁰

Allerede inden dette svar var afgivet, havde ministeriet taget initiativ til at få aflønningsforholdet forbedret. En overlærer i Skjellebjerg på Sjælland havde henvendt sig til Det Sønderjyske Ministerium, da han havde fået at vide i Undervisningsministeriet, at han ikke kunne opretholde sin hidtidige løn og pension ved forflyttelse til en kommuneskole i Sønderjylland.⁵¹

SØM henvendte sig omgående til Undervisningsministeriet, da man lagde

Efter 1920 var flagstang og Dannebrog standardudstyr ved de sønderjyske skoler. I foråret 1920 samlede skolebørnene i Danmark penge ind til flagene ved at sælge bomærker med sønderjyske motiver. På billedet hejses flaget ved Ladegaard Skole i Hammelev sogn. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

meget vægt på, at de ledige embeder i Sønderjylland kunne besættes midlertidigt, »da det vil medføre megen Demoralisation, hvis Skolegangen gaar i Staa«. Derfor måtte man give de tilkaldte lærere ordentlige betingelser. Problemet kunne løses, hvis de danske lærere fik lov til at bestyre deres nuværende embeder ved hjælp af vikar, indtil det blev afgjort, om de pågældende fik fast ansættelse i Sønderjylland. De skulle så indtil da beholde deres fulde løn og pensionsret med fradrag af vikarlønnen, samtidig med at de fik løn fra embedet i Sønderjylland. Undervisningsministeriet accepterede SØM's forslag på betingelse af, at lærerens vikar blev godkendt af skoledirektionen.⁵² SØM orienterede Skoleudvalget om de nye regler, som også blev offentliggjort i »Folkeskolen«.⁵³

Grunden til, at Det Sønderjyske Ministerium gik aktivt ind i behandlingen af lønspørgsmålet, var, at det havde betydning for skolevæsenet i overgangstiden. For ellers henviste ministeriet andre skolespørgsmål, f.eks. om størrelsen

af elevtallet i klasserne, lærernes pligtige undervisningstimer, statsstøtte til udvidelse af skolebygninger m.v., til behandling hos de nyoprettede skolemyndigheder efter Genforeningen.⁵⁴ Heller ikke spørgsmålet om tilsynsmyndighederne ville man inklade sig på. Det ville altsammen blive fastlagt i den foreløbige lov for folkeskolens ordning, som Skoleudvalget sammen med Rigsdagens sønderjyske udvalg arbejdede med. Loven blev vedtaget den 30. juni 1920, men lovforslaget havde allerede i februar fået sin endelige skikkelse og indeholdt bl.a. en frisindet mindretalsordning inden for den offentlige skoles rammer.⁵⁵

Derimod blev der flere gange offentligt fremsat forskellige rygter om skoleforholdene efter Genforeningen, som Det Sønderjyske Ministerium ikke kunne sidde overhørig. F.eks. måtte H.P.Hanssen i juli 1919 dementere Wolffs Bureaus meddelelse om, at han skulle have udtalt, at alle embedsmænd inklusive lærerne ville blive udvist fra de områder, der ville blive afstået til Danmark.⁵⁶ Senere på året blev samme historie gentaget i Schleswigsche Grenzpost, og ministeriet måtte atter rykke ud med et dementi. Det var en ganske grundløs beskyldning. I alle tilfælde, hvor befolkningen ønskede at beholde en lærer, ville ingen højere dansk myndighed skride ind mod den pågældende, for såvidt vedkommende »kan antages loyalt at ville rette sig efter de forandrede Forhold og udfører sit Embede tilfredsstillende«. ⁵⁷ Også i ansøgninger kunne der optræde lignende rygter, at alle sønderjyske lærere skulle forflyttes længere op i Kongeriget, eller at alle førstelærerpuster skulle besættes med danskere.⁵⁸ Også nord for Kongeåen florerede hårdnakkede forlydender, f.eks. om at embedsbesættelserne i skolevæsenet i Sønderjylland blev foretaget »under Haanden«, eller at alle stillinger skulle besættes med lærere, der var født i Sønderjylland.⁵⁹

Det Sønderjyske Ministerium nåede efterhånden frem til en politik i det vigtige spørgsmål: danske lærere kontra sønderjyske lærere.⁶⁰ I den sammenhæng var de sønderjyske lærere, der var på kursus i København, en vigtig pressionsgruppe. Dels var selve deres tilstedeværelse med til at fortælle, at der var en stor gruppe nationalt indstillede lærere blandt de allerede ansatte, og dels dannede de under opholdet en Sønderjysk Lærerforening under ledelse af lærer Detlef Clausen, Dybbøl, som opstillede en række ønsker i lærerspørgsmålet. Blandt disse var, at de hidtil ansatte lærere, der ikke havde vist sig provokerende i politisk henseende skulle have lov til at blive, hvis befolkningen ønskede det, og at de ikke skulle søge deres egne embeder.⁶¹

Det Sønderjyske Ministerium var enige med de sønderjyske lærere i, at der i videst muligt omfang skulle tages hensyn til de nuværende lærere; de kunne blive i embedet, hvis befolkningen ønskede det, og de i det hele taget var i stand til at varetage deres stilling på forsvarlig måde, især med hensyn til undervisning i dansk. Derimod afviste ministeriet, at der kunne blive tale om umiddelbar ansættelse; alle embeder måtte slås op.

Ministeriets bemærkninger i forbindelse med en række ansøgninger bekræfter denne holdning. Hvis en ansøger var født i Sønderjylland og/eller havde været lærer her, var loyal og i stand til sprogligt at klare sig, så overgik en sådan ansøger en tilsvarende fra Danmark. Det var afgørende, at der blandt det fremtidige lærerkorps var en stor del, der kendte til lokalbefolkningen og de særlige betingelser, skolevæsenet skulle virke under. Eller som det hed i en anbefaling for en sønderjysk lærer, at der blandt embedsstanden fandtes en flok, der havde »*instinkt* sammen med folket i snævrere forstand og som vil kunne virke vejledende over for kollegaer fra Kongeriget under mange forhold«. ⁶²

Det betød ikke, at alle lærere skulle beholdes. Folk, der var kommet sydfra, og lærere, der havde stillet sig illoyalt, skulle bort. H.P.Hanssen udtrykte retten hertil på følgende måde i et svar til den ovennævnte tysksindede rektor Wallentin i Aabenraa og i et tilsvarende svar til en anden rektor: det må ifølge både den danske og tyske retslære anses for gældende folkeret, »at den Stat, der erhverver et hidtil til en anden Stat hørende Territorium, ikke har nogen Forpligtelse til at tage de Embedsmænd, der ved Afstaaelsen er ansat paa Territoriet, i sin Tjeneste. Det maa derfor ogsaa antages, at Afstaaelsen af en Del af Sønderjylland til Danmark vil medføre, at de i de paagældende Distrikter tjenstgørende Embedsmænd i Kraft af selve Afstaaelsen maa betragtes som afskedigede«. ⁶³

Ministeriets afvikling og betydning

Det Sønderjyske Ministerium kom ikke til at opleve, at de mange stillinger inden for skolevæsenet blev besat. Kun overlærer- og amtsskolekonsulentembederne blev slået op, før H.P.Hanssen måtte gå af som minister. Det er lidt vanskeligt at sætte en bestemt dato som punktum for Det Midlertidige Sønderjyske Ministerium. Af H.P.Hanssens dagbøger fremgår det, at hans arbejde for regeringen ikke ophørte ganske med ministeriet Zahles afgang den 29.marts 1920. Han deltog i de fleste ministermøder i ministeriet M.P.Friis's levetid, og han modtog et honorar på 2000 kr. for april måneds arbejde som regeringens rådgiver. ⁶⁴

Det praktiske arbejde i Det Sønderjyske Ministerium fortsatte, selv om kontorchef Hammerich udtalte, at han kun ville tage imod ordre fra H.P.Hanssen. ⁶⁵ Ved kgl. resolution af 9/4-1920 (bek. 12/4-1920) blev ministeriets opgaver henlagt til Statsministeriet. Ministeriets embedsmænd med Martin Hammerich og Oluf Skjerbæk i spidsen fortsatte deres arbejde, men nu som et kontor under Statsministeriet. Også kontorerne i Aabenraa og

TELEGRAM fra

Albana

Nr.

2674

51

Ord indl. d.

12. 19. Kl. 1917

	Adressen	Telegrafstation
	Forhø Minister H. P. Hanssen København	
Tj. Bem.		Dato
		Udlev. Nr.

Modtaget.

Afsendt.

App. Nr.	Lbnr.	fra	den	af	App. Nr.	Lbnr.	til	den	KL.	af
1	1	fra	2	af						

Personalet i det ophævede sønderjydske Ministerium i et Antal af 25 samled hos Kontorchef Hammerich for at tage Afsked med hverandre sender Dem en venlig og ærbødig Hilsen vi vil altid med Taknemlighed mindes den Tid hvor vi fik Lov at arbejde under Deres Ledelse

Vedtagne Forkortelser: D Ditelegram.
RP Svar betalt.

RPD Ilsvr betalt.
TC Anbefalet Telegram.

MF Udlev. egenhændigt.
FS Eftersendes.

PC Ankomstbevis betalt.
XF Bud betalt.

Form. Nr. 10-7-1917.

Om det harmoniske samarbejde i Det Sønderjyske Ministerium vidner det telegram, som H. P. Hanssen modtog fra sit gamle personale 8 måneder efter, at han var gået af som minister. Telegrammets ordlyd var: »Personalet i det ophævede sønderjydske Ministerium i et Antal af 25 samled hos Kontorchef Hammerich for at tage Afsked med hverandre sender Dem en venlig og ærbødig Hilsen – vi vil altid med Taknemlighed mindes den Tid hvor vi fik Lov at arbejde under Deres Ledelse«. H. P. Hanssens privatarkiv. LAÅ.

Flensborg fortsatte. Det Sønderjyske Ministeriums kopibog, journal og end-og kuverter blev fortsat anvendt. Administrationen af de indsendte læreransøgninger blev gjort færdig.

Først i december 1920 modtog det gamle personale fra Det Sønderjyske Ministerium, som nu var overført til det sønderjyske kontor i Statsministeriet, deres opsigelse.⁶⁶ Martin Hammerich blev derefter leder af et nyoprettet kontor for sønderjyske sager i Udenrigsministeriet, medens Oluf Skjerbæk forblev som fuldmægtig i Statsministeriet, så det er sikkert ham, der har videreført journalen fra det forlængst nedlagte sønderjyske ministerium et godt stykke ind i 1921. Journalregistret for 1920 førte han supplerende oplysninger ind i så sent som juli 1923. Først da Skjerbæk i dette år blev udnævnt til overinspek-

Højrup Skole i Stepping sogn var en af de mange skoler, der fik ny lærer i 1920. Jørgen Holger Skovrup er fotograferet med en klasse foran skolen kort tid efter sin ansættelse. Han havde lærereksamen fra Gedved Seminarium i 1918. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

tør for opdragelseshjemmene, kan man sige, at Det Sønderjyske Ministerium administrativt set var et afsluttet kapitel.

Skal man på baggrund af behandlingen af læreransøgningerne give en vurdering af H.P.Hanssens ministeriums betydning, må det blive et både og. Når det gælder konkrete afgørelser, havde ministeriet ingen indflydelse. Det havde ingen magt til at ansætte folk eller til at træffe beslutninger i vigtige spørgsmål. På den måde var H.P.Hanssen i en anden situation end fagministrene. Han var, som der også stod i den kgl. resolution, som udnævnte ham i juni 1919, »Minister uden Portefeuille«.

På den anden side var den manglende »ressort« også en styrke. Han kunne blande sig i samtlige ministeriers område, når det drejede sig om spørgsmål vedrørende Sønderjylland og områdets forhold efter Genforeningen. På skoleområdet var ministeriet et vigtigt kontaktledd mellem Vælgerforeningens Skoleudvalg og det danske Undervisningsministerium. For mange lærere både syd og nord for Kongeåen var det meget vanskeligt at få et overblik over fremtidens administrative myndigheder, hvem der skulle besætte hvilke embeder. Blandt andet fordi dette først blev lagt fast langt fremme i genforeningsprocessen. De sønderjyske skolekommissioner og amtsskolekonsulenter var endnu ikke i funktion. Da var det af betydning, at der var et sønderjysk ministerium, man kunne henvende sig til.

De mange læreres henvendelser til H.P.Hanssen fortæller om ministerens personlige indflydelse på genforeningsprocessen. Han var kendt viden om, hvilket havde stor betydning for hans ministerium. Hertil bidrog endvidere, at kontorchef Martin Hammerich også havde mange forbindelser til Sønderjylland, og at han arbejdede godt sammen med H.P.Hanssen. De politiske skærmydsler omkring H.P.Hanssens udnævnelse og konsekvenserne heraf i Sønderjylland var derimod med til at svække ministeriet.

Undersøgelsen af ministeriets forvaltning af læreransøgningerne viser, at det var dets politik at hindre, at uegnede lærere fra Danmark overtog et stort antal af lærerstillingerne. Med hensyn til de hidtidige sønderjyske lærere ønskede ministeriet så mange af dem genansat som muligt, men betingelsen var, at de var loyale. Det var ganske vist befolkningens egen sag at afgøre dette spørgsmål, men Det Sønderjyske Ministerium gjorde sit for at undersøge, om det var tilfældet. Det Sønderjyske Ministerium var med sin forberedende, vurderende rolle med til at skaffe det rette beslutningsgrundlag for de egentlige embedsbesættelser, som skolekommissioner/amtsskolekonsulenter og Undervisningsministeriet foretog i sommeren 1920. Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender bidrog således til, at den sønderjyske skole fik det bedst mulige lærerkorps efter 1920, og det kan derfor konkluderes, at ministeriet var et vigtigt led i administrationen af skolevæsenet i overgangstiden mellem tysk og dansk skole.

Anvendte forkortelser i noterne

SØM = Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender

UM = Undervisningsministeriet

ans. = ansøgning

LAÅ = Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa

H.P.H. = H.P.Hanssen

Det anvendte arkivmateriale findes, når andet ikke anføres, i Rigsarkivet.

NOTER

1. Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender. Andragender om ansættelse 1919-20. Pakke I-IV. Ansøgningerne er journaliseret under nr. 901, 1001, 1101 og 1901. Ansøgninger om stillinger i skolevæsenet er journaliseret under nr. 1001 og fortløbende nummereret i to rækker for henholdsvis 1919 og 1920. Fra 1919 findes desuden en lang række skolevæsensansøgninger i journalsag 77/1919.
2. L.S.Ravn: Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864-1920. Åbenrå 1981; L.S.Ravn: Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre. 1966.

3. Jfr. L.S.Ravn: Den mest omstridte begivenhed i Nordslesvigs skolehistorie. Sprogforordningen af 18. december 1888 (Årbog for dansk Skolehistorie 1968 s. 68-96).
4. Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse. Red. Wilhelm von Rosen. II,4 s. 1888 (1991).
5. Om skoleudvalgets nedsættelse og virke se H. Jepsen Christensens redegørelse i Sønderjysk Skoleforening 1892-1942 Kolding 1942 s. 136-78.
6. Ansøgning fra pastor C. K. (SØM J.sag 77/1919).
7. Se f.eks. J.H.Byriel: Folkeskolen i Sønderjylland ved Genforeningen (Folkeskolen 17/4-1919 s. 188-89); Kjeld Galster: De sønderjyske Gymnasieskoler (Gymnasieskolen marts 1919 s. 49-52).
8. Både ved skolemødet i Varde (2500-3000 deltagere) og i Odense (500 deltagere) i Pinsen talte biskop Koch, Ribe, om Sønderjylland; i Holbæk talte Jepsen Christensen om skoleforholdene i Sønderjylland og i Roskilde ved Sjællands stifts skolemøde talte prof. Vilh. Andersen om Sønderjylland i dansk digtning (se referaterne i Folkeskolen 1919 nr. 22, 23 og 26).
9. Jfr. Erik Nørr: Lokalsamfundenes kamp om seminariedriften 1791-1991 (i Adda Hilden og Erik Nørr: Dansk Læreruddannelse 1791-1991 bd. 3. Odense 1993 s. 305-89).
10. Niels Jul: Tilgangen til Seminarierne (Dansk Seminarieblad juni 1919 s. 99-101); Folkeskolen nr. 24 1918 s. 231, nr. 26 1919 s. 312 og Købstadskolen nr. 7 1919 s. 45.
11. Lærere til Sønderjylland (Folkeskolen 12/6-1919 s. 228); Hvilke Lærere vil til Sønderjylland? (Købstadskolen 15/6-1919 s. 42): I dagbladene fandtes opfordringen indrykket noget tidligere, f.eks. i Kristeligt Dagblad 5/6-1919.
12. Betænkning med Lovforslag afgivet af Skolekommissionen i Henhold til Lov nr. 77 af 21. Februar 1919. Kbh. 1923 s. II.
13. Henvendelserne er bevaret i to pakker i Jacob Appels privatarkiv (LAÅ). Til de registrerede ans. skal lægges en del uregistrerede.
14. Lærere til Sønderjylland (Folkeskolen nr. 27 1919 s. 323).
15. Troels Fink: Da Sønderjylland blev delt 1918-1920. Aabenraa 1978. Bd. II s. 56-77.
16. Kgl. res. 24/6-1919 (bek. 30/6). Love og Anordn. 1919 s. 924, 935 og 1006.
17. Lov 30/6-1919 om Oprettelse af et midlertidigt Embede som Kontorchef under Minister uden Portefeuille H.P.Hanssen (Love og Anordn. 1919 s. 1011); Rigsdagstidende 1918/19 F sp. 6168-69, 6225, 6245f, L sp.2432.
18. SØM Journalsag 29/1919; Hof- og Stat 1920 sp. 399f.
19. SØM til Jacob Appel 10/7 og 30/7-1919; Jacob Appel til SØM 7/7 og 31/7-1919 (beror ligesom den følgende korrespondance i SØM J.sag 77/19).
20. Jepsen Christensen til H.P.Hanssen 6/8 og 14/8-1919.
21. H.P.H. til Jepsen Christensen 11/8-1919; jfr. de interne overvejelser i SØM om sagen.
22. UM. 1. Dep. Journalsag AV2477/1919; se også mødeindkaldelserne i SØM J.sag 77/19.
23. Jfr. Nicolaj Svendsen: I Genforeningens Tjeneste. Sønderjysk Skæbne. Bd. III Åbenrå 1968 s. 41.
24. Jepsen Christensen til H.P.H. 24/9, 9/10 og 28/10-1919, H.P.H. til Jepsen C. 22/10-1919.
25. H. Jepsen Christensen: Lærermanglen i Sønderjylland (Folkeskolen 9/10-1919 s. 499 og 23/10-1919 s. 526-27).
26. Jepsen Christensen til SØM 16/11-1919.
27. Jfr. ansøgningerne i SØM. Det Sønderjyske Udvalg. J.sag 372/1919.
28. Jfr. ansøgning 24/20.
29. Folkeskolen nr. 9 26/2-1920.
30. Jfr. UM 2. Dep. Journalsag 1284/1919 (H.P.H. udtalte sig i skr. 21/8-1919 til UM om den danske stats forhold til det højere skolevæsen i Sønderjylland).
31. H. Jepsen Christensen: Lærermanglen i Sønderjylland (Folkeskolen 23/10-1919 s. 526-27).
32. SØM J.sag 77/1919 B.
33. Eksempler: Ans. 47/1919, 2, 5, 7, 8, 24, 42, 45, 47, 54, 57, 59 og 64/1920; jfr. H.P.Hanssens udtalelse om, at der alene i 1911 var 40 nordslesvigske lærere, der flyttede sydpå (citeret i L.S.Ravn: Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864-1920. Åbenrå 1981 s. 190).
34. Ansøgning 23/1920, jfr. også hans tidligere ans. 55/1919; se også Claus Eskildsen: »Hjemmetyskernes Smertensvej« (Grænsevagten 1937 s. 311-13), hvor han imødegik Vilh. la Cour og tyske

- blades antydning af, at han skulle have været hjemmetysker før Genforeningen. Cl.E. kom bl.a. ind på nogle af de samme forhold, som han allerede havde nævnt i sine ansøgninger i 1919-20.
35. Ansøgning 77/1919 nr. 24. Wallentin blev efter Genforeningen ansat som lærer ved den tysksprogede kommuneskole i Aabenraa; i 1932 blev han leder af skolen, hvilket ikke var efter hele det tyske mindretals ønske (Åbenrå Bys Historie. Red. J. Hvidtfeldt og P.K. Iversen. III (1974) s.178-79); Dansk Skole-Stat. Red. N.A. Larsen. IV. Kbh. 1934 s. 76.
 36. Om forberedelsen af kurset og kursets forløb se UM 1. Dep. Journalsag AV2210/1919. Udgifterne til kurset blev dækket via en tillægsbevilling til finansloven; se også Folkeskolen 1919 s. 409, 469, 487, 511-12; Hejmdal 13/9, 17/9, 10/10, 13/10 og 15/10-1919.
 37. Folkeskolen 1919 s. 530, 541, 554, 579, 1920 s. 183.
 38. Dansk Seminarieblad feb. 1920 s. 12-13.
 39. SØM Journalsag 113/1919 (ansøgninger om kursus på Statens Lærerhøjskole).
 40. Ans. 2/1920; den pågældende havde henvist til, at han vanskeligt kunne få fri fra sin stilling i Hamborg.
 41. Ans. 33/1919 (ligger i J.sag 77/1919).
 42. Ans. 32/1920.
 43. J.sag 77/1919 nr. 48 og 3.
 44. Med hensyn til lærerne, der var ansat i Sønderjylland, havde SØM de fornødne oplysninger: se således den samlede fortegnelse over de sønderjyske lærere med en bedømmelse af deres nationale optræden (SØM. Det Sønderjyske Udvalg. J.sag 430/1919) og Skoleudvalgets spørgeskemaer om lærerne, som i feb. 1919 blev sendt til Vælgerforeningens tillidsmænd. Disse skemaer findes i SØM. Statistisk Departement. Rets- og skolepersonale.
 45. Bogen udkom i Jena i 1919 både i en dansk og en tysk udgave. Anmeldelsen findes i Grønsevagten 1919-20 s. 96-99.
 46. Jfr. således Hammerichs påtegning i forbindelse med en ansøgning fra en præst (43/1919): »Bør vist underskrives af Ministeren«.
 47. Se f.eks. Ansøgning 25/1920.
 48. Se Ansøgning 57/1920 og 66/1920.
 49. Se bilag vedlagt Ansøgning 46/1920.
 50. H.P.H. til Jepsen Christensen 22/10-1919 (J.sag 77/19).
 51. Ansøgning 30/1919.
 52. SØM til Undervisningsministeriet 16/10-1919 og UM til SØM 1/9-1919 (Ansøgning 30/19).
 53. SØM til Jepsen Christensen 28/11-1919 (J.sag 77/19); Folkeskolen 18/12-1919 s. 636.
 54. Se bl.a. SØM's svar i Ansøgning 37 og 39/1919.
 55. Lov 30/6-1920 om nogle Bestemmelser med Hensyn til en midlertidig Ordning af Folkeskolens Administration i de sønderjyske Landsdele; jfr. H. Jepsen Christensen i Sønderjysk Skoleforening 1892-1942. Kolding 1942 s. 165-76.
 56. Dementiet er offentliggjort i Hejmdal 25/7-1919.
 57. SØM's oplysningskontor sender 12/11-1919 avisudklip fra Schleswigsche Grenzpost 8/11-1919; SØM til Oplysningskontoret med dementi 24/11-1919 (J.sag 77/19).
 58. Se Ansøgning 1/1919 og J.sag 77/19 nr. 40.
 59. Ansøgning 4/1919 og 24/1919.
 60. Også i den offentlige debat var spørgsmålet brændende. I Folkeskolen rasede der i en række numre en polemik rejst af J. Bundgaards indlæg: »Nu lærer vi Dansk paa Tysk«, hvori han slog til lyd for, at det størst mulige antal lærere i Sønderjylland skulle udskiftes (Folkeskolen nr. 11 1920 s. 140-41). Modindlæg og gensvar findes i nr. 12, 13, 14, 16 og 17.
 61. Det sønderjyske lærerudvalgs ønsker dateret 2/8-1919 ligger i SØM J.sag 77/19 underskrevet af D.Clausen; udvalget havde den 23-24/7 været i København for at forhandle med H.P.H. og Danmarks Lærerforening (Folkeskolen 7/8-1919 s. 388); udvalget konstituerede sig som Sønderjysk Lærerforening i slutningen af september (Folkeskolen 2/10-1919 s. 485-86).
 62. Ansøgning 47/1919. Ordene er M.K.Grams, men de udtrykker godt holdningen i SØM. Jfr. f.eks. SØM's udtalelse i Ansøgning 6/20 (meget ønskeligt, at en af amtsskolekonsulenterne blev en sønderjyde).

63. J.sag 77/19 nr. 24 og nr. 43.
64. H. P. Hanssens dagbøger 29/3-14/4-1920 og 15/4-8/5-1920 (H. P. Hanssens privatarkiv LAÅ).
65. H. P. Hanssens dagbog 30/3-1920.
66. SØM Journal 29/1920 nr. 30 (opsigelsen ekspederedes gennem Statsministeriet 4/12-1920). Det sønderjyske kontor i Statsmin. blev nedlagt ved Kgl. resol. 24/11-1920.

Da der gik kirkepolitik i Genforeningen

af *Per Ingesman*

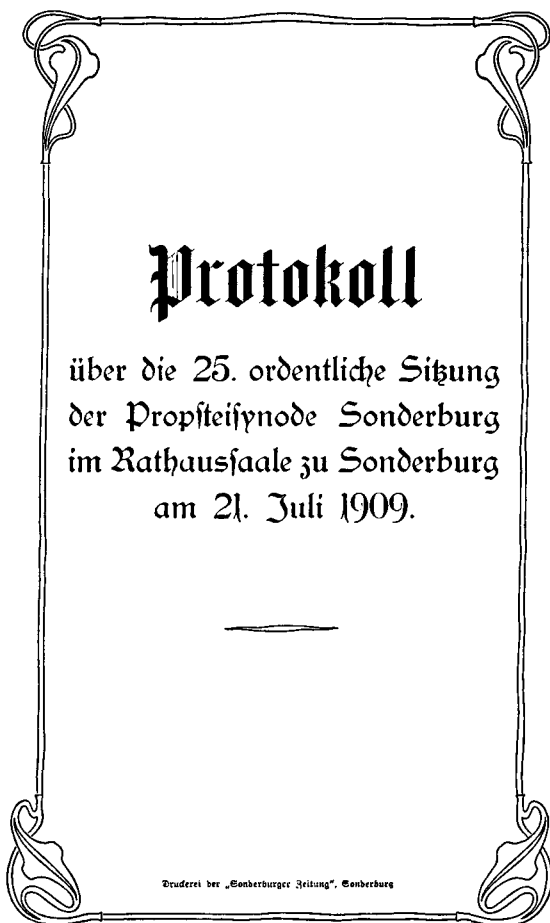
Før 1920 var der store forskelle på den kirkelige administration nord og syd for Kongeåen. Blandt andet havde man i Slesvig-Holsten en egentlig kirkeforfatning, mens noget lignende savnedes i Danmark. Genforeningen pustede derfor nyt liv i de kongerigske ønsker om at opnå en kirkeforfatning også i Danmark, og kirkeforfatningsspørgsmålet kom til at spille en vigtig rolle i de forhandlinger om Nordslesvigs kommende plads inden for den danske folkekirke, der stod på fra indgåelsen af våbenhvilen i 1918 til vedtagelsen af kirkelovene af 1922. Forskningsstipendiat, lic. theol. Per Ingesman, Århus, kaster her lys over denne hidtil ukendte side af genforeningshistorien.

Indledning

Det er velkendt, at der gik politik i Genforeningen – at det, der skulle have været den store manifestation af nationalt sammenhold og glæde, på grund af uenigheden om grænsedragningen udartede til en bitter politisk strid, der har sat sig spor i sønderjysk politik frem til i dag.

Mindre kendt er det, at der også gik kirkepolitik i Genforeningen. Ikke så meget i Sønderjylland selv, for her var der i virkeligheden ingen grundlæggende uenighed om, hvordan den kirkelige genforening med Danmark skulle finde sted, men derimod i Danmark. Det hænger sammen med, at de to vigtigste af den kirkelige genforenings mange problemer, nemlig kirkens økonomi og dens styre, berørte aktuelle og meget ømtålelige kirkepolitiske spørgsmål i datidens Danmark.

Hvad økonomien angår, var det spørgsmålet om statens ejendomsret til kirkegodset, der satte sindene i bevægelse: Netop i 1919 havde den radikale regering som led i de store jordlove, der skulle skaffe jord til oprettelsen af statshusmandsbrug, foretaget en inddragelse af de bortforpagtede præstegårdsjorder. Men tillige indgik kirkens økonomi sammen med dens styre i det, man kalder det kirkelige forfatningsspørgsmål, altså spørgsmålet, om folkekirken uden at adskilles fra staten og blive en egentlig frikirke skulle have et lovfæstet selvstyre med ret til både at ordne sine egne »indre anliggender« uden statslig indblanding og til at medvirke ved statslige lovgivningsarbejder på det kirkelige område. Også dét var et varmt emne, senest aktualiseret i den berømte Arboe Rasmussen-sag (1911-17), hvor den radikale kirkeministers indgriben i

Her ses den trykte forhandlingsprotokol for provstisynoden i Sonderburg 1909. Efter Prøjsens overtagelse af hertugdømmerne i 1864 fik den slesvig-holstenske landskirke lov at bestå som en selvstændig kirke. Den øverste kirkelige myndighed var Kultusministeriet i Berlin, men det centrale forvaltningsorgan var konsistoriet i Kiel. På lokalt plan varretoges kirkestyret af provsterne i de enkelte provstier – hvoraf der fandtes fem i Nordslesvig: Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Tønder og Tønder – og af sognepræsterne. I kirkestyret deltog de menighedsrepræsentationer, der blev skabt ved den synodale kirkeforfatning af 1876: kirkekollegier og kirkeforstanderskaber i sognene, provstisynoder og provstisynodeudvalg i provstierne og en fællessynode for hele kirken; sidstnævnte samledes i Rendsborg, som regel hvert tredje år, og repræsenteredes ellers af et stående fællessynodeudvalg.

et udpræget læremæssigt spørgsmål havde vakt voldsom harme i kirkelige kredse og givet tilhængerne af en kirkeforfatning ny vind i sejlene.¹

Kirken i Sønderjylland havde siden middelalderen gennemløbet sin egen udvikling, ofte i snævrere tilknytning til tysk end til dansk kirkeliv, og på talrige punkter var der afgørende forskelle på forholdene i Hertugdømmet og i Kongeriget. Det gælder ikke mindst på de to områder, der her er tale om, økonomi og kirkestyre.

På det økonomiske område var forskellen mellem de kongerigske og de sønderjyske forhold af gammel dato. I Kongeriget havde staten siden reformationen i 1536 betragtet sig som ejer af kirkegodset, med ret til frit at disponere over det, blot den opfyldte forpligtelsen til at understøtte kirken økonomisk.

I Sønderjylland derimod var kirkegodset gennem alle historiske omskiftelser forblevet noget, der tilhørte kirken selv og derfor var underlagt de lokale menigheders disposition.²

Hvad kirkens styre angik, beroede forskellene især på, at der, både i Danmark og i Sønderjylland, var vedtaget gennemgribende nyordninger efter adskillelsen i 1864. Den sønderjyske kirke kendte intet til den lovgivning, der var blevet indført i den danske folkekirke som følge af de folkelige vækkelsesbevægelser: først de såkaldte »frihedslove«, der allerede i anden halvdel af det 19. århundrede løsede statskirkens snærende bånd, siden menighedsrådsloven, hvormed der efter Systemskiftet i 1901 skete en demokratisering af kirken.³ Omvendt havde kirken i Sønderjylland i den præjssiske tid (1876) fået en forfatning med repræsentative organer, som man ikke kendte i Danmark, dels synoder i hvert enkelt provsti, dels en stor fællessynode for hele den slesvig-holstenske landskirke. På sogneplan havde denne slesvig-holstenske kirkeforfatning indført direkte valgte kirkekollegier på 12-30 medlemmer, der igen valgte kirkeforstanderskaber bestående af 4-10 kirkeældste med præsten som født formand.⁴

Selv om kirkeforstanderskaberne på flere måder kan paralleliseres med menighedsrådene, var der betydelige forskelle. Først og fremmest havde de sønderjyske kirkeforstanderskaber ikke den afgørende indflydelse på præstevalget, som de danske menighedsråd havde fået.⁵ Omvendt kendte man i Danmark intet til det udstrakte selvstyre på det økonomiske område, som de lokale menigheder havde i Sønderjylland, hvor det var kirkeforstanderskabet, der behandlede de fleste sager vedrørende menigheden og dens kirke, herunder varetog administrationen af sognets to »kasser«, kirkekassen og præstelønningkassen. En ikke uvigtig forskel var i øvrigt, at kun mænd havde valgret til de sønderjyske kirkeforstanderskaber, mens den danske menighedsrådslovgivning gav valgret også til kvinder.

Sønderjyderne var grundlæggende enige om, at der *ikke* efter Genforeningen skulle eksistere en særlig sønderjysk kirke ved siden af folkekirken. Der skulle også i kirkelig henseende ske en fuldstændig genforening, således at den »unaturlige« grænse ved Kongeåen slettedes »lempeligt, men grundigt«. ⁶ Den holdning rejste en række spørgsmål, da man efter våbenhvilen i november 1918 begyndte at forberede Genforeningen fra sønderjysk hold: Hvordan skulle man forene den nordslesvigske kirke, der havde en forfatning, med en kirke som den danske folkekirke, der stod uden forfatning? Hvad skulle man stille op med de synodale forfatningsorganer, der var indført i Sønderjylland i den præjssiske tid, og som var uden paralleller i folkekirken i Danmark? Skulle det sønderjyske kirkegods uden videre stilles til den danske stats disposition og lokalmenighederne give afkald på deres hævdvundne ret til at administrere

deres egen økonomi? Og hvorledes skulle man i øvrigt forholde sig til de talrige detailspørgsmål, hvor der var forskel på de sønderjyske og de kongerigske kirkeforhold?

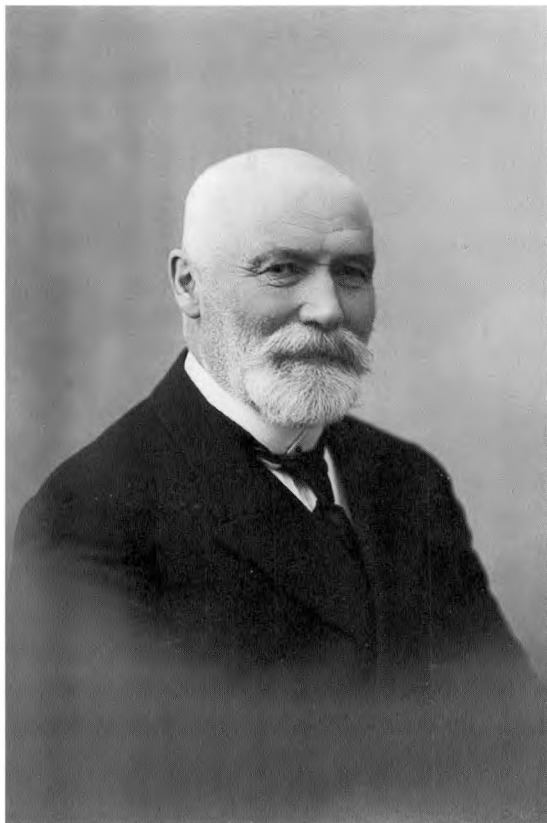
Der kunne sagtens skrives en hel bog om Nordslesvigs kirkelige genforening med Danmark. I denne artikel vil jeg nøjes med at behandle problemet om kirkens styre som det vigtigste af de mange og komplicerede spørgsmål, den kirkelige genforening rejste.⁷ Da man fra sønderjysk side næsten med det samme foreslog, at de synodale forfatningsorganer fra præjsertiden skulle afskaffes, kunne man tro, at enhver tale om kirkeforfatning i forbindelse med Genforeningen var taget af dagsordenen. Det var imidlertid ingenlunde tilfældet; faktisk kom kirkeforfatningsspørgsmålet til at spille en betydelig rolle i genforeningsprocessen. Især skyldes det ét bestemt ønske, som fremførtes fra sønderjysk hold vedrørende gennemførelsen af den kirkelige genforening: ønsket om nedsættelse af et særligt *kirkeligt* udvalg til forberedelse af den kommende fælles lovgivning for Danmark med Sønderjylland. Med dette ønske satte man fingeren på et centralt punkt i forholdet mellem kirke og stat i Danmark: spørgsmålet om Rigsdagens kompetence til at lovgive på det kirkelige område. Det er dette ønske, der står i fokus i det følgende, dels formuleringen af det i Sønderjylland, dels reaktionen på det i Danmark.

Det sønderjyske ønske om et kirkeligt udvalg

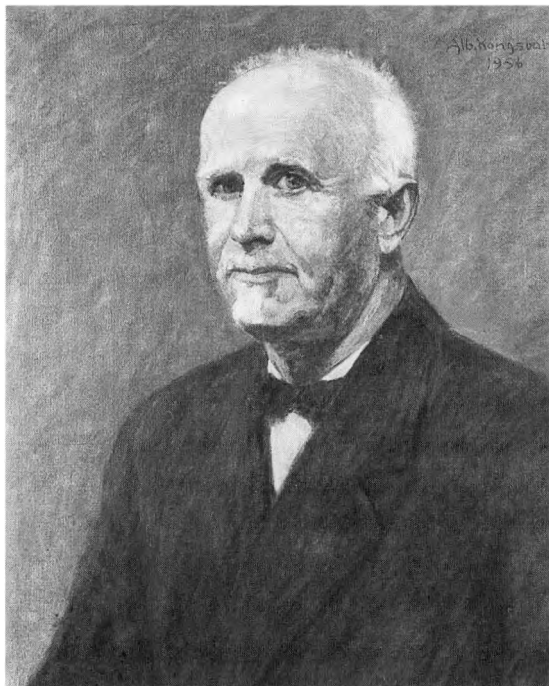
Forberedelserne til Nordslesvigs genforening med Danmark efter en kommende folkeafstemning begyndte umiddelbart efter, at der var sluttet våbenhvile i Første Verdenskrig i november 1918. De dansksindede sønderjydere politiske organisation, Vælgerforeningen for Nordslesvig, nedsatte en række udvalg på forskellige områder samt et specielt »aktionsudvalg«, der skulle koordinere hele arbejdet. Blandt de nedsatte udvalg var også et kirkeligt udvalg.⁸

Vælgerforeningens kirkelige udvalg holdt sit første egentlige forhandlingsmøde den 16. december 1918 og tog med det samme hul på de alvorlige spørgsmål.⁹ Første punkt på dagsordenen var »Den kirkelige Stilling i Almindelighed ved Overgangen til dansk Styre«. Under dette punkt gav udvalgets formand, gårdejer Mads Gram fra Københoved, en oversigt over menighedsrådsloven og andre forhold i den danske folkekirke. Udvalgets forhandlingsprotokol fortæller, at det skete »efter Oplysninger fra en Samtale med fhv. Kultusminister Appel, Askov«; Gram havde altså konsulteret selve ophavsmanden til den danske menighedsrådslov af 1912, Jacob Appel, der sad som forstander på Askov Højskole lige nord for grænsen. Næste punkt var spørgsmålet »Bør Nordslesvig beholde sin særlige Kirkeforfatning under den danske Folkekirke«. Her

Sognepræst Hans Tonnesen, Hoptrup (1854-1935). Den slesvig-holstenske landskirke kendte ikke den frihedslovgivning, der gav de kirkelige retninger så gode muligheder i den danske folkekirke, og grundtvigianerne i Sønderjylland var derfor henvist til at danne frimenigheder. På grund af det stærke engagement i det nationale spørgsmål udsattes deres frimenigheder for talrige chikanerier fra de tyske myndigheders side. Indre Mission holdt alle sine gudstjenester og møder på dansk, men forsøgte i øvrigt at holde sig neutral i nationalitetskampen. Fra dansk side søgte bl.a. H. P. Hanssen at trække bevægelsen i dansk retning, mens staten fra den anden side ønskede, at Indre Mission – der havde tilslutning fra knap en fjerdedel af Nordslesvigs præster – skulle stille sig i for-tyskningens tjeneste. I 1912 revnede bevægelsen. »Det gamle Budskabs Indre-Mission« brød ud og stillede sig mere åbenlyst på tysk side, mens kredsen omkring den mangeårige formand Hans Tonnesen markerede sig stærkere for den danske side. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

var det den mangeårige formand for Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig, sognepræst Hans Tonnesen fra Hoptrup, der indledte med en redegørelse for udviklingen af den sønderjyske kirkeforfatning. Efter denne redegørelse vedtog man en af formanden foreslået udtalelse, ifølge hvilken sogneordningen – altså kirkekollegier og kirkeforstanderskaber – skulle bestå indtil videre, mens synodeordningen – provstisynoderne og fællessynoden – skulle afskaffes. Man bevægede sig således med det samme i retning af de danske forhold, hvor man som sagt kun havde repræsentation på sogneplan, i form af menighedsrådene, ingen organer på de højere niveauer. Til at udarbejde et mere detaljeret forslag nedsattes derefter et særligt underudvalg, forfatningsudvalget. Man anbefalede, at dette udvalg søgte samarbejde med »Udvalget for den nordslesvigske Kirkesag« i Danmark, en særlig organisation, som støt-

Gårdejer Mads Gram, København (1876-1952). Den 16. november 1918 nedsatte Vælgerforeningen for Nordslesvig et udvalg til forberedelse af genforeningen på det kirkelige område. Alle kirkelige interesser inden for den nordslesvigske danskhed søgtes repræsenteret. De fem nordslesvigske provstisynoder blev repræsenteret, og desuden kom udvalget til at bestå af læge medlemmer fra begge de to kirkelige retninger, grundtvigianismen og Indre Mission, og af repræsentanter for både sognepræster og frimenighedspræster. Af udvalgets 15 medlemmer var fire gejstlige. Formand blev Mads Gram, som hørte til de grundtvigske medlemmer. Maleri på »Folket hjem« fra 1956. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

tede de grundtvigske frimenigheder i Sønderjylland, og hvori Jacob Appel igen spillede en rolle.¹⁰

På det følgende møde i det kirkelige udvalg (12. februar 1919) enedes man om et grundlæggende princip i hele det kirkelige udvalgs forslag: en tredeling af overgangstiden i 1) den første provisoriske forvaltningsstid, 2) den lovordnede overgangstid og 3) den endelige sammensmeltning med den danske folkekirke.¹¹ Et særligt underudvalg, der beskæftigede sig med kirkeformuen og de økonomiske problemer, »Finanskommissionen«, havde et forslag til ordningen af den sønderjyske kirkes økonomi under overgangen fra tysk til dansk styre klar, og forfatningsudvalget fremlagde sit tilsvarende forslag om ordningen af den sønderjyske kirkes administration i overgangsperioden. Det skete – som det oplyses i forhandlingsprotokollen – »efter en forudgaaet Forhandling i Frederits med Biskop Koch, Forstander Appel og flere kongerigske Præster«. Man havde således atter konsulteret folk nord for Kongeåen, nu foruden Jacob Appel også Ribes biskop G. Koch, der siden skulle blive konstitueret som midlertidig biskop over de sønderjyske landsdele i overgangstiden 1920-22.

I forfatningsudvalgets forslag findes den første formulering af det ønske, der skulle komme til at vække så stort postyr i Danmark, ønsket om, at den

endelige sammensmeltning af den sønderjyske kirke og den danske folkekirke skal »forberedes af en menighedsvalgt Kommission der afgiver Betænkning til Regering og Rigsdag«. Ønsket fik sin endelige formulering, da forfatningsudvalgets forslag kom til andenbehandling på det kirkelige udvalgs møde den 26. februar 1919.¹² Kommissionen, som skulle have til opgave at fremsætte forslag om fælles kirkelove for den danske folkekirke incl. Sønderjylland, ønskedes nu nedsat »af menighedsvalgte Repræsentanter fra hele Danmark, valgt efter lignende Regler som i sin Tid det kirkelige Udvalg«.

Det udvalg, der her henvistes til, var det store kirkelige forfatningsudvalg, der var blevet nedsat ved lov af 15. maj 1903, og som havde siddet i årene 1904-07. Det var med ønsket om en kirkelig kommission magen til dette udvalg, at Den nordslesvigske Vælgerforenings kirkeudvalg for alvor bevægede sig ind på det kirkelige forfatningsspørgsmål.

Den danske baggrund for ønsket

Nedsættelsen af Det kirkelige Udvalg af 1903 hang sammen med den demokratisering af folkekirken, som igangsattes efter Systemskiftet, og hvis blivende resultat blev indførelsen af menighedsråd i den danske folkekirke.

Forudsætningerne gik imidlertid helt tilbage til grundloven af 1849 og dens paragraf om, at »Folkekirkens forfatning ordnes ved lov«. Disse ord opfattedes almindeligvis som et løfte til folkekirken om, at den skulle have en forfatning, der ordnede dens styre og forhold til staten. To store kirkekommissioner, nedsat i 1854 og 1868, havde gjort de første forsøg på at opfylde »løfteparagraffen«, med forslag om indførelse af et centralt kirkeråd, der havde en nærmere fastsat kompetence i forhold til Rigsdagen. Ingen af forslagene blev dog vedtaget, og i provisorietiden gik arbejdet med at skaffe folkekirken en forfatning i stå.¹³

Systemskiftet i 1901 satte atter skred i sagen.¹⁴ I efteråret 1901 fremsatte J. C. Christensen som kirke- og undervisningsminister (kultusminister) et forslag om indførelse af menighedsråd i den danske folkekirke. Ved fremsættelsen gav han udtryk for den opfattelse, at en organisering på menighedsniveau var nødvendig, inden der kunne være tale om at tilvejebringe en samlet kirkeforfatning. Hans forslag vakte stor modstand, dels fordi man opfattede det som et forsøg på at udsætte eller helt skrinlægge indførelsen af en kirkeforfatning, dels fordi der lagdes op til gennemførelse af vigtig lovgivning på det kirkelige område, uden at kirken selv var blevet hørt. Højre og gejstligheden protesterede og krævede nedsættelse af en kirkelig forfatningskommission i stil med de ældre kirkekommissioner. Ved et kompromis mellem Højre og Venstre i 1903

skete der en sammenkobling af de to ønsker, ønsket om menighedsråd med ønsket om en kirkekommission: Venstre sikrede vedtagelsen af menighedsrådsloven ved at gå med til en samtidig nedsættelse af et stort kirkeligt udvalg, hvortil menighedsrådene skulle vælge halvdelen af medlemmerne, mens den anden halvdel skulle dels vælges af præsterne, dels udpeges af minister, biskopper og universitet. Højre søgte til gengæld at sikre sig ved så at sige at tage menighedsrådsloven som gidsel for kirkeforfatningen: Hvis ikke Rigsdagen inden 1. januar 1910 havde vedtaget det forslag til kirkeforfatningslov, som Det kirkelige Udvalg fik til opgave at udforme, så skulle de nyindførte menighedsråd bortfalde samtidig med ophøret af udvalgets mandat.

Med denne sammenkobling af menighedsrådene på lokalt plan og et valgt kirkeligt udvalg på centralt plan var der skabt en model for en demokratisk forfatningsstruktur, ja, i realiteten var der igangsat et eksperiment med en sådan kirkeforfatning, for Det kirkelige Udvalg fungerede i sin korte virketid faktisk som en slags kirkelig rigsdag. Udvalgets forslag til forfatning for folkekirken gik da også ud på at gøre dette forfatningseksperiment til en permanent forfatningskonstruktion: Ved siden af de lokale menighedsråd skulle der dannes et centralt kirkeråd, sammensat og valgt på stort set samme måde som Det kirkelige Udvalg selv.

Det kirkelige Udvalgs forfatningsforslag lå klar i februar 1907, i god tid inden udløbet af tidsfristen på seks år. Fra Venstres side ønskede man imidlertid ikke at fremsætte udvalgets forslag som lovforslag. Da man nødigt ville se menighedsrådene forsvinde, fremkom man i stedet – så sent som i december 1908, da der kun var et år tilbage af menighedsrådenes levetid – med et forslag om at forlænge menighedsrådsloven indtil den 1. januar 1913. Fra Højres side svarede man, at så ville man også have forlænget loven om Det kirkelige Udvalg. Under de påfølgende forhandlinger viste det sig, at tilhængerne af en kirkeforfatning – i et forsøg på at redde den grundlæggende kirkeforfatningsmodel – var villige til at indgå et kompromis, der i virkeligheden ikke sikrede stort andet, end at Det kirkelige Udvalg på papiret kom til at fortsætte. Omvendt var kirkeforfatningsmodstanderne så opsatte på at få aflivet den spire til et centralt kirkeråd, der lå i Det kirkelige Udvalg, at de hellere ville lade menighedsrådene afgang ved døden end se udvalget fortsætte. Og det blev resultatet, idet Folketinget forkastede det kompromis, som var forhandlet i stand og allerede vedtaget i Landstinget.

Dermed bortfaldt menighedsrådene – men kun for en kort overgang. I praksis var de blevet uundværlige, ikke mindst fordi J. C. Christensen som kultusminister rent administrativt havde givet rådene den medvirken ved præstevalg, som Højre havde nægtet at tage ind i selve menighedsrådsloven af 1903. Derfor kom der allerede i 1910 et forslag om at indføre menighedsrådene igen. Om

dette udspandt der sig præcis den samme diskussion som i 1908-09. Højre fremførte igen kravet om, at der ikke måtte indføres menighedsråd undtagen som led i en samlet kirkeforfatning, men nu med endnu mindre respons end forrige gang. Slaget om kirkeforfatningen var allerede tabt. Og ved Jacob Appels menighedsrådslov af 10. maj 1912 fik man så indført permanente menighedsråd – nu med lovfæstet medvirken ved præstevalg – i den danske folkekirke uden nogen tilsvarende etablering af et repræsentativt kirkeligt organ på centralt plan.

Vælgerforeningens reaktion

At fremsætte ønske om nedsættelse af et nyt kirkeligt udvalg valgt efter samme regler som 1903-udvalget var, som man vil forstå, i en rigsdansk kontekst simpelthen det samme som at hejse kirkeforfatningsfanen på ny. Ikke mindst for den radikale regering i Danmark, der var modstander af enhver tale om en kirkeforfatning, må det have været i høj grad ubekvemt at se dette ønske fremført fra sønderjysk side i forbindelse med den forestående genforening. Og af samme grund måtte også Den nordslesvigske Vælgerforening være betænkelig ved det ønske, foreningens kirkelige udvalg havde fremsat. Situationen var jo den, at Vælgerforeningens formand, H. P. Hanssen, på daværende tidspunkt arbejdede snævert sammen med den danske regering – så snævert, at han kort efter indtrådte i regeringen som leder af det særlige ministerium for sønderjyske anliggender, der blev oprettet i juni 1919.

Da indstillingen fra Vælgerforeningens kirkelige udvalg forelå, blev den underkastet en indgående behandling af foreningens ledelse. Det skete på to møder, hvoraf det første fandt sted den 16. april, det andet to uger senere, den 29.-30. april 1919. På disse møder kom det klart til udtryk, at Vælgerforeningen som sådan havde andre interesser at varetage end de kirkelige interesser, der lå bag kirkeudvalgets betænkning.

På det første møde, den 16. april, fremlagde formanden for kirkeudvalget betænkningen, idet han på udvalgets vegne udtrykte ønsket om, »at den maatte gaa over til den danske Rigsdag og det danske Kirkeministerium i uforandret Skikkelse«. H. P. Hanssen takkede som formand for Vælgerforeningen det kirkelige udvalg for dets store arbejde og lovede at imødekomme ønsket på den måde, at kirkeudvalgets betænkning ville blive tilstillet det danske kirkeministerium og den danske rigsdag uforandret, mens Vælgerforeningen så ved siden af ville fremsætte sine særlige synspunkter. Under den påfølgende drøftelse var det især med hensyn til stiftsinddelingen, som hang sammen med grænsedragningsproblemet, og med hensyn til proceduren ved en eventuel af-

skedigelse af tysksindede præster, at der fra Vælgerforeningens side rejstes indvendinger mod det kirkelige udvalgs betænkning.¹⁵

Derimod blev der ikke på dette møde gjort bemærkninger til ønsket om nedsættelse af et menighedsvalgt kirkeligt udvalg. At der forelå et problem her, blev H. P. Hanssen imidlertid gjort opmærksom på mellem de to møder. Efter at have modtaget det kirkelige udvalgs betænkning på det første møde sendte han den nemlig *privat* til den mand, der siden skulle modtage den officielt, kirkeministeren i København. Det nævner Vælgerforeningens forhandlingsprotokol intet om, og der kan næppe være tvivl om, at det må være sket bag ryggen på såvel det kirkelige udvalg som Vælgerforeningens ledelse. At H. P. Hanssen virkelig tog dette usædvanlige skridt, fremgår af et brev, dateret den 25. april 1919, som jeg har fundet i det sønderjyske ministeriums arkiv, og hvori den radikale kirkeminister Th. Povlsen svarer H. P. Hanssen med at give sin mening til kende om betænkningen.¹⁶ I betragtning af det videre begivenhedsforløb i sagen må indholdet af dette brev siges at være temmelig opsigtsvækkende.

Th. Povlsen indleder med at sige, at han i det væsentlige kan tilslutte sig det kirkelige udvalgs betænkning og derfor ikke har mange bemærkninger at gøre til den. De bemærkninger, han har, går dog netop på de kirkepolitisk helt centrale spørgsmål. Med hensyn til sognrepræsentationen, hvor det kirkelige udvalg havde forudsat, at den eksisterende repræsentation med kirkekollegium og kirkeforstanderskab skulle bibeholdes i den lovordnede overgangstid, idet dog valgretten som i Danmark skulle udvides til også at omfatte kvinder, ser Povlsen langt hellere en indførelse af den danske menighedsrådslovgivning straks: »Var det dog ikke rimeligere, at den her gældende Menighedsraadslov ogsaa indførtes i Sønderjylland med den Indflydelse, den giver Sognemenighederne paa Præstevalget, en Indflydelse, der jo er langt mere vidtrækkende end den, Sognene nu har der«. Skarpest udtrykker kirkeministeren sig imidlertid om betænkningens ønske om nedsættelse af et nyt kirkeligt udvalg: »Punkt C., hvori udtales Ønske om, at der ... nedsættes et kirkeligt Udvalg til at stille Forslag om en fælles Kirkelovgivning, forekommer mig helt overflødigt, idet den fælles Kirkelovgivning jo tænkes gennemført i den lovordnede Overgangstid. Fremsættelsen af et saadant Ønske vil imidlertid volde stor Fortræd her oppe, idet dermed rejses Kampen om en Kirkeforfatning, hvilket dog nødigt skulde ske som Følge af Genforeningen. Jeg henstiller derfor indtrængende, at Punkt C. helt udgaar«.

Der kan ikke være tvivl om, at H. P. Hanssen har modtaget Th. Povlsens brev *inden* afholdelsen af det andet møde i Vælgerforeningen om det kirkelige udvalgs betænkning den 29. og 30. april, og at brevet har haft betydning for Vælgerforeningens stillingtagen til betænkningen. Det ses især deraf, at der på

Kirkeministeriet

den 25' April 1919.

Til det kirkelige Udvalgs Betænkning har jeg ikke mange Bemærkninger at gøre. I det væsentlige kan jeg slutte mig til den. Jeg maa dog gøre opmærksom paa, at allerede i den lovrådende Overgangstid finder i Virkeligheden Sammensmeltningen med den danske Folkekirke Sted, naar danske Kirkeloves Indførelse i Sønderjylland overensstemmende med Udvalgets Ønske gennemføres. Kun Sognerepræsentationen (Menighedsraadene) nævnes ikke af Udvalget, men det forudsættes, at den nuværende Repræsentation med Kirkekollegium og Kirkeforstanderskab skal bibeholdes. Var det dog ikke rimeligere, at den her gældende Menighedsraadslov ogsaa indførtes i Sønderjylland med den Indflydelse, den giver Sognemenighederne paa Præstevalget, en Indflydelse, der jo er langt mere vidtrækkende end den, Sognene nu har der. Ønskes den nuværende Sognerepræsentation beholdt uændret, dog med Adgang for Kvinder, kan der dog ikke være noget til Hinder derfor, idet man da kun burde øge dens Indflydelse paa Præstevalget, men den Lighed i Lovgivningen, hvis Ønskelighed ellers saa stærkt fremhæves af Udvalget, vilde dog herved lide et betydeligt Skaar.

Punkt C., hvori udtales Ønske om, at der efter den foran omhandlede Lovs Gennemførelse nedsættes et kirkeligt Udvalg til at

M. f. S.	161 / - 1919	+ Bilag	26 7.
----------	--------------	---------	----------

Forste side af kirkeminister Th. Povlsens brev til H. P. Hanssen af 25. april 1919. Det af Vælgerforeningen nedsatte kirkelige udvalg fremlagde sin betænkning 16. april 1919. Ved Vælgerforeningens behandling af betænkningen viste der sig på flere punkter uoverensstemmelse mellem udvalgets kirkelige og Vælgerforeningens nationalpolitiske interesser. Vælgerforeningens formand H. P. Hanssen sendte betænkningen til kirkeminister Th. Povlsen inden den endelige behandling i Vælgerforeningen. Især betænkningens ønske om nedsættelse af et menighedsvalgt udvalg til forberedelse af den kommende kirkelovgivning tog den radikale kirkeminister skarpt afstand fra. Han mente, at det anførte Rigsdagens lovgivningsmæssige kompetence på det kirkelige område. Kirkeministerens tilkendegivelse fik til følge, at Vælgerforeningen lagde afstand til kravet fra det kirkelige udvalg. Rigsarkivet, Det midlertidige Ministerium for de sønderjydske Anliggender, J.nr. 161/1919.

det andet møde kom forhold frem, som ikke var blevet bragt på bane på det første møde.¹⁷ Det var til forslaget til ordning af den nordlesvigske kirkes administration under overgangen til dansk styre, at Vælgerforeningen kom med de mest omfattende ændringsforslag. I sit ændringsforslag til punktet om nyvalg til menighedsrepræsentationer og provstisynoder ønskede Vælgerforeningen således, at den gældende kirke- og synodallov allerede i den provisoriske forvaltningstid skulle sættes ud af kraft og erstattes af den danske lov om menighedsråd. Dette såvel som flere andre af ændringsforslagene var helt i overensstemmelse med ønskerne i Th. Povlsens brev til H. P. Hanssen. Det gælder også den lakoniske kommentar, som Vælgerforeningen knyttede til det famøse punkt om en valgt kommission: »Der næres ingen Betænelighed ved at lade dette Punkt falde bort«. ¹⁸

Reaktionen i Danmark

I overensstemmelse med H. P. Hanssens løfte til det kirkelige udvalg sendtes både udvalgets betænkning og Vælgerforeningens ændringsforslag til den danske regering og rigsdag. Og nu stod man så i Danmark med et tvetydigt budskab fra sønderjyderne: Vælgerforeningens kirkelige udvalg ønskede nedsættelse af en valgt kommission, Vælgerforeningen som sådan nærede ingen betænelighed ved at lade ønsket bortfalde.

Den sidstnævnte formulering havde klar adresse til den radikale regering. I sit program fra 1905 havde Det radikale Venstre formuleret sin grundlæggende kirkepolitiske holdning, der groft sagt gik ud på selvstyre på menighedsplan og rigsdagsstyre på centralt plan. Det hedder i programmet udtrykkeligt: »Rigsdagens Lovgivningsmyndighed paa det kirkelige Omraade opretholdes«. ¹⁹ Med sin formulering gav Vælgerforeningen udtryk for, at den havde fuld tillid til, at den danske rigsdag kunne varetage sin lovgivende myndighed på det kirkelige område, uden at man behøvede at inddrage et særligt kirkeligt organ.

Omvendt havde Vælgerforeningens kirkeudvalg med sit ønske om, at kommende fælles kirkelove for Danmark med Sønderjylland skulle forberedes af et særligt kirkeligt udvalg, implicit givet udtryk for, at det *ikke* betragtede den danske rigsdag som fuldt kompetent til at lovgive på det kirkelige område. I stedet var det *kirken selv*, der i form af et repræsentativt valgt kirkeligt udvalg skulle udarbejde forslagene til den kirkelige lovgivning. Et sådant synspunkt måtte vække begejstring i de kredse i Danmark, der ønskede større kirkelig selvstændighed i forhold til staten, eventuelt i form af en egentlig kirkeforfatning.

Genforeningen i almindelighed og det sønderjyske ønske om et nyt kirkeligt udvalg i særdeleshed kom derfor til at trække de kirkepolitiske fronter op i Danmark. Tilhængerne af en kirkeforfatning så hen til Genforeningen med forventning, mens modstanderne var temmelig bekymrede. For både tilhængere og modstandere udkrystalliseredes henholdsvis forventning og frygt omkring forslaget fra Vælgerforeningens kirkelige udvalg om nedsættelse af et menighedsvalgt udvalg i stil med Det kirkelige Udvalg af 1903. Igennem et sådant udvalg ville forfatningselementer fra den sønderjyske kirke kunne kanaliseres ind i den danske folkekirke. Ja, man kunne endda forestille sig, at et sådant nyt kirkeligt udvalg selv kunne blive kimen til en kirkeforfatning, såfremt det fik lov at udvikle sig til en mere permanent institution.

Fra højre side af det kirkepolitiske spektrum hilste man følgelig det sønderjyske ønske velkomment. Især inden for Kirkeligt Landsforbund – nærmest en kirkepolitisk kamporganisation dannet under indtryk af Arboe Rasmussen-sagen – så man straks den kommende genforening som en mulighed for at opnå større kirkelig selvstændighed også i Danmark. Derfor fulgte man nøje de forberedelser til den kirkelige genforening, der foregik i Sønderjylland. Allerede i februar 1919 bragte Landsforbundets blad således en rapport om det sønderjyske kirkeudvalgs arbejde og citerede udførligt fra overvejelserne om forfatningsspørgsmålet.²⁰

Men også i bredere folkekirkelige kredse havde man opmærksomheden henvendt på genforeningsforberedelserne, og der vedtoges erklæringer til støtte for ønsket fra det sønderjyske kirkeudvalg. Et stort møde, som Kirkeligt Fællesudvalg – der var et fælles udvalg bestående af repræsentanter for Kirkeligt Landsforbund, Kirkeligt Centrum, Indre Mission og en række andre folkekirkelige organisationer – afholdt i Nyborg den 16. og 17. juni 1919, udtalte i en resolution sin tilslutning til det forslag om nedsættelse af en kommission af menighedsvalgte repræsentanter til at forberede fælles kirkelove for Danmark og Sønderjylland, som Vælgerforeningens kirkelige udvalg havde lagt frem i sin betænkning.²¹ Da Kirkeligt Fællesudvalg atter holdt møde i Nyborg året efter, den 3. og 4. maj 1920, forhandlede man specielt om den kirkelige sammenslutning mellem Sønderjylland og det øvrige Danmark, og redaktør J. M. Kylling fra Haderslev, der havde siddet i Vælgerforeningens kirkelige udvalg, var indbudt til at gøre rede for udvalgets forslag. På mødet vedtog man en resolution til regering og rigsdag, hvori man blandt andet gentog kravet fra mødet året før: »Ligesom i Fjor maa vi kræve, at det sønderjydske Kirkespørgsmaal ikke faar sin endelige Løsning, før et fælles kirkeligt Udvalg af menighedsvalgte Repræsentanter fra Kongeriget og Sønderjylland har faaet Lejlighed til at udtale sig derom«.²²

Rigsdagens behandling af de sønderjyske ønsker

Genstand for debat på højeste plan blev tanken om en kommission i den ekstraordinære samling, som Rigsdagen på grund af Genforeningen var nødt til at holde i slutningen af august og begyndelsen af september 1920.

På dette tidspunkt var den kirkelige genforenings første og anden fase på plads. Allerede i sommeren 1919 havde det danske kirkeministerium påbegyndt forberedelserne til Genforeningen på grundlag af betænkningen fra Vælgerforeningens kirkelige udvalg og i et samarbejde med dette udvalg, det af Rigsdagens partier nedsatte sønderjyske udvalg og det nyoprettede foreløbige Ministerium for sønderjyske Anliggender under ledelse af H. P. Hanssen. Og samme dag, som administrationen af de sønderjyske landsdele overgik fra Den internationale Kommission i Flensborg til de respektive danske ministerier, den 16. juni 1920, havde Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg de første lovforslag på det kirkelige område klar.²³ I slutningen af juni vedtog Rigsdagen en stor mængde love, der helt eller delvis indførte dansk lovgivning i Sønderjylland, herunder tre love på det kirkelige område.²⁴ Som ønsket af Vælgerforeningens kirkelige udvalg gik man således meget hurtigt fra den første provisoriske forvaltningstid, hvor forvaltningen var blevet ordnet rent administrativt, til den lovordnede overgangstid, der skulle komme til at vare indtil 1922.

Den første af de tre love på det kirkelige område gjorde det muligt at udskrive nyvalg til kirkekollegierne og kirkeforstanderskaberne. Samtidig afskaffede den de fem nordslesvigske provstisynoder, men derimod *ikke* de særlige udvalg under synoderne, der varetog de løbende forretninger. Til disse provstiuvalg skulle der derfor også foretages nyvalg, som ifølge loven skulle ske ved valg af valgmænd, efter at valget af kirkekollegier og kirkeforstanderskaber havde fundet sted. Den anden af de vedtagne love tilsigtede dels at besætte de ledige sønderjyske sognekald, dels at muliggøre udskiftning af præster, som befolkningen måtte ønske at komme af med. Endelig indførte den sidste lov en række grundpiller i dansk kirkelig lovgivning, først og fremmest de kirkelige »frihedslove«, i Sønderjylland. – Fra De radikales side havde man ønsket også loven om udstykning af bortforpagtede præstegårdsjorder indført i Sønderjylland, men det var man ikke kommet igennem med i Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg, ligesom man altså heller ikke havde fået opfyldt Th. Povlsens ønske om en øjeblikkelig indførelse af den danske menighedsrådslov i Sønderjylland.

Indtil videre var forløbet af den kirkelige genforening gennemført i overensstemmelse med de ønsker, der var blevet formuleret af Vælgerforeningens kirkelige udvalg. Og nu var spørgsmålet så, om man også skulle gennemføre

dette udvalgs forslag om nedsættelse af et menighedsvalgt kirkeligt udvalg til forberedelse af Genforeningens tredje og sidste fase, den endelige sammenslutning af den sønderjyske og den danske kirke.

I tiden mellem afstemningerne i februar og marts og selve Genforeningen i juni 1920 var der som bekendt sket afgørende ting på den politiske arena i Danmark. Efter Påskekrisen fulgte regeringsskiftet den 5. maj 1920, der bragte Venstre til magten og sendte De radikale – og dermed også H. P. Hansen – ud på sidelinien. Det var ikke mindst dette politiske magtskifte, der var forklaringen på, at de første kirkelove i højere grad stemte overens med ønskerne fra Vælgerforeningens kirkelige udvalg end med den radikale regerings ønsker. Kirkeministeren hed nu ikke længere Th. Povlsen, men J. C. Christensen, og han skulle i sin politik støtte sig på Det konservative Folkeparti, det gamle Højre, der altid havde været positivt over for kirkelige selvstændighedstanker. Derfor var der ikke længere de samme alvorlige hindringer for det sønderjyske kirkeudvalgs ønsker som under den radikale regering før Påskekrisen.

J. C. Christensen forelagde da også et lovforslag om nedsættelse af et menighedsvalgt »Udvalg for kirkelige Anliggender«, der var helt i overensstemmelse med ønsket fra Vælgerforeningens kirkeudvalg, og da forslaget havde tilslutning fra både Venstre og De konservative, var det sikret vedtagelse. Det mødte voldsom modstand hos De radikale og deres politiske allierede, Socialdemokraterne. Modstanden hang ikke sammen med nogen speciel uvilje mod de sønderjyske ønsker, som mødte forståelse og tilslutning fra alle partier, men udsprang af de generelle kirkepolitiske holdninger. Det, som den radikale og socialdemokratiske modstand først og fremmest tog udgangspunkt i, var den anfægtelse af Rigsdagens lovgivningsmyndighed, der lå i ønsket om et særligt kirkeligt udvalg til fremsættelse af de kirkelige lovforslag, og så frygten for, at udvalget skulle udvikle sig til en mere permanent »kirkedag«, en kirkelig parallel til Rigsdagen.²⁵

Det vigtigste argument for nedsættelsen af et nyt kirkeligt udvalg var ganske enkelt, at der var fremsat ønske herom fra sønderjysk side. Under debatten i Rigsdagen hæftede modstanderne af lovforslaget sig derfor også stærkt ved, at Vælgerforeningen som sådan havde taget afstand fra ønsket. I den forbindelse kom man også ind på spørgsmålet, om der fra dansk side var øvet påvirkning på Den nordslesvigske Vælgerforening for at få den til at slette ønsket om en menighedsvalgt kommission fra kirkeudvalgets betænkning.

Påstanden blev fremført allerede under førstebehandlingen af lovforslaget i Landstinget den 26. august 1920. Efter at ordførerne for de fire politiske partier havde tilkendegivet deres mening om lovforslaget, svarede kirkemi-

nisteren på de rejste spørgsmål og indvendinger. Den radikale ordførers påstand om, at Den nordslesvigske Vælgerforening som sådan ikke ønskede en udvalgsnedsættelse på det kirkelige område, afviste J.C.Christensen. Ønsket om en kommission af menighedsvalgte repræsentanter, valgt efter lignende regler som Det kirkelige Udvalg af 1903, til at fremsætte forslag om fælles kirkelove »har det kirkelige Udvalg for Sønderjylland Gang paa Gang fastholdt overfor Repræsentanter for den danske Rigsdag og fastholder det endnu«. Vælgerforeningen har kun sagt, at den ingen betænkelighed nærrede ved at lade dette punkt i kirkeudvalgets betænkning bortfalde. »Men en saadan Udtalelse kan lige saa godt læses paa den Maade, at den heller ingen Betænkelighed har ved at lade det blive staaende. Det er ikke nogen virkelig begrundet Indvending mod det stærke Ønske, der er fremkommet dernedefra, og jeg er endda ikke overbevist om, at ikke denne Bemærkning i den nordslesvigske Vælgerforenings Betænkning skyldes Ønsker heroppefra, som har haft Indflydelse dernede«. ²⁶

Ved førstebehandlingen i Folketinget den 7. september 1920 kom man igen ind på spørgsmålet, nu med flere detaljer. Den konservative ordfører, kirkehistorieprofessoren J.Oskar Andersen, tillagde det ikke megen vægt, at Vælgerforeningen som sådan ikke havde fastholdt ønsket om et nyt kirkeligt udvalg. Ligesom kirkeministeren var han tilbøjelig til at mene, »at Vælgerforeningen har taget denne Stilling væsentlig under Paavirkning fra dansk Side, fra en bestemt politisk Lejr ...«. ²⁷ På trods heraf gentog De radikales ordfører i sin første tale partiets standpunkt fra landstingsbehandlingen, at sønderjyderne ikke havde ønsket et kirkeligt udvalg som det foreslåede. Han fastholdt, at man ikke kunne gøre ønsket om et udvalg til et udtryk for sønderjydernes mening som sådan, når Vælgerforeningens egentlige kompetente forsamling havde udtalt sig, som den havde. ²⁸

Så blev debatten personlig – for den radikale ordfører var ingen ringere end den forhenværende kirkeminister selv! J.Oskar Andersen svarede Th.Povlsen, at Vælgerforeningens frafald fra det ønske, som foreningens kirkelige udvalg havde udtalt, meget muligt skyldtes påvirkning fra rigsdansk side – han kunne f.eks. tænke sig påvirkning fra Povlsen selv. ²⁹ Th.Povlsen fandt, at det var en fornærmelse mod Vælgerforeningen at mene, at den ikke skulle kunne tage selvstændigt stilling ud fra sin overbevisning – men i øvrigt indrømmede han, at der også efter hans mening havde været tale om påvirkning. Han kunne f.eks. nævne regeringens egen undervisningsminister, Jacob Appel, som en mand, der havde søgt at påvirke Vælgerforeningens stillingtagen: »Da Forslaget fremkom fra det kirkelige Udvalg dernede, var han fuldkommen enig med mig om, at dette Punkt var et betænkeligt Punkt, og at det var ønskeligt, om der kunde blive taget Afstand derfra«. ³⁰

Spørgsmålet om påvirkning fra dansk side

Allerede i samtiden var man således klar over, at der var øvet påvirkning fra rigsdansk side for at få Vælgerforeningen til at frafalde kravet om et nyt kirkeligt udvalg, og efter fundet af Th. Povlsens brev til H. P. Hanssen af 25. april 1919 kan der da heller ikke herske nogen som helst tvivl herom.

Derimod er det påfaldende, at ingen synes at have overvejet muligheden af påvirkning fra den modsatte side af det kirkepolitiske spektrum på Vælgerforeningens *kirkelige udvalg*, da dette formulerede sit ønske om en valgt kirkekommission.

Jeg kan desværre ikke fremlægge sikre beviser for påvirkning fra højrekredse i den danske folkekirke på Vælgerforeningens kirkelige udvalg af samme art som Th. Povlsens brev til H. P. Hanssen. Det er tænkeligt, at der vil kunne findes sådanne beviser i privatbreve fra datiden, men så langt ned i detaljer med denne sag har jeg ikke haft mulighed for at gå. Derimod kan jeg fremføre en række indicier, der til sammen forekommer mig at være stærke nok til at bære synspunktet:

For det første var de 15 medlemmer af Vælgerforeningens kirkelige udvalg almindelige sognepræster og kirkeligt engagerede lægfolk fra Nordslesvig, som klart nok ikke havde større viden om danske kirkelige forhold; netop derfor sørgede de hele tiden for at tage kontakt til folk nord for Kongeåen for at indhente den nødvendige information.

For det andet var der tale om, at disse 15 sønderjyder fremsatte et forslag, der forudsatte et intimt kendskab til den kirkelige lovgivningsproces i Danmark, ja, i virkeligheden til hele forfatningsdebatten i den danske folkekirke tilbage til grundloven af 1849.

For det tredje konsulterede Vælgerforeningens kirkelige udvalg faktisk personer i Kongeriget, der var centralt placeret i dansk kirkepolitik. Jacob Appel er nævnt flere gange i udvalgets forhandlingsprotokol, men han kan dog ikke tænkes at have påvirket sønderjyderne til at rejse ønsket om et nyt kirkeligt udvalg, for han stod ligesom en del andre Venstremænd rent kirkepolitisk for synspunkter, der lå meget tæt på De radikales – således som det også fremgår af Th. Povlsens udsagn i Folketinget om enigheden mellem ham og Appel. Derimod er biskop G. Koch i Ribe oplagt som kandidat, når man spørger, hvem der kan have fået ideen til ønsket om et nyt kirkeligt udvalg: Koch havde nemlig selv siddet i Det kirkelige Udvalg af 1903, hvor han havde været en ivrig fortaler for en demokratisk kirkeforfatning.

Når jeg i min redegørelse for arbejdet i Den nordslesvigske Vælgerforenings kirkelige udvalg har understreget alle vidnesbyrd om kontakter mellem udvalget og danske kredse i den allerførste fase af genforeningsprocessen, hænger

Visby præstegård, Tønder provsti. Ved det store kirkelige lovkompleks af 1922 styrkedes det kirkelige selvstyre. På det økonomiske område betød de nye love, at den sønderjyske kirkes relativt store økonomiske selvstændighed førtes over på hele den danske folkekirke. Fremover fik menighedsrådene langt større indflydelse end før på økonomiske spørgsmål, som f.eks. afhændelse af præstegårdsjorder. Foto af C. C. Biehl fra 1920'erne, Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

det sammen med, at den specifikke henvisning til et 15 år gammelt dansk udvalg efter min mening umuligt kan være noget, sønderjyderne selv har fundet på. Der *må* være tale om et forslag hvisket sønderjyderne i øret fra kirkelige kredse i Danmark.

Jeg finder denne formodning bestyrket af et fjerde og sidste indicium, nemlig den måde, hvorpå man i Sønderjylland forholdt sig i forbindelse med valgene til det nye kirkelige udvalg i vinteren 1920-21. Pointen ved at have et *valgt* udvalg og ikke blot en ministerudpeget kommission var, at man derved kunne få de forskellige kirkelige retninger repræsenteret i forhold til deres aktuelle styrkeforhold. Det var særdeles vigtigt i Danmark, med det stærke retningspræg, som dansk kirkeliv havde, og reglerne for valgene til Det kirkelige Udvalg af 1903 var da også omhyggeligt blevet udformet under hensyntagen hertil, idet der opereredes med forholdstalsvalg mellem forskellige lister. Denne problemstilling savnede imidlertid enhver relevans i Sønderjylland, og derfor ser man da også, at der ved valgene her i høj grad var tale om fredsvalg. Til valget af læge medlemmer til det kirkelige udvalg indkom der kun én kandidat-

liste, som netop indeholdt det antal kandidater, der skulle vælges, således at de på listen opførte personer simpelthen blev erklæret for valgt uden stemmeafgivning. Ved valget af præster lignede forholdene ved første øjekast mere situationen i Kongeriget, idet der her indkom tre kandidatlistes. Ser man nærmere efter, viser det sig imidlertid, at de tre lister med tre navne på hver til sammen kun indeholder fire *forskellige* navne! Listerne havde forskellige spidskandidater, men var ellers omtrent identiske.³¹

Afslutning

Hvis det virkelig var danske kredse, der med kirkepolitiske bagtanker bragte forslaget om et nyt kirkeligt udvalg ind i det sønderjyske kirkeudvalgs betænkning, således som jeg her har argumenteret for det, så spillede de hasard med sønderjydernes interesser. Der kan næppe være tvivl om, at ønsket om et nyt kirkeligt udvalg kom til at betyde en unødigt komplicering af den kirkelige genforeningsproces. Af forskellige grunde, først og fremmest regeringsskiftet efter Påskekrisen i 1920, der satte De radikale fra magten, gik det imidlertid ikke så galt, som det kunne være gået. I det store politiske drama, som Genforeningen udartede til, forblev de kirkepolitiske uenigheder en brik af mindre betydning.

Noget stort skridt i retning af en kirkeforfatning kom Genforeningen i øvrigt ikke til at betyde. Ved lov af 10. september 1920 fik man nedsat det kirkelige udvalg, der var ønsket fra sønderjysk side. Kirkeforfatningsspørgsmålet var oppe at vende ved de indledende drøftelser i udvalget og stak også hoven frem under diskussionerne om bispevalg og om indførelse af nye menighedsrepræsentationer, enten provstiudvalg eller stiftsudvalg, men nogen dominerende rolle kom det ikke til at spille. Netop på baggrund af hele det politiske røre omkring nedsættelsen holdt J. C. Christensen udvalget i stramme tøjler, og der var tilsyneladende også i udvalget selv enighed om, at den kirkelige genforening ikke måtte obstrueres af kirkeforfatningsspørgsmålet.³²

Efter et års koncentreret arbejde var udvalget klar med de ni udkast til lovforslag, der blev til kirkelovene af 1922. Selv om regeringens fremsættelse af udvalgets lovforslag kom til at give anledning til protestmøder og endda et mindre »oprør« inden for Venstres egne rækker, kan resultatet af udvalgets arbejde ikke karakteriseres som særlig skræmmende for modstanderne af en kirkeforfatning.³³ Indførelsen af bispevalg blev i datiden set som et skridt i retning af en kirkeforfatning, men reelt var menighedsvalgte biskopper blot et led i den almindelige demokratisering af kirken – og under alle omstændigheder havde de intet med påvirkning fra den sønderjyske kirke at gøre. Her

var det, der opnåedes for de kirkelige selvstændighedsbestræbelser, ikke en følge af Genforeningen, men et resultat af den nye politiske alliance mellem Venstre og Det konservative Folkeparti, der gav De konservative en indflydelse på dansk kirkepolitik, de ikke havde haft før. Nye organer for menighedsindflydelse af synodalt tilsnit blev der ikke tale om i kirkelovene – med én enkelt undtagelse: Inspireret af de sønderjyske forhold indførte man provstiuudvalg, men man sørgede samtidig omhyggeligt for at begrænse deres funktioner til det rent økonomiske, således at de blot blev en slags kontrolinstans med menighedsrådenes økonomiske forvaltning.

I historien om den moderne folkekirkeordnings tilblivelse spiller Genforeningen en betydelig rolle. Der er dog i højere grad tale om, at Genforeningen blev *anledning* til kirkelovene af 1922, hvormed man satte slutstenen på den kirkelige demokratiseringsproces, der var indledt i 1901, end om at den sønderjyske kirkes forfatningsmæssige stilling faktisk kom til at inspirere til grundlæggende ændringer af den danske folkekirkes styre. Det økonomiske var det eneste område, hvor man virkelig bøjede de danske kirkeforhold i retning af de sønderjyske, idet menighedsrådene efter de nye kirkelove fik langt større ansvar for sognets økonomi end tidligere. På dette ene punkt skulle forholdene i Sønderjylland gennem Genforeningen komme til at sætte sig varige spor i den danske folkekirkes administration.

NOTER

Artiklen udspringer af mit arbejde med folkekirkeordningens tilblivelse 1901-22 inden for rammerne af det projekt om den danske forvaltnings historie, som Statens Humanistiske Forskningsråd igangsatte i 1990, og som jeg var tilknyttet som stipendiat 1991-92. Redegørelsen bygger i hovedsagen på det utrykte kildemateriale vedrørende den kirkelige genforening, der findes i Kirkeministeriets og det sønderjyske ministeriums arkiver i Rigsarkivet og i Den nordslesvigske Vælgerforenings arkiv i Landsarkivet for Sønderjylland. Dertil kommer de trykte referater af forhandlingerne på Rigsdagen og i det særlige sønderjyske udvalg, som Rigsdagens partier nedsatte for at forberede Genforeningen.

1. Se P.G. Lindhardt, »Tiden 1901-1965«, *Den danske Kirkes Historie VIII*, København 1966, især s. 39-44, 67-73, 108-124.
2. P. Severinsen, *Folkekirkens Ejendoms-Historie*, København 1920. Bogen, der giver en historisk fremstilling af ejendomsretten til kirkegodset i Danmark, med et særligt kapitel om forholdene i Sønderjylland, er skrevet som indlæg i den datidige debat om spørgsmålet.
3. »Frihedsloven« var loven om sognebåndsløsning af 1855, loven om valgmenigheder af 1868 og loven om kirkers brug af 1872. Se om disse love og deres baggrund P.G. Lindhardt, »Tiden 1849-1901«, *Den danske Kirkes Historie VII*, København 1958, især s. 31f, 135-140. Med hensyn til menighedsrådslovgivningens tilblivelse henvises til P.G. Lindhardt, »Tiden 1901-1965«, *Den danske Kirkes Historie VIII*, København 1966, især s. 18-31.
4. Den bedste fremstilling af de sønderjyske kirkeforhold i perioden 1864-1920 findes i Valdemar Ammundsen, »Det aandelige Liv«, *Sønderjyllands Historie V*, København 1932-33, s. 305-410. En generel behandling af de kirkelige forfatningsforhold i Tyskland på denne tid gives i J. Oskar Andersen, *Kirkeorganisation udenlands*, København 1905, s. 44-64.

5. Ved præsteudnævnelser i Sønderjylland var forholdet normalt det, at konsistoriet i Kiel, den egentligt styrende myndighed i den slesvig-holstenske landskirke, udnævnte hveranden gang, mens menigheden hveranden gang valgte mellem tre af konsistoriet præsenterede kandidater, efter at disse havde haft lejlighed til at holde en prøveprædiken. Ifølge den danske menighedsrådslov af 1912 skulle præsteudnævnelser foregå på den måde, at menighedsrådet fik tilstillet samtlige indkomne ansøgninger til et ledigt præsteembede og derefter indstillede tre, som Kultusministeriet (fra 1916: Kirkeministeriet) så kunne vælge iblandt, idet ministeriet dog var bundet til at udnævne en ansøger, som ved første afstemningsrunde i rådet havde fået samtlige stemmer.
6. Betænkning fra »Det kirkelige Udvalg«, nedsat af »Den nordslesvigske Vælgerforening« i Anledning af Genforeningen med Danmark 1919, optrykt i *Beretning fra det i Henhold til Lov af 10. September 1920 nedsatte Udvalg for kirkelige Anliggender*, København 1922, s. 17-29, citat fra s. 27.
7. Kun et enkelt af problemerne er tidligere behandlet, nemlig spørgsmålet om de fremtidige forhold på kirkens område for det tyske mindretal. Se Henrik Becker-Christensen, *Dansk mindretalspolitik i Nordslesvig. Udformningen af den danske politik over for det tyske mindretal 1918-20*, Aabenraa 1984, især s. 216-224.
8. Det følgende bygger dels på oplysningerne i udvalgets betænkning af 16. april 1919 (se note 6), dels på forhandlingsprotokollen for udvalget i Vælgerforeningens arkiv i Landsarkivet i Aabenraa. Se generelt Henrik Becker-Christensen, *Dansk mindretalspolitik i Nordslesvig. Udformningen af den danske politik over for det tyske mindretal 1918-20*, Aabenraa 1984, s. 189-200.
9. Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Vælgerforeningen for Nordslesvig, Forhandlingsprotokol for det kirkelige Udvalg 1918-20 (nr. 33), s. 7-9.
10. Jeg går ud fra, at der menes det udvalg, der også kendes som »Udvalget for den sønderjyske kirkesag«. Jf. Margrethe Christiansen, *Jacob Appel. En mand og hans arv*, København 1970, s. 268-271.
11. Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Vælgerforeningen for Nordslesvig, Forhandlingsprotokol for det kirkelige Udvalg 1918-20 (nr. 33), s. 10-13.
12. Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Vælgerforeningen for Nordslesvig, Forhandlingsprotokol for det kirkelige Udvalg 1918-20 (nr. 33), s. 14-22.
13. H. J. H. Glædemark, *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874. En historisk-kirkeretlig Studie*, København 1948; Steen Skovgaard Andersen, »Kirkeforfatningsspørgsmaalet 1848-1901«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1992, s. 147-208.
14. Se for det følgende Per Ingesman, »Kirkeforfatning, menighedsråd eller præstevalg. Alternativer i den folkekirkelige demokratiseringsproces 1901-22«, *Forvaltningshistorisk antologi*, red. Helle Blomquist og Per Ingesman, København 1993, s. 209-228. Specielt om Det kirkelige Udvalg af 1903 se Carl Trock, »Stod kirkeforfatningen for døren? Om det kirkelige udvalg 1904-07«, *Dansk teologisk Tidsskrift* 1955, s. 105-122, 149-173.
15. Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Vælgerforeningen for Nordslesvig, Forhandlingsprotokol for bestyrelses- og tilsynsrådsmøder 1908-21 (nr. 3). Bestyrelses- og tilsynsrådsmøde 16/4 1919.
I øvrigt blev der fra Mellemslesvig anket over, at betænkningen kun havde taget hensyn til Nordslesvig. Denne kritik førte til, at der på det følgende møde nedsattes et særligt Kirke- og Skoleudvalg for Flensborg og Mellemslesvig.
16. Brev fra kirkeminister Th. Povlsen til fhv. rigsdagsmand H. P. Hanssen, dat. 25/4 1919, i Rigsarkivet, Det midlertidige Ministerium for de sønderjyske Anliggender, J.nr. 161/1920. At brevet ligger i dette arkiv, skyldes naturligvis, at H. P. Hanssen har taget det med til København, da han kort efter blev minister for sønderjyske anliggender og skulle til at forberede Genforeningens praktiske gennemførelse.
17. Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Vælgerforeningen for Nordslesvig, Forhandlingsprotokol for bestyrelses- og tilsynsrådsmøder 1908-21 (nr. 3). Bestyrelses- og tilsynsrådsmøde 29-30/4 1919.
18. Udvalgets betænkning med Vælgerforeningens ledsagende kommentarer findes optrykt i *Beretning fra det i Henhold til Lov af 10. September 1920 nedsatte Udvalg for kirkelige Anliggender*, København 1922, s. 17-29.

19. Det radikale Venstres Program vedtaget 20.-21. Maj 1905, her efter *Det sønderjydske Spørgsmål*, udg. af Det radikale Venstre, 1920, s. 4-6.
20. C. J. Holt, »Fra Sønderjylland«, *Kirkeligt Landsforbund* 1919, nr. 1, s. 6-8.
21. Referat fra mødet i C. J. Holt, »Det kirkelige Forhandlingsmøde i Nyborg 16. og 17. Juni«, *Kirkeligt Landsforbund* 1919, nr. 7, s. 52f.
22. »Det kirkelige Fællesudvalgs Møde paa Nyborg Strand 3. og 4. Maj 1920«, *Kirkeligt Landsforbund* 1920, nr. 6, s. 43-48, se s. 45f.
23. Se først og fremmest den fortrolige udgave af *Forhandlinger i Rigsdagspartierne sønderjydske Udvalg*. 1919-20. Forhandlingerne om de kirkelige spørgsmål kan findes via registret over lovforslag s. XV-XXV (lovforslag nr. 12, 13, 24, 43).
24. Med hensyn til lovforslagene og Rigsdagens behandling af dem se *Rigsdagstidende* 1919-20, Tillæg A, sp. 6979-6986, 6987-6996, 6997-7000; *Forhandlinger* i Folketinget sp. 6227f, 6241f, 6341-46, 6403f, 6434f; *Forhandlinger* i Landstinget sp. 2279-2281, 2305f, 2313, 2314, 2319, 2326; Tillæg C, sp. 2129-2132, 2133-2140, 2141-2142, 2459-2462. De vedtagne love findes i *Love og Ekspeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen* 1919-1920, s. 677-679, 680-685, 685f, jf. nogle præciseringer senere på året s. 887-889 og 933f.
25. Med hensyn til lovforslaget og Rigsdagens behandling af det se *Rigsdagstidende* overordentlig samling 1920, Tillæg A, sp. 1-6; *Forhandlinger* i Landstinget sp. 8, 9-12, 62-88, 97, 106-130, 130f; *Forhandlinger* i Folketinget sp. 574, 575, 579-616, 664-667, 684f; Tillæg B, sp. 19-24; Tillæg C, sp. 75-78, 87-88.
26. *Rigsdagstidende* overordentlig samling 1920, *Forhandlinger* i Landstinget, sp. 73-80.
27. *Rigsdagstidende* overordentlig samling 1920, *Forhandlinger* i Folketinget, sp. 595.
28. Smst., sp. 603, 613.
29. Smst., sp. 614f.
30. Smst., sp. 615.
31. Rigsarkivet, Kirkeministeriet, 1. ekspeditionskontor, Journalsager. J.nr. 3 U 2595.
32. Referater af udvalgets møder findes i Rigsarkivet, Kirkeministeriet, Institutioner under Kirkeministeriet, Det i henhold til lov nr. 513 af 10. september 1920 nedsatte udvalg for kirkelige anliggender (»Kirkeligt Udvalg«) 1920-21. Resultaterne af udvalgets arbejde foreligger i *Beretning fra det i Henhold til Lov af 10. September 1920 nedsatte Udvalg for kirkelige Anliggender*, København 1922.
33. Se om 1922-lovenes tilblivelse og debatten om dem J. Oskar Andersen, *Kirkelovene og deres Forhistorie*, København 1922; P. G. Lindhardt, »Tiden 1901-1965«, *Den danske Kirkes Historie VIII*, København 1966, s. 128-135; Niels Kjær, *Baggrunden for, debatten om og betydningen af kirkelovene af 30. juni 1922. Et bidrag til belysning af forholdet mellem stat og kirke i Danmark i det 20. århundrede*, Emnekreds i kirkehistorie, Det teologiske Fakultet, Aarhus Universitet 1975 (duplikeret).

Den sproglige udvikling i Sønderjylland efter Genforeningen

af *Magda Nyberg*

Sønderjyllands (Nordslesvigs) genforening med Danmark i 1920 blev en begivenhed, der medførte forandringer inden for alle områder af samfundslivet, forandringer, som også blev mærkbare for den enkelte borger. Der kom forandringer inden for retsvæsen og administration, inden for kirke- og skoleområdet og inden for kulturlivet i det hele taget. I denne forandringsproces kom sproget til at spille en vigtig rolle, idet det officielle sprog ved Genforeningen ændredes fra tysk til dansk. Indførelsen af dansk sprog blev udadtil det mest markante udtryk for de ændrede forhold.

Hvad dette kom til at betyde for sprogforholdene i Sønderjylland, vil jeg prøve at belyse i det følgende. Men først skal den sproglige situation op til Genforeningen kort oprises.

Den sproglige situation op til Genforeningen

Indtil 1920 var Sønderjylland under tysk styre, og fra 1876 blev dansk efterhånden trængt ud som rets- og forvaltningssprog. Skolesproget blev tysk fra 1888, og selv om dansk vedblev at være kirkens hovedsprog, blev der gradvist indført flere tyske gudstjenester. Den germaniseringsproces, der herigennem blev sat i gang, måtte fremkalde stærke reaktioner i et område, hvor indbyggerne talte dansk, nærmere betegnet sønderjysk. Hvordan situationen oplevedes, har to fremtrædende sønderjyder, Gustav Johannsen og H. P. Hanssen-Nørremølle, givet udtryk for.

I Sønderjyske Årbøger 1890¹ skriver Gustav Johannsen med udgangspunkt i omtalen af skoleordningen af 1888: »I Året 1889 joges det danske Sprog, Nordslesvigernes Modersmål, så godt som fuldstændigt ud af Almueskolen, og derfor mærkes dette År med en særlig sort Rand på Nordslesvigs Tidstavle. Men som hidtil ville de nordslesvigske Mødre også i Fremtiden lære deres små at bede deres Fadervor i Hjertesproget og at synges Lovsange og Fædrelandsange i Modersmålet. Og Mændene ville, om end ikke på Thinge, hvor det danske Sprog er forbudt, ved folkelige Sammenkomster og ved Folkemøder

uforsagt svinge Åndens Sværd i Modersmålets kraftige og til Hjertet trængende Toner.«

Og H. P. Hanssen-Nørremølle skriver² med udgangspunkt i de kirkelige forhold: »De faktiske Magtforhold vil også i denne Henseende foreløbig bestemme Udviklingens Gang, men den nordslesvigske Befolkning vil derved få Lejlighed til at høste Erfaringer, som kan blive af stor Betydning for Fremtiden. Erfaringer som den, at vi trods al kirkelig Repræsentation er ligeså værgeløse, når man vil trænge vort Modersmål ud af Kirken, som da man trængte det ud af Skolen, vil nemlig forberede et fuldstændigt Brud med Statskirken. Og hvis Udviklingen som det er at vente, fortsættes i det begyndte Spor, vil det snart nå så vidt, at en almindelig Udtrædelse af Statskirken må tilstræbes, ikke blot af nationale men også af kirkelige Grunde.« De to citater giver et godt indtryk af holdningen til den sprogpolitik, der førtes fra tysk side.

Eftersom tysk altså på det officielle plan blev så godt som eneherskende, var tosprogethed i et vist omfang en nødvendighed. Men ikke desto mindre blev netop germaniseringsbestrebelse den faktor, der altså paradoksalt nok blev motivationen for at holde fast ved det danske/sønderjyske sprog (jf. citaterne ovf.).

Folkesproget

Det sprog, man talte mand og mand imellem i Sønderjylland før Genforeningen var dansk. Og det, man forstod ved dansk sprog, var først og fremmest sønderjysk dialekt, som taltes ikke blot af alle dansksindede, men også af tysksindede landboer. I købstæderne var tysk fremherskende hos de tysksindede.

For de dansksindede spillede sønderjysken imidlertid en helt anden rolle end for de tysksindede, idet sproget her stod som udtryk for deres dansk-nationale tilhørsforhold og dermed også som udtryk for deres modstand mod alt tysk. Og netop det forhold, at sønderjysk spillede en så vigtig rolle i den nationale kamp gjorde, at alle i Sønderjylland talte dialekt, uanset hvilken socialklasse man tilhørte, »Og således gik det til, at den sønderjyske dialekt af dens bærere følte mere som et sprog end som en dialekt«.³

Men desuden er der også den omstændighed at tage i betragtning, at kendskabet til dansk rigssprog – af let forklarlige grunde – var overordentligt ringe før 1920. Kendskabet til rigsdansk indskrænkede sig i al væsentlighed til det skrevne sprog i form af publikationer i den dansk-slesvigske presse, f.eks. Flensborg Avis og Sprogforeningens Almanak. Desuden spillede Sprogforeningens mange biblioteker rundt om i Nordslesvig en afgørende rolle for kendska-

bet til dansk sprog og kultur.⁴ M.h.t. kendskab til det talte rigssprog stod det dårligere til, for ganske vist kom adskillige sønderjyder allerede før Genforeningen på høj- og efterskoleophold i Danmark, men det var næppe i et omfang, der kunne spille nogen væsentlig rolle for kendskab til talt rigsmål i den sønderjyske landsdel. Da altså påvirkningen fra dansk rigssprog var minimal og modsætningen til højtysk var maksimal, er det indlysende, at dialekten i Sønderjylland opnåede en helt anden status i folks bevidsthed, end tilfældet var med dialekterne i de øvrige danske landsdele, hvor en tilsvarende politisk-national modsætning til et overordnet kultursprog ikke gjorde sig gældende.

De sønderjyske dialekter

Dialekterne i Sønderjylland har fra tidlig tid haft forskernes interesse. Man »har drevet sprogstudier, ikke for sprogets egen skyld, men paa grund af dets nationale, dets historiske beviskraft«. ⁵ Det gælder forskere som Werlauff,⁶ C. F. Allen,⁷ E. Hagerup,⁸ J. Kok.⁹ Men selv om formålet med undersøgelserne var mere nationalt end sprogligt, forhindrer det ikke, at de nævnte værker indeholder regulære oplysninger om de sønderjyske dialekter.

Undersøgelser af sønderjysk for sprogets egen skyld indledtes i midten af 1800-tallet af K. J. Lyngby, der var den første, der optegnede dialekt i egentlig lydskrift. Den vigtigste bidragyder til indsamling af sønderjysk sprog- og kulturstof blev dog H. F. Feilberg (1831-1921). Han kom fra syvårsalderen til at bo i Vester Vedsted, hvor hans fader blev præst, og fik således fra sin barndom et godt kendskab til den nordvestsønderjyske dialekt. Han kom i det hele taget til at tilbringe en stor del af sit liv i sønderjysktalende områder, idet han som ung teolog blev ansat som kapellan hos Hagerup i Angel; derefter blev han præst i Valsbøl, senere i Store Vi i Sydslesvig, og han sluttede i et embede i Darum lidt nord for Ribe. Sin interesse for sønderjysk sprog og kultur bevarede han livet igennem, og i hans store ordbogsværk: Bidrag til ordbog over de jyske almuesmål (1866-1914) indgår det sønderjyske stof med stor vægt. Også forskere som Nikolaj Andersen, P. K. Thorsen og Marius Kristensen mfl. har ydet vigtige bidrag til udforskningen af de sønderjyske dialekter. Men for alle de nævnte sprogforskere gælder det, at det var dem om at gøre kraftigt at fremhæve, at sønderjysk var en *dansk* dialekt – ikke et blandingsprog, hvor de fleste elementer var tyske, som det hævdedes blandt adskillige tyske sprogforskere.

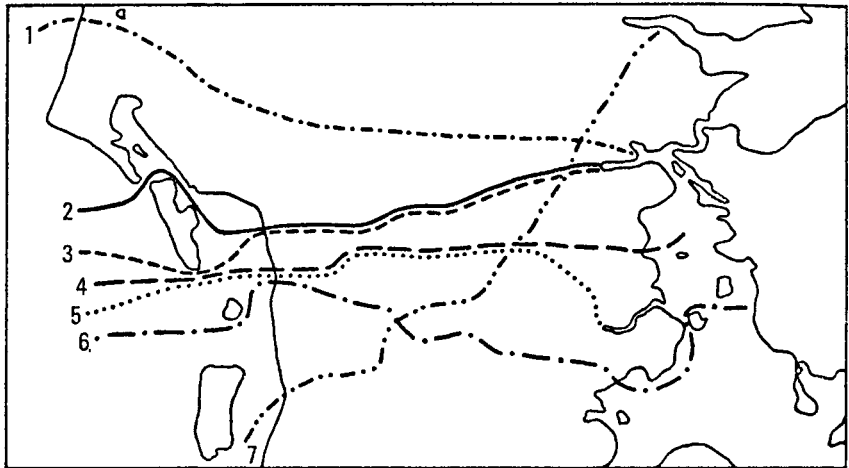
At mængden af tyske indslag i det sønderjyske ordforråd var stor, kan ikke nægtes; den var langt større end i dansk i almindelighed, hvor man skønsmåsigst regner med, at ca. 1/3 af ordforrådet består af lån fra middelalderligt høj-

og nedertysk. Mange af de låneord, som findes i sønderjysk, kom ind via forvaltnings-, kirke- og skolesproget, men tyske betegnelser, som hører til inden for en række andre sagområder, træffes også. Det konstaterede jeg, da jeg for nogle år siden beskæftigede mig med tyske lån i sønderjysk.¹⁰ Betegnelser inden for områder som: byggeskik, landbrugsredskaber, håndværkerredskaber, husgeråd, mad og drikke, beklædning, mønt, mål og vægt, leg og spil, sygdomme, personbetegnelser, dyre- og plantenavne vandt også indpas. Men disse lån medfører naturligvis ikke, at sønderjysk holder op med at være en dansk dialekt. De tyske låneord førte jo ikke til ændringer i dialektens lydlige og grammatiske system.

Efter Genforeningen fortsatte forskernes interesse for sønderjysk, også for de danske dialekter syd for 1920-grænsen. Et kolossalt optegnelser- og indsamlingsarbejde gik i gang, og det indsamlede materiale blev udnyttet til beskrivelse af de sønderjyske dialekter både lydligt, grammatisk og ordforrådsmæssigt. Så snart det blev teknisk muligt, begyndte man at lave lydoptagelser, først på fonografvalser, derefter på grammofonplader og bånd. Således er de allerfleste sønderjyske sogne repræsenteret i Institut for dansk Dialektforsknings båndarkiv, et materiale, der er vigtigt, når man vil sammenligne sønderjysken før og nu. Man må nok sige, at de sønderjyske dialekter hører til blandt de bedst beskrevne inden for det danske dialektområde.

Kendskabet til sønderjysk dialekt med de karakteristiske træk, som den indeholder, er baseret på sproget hos folk, som for størstedelens vedkommende

Kort 1

Kort over grænseområdet mellem nørre- og sønderjysk. Fra Peter Skautrup: *Det danske sprogs historie*, bd. IV, s. 120, 1968.

er født i sidste halvdel af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Det sprog, vi møder hos disse sprogbrugere, er det, der forstås ved »klassisk« sønderjysk, og det var den sprogtilstand, der var herskende op til Genforeningen.

Afgrænsning af sønderjysk over for nørrejysk

De sønderjyske dialekter adskiller sig fra de tilgrænsende nørrejske i en række tilfælde. På kort 1 er der afbildet hele 7 grænselinier for sådanne sproglige forskelle. Det drejer sig altså ikke om en brat overgang mellem nørrejysk og sønderjysk, men om et bredt grænsebælte, som danner et overgangsområde mellem dialekterne nord og syd herfor.

Grænselinje 1 angiver grænsen mellem udtalen af hv- og hj-ord. I nord høres h'et (*hjem'* ('angiver stød) (hjem), *hva* (hvad)), i syd høres h'et ikke (*jæm'*, *va*).

Grænselinje 2 viser, at ordet *efter* i nord udtales *a'ter*, i syd *ætter/æ'ter*.

Grænselinje 3 danner skel mellem udtalen af -b, -d og -g. i ord som *købe*, *uden*, *kage*. I nord udtales ordene som *kø:v* (: angiver længde), *uden* (*d* angiver blødt d), *ka:g* (*g* angiver blødt g), i syd som *kø:f*, *uren*, *ka:ch* (*ch* angiver en lyd svarende til tysk *ich/ach*-lyd).

Grænselinje 4 viser grænsen mellem udtalen af ord, der indeholder langt e, ø, og o. I nord udtales de som *ie*, *ye*, *ue* (*si'en* (sen), *hy'e* (hø), *gu'e* (god)), i syd som *ei*, *øy* og *ou* (altså med en glidning fra *e* mod *i*, fra *ø* mod *y*, fra *o* mod *u*).

Grænselinje 5 danner skel mellem udtalen af langt å, i nord udtales det som *o* i f.eks. *go's* (gås), i syd som *å*. Samme grænse følger udtalen af langt a, der i nord udtales som *å* i f.eks. *ka'l* (karl), i syd som *a*.

Grænselinje 6 angiver grænsen for brugen af *a* (jeg) og *æ*, i nord *a*, i syd *æ*.

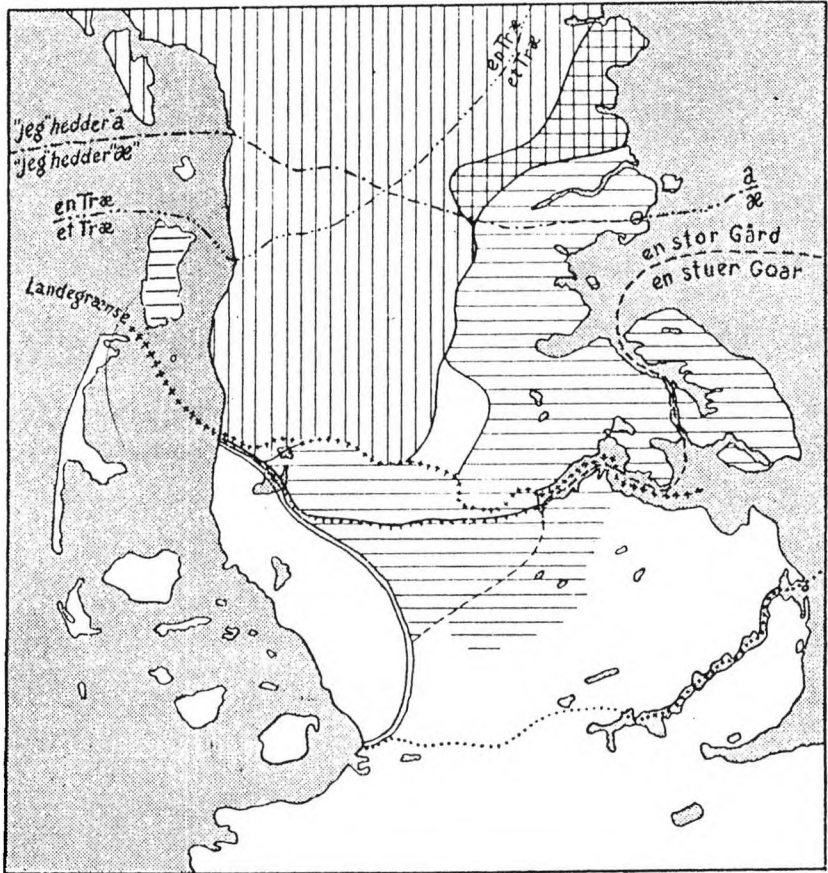
Grænselinje 7 markerer grænsen mellem et og to køn i navneordene, i nord hedder det *en mand*, *en barn*, i syd *en mand*, *et barn*. Dette gælder også for Rømø (her er grænselinjen på kortet ukorrekt, grænselinjen skulle have gået nord om Rømø).

Oversigt over de sønderjyske dialektområder

Hvad Sønderjylland angår, kan området opdeles i flere dialektområder, et vestligt og et østligt. Desuden er der både i øst og vest forskelle mellem nord og syd, og endelig udgør Als et dialektområde for sig.

På kort 2 kan man se, at der går sprogrænser både i øst-vestlig og nord-sydlig retning.

Kort 2

 Stød i HUS,
GÅRD, KO osv.

 Tonale
Accenter

 Både Stød og tonale Accenter

 Hverken — eller — — —

 Omtrentlige Sydgrænse f. alm. dansk Omgangssprog nu.

 c. 1800.

 Østgrænse for Frisisk ca 1885.

Gengivet efter Anders Bjerrum: *Om de danske Dialekter i Sønderjylland, Sønderjyske Årbøger 1953*, s. 107.

Den vestlige del

Hvis vi starter med at se på den vestlige del af Sønderjylland, kan man på kortet konstatere, at man i den nordligste del siger *a* om sig selv, i resten af området bruges *æ*. I den nordligste del er der kun ét køn i navneordene, det hedder således *en mand*, *en hus* (som det kendes på vestjysk). I resten af området har vi to køn, intetkøn og fælleskøn, som i rigssproget. I hele det vestlige område har vi stød som i det øvrige Jylland, men i et nordligt område (ikke angivet på kortet) har vi yderligere – som på vestjysk – stød i ord som: takke, banke (*ta'k*, *ban'k*).

Hvad der ikke kan aflæses af kortet er følgende: i et midterområde, strækende sig fra Skærbæk i nord til Højer i syd, optræder der det, der med en faglig betegnelse kaldes klusilspring, det vil sige en særlig udtale af enstavelsesord, der indeholder langt *i*, *y*, *u*. Således udtales is som *idjes*, by som *bydj*, hus som *huges*. Konsonanten *b* udtales i ord som købe som *f* (*kø:f*), men i nutidsformen køber udtales det som *v* (*kø:ve*). Konsonanten *g* udtales i ordet bage som *ch* (*ba'ch*), i nutidsformen bager udtales g'et som blødt *g* (*ba:ge*). Disse konsonantudtaler gælder for hele området undtagen en lille stribe nær grænsen, hvor udtalen i alle tilfælde er *f* og *ch*.

Den østlige del

Specielt for den østlige del er det, at stødet mangler i størstedelen af området. Her har vi tonal/musikalsk accent. Ved tonal accent forstås den særlige tonegang, der findes i henholdsvis enstavelses- og tostavelsesord. Sammenligner vi for eksempel udtalen af ordet hus (ental) med udtalen af huse (flertal), kan der høres to forskellige tonale forløb. I et lille nordøstligt område forekommer stødet, men her kombineret med den tonale accent. Endelig findes der et lille område omkring Tinglev, hvor der hverken er stød eller tonal accent.

Som i vest findes der også i øst et nordligt område, hvor man siger *a* om sig selv, mens man i resten af området bruger *æ*. Der er i hele området 2 køn i navneordene, fælleskøn og intetkøn.

Som i vest findes der også i øst et nordligt område, hvor konsonanterne *b* og *g* udtales som henholdsvis *f/v* og *ch/* (blødt) *g* efter de samme regler som omtalt ovenfor. Men i øst ligger grænsen for det område, hvor udtalen i alle tilfælde er *f* og *ch*, langt nordligere end i vest, den følger en linie, der går fra lidt vest for Tønder til Åbenrå.

Als

Som allerede nævnt adskiller de alsiske dialekter sig fra dialekterne på fastlandet på en række punkter, men generelt kan man sige, at de står den sydøstsøn-

derjyske dialekt nær. Man siger *æ* om sig selv. Der er to køn i navneordene. Der høres tonal accent.

Afvigende fra fastlandssønderjysk som helhed er det, at de lange vokaler *e*, *ø*, *o* på Als udtales som tvelydene/diftongerne *ie*, *ye*, *ue* eller som *i:*, *y:*, *u:*, mens de på fastlandet udtales som *ei*, *øy*, *ou*. På alsisk udtales således ordet sen: *sien* eller *si:n*, på fastlandssønderjysk *sein*, ordet hø udtales på alsisk *hye* eller *hy:*, på fastlandssønderjysk *høy*, ordet god udtales på alsisk *gue* eller *gu:*, på fastlandssønderjysk *gou*. Også udtalen af langt *æ* og *å* afviger i en række tilfælde fra udtalen på fastlandet, idet *æ:* udtales som *eæ*, *å:* som *oa*. Der er i det hele taget mange variationer m.h.t. vokaludtaler sognene imellem, hvilket fremgår af Ella Jensens redegørelse i afhandlingen: De lange Vokaler i Alsisk, Danske Folkemaal 1979, s. 41-54.

Bydialekterne

Specielt for det sønderjyske område er, at man har haft særlige bydialekter. Således havde Haderslev, Åbenrå og Tønder hver sit bysprog. Bysprogene er karakteristiske ved, at de dels har træk til fælles med de omgivende landdialekter, dels har træk, der ikke genfindes i de omgivende dialekter. Byboerne har nok haft trang til også gennem sproget at distancere sig fra landboerne, en reaktion, der findes udmøntet i talemåden: *æ bynne fra æ la:n mæ æ katfåsta:n* (bønderne fra landet med katteforstanden).¹¹ Desværre er bysprogene ikke beskrevet i samme omfang som dialekterne. Man mener dog at vide, at nogle træk var fælles for bysprogene. I modsætning til landdialekterne, der havde fortunge-*r* (som i engelsk), havde man i bysprogene bagtunge-*r* (som i rigsdansk). I bysprogene havde man kun én *n*-lyd og én *l*-lyd. Ordene *mand* og *tran*, *knald* og *tal* udtales som i rigsdansk, mens man i dialekterne i ordene *mand* og *knald* havde et *n* og et *l* med *j*-klang. Udtalen af lydforbindelserne *ej*, *aj* faldt sammen i *aj*, således at ordene *veje* og *vaje* lød ens.¹² Om der skulle være tale om flere fællestræk for bysprogene, ved vi ikke, og vi kan heller ikke få det at vide, da bysprogene allerede i 1940'erne var stærkt på retur.¹³ Det bysprog, vi ved mest om, er sproget i Åbenrå, som Karen Marie Olsen, der selv var født og opvokset i Åbenrå, skrev en afhandling om i 1949. Det specielt ejendommelige for åbenråsk var, at der foran *w* kun optrådte én vokal, nemlig *a*, hvad der involverede, at ordene: lag, lov, løv, lav (tillægsord), lev (bydemåde af leve) alle udtaltes *law*, samt at ordene lyve, syv, tyv (mfl.) udtales *lu:*, *sju*, *tju*. Om Tøndersproget ved vi, at det havde en særlig udtale af *å*-lyden, således udtaltes ordet *å* (dvs. på) *åw'*, *tå* udtaltes *tåw'*, *bar* (datid af bære) *båw'r*.¹⁴

Hermed skulle sprogtilstanden op til 1920 være opridset.

Den sproglige situation efter Genforeningen

Det officielle sprog blev efter 1920 dansk. Som rets- og forvaltningssprog indførtes dansk ved lov af 28. juni 1920. Man tog dog rimeligt hensyn til den tysksindede befolkning. »Således åbnede loven mulighed for, at såvel parter og vidner som syns- og skøns mænd, der ikke beherskede det danske sprog, ved domstolene kunne benytte sig af det tyske sprog både skriftligt og mundtligt. Retsforhandlingerne skulle i så tilfælde foregå under medvirken af en særlig tilkaldt tolk, med mindre de øvrige implicerede erklærede, at de var tilstrækkeligt tyskkyndige«. ¹⁵

Med hensyn til kirkesproget blev det ved kongelig anordning fra august 1921 fastslået, at kirkesproget i Nordslesvig skulle være dansk, samt at kirkebøgerne skulle føres på dansk. Men som det gjaldt inden for retsvæsen og administration, åbnedes der også inden for kirken mulighed for anvendelse af tysk sprog efter nærmere fastsatte regler.

Bestemmelser for skolesproget fremkom i skoleloven for de sønderjyske landsdele af 30. juni 1920. Undervisningssproget skulle som hovedregel være dansk. Også inden for skolelovgivningen blev der taget hensyn til mindretallets sprog, således at der blev mulighed for at tysk kunne anvendes som undervisningssprog efter nærmere fastsatte regler.

Disse ordninger medførte, at der kom tilflyttere nordfra til Sønderjylland, idet de nyopslåede embeder inden for administration, kirke og skole i stort omfang blev besat af folk, der kom fra det øvrige Danmark. De var uddannet der, og deres sprog var rigsdansk. De kom sammen med deres familier til at udgøre en gruppe, hvis sprog blev en vigtig faktor for den sproglige udvikling i området. Selvfølgelig kom der også tilflyttere af andre kategorier, som sammen med embedsmændene tilførte området nye sproglige påvirkninger. I tidens løb kom også radioen til at spille en rolle. Ved at lytte til Danmarks Radio kom alle efterhånden til dagligt at høre talt rigsdansk.

Men den vigtigste påvirkningsfaktor blev dog skolen. Her kom alle børn til at stifte bekendtskab med rigsdansk både mundtligt og skriftligt. Og her kunne man ikke nøjes med blot passivt at *lytte* til rigsdansk, man skulle lære aktivt at *formulere sig* på dette sprog. Det er klart, at indstillingen til rigsdansk blandt de dansksindede sønderjyder, eller til *højdansk*, som det hedder på sønderjysk, var en ganske anden end til højtysk. Man var ikke i opposition til rigsdansk, således som man før havde været det til højtysk. Men selv om holdningen til rigsdansk var absolut positiv, medførte det imidlertid ikke, at man aflagde dialekten. Man glemte ikke den rolle, som dialekten havde spillet i den nationale kamp; det sønderjyske sprog indgik som en vigtig del i sønderjydernes personlige identitet. Derfor fik rigsdansk heller ikke så stærk en ind-

flydelse på dialekten, som man kunne have ventet. Langt de fleste fortsatte med at tale dialekten; rigsdansk tilegnede man sig som sit sprog nr. 2. Kun for de færreste blev der tale om et egentligt sprogskift, man blev i en vis forstand ved med at være tosproget som før Genforeningen.

Sproget i skolen

Det første spørgsmål, der melder sig i forbindelse med indførelsen af dansk som undervisningssprog, og med dansk mentes der rigsdansk, er: Hvordan kunne man fra lærerside leve op til dette krav? De lærere, der havde undervist før 1920, var jo alle tysk uddannede, og deres kendskab til dansk rigssprog var minimalt.

Det vil her være relevant at se på, hvordan skoleforholdene tegnede sig umiddelbart efter våbenstilstanden i 1918. Dette ved man noget om, fordi Skoleforeningen gennem et rundspørge blandt sine tillidsmænd erfarede, at der i mange kommuner herskede opløsning i skoleforholdene. Mange lærere var faldet i krigen. Og det lærerkorps, der var tilbage, havde ikke noget enhedspræg ud over, at de var tysk uddannede. Der var dels de lærere, der var sendt til Nordslesvig fra Tyskland, dels de hjemmehørende, der var tysksindede, og endelig de hjemmehørende, der var dansksindede. Om de to første kategoriers reaktion på de ændrede skoleforhold efter våbenstilstanden oplyser L. S. Ravn¹⁶ i en undersøgelse fra 1963: »De preussiske skolemyndigheder havde »beauftragt« adskillige unge lærere, der intet kendskab havde til de særlige forhold i grænseegnene, med et embede i Nordslesvig. At de efter sammenbruddet 1918 hurtigt forlod landsdelen er indlysende, og for de lærere, der før eller under krigen havde udvist danskfjendtlig holdning, var der heller intet valg. Andre følte det tunge i at forlade hjemstavnen ..., men mente, det måtte være deres »verdamtme Pflicht und Schuldigkeit« at tage sydpå og dele kår med det folk, som de ikke ville svigte«. Der var således opstået en akut lærermangel i området. For at skaffe lærerkræfter henvendte skolekredsene sig til Skoleforeningen, der så etablerede kontakt med lærere nordfra, der havde meldt sig til tjeneste i grænselandet. Allerede i årene 1918-20 kom der lærere nordfra til de sønderjyske skoler.¹⁷

Den resterende gruppe af lærere, der valgte at fortsætte arbejdet i de skoler, hvor de hidtil havde fungeret, var af gode grunde alle tysk uddannede. Og med deres kundskaber i faget dansk stod det kun sløjt til. Ganske vist havde de af dem, der på seminariet havde deltaget i de to ugentlige dansktimer, i deres eksamensbevis fået påført bemærkningen: »Befähigt zum Unterrichten im Dänischen«,¹⁸ men dette var i høj grad en sandhed med modifikationer,

for det betød egentlig blot, at de pågældende var i stand til at give religionsundervisning på dansk, hvilket før 1920 havde drejet sig om fire timer ugentlig. Der rejstes da også fra lærerside krav om kursus i dansk. Allerede fra 1919 oprettedes der 1-3 måneders danskkurser på Lærerhøjskolen i København. Kurserne fortsatte de følgende år, ligesom der også ved Silkeborg Seminarium blev etableret danskkurser. Her er det værd at lægge mærke til, at kongelig skuespiller Peter William Jerndorff, hvis sprog i samtiden ansås for forbilledligt, var at finde blandt lærerne. Man må formode, at hans sprog også skulle være forbilledet for det undervisningssprog, som lærerne skulle benytte i skolen. Man må sige, at det ikke var små krav, man stillede til lærernes sproglige formåen. Det forekommer mig også at være en forfejlet intention, al den stund en lærer jo ikke skal optræde som en skuespiller for et publikum, men som formidler af viden til skolebørn. Under alle omstændigheder har kravet om rigsdansk som undervisningssprog, selv på et mindre ambitiøst niveau, været svært for de tyskuddannede at leve op til.

Samtidig med den nye skolelovs ikrafttræden blev alle tidligere lærere afskediget, idet man ønskede, at befolkningen kunne være frit stillet i valg af lærer. Alle stillinger blev opløst i juli 1920, og i oktober samme år modtog 600 lærere kaldsbrev. Heraf var 350 nordfra kommende lærere med dansk uddannelse, 250 var hjemmehørende i Sønderjylland og altså tysk uddannede. Talmæssigt udgjorde de sidstnævnte en ikke ubetydelig gruppe, og mange af dem fik en lang tjenesteperiode. Pr. 31.12.1962 var endnu 13 i embede, mens 39 var døde, 57 levede da som pensionister, mens 22 var udgået af lærerfortegnelsen i 1946.¹⁹

For disse læreres vedkommende kan rigsdansk tilegnelsen i begyndelsen af deres embedsperiode næppe være nået særlig langt. Man må gå ud fra, at deres undervisningssprog har været temmelig dialektnært. Det har næppe afvejet meget fra elevernes dagligsprog, undtagen m.h.t. ordforrådet. Men der, hvor dansk uddannede lærere blev ansat, kom børnene ud for et dansk sprog, der var anderledes end det sprog, de var opvokset med. Der opstod således en ny form for tosprogethed, idet børnene måtte vænne sig til at kunne betjene sig af både rigsdansk og sønderjysk. Sønderjysk talte man uden for skolen og naturligvis i frikvartererne på skolen, men i klassen var det rigsdansk – eller rettere: bestræbelserne fra skolens side gik ud på, at det skulle være rigsdansk. Det nye sprog, de nu skulle tilegne sig, lå dog deres hjemmesprog nærmere både m.h.t. ordforråd, grammatik og sætningskonstruktion, end tysk tidligere havde gjort. Selv om den rigsdanske udtale afveg fra dialektens, må rigsdansken alligevel have forekommet dem mere hjemlig. Man indså også, således som man tidligere nødtvunget havde gjort det m.h.t. højtysk, at kendskab til et overordnet sprog var nødvendigt, hvis man ville have en højere uddannelse,

eller hvis man tænkte på at forlade området for at søge arbejde andetsteds i Danmark. Rigsdansk opnåede således en betydelig prestige – i hvert fald når det gjaldt det mere officielle plan.

Derimod kom rigsdansk ikke til at øve nogen særlig indflydelse på de tysk-sindede børns sprogsituation. For de flestes vedkommende blev undervisnings-sproget ved med at være tysk takket være særbestemmelserne for mindretallet i den nye skoleordning. Følgen af dette blev, at de tysksindede – og det gjaldt for øvrigt både forældre og børn – blev den gruppe, som bedst holdt fast ved sønderjysk dialekt i den klassiske form.

Hvilke ændringer medførte den nye sprogsituation i dialekten?

Kilder til viden om, hvordan dialekten udviklede sig efter Genforeningen findes spredt rundt om i mange forskellige afhandlinger og artikler, som findes opført på en litteraturliste i slutningen af artiklen. Jeg har bygget dels på disse kilder, dels på de erfaringer, som jeg har gjort i forbindelse med optegnelser og båndoptagelser i området.

Når jeg i det følgende taler om sproglige ændringer inden for ordforråd, udtale og bøjning, er der naturligvis ikke tale om forandringer, der skete fra den ene dag til den anden, men om forandringer, som slog igennem over en kortere eller længere årrække. Generelt om ændringerne kan man sige, at de er gennemført i de yngre generationer, mens de gamle betegnelser, udtaler og bøjningsformer undertiden stadig kan forekomme i de ældre og ældste generationers sprog.

Ændringer i ordforrådet

Den sproglige reaktion på Genforeningen gav sig først og fremmest udslag i, at der påbegyndtes en udskiftning af en række tyske ord med danske. Det gjaldt især m.h.t. de tyske betegnelser, der var knyttet til administration, kirke og skole. Således udskiftedes f.eks. ord som *amtsret* (efter tysk *Amtsgericht*) med *dommerkontor*, *amtsrichter* med *dommer*, *armhus* med *fattighus*, *schaffner* med *konduktør*, *döpschien* (*Taufschein*) med *dåbsattest*, *aufsatz* med *stil*, *pause* med *frikvarter*, *zeugnis* med *karakterbog*. Her foregik udskiftningen antagelig temmelig hurtigt af rent praktiske grunde. Men også ord, som hører hjemme i det almindelige ordforråd, blev i den følgende tid udskiftet, således *ausbund* med *slovster*, *gavtyv*, *blindemumme* med *blindebuk*, *bækker* med *bager*, *dækkel* med *låg*, *fikkedug* med *lommelørklæde*, *foerværk* med *vogn*, *køretøj*, *foermand* med *vognmand*, *geburtsdag* med *fødselsdag*, (det er mig ikke) *gelegen* med (det er mig ikke) *tilpas*, *gesigt* med *ansigt*, *isskoll* med *iskosse*, *-flage*, *kådner* med

husmand, lejder (udtalt *læe*) med *stige, mantel* med *frakke, marmel* med *løbbes* (kugler til kuglespil), *poppe* med *dukke, snejdig* med *flot, spidsbub* med *kæltring, viks* med *skosvarte*, og mange flere kunne nævnes. For disse ords vedkommende foregik udskiftningen nok langsommere end for de ovenfor nævnte.

At det tyske ordstof – i det omfang, det var let kendeligt – udgik af dialekten, må næsten betragtes som en selvfølge på baggrund af holdningen til tysk i almindelighed. Således forsvandt mange ord med forstavelsen *ge-*, som klart signalerede tysk herkomst.

Men midt i denne afstandtagen til tyske indslag i sproget får hilsenen *mojn* (Morgen) vind i sejlene. Peter Jeppesen omtaler i sin bog om udviklingen i Løgumklostersproget, at *mojn*, der hører til nordligt højtysk omgangssprog, høres hos de unge (og »unge« vil her sige folk, der var unge i 1920'erne).²⁰ Han omtaler, at *mojn* afløser *adjøs*. Han må altså have haft den opfattelse, at *adjøs* har været gængs som hilsen – i hvert fald i Løgumklostersproget. Om denne hilsens anvendelse i Sønderjylland i almindelighed har man desværre ingen dokumenterede oplysninger. For hilsenen *mojn* har Peter Jørgensen (tidligere professor i tysk ved Københavns universitet) givet en udtømmende redegørelse, såvel for udtrykkets baggrund som for brugen af det, i afhandlingen: En sønderjysk hilsen.²¹ Peter Jørgensen, der selv var sønderjyde, stødte for første gang på hilsenen i 1914, da han kom i den tyske realskole i Tønder. Den kendtes ikke i Brede sogn, hvor Peter Jørgensen kom fra. Men han lærte at bruge den, for den brugtes af alle elever i skolen, uanset om man var af dansk eller tysk observans. Hilsenen kan bruges både som goddag og farvel og kan anvendes på alle tider af dagen. Peter Jørgensen troede, at brugen af denne hilsen var forsvundet efter Genforeningen. Stor var derfor han forbauselse, da han på en togrejse på vej til Tønder i 1969 hørte nogle unge piger i toget bruge denne hilsen. Ved et besøg i Brede konstaterede han, at *mojn* var almindelig udbredt. Nu til dags anses *mojn* af de fleste som noget ærkesønderjysk, hvad det på en måde også er til trods for den tyske oprindelse.

Men ordforrådet ændredes også på anden vis, idet en række ord er udgået af dialekten, fordi de arbejder, som ordene var knyttet til, enten er forsvundet, eller der er indført helt andre arbejdsprocesser, hvor man ikke kan anvende de gamle betegnelser. Dette er en udvikling, som sønderjysk har fælles med dialekter i almindelighed. Som eksempler kan nævnes: (fra ølbrygning) *brue* (brygge), *bruekedel* (bryggekedel), *maltbing* (kasse til opbevaring af malt), *malkølle* (hus, hvori malten tørres), *tylle i ankere* (hælde øl på tønder); (fra baging) *bagehus*, *ilde æ ovn* (fyre op i den gamle murede ovn), *timse*, (sigte), *dejne*, (lægge dej), *knæde* (ælte), *gistne* (særlig måde at forbehandle brød på inden bagingen). Jeg nøjes med disse eksempler, men noget tilsvarende kunne hentes fra områder som tærskning, høst, lysestøbning, stovvask, slagting osv.

Herudover blev ord, som følte gammeldags, udskiftet med mere tidssvarende. Således siger de yngre f.eks. *i morgen tidlig*, ikke *i morgen årle* (*morn a:l*), *begravelse*, ikke *arveøl* (*ærrel*), *køre*, ikke *age*, *låne*, ikke *borge*, *flaske*, ikke *buttet*, *gang*, ikke *fremgulv*, *sommerfugl*, ikke *skurvefugl* og *vaske*, ikke *to*.

Undertiden har ord ændret betydning. Således havde ordet *del* bl.a. betydningen fad, nu bruges ordet i denne betydning kun af et fåtal inden for den ældre generation, *itte* (*it*) betød tidligere både ikke og intet, nu betyder det altid ikke, undtagen i den faste vending: *der er itte at gøre* (dvs. det er der intet at gøre ved), *oldefader* og *oldemoder* brugtes for bedstefader og bedstemoder, nu har betegnelserne samme betydning i rigsdansk. Med hensyn til ordene *bås*=stald, og *stald*=bås er der nu vaklen i betydningen; ordene bruges i flæng, snart i den ene betydning, snart i den anden.

Lydlige ændringer

Lydlige ændringer kan fremkomme af forskellige grunde. Der kan for det første være tale om påvirkning fra rigsdansk, for det andet påvirkning fra tilgrænsende dialekter, og for det tredje kan der ske nyudviklinger inden for dialekten selv. De to førstnævnte faktorer er de vigtigste.

Som det første punkt kan nævnes udtalen af ord, der indeholder forbindelsen *øj*: *bøje*, *drøj*, *fornøje*, *fornøjelse*, *nøje*, *højre*, *tøj*. Disse ord udtaltes tidligere i størstedelen af Sønderjylland *by:*, *dry:/dry'*, *forny:*, *fornyls* osv., nu udtales de af de fleste som på rigsdansk, men samme udtale træffer vi også i det nordøstligste hjørne af Sønderjylland. Begge dele kan have været medvirkende til ændringen.

Som før omtalt under oversigten over de sønderjyske hoveddialekter blev *b* og *g* i slutningen af ord som *købe* og *bage* udtalt som henholdsvis *f* og *ch* i hele området, men i nutidsformerne *køber* og *bager*, hvor *b* og *g* ikke står i slutningen af ordet, blev de udtalt som *v* og blødt *g* i et område, der mod syd strækker sig til en grænse, der går omtrent fra Tønder til Åbenrå. Syd herfor udtales *b* og *g* i alle tilfælde som *f* og *ch*. Men Peter Jeppesen oplyser i sin behandling af sproget i Løgumkloster,²² at hos de yngre er denne regel med enkelte undtagelser opgivet, i stedet følger man reglerne i det sydlige område, hvor man ikke har nogen vekslen. Dette gælder dog kun for Løgumkloster by, i landområdet har man opretholdt det gamle system. Om årsagen til forskellen mellem by og land nævnes den omstændighed, at Løgumkloster havde livligt handelssamkvem med Tønder, hvor udtalen var *f* og *ch* i alle tilfælde. Man nærmede altså sit sprog til den nærliggende købstads norm og lagde derved afstand til landboernes sprog.

I den vestlige del af Sønderjylland findes der (jf. s. 266) et område, hvor

langt *i*, *y* og *u* i ord som *is*, *by*, *hus* udtales (med klusilspring) *idjes*, *bydj*, *huges*. Denne udtale høres nu kun hos nogle af de ældste, de yngre udtaler ordene som på rigsdansk eller som i dialekten i størstedelen af Sønderjylland.

Da jeg i 1970'erne optegnede dialekten i Emmerlev hos en mand, der var født o. 1900, var den gamle udtale helt almindelig i hans sprog. Men hos hans søn derimod, der var født o. 1930, var den gået af brug. Han kunne dog i samtale med faderen godt finde på at sige *huges*, indrømmede han, men blandt jævnaldrende gjorde han det ikke. Han var tilsyneladende ret bevidst om dette forhold. Det var ikke tilfældet med en kone i Skærbæk, som en ældre kollega optegnede hos. Da hun spurgte hende, om hun kunne sige *huges*, svarede hun: »Nej sådan noget siger (udtalt *sidje*) vi da itte«, altså med en klusilspringsudtale i *siger*.

Ændringer inden for bøjningen

På dette område er ændringerne få. I en række navneord er gamle flertalsformer som *bi* (bier), *knæjt* (knægte), *hat* (hatte), *kæp* (kæppe) blevet erstattet af former som *bie*, *knæjte*, *hatte*, *kæppe*, hvor endelsen *-e* svarer til et *-er*, hvilket jo – bortset fra flertalsformen *bie* – er en forkert endelse set med rigsdanske øjne. Men da trykløst *e* i slutningen af et ord falder væk i dialekten, har der ikke været anden mulighed end at bruge *-er* i stedet for. Ord som *fløde*, *grød*, der tidligere opfattedes som flertalsord, man sagde *mange fløde*, *mange grød*, opfattes nu som entalsord, der siges *meget fløde*, *meget grød*. Inden for udsagnsordene er der i en række tilfælde sket overgang fra stærk til svag bøjning, det gælder f.eks. *kyse*, der før bøjedes *køs/kyst*, nu *kyst/kyst*, *tærsk*, der før bøjedes *tasg/tåsg*, *tosgen*, nu *tæsget*, *tæsget*. Den gamle flertalsform i bydemåde er forsvundet. Tidligere sagde man *kommer ind og sætter jer ned* (kom ind og sæt jer ned), når man henvendte sig til flere, men til en enkelt hed det *kom ind og sæt dig ned*. Inden for bøjningen synes ændringerne alle at gå i retning af rigsdansk.

Alt i alt må man sige, at det ikke er de store forandringer der er sket, når det gælder dialekternes lyd og bøjningssystemer; men de ændringer, der er sket, går næsten alle i retning af rigssproget. Det viser sig da også, når man lytter til nutidige båndoptagelser med børn, der taler sønderjysk dialekt, at deres dialekt afviger meget lidt fra tidligere generationers.

Vi har indtil nu kun beskæftiget os med den sønderjyske dialekt. Men som vi ved, findes der andre former for sprog i det sønderjyske område. Der findes for det første rigsdansk, for det andet findes der et blandingssprog, hvor rigsdansk og dialekt veksler. Endelig findes der for det tredje hos det tyske mindretal tysk.

Rigsdansk i Sønderjylland

Den form for rigsdansk, jeg vil omtale i det følgende, er den, man hører hos personer, der er født og opvokset i området.

Det vil være på sin plads, før vi begynder at beskæftige os med det sønderjyske rigssprog, at præcisere, hvordan rigsdansk og dialekt kan afgrænses over for hinanden. Herom skriver Bjerrum:²³ »Til Dialekterne regner vi de Sprogarter, hvis væsentligste Bestanddele ikke kan udledes af Rigssproget, men maa udledes af et ældre Sprogtrin, som ogsaa Rigssproget kan udledes af. Derimod kalder vi ikke de Sprogarter, hvis væsentligste Bestanddele kan udledes af Rigssproget, for dialekter; det drejer sig her ikke blot om forskellige Former for Slang og Argot, men ogsaa om stedpræget Udtale af Rigssproget. Rigssprogtalende er ofte tilbøjelige til at forveksle et saadant stedpræget Rigssprog med ægte Dialekt, og det kan hænde, at ogsaa dialekttalende gør sig skyldige i denne Forveksling«. Bjerrum refererer til en historie, som Aage Fjalland fortæller i artiklen: Vore folkemål i likvidation:²⁴ (en studiekammerat er på besøg i Fjallands hjem i Jylland) »Han talte rigsdansk, men var ellers jysk i sin stemmeføring. Under samtalen ved bordet komplimenterede min mor ham med, at han endnu var trofast mod sit jyske mål og endnu ikke var begyndt at »snakke fint« – en ret uheldig anbragt kompliment, da manden tragede efter at tale rigssprog, men såre forståeligt, da tonefaldet vist nok er noget af det første, man lægger mærke til«.

Et rigsdansk, der indeholder stedprægede udtaler, er også den sønderjyske form for rigsdansk. Visse træk fra dialektudtale kan spores, ligesom også tonegangen har et sønderjysk præg, men sproget kan ikke derfor karakteriseres som sønderjysk dialekt.

I 1989-90 lavede jeg en undersøgelse af unge sønderjydere tilegnelse af rigsdansk på basis af aflæsninger af de båndoptagelser, som Karen Margrethe Pedersen havde lavet i den tyske og danske skole i Tinglev. Jeg gennemgik aflæsningerne for en række udtaletræk, som jeg mente kunne afsløre sønderjysk baggrund. Det drejede sig om følgende træk: udtalen af langt *e*, *ø*, *o* som *ei*, *øy*, *ou*, udtalen af *b* som *f* i ord som *købe*, udtalen af *g* som *ch* i ord som *bage*, udtalen af *a*-lyden, der på sønderjysk udtales som dybt *a*, dvs. som *a*'et i rigsdansk udtale af *lang*. Desuden undersøgte jeg, om der forekom brug af foransat bestemt kendeord (*æ mand* i stedet for *manden*), om det kunne forekomme, at man sagde *æ* om sig selv, om man kunne sige *itte* i stedet for *ikke*. Det viste sig da, at de lokaltræk, der slog mest igennem, var udtalen af *e*, *ø*, *o* samt *a*. Det »flade« *a* hørtes så godt som aldrig. Hvad de øvrige lokaltræks gennemslagskraft angår, lå de på et meget lavt niveau.²⁵

Desuden fandtes der i elevernes rigsdansk nogle træk, som er meget udbred-

te i jyskpræget rigsdansk uden for Sønderjylland. Det gælder f.eks. udtalen af endelsen *-et* i tillægsformer som *rystet*, bestemt form af navneord som *huset*. Her hørtes der et tydeligt *t* i slutningen af ordet, i rigsdansk har man her det bløde *d*. Man sagde ret ofte *og* (udtalt *å*) i stedet for *også*.²⁶

Da der indgik elever fra både dansk og tysk skole i undersøgelsen, kunne det være interessant at se, om der var forskel i rigsdansktilegnelsen mellem de to elevkategorier. Det viste sig, at der ikke kunne konstateres nogen forskel mellem de to gruppers rigssprogstilegnelse m.h.t. de undersøgte træk. Men en forskel mellem dem var der dog. Eleverne fra den tyske skole talte et rigsdansk, der i visse henseender minder om oplæsningsprog, idet deres udtale var meget mere distinkt end hos eleverne i den danske skole. Desuden indgik der adskillige germanismer i elevsproget i den tyske skole. Som eksempler kan nævnes udtalen af ordet altså, der udtales *also* (med *o* i slutningen af ordet som på tysk), udtale af *sch*-lyd foran *t* i navnet Stefan, endelsen *-ing* kan optræde som *-ung* (*nærung*), man *stiller sin taske hen* (stiller sin taske fra sig, tysk: hinstellen), *vi snakker sønderjysk under hinanden* (vi snakker sønderjysk indbyrdes, tysk: untereinander). Noget tilsvarende forekommer ikke hos elever i dansk skole.

Men til trods for at disse unge sønderjyder for de flestes vedkommende havde dialekt som hjemme- og omgangssprog, var deres rigsdansktilegnelse fuldt ud på højde med det rigsdansk, som tales af unge mennesker i Odderområdet, hvor en lignende undersøgelse er foretaget.²⁷ Det drejer sig her om personer, der er ensprogede og kun taler et jyskpræget rigsdansk. Den jyske dialekt, der tidligere taltes på Odderegnet, høres næsten ikke mere.

Om den svagt sønderjysk-farvede form for rigsdansk af sønderjyder kan opfattes som sønderjysk, ved jeg ikke præcist, men jeg har en mistanke om, at opfattelsen i hvert fald kan forekomme, især da hvis den talende ud over den stedprægede udtale undertiden også anvender sønderjyske særgloser eller sønderjyske vendinger. Dette virker som signaler om, at den talende identificerer sig med lokalsamfundet, hvilket kan have den effekt, at sproget faktisk opfattes som sønderjysk, selv om det ligger uendelig langt derfra. Jeg har i hvert fald på optegnelses- og båndoptagelsesrejser oplevet – via sønderjyder – at blive henvist til folk, der blev karakteriseret som gode til at snakke sønderjysk, men som efter min mening slet ikke kunne betegnes som dialekttalende.

Blandingssprog

Jeg vil starte med at gengive nogle eksempler på den form for sprog, som jeg har kaldt blandingssprog. Eksemplerne er for de to førstes vedkommende hen-

tet fra Institut for dansk Dialektforsknings båndarkiv. Den første er en optagelse fra det sydøstlige Sønderjylland, den anden fra den nordvestlige del. De to sidste er fra Karen Margrethe Pedersens optagelser med skoleelever i Tinglev. De rigsdanske passager er gengivet i almindelig retskrivning, de dialektale er skrevet med kursiv, i et vist omfang i en tillempet lydskrift.

Tekst 1

da *jæn* af deres lejere *vå døj*, og der ikke fandtes en arving i den familie, og hun havde ikke disponeret på nogen vis, så de *awetog* (overtog) simpelthen den butik og *kø vire*. *vi ha:j* altså to butikker *å køe mæ* og *i æ kolonialfårrætning* *vå* det småt med at få varer, *så law* (dvs. da) *æ kri vå awe*, da *lejet moe den butik ue te NN ... han lajet så æ butik og så ha:j vi kun jæn butik teba:ch*, men den *lajet NN* så også, for de trængte til mere plads. I 1920 *blaw* (blev) den også *opgien*. Og så *sat* (sad) hun *teba:ch mæ æ ajendom og lajet butikker og lejligheder ue*. Det er jo en stor firelænget ejendom, *dæn hæ* – den gamle købmandsgårdstype.

æ kom jo så i dansk sko:l omsier. Æ haj begyndt at gå i tysk sko:l, læ:r (lært) *å song å* (på) *tysk og snak å tysk og olt mu:lich*. De fleste af mine klassekammerater fra den *tysk sko:l*, de gik med over i den danske skole, for vi var faktisk et dansk flertal i den *klas*. Og vi fortsatte så med *ol di oplawelse*, som en *ny skoleform* kunne medføre. Det var festligt og fornøjeligt at komme over i dansk skole, *vå* (hvor) *vi ent* (inte, dvs. ikke) *vå næe så møj* under kommando – og alligevel var der *justits og respekt* for de lærere *vi fæk*.

(Indtaleren født i begyndelsen af 1900-tallet).

Tekst 2

Det var i den tyske tid, som vi *si'e hæ'e*. Og vi kom jo i den *tysk sko:l*, *vå vi jo stort set kun haj ynnevisning* (med tryk på *-visning*) *å tysk*, bortset fra *nåwe ti:me* i religion. Vi kom i tysk skole, og det var jo mest *ynnevisning* i det *tysk språch*.

Men *æl'es gæk æ sko:liti* sådan godt nok, og vi børn vi *væjds op som almindele børn* de gør og *ha:j jo bå:de* (udtalte med hørligt *d*) *gla:j daw: og daw:*, *dæ vå it* (itte, dvs. ikke) *så go:j*, sådan som det nu falder. Men da vi kom ud *a æ sko:l*, så måtte vi jo *ue å* – *i plasse ve æ bynde*, *å de vå vi å* (og, dvs. også), indtil den tid, *te vi ku kom å* en højskole. *æ ha væt å højskole den gang* i (her retter indtalerens kone ham og siger: *dængång*)

(indtaleren fortsætter:) *nåh ja*, det er lidt *længe øst på*, de *si* (siger) *gang*.

Vi havde selvfølgelig her som i mange *ande stæje*, *dæ'e ha'e vi vo æj'nsdialekt å det før jo mæ sæ*, at det *språch*, *te vi ha:j*, *de vå jo tit*, når vi kom længere væk, så *ku de kni:f*, at det *bløw forstanden* (forstået); *æ ka håws*, da *æ va øwe*

å Sjælland,.. da vå dæ nåve di kåldt æ hammel og så mente de, nej – de kåldt et (dvs. det) æ skagle skaglerne, og jeg troede, te det var de skagler, som vi satte ve æ si å en hest, når de var jæ- enspænder. Men de mente æ hammelreb, som vi kaldte et (det) her. Det var spænd å æ hammelstok. Og det var jo en (fælleskøn i stedet for intetkøn) hel anden utrøk, di ha:j for den ting, som (dvs. end) vi ande vi ha:j hæ'e i Sønderjylland.

(Indtaleren født i begyndelsen af 1900-tallet).

Tekst 3

(interviewerspørgsmål anført i parentes)

(der tales om indkøb af en båndoptager)

Jeg har lige købt en til seks et halvt tusind og så to hunnevatshøjtalere (hundrede-wattshøjtalere) en kan lisse godt kø:f nåve årnle nåve med æ sa:m, men det er ikke kun æ højta:ler det komme an å jo.

H. og mig vi gæk over grænsen, og så min stoebroe han køy (kørte) i æ bil bachætte (bagefter), så måt vi godt ha et mæ (have det med).

(Hvad er det for et mærke?)

Det er Jamo, det er er godt, dem har jeg købt af – jeg købte nogle – va hei det no.

(Kendte du dem før?)

Nej det gøy (gjorde) jeg godt nok heller ikke. det er et galt godt mærk, de fæk æ galt bilich jo, elsen (ellers) sku det ha kost (kostet) – nej jeg gav ikke engang seks tusind, nej æ gaw fie tu:sen fæm hune (hundrede) for æ forstærke.

(Er det bedst at bruge japanske bånd?)

Det ved jeg ikke, fordi deres båndoptagere, dem – hælle de lawe æ bånd efter æ båndoptagere faktisk.

(Hvad bruger du?)

metalbånd, de er dye eno, det er mest chrom (dvs. chrombånd) æ hae å (dvs. også) to metalbånd no.

(Indtaleren født 1970).

Tekst 4

(Hvad laver du efter skoletid?)

Ja når æ kommer hjem fra skole, så lawe æ lektier eller nåve ant (andet), hvis vi ikke har nåve for. Så halv fire da skal æ så å arbe (arbejde). Der har jeg et eftermiddagsjob. Der passer æ to børn. Og så gør æ samtidig rent.

(Hvad laver du så med de børn?)

Ja der leiche æ – og så lawe vi puslespil. Nu den jæ- (ene) er ikke så gammel. Hun er kun et halvt år. Så hende er der ikke så møj å law: mæ.

(Hører du radio?)

Ja det hører jeg også. Ja *nåwe* gange så hører jeg – der hører jeg vel lige meget tysk og dansk.

(Går du i ungdomsklub og sådan noget?)

Ja, *om manda awten* går *æ* til gymnastik.

(Hvad er det mest piger eller mest drenge?)

Det er mest piger. Drengene de vil ikke så gerne. Vi har et par enkelte. Men det er *lissom om de it rechte* (rigtig) *gie*.

(Det eftermiddagsjob, har du det hver eftermiddag?)

Nej om mandagen og *om* tirsdag, onsdag og fredag (navnene på ugedagene er udtalt på rigsdansk, men mangler bestemthedsendelsen, på sønderjysk hedder det *om tirsdag* osv.). Torsdag da kan *æ* ikke, da går *æ* til gymnastik. Og så har *æ* også en gang imellem om aftenen, hvor der så er *nåwe*, der ringer og spørger om *æ* kan passe deres børn i *æ* weekend.

(Indtaleren født 1970).

Indtalerne af tekst 1 og 2 er begge født i begyndelsen af 1900-tallet, har levet stort set hele deres liv i Sønderjylland og fået deres uddannelse der. Deres opvækst-sprog og daglige omgangssprog har været sønderjysk, men da begge har haft brug for at optræde i officielt regie, har de til brug her også tilegnet sig rigsdansk.

Som det fremgår af de gengivne tekster, formulerer indtalerne sig skiftevis på rigsdansk og dialekt. Det fremgår også, at de behersker begge dele.

Hvad kan være årsagen til, at de bruger snart den ene slags sprog, snart den anden? Her vil det være relevant at se på den situation, som danner baggrund for samtalen. Der er tale om en situation, hvor en udefra kommende har henvendt sig for at få en båndoptagelse med en prøve på sønderjysk. Anmodningen accepteres. Ikke desto mindre opstår der hos indtaleren en vis usikkerhed med hensyn til sprogbrug. For det første får han stillet spørgsmål på rigsdansk, og det forekommer ham måske derfor svært at svare på dialekt, eftersom han jo også behersker rigsdansk. For det andet kan han være bange for, at samtalepartnerneren som udefra kommende ikke helt vil forstå, hvad der bliver sagt.

Udgangspositionen er sprogligt kompliceret, og denne usikkerhed afspejler sig i den vekslende sprogbrug. At der blandes, er den talende næppe altid bevidst om. Det viser sig nemlig, at hvis han senere får lejlighed til at lytte til optagelsen, bliver han forundret over, at han ikke hele tiden har talt sønderjysk, hvad der var hans intention. Nu er der for både tekst 1 og 2 tale om udpluk af optagelser, hvor blanding optræder. Gennemgår man hele optagelsen, konstaterer man, at der ikke blandes i lige høj grad hele tiden. Hvis der fortælles en anekdote, gengives den i ublandet dialekt, mens blandingsproget kommer frem i de mere nøgternt refererende afsnit.

M.h.t. tekst 3, hvor vi oplever et lignende blandingsprog som i 1 og 2, er

udgangssituationen en anden, idet indtaleren (en skoleelev) her forsøger at formulere sig på rigsdansk over for en rigsdansktalende samtalepartner. Samtalen finder sted i skoleregie. At indtaleren kan tale uforfalsket dialekt, er der ingen tvivl om, derimod tvivler man på, at han kan formulere sig nogenlunde korrekt på rigsdansk i længere forløb. På et spørgsmål, om han finder det vigtigt at kunne tale rigsdansk, svarer han: *nej, va sku man bruch-et* (bruge det) *te, når man boue hernei*. Indtaleren agter at blive *bu'n* (bonde, dvs. landmand). Med den holdning forstår man, at anstrengelserne for at tilegne sig rigsdansk ikke har været store.

Langt den størst del af samtalen foregår da også på ren dialekt.

I tekst 4 drejer det sig om en skoleelev i samtale med en sønderjysktalende interviewer. Samtalen foregår på en skole. Her møder vi et sprog, der nok er blandet, men her er dialektindslagene særdeles korte, ofte kun omfattende et enkelt eller et par ord. Kun i ét enkelt tilfælde kommer der en hel sætning på dialekt. Det hyppigste dialektindslag består i, at der siges *æ* for *jeg*. Sproget i tekst 4 må betegnes som temmelig rigsdansknært i sammenligning med de andre tekster. Der er tale om et sprog, der virker, som om det ikke har fundet sin endelige form. Det bør retfærdigvis her nævnes, at indtaleren, foruden dette sprog, kan betjene sig af et så godt som korrekt rigsdansk i samtale med en rigsdansktalende partner og desuden kan formulere sig utvungent på dialekt i samtale med en sønderjysktalende veninde. Men til en sønderjysktalende interviewer, som indtaleren ikke kender på forhånd, vælges der altså en mellemform. Det skønnes antagelig, at situationen ikke er så uformel, at dialekten kan bruges. Til gengæld takseres den ikke som så formel, at rigsdansk vil være det rigtige.

Som det fremgår af de gængvne tekster, findes der i Sønderjylland foruden rigsdansk og dialekt en række forskellige blandingsformer, strækkende sig fra noget meget dialektært til noget ret rigsdansknært. M.h.t. de former for blandingsprog, som vi møder i tekst 1-3, må man uvilkårligt stille sig selv det spørgsmål: Kan sådanne former for sprog anvendes som omgangssprog sønderjyder imellem? Svaret må blive: Nej, det forekommer helt usandsynligt. Jeg mener, at det kun vil forekomme i situationer, hvor en ikke-sønderjysktalende er involveret. M.h.t. sproget i tekst 4 forholder det sig anderledes. For selv om sproget hos indtaleren i tekst 4 må siges at være situationsbestemt, for vi ved jo, at indtaleren kan tale både dialekt og rigsdansk, kan man sagtens forestille sig, at der kan findes personer, der som eneste sprog har en sådan blandingsform, nemlig dem, der på et tidligt tidspunkt, hvor deres sprog endnu ikke har fundet sin endelige form, er blevet påvirket i rigsdansk retning i en sådan grad, at dialekten er blevet afløst af et blandingsprog, der i mange henseender ligger rigsdansken nær, men hvor den dialektale baggrund dog slår tydeligt igennem.

Man må snarest karakterisere denne form for blandingsprog som et trin på vejen hen imod rigsdansk. Hvorom alting er, disse former for blandingsprog hører med i billedet af den sproglige mangfoldighed i området.

Tysk

Tysk anvendes kun af det tyske mindretal. Hvordan det tyske sprog er beskaffet, når det bruges uden for den officielle sfære, ved vi meget lidt om. De oplysninger, der findes om det tyske hjemmesprog, er af gammel dato, fra omkring århundredskiftet. De stammer fra Nikolaj Andersens afhandling: *Det danske sprogs indflydelse på højtysk i Nordslesvig*.²⁸ Nikolaj Andersen bygger på iagttagelser af sproget hos personer, der er opvokset med tysk som hjemmesprog. M.h.t. udtalen forekommer der adskillige afvigelser. Således udtales tysk *ei*, *eu* hyppigt som *ej*, *øj*, ikke som på korrekt tysk som *aj*, *åj*. Lyden *z* (*ts*) udtales ofte som *s*. *Sch*-lyden udtales undertiden som *sj* foran vokaler (*schön* udtales *sjø'n*). Foran konsonanterne *m*, *n*, *l*, *r* udtales *sch*-lyden undertiden som *s*, (f.eks. udtales *Schnee* som *sne*.); står der *sch* i slutningen af et ord, kan der nu og da høres et *s* i stedet for et *sch*. Hvor man på tysk udtaler stemt *s*, høres ofte et ustemt *s*. Forbindelserne *pf*, *ps*, *psch* i begyndelsen af et ord udtales som *f* og *s*. Desuden omtaler Nikolaj Andersen en lang række afvigelser inden for bøjning, afledning og sætningskonstruktion.

Jeg må nøjes med at gengive nogle få eksempler. Som genitivkonstruktioner kunne høres: *mein Bruders Hut*, *meine Mutters Bruder*; i stedet for som på korrekt tysk at sige: *es friert mich*, sagde man: *ich friere*, man sagde: *das regnet* ikke: *es regnet*. Undertiden anvendte man forkert kasus efter en præposition, f.eks.: *er wohnt um der Ecke* (korrekt er: *um die Ecke*). Ofte høres *und* brugt i stedet for *zu*: *es gelang uns und kriegten ihm* (skulle være *ihn*) *abgesetzt* (det lykkedes os af få ham afsat). Nikolaj Andersen anser disse afvigelser for at være influeret af dansk; men Peter Jørgensen har i *Danske Folkemaal*, 1930 gjort opmærksom på, at ikke alle afvigelser kan tilskrives dansk påvirkning.^{28a} Også plattysk har spillet en rolle. I mange tilfælde vil det slet ikke være muligt at afgøre, om det er det ene eller det andet, der er tilfældet. Endelig, fremhæver Peter Jørgensen, er der slet ikke taget hensyn til det almindelige nordtyske omgangssprog.

Nogle af de nævnte afvigelser har også kunnet høres senere hen. En lærer ved en tysk skole fortæller på et bånd om sine oplevelser med tysk sprogfærdighed hos sine elever. Tidspunktet er 1930'erne. Det fortælles blandt andet, at eleverne havde vanskeligheder med udtalen af tysk *z*. Derfor trænede man eleverne ved at sige: *Sag mal zwo, zwa, zwischen*. Og børnene forsøgte sig, men det lød som *swo, swa, swisjen*. I det hele taget var det svært at få eleverne til

at formulere sig på tysk. Og gjorde de det, så var det, som læreren bemærker, ikke »streifenfrei«. Da man fejrede Pestalozzis fødselsdag, udbød en lille pige, idet hun pegede på et billede af Goethe: *Ist das der, was war so gut bei die Kinder?* Eller en dreng, der var på en rejse i Tyskland med skolen, gav følgende svar, da læreren spurgte ham om, hvorfor han ikke havde nattøj på: *Nein Herr Lehrer, ich schlaf(e) immer in blossem Schein.*

»Ja, sikken et tysk vi da snakkede« tilføjes der. Tilsvarende historier har andre også kunnet give til bedste, hvoraf man naturligvis ikke kan slutte, at mindretallets tyskfærdighed i almindelighed stod på dette stadium. Men at der har kunnet indsnige sig danismer og påvirkninger fra plattysk og fra nordtysk omgangssprog er jo helt naturligt.

Hvordan situationen er nu til dags ved vi ikke meget om, men de eksempler, som Karen Margrethe Pedersen gengiver,²⁹ viser, at i hvert fald nogle af de ovenfor nævnte afvigelser stadig kan høres hos børnehavebørn i tysk børnehave og hos elever i 6. klasse i den tyske skole. Hos Karen Margrethe Pedersen³⁰ omtales en udtaleafvigelse, som ikke er nævnt hos Nikolaj Andersen, nemlig udtalen i forbindelserne *sp-*, *st-* som *sp*, *st*, og ikke som på korrekt tysk som *schp*, *scht*. Denne udtale er almindelig i den form for tysk, der tales i grænseregionen i dag. Hvor meget man kan slutte om det tyske hjemmesprog ud fra eksempler hos skoleelever, der interviewes af en tysktalende lærer, genfortæller en historie på tysk eller instruerer en kammerat i, hvordan man bygger en flyver af legoklodser, tør jeg ikke udtale mig om. Måske er der bare tale om begyndervanskeligheder, for i de fleste tilfælde er hjemmesproget ikke tysk, men sønderjysk, hvilket i så fald betyder, at børnene først har stiftet bekendtskab med tysk i institutionerne. Her tilstræber man at lære eleverne at formulere sig på korrekt højtysk, og det skulle der være gode muligheder for, da mere end halvdelen af lærerne (59%) kommer fra Tyskland, 39% fra Danmark. De fleste af de sidstnævnte tilhører mindretallet og har fået deres uddannelse i tysk skole og gymnasium og fortsat uddannelsen ved Pädagogische Hochschule i Flensborg.³¹ Elevernes sproglige baggrund er for mere end halvdelen vedkommende sønderjysk dialekt, resten har haft tysk som hjemmesprog, et tysk, der næppe i alle tilfælde lever op til den standard, som skolen kræver.

Vil den sproglige mangfoldighed i Sønderjylland kunne opretholdes?

Efter at have givet en oversigt over hvilke former for sprog, der kan høres i Sønderjylland i dag, vil jeg gå over til at beskæftige mig med, hvordan mulighederne for at opretholde den sproglige mangfoldighed tegner sig.

For at skaffe sig indblik i mulighederne for dette må man undersøge, hvordan børn og unge opfatter situationen. Følgende spørgsmål vil være relevante. Holder børn og unge fast ved dialekten? Er de flersprogede? Har de foretaget et skift fra dialekt til rigssprog? Hvad er holdningen til de forskellige former for sprog?

Der er i 1980'erne lavet nogle undersøgelser, der kan give svar på disse spørgsmål. Det drejer sig om Karen Margrethe Pedersens bog: Mødet mellem sprogene i den dansk tyske grænseregion (1986) og min afhandling fra 1981: Findes der dialektbarrierer i Danmark?

Dialektens stilling

For at skaffe oplysninger om, hvordan skoleelever bedømmer deres eget sprog, lavede jeg i årene 1979-81 en spørgeskemaundersøgelse blandt 537 skoleelever fra hele landet. Heri indgik ialt 177 elever fra Sønderjylland. Alle de sønderjyske dialektområder var repræsenteret. Hovedspørgsmålet lød: Hvordan vil du betegne dit eget sprog? Der var fire svarmuligheder: I dialekt, II rigsdansk, III både dialekt og rigsdansk, IV en blanding af rigsdansk og dialekt. Svarresultatet kom til at se således ud:

I dialekt:	29%
II rigsdansk:	12%
III rigsdansk og dialekt:	40%
IV blanding af rigsdansk og dialekt:	19%

Det vil altså sige, at ialt 69% kan tale dialekt, når vi regner gruppe I og III sammen. Dette resultat viser, at dialekten langt fra er ved at forsvinde hos eleverne. Det viste sig for øvrigt, at de sønderjyske elever ligger højere m.h.t. brug af dialekt end alle øvrige landsdele. Nu skal resultatet tages med et vist forbehold, for der er den usikkerhed til stede, at vi ikke helt nøje ved, hvad eleverne forstår ved dialekt. Men betegner man sit sprog som dialekt, kan man i hvert fald gå ud fra, at det afviger fra rigsdansk. At der sikkert i de fleste tilfælde er tale om ægte dialekt, kan man have en begrundet mening om, når man har lyttet til Karen Margrethe Pedersens båndoptagelser med skolebørn i Tinglev. De allerfleste af eleverne demonstrerer, at de kan tale uforfalsket dialekt. Som omtalt afviger elevernes dialekt ikke meget fra tidligere generationers. Når dialekten synes at stå så stærkt hos eleverne, skyldes det naturligvis, at forældre og søskende, deres venner – deres nærmiljø i det hele taget – har sønderjysk som omgangssprog. Hvis vi ser på besvarelserne vedrørende forældrenes sprog, fremgår det, at 79% af forældrene er sønderjysktalende. Der er tale om høje procenter af dialekttalende hos både forældre og børn,

men det er dog trods alt værd at bemærke, at procenten af dialekttalende børn er lavere end procenten for forældrene. Forskellen er kun 10%, hvad der kun er lidt, set i sammenligning med andre danske dialektområder. I Vestjylland er der et fald på 20% fra forældregenerationen til børnene, på Bornholm på næsten 30%. Tendensen er alle steder klar nok, men afviklingshastigheden er forskellig. Når Sønderjylland adskiller sig fra de andre dialektområder, skyldes det, at dialekten her på grund af de historiske forhold har haft – og stadig har – en højere prestige end andre steder i landet. Når dialekten alligevel står mindre stærkt i de yngste generationer, hænger det næppe sammen med en egentlig nedvurdering af dialekten, men snarere med den almindelige udvikling i samfundslivet. Flere og flere forældre, både i by og på land, er nu til dags udearbejdende, og heraf følger, at flere og flere børn tilbringer en stor del af deres opvækst i institutioner (vuggestuer, børnehaver, skoler), hvor sproget for det meste er rigsdansk. De yngste generationer, hvis sprog endnu ikke er endegyldigt fastlagt, tilegner sig hurtigt institutionens sprog, og i samme retning påvirkes de af TV og radio.³² Skal børnene bevare deres sønderjyske dialekt, kræver det, at de fra forældrenes side stimuleres i at tale dialekt. Karen Margrethe Pedersen stiller spørgsmålet:³³ »Men hvad nu hvis der ikke er tid og kræfter eller lyst til snak i hjemmet, og børnene og forældrene i det hele taget ikke er så meget sammen til daglig? Hvad nu hvis børnene prioriterer børnehavens, skolens og TV's sprog højere end hjemmets dialekt og måske ligefrem påvirker forældrene sprogligt? Spørgsmålene får lov at stå ubesvarede, men med tosprogede børn har vi ingen garantier for at dialekten bliver videreført. Måske vælger de ikke at tale dialekt med deres børn, når de bliver forældre«.

Rigsdansk, blandingssprog, tosprogede (rigsdansk+dialekt)

Rigsdansk tales af 52% (gruppe I+III) af de udspurgte elever, mens 19% angiver blandingssprog. Hvordan dette blandingssprog er beskaffet ved vi intet præcist om, sandsynligvis er der i nogle tilfælde tale om et meget rigsdansknært sprog, i andre tilfælde om et meget dialektært, men det føles i hvert fald af brugerne som forskelligt fra, hvad de forstår ved rigsdansk.

Tosprogede er 40% af eleverne, de taler altså både dialekt og rigsdansk. Til dem rettedes spørgsmålet: Hvad afgør, hvilket sprog du vælger at tale? Er det den person, du taler med, det sted hvor samtalen foregår, eller er det emnet, der tales om? Langt de fleste mente, at det først og fremmest var afhængigt af personen, men også stedet spillede en stor rolle, færre mente at emnet havde nogen særlig indflydelse på sproget. Man taler altså rigsdansk til læreren i skolen, eller mere generelt kan man sige, at rigsdansk anvendes, når man finder sig uden for sit nærmiljø. Spørgsmålet blev som nævnt kun stillet til de

tosprogede, men alle grupper har faktisk besvaret spørgsmålet. Dette kunne tyde på, at både de dialekttalende og de blandingssprogstalende nok er »mere tosprogede« end svarene på hovedspørgsmålet lader ane. Men naturligvis kan man – tosproget eller ej – have en mening om, hvornår rigsdansk og hvornår dialekt skønnes mest passende.

Hvordan er vurderingen af og holdningen til dialekt og rigsdansk?

Dialekt

Hvordan vurderer eleverne deres dialekt? Mener de, at det at beherske en dialekt er noget værdifuldt, som de nødigt vil opgive? Svarene i min spørgeskemaundersøgelse viser, at de sønderjyske skoleelever er dem, der nødigt vil aflægge deres dialekt til fordel for rigsdansken. De anfører en række argumenter for denne indstilling. De er stolte af deres dialekt, den giver dem en følelse af tilknytning til egnen og lokalmiljøet. De oplever et gruppefællesskab via dialekten. Nogle fremhæver, at det er vigtigt at dialekten bevares, for den er en vigtig faktor i den enkeltes personlige identitet. Aflæggelse af dialekten kan medføre fremmedgørelse i forhold til familie og venner, det kan gøre den enkelte usikker og hæmme ham i at formulere sig frit. Holdningen til dialekten er, som det fremgår, ret følelsesladet.

Rigsdansk

Hvordan er holdningen til rigsdansk? Ja, de fleste af eleverne anser det primært for vigtigt at beherske rigsdansk, fordi det giver sikkerhed i den personlige fremtræden. Adskillige fremhæver i denne forbindelse, at de har oplevet drillerier på grund af deres dialekt, de har følt sig underlegne og dumme og nervøse for ikke at blive accepteret i et nyt miljø. Der knyttes desuden en række mere specielle kommentarer til rigsdanskebeherskelsen. Det fremhæves, at det er en fordel at kunne tilpasse sit sprog efter situationen. Man kan med rigsdansk blive forstået overalt i landet. Rigsdansk anses for en fordel ved skolestart, skoleskift, eksamen og jobsøgning. Holdningen til rigsdansk er, må man sige, saglig. Her er der ingen følelser involveret.

Hvis de holdninger, der er kommet til udtryk hos eleverne, stadig findes hos den unge generation, og hvis dialekten stimuleres i hjemmiljøet, og hvis den centraliseringstendens, der medførte kommunesammenlægninger, nedlæggelse af de små skoler på landet og oprettelsen af centralskoler samt nedlæggelse af lokale uddannelsesinstitutioner ikke fortsættes, er der vel grund til at mene, at de sønderjyske dialekters forsvinden ikke ligger lige om hjørnet. Men de er truet.

De sproglige forhold hos det tyske mindretal

I 1975 udkom der en bog med titlen: Beiträge zur Frage der ethnischen Identifikation des Bundes Deutscher Nordschleswiger (red. Kai Detlev Sievers). Heri behandler Dirk Willkommen³⁴ sprogforholdene hos mindretallet.

Hos det tyske mindretal spiller højtysk naturligvis en stor rolle. Det benyttes som undervisningssprog i de tyske skoler. Det anvendes i kirken, i administrationen af mindretallets organisationer og i forbindelse med kulturelle aktiviteter i det hele taget, altsammen områder, der hører til i det officielle plan. Men gælder det sproget i hjem- og nærmiljø, taler også mindretallet for størstepartens vedkommende sønderjysk. Et rundspørge blandt 315 medlemmer af BDN viste, at 63% talte sønderjysk, 33% højtysk og 2% rigsdansk. De, der har angivet højtysk som hjemmesprog er oftest byboer med højere uddannelse, købmænd, ansatte inden for de liberale erhverv, men for de fleste af dem gælder det, at de også kan tale sønderjysk.

Sønderjysk tales fortrinsvis af landboerne, dvs. landmænd, håndværkere, arbejdere. Og – oplyses det – de fleste af dem behersker i almindelighed højtysk. Hvad angår mindretallets fastholden ved dialekten, må den tages som udtryk for, at man føler sig knyttet til den region, hvor man er født og opvokset. I kommunikation med sønderjyder, der tilhører flertallet, er dialekten uundværlig, så meget mere som rigsdansk kun beherskes af ganske få inden for mindretallet.

Dirk Willkommen har beskæftiget sig med aldersfordelingen hos dem, der taler højtysk. Det viser sig, at i den yngre aldersgruppe (20-32 år) ligger andelen af højtysktalende højere end for de ældre. Det tages som udtryk for, at de yngre er på vej væk fra dialekten. Man vælger et »højsprog« frem for en dialekt. Og Dirk Willkommen giver hertil den kommentar: Hvis dette fravalg af dialekt er mere generelt, kan denne afgørelse også undertiden blive til gunst for rigsdansk i tilfælde af, at tilhørsforholdet til BDN ophører. Men – fortsættes der: »Über eine sprachliche Assimilation der Mitglieder des BDN kann aufgrund des Materials keine sichere Aussage gemacht werden, möglicherweise besteht aber eine Tendenz zur Entscheidung für eine der beiden Hochsprachen als »eigene« Sprache. Eine sprachliche Assimilation (d.h. Übernahme des Rigsdansk als Sprache für alle Bereiche des Lebens) würde eine ethnische Assimilation in erheblichem Masse fördern«.

Hvis vi sammenligner Dirk Wilkommens oplysninger m.h.t. rigsdanskbeherskelse med resultaterne, der fremkom i forbindelse med min undersøgelse af rigdansktilegnelse hos elever i tysk skole i midten af firserne, viser det sig, at eleverne i den tyske skole gennemsnitligt talte et ligeså korrekt rigsdansk som eleverne i den danske skole. Spørgsmålet er så, i hvilket omfang eleverne får

brug for deres rigsdansk, når de har forladt skolen. Det vil naturligvis afhænge af, hvor mange kontakter de får til rigsdansktalende kredse. Hvad den sønderjyske dialekt angår, fremgår det af Karen Margrethe Pedersens materiale, at den fortsat bruges af eleverne både hjemme og blandt kammerater i skolen samt i kommunikationen med unge fra flertallet.

Regional identitet og sprog

Det er en almindelig accepteret opfattelse, at der er sammenhæng mellem sprog og identitet. Gennem sproget placerer man sig i forhold til omverdenen, udsender signaler om, hvilke grupper man henregner sig til. »Sprogbrugen er en uophørlig række af identitetshandlinger«, skriver Inge Lise Pedersen i sin afhandling: *Regionalisme og identitet*. Om jysk og dansk i tusind år.³⁵ Der gøres opmærksom på, at der i de gamle dialektsamfund ikke var nogen tvivl om, at nærmiljøet var vigtigt for identitetsoplevelsen. Til forskel herfra relaterer man sig i dag til større geografiske områder. Hvis man på denne baggrund skal vurdere det regionale sprogs fremtidsmuligheder, må man se på, om »det regionale tilhørsforhold er identitetskabende. Hvis der er mange danskere der mener, at det regionale er en vigtig bestanddel af deres identitet vil det have konsekvenser for dansk talesprog.«

Hvis man herudfra vil give sig af med at sige noget om fremtidsmulighederne for sproget i Sønderjylland, må man se på, om der i regionen findes faktorer, som giver betingelser for, at en regional identitet kan opbygges/bevares. Inge Lise Pedersen omtaler³⁶ tre faktorer, der er afgørende for regional identitet. (Formålet var her at finde et grundlag for en jysk identitet i almindelighed.)

1. landsdelen skal have et samlende midtpunkt, en hovedstad.
2. der skal foreligge en rimelig grad af urbanisering, der kan danne grundlag for en bykultur.
3. der skal findes uddannelsesinstitutioner, et universitet, der kan producere højtuddannede jyder med en jysk identitet, en regional elite.

Disse betingelser anses for at være opfyldt nu om dage, når det gælder Jylland som helhed. Århus er hovedstaden, urbaniseringen skrider frem, der findes universitet i Århus, Ålborg og Esbjerg (det sidste producerer dog endnu ikke kandidater). Der skulle på denne baggrund være gode muligheder for udvikling af regional identitet og hermed et jysk regionalsprog.

Men hvordan forholder det sig nu for sønderjydernes vedkommende? Identi-

ficerer de sig regionalt mere med Jylland i almindelighed end med Sønderjylland i særdeleshed, og – hvis det sidste er tilfældet – har det så indflydelse på sprogudviklingen i regionen?

Det er min opfattelse, at sønderjyder identificerer sig mere med Sønderjylland end med Jylland som helhed. Det kan der være flere årsager til. I hvert fald har landsdelens historie, der jo er forskellig fra de øvrige danske landsdele, haft betydning. Den fælles kamp for at blive genforenet med Danmark har skabt en stærk regional bevidsthed. Og selv om Genforeningen og det, der gik umiddelbart forud, ligger langt tilbage, er det stadig noget, der har en plads i den sønderjyske bevidsthed. Det kan man bl.a. slutte af, at foreninger som Grænseforeningen og Sprogforeningen stadig er aktive. Desuden er vel også den kendsgerning, at der i området findes et tysk mindretal, medvirkende til, at man ikke glemmer, at man lever i en grænseregion, og hvad det indebærer.

Hvis vi herefter skal se på de tidligere nævnte betingelser for en regional identitet, må der meldes hus forbi m.h.t. en regional hovedstad, men m.h.t. urbanisering ligger Sønderjylland på linje med Nørrejylland. Noget universitet findes ikke i landsdelen, men det er min opfattelse, at seminarierne i Tønder og Haderslev hidtil har spillet en stor rolle, idet mange sønderjyske lærere er blevet uddannet der og valgte at lade sig ansætte i landsdelen. Desuden findes der en institution som Institut for grænseregionsforskning, som bl.a. gennem sin publikation: »Pluk fra forskningen i Sønderjylland« er med til at understøtte den regionale bevidsthed. Publikationer som Sønderjysk Månedsskrift og Sønderjyske Årbøger bør også nævnes i denne forbindelse. Der findes i området også betydelige museer i Sønderborg, Haderslev, Tønder og Åbenrå, regionen har sit eget symfoniorkester, og Radio Syd bringer meget stof fra landsdelen. Jeg kan ikke lade være med at nævne Sønderjysk Allgemeine, en forening, hvis medlemmer består af alle sønderjyske folketingsmedlemmer samt ansatte og journalister på Christiansborg. Noget tilsvarende findes mig bekendt ikke for andre landsdele. Kort sagt, der er rigeligt med betingelser for eksistensen af en regional identitetsfølelse og dermed gode muligheder for udvikling af et sønderjyskpræget regionalsprog som afløser af rigsdansken. Om udviklingen vil gå i den retning i fremtiden, kan vi ikke vide.

Men det, vi for øjeblikket kan konstatere angående sprogsituationen i landsdelen, er, at dialekten ikke er på fremmarch, den er udelukkende henvist til hjemmet og nærmiljøet, og selv her er den truet. På det officielle plan høres den sjældent. Og ser vi på det sprog, som jeg har omtalt som sønderjysk rigsdansk, ja, så må man om det sige, at lokaltrækkene er få. Der er i hvert fald intet, der i øjeblikket tyder på, at en intern lokalpræget udvikling er i gang. Der er sket det, at Sønderjylland i løbet af de 75 år, der er gået siden Genfor-

eningen, er blevet så integreret i den almindelige danske udvikling m.h.t. sprogbrug, at man højest kan karakterisere sprogsituationen i Sønderjylland, når det gælder tilbagegang for dialekten, som forsinket i forhold til de øvrige landsdele, lige med undtagelse af Bornholm. M.h.t. rigsdansk ligger området på linje med Jylland og andre dialektområder, og det til trods for at der efter min opfattelse i Sønderjylland eksisterer – og længe har eksisteret – en endog stærk regional identitetsfølelse.

NOTER

1. G. Johannsen, 1890, s. 20.
2. H. P. Hanssen, 1890, s. 293.
3. Jeppesen, 1938, s. 21.
4. Anker Jensen, 1900, s. 84-85.
5. Jeppesen, 1938, s. 9.
6. Werlauff: Det danske Sprog i Hertugdømmet Slesvig, 1819.
7. C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland, 1857-58.
8. E. Hagerup: Det danske Sprog i Angel, 1854, 2. udg. 1867.
9. J. Kok: Det danske Folkesprog i Sønderjylland, 1863.
10. Nyberg, 1988.
11. Karen Marie Olsen, 1949, s. 34.
12. Bjerrum, 1944, s. 461-462.
13. Bjerrum, 1946, s. 212.
14. Gunhild Nielsen, 1990, s. 65.
15. Becker-Christensen, 1984, s. 226.
16. Ravn, 1963, s. 2.
17. Novrup, 1943, s. 33.
18. Ravn, 1963, s. 3.
19. Ravn, 1963, s. 10.
20. Jeppesen, 1938, s. 40.
21. Jørgensen, 1971, s. 151-156.
22. Jeppesen, 1938, s. 67-70.
23. Bjerrum, 1964, s. 194.
24. Aage Fjalland, 1929, s. 42.
25. Nyberg, 1991, s. 166 og 167.
26. Nyberg 1991, s. 167.
27. Jul Nielsen og Nyberg, 1989.
28. Nikolaj Andersen, 1899, s. 129-183.
- 28a. Jørgensen, 1930, s. 56-58.
29. Karen Margrethe Pedersen, 1986, s. 70-73, 82-83, 124-127.
30. Karen Margrethe Pedersen, 1986, s. 73.
31. Nissen og Pedersen, 1987, s. 12-14.
32. Karen Margrethe Pedersen, 1986, s. 184.
33. Karen Margrethe Pedersen, 1986, s. 185.
34. Dirk Wilkommen, 1975, s. 133-153.
35. Inge Lise Pedersen, 1993, s. 249.
36. Inge Lise Pedersen, 1993, s. 264.

LISTE OVER BENYTTET LITTERATUR

- Andersen, Nikolaj: Det danske sprogs indflydelse på højtysk i Nordslesvig, i: *Dania* 6. 1899, s. 129-183.
- Becker-Christensen, Henrik: Dansk mindretalspolitik i Nordslesvig, 1984.
- Bjerrum, Anders: Folkemaal og Rigssprog, i: *Den danske Bonde* (red. N. P. Ejerslev) 1946, s. 189-214.
- Bjerrum, Anders: Om de danske Dialekter i Sønderjylland, i: *Sønderjyske Årbøger* 1953, s. 101-124.
- Fjalland, Aage: Vore folkemål i likvidation, i: *Danske Folkemaal* 1929.
- Hanssen-Nørremølle, H. P.: Tysk Gudstjeneste i Nordslesvig, i: *Sønderjyske Årbøger* 1890, s. 274-293.
- Jensen, Anker: Folkemål og Rigsmål i Sønderjylland, i: *Dania* 7, s. 64-95.
- Jensen, Ella: De lange Vokaler i Alsisk, i: *Danske Folkemaal*, 1979, s. 41-54.
- Jensen, Ella og Magda Nyberg: *Emmerlevdialekten*, 1977.
- Jeppesen, Peter: *En sønderjysk Dialekts Udvikling. I de sidste generationer (Løgumklosterdialekten)* 1938.
- Johannsen, Gustav: Nordslesvig i 1889, i: *Sønderjyske Årbøger* 1890, s. 1-20.
- Jørgensen, Peter: Nogle bemærkninger om undersøgelsen af det højtyske sprog i Slesvig, i: *Danske Folkemaal* 1930-31, s. 56-60.
- Jørgensen, Peter: *En sønderjysk hilsen*, i: *Dansk Dialektologi og Sproghistorie* 1971, s. 151-156.
- Kristensen, Marius: *Sproget gennem Tiderne*, i: *Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk*, 1930, I., s. 51-101.
- Kristensen, Marius: *De sønderjyske købstadsmål*, i: *Festskrift til H. P. Hanssen på hans 70-Aarsdag den 21. Februar 1932*, s. 342-345.
- Nielsen, Bent Jul og Magda Nyberg: *Talesprogsvariationen i Odder kommune. I. Lokalsprog i sociolingvistisk belysning*, i: *Danske Folkemål* 1992, s. 45-202.
- II. *Yngre og ældre rigsmålsformer i sociolingvistisk belysning*, i: *Danske Folkemål* 1993, s. 249-348.
- Nielsen, Gunhild: *Et særtræk i Tønders gamle købstadsmål*, i: *Danske Folkemål* 1990, s. 62-70.
- Nissen, Hans Jürgen og Karen Margrethe Pedersen: *German primary and lower secondary minority education in Sønderjylland/Nordschleswig, Denmark*, 1987.
- Novrup, Hans: *Folkeskolen i de sønderjyske Landsdele*, i: *Kulturelle forhold i Sønderjylland 1920-1942* (red. Jacob Petersen) 1942, s. 1-48.
- Nyberg, Magda: *Undersøgelser ved den dansk-tyske grænse efter 1945*. i: *Danske Folkemål* 1978, s. 82-91.
- Nyberg, Magda: *Dialekt og rigsmål i skolen*, i: *Danske Folkemål* 1979, s. 1-40.
- Nyberg, Magda: *Findes der dialektbarrierer i Danmark (II)*, i: *Danske Folkemål*, s. 69-130.
- Nyberg, Magda: *Tyske låncord i sønderjysk*. i: *Dialektstudier* 5. 1988.
- Nyberg, Magda: *Unge sønderjydere rigsmålstilegnelse*, i: *Danske Folkemål* 1991, s. 159-168.
- Pedersen, Karen Margrethe: *Dialekt, regionsprog, rigssprog, en analyse af børns skolesprog*, 1977.
- Pedersen, Karen Margrethe: *Mojn – en hilsen i Sønderjylland i 75 år*, i: *Grænsen i 75 år 1920-1995*, Institut for Grænseregionsforskning 1995, s. 244-267 (fremkommet efter affattelse af nærværende artikel).
- Pedersen, Karen Margrethe: *Mødet mellem sprogene i den dansk-tyske grænseregion*, 1986.
- Pedersen, Inge Lise: *Regionalisme og identitet. Om jysk og dansk i tusind år*, i: *Jyske Studier* 1993, s. 249-272.
- Ravn, L. S.: *Tyskuddannede lærere ved danske kommunale skoler i Sønderjylland, 1920-63*, 1963.
- Wilkommen, Dirk: *Zur Stellung der Kommunikation bei den Mitgliedern des Bundes Deutscher Nordschleswiger*, i: *Beiträge zur Frage der ethnischen Identifikation des Bundes Deutscher Nordschleswiger* (red. Kai Dilev Sievers) 1975, s. 133-153.

Den borgerlige personregistrering i Sønderjylland

af *Hans H. Worsøe*

Ved Genforeningen i 1920 var det tanken, at »de sønderjyske Landsdele« på alle måder skulle ligestilles med resten af Danmark. Så langt er vi dog ikke nået. 75 år efter er der endnu forskelle i registreringen af fødsler, navngivelser og dødsfald nord og syd for Kongeåen. Landsarkivar Hans H. Worsøe, Aabenraa, belyser her, hvordan store dele af den borgerlige personregistrering fra preussisk tid blev bibeholdt i Sønderjylland efter 1920. I dag nærmer vi os måske det tidspunkt, hvor denne særlige ordning i Sønderjylland kan være forbillende for en modernisering af personregistreringen i hele det nuværende Danmark.

Endnu i 75-året for Genforeningen findes der i Sønderjylland en række levn af den særlige lovgivning, der tidligere var gældende her, og som oftest var af tysk oprindelse. Noget af det, der mærkes mest af den enkelte borger, er forskellen på registreringen af fødsler, navngivelser og dødsfald. I Sønderjylland sker det hos personregisterføreren på rådhuset, i det øvrige Danmark hos sognepræsten eller på kordegnekantoret. Denne forskel bevirker, at man som født i Sønderjylland skal fremvise en fødselsattest f.eks. ved udstedelse af kørekort, mens man i det øvrige Danmark skal komme med en dåbsattest. Dette giver ofte anledning til undren og undertiden til misforståelser, da ikke alle myndigheder i det øvrige Danmark husker på denne forskel i påkommende tilfælde.

Spørgsmålet om, hvorfor denne forskel eksisterer, er med jævne mellemrum dukket op i pressen. I 1993 havde Jydske-Vestkysten således en stort opsat artikel med titlen »Bismarck spærrer for Kim – Forældre i Vojens overvejer at klage til Justitsministeriet«. Pointen i historien var, at i navngivningssager i Sønderjylland har Justitsministeriet det sidste ord, fordi den borgerlige personregistrering sorterer under dette ministerium, medens det i det øvrige land er Kirkeministeriet, der tager stilling til godkendelse af fornavne, og medens Kirkeministeriet har godkendt Kim som pigenavn, sagde Justitsministeriet altså nej. Da den borgerlige registrering oprindeligt blev indført under det preussiske styre, var det klart, at det var Bismarcks skyld, at den lille pige ikke måtte hedde Kim.

I Folketinget rejste den socialdemokratiske politiker Svend Taanquist nogenlunde samtidig følgende spørgsmål over for justitsminister Hans Engell: »Skal den sønderjyske brug af både fødsels- og dåbsattest opretholdes, når der nu er gået mere end 70 år siden Genforeningen?« Da Erik Jacobsen fra Tinglev i 1994

blev indvalgt i Folketinget for partiet Venstre, gjorde han det til sit bannermærke at få de sønderjyske særregler afskaffet. Partiet Venstre udsendte 25. okt. 1994 en pressemeddelelse, og her hed det under overskriften: »Fuld harmonisering mellem Sønderjylland og Danmark«: »På trods af, at det er godt 70 år siden, Sønderjylland blev genforenet med Danmark, eksisterer der stadigvæk særlove for den sønderjyske landsdel. Det kan unægtelig forekomme upraktisk. Jeg har derfor bedt regeringen tage initiativ til at nedsætte et udvalg, der skal udarbejde en betænkning om ophævelsen af særregler for Sønderjylland, således at der sker en fuldstændig regelharmonisering mellem landsdelene, lovgivningsmæssigt, og hvad angår administrative anordninger og evt. retssædvaner. Et konkret eksempel på Sønderjyllands særlovgivning er personregistreringen ...«

Dette udspil fra Erik Jacobsen gav anledning til megen debat i medierne, og statsministeren lovede at drøfte sagen med justitsministeren. I regeringen forberedtes samtidig et udspil om moderne informationsteknologi på grundlag af rapporten fra det såkaldte Dybkjær-udvalg. Udvalget stillede i udsigt, at informationsteknologien ville gøre det muligt at afskaffe de fleste af de hidtidige attester og det bureaukrati, der fulgte med. Og selvom der på forhånd er ytret megen skepsis overfor det »Borgerkort«, som udvalget foreslog, synes der omsider at være skabt en teknisk og – måske – politisk situation, hvor den bestående forskel i registreringen af fødsler, navngivelser og dødsfald vil kunne afskaffes. Det vil derfor være et naturligt tidspunkt nu at se tilbage på den borgerlige personregistrerings historie og give en fremstilling af dens udvikling med særlig henblik på forholdene i Sønderjylland.

Den internationale baggrund

Baggrunden for indførelse af en borgerlig registrering af fødsler, vielser og dødsfald skal søges i magtkampen mellem kirke og stat med hensyn til retten til at stifte retsgyldige ægteskaber. Efter reformationen blev problemet om, hvilke myndigheder, der havde denne ret, for alvor aktuelt i de stater, hvor der fandtes flere konkurrerende kirkesamfund. Allerede i 1580 skabtes der i provinserne Holland og Vestfriesland mulighed for borgerligt ægteskab som et alternativ, og i 1658 blev borgerlig vielse obligatorisk i England. Den fulde konsekvens blev imidlertid først taget i Frankrig efter revolutionen. I den franske forfatning fra 1791 blev ægteskabet erklæret for en »contrat social«. Dette blev fulgt op med »Loi qui détermine le mode de constater l'état civil des citoyens«, d.v.s. loven som fastlægger reglerne for dokumentationen af borgerens civilstandsforhold, dateret 20. sept. 1792. Med denne lov indførtes tvungen borgerlig vielse og statslig registrering af fødsler og dødsfald. De særlige regi-

stre skulle føres på borgmesterkontorerne (»le mairie«) enten af borgmesteren eller af en af ham bemyndiget person. Med den franske indlemmelse af områderne på den venstre Rhin-bred indførtes sådanne registre også i disse områder, hvor de betegnedes »Mairieregister« eller »Zivilstandsregister«, jvf. loven af 28. Pluviôse år VIII (dvs. 17. febr. 1800). Ordningen strakte sig herudover bl.a. til byerne Bremen og Hamborg og forblev mange steder i kraft efter det franske kejserriges sammenbrud.

Forholdene i Preussen og Det tyske Rige

I 1794 indførtes i Preussen den såkaldte Preussische Landrecht, hvis indhold var tydeligt påvirket af Naturretten. Landretten indeholdt en fælles ægteskabslovgivning for alle konfessioner uden dog at drage de fulde konsekvenser. Således forblev en kirkevielse, hvor en sådan blev foretaget, den retsstiftende, og den borgerlige vielse var kun at betragte som et alternativ. Der indførtes derfor heller ikke generel borgerlig civilstandsregistrering.

I 1848 førte kravet om en adskillelse af stat og kirke til en principvedtagelse af, at borgerlig vielse skal gå forud for kirkelig, og et løfte om indførelse af borgerligt ægteskab og civilstandsregistre indgår i det preussiske forfatningsdokument af 31. jan. 1850. Det kom imidlertid ikke foreløbig længere end til denne teoretiske beslutning, og et forslag om borgerlig vielse blev forkastet af den preussiske landdags førstekammer Herrenhaus i 1860.

Efter udstedelse af det pavelige ufejlbarlighedsdogme i 1870 tilspidsedes modsætningsforholdet mellem de katolske centrumspolitikere og den preussiske regering, men også på rigstysk basis ønskede man forholdet mellem stat og kirke afklaret. Ved rigsdagssamlingen 1872 blev der stillet dagsordensforslag med opfordring til rigskansleren om at arbejde på at få gennemført obligatorisk borgerlig vielse og en nyordning af civilstandsregistreringen. Vanskeligheder med bl.a. at tage hensyn til de mange forskellige eksisterende ordninger i enkeltstaterne forsinkede imidlertid afslutningen af sagen, og den 10. dec. 1873 fremsatte den preussiske kultusminister et lovforslag for Preussens vedkommende, som indebar tvungen borgerlig vielse og indførelse af borgerlig registrering af fødsler og dødsfald. Forslaget blev vedtaget, og »Gesetz über die Beurkundung des Personenstandes und die Form der Eheschliessung« af 9. marts 1874 kunne derefter træde i kraft indenfor det preussiske landområde med virkning fra 1. oktober 1874.

I den følgende tid blev spørgsmålet igen drøftet i den tyske rigsdag, hvor man ud fra ønsket om en ensartethed i lovgivningen i de forskellige lande kom til enighed om at lade bestemmelserne gælde i samtlige lande uanset hvilke

regler, der hidtil havde været gældende. »Gesetz über die Beurkundung des Personenstandes und die Eheschliessung für das deutsche Reich«, som er dateret 6. febr. 1875, kom til at ligge meget tæt op ad den preussiske lov, men tidspunktet for dens ikrafttræden blev overladt til de enkelte lande, dog skulle det ske senest pr. 1. januar 1876. I Preussen valgte man at lade lovens 3. afsnit, der indeholder reglerne om ægteskabs indgåelse, træde i kraft 1. marts 1875, den øvrige del 1. jan. 1876. For førelsen af civilstandsregistre betød rigsloven ikke større ændringer, men regeringen i Slesvig benyttede lejligheden til i november 1875 at udsende fortryk af de nye, let reviderede skemaer, og 16. dec. 1875 udsendtes et cirkulære med gennemgang af de vigtigste bestemmelser og en almindelig understregning af, at det var vigtigt, at reglerne blev overholdt.

Etableringen af civilstandsregistre i Sønderjylland

I løbet af månederne august og september 1874 udsendte overpræsident von Scheel-Plessen for hver kreds et cirkulære, der fastlagde de enkelte distrikter (Standesamtbezirke) og udpegede de ansvarlige embedsmænd (Standesbeamte) og deres stedfortrædere. Som personregisterførere udpegedes i overvejende grad kommuneforstanderne, men først med rigsloven fra 1875 blev disse selvskrevne. Ved udsendelsen af cirkulæret for Haderslev amt 21. aug. 1874 var det endnu ikke lykkedes at finde egnede personer i Fjelstrup, Stepping, Vojens, Sommersted og Nustrup. De blev så separat udnævnt en måned senere, således at alle kunne påbegynde deres virksomhed pr. 1. okt. 1874, således som loven krævede det.

Medens de tyske betegnelser var fastsat i loven, var man i tvivl om, hvilke danske betegnelser, der skulle anvendes for de nye funktioner og den nye embedsmand i de dosprogede vejledninger, de enkelte landråder lod offentliggøre i det lokale Kreisblatt. I Tønder og Aabenraa amter anvendte man udtrykkene bestillingsmandskredse/amter og bestillingsmænd, medens deres domicil blev betegnet bestillingsmandssædet. I Haderslev hed det civilstandamtsdistrikter og civilstandseembedsmænd, i Sønderborg standesamt-distrikt og standesembedsmænd, men også her gik man efterhånden også over til at benytte civilstandseembedsmænd. Da embeds sproget var tysk, og de fortrykte skemaer samt senere forordninger kun kom på tysk, synes der ikke at foreligge nogen fælles dansk betegnelse før langt senere. Til illustration af vanskelighederne ved at udtrykke sig på dansk skal paragraf 2 af Tønderlandrådets bekendtgørelse af 15. sept. 1874 citeres. Den lyder:

»Hvad angaaer Localiteterne for Bestillingsmandsamterne, saa er det selvforstaaelig, at ikke overalt kan forlanges at have Lokaler, som udelukkede afbenyttes til at optage Bestillingsacterne. Dog maa overalt forlanges, at den hertil afbenyttede Localitet svarer til Actens Værdighed, at Lokalet altsaa

navnlig er et saadant, fra hvilket uvedkommede Personer til enhver Tid kunne bortfjernes.

Amtslokalet er i stedbrugelig Maade (ved et Skilt) at kjendeliggjøre. Med Hensyn til et desangaaende Tilbud fra A. Liebman's Graveer- og Præg-Anstalt i Berlin, som er beredt til at anfærdige Skilte med Ørn for en billig Priis, vil en Bekjendtgjørelse udkomme i Amtsbladet.

Ved inddelingen i distrikter fulgtes hovedsagelig sognegrænserne, og der blev kun undtagelsesvis taget hensyn til opdelingen i de mange små preussiske kommuner. Antallet af distrikter i de enkelte kredse var følgende: Haderslev 25, Aabenraa, Sønderborg og Tønder (nord for den nuværende grænse) hver 18, hvortil kom Bov fra Flensborg amt, således at den del af Sønderjylland, der i 1920 kom til Danmark, omfattede ialt 80 distrikter.

Lovens indhold

Selve loven er inddelt i 8 afsnit, hvoraf det første indeholder de almindelige bestemmelser om distriktsinddeling, udnævnelse af personregisterførere og stedfortrædere, tilsynsmyndighed (for byerne: regeringen, for landdistrikterne: landråden) samt de overordnede regler for førelsen af fødsels-, vielses- og dødsregistrene i to eksemplarer. Af disse indleveres genparten (Nebenregister) ved hvert års slutning til kontrolmyndigheden, der efter godkendelse sender det til opbevaring ved den stedlige underret (fra 1889: amtsretten). Endelig fastslås det i første afsnit, at registrenes oplysninger har beviskraft i retssager.

Andet afsnit handler om fødsler, hvori det bestemmes, at alle fødsler skal anmeldes indenfor en uge. Anmeldelsespligtige er, i rækkefølge: ægtemanden, jordmoderen, en evt. tilstedeværende læge, andre tilstedeværende eller moderen, så snart hun er i stand til det. Anmeldelsen er mundtlig, men i 1875

Titelfelt fra landsarkivets hovedeksemplar af det første fødselsregister fra Abild. Hovedregistrene afleveres til landsarkivet 100 år efter at de er udskrevne. Derfor skal landsarkivet udstede alle fødselsattester fra tiden op til 1895.

indskærpes det, at personregisterføreren har pligt til at forvise sig om, at oplysningerne er rigtige. Hvis barnets fornavn ikke er bestemt ved fødslen, skal det anmeldes inden to måneder.

Tredie og fjerde afsnit handler om vielse. Først om de betingelser, der skal opfyldes, og som personregisterføreren er prøvelsesmyndighed for, hvorefter det fastslåes, at fremover er kun ægteskaber, der er indgået hos en personregisterfører gyldige i Det tyske Rige. I femte afsnit bestemmes, at alle dødsfald skal anmeldes senest første hverdag efter, at de er indtrådt, samt at begravelser ikke må foretages uden attest fra personregisterføreren. Anmeldelsespligtig er familieoverhovedet, eller hvis et sådant ikke findes, husværten. Sjette afsnit bestemmer, at fødsler og dødsfald til søs skal indføres i skipperens logbog, og at skipperen i første havn, hvor det er muligt, skal aflevere en afskrift til personregisterføreren, der derefter lader den gå videre til rette personregister. I syvende afsnit bestemmes, at rettelser kun kan foretages efter retskendelse, en bestemmelse, der senere viste sig at være så upraktisk, at reglerne blev lempet. Endelig indeholder ottende afsnit straffebestemmelserne ved overtrædelse af reglerne samt en vejledning om forholdet til de kirkelige myndigheder. Det er i den forbindelse værd at bemærke, at følgebrev fra regeringen i Slesvig, dateret 16. dec. 1875, i sin slutning fremhæver, at de kirkelige forpligtelser med hensyn til dåb og vielse ikke berøres af loven, og at man derfor må forvente af personregisterførerne, at de ved udførelsen af deres embedspligter i videst muligt omfang medvirker til, at parterne ikke forsømmer deres kirkelige forpligtelser. Den hidtidige kirkelige registrering fortsætter således sideløbende, men nu blot uden retsmyndighed. For navngivningens vedkommende f.eks. vil det sige, at er der uoverensstemmelse mellem kirkebog og personregister i henseende til navnets stavemåde, er det formen i personregisterets hovedeksemplar, der er gyldig. Og således er det endnu i 1995.

Det er værd at bemærke, at medens personregisterføreren med hensyn til fødsler, navngivelser og dødsfald udelukkende er registreringsmyndighed, var han efter lovene af 1874 og 1875 ved vielser også – eller måske rettere: først og fremmest – prøvelses- og vielsesmyndighed. Forskellen består i, at ved fødsler, navngivelser og dødsfald registrerer han blot handlinger, der er foregået, medens han ved vielser først skal godkende, at vielsen må foretages, hvorefter han selv udfører den retsstiftende handling. Dette faktum er ofte overset, men er en naturlig konsekvens af den borgerlige registrerings forhistorie.

Skemaernes indhold

Skemaernes indhold og udformning forblev stort set uændret i perioden frem til Genforeningen, og da de indeholdte oplysninger som nævnt ovenfor har retlig beviskraft er det vigtigt at vide, hvad man kan finde oplyst her.

Skemaet for anmeldelse af fødsler skal i udfyldt stand indeholde følgende oplysninger: anmelderens fulde navn, stilling og bopæl. Barnets fødselstidspunkt (dag og klokkeslet) og fødested, dets køn og fornavne samt forældrenes fulde navne, religion, stilling og bopæl. Ved fødsler uden for ægteskab anføres faderen kun, hvis han personligt overfor personregisterføreren har vedkendt sig barnet, eller der forelå en retlig bekræftelse på faderskabet. Dødfødte anføres kun i dødsregisteret.

I vielsesregisteret, der omfatter to sider for hver vielse, oplyses brudefolkenes fulde navne, alder, religion, fødested og bopæl samt deres forældres fulde navne, stilling og bopæl. Også forlovernes fulde navn og bopæl oplyses. Skemaets tekst oplyste oprindeligt kun, at parterne i vidners nærværelse personlig havde erklæret, at de ville indgå ægteskab, men ikke at de faktisk var blevet viet. Dette blev rettet i 1876, hvor teksten blev udvidet med ordlyden af personregisterførerens spørgsmål til de forlovede og deres svar, hvorefter han erklærede dem for rette ægtefolk at være. De foreskrevne regler om, at senere skilsmisser skulle noteres i ægteskabsregisteret, synes ikke at være blevet fulgt.

Dødsregistrene anfører anmelderens fulde navn, stilling og bopæl, dag, time og sted for dødens indtræden, den afdødes fulde navn, religion, alder, stilling, bopæl og fødested, ægtefællens fulde navn eller, at afdøde var ugift, afdødes forældres fulde navne, stilling og sidste bopæl. Især den sidste oplysning kan ofte være vigtig ved personalhistoriske eftersøgninger.

Personregistrene 1874-1920

Desværre har de færreste personregisterførere sørget for, at deres embedsarkiver overleveret til efterverdenen, bortset naturligvis fra selve personregistrene. De få bevarede arkiver sætter os dog nogenlunde i stand til at følge forvaltningen på dette specielle område gennem hele det preussiske embedssystem helt ned til lokalforvaltningen. Der må her ligge et oplagt emne for en specialeafhandling for en historiestuderende. Her skal blot gives nogle få eksempler fra et par af disse arkiver.

Den 7. sept. 1874 blev gårdmand Hans Christian Jensens udnævnelse til personregisterfører i Abild underskrevet af overpræsident Scheel-Plessen. Dette blev ham 16. sept. meddelt af landråden i Tønder, der samtidig indkaldte ham til edsaflæggelse som preussisk embedsmand inden for 14 dage. Han var en af de få personregisterførere i området, der ikke samtidig var kommuneforstander. Som stedfortræder (eller som det hed i landrådets skrivelse »istedtræder«) udnævntes degn og førstelærer Peter Petersen i Abild. Sammen med udnævnelsen fulgte en af overpræsidenten udarbejdet instruks på fire sider, en stak formularer og skemaer samt besked om hvert kvartal at indberette dødsfald i distriktet til Erbschaftssteuerramt i Altona. Desuden skulle alle dødsfald og

fødsler, som kunne tænkes at ville føre til sager om formynderskab straks indberettes til underretten. Dette var kun begyndelsen til indberetningspligten, hvorved personregisterførerne blev et vigtigt led i det samlede statsapparat. Den videre udvikling af denne samt de mange mindre ændringer af administrativ karakter skal ikke her følges, men der skal dog gøres opmærksom på, at indførelsen af den borgerlige retsbog (*Bürgerliches Gesetzbuch*, forkortet BGB) pr. 1. jan. 1900 medførte flere ændringer for personregisterførerne. Der blev derfor udsendt en ny samlet instruks underskrevet af rigskansleren og dateret 25. marts 1899. En gennemgang af de bevarede personregisterføreres arkiver vil kunne fremdrage mange flere enkeltheder af administrativ og historisk interesse.

Til slut skal det nævnes, at Indenrigsministeriet i Berlin 9. sept. 1914 udsendte forskrifter om, at dødsfald blandt militærpersoner af vedkommende troppeenhed, f.eks. regimentschefen, skal indberettes til personregisterføreren i den kommune, hvor den afdøde havde hjemsted ved indkaldelsen. Dette betyder i praksis, at faldne sønderjyske krigsdeltageres data, herunder oplysninger om dødssted, kan findes i de pågældendes hjemstedskommuners personregistre, såfremt de er meldt faldet og ikke blot savnet. Anmeldelsen kan undertiden være år forsinket, men er en god og ofte overset kilde til oplysning om disse soldaters skæbne.

Ved verdenskrigens afslutning havde den borgerlige personregistrering fungeret i Sønderjylland i 44 år og var således ganske godt indarbejdet. Spørgsmålet var derfor, om man uden videre skulle indføre de i Danmark gældende regler på området efter Genforeningen, eller om man her havde et af de tilfælde, hvor dansk lovgivning var mindre tidssvarende og i stedet burde tillempe efter de i Sønderjylland gældende regler?

Forholdene i Danmark

I Danmark foregik civilstandsregistreringen ved ministerialbogsførerne, dvs. i kirkebøgerne, men tanken om en ikke-kirkelig registrering var heller ikke ukendt her. Med hensyn til vielser var der ved lov af 13. april 1851 indført en såkaldt nødcivilægteskabsordning, hvorefter der kunne gives tilladelse til borgerligt ægteskab for fritænkere og folk med forskellig konfession (blandede ægteskaber). I 1859 fremlagde historikeren Frederik Barfod i Folketinget et gennearbejdet forslag om borgerlige civilstandsregistre (sognebøger) og tvungen borgerlig vielse, men forslaget blev ikke vedtaget. Derimod fik Venstre rent faktisk efter systemskiftet 1901 i Folketinget vedtaget et forslag om tvungen borgerlig vielse, men dette blev standset i Landstinget. Spørgsmålet blev indgå-

Op til Genforeningen kunne man over hele Sønderjylland se skilte som dette. Det markerede, at her havde »der Standesbeamte« sit kontor. Dette Standesamt-skilt kan med monogrammet FR dateres til 1888, det såkaldte »Dreikaiserjahr«. Wilhelm I døde i marts, og efterfølgeren, den dødsyge Friedrich III, fik kun tre måneder på tronen, indtil han blev efterfulgt af Wilhelm II. Landsarkivet. Foto: Sven Geerthsen.

ende behandlet i Det kirkelige Udvalg i perioden 1904-07, hvor både tvunget borgerligt ægteskab og civilstandsregistre blev drøftet, men heller ikke ved den lejlighed førte det til noget resultat. Også i Danmark indgik kampen om det

borgerlige ægteskab således i striden mellem Højre og Venstre, men i modsætning til Tyskland var det ikke lykkedes at få en nyordning gennemført.

Loven af 28. juni 1920

Blandt de mange love, der i 1920 skulle behandles først i rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg og derefter i Rigsdagens to kamre var »Loven om Indførelse af dansk Personret, Familieret og Arveret i de sønderjyske Landsdele«. I lovens paragraf 4 slås fast, at bestemmelserne om de borgerlige personregistre i Sønderjylland med hensyn til anmeldelse af fødsler, navngivelse og dødsfald forbliver i kraft med de ændringer, som måtte blive fastsat af justitsministeren, dog at amtsretternes hidtidige funktion overtages af underretterne. Paragraferne 7-12 indeholder reglerne i forbindelse med indgåelse af ægteskab, hvor det i paragraf 9 bestemmes, at ægteskab kan indgås for personregisterføreren, når mindst en af personerne har bopæl eller sædvanligt ophold i de sønderjyske landsdele.

Baggrunden for bibeholdelsen af personregistre fremgår tydeligt, når man følger lovforslagets tilblivelse. Som ved de andre sønderjyske love var det professor dr. jur. Vinding Kruse, det sønderjyske ministeriums juridiske konsulent dr. jur. N. Cohn, kontorchef i Justitsministeriet Aage Svendsen og sagfører, senere borgmester i Haderslev A. Thulstrup, der udgjorde den juridiske ekspertise. Ved forelæggelsen 28. april 1920 i det sønderjyske udvalg anførtes indledningsvis, at det ikke kunne lade sig gøre uden varsel at erstatte bestemmelserne i Bürgerliches Gesetzbuch med dansk ret på alle områder. Det var nødvendigt med en overgangstid, som blev foreslået gående til september 1921. I udvalget drøftedes mulighederne for at forlænge fristen for bestemmelserne om ægteskabs indgåelse for at afvente vedtagelsen af de nye danske love, som var under forberedelse. Da borgerligt ægteskab i Danmark, som ovenfor anført, kun var muligt, hvis mindst den ene part ikke var medlem af folkekirken, ønskede man reglerne således formuleret, at Sønderjylland ikke blev et fristed for folk, der nok var medlemmer af folkekirken, men ikke kunne eller ville vies kirkeligt. Med hensyn til de øvrige forhold omkring personregistre var holdningen derimod ganske klar, således som den fremgår af bemærkningerne ved lovforslagets fremlæggelse i udvalget. Det hed her:

»I de sønderjyske Landsdele føres der borgerlige Register over Fødsler, Ægteskaber og Dødsfald af særlige Embedsmænd (Standesbeamter). At faa saadanne Register indført i det øvrige Danmark ville være i høj Grad ønskeligt; der er derfor al Grund til at bevare disse Register og Pligten til at foretage Anmeldelser til dem. Naar dette sker, er der ingen Grund til at paalægge Borgerne nogen Pligt til at foretage Anmeldelser til Kirkebøgerne, hvor ingen kirkelig Handling skal foretages. En saadan Pligt bestaar ikke for Tiden, hvor-

imod Præsterne periodisk plejer at faa Afskrifter af Anmeldelserne til det borgerlige Register vedrørende Medlemmer af Folkekirken, for at de kan kontrollere, om Daab og kirkelig Vielse foretages ...

Ogsaa de nærmere regler om Personregistrene tænkes opretholdt i det væsentlige uforandret, kun at Sproget normalt bliver Dansk; af Hensyn til den Mulighed, at ogsaa enkelte andre Bestemmelser skulde trænge til Ændring, har man givet Justitsministeren en almindelig Beføjelse til at ændre Reglerne.

I udvalget synes der ikke at have været bemærkninger til tanken om at bevare personregistrene, og da justitsminister Svenning Rytter 23. juni 1920 forelagde forslaget i Folketinget, var der ingen, der ønskede ordet, hvorfor det straks gik videre til anden behandling og vedtagelse uden afstemning. Ved behandlingen i Landstinget var talelysten større, men til det specielle punkt om personregistrene og disses forventede indførelse i Danmark, som klart fremgik af de trykte bemærkninger til lovforslaget, var der heller ikke her bemærkninger. Lovens praktiske udførelse lå nu i justitsministerens hånd.

Loven følges op

Da lovens ordlyd allerede inden vedtagelsen havde været forelagt de to danske landråder, senere amtmænd, Kr. Refslund Thomsen og grev O. D. Schack, kunne førstnævnte allerede 19. juni 1920 rejse det rent praktiske spørgsmål om tilvejebringelsen af danske blanketter til afløsning af de tyske, som hidtil var blevet rekvireret fra regeringen i Slesvig. Sagen blev af Justitsministeriet sendt til høring hos administrator for de sønderjyske Landsdele, som efter indhentet udtalelse fra de fire amter kunne indberette, at der i befolkningen var et stærkt ønske om så hurtigt som muligt at få danske skemaer og blanketter, og at man derfor kun i en så kort overgangstid som muligt burde fortsætte med de tyske. Som skæringsdag foreslog han 1. jan. 1921. Trykningen skulle ske på Justitsministeriets foranledning, hvorfra amterne kunne rekvirere dem til videre fordeling. Samtidig foreslog administrator, at amtmændene overtog regeringspræsidentens hidtidige bemyndigelse til udnævnelse af personregisterførerne.

Allerede 31. aug. 1920 kunne Justitsministeriet udsende Bekendtgørelse om Førelse af borgerlige Personregistre i de sønderjyske Landsdele, som var ledsaget af et tryk af de nye danske skemaer og blanketter. De nye blanketter m.v. skulle tages i brug 1. okt. 1920. De enkelte købstæder, flækker og landsogne kom hver til at udgøre et distrikt med borgmesteren/sognefogden som personregisterfører, idet dog amtmanden undtagelsesvis kunne beskikke en anden. I sogne med flere sognefogeddistrikter førtes der særskilte protokoller for hvert distrikt. Det overordnede tilsyn med registrene påhvilede amtmanden.

Med disse klare regler var de mange tvivlsspørgsmål, der havde skabt

uklarhed i overgangstiden, ryddet af vejen: skulle de gamle distrikter oprettholdes, kunne de hidtidige personregisterførere fortsætte, og lå tilsynsmyndigheden hos dommeren, politimesteren eller amtmanden? Med udnævnelsen af de nye sognefogder var personspørgsmålet også løst, og den praktiske overdragelse kunne finde sted. I Sønderborg amt skete dette ved en rundskrivelse til de daværende registerførere og fremsendelse af Justitsministeriets ovennævnte bekendtgørelse til de nye ledsaget af en skrivelse fra amtmanden dateret 20. sept. 1920. I de følgende måneder fulgte en lang række rundskrivelser og meddelelser fra amtmanden, hvori indberetningspligt og andre funktioner defineredes eller indskærpedes efter behov. Alt i alt må overgangen fra tyske til danske registre og personregisterførere siges at være foregået uden de store problemer.

Borgerlig vielse

Et særligt problem udgjorde vielserne. I Danmark havde den radikale regering i perioden op til Genforeningen forsøgt at indføre tvungen borgerlig vielse, men selvom forslaget blev støttet af grundtvigske kredse, kunne det ikke gennemføres. De nye danske præster i Sønderjylland fulgte i vid udstrækning de nord for Kongeåen gældende regler med det resultat, at der i perioden fra 15. juni 1920 blev foretaget en del kirkelige vielser i Sønderjylland uden forudgående indgåelse af ægteskabet for en personregisterfører. Da sådanne vielser reelt var uden borgerlig gyldighed, blev der 6. maj 1921 gennemført en særlig lov, som tillagde kirkelige vielser i tiden 15. juni 1920 til 15. apr. 1921 ægteskabsstiftende virkning. For at få orden i sagerne henstillede Justitsministeriet 7. maj til Kirkeministeriet, at de pålagde præsterne at indberette sådanne ægteskaber til personregisterførerne, hvorefter de blev optaget i personregistre med henvisning til loven.

Ved Lov om Ægteskabs Indgåelse og Opløsning af 30. juni 1922 med ikrafttræden 1. jan. 1923 indførtes i hele Danmark valgfrihed mellem kirkelig og borgerlig vielse. Dette gjaldt også prøvelsen (lysningen) således at forstå, at adgang til borgerlig vielse nu var åben for alle, uanset om betingelserne for kirkelig vielse var til stede eller ikke. Borgerlig vielse forrettes af borgmesteren/sognefogden og indføres i en særlig protokol, der føres i to eksemplarer. De nærmere regler herfor fulgte i en kgl. anordning af 17. nov. 1922. Hverken her eller i loven nævnes forholdet til personregisterførerne. For at undgå total forvirring var det nødvendigt for amtmændene at udsende særlige instrukser til disse, idet man skal huske, at den sognefoged, som nu skulle forrette den borgerlige vielse i langt de fleste tilfælde var identisk med den personregisterfører, der fortsat skulle føre de hidtidige registre. For Sønderborg amts vedkommende skete dette ved skrivelse af 11. dec. 1922, hvor det bl.a. hed:

»Ægteskabsregistrene og Biregistrene for Aaret 1923 indrettes i Overensstemmelse med Justitsministeriets Bekendtgørelse af 20. Nov. 1922 ... Saafremt Ægteskabsregistre for Aaret 1923 allerede maatte være anskaffet, udskydes Ændringen af disse til Aaret 1924 ... I Sogne, hvor Personregisterføreren ikke er Sognefoged, kan Registerføreren i Fremtiden ikke foretage Vielse. Borgmesteren henhv. Sognefogden, som fører Ægteskabsbogen og Duplikatet, tilstiller Personregisterføreren Udskrift af Ægteskabsbogen. Personregisterføreren indfører denne Udskrift i Ægteskabsregisteret og Biregisteret ...«.

Situationen var således den, at personregisterføreren nu også for ægteskabsområdet var reduceret til registreringsmyndighed, således som han hele tiden havde været det for fødsler og dødsfald. Hermed var et af de oprindeligt stærkeste motiver til borgerlig registrering taget ud af sammenhængen, men dette synes ikke at have spillet nogen rolle ved vurderingen af de fremtidige forhold. For vielser i Sønderjylland var forholdet nu det, at kirkelige vielser registreredes i kirkebogen, borgerlige i de nye ægteskabsbøger og samtlige vielser stadig i personregistrene. Det sidste var en helt tom formalitet, hvilket klart fremgår af, at Statistisk Departement fra og med 1923 fritog personregisterførerne (men ikke sognefogderne) for indberetningspligt om ægteskaber. Denne ganske overflødige dobbeltregistrering blev først ophævet i 1926, jvf. nedenfor.

At det ikke altid var helt nemt at holde funktionerne som sognefoged og som personregisterfører adskilt, viser en lille episode om aflønningen. Som personregisterfører modtog man en betaling på 30 øre om året pr. indbygger. I sognefoged- og lægdsmandsforeningen havde man fået den opfattelse, at de 10 øre var for at føre de borgerlige ægteskabsbøger, og at det derfor var naturligt, at alle sognefogder fik denne betaling, altså også i det øvrige Danmark. Men nej; sagen endte i Justitsministeriet, som belærte den om, at de to ting ikke havde noget med hinanden at gøre, selv om der som regel var personsammenfald i Sønderjylland. Som et lille plaster på såret tilføjedes, at Indenrigsministeriet i øvrigt ville finde en godtgørelse til sognefogderne på 10 øre rimelig – ikke pr. indbygger pr. år, men for hver foretaget vielse, når sognefogden vel at mærke selv stillede et passende lokale til rådighed!

Bekendtgørelsen af 2. jan. 1926

Med loven om oprettelse af folkeregistre i Danmark, der trådte i kraft 1. apr. 1924, tog Danmark endnu et lille skridt på vej til borgerlig registrering, men uden at drage konsekvenserne, idet loven blot fastslog, at de myndigheder, overfor hvilke fødsler, navngivelse og dødsfald skulle anmeldes, var pligtige til at afgive indberetning til de nye kommunale folkeregistre. Ved loven ophævedes de hidtidige sønderjyske melderegistre, hvori flytninger registreredes, men personregistrene berørtes ikke.

Dette skete først to år senere, hvor den endelige fordanskning af lovgivningen blev gennemført ved Justitsministeriets bekendtgørelse af 2. jan. 1926 om »Førelse af de borgerlige Personregistre i de sønderjyske Landsdele«. Hermed var overgangsperioden slut efter at have været 5½ år mod de stipulerede 2-2½ år, og hermed gled personregisterførerens registrering af vielser omsider ud.

I bestemmelserne fra 1920 var optaget en række henvisninger til tysk lovgivning, som stadig havde gyldighed. De vigtigste gjaldt forholdene omkring lysning og borgerlig vielse, og disse var naturligvis bortfaldet med de danske ægteskabslove i 1923. Derimod var der stadig en række straffebestemmelser fra rigsloven af 6. febr. 1875 i kraft, ligesom personregisterførerens bemyndigelse til at bevidne de til ham anmeldte handlinger hvilede på Bürgerliches Gesetzbuch. Endnu i april 1925 måtte amtmand Lundbye »henlede de Herr. Personregisterføreres opmærksomhed på Bestemmelsen i §68 »Personenstandgesetz«, hvorefter den, der ikke efterkommer den i §§17 til 20, 22 til 24 og 56 til 58 i foranævnte Lov foreskrevne Anmeldelsespligt, straffes med Bøder eller simpelt Fængsel«. Personregisterførerne anmodedes om i tilfælde af overtrædelse at anmelde vedkommende til politimesteren. Det var derfor naturligt, at der i slutbemærkningerne til 1926-bekendtgørelsen udtrykkelig gøres opmærksom på, at tysk rigslov om personstandsregistre og ægteskabs indgåelse ophørte med at have gyldighed i de sønderjyske landsdele.

Bekendtgørelsen af 2. jan. 1926 er opdelt i syv kapitler. Første kapitel indeholder de almindelige bestemmelser, nemlig at anmeldelse af fødsler, navngivelse og dødsfald med borgerlig gyldighed alene sker til personregisterførerne. De følgende bestemmelser om distrikter, personregisterførere og amtmandens tilsyn svarer til de da gældende bestemmelser. Kapitel 2 handler om anmeldelse af fødsler og navngivelser, hvor fristen for anmeldelse af navn fortsat er to måneder. Kapitel 3 handler om dødsfald og de følgende om anmeldelse af fødsler og dødsfald på rejser, berigtigelser af personregisteret, udskrifter og attester samt slutbestemmelser. Endelig medfølger tryk af blanketter. En nærmere redegørelse for enkeltheder kan ikke have interesse i denne sammenhæng, men det kan oplyses, at fængselsstraffen fra den tyske lovgivning er erstattet med bøder på 1-200 kr. Det er bemærkelsesværdigt, at det i §11 står, at enhver kan begære personregistre forelagt til eftersyn på personregisterførerens kontor. Som et tillæg til bekendtgørelsen udsendtes 31. marts 1926 bestemmelser om angivelse af forsørgelsestjenestested i registrene.

Tiden efter 1931

I 1931 udsendte professor O.A. Borum en oversigt over den i de sønderjyske landsdele endnu gældende særlovgivning, hvor der fyldigt redegøres for for-

skellene indenfor personretten, herunder selve føringen af personregistre, hvor følgende enkeltheder er blandt de mere markante: Medens anmeldelse af en fødsel til kirkebogen i det øvrige Danmark skal ske inden to dage i byerne, 8 dage på landet, har man overalt i Sønderjylland 8 dages frist, navngivelse sker i øvrige land inden et år, i Sønderjylland inden to måneder, dødsfald anmeldes i resten af landet uopholdeligt til skifteretten, i Sønderjylland senest følgende søgnedag til personregisterføreren, der giver meddelelsen videre til skifteretten.

Således var status 10 år efter Genforeningen, og medens der siden da ikke er sket nogen ændring af selve grundforskellen, er der undervejs sket nogle justeringer. Således blev fristen for anmeldelse af fødsler og dødsfald i 1977 overalt fastsat til to dage, og ved navneloven i 1981 blev fristen for navngivning af et barn uanset om det skete til kirkebogsføreren eller personregisterføreren fastsat til 6 måneder.

I 1968 indførtes en borgerlig registrering i hele Danmark i form af CPR-registeret (Centralt Person Register) uden at dette fik umiddelbar konsekvens for førelsen af kirkebøger og personregistre, heller ikke selvom det udvalg, der blev nedsat 31. marts 1970 om borgerlig personregistrering, det såkaldte Henrik Nielsen-udvalg, i sin betænkning, der blev afgivet i 1972, klart kunne påvise endog meget betydningsfulde rationaliseringer og besparelser ved overgang til et videreudviklet CPR-system.

I stedet begyndte man at gennemføre en række administrative omlægninger, hvoraf følgende kan nævnes: Med nedlæggelsen af sognefogedembedet ved politikredsreformen 1973 overgik personregisterførelsen til en kommunal embedsmand. Med virkning fra 1. januar 1974 sammenlagdes de gamle registreringsdistrikter som en konsekvens af kommunalreformen fra 1970, således at der herefter kun er eet registreringsdistrikt i hver kommune, som har til huse sammen med den kommunale forvaltning. Da Sønderjyllands amts grænser efter reformen 1970 ikke helt svarede til de tidligere amtsgrænser, blev personregisterførelsen bibeholdt i de sogne, der indlemmedes i Ribe kommune (SpanDET, Hviding og Roager), medens den til gengæld ikke blev indført i de sogne der indlemmedes i Christiansfeld kommune (Vejstrup, Taps og Hejls). At dette har givet anledning til megen usikkerhed, siger sig selv, når man betænker, at der gælder forskellige regler for samme kommunes borgere med hensyn til anmeldelser og udstedelse af attester. At det især har givet problemer i Ribe kommune og for Ribe amt som tilsynsmyndighed, kan ikke undre, da man ikke dér i forvejen kendte til personregistre.

Ved Justitsministeriets cirkulære af 1. dec. 1977 ændredes en række praktiske forhold ved personregistre, idet der blev fastlagt normer for papirkvalitet, skriftstoffer m.v., som tillod, at man kunne udskrive personregistre på løb-blade i to eksemplarer i een arbejdsgang på skrivemaskine (et system, der

Kommunerne i Sønderjylland rummer ikke blot folkeregistrene, som nord for Kongeåen. Også det særlige personregister har til huse her, næsten ligesom for 1920. Dog er skiltningen knap så imponerende som datidens orneskilte (s. 301). Til gengæld er der kommet kvindelige personregisterførere, her Else Tjørnelund, Haderslev. Billedet er fra personregistret i Haderslev. Foto: Per Christensen.

nye kirkebogsskemaer meget tæt op ad personregistrenes skemaer. Desværre var der ikke politisk mulighed for at gennemføre denne reform, og i stedet udarbejdede et mindre udvalg nye skemaer til håndskrevne kirkebøger, som

blev indført ved Kirkeministeriets cirkulære af 14. aug. 1987 og efterfølgende cirkulæreskrivelse af 14. dec. 1987.

Forholdene idag er således ikke meget anderledes end i 1931. Nogle praktiske forhold er blevet ensrettet (anmeldefrister o.lg.), men grundlæggende er systemerne stadig forskellige, ja, man kan måske endog sige, at Sønderjylland yderligere har distanceret sig fra de traditionsbundne håndskrevne kirkebøger ved dog at indføre et mere moderne løbskreds-system og skrivemaskine. I vore nordiske broderlande er man i løbet af de seneste ti år gået over til borgerlig registrering, og selvom det næppe vil være populært at følge det svenske forbillede at lade skattevæsenet overtage personregistreringen, er der ikke tvivl om, at Henrik Nielsen-udvalgets konklusioner i dag har endnu mere vægt end for 23 år siden, således som informationsteknologien har udviklet sig. I et samfund, hvor forskellige trossamfund efterhånden har vundet indpas, er det også rimeligt med en neutral registreringsmyndighed. Endelig må det bemærkes, at set fra et kirkeligt synspunkt vil en tilbagevenden af kirkebøgerne til det, de oprindeligt var, nemlig en registrering af den kristne menigheds kirkelige handlinger, ret beset være ønskelig, således som nogle præster også har tilsluttet sig det i den løbende debat.

Konklusionen må derfor blive, at det var rigtigt i 1920 at bibeholde den borgerlige personregistrering i Sønderjylland, og at det i 75-året for Genforeningen må være på tide omsider at få noget tilsvarende, dog i en moderniseret form, indført som fælles registreringsgrundlag i hele det nuværende Danmark.

NOTER

Avisdebatten:

Bismarck spærrer for Kim. Jydske-Vestkysten 8. juli 1993.

Venstres Pressetjeneste på Christiansborgs meddelelse af 25. okt. 1994.

Fødselsattest eller dåbsattest. Jyllands Postens Midtpunkt ved Hans H. Worsøe 21. nov. 1994.

Hvem føres kirkebøgerne for? Kristeligt Dagblads kronik 1. dec. 1994 ved pastor Jens Kvist, Aabenraa.

Udnævnelsen af personregisterføreren i Abild og de samtidige cirkulærer:

Abild Personregisterførers arkiv: 1874-1963 Generalia og specialia. (Landsarkivet for Sønderjylland).

Forholdet sognefoged-personregisterfører og de interne cirkulærer efter 1920:

Dybbøl personregisterførers arkiv: 1918-1950 Anordninger og cirkulærer.

Sønderborg amts journal nr. 15/163-1922 og 1367/27. (Landsarkivet for Sønderjylland).

LITTERATURLISTE:

De internationale forhold:

Paul Hinschius: Das Reichsgesetz über die Beurkundung des Personenstandes und die Eheschließung vom 6. Februar 1875. Zweite vermehrte Auflage. Berlin 1876.

A. Erichsen: Die Führung der Standesregister. Praktische Anleitung für Standesbeamte. Achte vollständig neu bearbeitete Auflage. Berlin 1900.

J. G. J. van Booma: Genealogisch Onderzoek in Duitsland. s'Gravenhage, Centraal Bureau voor Genealogie, 1987

Pierre Durye: La Généalogie. Presses Universitaires de France. 5. ed. Paris 1979

De danske forhold:

Betænkning om borgerlig personregistrering afgivet af et udvalg nedsat den 31. marts 1970 af Indenrigsministeriet. Betænkning nr. 649, 1972. (Henrik Nielsen-udvalget).

O. A. Borum: Oversigt over den i de sønderjyske Landsdele endnu gældende Særlovgivning, 1931.

Fra vision til handling: Info-samfundet år 2000. Redegørelse til Folketinget om »Info-samfundet år 2000« og IT-politisk handlingsplan 1995. Forskningsministeriet marts 1995.

A. Frees Christiansen: Registreringsdistrikterne i Sønderjylland 1874-1974, Præsteforenings Blad nr. 7/1983 s. 101-104.

Frode Gribvad og Johan Hvidtfeldt: Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. En Oversigt. Vejledende Arkivregistraturer VI, 1944. (s. 121 om personregisterførerarkiver).

P. G. Lindhardt: Tiden 1849-1901, Den danske Kirkes Historie, bd. VIII 1958.

Hans H. Worsøe: Slægtshistorie i Sønderjylland, 2. udg. 1984.

Paul G. Ørberg: Kirkebøger og kirkebogspolitik 1812-1920 i Kirkehistoriske Samlinger 1982 s. 125-64.

De enkelte love og bekendtgørelser findes aftrykt i:

Preussisch-deutscher Gesetz-Codex zusammengestellt von Paul Stoepel, Band IV. 1874-1878, Frankfurt a. O, 1881.

Amtsblatt der königlichen Regierung zu Schleswig 1874 og 1875.

Kreisblatt fra de enkelte kredse.

Lovtidende og Ministerialtidende.

Rigsdagstidende (vedr. forarbejderne).

Træk fra den administrative genforening

af *Hans Schultz Hansen*

En hovedhjørnesten i »de sønderjyske landsdeles« indlemmelse i Danmark var indførelsen af dansk administration. Arkivar Hans Schultz Hansen, Landsarkivet for Sønderjylland, giver her et rids over kontinuitet og brud på udvalgte områder af den statslige lokalforvaltning.

Indledning

»Ved de love, hvorved de sønderjyske landsdele inddrages under dansk lovgivning og forvaltning, er det tilstræbt, at landsdelen helt skal gå op i Kongeriget Danmark som en bestanddel af dette uden at bevare noget provinsielt særpræg«. Så knapt og præcist udtrykte udgiveren af Kongelig Dansk Hof- og Statskalender det officielle Danmarks holdning til Nordslesvigs administrative genforening med Danmark i 1920, da der i forbindelse med indlemmelsen blev udsendt et tillæg til Hof- og Statskalenderen.¹

Ordene lød nærmest som en fjern genklang af Orla Lehmanns proklamation fra 1838: »Der gives i Danmark ingen provinser, der gives kun eet Danmark, beboet af danske! Danske af samme æt, med samme historie, et eneste udeleligt folk med fælles karakter og sæder, fælles sprog og litteratur, med fælles minder og forhåbninger ...«. ² I forholdet til Slesvig udtrykte dette dengang en målsætning, men i 1920, efter det tidligere hertugdømmes deling og det tysksindede Sydslesvigs forbliven ved Tyskland, kunne målet om Danmark som den nationale enhedsstat endelig realiseres. Tidens tolkning af den nationalhistoriske erfaring forbød Danmark at give Nordslesvig en særstilling, som kunne danne udgangspunkt for en senere løsrivelse, således som det var sket, da Slesvig i 1200-tallet var blevet et selvstændigt hertugdømme.

Idealet om fuldstændigt at slette Kongeågrænsen deltes af alle dem, der deltog i arbejdet med at forberede den administrative indlemmelse af den genforenede del af Sønderjylland. Men også dette ideal stødte på vanskeligheder i virkelighedens komplicerede verden, og det blev nødvendigt at indgå kompromisser og acceptere kortere eller længere overgangsordninger, hvor elementer fra den preussiske administration blev videreført, og hvor Kongeåen stadig satte skel.

Central for hævdelser af den nye danske suverænitet i den genvundne lands-

del var den statslige lokaladministration. Dens opbygning skal i det følgende beskrives for udvalgte forvaltningsgrene med særlig hensyntagen til de tillem্পninger og overgangsordninger, som trods alt måtte foretages for at få skiftet fra tysk til dansk administration til at glide.

De forberedende organer

Centraladministrationens arbejde med at forberede landsdelens overgang til dansk styre lå dels i de enkelte fagministerier, dels i Det midlertidige Ministerium for sønderjydske Anliggender, som blev oprettet den 24. juni 1919 med de danske sønderjyders politiske leder, rigsdagsmand H. P. Hanssen, som minister og Martin Hammerich som kontorchef. Den 16. januar 1920 nedsatte ministeriet et udvalg til at gennemgå de sønderjyske lovforslag.

Da kong Christian X efter påvirkning fra tilhængerne af en grænse syd for Flensborg den 29. marts 1920 afskedigede den radikale regering C. Th. Zahle og dermed indledte den såkaldte »Påskekrise«, blev også H. P. Hanssen bragt til fald og hans ministerium opløst, idet ingen ny minister for de sønderjyske anliggender blev udpeget. Ministeriets arbejde blev fra den 12. april overtaget af Statsministeriet indtil opgaven ansås for fuldført i november 1920. Hovedparten af det lovforberedende arbejde var dog afsluttet før påskekrisen.³

Et andet center i forberedelsen af Genforeningen var »Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg«, som var et mellemed mellem regeringen og partierne. Udvalget holdt sit første møde den 29. april 1919 og sit sidste den 24. juni 1920. De trykte stenografiske referater af udvalgets 45 møder fylder godt 1600 tætskrevne sider og er en vigtig kilde til de politiske synspunkter på overgangen.⁴

Administrator for de sønderjyske landsdele

Overgangen fra tysk til dansk styre skete ikke med ét hug, men strakte sig over et halvt år. Fra den 10. januar til den 15. juni 1920 blev 1. og 2. afstemningszone efter Versaillesfredens artikel 109 administreret af »Den internationale Kommission« (C.I.S.). I henhold til samme artikel var Danmark imidlertid berettiget til efter nærmere aftale med kommissionen at besætte den første afstemningszone med dansk militær og civiladministration straks efter, at et dansk flertal ved afstemningen her var officielt bekendtgjort.⁵ Af forskellige årsager fandt denne besættelse dog først sted den 5. maj 1920, knap tre måneder efter, at afstemningen den 10. februar havde vist et dansk flertal i zonen på 75%.

Til at styre landsdelen fra denne dato udpegede den danske regering stiftamtmanden i Ringkøbing, Viggo Rothe Haarløv, der tillige var designeret stiftamtmand over Haderslev amt. Som dansk »Administrator for de sønderjydske Landsdele« fik han til opgave »under samvirken med den internationale kommission i Flensborg og efter nærmere anvisning af den danske regering at udfærdige de bestemmelser af almindelig karakter for vedkommende landsdele, som den danske besættelse og administration udkræver i tidsrummet, indtil suveræniteten endelig overføres til Danmark ...«. ⁶

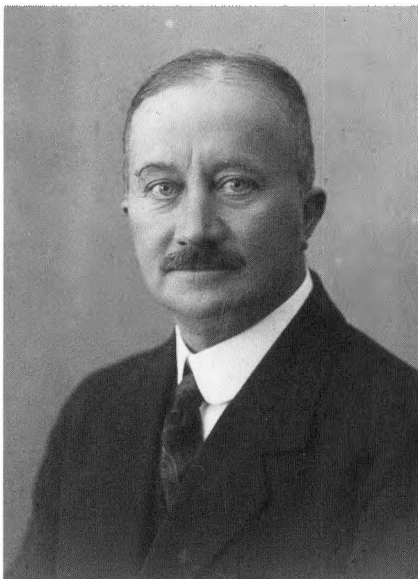
Det nødvendiggjorde talrige forhandlinger med tyske embedsmænd, især den tyske afviklingskommissær, og det betød, at Haarløv fortsatte som administrator også efter, at de allierede og associerede magter efter grænsens endelige fastsættelse overdrog suveræniteten over 1. zone til Danmark den 15. juni. Fra denne dato og indtil Danmark den 9. juli indlemmede »de sønderjydske landsdele« bekendtgjorde han de nye anordninger, bekendtgørelser, cirkulærer m.v. i det særlige forordningsblad »Sønderjydske Kundgørelser«. ⁷ Efterhånden som forhandlingerne med tyskerne faldt på plads og de nye embedsmænd trådte i funktion, mistede hvervet dog sin betydning, og den 30. november afskaffedes den midlertidige stilling. ⁸

Amter, amtmænd og amtsassessorer

Det øverste lag i den danske statslige lokalforvaltning var *amterne*. I spidsen for amtsforvaltningen stod dengang som nu amtmanden eller stiftamtmanden, dersom hans amt omfattede en stiftsby. Amtmanden var dengang formand for amtsrådet, og det gav posten en større tyngde i den administrative struktur, end den har haft siden 1970, hvor den amtskommunale ledelse overgik til den folkevalgte amtsborgmester.

Ved Genforeningen var det derfor vigtigt, at amterne som »overøvrighed« straks fik den rigtige inddeling og afgrænsning og den bedste ledelse. Indenrigsminister Ove Rode ønskede at bevare alle fire tyske kredse (Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder) som danske amter, selvom de sønderjyske amter derved ville blive mindre end de kongerigske. Det ekstra arbejde, som overgangen fra tysk til dansk styre ville medføre, retfærdiggjorde efter Rodes mening dette.

Endvidere foreslog indenrigsministeren, at hver af de sønderjyske amtmænd fik tilknyttet en såkaldt *amtsassessor*, der som amtmanden skulle være kongeligt udnævnt. Denne stilling var en nyopfindelse. Dels skulle amtsassessoren aflaste amtmanden, dels skulle amtmand og assessor supplere hinanden, således at en kongerigsk amtmand fik en sønderjysk assessor og vice versa. Der-

Den sønderjyske amtsadministration var 1920-27 et parløb mellem en sønderjysk født amtmand og en kongerigsk amtsassessor eller omvendt som i Haderslev, hvor Viggo Rothe Haarløv (1872-1931) var stiftamtmand og Jonathan Smith (1877-1968) amtsassessor. Haarløv (t.v.) sad i embedet til sin død, mens Smith (t.h.) efter amtsassessorstillingens ophævelse i 1927 blev fungerende amtsforvalter i Sønderborg. Han drev omfattende personalhistoriske studier over slesvigske embedsmænd. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

ved sikredes, at den øverste amtsledelse fik kendskab til såvel dansk som tysk administration og forhold i det hele taget.

Endelig kom assessorerne ind i billedet i en tredje sammenhæng. Det var Rodes tanke at ophæve juristmonopolet fra 1821 på amtmandsstillingerne, som betød, at en amtmand skulle have juridisk embedseksamen med 1. karakter. Denne ophævelse var nødvendig, hvis der skulle udpeges sønderjyske fødte amtmande, men Rode ønskede også generelt at lade f.eks. statsvidenskabelige kandidater få adgang til amtmandsposterne.⁹ Ved de amter, hvor en ikke-jurist blev udpeget, skulle amtsassessoren så repræsentere den juridiske ekspertise. Det generelle brud på juristmonopolet kom Rode nu ikke igennem med, men en undtagelse for de sønderjyske landsdele blev dog tilladt.¹⁰

Det særlige underudvalg for indførelse af dansk kommunal administration med venstremanden Klaus Berntsen som formand ønskede en nærmere argumentation for de fire amtmande. Og den havde Ove Rode parat. Overgangen fra tysk til dansk lovgivning ville generelt give amtmandene et stort arbejde. Amtmandene ville især få en stor arbejdsbyrde som vejledere for de kommen-

de kommunalpolitikere, der var helt ukendte med den danske kommunaladministration. Der skulle ske en stor udbygning på det amtskommunale område, særlig inden for sygehusvæsenet, hvor sønderjyderne var bagefter danske forhold. Desuden ville de sønderjyske amtmænd få overdraget administrationen af de tidligere preussiske kredsbaner og kredssparekasser, som begge var ukendte institutioner i kongeriget. Der var også en del arbejde som følge af overgangen fra krig til fred, som af gode grunde var langt større end i det øvrige land. Rode anførte også »nationale grunde« og de eksisterende amters »historiske berettigelse« samt befolkningens ønsker til støtte for sit forslag om de fire amter.¹¹

Rodes argumenter overbeviste underudvalgets flertal, men ved diskussionen i det store udvalg mente socialdemokraten K. K. Steincke stadig, at fire amtmænd var i overkant. Han ville forbeholde sig retten til »om 10 år at kunne sige, at der dog var én, der straks kunne se, at der var for mange amtmænd«. Venstremanden J. C. Christensen spurgte, om man ikke kunne lade én amtmand bestyre to amter. Hertil svarede H. P. Hanssen benægtende, men afviste ikke, at det kunne ske, når amtsbanerne var privatiserede eller blevet statslige, og når sammenlægningen af de mange små kommuner til sognekommuner var fuldført. Steincke og J. C. Christensen bøjede sig dog begge for underudvalgets flertal, som det store udvalg fulgte.¹²

Amternes grænser blev fastlagt efter nogen diskussion. At der måtte ske ændringer i forhold til de preussiske kredsgrænser, var så godt som givet på forhånd. Dels var fra Flensborg landkreds Bov sogn (med undtagelse af Kobermølle og Nyhus kommuner), Hønsnap kommune i Holbøl sogn og Frøslev kommune i Hanved sogn indlemmet i første afstemningszone og dermed sikret for Danmark. Dels var den næsten rent tysksindede sydlige del af Tønder kreds omvendt holdt udenfor 1. zone. Fra Indenrigsministeriet foreslog man, at Bov, Hønsnap og Frøslev blev lagt til det nye Aabenraa amt, og at Hviding herred skulle overføres fra Haderslev kreds til det nye Tønder amt. Sønderborg kreds skulle med uændrede grænser videreføres som dansk amt (se kort).

Amterne fulgte den gamle Kongeågrænse. Det glædede beboerne i de tidligere slesvigske »otte sogne« syd for Kolding, som i 1864 var kommet til Danmark, da de hverken ville høre under Haderslev amt eller retskreds.¹³ Derimod var beboerne i det nordvestlige hjørne ikke umiddelbart tilfredse med afgrænsningen. Mens man i Skærbæk gerne ville til Tønder amt, foretrak beboerne i den nordlige del af Hviding herred med sognene Spandet, Roager, Hviding, Rejsby og Brøns at komme til Ribe amt. Det samme gjorde sognene Hygum og Fole i den del af Haderslev kreds, der skulle forblive ved Haderslev amt. Selv om disse ønsker fint var i tråd med den overordnede målsætning om

Kreds/amt	De preussiske kredse:		De danske amter:	
	Areal 1910	Indbg. 1910	Areal 1920	Indbg. 1921
Haderslev	167.919 ha	63.780	135.242 ha	56.255
Aabenraa	68.524 ha	32.311	79.153 ha	35.073
Sønderborg	44.231 ha	40.012	44.231 ha	36.675*
Tønder	181.970 ha	59.360	129.137 ha	35.625
Ialt	462.644 ha	195.463	387.763 ha	163.628

*Befolkningsstilbagegangen på knap 4.000 skyldtes nedlæggelsen af marinestationen.

Aabenraa og Sønderborg amter var i henseende til såvel areal som befolkning meget små, og ved lov af 21.12.1931 blev de med virkning fra 1.4.1932 slået sammen til Aabenraa-Sønderborg amt, men opretholdtes dog som to selvstændige amtsråds kredse.¹⁷ Den derved lagte struktur for de sønderjyske amter videreførtes frem til sammenlægningen til Sønderjyllands amt i 1970.

Ordningen med amtsassessorerne bortfaldt ifølge anordning af 17.2.1927 fra 1. juni samme år.¹⁸

Til stiftamtmand over Haderslev stift og amtmand for Haderslev amt udnævntes administrator Viggo Haarløv, der fik Haderslevtandlægen Jonathan Smith som amtsassessor.¹⁹ Smith havde før 1920 været juridisk konsulent for Vælgerforeningen for Nordslesvig, udgivet flere tyske love med kommentarer samt ført en længere sag med myndighederne om gymnastikundervisningen. Tillige havde Smith været medlem af Haderslev kreds dag og byråd. Han besad således et alsidigt kendskab til tysk lovgivning og til Haderslev amt.

I Aabenraa amt udnævntes Kresten Refslund Thomsen til amtmand. Han var født i Nordslesvig, men var cand.polit. fra Københavns Universitet og brød således juristernes amtmandsmonopol. Tillige havde han en kort tid studeret forvaltningsret i Berlin. Refslund Thomsen havde arbejdet i den danske bevægelses tjeneste som redaktør på »Hejmdal« og som arbejdersekretær for Vælgerforeningen. I afstemningstiden havde han fungeret som landråd under Den internationale Kommission. Som H. P. Hanssens svigersøn havde han nær berøring med landsdelens politiske udvikling. Som amtsassessor fik Refslund Thomsen den nordfra kommende Emil Johannes Carl Bang.

Sønderborg amt fik derimod en kongerigsk amtmand, Christian L. Lundbye, der kom fra en kontorchefstilling i Justitsministeriet. Han kendte til de sønderjyske forhold fra sin tid som Danmarks repræsentant ved Den internationale Kommission. Som amtsassessor fik han Andreas V. Karberg, der var født i Sønderborg og juridisk uddannet fra universiteterne i München, Berlin, Kiel og Jena. Før 1920 var han fuldmægtig i Sønderborg Bank. Også han havde været kreds dags- og byrådsmedlem og landråd under Den internationa-

le Kommission. Fra 1920 til han i 1926 selv blev amtmand i Ringkøbing amt var Karberg medlem af Landstinget for Venstre.

I Tønder amt blev lensgreve Otto Didrik Schack, Schackenborg, udnævnt til amtmand. Han havde ingen akademisk uddannelse, men havde gennem mange år været kredsmand og medlem af kredsudvalget og provinslanddagen. 1919-21 var Schack formand for Vælgerforeningen og fungerede i afstemningstiden som landråd under Den internationale Kommission.²⁰ Hans amts-assessor blev Peter Chr. Stemann, der kom fra en stilling som fuldmægtig i Indenrigsministeriet.

Schack og Stemann tiltrådte den 6. maj, fortæller Stemann i sine erindringer, hvor han også beretter om de særlige vanskeligheder i Tønder, som fulgte af kredsens deling i en dansk og en tysk del. Det personale, som skulle overflyttes til det nye landråds kontor for den nye Sydtønder kreds i Nibøl, forsvandt således pludseligt uden at afslutte de verserende sager. Det voldte også vanskeligheder at dele landrådsarkivet. Der kom ingen anvisninger fra arkivvæsnet, og Stemann måtte selv foretage udleveringen. Da der endelig kom besøg fra arkivvæsnet, viste det sig, at udleveringen havde været for gavmild.²¹ I den daglige administration betød tabet af Sydtøndersagerne dog ikke noget særligt for Stemanns virke: »For mit eget vedkommende må jeg tilstå, at jeg faktisk aldrig åbnede en af de talrige aktsamlinger, som vi havde fra den tyske tid. Jeg var klar over, at man så ville være håbløst fortabt. Tiden tillod det ikke. Men når man anvendte sin menneskelige og juridiske retfærdighedssans som rettesnor, måtte det kunne gøres på den måde. Det var jo ikke meningen at gribe voldsomt ind; det hele skulle glide. Og det gjorde det.«²²

I forhold til den tyske landrådsadministration var det ikke mindst personudskiftningerne, som havde betydning sammen med det nye retsgrundlag. Med hensyn til forretningsområderne adskilte den danske amtsadministration sig derimod ikke afgørende fra landrådsembedet. Hele det kommunale område var således fælles. Både landråden og amtmanden havde tilsynet med kommunerne, og hvor landråden var formand for kreds dag og kredsudvalg, stod amtmanden i spidsen for amtsrådet. Andre fælles sagsområder var kongehuset, rigsdagsvalg, statsborgerforhold, medicinalvæsen, veterinærvæsen, brandvæsen, forsikrings- og forsørgelsesvæsen, næringssager, landboforhold, legater og stiftelser.

Tre vigtige forskelle var der dog. Modsat landråden varetog amtmanden en række familieretlige sager vedr. alimention, skilsmisse og ægteskab samt børn og umyndige, som i den tyske tid havde ligget ved amtsretterne. Amtmanden stod derimod ikke for udskrivningsvæsnet (se nedenfor). I den danske amtsadministration var de såkaldte »underøvrighedsforretninger«, d.v.s. ordens- og kriminalpoliti, sikkerhedspoliti og erhvervspoliti, tillige siden 1919 overladt til politimestrene.

Politi og domstole

I den preussiske statsforvaltning var politifunktionerne i købstæderne delt mellem landråden og det kommunale politi, på landet mellem landråden og amtsforstanderne. Sidstnævnte var typisk hjemmetyske gårdejere, der med hjælp af en gendarm udøvede politimyndigheden for 1-2-3 kirkesogne. Som lægmandspoliti mindede amtsforstanderne i princippet om de danske sognefogder, men deres sagsområde og kompetance var betydeligt større.²³ Gendarmerne var organiserede som et militært korps med egne officerer.²⁴

Ved overgangen til dansk styre faldt amtsforstanderinstitutionen og gendarmeriet bort til fordel for dansk politi. I kongeriget havde politikvæsenet netop i 1919 gennemgået en reform, der adskilte den udøvende magt fra den dømmende. Det gamle herredsfogedembede blev delt mellem de nyoprettede stillinger som underrettsdommer og politimester. Politimesteren var statstjenestemand og ligeså hans stedfortræder, politifuldmægtigen, men ellers var det lokale politipersonale kommunalt ansat og lønnet. Ved siden af dette lokale politi, som varetog ordenspolitiopgaverne, fandtes siden 1911 statspolitiet, der kunne operere over hele landet som kriminalpoliti til opklaring af vanskeligere sager og derudover kunne sættes ind ved større uroligheder.²⁵

Justitsminister (og statsminister) C. Th. Zahle foreslog imidlertid, at også ordenspolitiet i den genforenede landsdel skulle være statsligt, da det kommunale politi i Sønderjylland var for spinkelt. Ordenspolitikorpset skulle bestå af op til 250 betjente og være en særlig afdeling under chefen for statspolitiet. Styrken skulle i det daglige ledes af en »politiadjutant«. Kommunernes eneste rolle blev at bidrage til finansieringen af de løbende udgifter. Loven skulle revideres i 1921.²⁶ Kriminalpolitiet skulle som nord for Kongeåen varetages af statspolitiet.

I det sønderjyske udvalg var Klaus Berntsen (V) betænkelig ved at indføre en anden ordning end i det øvrige land, også selv om det kun blev en overgang, og han mente, at 250 var alt for mange. J. Andersen (R) kunne godt acceptere statspolitiet i en overgangsperiode, men kun indtil det sønderjyske kommunistyre var etableret og i stand til at løfte politiopgaven. I længden ville et statspoliti være for stort og tungt et apparat. Statsministeren søgte at berolige Berntsen og Andersen med, at loven skulle revideres i 1921. Bag i hvert fald Klaus Berntsens opposition lå formentlig en principiel uvilje mod at indføre et statsligt enhedspoliti, som ville svække det lokale selvstyre.

Klaus Berntsen understregede endvidere, at det var vigtigt, at så mange af de nye betjente som muligt var sønderjyder, så det kunne undgås at indsætte en større styrke, som var ukendt med de lokale forhold. Heri var justitsministeren helt enig. H.P.Hanssen forestillede sig ansættelse af en stor del af

Det sønderjyske ordenspoliti var i modsætning til det kommunale ordenspoliti nord for Kongeåen statsligt. Her ses betjentene fra Tofthund politikreds i maj 1926: Nissen fra Rødding, Munck fra Jels, Christensen fra Gram, samt Skøtt, A. N. Jensen og Iversen fra Tofthund. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

de sønderjyske betjente, som skulle fungere som CIS-gendarmere i afstemningstiden.

Trods betænkelighederne ved et statsligt ordenspoliti godkendte underudvalget vedr. indførelse af dansk kommunal administration i Sønderjylland ministerens udkast uden ændringer, og det samme gjorde hovedudvalget.²⁷ Det udsendtes efter Danmarks overtagelse af suveræniteten som »Lov af 28. juni 1920 om oprettelse af et under chefen for statspolitiet sorterende ordenspoliti i de sønderjydske landsdele«. ²⁸ Som »politoadjudant« (man søgte forgæves efter en bedre betegnelse) udpegedes cand.jur. Fritz Emil Jacobsen, der fungerede som sådan frem til udgangen af 1922.²⁹ Rammen på 250 betjente blev det ikke nødvendigt at udnytte, og man kunne nøjes med at ansætte 150.³⁰

Blandt de 150 var A. N. Jensen fra Skærbæk, der som de fleste andre havde deltaget i den første verdenskrig. I oktober 1919 meldte han sig til et sikkerhedsværn på 30 mand, som det nu danskdominerede byråd i Haderslev oprettede. Her blev han værnets næstkommanderende. I januar blev han politiassistent for den internationale kommission for Haderslev vesteramt og ledede som sådan CIS-gendarmernes indsats dér. Som tidligere politiassistent under

C.I.S. blev A. N. Jensen ansat i det danske statspoliti som overbetjent. Det gav nye uniformer og dermed en ny identitet: »Et par dage efter 1. juli 1920 fik jeg besked om at give møde i Aabenraa, hvor mange af kollegerne fra hele Sønderjylland havde givet møde, og hvor vi nu fik udleveret den nye danske polituniform. Den bestod af en høj kasket med guldtresser og kokarde, blå jakke med høj grøn krave og grønne skulderstropper. Der var ingen blanke knapper foran på jakken, endvidere ridebenklæder og lædergamacher. Uniformen var pæn og enkel«.

De nye danske betjentes første opgave blev ordensopgaverne i forbindelse med kong Christians indtog og Dybbølfesten. Derefter meldte hverdagens krav sig: »For os sønderjyske politimænd, der lige fra det civile liv var sprunget ind og udøvet en gerning som politimand, hvortil vi forinden ikke havde nogen kendskab, gjaldt det nu om at sætte sig ind i dansk lov og ret og lære de danske lovbestemmelser, som vi nu skulle administrere. Der skulle skrives rapporter, og det kneb for mange. Der var adskillige af de sønderjyske betjente, som ikke kunne og aldrig havde lært at skrive dansk. Men i årene efter genforeningen kom alle på flere kurser på politiskolen, hvor vi blev sat ind i dansk polititjeneste og lærte at skrive dansk. Enkelte af de antagne politimænd kunne ikke klare den efter hvert kursus afholdte eksamen på politiskolen og gled tilbage til civillevet ...«.³¹

Justitsministerens forsikringer om, at statspolitiet i Sønderjylland skulle være midlertidigt, kom imidlertid ikke til at holde stik. Loven blev forlænget flere gange, blandt andet fordi de sønderjyske købstæder ønskede det statslige ordenspoliti opretholdt. Byerne foretrak at betale staten for at varetage denne opgave frem for selv at organisere et kommunalt politi. Den sønderjyske særordning bortfaldt først i 1938, og da ikke fordi det sønderjyske ordenspoliti endelig blev kommunalt, men fordi også det øvrige ordenspoliti i Danmark blev statsligt med oprettelsen af et »enhedspoliti« under en rigspolitichef.³² Det statslige sønderjyske ordenspoliti blev således mere en spydspids- end en overgangsordning.

Det sønderjyske ordenspoliti stod i det daglige arbejde under de nye sønderjyske politimestres ledelse. Ved fastlæggelsen af politikredsene blev *retskredsinddelingen* lagt til grund, og her blev igen den gamle herredsinddeling og den preussiske inddeling i amtsretskredse brugt som udgangspunkt. I Justitsministeriets udkast til »Lov om domstolenes og politimyndighedernes ordning m. m. i de tidligere slesvigske landområder« var der regnet med otte underretskredse:³³

1. Haderslev købstad, Haderslev og Gram herreder, en del af Tyrstrup herred.
2. Aabenraa købstad, Rise og Sdr. Rangstrup herreder, en del af Lundtoft herred og Varnæs birk.

3. Sønderborg købstad, Nybøl herred, en del af Lundtoft og Vis herreder.
4. Als med undtagelse af Sønderborg.
5. Frøs herred og en del af Kalvslund herred.
6. Nr. Rangstrup og Hvidding herreder.
7. Lø herred og Løgumkloster birk.
8. Tønder købstad, Tønder, Højer og Slogs herreder.

Inddelingen i politikredse var i forslaget den samme, dog blev Haderslev vesteramt (nr. 5 og 6) lagt sammen til én kreds. Med H. P. Hanssens ord var det »tyndt befolkede egne med en solid befolkning, hvor der ikke er så store opgaver for politiet«. ³⁴

Befolkningen i syv sogne øst og syd for Ribe ønskede imidlertid ikke alene som ovenfor nævnt at komme under Ribe amt, men – overraskende nok! – også under den Riber ret og dermed under denne bys politimester. Mens ønsket om at komme til Ribe amt som nævnt blev afvist, var der lydhørhed i rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg for at lade sognene udgøre en selvstændig retskreds med tingsted i Ribe eller at lægge sognene under Ribe rets- og politikreds. Dette tiltalte dog ikke justitsministeren, der afviste at involvere en kongerigsk rets- eller politikreds i de slesvigske overgangsordninger. Resultatet blev et kompromis. De syv sogne forblev under de retskredse, de i forslaget var henlagt til (nr. 5 og 6), men de fik et bidingsted med en kontorafdeling i Ribe. I politimæssig henseende blev sognenes ønske derimod fulgt, og de blev lagt ind under Ribes politimester. ³⁵ Et udvalgsmedlem ytrede betænkelighed ved, at det ville betyde en stor belastning for politimesteren i Ribe, men justitsministeren, der stadig ikke var overbevist om ordningens fortræffelighed, kunne meddele, at »i hvert fald foreligger der en erklæring fra politimesteren i Ribe om, at han med stor elegance kan klare det hele«. ³⁶ Mens de praktiske problemer ved overgangen til dansk styre var for store til, at Kongeågrænsen trods politikernes intentioner og lokalbefolkningens ønsker herom kunne slettes ved amtsinddelingen, lod et kompromis mellem de praktiske og ideelle hensyn sig finde ved retskredsinddelingen, og ved politikredsinddelingen opfyldtes de lokale ønsker, og Kongeågrænsen blev tilsidesat.

Udvalget foretog endnu en forandring i jurisdiktionsinddelingen. Sønderborg købstad m.v., rets- og politikreds (nr. 3), blev delt i to, således at de resterende dele af Lundtoft og Vis herreder kom til at danne egen rets-, men ikke politikreds. Denne nye afgrænsning blev fastlagt ved den endelige lov af 28. juni 1920 (se kort). ³⁷ Imidlertid blev kredsene allerede omlagt pr. 1. januar 1923. Fra Aabenraa købstad m.v. flyttedes Klipleve og Kværns sogne samt en del af Felsted sogn til Lundtoft og Nybøl herreder, der også modtog Ullerup og Nybøl sogne samt Egersund fra Sønderborg købstad m.v. Mens Lundtoft

Den sønderjyske retskredsinddeling fra 1923 gjaldt frem til midten af 1950'erne. Den 1. juli 1954 blev retskreds nr. 91, Nr. Rangstrup og Hviding herreder, lagt ind under nr. 90, Fro's herred, idet retten i Toftlund dog fortsatte som bitingsted. Samtidig blev sognene Spandet, Roager, Hviding, Rejsby og Brøns lagt til Ribe retskreds, således som det allerede havde været drøftet i 1920. Den 1. marts 1957 blev retskredsene 93 og 94, Sønderborg købstad m.v. og Als, lagt sammen. Derefter skete der ingen ændringer før den generelle omlægning i 1973.

og Nybøl herreder hidtil havde haft politimester fælles med Sønderborg købstad m.v., fik de nu deres egen i Gråsten, og Sønderborg købstad m.v. fik i stedet politimester fælles med resten af Als. Vestpå blev Løgumkloster politikreds lagt ind under Tønder købstad m.v., mens retskredsen bestod. Skærbæk sogn flyttedes fra Nr. Rangstrup og Hviding herreder til Lø herreds retskreds og Tønder købstad m.v. politikreds (se kort).³⁸

Med Genforeningen blev bestillingen som *sognefoged* påny indført i Nord-slesvig.³⁹

Mens de organisatoriske ændringer var gennemgribende for politiet, betød overgangen fra tysk til dansk styre ikke de voldsomme forandringer i underretternes opbygning. Der blev oprettet ni *underretter*: i Haderslev med 3 dommere, Aabenraa og Tønder med hver to dommere og én dommer i Rødding, Toftlund, Gråsten og Løgumkloster. I Sønderborg havde de to underretter for h.h.v. Sønderborg-Sundeved og Als hver én dommer.⁴⁰ For at sikre retterne med de nordfra kommende dommere juridisk kompetence i spørgsmål, hvor

tysk ret skulle indgå i afgørelserne, blev der givet mulighed for at ansætte fem ekstra dommere, der var kvalificerede til at være dommere i Tyskland samt indtil udgangen af 1921 at ansatte særlige retsfuldmægtige med tysk referendareksamen, altså en parallel til amtsassessorerne.⁴¹

Endvidere blev der for de fire sønderjyske amter oprettet en ny appelinstant, *Søndre Landsret*, til erstatning for landretten i Flensborg. Dermed fik Danmark sin tredje landsret ved siden af Østre Landsret i København og Vestre Landsret i Viborg. Søndre Landsret blev ledet af en præsident og fik fire landsretsdommere. Også her kunne der ansættes retsfuldmægtige med kendskab til tysk ret. Endvidere blev der beskikket en statsadvokat for Søndre Landsret. Etableringen af Søndre Landsret skete uden politiske modsætninger. Landsretten fik sæde i Sønderborg.⁴² Imidlertid nedlagdes Søndre Landsret allerede pr. 1. januar 1928 for at komme under Vestre Landsret, mens statsadvokaturen fortsat består som 3. statsadvokatur i Vestre Landsretskreds.⁴³

Mere gennemgribende end de organisatoriske ændringer var forandringen i selve det *retsgrundlag*, domstolene og administrationen skulle træffe deres afgørelser på. Overgangen fra tysk til dansk ret kunne imidlertid ikke klares i ét hug, og der måtte mange midlertidige bestemmelser til, der opretholdt det

Inddelingen af de sønderjyske politikredse fra 1923 holdt i nøjagtig 50 år til en større omlægning fandt sted i 1973.

tyske retsgrundlag. De fleste bortfaldt dog i løbet af 1920'erne.⁴⁴ Af de mere betydende og længerevarende undtagelser, som havde direkte betydning for underretternes virksomhed, var det preussiske grundbogsvæsen, som justitsministeren fandt anledning til at bevare. Nok var det indviklet, men samtidig praktisk, og i ministeriet gik man endog med tanker om at indføre et tilsvarende system i hele Danmark.⁴⁵ Det skete imidlertid ikke, og dansk tinglysningsret indførtes i Nordslesvig den 1. april 1927, samtidig med at tinglysningsbestemmelserne i Danske Lov fra 1683 endelig veg for en moderne dansk tinglysningslov.⁴⁶ Grundbogsbladene videreførtes dog som tingbøger helt indtil de i midten af 1950'erne blev omskrevet til moderne tingbøger.⁴⁷

Den gradvise indførelse af dansk ret krævede et betydeligt arbejde med at formidle de nye regler til administration og befolkning. Derfor udgav Statsministeriet ved højesteretssagfører N. Cohn og overretssagfører O. P. Schlichtkrull i årene 1920 og 1921 en særlig »Retstidende for de sønderjyske Landsdele«. Heri optrykkes de mange nye love, bekendtgørelser og cirkulærer, og der bragtes en række administrative afgørelser, hvoraf mange skulle tjene som mønster for administrationen. Endelig indeholdt retstidenden adskillige vejledninger og bemærkninger til lovene f.eks. vedr. told og skat, privatret, forsikring, forsørgelsesret etc. Mens retstidendens form og sprog gjorde, at den næppe nåede ud til brede kredse i befolkningen, var den et nyttigt redskab for administrationen – og er i dag en fortræffelig kilde til overgangstidens mange bestemmelser.⁴⁸

Matrikelvæsen, domæner, televæsen

Med etableringen af amsadministrationen, politiet og domstolene var de embeder, som var de vigtigste for hævdelsen af dansk suverænitet og retshåndhævelse over de sønderjyske landsdele, på plads. Af de øvrige forvaltninger kunne de fleste indføres i den genforenede landsdel uden større vanskeligheder. Inden for finansforvaltningen etableredes der amtstuer i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder og toldkamre i Haderslev, Aabenraa, Padborg (med Kollund-Kruså), Egersund (med Graasten), Sønderborg og Tønder (med Højer). Hertil knyttede sig grænsegendarmeriet, der flyttede ned til den nye grænse. Finansforvaltningens rammer opretholdtes stort set uændrede til 1969/70.⁴⁹

I hvert af de sønderjyske amter udpegedes en embedslæge. De fire købstæder fik statsskoler, Haderslev og Tønder statsseminarier. En række væsner og etater udstrakte deres virksomhed til den genvundne landsdel gennem oprettelse af nye distrikter og kredse: 7. udskrivningskreds fik hjemsted i Sønderborg, 19. fabriksinspektørkreds i Aabenraa, 5. overpostinspektorat i Haderslev,

4. teleingeniørdistrikt i Aabenraa. DSB etablerede 10. og 11. trafiksektion i Aabenraa og Tønder, 15. og 16. banesektion i de samme byer samt 6. maskinsektion i Tønder. Statsskovvæsnet inddeltes i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Nørre Flensborg statsskovdistrikter, men sidstnævnte faldt allerede i 1921 bort til fordel for Lindet.⁵⁰

På tre områder måtte den nye administration imidlertid bygge direkte på de preussiske traditioner: matrikelvæsnet, domæneforvaltningen og telefonvæsnet.

Ligesom grundbogsvæsnet længe blev bevaret i sin preussiske form, videreførtes også det preussiske *matrikelvæsen* i sine hovedtræk. Det danske matrikelvæsen var centralistisk opbygget med Matrikeldirektoratet i København, der gav de nødvendige tilladelser og dispensationer, og med privatpraktiserende landinspektører, der mod betaling fra rekvirenterne udførte de praktiske opgaver i marken. Det preussiske var i forhold hertil mere decentralt og kendte ikke til private landinspektører. De statslige »Katasterämter« tog sig såvel af det praktiske arbejde med at vedligeholde matriklen som udstedelse af tilladelser. I Nordslesvig fandtes sådanne katasterkontorer i Haderslev, Tøftlund, Aabenraa, Sønderborg og Tønder.

Landbrugsministeren foreslog, at det preussiske system i det store hele opretholdtes med de nævnte kontorer, og at staten til at lede kontorerne ansatte fem amtslandinspektører, hvoraf den ene med titel som stiftslandinspektør skulle varetage koordinationen mellem de sønderjyske kontorer og sørge for ensartethed. Derudover skulle der ansættes amtslandmålere. Venstre og konservative var skeptiske overfor tanken om statsansatte landinspektører. Klaus Berntsen (V) mente: »Det er for meget overladt til embedsmændene« og foretrak de private landinspektører. Alexander Foss (C) og Niels Neergaard (V) mente, at amtslandinspektørerne i det mindste delvis skulle være provisionslønnede.

En betænkning fra kontorcheferne for 1. og 3. kontor i Matrikelstyrelsen anførte imidlertid så mange argumenter for den foreslåede ordning, at modstanden blev opgivet og loven udformet som foreslået. Kontorcheferne mente således, at den danske ordning med landinspektører, der konkurrerede om arbejdet, ikke var god for kvalitetsniveauet. Indførte man den generelle danske ordning, skulle der ansættes adskillige i direktoratet, og så ville der ikke være sparet så meget. En opretholdelse af den preussiske model ville endvidere sikre forbindelsen mellem matrikel og grundbøger, som var bedre end sammenhængen mellem matrikel og tingbøger i kongeriget. Man troede desuden, at det ville være vanskeligt at skaffe kvalificerede landinspektører til Sønderjylland, da de bedste havde gode forretninger nord for Kongeåen. Når dertil lagdes, at sønderjyderne var vant til det preussiske system og ønskede det

opretholdt, og at arkiverne mestendels forblev i landsdelen, og endelig at det preussiske system efter en objektiv faglig vurdering var det bedste, var der meget der talte for at beholde det. Imod talte kun, at man ville få et system forskelligt fra det øvrige land og at befolkningen ikke frit ville kunne vælge blandt landinspektørerne, et valg, som kontorcheferne dog fandt temmelig illusorisk.

Kontorcheferne mente endda, at en sønderjysk særordning kunne tjene som forsøgsordning for hele landet.⁵¹ Det forholdt sig altså efter den daværende tankegang med matrikelvæsnet på samme måde som med personregistreringen: det preussiske system var simpelthen bedre, og man burde derfor indføre noget tilsvarende i Danmark.⁵² Situationen er også parallel ved, at det endnu i 1995 ikke er sket. Det særlige sønderjyske matrikelvæsen består i vid udstrækning fortsat, fra 1983/84 som et afdelingskontor af Matrikelstyrelsen (fra 1989 Kort- og Matrikelstyrelsen) med en chef i landsdelen. Samtidig blev kontoret i Toftlund nedlagt, og amtslandinspektørerne skiftede navn til statslandinspektører.⁵³

Som et led i bestræbelserne for at sikre mest muligt af den sønderjyske landbrugsjord på tyske hænder havde den preussiske stat fra 1896 og helt frem til krigstiden opkøbt 36 store gårde og omdannet dem til domænegårde, som staten forpagtede ud. Ved Genforeningen overgik disse gårde til dansk statsejendom. Det var tanken at lade dem udstykke til husmandsbrug og sælge de tiloversblivende stamparcer, men de gældende forpagtningsaftalers perioder skulle overholdes, og udstykningen kunne ikke sættes i værk på én gang. Til at administrere forpagtningsaftalerne, herunder at føre tilsyn med forpagterne, oprettedes ved lov af 1. april 1921 med øjeblikkelig virkning et embede som statslig *domæneforvalter*. Domæneforvalteren blev endvidere formand for det tremandsudvalg, landbrugsministeren nedsatte med henblik på at behandle generelle sager vedr. domænerne såsom udstykning og salg.⁵⁴

Til domæneforvalter udpegedes gårdejer P.J. Refshauge fra Oksbøl ved Haderslev. Refshauge var mangeårig formand for Fælleslandboforeningen for Nordslesvig og havde i afstemningstiden været landråd for den internationale kommission i Haderslev kreds. Han havde derfor en omfattende landbrugsfaglig og administrativ viden. Refshauge administrerede også Strågård ved Aabenraa, Krusågård, Grøngård og Trøjborg, Gråsten ladegård og Fiskbæk, som den danske stat købte. Efterhånden som kontrakterne udløb, blev der mindre og mindre at administrere, og pr. 1. april 1935 blev domæneforvalterembedet nedlagt.⁵⁵

Post-, telegraf- og telefonvæsen var i Preussen samlet i et fælles statsligt væsen. I Danmark var telefonvæsnet derimod overladt til koncessionerede selskaber som Jysk Telefon Aktie-Selskab, mens post- og telegrafvæsnet også her

De fleste af de nye danske embeder kunne i 1920 flytte ind i de tyske forgængerembeders bygninger. Den rivende udvikling i telefonvæsnets nødvendiggjorde imidlertid snart en større nybygning til Post- og Telegrafvæsnets 2. ingeniørdistrikt. I 1920 var der således knap 2800 telefonabonnenter i Sønderjylland, i 1926 var der ca. 10.000. Den nye bygning på H. P. Hanssensgade i Aabenraa blev opført i 1925 af arkitekt Jep Fink i en palæliggende stil, som var typisk for tidens offentlige bygninger. Rud. Olsen fot. i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

var statsligt. Der var imidlertid enighed om, at telefonvæsnets i Sønderjylland skulle forblive statsligt og om, at nettet skulle udbygges med forbindelser mellem de sønderjyske og nørrejyske byer samt flere centraler og ledninger i selve landsdelen. Anlæg og drift heraf blev varetaget af telegrafvæsnets 4. ingeniørdistrikt i Aabenraa (fra 1927: 2. ingeniørdistrikt, fra 1980: teleregion 2, Syd- og Sønderjylland, fra 1986: Tele Sønderjylland).⁵⁶ Med omdannelsen af Tele Sønderjylland til aktieselskab i 1990 og samlingen af de danske teleselskaber i Tele Danmark A/S er den sønderjyske særstilling inden for telesektoren under afvikling.

Afslutning

Den fælles målsætning, den fuldstændige indlemmelse af den genforenede del af Sønderjylland i kongeriget Danmark, blev i det væsentligste fuldført på

statsforvaltningens område. På de vigtigste områder, amtsadministrationen, politiet og domstolene, der særlig repræsenterede statsmagtens suverænitets- og retsudøvelse, var der efter det første årti kun ubetydelige rester af preussisk forvaltningstradition tilbage. På de mere teknisk betonedede områder som personregistrering, tinglysning og matrikelvæsen blev flere af de preussiske systemer derimod opretholdt, fordi de var bedre end samtidens danske. Domænegårdene var også et levn fra den preussiske tid, som det tog tid at få afviklet. I det sønderjyske telefonvæsen var statsligheden også i pagt med preussisk tradition, mens der på det tekniske område blev foretaget gennemgribende forbedringer.

Kun i få og begrænsede tilfælde blev der tale om en organisering af forvaltningen på tværs af Kongeågrænsen. Overgangstidens mange praktiske problemer tilsagde generelt, at de tilgrænsende kongerigske statslokalforvaltninger ikke fik underlagt sønderjyske områder. I virkeligheden kom kun den gejstlige stiftsinddeling for alvor til at bryde dette mønster.

Til en vis grad blev de sønderjyske landsdele brugt som en administrativ forsøgsmark. Der ansattes tildels ikke-jurister som amtmænd med amtsassessorer som medhjælpere, ordenspolitiet blev statsligt, amtslandinspektørerne ligeså, og der var tanker fremme om senere at indføre principper fra den preussiske personregistrering, grundbogsføring og matrikel i dansk administration. Disse forsøg bragte dog ikke de store moderniseringer i dansk statsadministration, der først for alvor blev forandret fra 1960'erne.

I 1923 blev der nedsat en administrationskommission, der skulle kulegrave hele den offentlige forvaltning. Kommissionen viede den sønderjyske administration et særligt kapitel i sin betænkning, hvor den dels kom med nogle anbefalinger, dels gav en generel karakteristik af indsatsen i de første år efter 1920. Kommissionen foreslog således antallet af amter reduceret til to, en henstilling, der som nævnt kun tildels blev fulgt. Derimod afskaffede staten amtsassessorerne, som kommissionen allerede i 1924 fandt overflødige.

For så vidt angår resultaterne af den sønderjyske administrations virke udtalte kommissionen sig om »den fra forskellig side fremkomne kritik« på grundlag af oplysninger indhentet fra særlige sagkyndige, de sønderjyske rigsdagsmænd, sognerådsforeningerne og cheferne i forvaltningen. Kritikken gik navnlig på langsommelighed i sagsbehandlingen, manglende svar på forespørgsler, manglende angivelse af begrundelse ved afgørelser samt for stærk centralisme med for mange afgørelser samlet i København.

I det store hele frikendte kommissionen imidlertid den sønderjyske administration: »Den forvaltningsmæssige omvæltning, som tilbageførelsen af de sønderjyske landsdele bevirkede, er blevet gennemført i et langt hurtigere tempo end almindeligt ved tilsvarende forandringer. I Elsass Lothringen og de til

Polen henførte tidligere tyske landsdele er således ophævelsen af tysk ret og administration endnu ikke fuldstændig gennemført. Mange af de fremkomne klager har netop relation til de vanskelige spørgsmål, som overgangen fra tysk til dansk ret fremkaldte, men under hensyn til disse spørgsmåls vanskelighed kan kommissionen ikke anse denne kritik for beføjet, ligesom der her er tale om overgangsforhold, der allerede i det store og hele er afviklet. I det hele er det kommissionens opfattelse, at de anker, der er fremført overfor den danske administration, i virkeligheden ikke er af meget vægtig eller indgribende art.⁵⁷

Selv om denne dom blev afsagt af embedsværkets egne repræsentanter, vil den nok også kunne stå for en historisk vurdering i 1995.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Tillæg til kongelig dansk Hof- og Statskalender 1920 indeholdende Oplysninger vedrørende de sønderjydske Landsdele, København 1920, sp. 13-14.
2. Cit. efter: Steen Bo Frandsen: Men gives der da Provindser i Danmark? Historie ny række 19:1, 1991, s. 129f.
3. Svend Thorsen: De danske ministerier 1901-1929, Kbh. 1972, s. 304-309, 323f, 383f. Wilhelm von Rosen (red.): Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, II:1, Kbh. 1991, s. 479-482.
4. Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg 1919-20. Kbh. u. år (herefter: Forhandlinger).
5. Fr. von Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie, II, Kbh. 1938, s. 241f, 544 (herefter: Fr. von Jessen).
6. Statstidende 5.5.1920. Jfr. Von Jessen II, 428, 430 og Bekendtgørelser fra Den internationale Kommission for Slesvig, 1920, nr. 98, 101.
7. Sønderjydske Kundgørelser udgivet af Administrator for de sønderjydske Landsdele. Aabenraa, Nr. 1-4, 1920.
8. Retstidende for de sønderjydske Landsdele udgivet af Statsministeriet, 1920, s. 801 (herefter: Retstidende).
9. Forhandlinger, s. 86f.
10. Karl Peder Pedersen: Kan kun jurister være gode amtmænd? Historien om Ove Rodes forgæves forsøg på at bryde juristernes amtmandsmonopol. Arkiv 14:2, 1992, s. 113-118.
11. Forhandlinger, s. 126f.
12. Forhandlinger, s. 127-30.
13. Forhandlinger s. 165.
14. Forhandlinger s. 335-336, 378-382, 594-602, 608-611, 686.
15. Retstidende 1920, s. 295f (lovens paragraf 8).
16. Fr. von Jessen III, s. 507.
17. Lovtidende 1931, s. 2029.
18. Lovtidende 1927, s. 55.
19. Kilden til de følgende personalhistoriske oplysninger er Kraks Blaa Bog 1929.
20. Otto Didrik Schack: Grænsesind. Optegnelser fra årene 1913-49, Kbh. 1970, indeholder desværre intet om amtmandsvirksomheden.
21. Se om arkivdelingen Hans H. Worsøe: Den arkivalske grænse. I: Grænsen i 75 år. Aabenraa 1995, s. 268-296.
22. Peter Chr. v. Stemmann: En dansk Embedsmands Odysseé, I, Kbh. 1961, s. 37-78, citat fra s. 69.
23. Om amtsforstanderne: G. Japsen: Amtsforstanderinstitutionen i Nord-slesvig. Festskrift til Johan Hvidtfeldt. Aabenraa 1978, s. 189-207.

24. Gerd Stolz: Geschichte der Polizei in Schleswig-Holstein. Heide 1978, s. 21-44.
25. Politikundskab. Rigspolitichefen. Politiskolen u. år, 1, s. 1:4-6.
26. Forhandlinger s. 194.
27. Forhandlinger s. 104-108, 130-131, 137, 161-163, 194, 688, 722.
28. Retstidende 1921, s. 255.
29. Fritz Jacobsen blev i 1934 politimester i Aabenraa. Efter det tyske mindretals nazificering og under den generelle uro i 1930'erne udnævntes han påny til politiadjutant for de sønderjyske landsdele med henblik på at koordinere de sønderjyske politikredses indsats, se herom J. Hvidfeldt: Det sønderjyske politiadjutantembedes arbejde. Sønderjyske Årbøger 1957, s. 1-15 samt Henning Koch: Demokrati slå til! København 1994, s. 114-120.
30. Tillæg til Hof- og Statskalender 1920, sp. 20.
31. A. N. Jensen: Minder fra min gerning som politimand omkring genforeningen i 1920. Sønderjysk Månedsskrift 1956, s. 161-173, citater s. 170, 173.
32. Fr. von Jessen III, s. 32f.
33. Forhandlinger s. 205f.
34. Forhandlinger s. 165.
35. Forhandlinger s. 164-65, 278, 335-36, 379-82, 608-11, 685f, 736-38, 1322f, 1483ff.
36. Forhandlinger s. 1498.
37. Retstidende 1920 s. 220-222.
38. Lovtidende 1920, s. 1236-39 og 1922, s. 2432f, 2498f.
39. Retstidende 1920, s. 222.
40. Tillæg til Hof- og Statskalender 1920, sp. 19.
41. Retstidende 1920, s. 221.
42. Forhandlinger s. 164-165, 205. Retstidende 1920, s. 132, 220f.
43. Lov om ændringer i og tilføjelser til lov om rettens pleje, der ophævede den midlertidige lov om rets- og politivæsenet i Sønderjylland fra 1920 (Lovtidende 1927, s. 1186-1189). I 1982 kom Landsrettens store bibliotek med tysk og dansk juridisk litteratur til Landsarkivet i Aabenraa.
44. En status giver O.A. Borum: Oversigt over den i de sønderjyske Landsdele endnu gældende Serlovgivning. København 1931.
45. Forhandlinger s. 1331. En dansk vejledning herom blev udgivet af N. Cohn: Grundbogslovgivningen i de sønderjyske Landsdele, København 1920.
46. Lovtidende 1926, s. 594-609, 1306, 1317-1333.
47. Lars N. Henningsen: Ejendomshistorie i Nordslesvig. Aabenraa 1983, s. 18.
48. Retstidende 1920 og 1921. John Skonberg: Retstidende for de sønderjyske landsdele 1920-1922. Sønderjyske Årbøger 1980, s. 73-92.
49. Retstidende 1920, s. 307, 398 og 452-468. Om toldvæsenet endvidere: Toldvæsen og Grænsegendarmeri. En registratur udgivet af Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. Aabenraa 1987 og Anders Monrad Møller: Toldkontrol og grænsebevogtning. Grænsen i 75 år. Aabenraa og København 1995, s. 44-64. Om grænsegendarmeriet: Jens Jensen: Det danske Grænsegendarmekorps grænsens gendarmere og smuglere. Med en efterskrift af Lars Bjørneboe. Toldhistorisk Selskab, København 1981, s. 161-213.
50. Retstidende 1920, s. 275, 305f, 316f, 343f, 389f, 391, 426f.
51. Forhandlinger s. 344-347, 353-357, 505-512, 535-538, 1519-1522. Retstidende 1920, s. 357f.
52. Se herom Hans H. Worsøes artikel: »Den borgerlige personregistrering i Sønderjylland« i denne årbog s. 293-312.
53. Landinspektøren nr. 1-95 er et jubilæumsnr. for det sønderjyske matrikelvæsen.
54. Retstidende 1921, s. 255.
55. Lov om ophævelse af lov nr. 169 af 1. april 1921 om domæneforvaltningen i de sønderjyske landsdele. Lovtidende 1934, s. 1237. P.J. Refshauge: Bonden der blev landråd. Aabenraa 1940, s. 155-166.
56. Forhandlinger s. 110, 141-142. Retstidende 1920, s. 343f. Telegrafvæsenet i Sønderjylland. Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. Aabenraa 1992, s. 3f.
57. 2den Betænkning afgivet af Administrationskommissionen af 30. Juni 1923. København 1924, s. 113-121, citat fra s. 119.

Rød, hvid og brun terror

af *Henrik Stevnsborg*

De sønderjyske Landsdele var i tiden op til 2. verdenskrig arbejdsmark for tyske efterretningsfolk, og også sovjetrussiske agenter stejfede området. Ud fra en enkelt sag i den sønderjyske politiadjudants arkiv belyser lektor Henrik Stevnsborg, Københavns Universitet, kommunistlederen Béla Kuns aktiviteter i så henseende. Det fortsat kontroversielle spørgsmål om samarbejdet mellem dansk og tysk politi i 1930'erne bliver ligeledes berørt.

Det var sommeren 1966, og det var 2. g. Vi terpede. En af de bøger, vi skulle op i, var »Gads historie for gymnasier og seminarier«. Fra den husker jeg en enkelt løsreven sætning. Den lød: »På den røde terror fulgte nu en hvid«.

Denne knappe sentens henviser til nogle af de blodigste begivenheder i Ungarns nyere historie.¹ Under 1. verdenskrig løsrev Ungarn sig fra Østrig, og det østrig-ungarske dobbeltmonarki under huset Habsburg ophørte med at eksistere i 1918. Alligevel betragtede krigens allierede sejrherre Ungarn som en taber på lige fod med Østrig. De allierede, og ikke mindst Frankrig, ønskede derfor, at Ungarn skulle afgive store landområder til nabostaterne. Det var ved den lejlighed, det nu hedengangne Jugoslavien blev skabt. Men også Tjekkoslovakiet og Rumænien stillede territoriale krav – og proklamerede, at de om nødvendigt ville se dem opfyldt med våben i hånd.

Den udenrigspolitiske krise var med andre ord akut, da kommunisterne greb magten og den 21. marts 1919 udråbte Ungarn til en sovjetrepublik.² 133 dage varede dette første kommunistiske eksperiment i Ungarn, hvis politiske politi kopierede den sovjetrussiske *Tjekas* berygtede metoder: gidseltagninger, torturkamre og præventive anholdelser i de årle morgentimer. Hertil kom specialstyrker som *Lenin fiúk*, »Lenins Dreng«, et straffe- og rekvisitionskorps, der turede landet rundt for at kidnappe kapitalister og tvinge modvillige bønder til at aflevere fødevarer. Det antages, at omkring 500 mennesker mistede livet som kontrarevolutionære under den røde terror.³

I april 1919 gjorde rumænske og tjekkiske styrker alvor af truslerne og gik til angreb. I august var kampagnen slut, og de sejrende rumænske tropper kunne marchere ind i Budapest. På dét tidspunkt havde Sovjet-Ungarns faktiske hersker, kommissæren for udenrigsanliggender Béla Kun, bragt sig i sikkerhed. Béla Kun, der var journalist fra Transsylvanien, flygtede til Østrig, hvor han blev forbigående interneret. Senere kom han til Moskva.⁴

Da kommuniststyret faldt, var vejen banet for de hvide, d.v.s. godsejerne og

embedsmændene. Med admiral Miklós Horthy som øverste chef iværksatte et virvar af private hære og frikorps en bølge af hvid terror. 100.000 ungarere flygtede; 75.000 blev interneret; antallet af henrettede opgives både i hundreder og i tusinder – og er altså omgærdet med største usikkerhed.⁵ Til gengæld står det fast, at Horthy kronede de anti-kommunistiske udrensninger med at lade sig vælge til rigsforstander 1. marts 1920, samt at admiralen og hans junta helt frem til 1944 regerede Ungarn som en anden bananrepublik.

Kommunistiske terrorgrupper

Den 3. maj 1935 skrev Sønderborg politi rapport på baggrund af underhåndsinformationer fra en ansat ved *Geheime Staatspolizei* i Flensborg – der igen havde sine oplysninger fra en kommunistisk meddeler i Danmark⁶. Rapporten vedrører bl.a. Béla Kun. Den hører til en sag, der bærer journalnummer 969 i det sønderjyske politiadjutantarkiv, og som på flere måder er interessant. For det første fordi den giver anledning til at rekapitulere Béla Kuns skæbne, der i mangt og meget var typisk for en topkommunist i årene mellem de to verdenskrige. Og for det andet fordi den rammer direkte ind i spørgsmålet om dansk politis samarbejde med tysk politi i 30'erne.

Af politirapporten fremgik, at Béla Kun i dagene omkring 1. maj samme år havde været i Flensborg. Han var indrejst fra Danmark og var returneret hertil. Formålet var at organisere kommunistiske terrorgrupper i en række af de lande, der grænsede op til Tyskland, bl.a. Polen og Tjekkoslovakiet – samt Danmark. Béla Kuns underjordiske organisationsarbejde koordineredes med tilsvarende aktiviteter i Tyskland. Derfor lynvisitten i Flensborg.

Om terrorgrupperne hedder det i Sønderborg politis rapport, at de »på et givent tidspunkt (skulle) kunne foretage omfattende sabotagehandlinger over for bygninger og foretagender af særlig betydning ... hvorefter organisationen vil udnytte den derved skabte panikstemning til at »vælte systemet over ende««. Béla Kun selv omtales indforstået som »den kendte kommunistagitator«. Ankomsten til Moskva i 1919 blev han nemlig en af Lenins betroede medarbejdere. Béla Kun fungerede som militærguvernør på Krim, han arrangerede arbejderdemonstrationer i Tyskland i 1921, og han blev ansvarlig for udgivelsen af Lenins værker på fremmede sprog. Hovedindsatsen i Kuns sovjetrussiske eksil faldt dog inden for arbejderbevægelsens 3. Internationale, den kommunistiske internationale – den, der almindeligvis kendes som *Komintern*.

Mellemkrigstidens totalitære systemer havde en svaghed for eufemistiske forkortelser. Komintern betegnede en sammenslutning af de nationale kommunistpartier til eet globalt kommunistisk parti.⁷ På Kominterns verdenskon-

Politigården i Sønderborg i 1930. Her foregik den danske del af efterforskningen i 1935 mod Béla Kuns internationale terroristvirksomhed. Foto: Lokalthistorisk Arkiv Sønderborg.

gresser i 1921 og 1928 valgtes Béla Kun til præsidiat for det højeste organ, eksekutivkomiteen, EKKI. I det daglige arbejdede han i Kominterns diverse sektioner, herunder i Den vesteuropæiske Sektion, i Den kinesiske Sektion og i Balkansektionen. Hovedsædet lå i Moskva, og efterhånden udviklede Internationalen sig til et redskab for Sovjetunionens udenrigspolitik. Agitation var et middel i den politiske kamp; men Komintern veg ikke tilbage for brugen af hverken »terrorgrupper«, »sabotage« eller »panik« for at nå sine mål: proletarietets diktatur, afskaffelse af klasserne, virkeliggørelse af socialismen og indførelsen af det kommunistiske verdenssamfund. Komintern ville, kort sagt, verdensrevolutionen.

Sabotage mod Lillebæltsbroen?

I dette lys lod oplysningerne fra det tyske politi om Béla Kun sig ikke uden videre affærdige. Det danske politi så da også udmærket logikken i, at Kun og Komintern opererede i Danmark, eftersom »Danmark på grund af sin særlige

beliggenhed ved indgangen til Østersøen og som grænseland til Tyskland vil være et af de vigtigste steder at have fodfæste i en sovjetrussisk-tysk konflikt«⁸ – den konflikt, der jo blev til virkelighed under 2. verdenskrig. Mest alarmerende var dog oplysningen om, at Béla Kun agtede at lade sine sabotører gå i aktion allerede 11 dage senere, når Lillebæltsbroen skulle indvies den 14. maj 1935.

På dén baggrund valgte politimesteren i Sønderborg at sende to kriminalbetjente officielt til Flensborg for at indhente supplerende oplysninger. Resultatet af denne henvendelse blev opsummeret i en politirapport den 9. maj 1935. Heraf fremgår, at Béla Kun siden 1933 havde været eftersøgt i Det tredje Rige for terrorisme; at Gestapo nærede stærk mistanke om, at han p.t. opholdt sig illegalt i København; samt at han, såvidt man vidste, rejste under mindst fire forskellige dæknavne med et tilsvarende antal falske pas.⁹

Sønderborg politi tog desuden direkte, men meget diskret, kontakt til den ansatte ved det hemmelige tyske statspoliti, der oprindeligt havde lækket meddelelsen om Béla Kun og hans samfundsomvæltende aktiviteter. Den pågældende tyske politimand tegnede da billedet af en kommunistleder, der uafsladeligt var på farten. Så i Berlin. Så i München. Og så i Flensborg. Forklædningerne vekslede. Ifølge Sønderborg politis rapport af 12. maj 1935, hvori disse underhåndsoplysninger siden blev indført, rejste Kun »dels som kvinde, dels som en forretningsmand med sekretær, dels også som en svagelig person, der er på sygerejse«. Men bag »kvinden«, »forretningsmanden« og »reconvalescenten« skjulte sig en højst martialske skikkelse med »særlig interesse for våben- og ammunitionsdepoter« og med et følge af »militærudannede medhjælpere«¹⁰.

De sidstnævnte, der som Béla Kun selv støttedes med sovjetrussiske penge-midler, skulle selvsagt bistå ved opstillingen af de famøse terrorgrupper. Af sådanne skulle der eksistere syv, og disse skulle »gennemsnitligt hver bestå af 12 personer, som naturligvis er særlig udsøgte og betroede folk, der er rede til at sætte livet ind for deres ideers gennemførelse (fantaster). Organisationen inden for grupperne er efter samme mønster og opbygning som tidligere i Zar-tidens Rusland de anarkistisk-nihilistiske terrorgrupper. Medlemmerne bliver uddannet i betjening af sprængstoffer samt fremstilling af sprænglegemer. Desuden bliver de gjort bekendt med disse tings slagkraft og virkeevne samt deres anvendelsesmetoder over for personer og institutioner. Desuden i iværksættelse af strejker og standsninger, ophidselse af folkemængder til frembringelse af tumulter af enhver art o.s.v., men altid på en sådan måde, at de selv forsvinder i baggrunden«.¹¹

Såvidt 12. maj-rapporten. Som bekendt blev Lillebæltsbroen indviet to dage senere under stor festivitas. 20.000 tilskuere så Kongen køre forbi i et af DSB's

funklende nye lyntog. Færgehorn tudede. 25 kampfly drønedede i formation over broen. Og både Fredericia og Middelfart bød til asfaltbal om aftenen.¹² Men bombesprængninger var der ingen af. Og der blev ikke gjort forsøg på at »vælte systemet over ende« den 14. maj 1935.

Naturligvis kan der have været et element af desinformation i Gestapos oplysninger; man kan have overdrevet Béla Kuns farlighed for at animere dansk politi til at støve ham op. En anden forklaring kunne være, at politiledelsen faktisk tog sine forholdsregler i forbindelse med Lillebæltsbroens indvielse. Fra den særlige sønderjyske udrykningstjeneste, kaldet 100-mands-holdet, blev udkommanderet militært trænede og tungt bevæbnede politibetjente.¹³ Over for dette magtopbud kan Béla Kun have foretrukket at afblæse aktionen. En tredje forklaring kunne være, at Kun midt i maj 1935 måtte halse til Moskva for at forsvare sig og sin politik. Traditionelt havde Komintern – og Kun – udskreget socialdemokraterne som kommunismens hovedfjende. Det rivaliserende arbejderparti var »socialfascistisk«, som det hed. Men efter nazisternes magtovertagelse og det påfølgende forbud mod kommunistpartiet i Tyskland, bredte sig en erkendelse af, at fjenden i stedet skulle søges i diktaturene. Ergo burde alle gode kræfter, inclusive de socialdemokratiske, forenes i kampen mod de sorte fascister og de brune nazister. Denne »folkefrontsstrategi« var hovedemnet på Kominterns 7. verdenskongres, hvortil de praktiske forberedelser påbegyndtes netop medio maj 1935.¹⁴

Selve kongressen åbnede i Moskva den 25. juli 1935. 513 delegerede fra 76 kommunistpartier vedtog her den nye politik og hængte samtidig modstanderne af folkefrontslinien ud for »sektarisme« eller »højre-opportunisme«. Kongressen undlod, meget sigende, at genvælge Béla Kun til sit præsidium. Som en ledende talsmand for den linie, der etiketterede socialdemokrater som socialfascister – og som den, der altid brutalt havde slået ned på alle forsøg på afvigelser fra denne linie – tilhørte Béla Kun nu det tabende parti.

Hans sag hos dansk politi afrundes da også brat med et par dødsannoncer fra august 1939. »Ungarns røde hersker« (avisen »Socialdemokraten«) og »Menneskedyret Béla Kun« (det nationalsocialistiske »Fædrelandet«) meldes skudt i et fængsel i Moskva. I lighed med så mange andre ledende kommunister faldt Béla Kun som offer for Stalins udrensninger. I foråret 1937 fik han ordre om at give møde for Kominterns præsidium, hvor han blev anklaget for ungarsk nationalisme og for manglende respekt for Stalins høje person. Siden så man ham aldrig. I februar 1956 blev han imidlertid rehabiliteret, og i 1964 fik enken Irén symbolsk udleveret Béla Kuns mange sovjetrussiske ordener og medaljer.

Kidnapninger og risiko for krig

I sagen om Béla Kun blev der som nævnt samarbejdet mellem dansk og tysk politi. Men fra dansk side gik man alt andet end blåøjet ind i dette samarbejde. En politirapport fra 15. marts 1935 dokumenterer, at samarbejdspartneren blev betragtet med yderste skepsis. Det hemmelige statspoliti i Flensborg havde ifølge rapporten foretaget efterforskning på dansk territorium – på egen hånd.¹⁵ Den efterfølgende tyske forsikring lød, at dansk suverænitet ikke var blevet krænket; der var blot tale om et par toldere, som havde anstillet sonderende undersøgelser om påståede natlige transaktioner mellem danske og tyske fiskere. Det troede Sønderborg politi ikke på. Under hånden blev det da også fra tysk hold indrømmet, at »tolderne« var Gestapomænd, og at deres egentlige bytte var kommunistlederen Béla Kun. Herefter blev der i en udenrigsministeriel note protesteret officielt over for Det tredje Rige.

Berlin bestred i *sin* verbalnote¹⁶ ikke, at medarbejdere fra Geheime Staatspolizei i Flensborg undertiden havde opholdt sig i Danmark. Men med en enkelt undtagelse havde deres ærinde altid været private familiebesøg nord for grænsen. Undtagelsen var kriminalsekretær Bruns, der havde været heroppe for at føle en dansk kommunist på tænderne – nemlig den meddeler, som oprindeligt havde henledt opmærksomheden på Béla Kun. At kriminalsekretæren i den anledning udelukkende skulle have ført »rent informatoriske samtaler« med sin meddeler var ikke en forklaring, der tilfredsstillede det danske politi. Snarere ville man antage, at Bruns' hemmelighedsfulde Danmarksbesøg kunne stå i forbindelse med tyske planer om at kidnappe Béla Kun. Som chefen for det danske grænsegendarmeri, oberstløjtnant Paludan-Müller, i dén forbindelse bramfrit udtrykte sig: »Jo mere jeg tænker over bortførelse fra Danmark til Tyskland, jo klarere ser jeg, hvor pærelet, det er at udføre.«¹⁷

To aktuelle episoder betød, at sådanne bortførelsesplaner ikke straks kunne henvises til fantasiens overdrev. 30. april 1935 måtte Tjekkoslavakiet nedlægge protest over for Berlin i anledning af, at den tyske politiske flygtning Joseph Lampesberger var blevet lokket ud af landet og mishandlet og arresteret ved en tysk grænsestation. Og i Schweiz blev en journalist ved navn Berthold Jacob den 28. marts 1935 med magt bragt til Tyskland af nazistiske provokatører og ufortøvet anholdt. Først i løbet af sommeren 1935 blev begge de kidnappede påny sat på fri fod.¹⁸

At kidnapninger indgik i et stormagtsspil, som indebar risikoen for krig, var dansk politi opmærksom på. Og politiet var opmærksom på, at også vi kunne blive inddraget i krigen. I sagen om Béla Kun er således indlagt en politirapport, dateret 9. april 1935, af hvilken fremgår, at en dansk politimand et par dage forinden havde været vidne til et foruroligende syn: »Rigsværnet

fra Flensborg havde opstillet lette haubitser i udkanten af skoven og på landevejen Flensborg-Aabenraa; der blev foretaget opmålinger og opstilling af skyts med retning mod Danmark. Det er første gang siden Genforeningen, at det tyske militær har afholdt sådanne øvelser i så umiddelbar nærhed af grænsen«. ¹⁹

De danske politimyndigheder var ingenlunde blinde for, at den røde terror østfra kun var een af truslerne mod demokratiet. Også sydfra truede terror – den brune terror!

NOTER

1. F.eks. Klaus-Detlev Grothusen (red.), *Südosteuropa-Handbuch 5. Ungarn*, 1987. Jörg K. Hoensch: *A History of Modern Hungary 1867-1987*, 1988. Péter Hanák (red.): *Die Geschichte Ungarns. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, 1988. Peter F.Sugar, Péter Hanák og Tibor Frank (red.): *A History of Hungary*, 1990.
2. Rudolf Tökés: *Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic*, 1967.
3. Tökés, s. 156 ff og 214, n. 5. Jfr. Andrew C. Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary*, 1982, s. 197, n. 144.
4. Om Béla Kuns liv og levned se f.eks. Robert A.Gorman (red.): *Biographical Dictionary of Marxism*, 1986, s. 172-174. Branko Lazitch in collaboration with Milorad M. Drahkovitch (red.): *Biographical Dictionary of the Comintern. New, Revised, and Expanded Edition*, 1986, s. 239-241.
5. Tökés, s. 214. Hoensch, s. 98. Janos, s. 202, n. 1.
6. Statspolitiet i Sønderborg, fortrolig rapport 3. maj 1935 ang. politisk virksomhed her i landet udført af tyske emigranter, PADJ 969, Landsarkivet for Sønderjylland.
7. Om Kominterns historie se f.eks. William Z. Foster: *History of the Three Internationals. The World Socialist and Communist Movement from 1848 to the Present*, 1955, især Part III.
8. Se note 6.
9. Statspolitiet i Aabenraa, rapport 9. maj 1935, PADJ 969, Landsarkivet for Sønderjylland.
10. Statspolitiet i Sønderborg, fortrolig rapport 12. maj 1935, PADJ 969, Landsarkivet for Sønderjylland.
11. S.st.
12. V.Elberling (red.): *Avisårbogen 1935, 1936*, s. 40-41.
13. Henning Koch: *Demokrati – slå til! Statslig nødret, ordenspoliti og frihedsrettigheder 1932-1945*, 1994, s. 115, 119-120.
14. E. H. Carr: *Twilight of the Comintern 1930-1935*, 1982, især Part III.
15. Statspolitiet i Aabenraa, rapporter 15. marts 1935, 27. marts 1935 og 3. april 1935, PADJ 969, Landsarkivet for Sønderjylland.
16. Kopi af verbalnoterne i PADJ 969, Landsarkivet for Sønderjylland.
17. Chefen for grænsegendarmeriet til politiadjudanten 6. maj 1935, PADJ 969, Landsarkivet for Sønderjylland.
18. Elberling, s. 119-120, 133. Jfr. *Berlingske Tidende* 30. april 1935.
19. Rapport til politimesteren i Aabenraa 9. april 1935, PADJ 969, Landsarkivet for Sønderjylland.

En skæbnesvanger sabotage i Aabenraa 1944

af Erik Haugbølle

Den vel nok mest omfattende sabotagehandling i Sønderjylland under den tyske besættelse fandt sted i Aabenraa natten til søndag den 6. februar 1944. Fhv. kommunaldirektør Erik Haugbølle, Aabenraa, har undersøgt det spændende begivenhedsforløb og fremlægger her nye detaljer om begivenhederne.

Natten til søndag den 6. februar 1944 – ved godt 2-tiden – blev borgerne i Aabenraa by vækket af bragene fra nogle voldsomme eksplosioner. Næste dag – mandag den 7. februar 1944 – havde dagbladet Hejmdal en forsideartikel med følgende overskrift:

FABRIK I AABENRAA SPRÆNGT I LUFTEN AF SABOTØRER

Det fremgår af avisartiklen, at sabotagen var gået ud over maskinfabrikken Hamag i Lavgade. Endvidere berettes det, at sabotørerne også havde anbragt sprængladninger i den nærliggende Aabenraa Motorfabrik. Her havde fabrikens sabotagevagter imidlertid nået at alarmere politiet. En politistyrke på fem mand var mødt op, men de blev standset af bevæbnede sabotører, inden de nåede frem til fabrikken.

De »bombemænd«, der var trængt ind i Aabenraa Motorfabriks bygninger, blev åbenbart orienteret om politiets ankomst, for de tog flugten inden de anbragte sprængladninger var blevet antændt.

Avisen kunne samtidig oplyse, at medens det danske politi tog sig af de videre undersøgelser på gerningsstederne, så foretog Det tyske Sikkerhedspoliti en eftersøgning af sabotørerne.

Det lykkedes at finde frem til sabotørernes opholdssted, et hus lige syd for Aabenraa. Under efterforskningen kom det til en heftig ildkamp, under hvilken en af sabotørerne blev dræbt og to andre såret. Endvidere blev en kvinde, der opholdt sig i huset, ramt af nogle skud. Tre andre sabotører blev arresteret af Det tyske Sikkerhedspoliti. Avisreferatet slutter med en bemærkning om, at efterforskningen i sagen fortsættes.

Under besættelsen blev der fra tysk side foretaget censur af dagspressen. Mange oplysninger blev gemt eller »glemt«, og ikke mindst derfor er der efter befrielsen i maj 1945 skrevet mange artikler og udgivet mange bøger om modstandsbevægelsens illegale virksomhed under den tyske besættelse.

Også begivenhederne i Aabenraa i februar 1944 har været omtalt. Bl.a. i en artikel, som dr.phil. Aage Trommer har skrevet om modstandsbevægelsen i Aabenraa og omegn. I denne artikel, der er udgivet i Sønderjyske Årbøger 1965, har forfatteren under overskriften »Det Boeck'ske initiativ« givet en skildring af sabotagehandlingens tilrettelæggelse og gennemførelse.

Også i Aabenraa Bys historie, bind III, der dækker perioden 1864-1945, er sabotagen omtalt. På siderne 232 og 233 kan man læse følgende:

»Overretssagfører Boeck havde fra første færd været indstillet på modstand mod tyskerne. Han havde fået den tanke, at Aabenraa Motorfabrik var et godt »objekt« for sabotage. Han nævnte det for Kate Fleron og fik gennem hende forbindelse med sabotagegruppen Holger Danske. Sabotagefolk fra Esbjerg var i Aabenraa sommeren 1943 for at undersøge forholdene. Det blev dog sabotagegrupper i Varde, som overtog denne opgave. De fik støtte fra Holger Danske II. Den 5. februar 1944 kom sabotørerne til Aabenraa. To fra gruppen i Varde, 12 – eller flere – fra Holger Danske. De fik støtte fra nogle af de lokale modstandsfolk. Der var sabotagestop, men alligevel ville man gennemføre aktionerne mod Hamag og Aabenraa Motorfabrik. Den første lykkedes, den sidste mislykkedes. Sabotagevagterne nåede at få alarmeret det danske politi. Sabotørerne slap bort, men bomberne blev ikke antændt.

En del af sabotørerne boede hos mekaniker Koch i Styrptom. De besluttede foreløbig at blive i byen og forsøge en ny aktion. En mand, Jens Jørgensen, blev sendt afsted for at hente mere sprængstof. På vejen ind til byen blev han arresteret af Köhnert, som bragte ham til »Ortskommandanturen«. Her lykkedes det ham at slå til Köhnert og slippe væk. Köhnert skød efter ham og sårede ham. Tyskerne fandt frem til de sabotører, der var hos Koch. Det kom til ildkamp, og den unge Peer Borup blev dræbt. Fire slap væk, men to af dem, Jørgen Kieler og Klaus Rønholt, blev kort efter såret og anholdt. Kochs husholderske, frøken Hilda Lund, blev ligeledes såret. Sabotagen var ikke særlig godt planlagt, og de unge sabotører optrådte yderst uforsigtigt. Den mislykkede sabotage fik tragiske følger. Koch og Hilda Lund kom til tyske koncentrationslejre. Koch vendte ikke tilbage. Boeck lykkedes det at flygte til Sverige. Hans kone blev arresteret af det tyske politi og sad fængslet i længere tid. Gruppen i Varde blev revet op. Flere af de arresterede vendte ikke tilbage fra Tyskland.«

De oplysninger, der har dannet baggrund for de to nævnte artikler, er i stort omfang indhentet fra lokale modstandsfolk m.fl. Beretningerne har af samme grund fået et ret summarisk indhold om begivenhederne i Aabenraa i februar 1944.

I min søgen efter oplysninger til en bog om de modstandfolk, der er hædret ved at få navngivet et værelse på 4. maj kollegiet i Aabenraa, har jeg bl.a. læst bogen »En modstandsgruppes historie«. Et digert værk på 660 sider, der er en samling af beretninger fra en række af de overlevende medlemmer fra modstandsgruppen HOLGER DANSKE II i København, og som indeholder en lang række oplysninger om den skæbnesvangre sabotage i Aabenraa. Bogen, der udkom i 1982, har givet mig anledning til at skrive denne artikel, som giver et detaljeret billede af begivenhederne før, under og efter sabotageaktionen i Aabenraa.

Holger Danske II

Den københavnske modstandsorganisation HOLGER DANSKE blev etableret i foråret 1943. Det var medlemmer fra Foreningen af danske Finlandsfrivillige samt tidligere kammerater fra Livgarden, der fandt sammen for at danne en upolitisk modstandsgruppe. I nær kontakt med de engelske faldskærmsfolk (SOE) udførte denne modstandsorganisation en lang række aktioner mod besættelsesmagten, fortrinsvis i København og den nærmeste omegn. HOLGER DANSKE-organisationen udviklede sig, og af både organisatoriske og af sikkerhedsmæssige grunde blev det nødvendigt at foretage en opdeling. Der ved opstod HOLGER DANSKE I, II og III.

Sabotagegruppen HOLGER DANSKE II blev en realitet i efteråret 1943. Grundstammen var en studentergruppe, der under ledelse af den unge stud. med. Jørgen Kieler havde beskæftiget sig med illegal bladvirksomhed. I starten var gruppens medlemmer med til at distribuere det illegale blad »Frit Danmark«. Senere – fra april 1943 – udgav gruppen sit eget blad »De Danske Studenter«.

Sammen med en del andre modstandsorganisationer fik studentergruppen i slutningen af september 1943 kendskab til den forestående aktion mod de danske jøder. Gennem en utrolig indsats lykkedes det at advare jøderne, således at langt de fleste havde forladt deres hjem, inden tyskerne foretog sin razzia den 2. oktober 1943. Studentergruppen nåede for sit vedkommende at få over 500 jøder over Øresund til friheden i Sverige.

I forbindelse med jødetransporterne var studentergruppen kommet i kontakt med organisationen HOLGER DANSKE. En del af gruppens medlem-

Kontorassistent, senere grosserer Svend Aage Lyck, var en af de lokale mænd ved sabotagen i Aabenraa i 1944. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

mer opgav bladvirksomheden til fordel for en sabotagevirksomhed mod danske virksomheder, der leverede krigsmateriel til tyskerne. Udover studenterne kom den nye sabotagegruppe HOLGER DANSKE II til at bestå af nogle af søværnets kadetter. De var blevet interneret af tyskerne den 29. august 1943, og ved hjemsendelsen i oktober 1943 blev de tilknyttet HOLGER DANSKE II.

Med Jørgen Kieler som leder blev HOLGER DANSKE II en af de mest aktive sabotagegrupper i Danmark under den tyske besættelse.

Udover en række mindre sabotager i København og omegn gennemførte gruppen nogle særdeles omfattende sabotagehandlinger. I november 1943 gik det ud over Riffelsyndikatets Hellerup-afdeling. I december 1943 blev Stålværket i Varde sprængt, og i januar 1944 blev Burmeister og Wain's Strandgadeværft på Christianshavn lagt i ruiner.

Gruppens gode resultater ved de mange aktioner bar præg af en god planlægning, godt samarbejde og en dygtig ledelse.

Naturligvis spillede heldet også en rolle, ikke mindst fordi der næsten altid opstod uforudsete situationer. Men alt i alt er der grund til at fremhæve, at det var erfarne folk, der i februar 1944 rejste til Aabenraa for at gennemføre den aktion, som skulle vise sig at blive gruppens sidste opgave.

Personkredsen bag sabotagen i Aabenraa

Af beretningerne til bogen »En modstandgruppes historie« fremgår det, at nedennævnte deltog ved sabotagehandlingen i Aabenraa natten til søndag den 6. februar 1944:

Fra HOLGER DANSKE II

stud. med. Jørgen Kieler

stud. med. Flemming Kieler

stud. med. Niels Hjorth

stud. pharm. Peer Borup

stud. polyt. Klaus Rønholt

stud. polyt. Hans Tellus Møller

søkadet Jørgen Salling

kadetaspirant Wilhelm Winther Christensen (Filler)

kadetaspirant Paul Erik Reib

kadetaspirant Holger Mørch Sørensen

kadetaspirant Christian Friis-Hansen

kadetaspirant Tony Gath Kristoffersen

kadetaspirant Ib Gram Hansen

værkfører Georg Jansen

Fra Varde-gruppen

maskinarbejder Viggo Hansen

maskinarbejder Jens Jørgensen

Lokale folk

Kontorassistent Svend Aage Lyck

Bankassistent Sven Hoffmann

Handelsmedhjælper Jørgen Krarup

Handelsmedhjælper Nicolai Böttcher

Automobilforhandler Peder Martinus Johannes Koch i Styrtom ved Aabenraa gav husly til sabotørerne, blev arresteret og bukkede under i Neuengamme. Foto: Institut for sonderjysk Lokalhistorie.

Tilrettelæggelse af sabotagen i Aabenraa

I december 1943 havde HOLGER DANSKE II medvirket ved den omfattende sabotage af Varde Stålværk. I forbindelse hermed havde lederen af sabotagegruppen i Varde, maskinarbejder Viggo Hansen, fortalt, at tyskerne havde været heldige med nogle razziaer. De sabotører, der havde undgået arrestationer, var flygtet fra området, og derfor ønskede Varde-gruppen hjælp til andre opgaver, bl.a. i Aabenraa.

Erfaringerne fra samarbejdet omkring sabotagen på Varde Stålværk var gode, og HD2-folkene besluttede derfor at stille sig til rådighed, når Varde-gruppen trængte til forstærkning.

Denne besked gik videre til overretssagfører Holger Boeck i Aabenraa, som omgående gik i gang med at forberede en sabotage mod Aabenraa Motorfa-

brik og Hamag. Begge virksomheder fremstillede materiel til den tyske værne-magt.

Holger Boeck overtalte automobilforhandler Koch, Styrtom, til at være »anløbssted« for de fremmede sabotører, og samtidig fik han (efter aftale med lederen af den såkaldte Aabenraa-Kreds, Hans Mørup) en gruppefører fra den lokale terrænsportsforening, Svend Aage Lyck, til at assistere ved sabotageaktionen. I første omgang drejede det sig om at fremskaffe tegninger over de to fabriksbygninger. Desuden skulle der udarbejdes en plan over, hvorledes sabotagevagtordningen ved Aabenraa Motorfabrik fungere-de. Begge dele blev fremskaffet uden særlige vanskeligheder, da der allerede på dette tidspunkt var begyndt at være en positiv indstilling til modstands-bevægelsens arbejde.

Det blev endvidere aftalt, at Svend Aage Lyck skulle sørge for indkvartering af 12 af de 17 tilrejsende sabotører. Og endelig fik pågældende til opgave at finde frem til yderligere tre lokale personer, som kunne deltage i sabotagen og bagefter sørge for, at de fremmede blev fordelt på de enkelte kvarterværter.

I begyndelsen af januar 1944 fik Boeck besked om, at de forskellige opgaver var blevet klareret. Boeck gav »grønt lys« til Varde, og denne besked gik videre til HOLGER DANSKE II.

Efter de forudgående drøftelser var gruppen i København overbevist om, at aktionen i Aabenraa skulle rettes imod det store højspændingsværk. Dette elektricitetsværk var første led i den jyske »samleskinne«, og en lammelse af denne kraftstation kunne – efter gruppens opfattelse – få vidtrækkende betydning for industrien i hele Østjylland.

Den 3. februar 1944 rejste Jørgen sammen med Niels til Varde for at drøfte sagen med Viggo (Varde-sabotørernes leder). Mødet fandt sted hos politifuldmægtig Schlanbusch, og her blev det oplyst, at det ikke drejede sig om højspændingsværket, men om 2 maskinfabriker, Aabenraa Motorfabrik og Hamag. Jørgen og Niels gjorde opmærksom på, at der fra London var nedlagt totalt sabotageforbud. Hertil blev det oplyst, at faldskærmsagenter for Sydjylland havde givet ordre til aktionen. Der måtte altså foreligge en særtilladelse, ligesom ved B & W.

I Varde var man allerede gået i gang med at sende våben og sprængstof til Aabenraa, og gennem nogle involverede politifolk i Aabenraa var der skaffet planer til veje over de to fabrikker. Endvidere var der sørget for indkvarteringen. Den eneste betænkelighed, HD II-folkene nærrede til aktionen, var vanskelighederne med at komme bort fra byen. Med de gode erfaringer fra Varde Stålværk in mente blev det imidlertid besluttet at tilkalde resten af HD II-gruppen og gå i gang med opgaven.

Samme aften, den 4. februar 1944, tog Viggo og Jens til Aabenraa. De over-

nattede hos Boeck, hvorfra de næste formiddag tog videre til Koch's hus i Styrptom. Allerede på dette tidspunkt var det ved at gå galt. Af en politirapport, der efter krigen er optaget i forbindelse med en straffesag mod en Aabenraa-borger, fremgår det, at den pågældende ved 10-tiden om formiddagen den 5. februar har rettet henvendelse til lederen af Sicherheitsdienst i Aabenraa. Ifølge rapporten blev det anmeldt, at to personer med tunge kufferter ca. $\frac{1}{2}$ time forinden havde forladt Domach's restaurant, hvorfra de var kørt bort i en af vognmand Bech's biler. SD-lederen satte straks en efterforskning igang. Gennem vognmanden fik han opklaret, at de to personer var blevet kørt til Sølyst kro i Styrptom, men her tabte han sporet.

Jørgen og Niels blev i Varde, hvorfra de efter aftale over telefonen gav besked om, at aktionen i Aabenraa skulle gennemføres natten mellem den 5. og 6. februar. Resten af gruppen var blevet i København, hvor de hos Christians forældre fejrede det heldige forløb af sabotagen mod B & W. På dette tidspunkt var der spærretid, og gruppens medlemmer havde derfor ingen mulighed for at komme ud til depoterne for at hente det fornødne grej. De fik at vide, at Varde havde sørget for det tilstrækkelige sprængstof, og at de derfor blot skulle medtage de våben, de var i besiddelse af, deres pistoler og en maskinpistol.

Gruppemedlemmerne gik til køjs. Spærretiden udløb kl. 5, og Jyllandsekspressen gik allerede lidt i 7, så der var ikke megen tid. Gruppen var klar over, at tyskerne foretog en meget grundig visitation ved Storebæltsfærgen, og kufferterne med våben og ammunition blev derfor indskrevet som rejsegods til Nyborg station. Rejsegods blev nemlig ikke undersøgt, og kufferterne kom frem til Nyborg uden problemer. Derfra kom kufferterne med i toget på resten af turen.

I Fredericia mødtes gruppen med Jørgen og Niels, som kom fra Varde. Af sikkerhedsmæssige grunde delte gruppen sig. Nogle tog videre med toget, mens andre kørte i taxa. Sidstnævnte kunne således køre direkte til Styrptom. Den del af gruppen, der var taget med toget, kom på Aabenraa station ud for de første vanskeligheder. De lokale folk havde ikke sørget for vogne, der kunne befordre dem videre til Styrptom. Det blev senere forklaret med, at der ikke var en vognmand, man turde stole på. De 3 kilometer fra banegården til automobilforhandler Koch's hus i Styrptom måtte således tilbagelægges til fods. Selvom dette skete i meget spredt enkelt-kolonne, kunne sabotørernes færden med alt deres grej ikke undgå at vække en vis opmærksomhed og en vis mistanke om, at et eller andet var på færde.

Efter et par timers forløb var alle samlet i Styrptom, hvor der ventede et godt og tiltrængt måltid. Derpå blev gruppens medlemmer orienteret om planerne, der så meget lovende ud. Intet tydede på særlige problemer, og efter 2-3 timers drøftelse af de enkelte detaljer blev rollerne fordelt, og grejet rigget til.

Aktionen

Ved midnatstid forlod alle 16 sabotører Koch's hus. Afgangen foregik i hold på to mand med 2-3 minutters mellemrum, og kl. 01 var alle samlet ved Brundlund Slot. Her mødtes de med de fire lokale folk, der skulle være behjælpelige som vejvisere m.m.

Efter en kort instruktion gik alle i sluttet trop til de to fabrikker i Lavgade. På vejen mødte de et par patruljebetjente, som forholdt sig passive. Sabotørerne tog det roligt. De var orienteret om, at politiet i Aabenraa var pålideligt.

Under ledelse af Christian påbegyndte et mindre hold aktionen mod Hamag, der henlå ubevogtet. Foruden Christian deltog Salling, Ib, Jens og to af de lokale folk. Sidstnævnte fungerede som vagtposter. Portene blev åbnet med et koben, hvorefter »Bombeholdet« gik i gang med at anbringe og forbinde sprængladningerne. Ved rigningen af bomberne viste det sig, at der var sket visse fejl ved klargøringen. Dels var trotyl-detonatorerne ikke blevet anbragt i selve sprængladningerne, og dels var cortex-ledningerne for korte. Det betød, at ledningerne måtte føres gennem maskiner og drejebænke for at få dem til at nå.

Besværlighederne blev overvundet, hvorefter bomberne blev forsynet med $\frac{1}{2}$ -times sprængblyanter. Så snart disse var »klemt«, blev en af de lokale folk sendt over til den store fabrik med besked, idet han samtidig skulle bede om videre ordre. Fem minutter efter fik holdet besked om, at de skulle påbegynde retræten.

På Aabenraa Motorfabrik var planen den, at et skyttehold skulle angribe fra den ene side, hvorpå et bombehold skulle trænge ind i fabrikken fra den modsatte side. Allerede fra starten løb aktionen mod denne fabrik ind i visse vanskeligheder.

Skytteholdet mistede kontakten til de lokale folk, som skulle vise vej. Den skitse, der var udarbejdet over fabriksarealet, og som var studeret nøje, svarede ikke til de faktiske forhold. Sabotørerne måtte forcere ikke eet, men fire plankeværker, og der opstod en vis usikkerhed om, hvorvidt gruppen befandt sig på den rigtige fabrik. Efter en forsigtig afsøgning af terrænet lykkedes det at identificere bygningerne, og gruppen fandt derpå frem til den bygning, hvor sabotagevagterne efter de foreliggende oplysninger skulle opholde sig.

Der var ikke et lysglimt at se, og sabotagevagterne var sporløst forsvundet. Med forsigtighed blev fabriksområdet påny gennemgået, og pludselig hører en af sabotørerne en sagte stemme, der siger: »Det er fra Callesens Motor. Der er trængt nogle ukendte personer ind på fabrikken ...«

Det viste sig, at sabotagevagterne opholdt sig i et lille vagtlokale, som lå et helt andet sted end opgivet på planen. Men sabotørerne var klar over, at politi-

et var blevet alarmeret, og nu skulle der handles hurtigt. Med en maskinpistol-salve blev låsen til vagtlokalet skudt ind, og døren brudt op. På gulvet lå to ligblege sabotagevagter. Begge var uskadte, men meget naturligt helt ude af sig selv af angst. På bordet lå telefonrøret ved siden af telefonen, og det viste sig senere, at politiet over telefonen havde hørt skyderiet. Den ønskede overrumpling, der var en forudsætning for en gentagelse af fremgangsmåden på Varde Stålværk, var ikke længere mulig.

Fabriksporten blev skyndsomst lukket op, og bombeholdet gik i gang med at anbringe de medbragte sprængladninger, medens skytteholdet som sædvanlig overtog vagttjenesten.

Kort tid efter at bombeholdet var startet på opgaven, kom der melding om, at politiet var ankommet. To mand fra skytteholdet holdt de beredvillige betjente op. Det var i forvejen blevet oplyst, at der ikke fandtes nogen tysk garnison i Aabenraa, men de fremmødte betjente oplyste, at tyskerne havde halvtreds mand fra marineinfanteriet i byen, og at disse var blevet alarmeret. Bombeholdet blev advaret, idet de samtidig fik besked om at antænde de anbragte bomber og omgående påbegynde tilbagetrækningen. På dette tidspunkt var der blevet placeret seks serieforbundne sprængladninger. Yderligere 16 ladninger var anbragt, men endnu ikke forbundne med cortex-ledninger. Der var for få lunter, og derfor måtte man nøjes med kun een lunte til hver serie af sprængladningerne. Det viste sig at være katastrofalt. Ingen af bomberne blev aktiveret. Aktionen mislykkedes totalt.

Inden tilbagetrækningen blev der et voldsomt skyderi, men det var rent proforma. Både betjente og sabotører skød op i luften. Dette skete efter aftale, for at politiet bagefter kunne have deres alibi i orden. Skyderiet gav iøvrigt anledning til, at bombeholdet fra Hamag kom løbende tilbage for at assistere, men det var altså unødvendigt.

Herefter forlod alle skyndsomst området for at søge ud til de aftalte indkvarteringssteder. På vejen hertil hørte de bragene fra de eksplosioner, der totalt ødelagde fabrikken Hamag. Samtidig blev sabotørerne klar over, at bomberne i Aabenraa Motorfabrik ikke var blevet antændt.

Foranstående oplysninger om sabotagevagtternes tilkaldelse af politi m.m. svarer ganske godt til de notater, der findes i politiets arkivmateriale om denne sag.

Af politirapporten fremgår det, at der kl. 01,30 natten til den 6. februar 1944 blev afgivet følgende besked til politiets alarmcentral: »Det er fra Callesens Maskinfabrik. Der er nogle uvedkommende personer, som er ved at trænge ind på fabrikkens område«. Derefter kunne der i telefonen høres en skudsalve, hvorefter telefonen blev afbrudt.

Lederen af politiets vagthold, overbetjent Eduard Iversen, beordrede straks de tre tilstedeværende politibetjente (Svend Aage Andreasen, Arne Midtgård Nielsen og Poul Werner Olsen) til gerningsstedet. Transporten foregik pr. cykel, og ca. 10 minutter efter modtagelsen af alarmen var betjentene fremme ved Svinget. Her blev de modtaget af sabotører med maskinpistoler. Med hænderne løftet over hovedet blev betjentene beordret over på den anden side af Kolstrup. Her mødtes de med to andre betjente (Alf Georg Vangsgaard og Poul V. Jensen), som ligeledes blev bevogtet af maskinpistolbevæbnede sabotører. Disse to betjente havde været på patruljetjeneste i Ramsherred, da de hørte skudsølverne fra Callesens Maskinfabrik. De var omgående løbet til Kolstrup, hvor de var blevet holdt op af sabotørerne.

Ca. 10 minutter efter betjentenes ankomst blev der fra indkørslen til maskinfabrikken råbt »færdig«. De sabotører, der havde været inde på fabrikken begyndte at løbe hen ad Lavgade. Vagtholdet trak sig baglæns, og da de nåede hjørnet, begyndte de at løbe. Politibetjentene begyndte nu at skyde. To af betjentene løb via Kolstrup til Callesensgade, hvorfra de skød efter de flygtende sabotører.

Umiddelbart herefter nåede overbetjent Iversen frem til området. Endvidere ankom overbetjent Hans Chr. Brodersen. Han boede i nærheden og var blevet vækket af støjen. Overbetjentene iværksatte en alarmering af områdets beboere og fik foretaget en afspærring af gaderne.

Umiddelbart herefter ankom en udrykning fra den tyske værnemagt. De løb ind i maskinfabrikens lokaler, hvor de overskar ledningerne til de anbragte sprængladninger. Omtrent samtidig lød bragene fra sprængningen af den nærliggende maskinfabrik Hamag. Politirapporten indeholder – meget naturligt – intet om, at politi og sabotører var enige om at affyre deres våben i luften.

Dagen derpå

Efter den aftalte plan overnattede Jørgen, Niels, Klaus og Peer samt Vardefolkene Viggo og Jens i Kochs hus i Styrtom. Inden de gik til køjs, havde de en drøftelse af den foreliggende situation. Der herskede nogen depression over den mislykkede sabotage, men der var enighed om, at der skulle gennemføres en ny aktion. Det blev besluttet at lade resten af gruppen rejse hjem som planlagt, hvorefter de seks sabotører, der opholdt sig i Kochs hus, skulle forsøge endnu engang. Til den ende blev Jens i løbet af formiddagen sendt til Fredericia for at skaffe sprængstof.

Men Jens nåede ikke så langt. Det fremgår af en politirapport, der er optaget efter krigens afslutning, at gårdejer Fürsen, Skelbækgård, som dengang

Sønderjyden

Ildkamp mellem Sabotagevagt og Sabotører

Sabotageforsøg mod Andresen & Clausen og Callesens Maskinfabrik

Der er i Løbet af Fredag Aften og Fredag Nat i to Tilfælde søgt Sabotageanslag mod Firmaer i Aabenraa. Ved 21-Tiden søgte nogle Mænd at sabotere **Andresen & Clausens** Skrædderværksted i Storegade, men Forehavendet opdagedes og forpurredes. Fire Timer senere, ved 1-Tiden, var det paa **Callesens Motorfabrik**, der søgtes anrettet Sabotage af formentlig 4 Mand. Her udspandt sig en Ildkamp mellem Sabotagevagten, der løsnede 11 Skud og Sabotørerne, der affyrede 4 Skud.

Saa vidt det kan oplyses, er ingen kommet til Skade under Ildkampen, og der er ikke paa Gerningsstedet fundet Patronhylstre. Sabotørerne forsvandt efter Ildkampen uden at fuldføre Anslaget, og der foreligger intet Spor.

Tre engelske Bombere skudt ned over Sønderjylland

Paa Als er 3 Beboelsesejendomme ødelagt

Efter sabotagen udsendte dagbladet »Sønderjyden« en løbeseddel om de opsigtsvækkende begivenheder i Lavgade. Landsarkivet i Aabenraa. Politiajudanten jr. 6857.

var beliggende på hjørnet af Posekærvej og Sdr. Chausse, ved 10-tiden søndag formiddag har anmeldt til lederen af Sicherheitsdienst i Aabenraa, at der ved det tyske forsøgsskib i Aabenraa Fjord lå et eller andet, som muligvis havde forbindelse med sabotagen. Ifølge rapporten tog SD-lederen, Dr. Köhnert, ud

til anmelderen. På vejen ud ser han en flok unge mennesker gå bort fra byen (sydpå). Han foretager derefter fra anmelderens vindue ved hjælp af kikkert en løselig undersøgelse af den genstand, der svømmede rundt i nærheden af forsøgsskibet. Ved at kigge ud af vinduet får han imidlertid øje på en mand, der med kuffert i hånden kommer sydfra. Det slår straks ned i ham, at det muligvis er een af de personer, der dagen i forvejen er ankommet til Aabenraa og pr. bil er transporteret fra Domach's restaurant til Sølyst kro.

SD-lederen beslutter sig til at anholde personen, hvilket sker umiddelbart efter. På opfordring afleverer manden sit legitimationskort, der lyder på hans rigtige navn, Jens Jørgensen, ligesom han oplyser, at han kommer fra automobilhandler Koch. Fürsen kommer til og oplyser, at Koch muligvis havde en illegal radiosender.

Derefter kørte SD-lederen den anholdte Jens til det tyske kommandantur på Storetorv i Aabenraa. Her lykkedes det for Jens at slå SD-lederen i jorden og flygte.

Episoden blev overværet af Svend Aage Lyck. Han blev klar over, at nu ville tyskerne tage affære, og han ringede derfor omgående til overretssagfører Boeck, som jo var hovedaktøren, for at advare ham. I løbet af eftermiddagen flygtede Boeck fra Aabenraa, og han kom i god behold til Sverige. Ingen tænkte imidlertid på at ringe til Koch, og det fik skæbnesvangre følger.

Ved behandlingen af en straffesag, der efter krigen blev rejst mod fru Jürgensen, Sølyst Kro, er det klarlagt, at fru Jürgensen søndag den 6. februar 1944 om formiddagen har anmeldt til Gestapo, at nogle mistænkelige unge mennesker holdt til i Kochs hus. (Fru Jürgensen blev ved Vestre landsret idømt 10 års fængsel for angiveri).

Gestapo sendte omgående to biler til Koch's ejendom i Styrtom. Her opholdt de fem tilbageblevne sabotører sig i gårdens udhus, hvor de var i færd med at gennemgå deres materiel. De opdagede de tyske biler, da disse var på vej op mod ejendommen. Flugtmulighederne var ringe, fordi der fra bilerne var frit udsyn over de omkringliggende marker. Sabotørerne besluttede sig derfor til at blive, idet de håbede på, at eftersøgningen ville stoppe, når der intet mistænkeligt fandtes i beboelsesejendommen.

De hørte, at tyskerne foretog en gennemsøgning af huset. Pludselig lød der et skud efterfulgt af et skrig. Tyskerne havde skudt og såret Kochs husbestyrerinde, frk. Hilda Lund. Herefter kom der nogle tyskere ud i gården. Døren til udhuset blev smækket op, og der blev stukket en pistol ind. Og så begyndte der et voldsomt skyderi. Det endte med, at tyskerne trak sig tilbage, og Jørgen, Niels, Klaus og Viggo sprang ud af vinduet og løb over markerne.

Peer Borup blev tilbage for at dække kammeraternes flugt. Han forskansede sig bag døren og forsvarede sig med sin maskinpistol. Under den efterfølgende

ildkamp fik tyskerne ram på Peer. Hårdt såret blev han transporteret til Aabenraa Sygehus, hvor han døde samme dag.

De fire sabotørers flugt over markerne blev hæmmet af, at Klaus havde fået et skudsår i det ene ben. Det blødte voldsomt, og der var meget tydelige blodspor i sneen. Efterhånden var Klaus så udmattet, at han bad de andre løbe videre uden ham. Jørgen fik ham op på skuldrene, og så gik turen videre til den nærmeste gård. Her lykkedes det at få fat i fire cykler. Med et lommetørklæde fik Jørgen lagt en foreløbig forbindelse på Klaus, og det lykkedes at få Klaus op på en cykel. De tre kammerater skiftedes til at trække Klaus, og de kom på denne måde ganske godt frem igennem en skov. Da de hørte en bil nærme sig, gik Klaus og Jørgen i dækning i en grøft, medens de to andre – på Jørgens opfordring – spurtede videre. Efter ca. en times ophold i grøften, hvor Jørgen ved hjælp af sin skjorte fik lagt en ny forbindelse på Klaus, startede de igen cyklerne. De var nået så langt, at de kunne se jernbanelinien, men så kom den tyske bil tilbage. De gik igen i dækning, men for sent. De blev omringet af seks tyskere og måtte overgive sig. De blev ført til Aabenraa, og efter et par timers ophold gik turen videre til Gestapos hovedkvarter i Kolding.

Niels og Viggo spurtede videre på deres cykler. Flere gange måtte de gå i dækning for ikke at blive opdaget. Omsider nåede de Kliplev, hvor de opsøgte sognepræst Zachariassen. Han fandt frem til en vognmand, som han mente, de kunne stole på. Vognmanden var nu ikke særlig modig. Da de nåede frem til Søgaard, blev de to sabotører sat af – kun få hundrede meter fra den tyske forlægning. Til fods nåede Niels og Viggo til Tinglev. Derfra tog de nordpå med aftentoget. Viggo til Vojens, og Niels til Fredericia, hvorfra han med lillebil tog til Odense.

Fem af sabotørerne blev indkvarteret i Rise. Efter sabotagen var de sammen med en af de lokale folk, Sven Hoffmann, løbet langs jernbanelinien. Flemming og Georg overnattede hos pastor Riishøjgaard, hvorfra de næste morgen tog tilbage til Kochs hus for at få nærmere ordre. Da de ankom til Styrtom, så de, at der holdt tyske biler ved Kochs hus, og de tog omgående flugten. Tyskerne havde dog allerede set dem, og de blev begge anholdt og ført til Aabenraa, hvorfra de senere på dagen blev transporteret videre til Staldgården i Kolding.

Tony, Reib og Filler blev indkvarteret hos købmand Bækhøj i Rise. Næste dag tog Tony med det første morgentog til København, medens Reib og Filler efter aftale med gruppen rejste til Viborg for at holde et par dages ferie hos Reib's forældre. Inden afrejsen blev deres våben og andet grej pakket ned i en kasse, som blev opbevaret hos købmanden. Tellus overnattede hos Jørgen Krarup. Fra ejendommen var der udsigt mod Styrtom, og da værten hørte skud-

Ortskommandanturen på Storetorv, hvor de anholdte blev bragt hen. Foran huset holder en lastbil med uldvarer indsamlet af mindretallet til østfronten. Foto Gimm i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

udvekslingen søndag formiddag, blev han klar over, at der var noget galt. Sin vane tro havde Tellus sovet længe, men blev brat vækket af værtens råb: »Så er det om at komme af sted«. Tellus tomlede sig til Rødekro, og derfra kom han med det først afgående tog nordpå til Horsens.

Salling, Holger og Christian havde overnattet hos brøndgraver Niels Jensen i Styrtom. Søndag morgen gik de hen til Kochs hus, hvor de fik besked om at rejse tilbage til København. De fik samlet deres grej sammen, og derefter vandrede de sydpå mod Tinglev. De var bange for, at det ville være for risikabelt at tage toget fra Aabenraa Station. Turen til Tinglev tog længere tid end beregnet, og de var ca. en kilometer fra stationen, da de så deres tog dampe nordpå. De søgte derfor ind i en plantage for at vente på næste tog. Pludselig blev de opmærksomme på en mand, der med en mærkelig slingrende gang kom ad en sti op gennem plantagen. Det viste sig at være Jens fra Varde. Ved flugten fra Gestapo i Aabenraa var han blevet såret af et pistolskud. Kuglen var gået ind i ryggen og var trængt næsten gennem ham. Kuglen kunne mærkes under huden lige over maven. For at hjælpe den sårede kammerat ændrede de tre andre deres rejseplan. Jens skulle hurtigst muligt under behandling, og selv om det indebar en vis risiko, fik de fra et nærliggende hus telefoneret efter en

taxa. De bad om at blive kørt til Tjæreborg, hvor de vidste, at Jens kunne anbringes i sikkerhed. Undervejs punkterede bilen, men ved fælles hjælp blev hjulet hurtigt skiftet. Der opstod også problemer med chaufføren, som var bange for, at de unge mennesker ikke kunne betale. Et åconto beløb på 100 kr. hjalp på humøret, så turen kunne fortsætte. Det lykkedes at få Jens under behandling i Tjæreborg. Salling tog med tog til København, medens Holger og Christian fandt frem til Esbjerg, hvor de nogle dage tog ophold hos Christians familie.

Både automobilhandler Koch og dennes husbestyrerinde, frk. Lund, blev arresteret af tyskerne. Koch blev sammen med de øvrige fanger transporteret til Gestapos hovedkvarter på Staldgården i Kolding, medens frk. Lund midlertidigt blev indlagt på Aabenraa Sygehus, hvor hun blev behandlet for sit skudsår.

Efterskrift

Sabotageaktionen i Aabenraa blev afslutningen på modstandsgruppen HOLGER DANSKE II's illegale virksomhed.

Med kendskab til Gestapo's hårdhændede afhøringsmetoder var de kredse, som de arresterede modstandsfolk havde haft kontakt med, klar over, at tyskerne omgående ville igangsætte en intensiv jagt, dels på de sabotører, der var flygtet fra Aabenraa og dels på andre personer med tilknytning til HD II. Iøvrigt viste det sig efter krigen, at Gestapo ikke alene havde skaffet sig oplysninger gennem tortur, men også gennem såkaldte »celle-stikkere«. Det var danskere, der som håndlangere for tyskerne blev placeret i arresten sammen med sabotørerne. Med angivelse af, at de var arresteret for illegal virksomhed, fik de gennem medfangerne kendskab til en række oplysninger om gruppens virksomhed. En af de mest aktive »celle-stikkere«, Jan Møller, var placeret i arresten i Kolding, da sabotørerne fra Aabenraa ankom, og han fulgte med, da transporten gik videre til Vestre Fængsel i København. Jan Møller måtte efter krigen bøde med sit liv for sin stikkervirksomhed. I marts 1948 blev han ved Højesteret dømt til døden.

Det lykkedes for Gestapo at tage ialt 29 modstandsfolk til fange umiddelbart efter HD II's sidste aktion. Blandt de tilfangetagne var hele Varde-gruppen, ialt 10 mand, heriblandt de to sabotører, der havde medvirket i Aabenraa. I kraft af Jens Jørgensens legitimationskort, der var blevet beslaglagt i Aabenraa, havde Gestapo meget let ved at optrevle Varde-gruppen.

I Aabenraa arresterede Gestapo fru overretssagfører Boeck. Hun blev dog løsladt i løbet af nogle dage, da der ikke kunne skaffes beviser, som dokumen-

terede hendes medvirken. De øvrige Aabenraa-folk var så heldige, at ingen uden den flygtede Holger Boeck kendte deres identitet. Derfor blev ingen af dem arresteret. De fire HD II-sabotører samt automobilhandler Koch, der var taget til fange i Aabenraa, blev efter få dages ophold i Kolding Arrest overført til Vestre Fængsel i København. Her var også Salling, der var blevet arresteret af Gestapo få dage efter ankomsten til København.

I slutningen af august måned 1944 gik turen videre til Frøslev-lejren. I forhold til Vestre Fængsel har sabotørerne beskrevet opholdet i Frøslev som yderst behageligt. Men denne glæde blev af forholdsvis kort varighed. Den 15. september 1944 deporteredes 200 mand og 3 kvinder fra Frøslev-lejren til KZ-lejren i Neuengamme, heriblandt de fem HD II-fanger samt Koch og frk Lund. Af disse vendte fem hjem med livet i behold. Klaus Rønholt og Peder Koch kunne ikke klare strabadserne og rædslerne i de umenneskelige koncentrationslejre.

Af de 14 HD II-sabotører, der medvirkede ved sabotagen i Aabenraa, lykkedes det for de 8 at blive bragt i sikkerhed i Sverige. I løbet af februar måned 1944 blev de sejlet over Øresund ad nogle af de mange illegale ruter. I maj 1945 vendte de tilbage til Danmark sammen med Den Danske Brigade.

Aktionen fik et efterspil for politiet i Aabenraa, ikke mindst fordi politiets indsats blev gjort til genstand for skarp kritik i den tyske avis, Nordschleswigsche Zeitung.

I Politiajudantens arkivalier om denne sag findes følgende oplysninger: Den 17. februar 1944 modtog politimesteren i Aabenraa besked om, at Det tyske Sikkerhedspoliti ønskede en samtale med politimesteren og den samlede politistyrke i Aabenraa. Samtalen skulle finde sted i Sikkerhedspolitiets lokaler i Aabenraa, fredag den 18. februar 1944, kl. 20. Politimesteren beordrede samtlige betjente til at møde på Politigården den 18. februar kl. 19,45, men efter aftale med Rigspolitichefen tog politimesteren alene afsted til mødet med Det tyske Sikkerhedspoliti. Politimesteren blev modtaget af to Gestapo-officerer fra Kolding. De var rasende over, at politimesteren mødte alene, og de gjorde opmærksom på, at ordren, der var udstedt af Gestapo-ledelsen, skulle efterkommes. Det blev afvist af politimesteren, der henviste til, at han af politiledelsen havde fået besked om, at han skulle møde alene. Begrundelsen var bl.a., at det ikke havde været muligt at få oplyst, hvad hensigten med dette møde var.

Gestapo-officererne gav herefter ordre til, at Det tyske Sikkerhedspoliti skulle omringe Politigården og finde frem til de betjente, der havde været til stede ved sabotagehandlingen den 6. februar 1944. De syv betjente blev arresteret og ført til Gestapos hovedkvarter på Staldgården i Kolding. Derfra blev de den følgende dag transporteret videre til Dagmarhus i København.

I de følgende dage blev de arresterede betjente enkeltvis udsat for langvarige afhøringer. For nogles vedkommende i op til fem timer. Afhøringerne blev baseret på følgende tre sigtelser:

1. At de syv betjente havde været vidende om sabotagehandlingen, og at de derfor ville ankomme langsomt til gerningsstedet.
2. At syv granvoksne betjente havde ladet sig overrumple af en enkelt splejset mandsperson.
3. At der efter aftale med sabotørerne skulle skydes i luften, når sabotørerne fjernede sig fra gerningsstedet.

Efter afhøringerne blev sigtelserne 1) og 2) frafaldet.

Derimod blev sigtelse 3) opretholdt, bl.a. på grundlag af en udtalelse fra en af de arresterede sabotører.

Den 21. februar 1944 blev de syv betjente løsladt af Gestapo. Løsladelsen blev begrundet med, at det ikke direkte kunne påvises, at der var sket en forsætlig begunstigelse af sabotørerne.

Dagen efter løsladelsen – den 22. februar 1944 – har Gestapo i en skrivelse til Rigspolitichefen givet udtryk for, at politibetjentene var helt utilstrækkeligt forberedt på et eventuelt sammenstød med sabotører, og at de ved deres passive optræden i væsentlig grad havde lettet sabotørernes flugt. Samtidig har Gestapo pålagt Rigspolitichefen at foretage disciplinære foranstaltninger overfor de syv betjente. Af samme grund blev der iværksat tjenstlige forhør af de løsladte betjente, hvorefter sagen blev henlagt.

Betjentenes hjemkomst gav anledning til lidt avispolemik. Den tyske avis skrev den 22. februar 1944, at betjentene ved hjemkomsten ville blive modtaget af en større modtagelseskomite på Politigården. Det fik politimesteren til at sørge for, at betjentene blev afhentet på Vojens station, hvorfra de i bil blev transporteret til Aabenraa. Her blev de i ubemærkethed sat af bag ved Politigården. Alligevel kunne man næste dag læse i den tyske avis, at betjentene i en blomstersmykket bil var blevet transporteret til Politigården, hvor de skulle være blevet modtaget af en større menneskemængde.

Tyskernes udfald mod betjentene i Aabenraa var givetvis et udtryk for den dybe mistillid, som Det tyske Sikkerhedspoliti efterhånden nærrede til det danske politi. Denne mistillid blev naturligvis forstærket af, at Gestapo i samme måned fandt frem til, at politimesteren i Varde og hans to fuldmægtige stod i snæver forbindelse med Varde-sabotørerne.

KILDER OG LITTERATUR

- Aage Trommer: Modstandsbevægelsen i Aabenraa og omegn. Sønderjyske Årbøger 1965 s. 139-180.
- Johan Hvidtfeldt: Under besættelsen, i: Peter Kr. Iversen og Johan Hvidtfeldt (red.): Åbenrå Bys Historie, bind III. Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 1974.
- Jørgen Kieler m.fl.: En Modstandsgruppes Historie, bind I. Privat tryk. Rungsted Kyst 1982.
- Landsarkivet, Aabenraa: Politiafdjudantens arkiv, journalsag 6857. Vedr. sabotageforsøg mod Aabenraa Motorfabrik (Callesens Maskinfabrik), Kolstrup 1, Aabenraa, den 6/2 1944.

Jens Holdt: Brede sogn under besættelsen

ved *Henrik Skov Kristensen*

I besættelsesårene 1940-45 førte pastor Jens Holdt i Brede dagbog over store og små begivenheder i sit sogn. Senere bearbejdede han dagbogen med henblik på udgivelse. Beretningen givet et sjældent indblik i livet i et nordslesvisk landsogn i krigsårene. Især fortæller den senere provst meget åbenhjertigt om forholdet mellem de danske og hjemmetyskerne og om de danske nazister. Man holdt virkelig øje med hinanden i de »fem forbandede år«.

Om Jens Holdt og hans skildring af Brede sogn 1940-45

Jens Holdt, dr. theol. blev født den 24. dec. 1895 i Raved, Bjolderup sogn. Han virkede som sognepræst i Brede fra 1925 til 1963, og fra 1951 til 1963 var han provst for Tønder provsti.

Jens Holdt er forfatter til adskillige afhandlinger om sønderjysk ånds- og kirkehistorie, og var i en årrække medlem af styrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland.

Nærværende skildring af Brede sogn under besættelsen havde Holdt også tænkt sig offentliggjort. Manuskriptet, som bygger på Holdts dagbogsoptegnelser, er udarbejdet midt i 60'erne, hvor Holdt sendte det til Sønderjysk Månedsskrift. Senere, i 70'erne, tilgik det Sønderjyske Årbøger. Når manuskriptet, som her bringes i lettere redigeret form, ikke allerede da blev publiceret, skyldes det uden tvivl dets kontroversielle indhold: Udover, som andre typiske dagbøger fra besættelsen, at være en kalender over lokale dramatiske tildragelser med enkelte udblik til store begivenheder uden for lokalområdet, kaster Holdts skildring lys over forholdet mellem danske og tysksindede i Brede sogn. Fra sin udkigspost har Holdt i dagbogens lapidariske og ikke mindst åbenhjertige form fastholdt spændingerne mellem de to grupper. Også de danske nazister, som generelt stod stærkt i Nordslesvig, er genstand for Holdts opmærksomhed, og undertiden falder det vanskeligt at skelne dem fra hjemmetyskerne. Begge grupperinger var under alle omstændigheder på den forkerte side i den nationale sindelagskamp, som er et gennemgående tema i Holdts skildring. Intet dølges. Heller ikke navne. Når vi har valgt at bringe manuskriptet forholdsvist uredigeret – i et enkelt tilfælde har vi dog valgt at sløre et gennemgående familienavn – skyldes det ikke trangen til at tilfredsstille en evt. nyfi-ghed, men fordi det (mis)forhold, som Holdt skildrer, ganske troligt vil kun-

Jens Holdt (1895-1967) var sognepræst i Brede 1925-63 og tilføjede provst for Tønder provsti fra 1951. Han blev dr. theol. i 1937. Foto 1960 i Lokalhistorisk Samling, Bredebro.

ne genfindes i andre nordslesvigske sogne. Derved rækker Holdts skildring ud over det rent lokale.

Holdt lægger ikke fingrene imellem i sin skildring af nazificeringen af hjemmetyskerne. Undertiden bærer hans iagttagelser nærmest smålighedens præg, og selv bagateller noteres sirligt. Det i sig selv fortæller en del om modsætningerne mellem danske og tysksindede. Til gengæld hudfletter Holdt lige så voldsomt retsopgøret med det tyske mindretal. Han finder opgøret uklogt, småligt og chauvinistisk.

Uden nogen tvivl betrædes med Holdts skildring et tabu-belagt område. I de senere år har man imidlertid kunnet spore en større beredvillighed til at få ovennævnte forhold bearbejdet. Feks. har det tyske mindretal ytret ønske om at få Fårhuslejren belyst. Nogle, danske som hjemmetyske, vil sikkert mene, at Holdts skildring skulle være blevet i skuffen. Men skal man belyse forholdet mellem danske og hjemmetyske under besættelsen og det efterfølgende retsopgør, undgår man ikke, hvad nogle vil opfatte som indiskretioner.

Et andet hovedtema i Holdts skildring er kirkens placering i forhold til øvrigheden, herunder selvfølgelig også hvordan han selv placerede sig. Også i det spørgsmål er Holdt en sammensat person. Den danske folkekirke generelt var en fast støtte for den danske regerings samarbejds- og forhandlingspolitik overfor tyskerne. Et væsentligt element i legitimeringen af denne politiske kurs

var den nationale samling: man måtte samles om alt dansk og undgå at blive rendt over ende af den tyske kultur. Alle måtte vise en »værdig national holdning«. Det indebar bl.a., at man sluttede op om parolen om »ro og orden«. Denne holdning tilsluttede Holdt sig grundlæggende. Men for ham var der en grænse i forhold til øvrighedens og gejstlige foresattes bud: præsterne skulle frem for alt være sandhedsvidner, og kom man til at lide for sandhedens skyld, var det ingen skade, men netop situationens krav.

Dette grundsynspunkt bragte Holdt i konflikt med biskop Scharling i Ribe, som nærmest personificerede den danske folkekirkes overvejende forsigtige linie. Scharling karakteriserede præstegården i Brede som »én af stiftets tre urocentre«. Sandt er det, at Holdt hørte til de forholdsvis få »aktivistiske« præster, som hovedsageligt kom fra den kirkepolitiske højrefløj. Men modsat en del af sine mere aktivistiske kolleger, greb Holdt aldrig til væbnet modstand. I en upubliceret levnedbeskrivelse skriver Holdt: »I det hele taget var det mig om at gøre at understrege sandhedens og rettens kristne begrundelse i den danske modstand mod nazismens herrevælde. Men for mit vedkommende måtte modstanden ske med ordets åndelige sværd og ikke med voldelige midler – uden at jeg dog ville sætte mig til dommer over andre, der gik ind for militær partisankamp«.

Til grund for denne holdning lå uden tvivl Holdts pacifistiske indstilling. Han var stærkt præget af de grusomme oplevelser i 1. Verdenskrigs skyttegrave. Holdts pacifistiske og anti-nationalistiske holdninger bevirkede, at han efter 2. verdenskrig blev kendt som »den røde provst«. En usædvanlig betegnelse for en mand der med sin missionske baggrund nærmest var konservativ i troen og i gudsforholdet. Egentlig overbevist socialist var han nok ikke, men hans radikale pacifisme og anti-nationalisme placerede ham ikke desto mindre på den venstrefløj, som under den kolde krig så den vestlige, kapitalistiske verden som den største trussel mod verdensfreden.

Brede sogn under besættelsen En dokumentarisk skildring

Den tyske besættelse af Danmark 1940-45 kaldte på dansk-national holdning og folkeligt sammenhold. På grundlag af egne dagbogsoptegnelser fra disse bevægede krigsår skal jeg forsøge at skildre stemninger og tilstande i Brede sogn i dette tidsrum.

Dette mellemstore landsogn på godt 5.000 ha med omved 1700 indbyggere har en vis central beliggenhed i Vestslesvig ved broen over Brede å. Den vestlige

Kirkegade i Bredebro med kirken i baggrunden. Foto før 1960 i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

hovedvej og jernbanen syd-nord krydses her af vest-østgående veje. Vi befinder os på et trafikknudepunkt fra Arilds tid.

Den østlige fjerdedel af sognet med kirkens kampestenshus, bygget omkring år 1200 ved vadestedet, hørte indtil 1850 under Slesvig, medens de øvrige tre fjerdedele indtil udskiftningen i slutningen af det 18. århundrede havde hørt under Trøjborg gods. Det gav sognet det overvejende danske grundpræg. I 1907 fik man forsamlingshus, og i 1912 holdtes det danske årsmøde her. Ved afstemningen i 1920 var der 85% danske stemmer. I tysk tid havde der været en månedlig tysk bigudstjeneste, som den nuværende tyske frimenighedspræst i Løgumkloster efter nazismens frembrud i 30'erne søgte at genoplive, men forgæves.

Landbrugskrisen i 30'erne medførte ingen tvangsauktion i sognet. Men nazismens udfordring med krav om grænserevision skabte dansk samling og aktivering af forsamlingshusarbejdet. Det Unge Grænseværn vandt stor tilslutning på stedet. Mejeribestyrer H. Lorentzen, Bredebro, der havde været formand for ungdomsforeningen i 20'erne, blev dets næstformand. Sognepræsten J. Holdt var een af talerne ved Dybbølstævnet 11/6 1933. Ved det betydningsfulde rigsdagsvalg 3/4 39 var der i Brede sogn 82,3% danske stemmer, heraf 8% på det danske nazistparti DNSAP, og 5,3% tyske.¹

Efter Hitler-Tysklands overfald på Polen 1/9 39 og den påfølgende krigstilstand med England og Frankrig og den fortsatte krigsforberedelse måtte også Danmark ved Østersøens indfaldsveje – trods den bestående ikke-angrebspakt – være belavet på alt.

1940

I de første måneder af 1940 havde vi indkvartering af mindre danske troppestyrker, som jævnligt holdt øvelser i terrænet. Men de blev trukket nord på, ligesom garnisonen i Tønder, hvor der kun blev en maskingeværskole tilbage til lidt militær sikring af grænsen ud over gendarmeriet.

Vinteren var streng og varede længe. En kold påske blev overstået. 8/4 hørte vi i radioen om et tysk troppe-transportskibs torpedering i Skagerrak og spurgte os selv, om det var på vej mod England – eller hvorhen ellers? Norge tænkte vi vist egentlig ikke på. Der meldtes også om tyske troppebevægelser op mod den danske grænse – til forsvar mod engelsk landgang i Esbjerg – eller hvad ellers? Der var i hvert fald spænding i luften. Men Danmark var vel ikke i fare?

Den 9. april

I præstegården i Brede by vest for jernbanen og hovedvejen lå soveværelserne ovenpå, børnenes mod øst. Kl. ca. 5.30-6 vækkede de os og meddelte forskrækket, at der var fyldt med flyvere over byen. Vi kom hurtigt på benene og i tøjet. Store sorte »fugle«, bombere og jagere, med hagekorsmærke brusede lavt hen over byen i nordlig og sydlig retning, følgende vej og jernbane. Der var ingen tvivl. Tyskerne var undervejs. Var det nu Nordslesvigs skæbnetime efter alle de andre Versailles-grænselandes?²

I retning af Sølsted mod syd sås fly-manøvrering. Og snart fik vi sandheden brutalt at vide ved læsningen af de nedkastede flyvesedler, general Kaupisch's »Oprop« om, at Det tyske Rige havde taget hele Danmark under sin »beskyttelse«, så længe krigen varede.

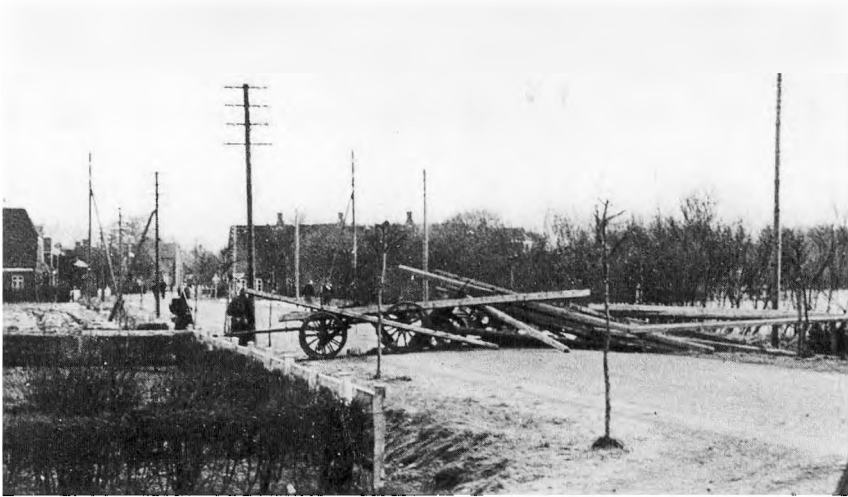
Jeg gik en tur ned i byen for se og høre nyt. Gaderne var tomme. Jeg var på mejeriet og talte med Lorentzens. Følelserne og ordene var ikke blide. Vi vidste ikke noget om, at maskingeværskolen fra Tønder, ca. 25 mand under kaptajnløjtnant Lauersens kommando, på motorcykler havde trukket sig nord på foran de tyske panserkolonner. De havde været i stilling og skudt på de fremrykkende tyskere syd for Sølsted og var nu posterede ved sydindgangen til Bredebro bag barrikaderet hovedvej, men med hovedstyrken i Svanstrup skov lige nord for broen, som ligeledes var blevet nødtøftigt spærret med

Danske soldater i stilling på Borgvej syd for Bredebro den 9. april 1940. Foto: Lokalthistorisk Samling, Bredebro.

nogle arbejdsvogne. Men på hjemvejen, kl. ca. 7, begyndte kuglerne fra luften at pibe ned i byens gader. Et skyderi var i gang et kvarters tid eller så. Jeg mødte mælkevognen fra Brede på vej til mejeriet og hjalp kusken Laurids Lauridsen med at få hestene spændt fra vognen og bragt hjem, ligeså enkelte skolebørn på vej til skolen i Bredebro. Som gammel krigsdeltager sagde jeg til dem: »Dette her er farligt. Nu gælder det om at komme i hus og ikke være nysgerrig«. – Under skudvekslingen mellem danske og tyske maskingeværer ved byens sydlige indgang ramtes skolens sydmur af tyske kugler.

Siden, kl. ca. 9, erfarede vi, at tyske tropper var i Bredebro (2. panserdivision fra Stettin). Jeg gik derned og ind til købmand Gantzel på »Stjernen«. Panserkolonnen fyldte hele gaden syd-nord i højre vejside. Vi undlod at tale med soldaterne, men fik at vide, at de var blevet standsede af »Heckenschützen« i byens sydlige udkant. De danske skytter var nu afvæbnede og under bevogtning i Svanstrup skov. Her ved købmand Brodersen fik tyskerne »Liebesgaben«, så vi. Pludselig kom en hjemmetysk gårdejer (Ludolph A. Jessen) fra Åspe, tværs over pladsen hen til Gantzels dør og råbte: »God morgen, hr pastor, nu er Hitler kommet ind i Nordslesvig, og han går aldrig mere ud igen, jeg vidste det allerede i aftes« (!), hvorpå han gav mig hånden. Jeg svarede, at

Der er etableret vejspærring mod tyskerne i Søndergade i Bredebro den 9. april 1940. Foto: Lokalhistorisk Samling, Bredebro.

jeg regnede med, at Hitler forlod landet igen, hvorpå der udspandt sig et mindre ordskifte, der endte med, at vi væddede for og imod. Gantzel trak nu præsten ind af døren. Man skulle ikke diskutere med tyskerne nu, mente han med rette.

Der fortæltes så, at også kirken var brudt op. Jeg gik derop for at se, hvad der var sket. Kirkedøren stod åben. En fodliste var brudt af, men ellers var den tunge dør ubeskadiget. Jeg gik ind i kirken og op til alteret for at se, om der ellers var ødelagt noget. Det var der ikke. Da jeg kom ud af døren igen, kom en tysk underofficer springende over gravene og spurgte ophidset på tysk, hvad jeg ville i kirken. Jeg svarede roligt på tysk, at jeg var præsten på stedet, som havde ansvaret for kirken, hvis dør var brudt op. Han forklarede da, at de havde kirken under observation, »fordi vi er blevet beskudt fra kirketårnet. Lige før Dem gik to mænd med blå kasketter ind i kirken, de er ikke kommet ud igen. Så gik De derind og kom atter ud«. Jeg svarede, at de to nævnte mænd, der var kommet fra Trelborg over kirkestien, ikke var i kirken. Dem havde jeg truffet nede i kirkegaden. Det ville han ikke tro. »Det vil vi undersøge«, fortsatte han, og kaldte på en menig med maskinpistol. Han fik ordre til at stå skudklar foran døren. »Vi har vore erfaringer fra Polen«, føjede han til, »hvor vi også blev beskudt fra kirketårne«. Jeg tilbød at gå med ind i kirken. Det afslog han. Forsigtighed var påbudt. Han ville gå selv, bevæbnet naturligvis, og nu op i tårnet, hvor der stadig ses småhuller af revolverkugler i væggen. Nogen tid efter kom han tilbage. Han havde ingen danskere fundet,

og sendte så sin fælle bort igen. Også jeg gik ned i gaden igen. Ophidselsen var naturligvis forklarlig. Som fjende i et fremmed land er man aldrig tryk ved baghold.

Det viste sig siden, at den i sin tid fra Hannover til Sommersted indvandrede husmand Willms, som for kort tid siden havde købt en mindre ejendom lige over for Bredebro skole, havde fyldt i tyskerne, at præsten eller kirketjeneren havde udleveret kirkenøglen til de danske soldater, som så fra tårnets glamhuller havde skudt på de fremrykkende tyskere på hovedvejen syd fra. Det var imidlertid ondsindet opspind. Sandheden var, at de danske soldater ikke havde været i kirken eller på kirkegården. Et par af dem var, efter skyderi, blevet afvæbnede i og ved kirkegaden, fortalte deres leder mig siden, de øvrige i Svanstrup skov, besat kl. 7, af øst fra kommende tyske afdelinger, der havde omgået den danske retræte. De havde da også stillet et par maskingeværer op på marken nord for åen og beskydt kirketårnet fra nord, særlig glamhullerne mod nord, med ca. 100 skud. Klokkestolen i tårnet og gelænderet i tårnopgangen mod nord bærer den dag i dag skudmærker fra denne beskydning. Også spirets nederste blyplader blev gennemhullede. Disse tyske kugler har enkeltvis også fundet vej syd over til de derværende tyske afdelinger på hovedvejen. Man besluttede da, med en antitankkanon, at beskyde kirketårnet syd fra. »Nur ein Schuss«, lød kommandoen. Denne granat ramte ikke tårnet, men kirkeskibets mur under vindueshøjde, borede sig i et armtykt hul gennem murens ydre skal mellem to kvadre, men heldigvis uden at eksplodere. Den ligger endnu inde i murens hulrum. Hullet er siden tilmuret.

Også selve byen var hin morgen blevet beskydt med granater, af hvilke nogle heller ikke eksploderede. Dagen efter mødte jeg bager Alfred Petersen, som da tog to små granater op af lommen. Dem havde han samlet op på gaden.

Søren Clausen, Svanstrup havde et sammenstød med tyske soldater, der påstod, at der var blevet skudt fra hans gård. Da han afviste dette og udtalte, at »vi ikke havde haft bud efter dem«, ville man arrestere ham, men undlod det. En salve fra en flyvemaskine gennemhullede samme morgen tagvinduet i skræder Th. Winds to-etages hus i Bredebro. Men lærlingen, der havde sit kammer under det ramte tag, blev heldigvis ikke selv ramt. I Brede fandt man i vaskerummet mod nord hos arbejdsmand Karl Lassen lige nord for præstegården en geværkugle og en udenfor i haven, som heller ikke havde ramt nogen. Der var ingen sårede i byen, hverken blandt civilbefolkningen eller militæret.

I Sølsted blev en kone, fru Hjort, boende overfor kroen og det nye forsamlingshus, såret af et skud eller en granatsplint. Om eventuelle tyske tab vides intet. Der blev sagt at to var sårede.

Da hovedvejen nu var fri nord på, fortsatte den tyske kolonne uhindret i retning af Ribe og Esbjerg. Det siges, at man havde hjemmetyske motorcyk-

Provst Holdt viser her sporet i Brede kirkes mur efter den tyske granat fra 9. april. Foto ca. 1960 i Lokalhistorisk Samling, Bredebro.

lister som vejvisere. Troligt. De skulle allerede aftenen i forvejen have gennemkørt ruten og så underrettet visse hjemmetyske ledere.³

Cykel- og radioforhandler Max Müller i Bredebro, hvis fader i Visby var blevet arresteret af tyskerne i august 1914, følte sig ikke sikker på stedet efter sine antityske udtalelser i tiden forud, og kørte derfor, før tyskerne rykkede ind i byen, i bil med familien nord på til Viborg, hvor konen stammede fra. Men da Hitlers soldater jo også kom til Viborg og ikke var standset ved Kongeåen, kunne han lige så godt tage hjem igen.

Over middag var byen fri for tyske tropper. Og danske så vel som hjemmety-ske sogneboere fik tid til at sunde sig over det skete og tænke hver deres tanker og tage hver deres forholdsregler. Radioen og avisen bragte næste dag de ud-stedte tyske forordninger. Landet var blevet besat af fremmede, »de grønne«, som havde tiltaget sig den øverste magt. Men ellers skulle livet fungere videre i de vante former. Det var en kold aprildag ude. Dens uventede voldsoverfald gav frysefølelser i danske sind, men kaldte også på modige og varme hjerter.

Indkvartering og forhør

Efter besættelsen af Danmark og Norge, hvorved Tyskland fik sin nordflanke fri og sikret, gik det så 10/5 løs mod vest, mod Holland, Belgien og Frankrig, som hurtigt nedkæmpedes. 19/5 kom tyske tropper tilbage fra Nordjylland (28. division fra Breslau) på vej til den franske front. Vi fik et par dages indkvartering i sognet. Bataljonsstaben kom til præstegården. Præsten lå i sengen med lidt feber på grund af en tandrodsbyld (eftersmæk fra kæbeskud ved Moulin 6/6 1915). Snakken gik, at præsten, der jo var tysk officer i 1. verdenskrig, ikke ville hilse på de tyske officerer, som lå i gæsteværelserne. Adjudanten kom da ind og hilste kort. Men nævnte Willms havde også fortalt de nye tyske tropper om præstens »uforsonlige danskhed« og om kirkenøglen til de danske soldater.

Der indfandt sig da 21/5 om aftenen kl. 21 en feldwebel (Wolfram) og en underofficer (dr. Ritter), begge jurister i civil, indkvarterede på »Vældgård«. De kom op i soveværelset og gjorde honnør ved sengen, uden ellers at præsentere sig. De ville gerne have at vide af mig, hvad der var sket 9. april ved kirken. Da jeg havde fortalt dem om begivenhedernes forløb og min deltagelse i dem, begyndte et protokollat, hvor forhørslederen dikterede enkelthederne til kollegaen, der nedskrev, hvilket jeg så til sidst måtte underskrive. – Men dermed var sagen også for mit vedkommende ude af verden. Man havde åbenbart kunnet indse, at det hele beroede på angiveri.

Versailles-dagen

På Versailles-dagen 28/6 havde adskillige hjemmetysskere flagstænger parat, også vor nabo, dyrlæge B., der stammede fra Hjerpsted og var gift med en

tidligere ferie pige fra Kiel efter 1920. Slægten er i sin tid indvandret til Vestjylland, vel fra Mecklenburg. Der yntedes om, at Hitler havde bestemt Versaillesdagen fra 1919 til genindlemmelse af Nordslesvig i det tyske rige. Men det blev en skuffelse for »Heim ins Reich«-folkene. Hagekorsflagene, som vel lå i skabet, kom ikke op den dag. Danmark måtte ikke stødes, men skulle helst vindes.⁴

Tysk og dansk arbejde

Fredag 13/9 blev der i den »gamle«, nu kaldt »tyske kro« i Bredebro stiftet en tysk »Frauenverein«. Fru Jessen, Åspe, blev leder, fru B. talte om »unser Führer«, hvilket påhørtes stående. Købmand J.S. Brodersen, Bredebro, udbragte et »Sieg-Heil« osv. I de påfølgende dage søgte man at tegne medlemmer i sognet. I Harres var fru Jessen og fru Aabling Matthiesen, Harres, stammende fra Sydslesvig, undervejs, men har næppe fået mange medlemmer. I Abterp var man gået til fru Sturm (født Knudsen), som var blevet meget opbragt over denne henvendelse. Hun var selv af dansk slægt på ejendommen.

Tømrer A. Beyer Jacobsen, Bredebro, som 9. april før rundt og søgte at afholde de danske soldater fra at skyde, og en del flere er rejst på arbejde i Tyskland. »Ortsgruppenleiter« er den unge gårdejer Broder Ratenburg, Borg, hvis oldefader var præst i Brede 1845-74. De forskellige hjemmetyske forbund, civile og halvmilitære, har naturligvis deres medlemmer i sognet, men ikke i større tal. Da et tysk militærorkester gav koncert på »Stjernen« i Bredebro mødte kun få tilhørere, så den skuffede dirigent spurgte »Wo ist die Zivilbevölkerung«.

Mandag 16/9 blev »Dansk Samfund« for Brede sogn stiftet i forsamlingshuset. Ca. 500 var til stede, ca. 800 havde allerede indtegnet sig. Formanden for »Dansk Samfund« i den truede firkant, som nu udvidedes til alle Nordslesvigs sogne, gårdejer Hans Andersen, Kongsbjerg, indledede, pastor N.P. Nielsen, Højer, sluttede. Lærer Holger Andresen, Harres, valgtes til formand. En god optakt til samling på den danske modstandsfront⁵ – på tværs af politiske og sociale skel. Alle ville være med, i hvert fald det overvejende flertal af sognets befolkning. Også såkaldte »blakkede« sørgede for at komme på den rigtige side af strengen. Ingen ville flyttes syd på eller engageres i Hitlerkrigen.

Fredag 20/9 talte jeg ved generalforsamlingen i DSK (Danksindede Sønderjyske Krigsdeltagere fra 1. verdenskrig), formede mine ord ud af tiden og i tro til fremtiden om »mindets stormagt, mandens værnepligt og troens sejr«. Søndag 22/9 bad vi for kongen i kirken. 23/9 var lærer Andresen og jeg til Danske Samfunds tillidsmandsmøde i Tønder. Hans Andersen ledede mødet. Portør Alfred Kristensen, Bylderup Bov (socialdemokrat, landstingsmand) gav en oversigt over situationen, bygget på oplysninger fra et møde på »Folkehjem« i Aabenraa dagen i forvejen: Vinteren tegner meget mørk for Danmark, sagde

han bl.a. I begyndelsen af det nye år vil vore lagre være opbrugte. Der skal i de enkelte hjem sørges for indkøb af fedtstoffer. De små hjem må støttes i dette beredskab. Clearing-kontoen i Berlin er nu på 300 millioner. Værnemagtskontoen i København er på 250 millioner.⁶ Ved finansårets udgang vil Tyskland have tappet os for værdier og arbejdskraft til et beløb af ca. 1 milliard kr. Det skal nok mærkes på rigets finanser. Man mærker også begyndende stemmekøb fra tysk side. Det vil blive værre til vinter. – 24/9 var styrelsen for Dansk Samfund derefter samlet til rådslagning i præstegården.

Op så kom Christian X's 70-års dag 26/9. Forsamlingshuset var til kongens fødselsdag fyldt som ikke siden afstemningsdagen. Begge sale, scene og forstue var tætpakkede af ca. 600 mennesker. Højskoleforstander Hans Lund, Rødding, talte mandigt og stærkt om tiden efter 1864 og nu efter 9. april. Vi har det gode håb, sagde han, om en lykkelig udgang. Stemningen er vendt i løbet af august og september. Det danske folk har fundet sig selv. Så kan tyskerne og i deres kølvand nazisterne rase, så meget de vil. De er afmægtige mod en enig folkefront. – De gamle sange bruste gennem huset. Naturligvis fik også kongen og flaget og modersmålet deres fuldttonende »Leve«. Den ydre årsag til stemningsomslaget, det nye danske mod og håb, var naturligvis Englands heltekamp og den udeblevne invasion.

Dyrlæge B. sagde mig sin mening på kongens fødselsdag, da vi danske var i feststemning i den flagsmykkede by. Vi mødtes på vejen mellem vore huse, hvor han puslede rundt i surt humør. Han kogte indvendig, mente, jeg hellere burde blive politiker, da jeg stod med et ben i kirken og det andet i det nationale, beskyldte mig for at så splid mellem folk, f.eks. mellem ham og hans hjem-sogns præst Petersen, som vel også havde bekendt sin danskhed overfor ham. Han truede med, at afregningens dag ville komme for mig, som skulle have udtalt, at visse statsoverhoveder skulle skydes. (Hvad jeg aldrig havde udtalt) – Fru B. viste sig så i garageporten og trak sin mand indenfor.

I oktober fik vi brød- og smørrationering.

Hjemmetyskerne syntes at gå rundt med en lidt dårlig samvittighed. Fru Ratenburg ville – efter eget udsagn – helst undgå at hilse på præsten ved begravelseskaffen i Borg kro. Han må jo dog være meget forbitret på os, havde hun udtalt. (Hun havde under krisen ved Jepsen Christensens mellemkomst også fået ordnet et dansk hypoteklån på ejendommen⁷). Vi mødtes alligevel ude i forstuen efter samværet, hvor jeg gav hende hånden. Det er vist »den sorte bog« over danskerne, man fører, og som ligger hos »sogneførereren«, der afstedkommer den skrantne samvittighed og helst gåen udenom. Dyrlægen, som jo har ret til bilkørsel og kommer ud til mange folk, skal regelmæssigt tage ind til Ratenburgs, men først efter mørkets frembrud. Da kommer der måske dagsnyt i bogen.

Hitler og Mussolini mødtes i Brenner 4/10 og i Firenze 28/10 og aftalte den nye krigsskueplads på Balkan. Churchill holdt sine korte, men stærke taler. Hitler talte i München i »Löwenbräu« 8/11 i anledning af kupdagen i 1923, en rasende, hadsk, selvovervurderende opsang. Roosevelt valgtes med stort flertal 5/11. Dermed er krigens videre forløb blevet afgørende bestemt.

På våbenstilstandsdagen 11/11 var jeg nede på kirkegården ved mindestenen for sognets 58 faldne. Ingen blomster eller krans smykkede den, idet vore »gæster« i øjeblikket har forbudt kransenedlæggelse. Men i aften vil der af DSK blive lagt en krans med rød-hvide bånd ved stenen.

Irene Paulsen, Bredebro, skal være leder af »Hitler-pigerne«, som dog først skal lære at marchere. Gæstgiver P. Andersen, hvis ejendom siges at skulle til tvangsauktion, skal til Esbjerg som tolk. På kroens og maskinhandler Jens Petersens mure er der nu hvert sted 5 nazi-plakater. Smed Eskild Jacobsen, Bredebro, har slebet spade de sidste dage.⁸

15/11 var der Dansk Samfunds aften for Brede by i præstegården med lærer Svane, Borg (socialdemokrat) som indleder om »Arbejderbevægelsen i Danmark«. Der var mødt 50-60, hovedsagelig fra selve byen, men også fra Svanstrup, Storde og Trelborg. Svane læste efter kaffebordet »En flænge« af Zakarias Nielsen, jeg kapitlet »Tågen« af Anker Larsens bog »Sognet, der vokser ind i himlen«. Vi sang af den lille »Dansk Folkesangbog« og øvede en del kanons til megen morskab for deltagerne, hvor også arbejderhjemmene var repræsenterede.

I Sølsted forsamlingshus så jeg 19/11, da jeg talte ved DSK's generalforsamling dér, en duplikeret ordre til alarmsamling i SA-hjemmet⁹ (bomhuset nord for Tønder) 21/11. Alle mand skulle møde. Kun »dødsfald« gyldig undskyldning. 2 ører i straf for hvert overskredet minut af den fastsatte mødetid. »Tag en interesseret med«. – Mødet syntes at have en vis betydning, »hvis vi ikke har overtaget magten forinden«, stod der.

29/11 erklæres Jyllands vestkyst for militært område (ingen handel ved dørene m.m.).

Lærer Svanes næste foredrag 22/11, anden del, hos gårdejer Søren Nissen, Harres, ledende venstremand, vakte stærk kritik på stedet. 28/11 fulgte en meget god »hjemmeaften« på mejeriet hos H. Lorentzen, 29/11 fortsattes i Borg hos gårdejer Ingvart Møller.

Søndag 1/12 blev Esbjerg bombarderet og gasværket ramt. Her i byen arbejder man med oprettelsen af en tysk privatskole. Dyrslæge B. er mellemmand. Hans ældste søn skal i skole til foråret. Han har budt på forskellige huse. Inventaret er ankommet.

I »spadeslaget« i Haderslev mellem nazister og politiet 8/12 deltog her fra sognet den unge gårdejer Niels Petersen, »Vældgård«, og den gamle handelsmand Anders Karstensen. De blev arresterede, men bagefter hjemsendte.

I denne ejendom Søndergade 10 i Bredebro var der tysk skole under besættelsen. Foto: Lokalthistorisk Samling, Bredebro.

Lørdag 14/12 skal der for første gang være tysk »Gemeindeabend« i den tyske kro. Man har hidtil hver anden onsdag holdt tysk »Frauenschaftsabend«. Borg kro er opgivet som samlingssted. Alt sammen »ild i strå«. »Spadisterne« annoncerede uroligheder til søndag 15/12. De udeblev, men en flok uden spader cyklede om eftermiddagen gennem byen ad Tønder til.

1941

Tysk privatskole

Nytårsaften blev det klart, at den tyske privatskole er en kendsgerning. Man har valgt Willms's Vogelgesang-ejendom, hvor storstuen skal indrettes til klasseværelse. Til morgen er der kørt sand og sten til stedet. Dyrlægen synes at være foregangsmanden. Han farer afsted i sin bil i agitation. Hans praksis er svundet ind, idet mange danske landmænd ikke mere vil benytte ham, men tager udensogns dyrlæger. Søndagen mellem jul og nytår var der tysk juletræsfest i den tyske kro, hvor danskerne ikke mere kommer. Nytårsdag var jeg dér for første gang efter 9. april til begravelseskaffe. Der så så uproper og fattigt ud. Værtsfolkene viste sig kun lige i begyndelsen og forsvandt ret omgående.

J.S. Brodersen og P.Andersen skal begge have fået Vogelgesang-lån i deres ejendomme. Så er de bundne.

Nytårsdag var der en meget lødig udsendelse i radioen med en stærk kristelig understregning. Professor Hal Koch og forstander Johannes Petersen-Dalum talte som kristne danske. Alt til styrkelse af den danske modstandsfront.¹⁰

17/1 blev den tyske privatskole indviet i Bredebro. Høje herrer fra de tyske sammenslutninger var til stede, nemlig dr. Gäde, leder af det tyske gymnasium i Aabenraa, redaktør dr. Harboe Kardel, »Nordschleswigsche Zeitung«, bibliotekar Callesen, skolekonsulent Elholm, gårdejer Jef Blume, Nr.Løgum, som personlig repræsentant for »føreren« Jens Møller, endvidere privatskolelærerne fra Vennemose, Løgumkloster (Jürgensen, alias »Asmus von der Heide«) og Skærbæk (Thaysen). Man samledes i skolen sammen med børnene og deres forældre, 3 fra Bredebro, 5 fra Borg, 5 fra Randerup, 2 fra Ballum, 2 fra Flesborg, 1 fra Sølsted. Lærer er Jes Jessen fra Øsby. Parteigenosse Broder Ratenburg, »den utrættelige forkæmper for en tysk skole i Bredebro«, bød velkommen. Gårdejer Andreas Jensen, Harres, blev udpeget til formand for »Deutscher Schulverein Bredebro«, men var vist ikke til stede. Bagefter var der kaffebord i den tyske kro, hvor P. Andersen sluttede med ordene: »Vi vil danne en blok så hård som stål. Vi står i fast tillid til den tyske skole«. Dyrnlæge B. var ikke til stede, vel af hensyn til sin praksis. Skolen fik et hagekorsflag foræret. Medens gæsterne indfandt sig, gik en flok mindre Bredebro-drenge, deriblandt Bent Hersbøll og slagter William Petersens med dannebrog syngende gennem gaderne. En lille dansk demonstration mod den tyske skole på stedet.

Fra Sudeterlandet er der ankommet en sending kul som »Liebesgaben« til de hjem, som lader sig købe til at sende deres børn i tysk skole. Nogle børn græd, da de skulle bort fra den danske skole og kammeraterne.

I »Nordschleswigsche Zeitung«s rubrik »Unsere Stimme« (Asmus von der Heide) bragtes først i marts et angreb på den danske befolkning i Bredebro, fordi den »saboterede den kulturelle frihed« ved indvielsen af privatskolen.

Kommune- og amtsrådsvalgene 11/3 blev aflyste.

I pinsen afholdtes »Pimpfen-Lager-West« i Bredebro. Ca. 150 drenge fra »Deutsche Jugend Nordschleswig« deltog, vist hovedsageligt fra Tønder, under ledelse af deres lærere. Ankomst lørdag eftermiddag, eksercits til kl. 23 aften og hele pinsedag fra kl. 6 om morgenen, om aftenen fest i kroen, 2. pinsedag hen imod middag afmarch i retning af Løgumkloster, vel til terrænøvelse i plantagen, 3. pinsedag afrejse. »Nordschleswigsche Zeitung« skrev bagefter om det vellykkede stævne i Bredebro, hvor det tyske flag blev vist for første gang. Men samtidig ankedes der over dansk »Belästigung«¹¹ og »organiseret flagning med dannebrog«.

Politisag mod skoleelever

2. pinsedag hen på eftermiddagen indtraf en episode, som kom til at berøre præstehjemmet: Vore to tvillinger, Signe og Grethe, 15 år, der går i Skærbæk realskole og havde været til privat eksamensforberedelse hos deres lærer, var sammen med deres klassefælle Knud Hersbøll, cyklende på vej hjem. Nord for Svanstrup mødte de en lokal nazist og hans kone fra Skærbæk og en tysk underofficer. De var på vej hjem efter deltagelse i Hitler-Jugend festen i Bredebro, hvor forresten også den tyske kaptajn i Skærbæk lod sig se og hylde. Da børnene var kommet lidt forbi de tre, tillod Knud og Signe sig at sige »pøj«, hvorpå de to civile gjorde omkring og overfusede de benovede børn, spyttede på vejen og brugte ukvemsord, medens de forlangte navnene opgivet. Børnene kom skræmte hjem.

Nogle dage senere kom politibetjent Frandsen, Bredebro, med en klage fra den tyske underofficer for »fornærmelse mod den tyske værnemagt«. Børnene gjorde gældende, at det ikke var soldaten, men nazisten, der fremkaldte deres ubehagsytring. Politimesteren i Tønder, Martensen-Larsen, kom i samme ærinde og bad om Signes og Knuds underskrift på en »uforbearbejdet undskyldning for fornærmelig adfærd overfor den tyske værnemagt«. Dermed skulle sagen så være bilagt i mindelighed. Politiet stod svagt i øjeblikket, ytrede politimesteren, idet Gestapo helst ville til. Justitsministeren forlangtes afsat på grund af tiltagende småoptrin overfor »gæsterne« i landet.

Danske og tyske fester

Valdemarsdagens fest 15/6 fejredes i Frederik Madsens lade, da offentlige møder var forbudt. Der var pyntet med flag og guirlander. Musikken var anbragt på loftet i en »flagstue«. Jeg talte om »rettens majestæt«, et foredrag, jeg også har holdt andre steder. Efter kaffebordet var der oplæsning ved sparekassebestyrer Asmus Lorentzen og førstelærer H. Henriksen, Bredebro. Småtaler blev holdt af gårdmændene Claus Clausen, Harres, og Jens Lund Petersen, Borg, o.a. Stemningen var god, og festens særpræg vil blive husket af deltagerne.

22/6 kom angrebet på Rusland. V-tegnet driller tyskerne. Jeg fandt det malet på asfalten ved »Vældgård« og tegnet i en grusbunke ved Harres.

Søndag 13/7 var der tysk frimenighedsgudstjeneste ved pastor Raun, Løgumkloster, det halve deltagerantal fra sidste gang. Dyrskueaftenen, 26/7, var der stor ballade i kroen, som politiet lukkede. Dyrslæge B. ligger i spektakel med sognerådet.

27/8 rejste Niels Petersen, »Vældgård«, fra kone og børn til Tyskland. Han har ikke længere kunnet undslå sig, men måttet aktivt gå med i kampen mod »Bolschevismen«, efter at et par landbrugsmedhjælpere fra sognet i forvejen

var sendt af sted og nu skrev efter deres lokale fører. Også lærer Jørgen Paulsen, Sdr. Vollum, og Wilms's søn er sydpå. Der bygges lyttetårne for flyvarsling på Vognshøj og ved Sølsted. Ved Højer faldt natten til 20/8 en engelsk flyvemaskine ned. De tre omkomne flyvere blev begravet i Tønder.

2/9 åbnedes en tysk privatskole i Randerup, som overtog 13 børn fra Bredebro-skolen, hvor der nu er 27 tilbage. Natten mellem 3-4/9 var en tank-afværge-patrulje på øvelse i byen.

Utilfredsheden med dyrlæge B.'s virksomhed førte til, at der nedsatte sig en ny, dansk dyrlæge i Bredebro, Westermann fra Esbjerg. Han fik foreløbig lejlighed hos kirketjener Jensen og begyndte sin praksis i den sidste september-uge. Det førte til rådslagning hos dyrlæge B. 25/9 med lærer Jessen, skoleforstanderen Andreas Jensen og montør Nicolaisen, medens ophidselsen fik udløb i sønnens råb på gaden udenfor præstegården: »I forbandede danskere«, ekkoet fra hjemmet.

På kongens fødselsdag 26/9 talte højskoleforstander C.P.O. Christiansen, Frederiksborg, for en stopfyldt sal på hotellet, arrangeret af Dansk Samfund.

Søndag 3/10 var der tysk sportsfest i Bredebro. Hagekorset var for første gang hejst på sportspladsen ved åen. Samtidig var der tysk gudstjeneste med ca. 30 deltagere. Efter denne var der altergang, hvor dyrlægens og fru Ratenburg gik til alters.

Fra november er de danske hjemmeaftener begyndt igen med god tilslutning. Hitlers hære standsedes foran Leningrad og Rostov i begyndelsen af december. Hitler og det tyske folk er blevet nervøse. De har nu også erklæret Amerika krig. Japan går til angreb i østen.

Ved Dansk Samfunds generalforsamling på hotellet den 12/12 vistes 7 farvestrålende nationale tableauer, komponerede og fremførte af pastorinde K. R. Holdt.

1942

Hitlers standsede offensiv i Rusland kalder også på hjemmetysk frontindsats mod »bolschevismen«. 18/2 offentliggør »føreren« Jens Møller, Gråsten, et opråb, dateret 10. februar, til årgangene 1902-23 om at melde sig frivilligt til fronttjeneste. Fra Brede sogn blev det vist kun Jens Ratenburg, partilederens yngre bror, som meldte sig, eller blev indmeldt i stedet for broderen.

Flyvervirksomheden tiltager. Ved Jejsing styrtede en amerikansk bomber ned med 6 mand og en tysk jager med 2 mand. Kirkekampen i Norge¹² følger vi med spændt opmærksomhed.

15/3 holdtes for første gang tysk konfirmation i Brede kirke ved pastor

Inden afrejsen til tysk fronttjeneste mødtes de »frivillige« i Tinglev. Her tager »Landesführer der SK Larsen« afsked med de frivillige 6. juli 1942. Foto Gimm i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Raun. Han har forøvrigt i sidste nummer af det tyske »Gemeindeblatt« skrevet en stærk og god prædiken om »Das Kreuz als Waffe«.

25/3 var der tysk session i Løgumkloster, hvor der blev udtaget tre fra Borg. Det ser ud til, at en tidligere tysk »underskrift« nu binder adskillige til militærtjeneste, skønt de nødigt vil selv. Der er udsendt en personlig opfordring til de pågældende. Andreas Jensen og Broder Brodersen, Brede, gav hinanden hånd på, at de ikke ville melde sig. Også andre unge i Borg, Beyer-sønnerne, undslog sig.

Eksamen i den tyske skole

Skolekommissionen var indbudt til eksamen i den tyske privatskole 30/3 om eftermiddagen. Vi mødte tre mand, som overværede forestillingen fra først til sidst med nazi-ceremonier til begyndelsen og afslutningen. Læreren viste forholdsvis gode resultater med børnene. Da der skulle begyndes på andet vers af indledningssalmen »Vor Gud han er så fast en borg«, som jo lyder »Slet intet er vor egen magt, let kan os fjenden fælde« standsede han børnene og sagde: 3. vers »Og myldred djævle frem på jord og os opsluge ville«. Vi hørte en time i tysk og regning, derefter i dansk, historie og geografi. En lang omgang, men børnene var villige og ihærdige – med mange små sprogmor-

somheder. De større børn, der havde gået i dansk skole, kunne bedst det danske sprog, deres modersmål. Religionen var man endnu ikke nået til, da man havde måttet slide med det tyske sprog, forklarede læreren. Landkortet måtte vi ikke få at se. Det har vel haft »forbudte« eller »falske grænser« optrukket. På skolepladsen forsøgte børnene at tale tysk.

1/5 kom en engelsk nedskudt flyver ind til Anders Bennedsen i Harres, men han kunne ikke skjules og måtte i fangenskab. Statsminister Stauning døde 3/5.

Den nye tyske offensiv på østfronten begyndte 30/6.

Jernbanebeskydningen fra allierede flyvere mærkes nu også på vore kanter. 11/7 faldt en bombe i Jernbanegade i Tønder, tiltænkt stationen, 5 døde. Godstoget nordpå blev ramt i lokomotivet nord for Døstrup, lokomotivføreren død, fyrbøderen hårdt kvæstet¹³. Ved Abild faldt en tysk maskine ned.

Dansk militær skal nu rømme Jylland inden 15/11. Tyskerne regerer. Dr. Best er kommet til Danmark og E. Scavenius skal være statsminister.

Den første vielse på tysk i Brede kirke fandt sted 30/10, da Tinne Brodersen viedes af pastor Raun til en Krag fra Skovby på Løjtland. Isolationen er følelig. 13/11 rejste de danske soldater fra Tønder til Assens. Obersten talte fortrøstningsfuldt: »Vi kommer snart igen«.

14/11 talte Erik Appel og Jefsen Christensen ved et fortroligt tillidsmandsmøde for Venstre på hotellet om den nye regeringsdannelse. »Det gik bedre end ventet«, sagde de. »Scavenius er mere bundet i dag end før«.

1943

I anledning af den tyske privatskoles ansøgning om statstilskud overværede jeg 7/1 om formiddagen undervisningen i skolen. Læreren Jes Lauesen Jessen er født 22/4 1911 i Øsby, bestod 1. prøve ved »Hochschule für Lehrerbildung« i Kiel 16/9 1936, 2. prøve i Riesbrick ved Flensborg januar 1941, ansat i Bredebro 16/1 1941. Hans historiehåndbog, Gehl: Deutsche Geschichte in Stichworten, 1939, som lå på katederet, indeholder bl.a. følgende passager: 1789: »Entnordung Frankreichs«. – Danmark: »Deutscher Kulturboden«. – 1864: »Entdeutschung Schleswig-Holsteins verhindert«. – 1920: Enbloc-afstemning for at få de tyske amter i Aabenraa og Tønder med til Danmark. Stemmeeprocenterne angives ikke. Kommunevis afstemning i 2. zone for at få danske distrikter med til Danmark, men det forhindres med 80% tyske stemmer. Afstemning i 3. zone blev derfor opgivet. – 1918: Den tyske hær ubesejret. Dolkestød bagfra. Manglende ammunition efter strejken i januar 1918. – 1939: Polen ville erobre tyske provinser, »darum Gegenstoß notwendig«. – Stærk antisemitisme og antikommunisme.

Hjemmetyske frivillige på vej til fronten fotograferet ved afrejsen fra Tinglev 6. juli 1942. Foto Gimm i Institut for sønderjysk lokalhistorie.

31/1 kapitulerede generalfeltmarskal Paulus foran Stalingrad. Det gav et vældigt chock i det tyske folk.

Præstesolidaritet

Provst Schülein, Løgumkloster, nægter at medvirke ved mindehøjtidelighed i kirken for en falden frikorpssmand fra Ellum, hans tidligere konfirmand, der mod hjemmets vilje er taget til østfronten. Pastor Raun, som så skulle have tjenesten, anmodede på Bredebro station, hvor vi tilfældigt mødtes, mig om at overtage den, hvad jeg dog afslog som mig uvedkommende. Han sagde i sin mindetale bl.a.: Hvis denne unge mand havde overholdt det 4. bud, havde han i dag ikke ligget i Ruslands jord. Det var modigt sagt.

Provst Schülein blev i den anledning stærkt angrebet i nazi-partiorganet »Fædrelandet« og i »Zeitung«, idet han til den faldnes pårørende, en farbror, skulle have sagt, at man jo ikke vidste, om han »var skudt forfra eller bagfra«. Menighedsrådet og præsterne i Tønder Provsti sluttede op bag provsten. Pastor Helms, Mjolden, og jeg overbragte ham 19/2 en solidaritetsadresse. Men Jens Møller lader på partidagen, søndag 14/2 i Haderslev, vedtage en resolu-

tion, hvori provst Schülein, pastor Warncke, Ullerup og lektor Rosent, Aabenraa, ved henvendelse til statsministeriet kræves fjernet fra grænselandet. Det førte til en provsteretssag, hvorefter provsten fik en ministeriel reprimande for de fremsatte udtalelser.

Præsternes erklæring, som indsendtes til kirkeministeriet, havde følgende ordlyd: »I anledning af det angreb, som fra det tyske mindretals side i disse dage er blevet rettet mod provst Schülein, Løgumkloster, erklærer vi vor solidaritet med vor provst. Vi kender provsten som en mand, der i sit over 20-årige virke som præst i grænselandet altid har bestræbt sig på en korrekt og frisindet optræden overfor mindretallet. Vi tilbageviser derfor bestemt kravet om provstens fjernelse fra grænselandet som i enhver henseende ubeføjet«. Tiltrådt af alle præster i provstiet.

16/2 væltede dyrlæge B. i Borg med sin bil. Sønnen knækkede kravebenet. Ingen syntes at ville hjælpe ham. Man stod med hænderne i lommen.

Der går stadig rygter om lærer Jessens afrejse til fronten. Den unge Jens Ratenburg ligger i Karkow med forfrysninger i den ene fod. Han døde siden, den eneste fra Brede sogn. SS-Totenkopf-divisionen, hvortil hjemmetyskerne hører, har været med i slaget ved Karkow.

Der er nu indrettet patruljevagter ved jernbaner og fabrikker i landet. Der finder ustandseligt store overflyvninger sted med bombing af tyske byer som mål.

Udenrigsministeren har gennem kirkeministeriet pålagt danske præster at afholde sig fra at omtale den norske kirkekamp. Præsterne i Tønder provsti protesterer officielt i skrivelse til ministeriet mod dette pålæg og udtaler at de »kun føler sig forpligtede overfor sandhed og ret«. Skolebørnene samlede midler til »Norgeshjælpen« og til Sydslesvig.

23/3 var der rigsdagsvalg. Tyskerne deltog ikke. I stedet for har de fået et kontor under statsministeriet, som ledes af Rudolph Stehr, hvis far en kort overgang var mejeribestyrer i Bredebro, siden vært på amtsbanegården i Skærbæk. Stort dansk stemmetal. De danske nazister er på retur.

26/3 meldes om et bundt brandbomber på Harres mark, der brændte ud. Ved Lovrup faldt også et bundt, som ikke kom i brand. Maskinen gik ned ved Obbekær.

Onsdag 7/4 mødte 16 præster fra provstiet, som havde protesteret mod forbudet at omtale den norske kirkekamp, efter tilsigelse på missionshotellet i Tønder. Vi fik en reprimande fra kirkeministeriet, overbragt af stiftsprovst Riisgaard på biskoppens vegne. Vi truedes efter straffeloven med indtil 2 års fængsel, hvis vi ikke rettede os efter ministeriets henstilling. En ynkelig forestilling og en svag holdning fra kirkemyndighedernes side.

8/5 forlyder det, at mindretallets ældre årgange, som unddrog sig fronttjene-

sten, skal få lov til at gå vagttjeneste syd for statsgrænsen, for derved at frigøre tyske vagttropper.¹⁴

19/5 dagangreb på Kiel og Flensborg. En dansk børnehave i Nystaden ramtes, 15 børn og 2 lærerinder døde, dertil på Duborg fru redaktør Tage Jessen i sin lejlighed.

1/6 sabotage på 6 lokomotiver i Tønder remise om natten.¹⁵ Der er nu tysk jernbanevagt ved broerne her i sognet.

Torsdag 17/6 lidt før kl. 6 om morgenen stak der ild op i den tyske skole i Bredebro. Den nedbrændte totalt. Alt indbo i skolen og i de tre lejligheder gik op i luer. Årsagen er formodentlig en utæthed i skorstenen – efter opfyring med aviser ved en fest om aftenen til ud på natten, selvom der også nævntes sabotage og provokation. Skolen er nu provisorisk indrettet i den tyske kros pakhus, hvor der også skal indrettes rekreations-hjem for udbombede børn fra Hamborg. 30/6 ankom ca. 30 underernærede drenge med deres lærer til lejren. Hamborg bombarderedes dag og nat i slutningen af juli.

20/8 meldes om generalstrejker i Esbjerg og Odense. Der går ustandseligt tropetransporter syd på. Rigsdagen er indkaldt. 21/8 statsråd på Sorgenfri slot, hvori kongen bifalder udsendelsen af et nyt opråb til det danske folk om at »bevare ro og orden«, hvis folkestyret ikke skal gå tabt. Ingen må tage sig selv til rette, som det er sket i stigende grad i den senere tid med sabotage og strejker.

29. august

Søndag morgen 29/8 indførtes ved bekendtgørelse i radioen militær undtagelsestilstand i hele Danmark. Regeringen er trådt tilbage. Jernbaner og alle offentlige institutioner kontrolleres af tysk militær, også i Bredebro. Gudstjenesten afholdes som normalt, men alle andre sammenkomster er forbudt. Kun absolut nødvendige rejser tillades. Tyskerne på stedet har været samlet hele formiddagen til rådslagning. Der regnes med, at deres organer skal overtage magten. Rygtet om provst Schüleins arrestation om natten (kl. 4.15) viste sig at være sandt. Han førtes med andre arresterede til kasernen i Tønder og derfra til Fredericia. 11 fremtrædende danske fra Sønderjylland var internerede i 12 dage og løslodes så, man siger efter henstilling fra fornuftige hjemmetyskere, deriblandt pastor F. Prahll, Haderslev, og C. Beuck, Aabenraa, tidligere Tønder. Om eftermiddagen cyklede fru Holdt og seminarieelev Johannes Holdt til Løgumkloster for at opsøge provstinde Schülein. Kl. 15.10 opklæber de tyske soldater i lastbil plakater med proklamationen på mure i Bredebro. I Tønder varetager SA¹⁶ kontrollen ved byens indgange.

30/8 var jeg på cykel i Døstrup, Mjolden og Abterp. 31/8 cyklede jeg til Tønder for at se på sagerne, var på politikontoret, det tyske kontor i Jernbanegade, hos pastor Magle og fru Eskildsen. Bispekontoret vidste denne tirsdag

intet om arrestationen, da vi ringede op fra Tønder. Der var mange hjemmety-ske patruljer med armbind »Deutsche Wehrmacht« på gaderne,¹⁷ men ingen visitation undtagen ved banegården.

Samme aften kl. 23 blev tømrersvend Bendix Madsen, Bredebro, vækket i sit hjem og ført som arrestant til Skærbæk af 4 tyske soldater med en lokal mand som tolk. Han skulle have sagt, at nu skulle den tyske skole i kroen også svides af, hvad ikke passede. Om morgenen hjemsendtes han med toget. Slagtersvend Heseler Petersen skulle også have været arresteret, men var ikke hjemme. Han skulle have revet en militærplakat ned, hvad heller ikke passede. Den var regnet ned og forsvundet i nattens løb. Kongen skal have fået en hjerneblødning og være indlagt på Diakonissestiftelsen.

Søndag 5/9 mindedes ved gudstjenesten i kirken vore 23 faldne fra 29. august¹⁸ med verset: Guds fred med vore døde. Vi bad for deres efterladte og for de fængslede og deres pårørende. Under bekendtgørelserne opfordrede jeg til at medvirke til besindighed og medmenneskelighed og til at modvirke udæskning og angiveri, hvilket ville tjene alle parter bedst nu og i fremtiden.

Sabotage og præstemodstand

10/9 blev alle sale beslaglagte til tysk militær. Ca. 300 mand skulle komme om ca. 3 uger.

Lørdag 11/9 vendte gidslerne hjem fra Fredericia. Det nævntes 12/9 i kirken. 13/9 var Magle og jeg i Ribe til en drøftelse med biskop Scharling. Vi fik gode tilsagn: 1. Situationen er betydelig ændret siden sommeren 1942. 2. Velvillig overfor præsternes budtjeneste. 3. Kongens garanti afgørende. 4. En ikke-ønsket minister måtte stå og falde med sine gerninger. 5. Vanskeligt at give direktiver på forhånd, men hurtig besked i den givne situation. 6. Samlet optræden af betydning. 7. Hensynet til tyske folkekirkepræster må huskes. 8. Provst Schüleins tilbageholdenhed bør også respekteres. 9. Et møde med præsterne planlagt. 10. Synspunktet: blive i embedet så længe som muligt godkendt. 11. Meddelelser fra tid til anden, når noget vigtigt foreligger.¹⁹

Søndag 26/9. Sabotage i nat på jernbanen ved Døstrup og Visby.²⁰ Kongens fødselsdag mindedes i kirken. Hans valgsprog »Min Gud, mit land, min ære« indflettedes i prædikenen. Efter den apostolske velsignelse fra prædikestolen sang vi stående »Kongernes Konge«. Kirken var pyntet i røde og hvide farver. Ca. 300 i kirke.

2/10 bekendtgjorde tyskerne, at de har »udskilt jøderne af det danske folkelegeme«, altså jødeforfølgelse også i Danmark.

Søndag 3/10 blev biskoppernes fælles hyrdebrev mod jødeforfølgelsen,²¹ der var fremskaffet og rundbragtes ved bud om lørdagen til præsterne, oplæst i kirken.

4/10 rejses tømmeret på den nybyggede tyske privatskole. Tysk militær indlægger sin egen telefon i Bredebro.

Mærkeligt nok kunne der søndag 17/10 afholdes et kirkeligt møde i Tønder om eftermiddagen på »Tønderhus« med taler af førstelærer Christensen, Burkalk, forstander Terkelsen, Danebod højskole på Als, om Harald Kiddes »Helten«. Derefter gudstjeneste i kirken ved Magle, efter tebord om aftenen tale af domæneforpagter Erik Appel, der søgte at »finde melodien igen« efter 29/8. N. P. Nielsen afslutning.

Alle, der kommer fra København, er rystede over jødeforfølgelserne. Oprørende ting er skete. I Bredevad, Højst og Rabsted sprængtes transformatorårnene.

22/10 var der møde med biskop Scharling i Tønder danske præstegård. Han gik ud fra det bibelord, som også biskop Ammundsen brugte i sin tid: Gud har ikke givet os fejgheds, men kærligheds, krafts og sindigheds ånd. – Der er forskel på dansk og norsk mentalitet, sagde biskoppen videre. Der forefindes en lidt farlig aktiv dansk præstementalitet. Derefter referat fra bispemødet i København 15/10. Biskoppen synes at være svag og for passiv, jeg følger i de mere handlende biskoppers fodspor.

29/10 var Helms²² og jeg i Skærbæk præstegård for at give pastor Hansen en lille formaning i anledning af, at han kun havde læst biskoppernes jødehyrdebrev i uddrag og ligeledes havde vist mangel på holdning ved en mindegudstjeneste, hvor tysk militær var til stede og et hagekors var hængt over talerpulten. Det burde have været fjernet i forvejen fra kirken, når en dansk præst fungerer.²³

Der har igen været tyske indkvarteringsofficerer i byen, som bebudede 420 elitetropper mellem 6-9/11, men de er ligesom de tidligere anmeldte ikke kommet.

12/11 kl. 19.10 meldes hele Danmark at være i alarmtilstand, hvad der så er i gære. 13/11, formiddag, glinsede i solen over 100 amerikanske bombere i vest-østlig retning nord for os.

15/11 fortroligt illegalt møde i Tønder danske præstegård med pastor N. J. Rald, Frederiksberg. Der bygges nu tysk flyveplads ved Skrydstrup. Von Hanneken har taget hovedkvarter i Silkeborg. Natten mellem 17-18/11 skal han have været til konference med generalstabsofficerer syd fra på »Tønderhus«. Læge Dahl, Tønder, blev samme nat arresteret og ført til Esbjerg.

19/11 journalist Bernsen, Tønder, med flere arresterede ved Gestapo-manden Jessen Michelsen fra Tønder. 21/11 bøn for arrestanterne i kirken. 23/11 tysk vagt ved broerne i sognet. 24/11 præstekonvent i Brede præstegård. Drøftelse af situationen. Indgået brev fra biskop Scharling bringes til kendskab. 30/11 sabotager ved begge indkørsler til stationen i nat, igen om aftenen.

Under besættelsen blev Hagekorsflaget enkelte gange set ved tyske mindegudstjenester i kirkerne. Her bæres to faner ud fra Rinkenæs kirke i anledning af mindegudstjeneste for G. Horstmann i 1943. Foto Gimm i Institut for sønderjysk lokalhistorie.

10/12 var jeg i Ribe hos biskop Scharling i anledning af sabotørhenrettelserne og det forestående illegale præstemøde i Århus Bispegård hos biskop Hoffmeyer 16/12.

13/12 lektor Rosenkjær arresteret i sin have. Desuden forpagter Mathiesen Hansen, »Hestholm«, ingeniør Bøge eftersøgt. 21/12. Tyske soldater opkøber levende svin hos bønderne om natten.

22/12. Kvartermagere i byen. En vagtmester fra Esbjerg kom på egen hånd til præstegården. Jeg henviste til den påbudte melleminstans, sognefogeden, som burde ledsage ham. Tyskeren optrådte efterhånden meget ophidset og truede med min arrestation, men gik så til sognefogeden. Dagen efter gav han denne en undskyldning for sin uberettigede optræden og rejste tilbage til Esbjerg.

1944

Sabotager og arrestationer tiltager

4/1 blev Kaj Munk myrdet af Gestapo i Hørbylunde bakker vest for Silkeborg. Dette fejde snigmord på vor store dramatiker og modige præst gjorde et over-

vældende indtryk på os alle. Søndag 9/1 holdt vi mindegudstjeneste for ham i kirken. Efter en kort prædiken læste jeg hans ord ved sin mors bære og hans digt »Påske«, derefter den erklæring, præsterne er blevet enige om, med bøn for de efterladte – og morderne.

7/1 overværede jeg pligtskyldigt undervisningen i den tyske skole i det intermistiske lokale i den tyske kro. I forstuen hang antisemitiske illustrationer på væggen: »Juda's meriter« – »Morgenthau«, den amerikanske finansminister, jøde – »Chr. Portal«, russisk kommissær, jøde – »Alles Leid und alle Not kommt von den Juden« m.m. Der begyndtes med »Heil Hitler«, derefter kort bøn. I religion det samme stof som sidste år: Juleberetningerne indtil »De vise af Østerland«. Et par bud med forklaringer, trosartiklerne med forklaring til den første. Alt på remse. Ingen salmer. Fattigt. Derefter dansk: ingen virkelig undervisning, åbenbart kun for tilsynets skyld. En historie: »Den lille Kadi i Bagdad« læstes og genfortaltes. Mærkeligt indhold: Tyveri, falsk ed, hængning. Så tysk, hvor der kom fart over opvisningen. Tillært stof med mange sprogbommerter, særlig i de større børns mund. I stilebøgerne fandtes en fristil: »Die Soldaten kommen«, den genspejlede lærerens hadske undervisning forud. Feks.: »Wir freuen uns, dass die Soldaten kommen. Die Dänen ärgern sich, können nicht mehr ins Kino und Versammlungshaus. Die Bahnbeamten schimpfen über jeden Militärzug, der nach Norden fährt. Die Soldaten bleiben vorläufig fern. Aber jetzt werden sie sicher bald kommen«. Historie: Prøjsens opkomst 1411 indtil Frederik den Store. (Ak ja, sådan var det også, da jeg gik i tysk skole, hvor vi begyndte med Albrecht der Bär 1134). Videre: Det menneskelige legeme: kredsløbet, ernæringen. – Geografi: Hjemstavns-lære, Schleswig-Holstein til Kongeåen. En del af de mest udæskende data faldt under bordet. Men vi er altså her på stedet ikke i Danmark. »Nach Dänemark verzogen« stod der i forsømmelseslisten ved en elevs navn, der var flyttet til Nordjylland. Grænsen mod nord er: »Jütland« osv. Utåleligt i normale tider, men i dag må vi lade det passere upåtalte. »Heil Hitler« til afslutning. På væggen hang et hidtil ikke set billede af Hitler, hvem jeg på afstand slet ikke kunne genkende. Han syntes at være en olding. Med læreren talte vi sønderjysk. Alt gik militærisk til.

De danske illegale blade, som nu kom regelmæssigt med posten, uddeltes. »Frit Danmark« af præsten, »De frie Danske« af hans bror, seminarieelev i Tønder.

29/1. Sidste nat var den uroligste vi hidtil har haft. Fra kl. 1-3 var der ustandselig overflyvning. I Galleby brændte en mindre ejendom, på »Trøjborg« kornladen. Målet var Berlin.

7-8/2 var Magle og jeg til illegalt præstemøde i Dalum ved Odense, hvor også Harald Sandbæk²⁴ var til stede – med revolver og en bunke store pengesedler i

Mange hjem måtte modtage tyske soldater i kvarter i krigsårene. Rudolf Gimm optog en hel stribe fotografier, som skulle vise, at soldaterne blev modtaget med glæde, og at de gjorde gavn. Her hjælper de med høstarbejde. Foto: Institut for sønderjysk lokalhistorie.

baglommen. Vi forhandlede om kristendommen og retten i situationen, hvad Regin Prenter²⁵ så senere udgav som flyveblad.

Hjemmetyskerne optræder nu som bevæbnet politi i Tønder. Der går rygter om indkaldelse af »Selbstschutz« (Schleswigsche Kameradschaft) under overløjtnant Larsen, Skovby.²⁶

17/2 rejste lærer Jessen til instruktionskursus i Haderslev. Skolen er lukket indtil videre.

24/2. Hele dagen overflyvning. Lille tysk jager går ned mellem Sdr. og Nr. Vollum, flyveren uskadt.

27/2 læstes biskoppernes fælles hyrdebrev ved gudstjenesten.²⁷ En amerikansk bomber gået ned ved Højst. J. Brodersen averterer i aviserne om lastbiler til tyskerne. Han er ansat ved »Organisation Todt«²⁸ med kontor i Struer, kører i flot bil.

1/3 begynder den tyske skole atter undervisningen.

13/3 var jeg til præstemøde i Gram menighedshus for at orientere om mødet i Dalum og den udsendte erklæring om retsforholdene. Der er atter kvartermagere i Bredebro. I kroen er et nyt hold lidt større drenge fra Hamborg ankommet.

24/3 var jeg til eksamen i den tyske skole. Riggelsen er nu blevet skoleforstander. Det hele var ret sløjt og stillestående. Vi fik kun serveret prøver i de

to »kernefag« tysk og regning, ikke i religion eller historie. De store børn kan hverken dansk eller tysk, de mindre kan godt sige et tysk digt op, men vist uden indre forståelse, kun dressur, en kamp mod tusind år og moder natur.

30/3 henter tyske trainovogne fra Løgumkloster hø hos Chr. Matthiesen i Lund. 6/4 er atter 16 vogne undervejs for at hente et solgt hæs, denne gang hos Jens Fogtmann i Abterp, og 15/4 hos Jens Renlef i Abterp, som havde købt et hæs af Robert Fiedrich og gav føreren af kolonnen frokost bagefter.

Skærtorsdag (6/4) eftermiddag og aften fejredes Ungdomsforeningens 25-års jubilæum i forsamlingshuset. Jepsen Christensen og Jakob Petersen talte, og mit festspil i 5 scenebilleder opførtes: 1. Foreningens stiftelse 1919. 2. Lykketiden i 20erne. 3. Landbrugskrisen i 30erne. 4. Det Unge Grønseværn og 5. Hitler-krigens udbrud. Der var indlagt adskillige smådigte i dialekt af bygmester Nielsen Jepsen. Grundtonen er danskhed og kristendom i forening for ret og sandhed, frihed og selvstændighed. I den øjeblikkelige modstandskamp mod nazismen skal enhver handle efter, hvad hans samvittighed byder ham, på åndens og ordets front for medmenneskelighed og mod umenneskelighed. Hjemlige amatører opførte stykket med liv og lyst. En meget vellykket fest for fuldt hus.

17/4 flytter den tyske skole til den nybyggede ejendom, med klasseværelset i storstuen og verandaen som forstue.

18/4 frigives forsamlingshuset igen. De tilbragte madrasser hentes igen. Indkvarteringen kom ikke. Jens Andersen uddanner nu rekrutter i Warszawa, skal hjemsendes til 1/5 efter de lovede to års militærtjeneste. Niels Petersen er hjemme på orlov.

Den tyske skoleforening har holdt generalforsamling i skolen »mit sehr schlechter Beteiligung«, skriver den tyske avis. Chr. Riggelsen aflagde beretning, Broder Brodersen regnskabet. Lærer Jessen opfordrede til samling om skolen. P. Andersen takkede for imødekommenhed ved at stille lokale til rådighed i en vanskelig situation efter branden.

27/4 kom to danske kriminalbetjente (Olsen og Himmelstrup fra København) til præstegården og spurgte efter præsten. Jeg var ikke hjemme og gik ikke hjem, før vor lokale betjent Feddersen var kommet hjem og havde forvisset sig om, at det var danske betjente og ikke Gestapo. Han kendte Olsen. Hele byen var i oprør, heldigvis uden grund. Det drejede sig om opklaringen af mordet på Kaj Munk, idet jeg havde fortalt om en hjemmetyskers udtalelser i toget fra Aabenraa til Rødekro dagen før mordet (3/1): »Blot vi får præsterne væk, skal der nok komme ro i landet«. Jeg sad ved siden af manden i kupeen og reagerede med at sige, at jeg var præst, hvorefter samtalen naturligvis standse.

29/4. De to tyske jernbanemænd på stationen, Faber og Schweiger, begge

fra Bayern, er ikke nazister som Beck, der blev forflyttet. Der hentes nu fourage hos Ratenburg i Borg.

7/5 talte Magle og Tage Albertsen ved Grænseforeningens sendemandsmøde i forsamlingshuset om »Ejdergrænsen ifølge historisk ret«. Jeg lod dagen efter mit navn slette på medlemslisten. Samme dag var der hele dagen eksercits på den tyske sportsplads af drenge fra Tønder.

17/5. Jens Fogtmann leverer nu selv sit hø til tyskerne på stationen. Der var tysk hjemmeværn²⁹ i uniform på gaderne efter øvelsen i Løgumkloster plantage. Også andre danske bønder og håndværkere havde – mere i det stille – god afsætning til tyskerne af varer og tjente naturligvis godt på denne forretning.

Den tyske avis indeholder 1/6 en artikel af lærer Jessen med titelen: »Für Dänemark mit Deutschland«. Der hævdes bl.a.: »Der allergrösste Teil der Bevölkerung unterwirft sich nicht nur in der Willensäußerung, sondern auch in der Willensübung der Macht eines anonymen geistigen Terrors ... Gegen diese terroristische Gruppe gibt es nur ein Mittel, nämlich den Kampf bis aufs Messer«. Der tales videre om »das bolschewistische Untier«, Tysklands beviselige respekt for andre nationaliteter, f.eks. også den danske. »Men Danmarks eksistens bevares kun i forbund med et stærkt og mægtigt Tyskland i et frit Europa«. Sådan vildleder man befolkningen i egen magt, der nu er ved at svinde. – Der var Gestapo-bil på »Stjernen«, vel som skræmmemiddel.

Lærer Jessen har fået tilsendt en pakke med 500 akselstykker og armbind til »Selbstschutz«, hvis leder han er på stedet.

19/7 blev seminarieelev Mads Nissen Styrk, Visby, arresteret i mosen.

20/7. Mislykket attentat på Hitler.

23/7-2/8 var jeg på cykletur til østkysten og fik adskillige informationer om stillingen, var bl.a. også med konservator P. Andersen i Frøslev for at se lidt nøjere på den nybyggede koncentrationslejr i landet. Chr. Riggelsen er indlagt på sygehuset med lungehistorie, vel forårsaget af nervepresset.

5/8 udlades et elitekorps, motoriseret, kommende fra Italien, på stationen. Skulle til Branderup. Skudklar »skrækpatrulje« i to biler på »Stjernen« i Bredebro.

21/8 udlades en transport biler på larvefødder på stationen. Den tyske lærer og B. var i travl virksomhed som vejledere. Befalingsmanden var på besøg hos B. – med store kasser, der fyldes med flæsk til den sorte børs. 28/8 ankommer 12 store antiluftskytiskanoner og 3 haubitser til stationen. De slæbtes i første omgang til Svanstrup skov. Ved vejene til kysten er der blevet opsat færdselstavler, langs jernbanen nye telefonledninger. Der ventes vel på invasion.

29/8 kl. 12 to minutters stilhed til minde og ære for de faldne for et år siden.

1/9 var der indkvarteringsfolk i præstegården sammen med sognefogeden, en løjtnant og en underofficer, artilleri. Kaptajnen (Pusch) anbringes i gæste-

I 1944 måtte mindretallet i gang med omfattende skansearbejder. Her gælder det Bau des Nordwalls ved Haderslev. Foto: Institut for sønderjysk lokalhistorie.

værelset, skrivestue i konfirmandstuen, mandskabet i forsamlingshuset og skolens gymnastiksal, kanonerne til Harres og Borg. 2/9 ankom de svære kanoner, forspændt med store prægtige jyske heste med nyt dansk seletøj. Mandskabet kom fra opløste afdelinger og skulle derfor ny indklædes her. Oppasseren Kochejda er fra Breslau, lokomotivfører, i sin tid på orlovstog mellem Polen og Østrig, nu åbenbart indstillet. 5/9 indlæsses kolonnen atter og går syd på om natten – til en uvis skæbne. Mandskabet i forsamlingshuset spurgte efter nyt engelsk radionyt. Enkelte gjorde sig »usynlige«.

9/9 er tyske hjemmeværnsfolk på skansearbejde nord på, nogle med vogn og heste. De vil meget nødig, »vil ikke grave i dansk jord ... aldrig i verden, når krigen alligevel er tabt« (Broder Brodersen). Ole Holm, som er vagtmænd i uniform, er hjemme på orlov fra Aalborg.³⁰ Vi taltes på gaden.

12/9 blev eleverne i den tyske skole sendt hjem midt på formiddagen. Med 3-toget tog en del spadefolk nord på, deriblandt lærer Jessen. Slagter Paulsen, Jacob Jessen og Hans Bjørnskov cyklede. Om aftenen kom kaptajn Böhme fra Lübeck i kvarter i præstegården, kommende fra Oksbøl. Mandskabet skal følge senere. 13/9 gik 20-30 panserbiler med toget nord på. Samtale med kaptajn Böhme, som var meget åben og indså vanviddet.

15/9 var der et døgn's jernbanestrejke i Tønder og andre steder, ligeledes ved telefonen. Butikkerne var lukkede.³¹

16/9 transporteredes 21 tanks med toget syd på. Fra Oksbøl ankom 150 mand. 197 internerede i Frøslevlejren er imod aftalerne ført syd på.

18/9 havde jeg ved kaffebord atter en lang samtale med kaptajn Böhme.

19/9 afvæbnes det danske politi og gendarmeri og sendes syd på. Oprørende! Kaptajn Böhme hævder, at det tyske militær ikke har med den slags ting at gøre. De er Gestapos værk, som militæret ikke kan tage ansvar for.³²

20/9. Sabotage sidste nat på jernbanen, både nord og syd for Bredebro.³³

Indkvarteringen tager tilbage til Oksbøllejren. En premierløjtnant telefonerer til sognefogeden og spørger, hvad det er for et apparat nede ved broen i åen. »Da tickt etwas«, siger han. »Was ist das?« (tidsindstillet bombe?). En vandstandsmåler, lød svaret. Rør på. Hallucinationer altså.

24/9 oplæstes en erklæring fra »Præsternes Uofficielle Forening« (Puf) ved gudstjenesten – i anledning af den sidste uges arrestationer, med henstilling om fasthed og besindighed. Kongens fødselsdag omtaltes. Biskopperne tier. Broder Ratenburg, P.Tarp og Aabling Matthiesen er nu endelig også taget afsted på skansearbejde. De kunne altså ikke undslå sig. Fritz Feddersen og Chr. Andersen, Bredebro, er i uniform (Zeitfreiwillige) til øvelse i Løgumkloster plantage.

26/9 stor flagning på kongens fødselsdag.

29/9 kom P.Tarp kørende med tysk soldat og et svin på vognen, nu altså ikke mere i nattens mulm og mørke, men i fuldt dagslys. En jernbanekolonne, polakker, som har arbejdet med anlæg af et stort vigespor ved stationen på den gamle Løgumkloster-strækning, er rejst på grund af manglende materiale.

Gestapo-razzia

Mandag 9/10 blev en sabotørgruppe i Bredebro revet op. Ved midnat blev postbud Jørgensen afhentet, mishandlet i kroen og ført til videre forhør i Kolding, om morgenen tømrersvendene Laue Bill og Niels Hansen hos bygmester Laust Jepsen, blikkenslager-svend Hans Petersen hos installatør Laust Jepsen, og regnskabskonsulent Magnus Thomsen. Ved lærer Jessens bistand blev de samlede i kroen og ført til Kolding til forhør og arrest. Man havde våben- og sprængstoflager gemt i Svanstrup skov og i Jepsens tømmerlager, men havde, så vidt vides, endnu ikke udført nogen sabotage.

11/10 blev igen en dramatisk dag. Gestapo kom om morgenen for at arrestere gårdejer Claus Clausen, Svanstrup, bilmekaniker Dela, Bredebro, og landmand Frands Jensen, Sdr. Vollum. De slap alle væk i sidste øjeblik og blev ikke fundet. Man truede med at sprænge Delas hus i luften, hvis han ikke viste sig inden middag. Fru Dela fik et nervechok og kom på sygehus i ambulance. Den unge fru Anna Nielsen, født Andersen, i kroen siges ikke at kunne holde ud til at bo der længere, efter at hun har hørt skrigene fra den torturerede

Jørgensen. Dyrslæge B. udtaler åbent på gaden: »Der kommer mange flere med, de kommer »alle heran«. Det er et rak det hele, hele byen er eet komplot«. Hjemmetyskerne siger alle på rad: »De fik som fortjent og havde godt af den henfart«. Telefonisk opringning ved den tyske jernbanemand efter præstens henstilling stadfæstede, at de arresterede endnu var i Kolding i »Deutsche Wehrmachts Haftanstalt« (Koldinghus), at de ikke måtte modtage besøg, men nok få sendt tobak, frugt, toiletsager og skrivematerialer. Man skulle nok høre fra dem.

Prædiken om søndagen 15/10 var præget af det skete. Til stregen, men vel heller ikke over den. Den fandt god genklang i sindene.

Handelsmand Hans Petersen forsvandt 9/10, blev taget på »Tinglevhus« samme dag, men sendt hjem 15/10.

23/10 er de arresterede anbragt i Tønder tyske skole. De skal fungere som transportgidsler på strækningen Tønder-Varde, fem med hvert tog, ca. 40 ialt, deriblandt Braa Hansen, Haderslev, Erik Svendsen, Tønder, Egeberg Andersen, Tinglev, Lauritzen, Tønder, Riishøjgaard, Rise, her fra sognet Laue Bill, Niels Hansen, Hans Petersen, Magnus Thomsen, Hans Vagn Hansen, som blev taget i Røde kro. Alle pårørende har været i Tønder, talt med dem, og givet dem pakker, som de delte broderligt. De var ved godt mod. Vagten var forstående.

Landmand Kromann, Abterp, som nyligt har købt Sturms ejendom, da den flyttede nordpå, vel af politiske grunde, har to sønner med i krigen. Hjemmetyskerne er ellers blevet meget tavse og tilbageholdende. De ønsker, at der ikke skal ske mere. De tænker vel på deres egen fremtid.

31/10 kom Mosquito-maskiner, der skulle angribe Gestapo-hovedkvarteret i Århus, i lav højde hen over egnen nord på.

5/11 er lærer Jessen og slagter Paulsen i uniform til øvelse i Løgumkloster. Det plejer at vare hele søndag formiddag.

7/11 foretog jeg om aftenen en vielse »under jorden« i gårdejer Niels Eilersens hjem i Storde, hvor datteren Marie uden forudgående lysning viedes til politibetjent Georg Valther Andersen fra Grenå, der er »under jorden« som sabotør i Horsens. Foruden forældrene var muremester H.P. Carstensen og hustru med som vidner. 8/11 talte jeg i »Ballumhus«, 11/11 på »Tønderhus«, 17/11 i »Silkeborgsalen« (Ellehus skole).

24/11 fik vi om natten indkvartering i byen af en formation fra Ishavsfronten, rejst igen 8/12.

1/12 blev pastor Magle, Tønder, arresteret af Gestapo og ført til Frøslevlejren.³⁴ Han var sammen med Helms og mig i ledelsen af præsternes illegale front i Tønder provsti.

16/12 ytrer en tysk soldat, polak, at alle danske i byen er partisaner. Særlig

præsten, tidligere tysk officer, skulle tage sig i agt. (Jeg havde intet med sabotage at gøre, førte kun ordets åndelige sværd, så godt jeg forstod det. En dag fik jeg dog besøg af en mig ubekendt person fra Astrup (Bjerrum), som formentlig var sabotør. Jeg forholdt mig reserveret og fik bag efter af Lorentzens på mejeriet nærmere oplysning om manden, der vist var lidt til en side).³⁵ Der går nu vagt på banestrækningen, idet der går store transporter sydpå i disse dage.

22/12 er der stor afslutningsfest i den tyske skole. 23/12 var om natten kommet en SS-formation, som indkvarteredes i forsamlingshuset, gymnastiksalen og den tyske kro. Julefesterne måtte aflyses. En civilklædt, tidligere tysk soldat, med uniform under civiltojet, hvad frisør Wandahl skal have konstateret, synes at være stikker i byen. Ved juleaftens gudstjenesten sad Jessens børn fra Åspe med deres barnepige ved siden af mig ved juletræet. Jeg lånte dem min salmebog.

27/12 rejste det østrigske »Edelweiss«-bjergartilleri syd på om formiddagen. I hele julehelgen var der vagt på jernbanestationen. Adskillige sørgede for anlæg af provisoriske beskyttelseshuler i tilfælde af bombardement, rutebilejer Snitgaard, Bredebro, endda udenfor byen på »Gallemark«.

1945

Flygtningeindkvartering

7/1 blev et motoriseret SS-Edelweiss sanitetskompagni udladet på stationen og kørt til Bedsted.

Vi undlader i år at overvære undervisningen i den tyske skole. Ansøgningen om statstilskud anbefales nemlig denne gang ikke.

12/1 meddeles, at 300 internerede fra Frøslevlejren er deporterede til Tyskland (Neuengamme-lejren), deriblandt her fra sognet Hans Vagn Hansen, Hans Petersen, Magnus Thomsen (måske dem der har indrømmet deltagelse i aktiv sabotage). I forsamlingshuset oplæste jeg Hal Kochs 5 artikler om »Land og by« fra Berlingske Tidende 9-15/1.

Fra 1/2 standses al søndagstogafgang. 3/2 er der Gestapokontrol på »Stjernen« i Bredebro, føreren er i Sommer-uniform og dansktalende,³⁶ bilerne standses og undersøges. Fra 4/2 holdes gudstjenesterne foreløbig i skolen på grund af manglende brændsel. Broder Brodersen vil købe fedsvin hos naboen Chr. M. Hansen, men afvises. General Lindemann har afløst v. Hanneken. 8/2 er der vagt ved vejkrydsene og jernbaneoverskæringen og patruljer i gaderne.

Afstemningsfesten 10/2 kunne mærkeligt nok holdes i forsamlingshuset med tale af adjunkt Jørgen Andersen, Tønder, om Johs. V. Jensen. Da vi var kom-

I 1944-45 strømmede flygtninge fra de tyske østområder mod vest og en del nåede til Danmark. På dette næsten idylliske billede glæder moderen sig over igen at være forenet med sine 5 børn. Foto: Institut for sønderjysk lokalhistorie.

met hjem, kom der opringning fra pastor Engsig-Karup, Horsens, om jeg ville meddele Ejlersens Georg Valther Andersens død (skudt under jernbanesabotage ved Horsens). Jeg cyklede straks derom med det tunge budskab.

12/2 spørger »Frauenschaft« om kvarter til tyske flygtninge fra østprovinserne. De »tidsfrivillige« har fået skriftlig ordre til at stille i Tønder inden 15/2.

17/2 ankommer de første tyske flygtninge til private tyske hjem i sognet. Forsamlingshuset, gymnastiksalen og hotelsalen beslægtelæggeres med sygestue i konfirmandsalen. Sognerådet var til skattelægning i forsamlingshuset og bortvist under protest. Jernbanevagten består nu af tysk-ukrainere. Vagt-afdelingen er fra den danske skole nu anbragt i den tyske skole, der lukkes.

1/3 skød en 46-årig mand af vagtmandskabet i Nr. Vollum sig to kugler i brystet og døde. Fortvivlelse! Vagtkommandoen udskiftes delvis. Sabotage på jernbanen nord for Vollum station.³⁷

Søndag 11/3 ankom flygtninge fra Stettin og indkvarteredes i massekvartererne. I nat oplæbedes Frihedsrådets plakater »Danmark kalder« over hele landet, også i Bredebro, hvor de fjernedes af tyskerne. Tyske soldater tager nu selv på »orlov« og indkvarterer sig i private hjem. Der var tre soldater (russere)

i kirke i dag. De blev stående ved indgangen. Før den danske gudstjeneste var der tysk konfirmation.

17/3 kom Chr. Riggelsen til præstegården for at forhandle om flygtninges anbringelse i private danske hjem – af menneskelige grunde. Vi havde en lang samtale, hvori han til tider var grædefærdig. Jeg frarådede frivillig indkvartering. Man måtte afvente en fælles dansk stillingtagen, forlange bedre menneskelig behandling af vore internerede i Tyskland, skulle også tænke på at kunne modtage egne danske evakuerede, når situationen krævede det. Rømningen af massekvartererne ville kun medføre, at der kom nye flygtninge, hvad sognet ikke skulle være interesseret i. De led jo ingen nød i kvartererne, når de fik logi og mad. I nødsituationer ville danskerne naturligvis altid hjælpe de nødstedte. Jeg viste ham sidste meddelelse om 7 frihedskæmperes henrettelse, deriblandt læge Teilmanns søn, hvis far havde været vikar her, og som han kendte. Der var ikke noget at sige til, at besættelsesmagten tog danske sabotører til fange, men de skulle behandles efter folkerettens love. Han nævnte, at han kun var formand for den tyske skole og ellers ikke havde med noget at gøre. Jeg måtte ikke fortryde på hans hjælpeaktion, krigen kunne vare længe endnu, hvad jeg dog ikke troede.

18/3 er de »tidsfrivillige« i fuld udrustning på gaderne, efter øvelse i Løgumkloster. Efter gudstjenesten besøgte jeg den ene mandskabsstue i skolen og spurgte, om de var interesserede i en tysk gudstjeneste i påsken. Det var de, både protestanter og katolikker, dog ikke til fælles altergang. De sang for mig »Grosser Gott, wir loben dich«. Jeg bad dem fremsætte deres ønske gennem deres befalingsmand, da det ellers kunne misforståes og føre til ubehageligheder. Der fremkom imidlertid intet ønske. Kommandoføreren har vel ikke syntes om en sådan henvendelse til den danske præst på stedet. Lørdag aften talte så i stedet »Asmus von der Heide« for flygtninge og andre i den tyske kro.

Hele kommuneskolen i Bredebro er nu beslaglagt til flygtninge, som tilses fra Tønder. 23/3 var en tysk sygeplejerske (Schwester Renate), som havde fået overdraget tilsynet med flygtningene i byens forskellige lejre, i præstegården sammen med to små blege drenge. Hun spurgte efter den tyske præst på stedet, hvor jeg måtte henvise til pastor Raun i Løgumkloster. Hun var reformert, fra Hamburg-egnen, så rent »menneskeligt« på sagen. Hun ville gerne have overladt et skab til sine sager i forsamlingshuset (hvad jeg siden sørgede for), bad også om lidt tysk læsning til »dannede« folk, hvad hun fik og blev meget taknemlig for.

26/3 begravedes den tyske flygtning Max Lüdke fra Stettin, der fra lejren i skolen var blevet indlagt på Løgumkloster sygehus og død der, ved pastor Raun. Han bragte selv dødsattesten til præstegården. P. Andersen kunne ikke lade være med at »heile« ved graven.

De mange tyske flygtninge skabte behov for særlige kirkelige handlinger og tyske gudstjenester. På flygtningehjemmet Laimun ved Aabenraa var der tysk barnedøb. Foto: Institut for sønderjysk lokalhistorie.

1/4 var en ukrainer-soldat til gudstjeneste. Han blev efter gudstjenesten og ville gerne tale med præsten. Han var i stor uvished, fortalte han, om sin hustru og 4 ukonfirmerede børns skæbne, ville så gerne se dem igen. Han henviste til skriftordet »Hvad to eller tre beder om i mit navn, det vil jeg give dem« og ville nu gerne, at vi bad sammen for familiens velgående. Det gjorde vi ved alterets knæfald. Han var meget bevæget og takkede mig for bønnens hjælp.

6/4 har den tyske lærer igen begyndt undervisningen i privatskolen, efter at banevagten er rejst. Den danske skole må benytte privatlokaler til undervisningen, bl.a. konfirmandsalen, hvor man så deler i formiddags- og eftermiddagshold.

8/4 er der sabotage på jernbanen syd for stationen. Ved kirken kom før gudstjenesten en ældre herre hen til mig og præsenterede sig som tysk flygtning, baptistpræsten Strehlow fra Elbing i Østprøjsen, 70 år, født i Berlin. Han havde i Løgumkloster, hvor han var i lejr, med kone og yngste gravide datter, efter en farlig skibsfart over Østersøen, besøgt provst Schülein og pastor Raun. Han viste skrivelse fra baptistpræsten i København. Det opklaredes nu, at det

var baptistpræsten i Rødekro (ikke Bredebro), han ville opsøge. De ville ellers helst være blevet hjemme i Østprøjsen, men dreves afsted. Han gik så tilbage til Løgumkloster, efter at have afslået en forfriskning, som jeg ville skaffe ham. Tiltalende og åben.

Gestapo-bilen Z 14 er i byen. Lærer Jessen, Ratenburg og den tyske jernbanemand Schuchert på stationen var tilkaldt til konference i den tyske kro kl. 17.

11/4 kom mange tyske rekrutter til byen, som nu skal være garnison med uddannelse. Også Borg skole blev beslagnet til rekrutkvarter.

15/4. Luftangreb på stationen i nat, hvor sporskiftet mod syd blev ramt og ødelagt. Til aften var der to løjtnanter og tre underofficerer for at se på det beslaglagte værelse til en officer, premierløjtnant Kellermann, som dog ikke kom, men foretrak at bo på hotellet. Ordføreren hed Sommer. Han gav hånd, en anden »heilede«.

16/4 var der om formiddagen jernbanesprængning mellem Bredebro og Døstrup. Ny banevagt. Alle blev visiterede ved indgangene til byen i nat. 18/4 blev jeg på en cykletur til Døstrup visiteret tre gange af patruljer. »Wie viel Zünder haben Sie in der Tasche«, spurgte man. »Kommen Sie, nehmen Sie alle mit«, svarede jeg.

Slusen ved Ballum er nu blevet lukket af militæret.³⁸ Vandet i åen stiger. Fra 19/4 indstilles al regelmæssig jernbanetrafik. Vagtmandskabet er igen blevet udskiftet (kan man måske ikke stole på dem?). I nat lå ca. 100 mand i ventesaalen på stationen.

20/4 (Hitlers fødselsdag) er hagekorset hejst på kommuneskolens flagstang, ganske vist med hovedet nedad, hvad man ikke selv havde været opmærksom på, men førstelæreren opdagede det. Senere hen blev det efter sognefogedens henstilling flyttet til den tyske privatskoles flagstang lige overfor. Rekrutterne aflægger faneed på skolens legeplads, hvor også en hagekorsdekoration er sat op. En del »tysk-arbejdere« går ledige på gaden. De tør ikke mere tage til Skrydstrup flyveplads på arbejde. General Lindemann kom igennem byen fra Ballum, har vel været ved slusen og set på oversvømmelsesforanstaltningerne.

23/4 er lærer Jessen taget afsted med bil til Tinglev. Løjtnant Glück, kemistuderende fra Nürnberg, 24 år, er kommet i kvarter i præstegården. Kl. 19 fløj ca. 15 allierede maskiner i forholdsvis lav højde følgende hovedvejen nordpå og beskød lastbiler på vejen.³⁹

De tyske hjemmeværnsfolk har nu fået valget mellem at gå ind i »Hipo« (Hilfspolizei) eller hjemsendes. De valgte alle det sidste.

24/4 kl. 11 blev førstelærer H. L. Henriksen, Bredebro, arresteret af Gestapo og ført til Kolding. En SS-officer optrådte nærmest sindssygt hos læge Schultz. Han havde mistet alt, kone og børn, og ville gerne skydes og selv dø. Der

anlægges nu befæstninger på Gasse-højene. Løjtnant Glück, der i samtale udtalte, at han stadig troede på Tysklands sejr og regnede med det store afgørende modstød, når fjenden var kommet ind midt i Tyskland, er flyttet til et nyt kvarter i Bredebro. Han stammede fra et evangelisk hjem, men havde udmeldt sig af kirken og »kunne vel godt være en kristen for det«.

26/4 kom vor datter Signe med sidste kørende tog fra København til Bramminge, gik derfra med andre til fods til Ribe, overnattede på stationen og kom til Bededags formiddag hjem med tog fra Ribe. 28/4 er der tysk appel om aftenen i den tyske skole. Ballum sluse er igen åbnet, dog kun så meget, at vandstanden kan kontrolleres. 30/4 er den atter lukket. Vandstanden skal nå åkanten, så engene kan oversvømmes med korteste varsel. 29/4 var der ungdomsgudstjeneste i kirken om aftenen ved pastor Ebbesen, Døstrup, og mig.

Befrielsen

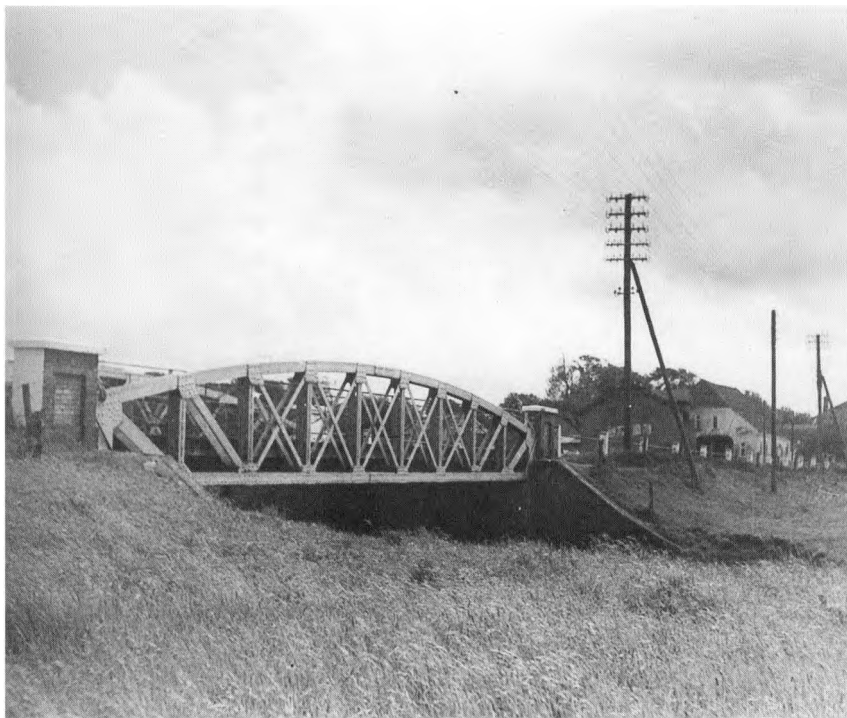
1/5 ringede provst Schülein og gav biskop Scharlings opringning videre: »Til-lykke med dagen, Krigen er slut. Ringning med kirkeklokkerne efter officiel besked enten kl. 15 eller 18 i dag eller kl. 8 i morgen, takkegudstjeneste søndag 6/5 – efter samråd med de øvrige biskopper«. Det var en forhastet meddelelse.

Dyrlæge B.'s kontorvindue blev slået ind i nat. 2/5 blev B. i sin jumpe af en anden vogn trængt ned i vejrabatten med pisk til hesten. Ungdommen i Bredebro har været udfordrende i de sidste to nætter. Jeg må vist sige noget herimod på søndag i kirken. Der flages på halv stang i dag ved den tyske skole (Det viste sig at være i anledning af meddelelsen om Hitlers død). En 4-mands patrulje går gennem byens gader.

3/5. I nat blev 4 mand banket op i Bredebro og taget med af det tyske feltpoliti til Aabenraa, nemlig Magnus Hansen, Alfred Hansen, Niels Hansen (deres far) og Johan Jacobsen. Hos købmand Aabling blev huset gennemsoget, medens købmanden stod med ansigt og løftede hænder mod muren. Aktionen gjaldt Svend Aage Hansen, som dog ikke fandtes. Vi forhandlede med militæret på hotellet om deres frigivelse. De vendte da hjem om eftermiddagen. Bentin var ikke indforstået med lærer Henriksens arrestation, efter hvad han ytrede overfor lærer Borst, hans skolekammerat.

Garnisonen alarmeres om aftenen og marcherer til Gasse-stillingen ved Skærbæk. Broen over åen er undermineret. Der er to-mands vagt på telefoncentralen (løjtnant og sergent).

4/5. To »strefjere«, løjtnant Jordan og feldwebel Helwing, meget beskedne folk, som havde indkvarteret sig selv i præstegården, tog afsted tidlig om morgenen kl. 6. De ville med tog til Tyskland. Lærer Henriksen og flere, deriblandt pastor Petersen, Hostrup, og lærer Jepsen, Løgumkloster, blev frigivet i Kolding ved middagstid. Fru B. græder.

I dagene 3.-5. maj 1945 gik der rygter om, at tyskerne ville sprænge broen over Brede å. Takket være initiativ fra lokale folk blev det dog forhindret. Billedet her er optaget den 12. juni 1944 af lærer Rudolf Gimm fra Bolderslev, som arbejdede som fotograf for NSDAPN's billedarkiv. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Kl. 20.45 kom meddelelsen fra London om den tyske kapitulation. Flagene gik til tops. Sammen med Gantzel drak jeg et glas vin hos kommunekasserer Wind på kirkepladsen. Det var befriende. Gaderne var fyldte med glade mennesker.

5/5 kl. 8 rejstes flagallé med guirlander ved hovedgaden syd på med transparent »Wellcome to Denmark«. Der gik rygter om, at en i aftes ankommet ung SS-løjtnant, der i nattens løb med sin sprængningstrop havde lagt sprængladning under broen og landminer langs åen, endnu ville sprænge broen i luften. Gantzel, P. Nicolaisen, Kummerlev, og jeg gik da til kommando-kvarteret på hotellet og fik foretræde hos den tiltalende premierløjtnant Kellermann med anmodning om at forhindre det meningsløse hærværk. Han tilkaldte løjtnanten, mens vi var der. Og ladningen blev uskadeliggjort, ligesom landminerne. Lærer Henriksen kom hjem om eftermiddagen, hans fødselsdag. De tre internerede i Frøslevlejren, A. Jørgensen, Laue Bill og Niels Hansen kom om aftenen og blev båret i

Fårhuslejren. Skønsmæssigt blev 3.000 hjemmetyskere interneret i Fårhuslejren i befrielsesdagene. Her ses internerede på vej til spisning. Foto: Frøslevlejrens Museum.

guldstol gennem byen. To Hipo-mænd fra Tønder var om morgenen kørt tør for benzin ved Vøllum, bad forgæves om benzin i Bredebro og gik så til fods til Ribe, hvor de blev arresterede. De ventede engelske tropper kom ikke idag.

Søndag 6/5 var der befrielsesgudstjeneste med stopfyldt kirke, ca. 500. Der var pyntet med grønt og blomster og opsat flagstandere under korbuen. Det tyske militær er overalt i opbrud syd på i kolonner og enkeltvis, i bil, på cykel og til fods. Hjemmetyskerne er nedslåede og afventende, hvad der nu vil ske med dem. 10/5 er den danske befolkning i stort tal samlet på »Stjernen« om eftermiddagen for at modtage de bebudede engelske tropper. Der kom kun een gæstesoldat i bil, som naturligvis blev modtaget med stor hyldest.

Interneringer

Samtidig blev af byens frihedskæmpere under kommando af bylederen, konsulent Laue Nørgaard, Svanstrup, hvis søn Mathias havde været interneret af tyskerne, 22 hjemmetyskere afhentede og under folks mishagsytringer kørt bort i rutebil til Tønder og derfra til Frøslevlejren, som nu kaldtes Faarhuslejren. Det var følgende: Broder Ratenburg, P. Tarp, Hans Bjørnskov, P. Tychsen, Borg, Jacob Jessen, Aaspe, Willms, J.S. Brodersen, Jens Brodersen, Søren P. Hansen, Fritz Feddersen, Karl Feddersen, P. Andersen, Chr. Andersen, Andreas Motzkus, Hans Beier Hansen, Andreas Beyer Jacobsen, Nis Paulsen, Carl Rosenberg, Bernhard Schmidt, Bredebro, Chr. Riggelsen, Kummerlev,

Efter Befrielsen i Bredebro. Tyske soldater i Kirkegade på vej sydpå. Foto: Lokalthistorisk Samling Bredebro.

P. Bentin, Brede, Andreas Jensen, Rasmus Knutzen, Harres. – P. Rosenberg, som ved en navneforveksling var kommet med til Tønder, fik sognepræsten ved opringing og forklaring til arresten i Tønder frigivet og sendt hjem 16/5.

Andre var på arrestationslisten, men fandtes ikke. Ved et indkaldt møde på hotellet dagen efter af ledende danske i sognet gik Gantzel og jeg ind for, at det nu måtte være nok med arrestationer. Adskillige »småfolk« burde slet ikke være taget med. Man havde ialt ca. 70 navne på listen, som var opsat ved hjælp af to politibetjente, der havde opholdt sig »under jorden« i private hjem i sognet et stykke tid. Da ledelsen holdt på, endnu to mand skulle afhentes, henstillede vi kraftigt, at det ikke skete. Og man fulgte henstillingen.

I den tyske kro er der indrettet en lejr for 85 russere, som er blevet anvendt til arbejdstjeneste. Af disse var en tiltalende lærerinde med to børn og en anden kvinde i kirke i dag (13/5). Jeg havde en samtale med lærerinden, der talte godt tysk. Hun tog sig af sine forhulede landsmænd. Der er også en afdeling ungarere i kvarter i byen. De venter på hjemsendelse. Natten til 12/5 lå et regiment i bivuak her i sognet på march syd på. Der var også danske sydslesvigere med, nemlig H. Bøwadt, Flensborg, Andresen, Harreslev mark, og Mathias Nielsen, Ladelund, som tog over grænsen med deres afdeling.

15/5 var jeg i bil til Horsens for at forestå G. V. Andersens begravelse fra klosterkirken. David Jensens og hans lig var fundet i et krat ved Bygholm slot.

16/5 kom nye tyske tropper på gennemmarch syd på i bivuak natten over, en kaptajn Jansen fra Rhinlandet i kvarter i præstegården. Det endte med, at om aftenen en flygtningekvinde fra Stauning, der udgav sig som telefonistinde ved staben, blev vist ud af huset, og næste morgen selve kaptajnen, fordi han

Hjemmetyskere må gå spidsrod gennem den ophidsede menneskemængde ud for Hotel Friis (senere Bredebro Jernbanehotel) på vej til internering. Episoden er et typisk udtryk for befrielsesmånedens ophidsede stemning. Foto: Lokalhistorisk Samling, Bredebro.

havde krænket gæsteretten. Han blev sur og gik sin vej. En fru Sabro, der foregav at stamme fra Danzig og havde efterladt to børn i Stauning, blev anholdt af feltpolitiet og sendt nord på igen.

17/5 kom efter invitation en engelsk afdeling på ca. 30 mand i 5 vogne, anført af en løjtnant, hertil fra Skærbæk. Vi modtog dem kl. 14.30 ved Svanstrup og gik i optog med faner og skolebørnene i spidsen ind i byen, hvor lærer Henrik Petersen, Abterp, stående på en panservogns kølér, holdt en tale på engelsk til vore befriere. Løjtnanten svarede kort. Derefter gik optoget gennem byen ned til læge Schultz's palæ, efterhånden med en del børn og unge oppe at køre. Derfra tilbage til hotellet, hvor der var dækket bord med øl, snaps og snitter. Lærerne Petersen og Andresen talte og den engelske løjtnant, bistået af en tolk i CB-uniform, svarede. Kl. 16 kørte englænderne videre i retning af Ballum. Alt forløb værdigt og hjerteligt, et møde mellem England og Danmark, to beslægtede folk med samme demokratiske frihedstraditioner.

Ved gudstjenesten 20/5 bød vi velkommen til de 17/5 aften fra Tyskland hjemvendte internerede frihedskæmpere Magnus Thomsen, Hans Petersen, Thorkild Bjørnskov og Hans Vagn Hansen. Kirken var smukt pyntet. Indsamlingen til menighedsplejen i Flensborg gav 225 kr.

21/5 kom en tysk præst, Kersten, flygtning i Aabenraa-lejr, stammende fra Kalisz-egnen i Polen, og ville holde gudstjeneste i kirken for flygtningene. Hans papirer med tilladelse hertil stammede dog fra »Wehrmacht« før kapitulationen og et dansk kontor i Aabenraa. Han ville ikke henvende sig til de danske myndigheder, som jeg anbefalede ham. Han kom fra Visby, hvor han havde holdt guds-

teneste, sagde han, og ville til Løgumkloster om eftermiddagen. Forud havde han rejst på østkysten mellem Sønderborg og Christiansfeld. Jeg henviste ham da til at samle sine folk i skolen her, hvor en af flygtningelejrene jo findes, hvad han så måske har gjort. Men ved kirken mødte en trop tyske soldater op med en løjtnant i spidsen og flygtningedrengene fra den tyske kro med deres lærer Krüger og kone som ordførere. De mente, at der skulle være tysk gudstjeneste i kirken, men blev så henviste til skolen. Det hele syntes at være ordnet på egen hånd.

5/6 rejser de hos hjemmetyskere privat indkvarterede flygtninge til Oksbøllejren. Her findes nu lejre i forsamlingshuset, gymnastiksalen og to klasseværelser. I kroen er der stadig tyske drenge og ca. 80 russere og polakker, som vist skal til Blåvand. Nogle af de arresterede hjemmetyskere begynder at vende hjem, som den første H. Beier Hansen 4/6. I eftermiddags var der stort folkemøde ved »Højen« syd for Brede by, flagallé fra Bredebro og helt derop, optog fra »Stjernen« med musik i spidsen, taler af højskoleforstander Haarder, Rønshoved, om folkestyrets forudsætninger, konsulent Thomsen om sine oplevelser i KZ-lejrene Frøslev, Neuengamme og Harburg-Hamburg, pastor Steenberg om befrielsen og fremtidsopgaver, især overfor mindretallet og Sydslesvig.

7/6 rejste jeg på en uges besøg i København, opsøgte bl.a. biskop Bruun-Rasmussen for at tilbyde mig til tjeneste i Sydslesvig. Søndag 1/7 holdt jeg på eget initiativ gudstjeneste på tysk for flygtningene i en tom skoleklasse. Der var taknemmelighed for tjenesten. 5/7 flyttedes flygtningene fra skolen til baraklejren nord for Tønder. Russerne i kroen er rejst. Drengene skal til »Hohenwarte« ved Højer.

8/6 holdt jeg om eftermiddagen flygtninge-gudstjeneste i Visby konfirmandstue efter anmodning fra sognepræsten N.Søe. Modstandskontoret i Tønder havde i første omgang i samråd med provst Schülein forbudt mig at tage til Visby, men afstod fra forbudet efter min samtale med provst Schülein.

17/6 var Det Unge Grænseværns stævne på Dybbøl, 24/6 modstandsbevægelser på Skamlingsbanke, 11/7 nationalt stævne på Dybbøl, hvor dronningen og kronprinseparret var til stede.

Flygtningegudstjenesterne i Bredebro og Visby fortsattes. I Brede forsamlingshus, hvor de holdtes i den lille sal, var der en vis opposition, uvist af hvilken årsag, medens enkelte var meget taknemmelige, ligesom i Visby. 28/9 flyttedes de sidste flygtninge fra forsamlingshuset til lejren ved Tønder, hvor jeg også lejlighedsvis kom på besøg og hilste på enkelte bekendte.

Retsopgør

30/7 sendte jeg dommer Blehr, Løgumkloster, nu Sønderborg, et længere brev med henstilling om hjemsendelse af de små og ufarlige »syndere« fra Faarhuslejren. Det lød:

»Til hr. dommer Blehr, Løgumkloster. – Hr. dommer. På en cykletur i den forløbne uge har jeg haft lejlighed til at drøfte interneringsspørgsmålet med en del ledende mænd i grænselandet, præster, politikere, forhenværende (danske) internerede (civile og militære), alle med tilknytning til modstandsbevægelsen. Under indtryk af disse samtaler tør jeg vist fremsætte følgende som det almindelige syn på spørgsmålet. Som udenforstående kan og skal jeg naturligvis ikke blande mig i den kriminelle side af sagen, men denne har også en politisk side, som jeg gerne vil sige lidt om. Det synes så, som om det psykologiske øjeblik for hjemsendelse af de menige internerede nu er inde. Sindene er kommet noget til ro og begynder at kunne se sagen også fra modpartens side. Vi kan ikke være tjente med at få disse vore hjemmetyske landsmænd gjort til politiske martyrer og forbitrede modstandere, når vi dog siden skal leve sammen med dem og eventuelt håbe på at vinde dem med tiden. Når endvidere enkelte af deres fæller allerede er blevet hjemsendte, må det virke som dansk vilkårlighed, at de selv stadig sidder og måske slet ikke endnu er kommet i forhør.⁴⁰ Dertil kommer, at høsten er begyndt, og de fraværende landmænd savnes stærkt på deres ejendom. Man behøver vist ikke at frygte for, at den løsladte forsvinder, hvis hans sag på nærværende tidspunkt ikke kan færdigbehandles.

Med hensyn til »Heimwehr«-folkene, som i og for sig vel må bedømmes hårdere end de frivillige ved fronterne, tør det vist hævdes, at disse aldrig ville være trådt i aktion på det sene tidspunkt af krigen. En enkelt skal før sin internering have udtalt, at man i april 45 alle nægtede at lade sig sende til fronten, hvorefter den militære ledelse dekreterede deres hjemsendelse. Der må i spørgsmålet muligvis tages hensyn til hjemsoğnenes stilling i national henseende. Et mere rent dansk sogn absorberer lettere de hjemvendtes ressentiment end et mere blandet, og kan derfor også bedre magte opgaven straks og på een gang. Tiden synes i hvert fald at være inde til, at de menige blandt de internerede hjemsendes nu – for så vidt på samme tidspunkt som modstandsbevægelsens folk.

Til eventuel orientering tillader jeg mig at vedføje en lille karakteristik af de internerede fra Brede sogn:

Chr. Riggelsen, Kummerlev, gårdmand, nazistisk medlem af sognerådet, formand for den tyske privatskole, »Heimwehr«, af hjemmetysk slægt, men ellers en dygtig landmand og et respektabelt menneske, f.eks. ikke sortbørs-mand.

P. Tarp, Borg, husmand, økonomisk altid i forlegenhed, og på den konto vel havnet i »Heimwehr« og ved skansesarbejde, ufarlig i enhver henseende.

Hans Ipsen Bjørnskov, Borg, ugift og hjemme på husmandsejendom, var aldrig selv kommet med til noget, hvis ikke forældrene havde sendt ham, ufarlig i enhver henseende.

Andreas Jensen, Harres, gårdmand, velstillet, trak sig tilbage som formand for den tyske skole, som han var blevet udnævnt til, ellers ikke med i noget, noget kras, men ingen dårlig karakter.

Aaling Matthiesen, Harres, gårdmand, vagtmand, økonomisk altid i trang, konen den drivende. Kromann, Abterp, ugift, har været ved fronten, men ellers ikke kendt på stedet, da forældrene lige er tilflyttet.

Bernhard Schmidt, Bredebro, sadelmager, har vist haft lidt værnemagtordre, men ellers ganske uden tysk aktivitet, ufarlig, konen derimod tysk aktiv.

Chr. Andersen, Bredebro, landmand, hjemme, ugift, »Heimwehr«, kun med på forældrenes initiativ, ufarlig. Broderen Jens Andersen været to år på østfronten, men hjem 1/5 44 og nu interneret nord på.

Fritz Feddersen, Bredebro, radiomekaniker, ugift, »Heimwehr« på forældrenes initiativ, måske ikke helt ufarlig i fremtiden.

Søren P. Hansen, Bredebro, husmand, vagtmand, har vist kun været ude om at tjene penge, ellers stilfærdigt menneske.

Karl Feddersen, Bredebro, slagtermester, ugift, dygtig, reel og respekteret af alle på stedet, politisk tilbageholdende, har muligvis tilskudt penge.

Nis Paulsen, Bredebro, slagteriudsalg, ugift, tilflyttet, har vist tjent godt på kødsalg til værnemagten m.m., »Heimwehr«, tysk statsborger.

Jens Brodersen, Bredebro, købmand, ugift, invalid fra sidste krig, altid været tysk og hævdet dette, noget kras, men ellers ikke med i noget.

Peter Paulsen, Bredebro, mælkehandler, har vel drevet nogen sortbørs handel, konen ægte dansk og børnene ligeså.

Alle de nævnte synes jeg kan hjemsendes uden risiko, især efter at så krasse folk som gårdmand Jakob Jessen, Aaspe, og dyrlæge B., Brede, er hjemsendt på et ret tidligt tidspunkt, og endvidere også gårdmand Broder Brodersen, Brede, og montør Chr. Nicolaisen, Bredebro, er kommet hjem.

Derimod har jeg betænkeligheder ved følgende: Broder Ratenburg, Borg, gårdmand, som har haft en ledende stilling som »Ortsgruppenleiter«, og Rasmus Knutzen, Harres, gårdmand som aldrig har været noget fint papir, og P. Andersen, Bredebro, gæstgiver, om hvem det samme gælder. At lærer Jes Jessen, Bredebro, hovedagitatoren og Gestapo-håndlangeren på stedet, og købmand J. S. Brodersen, storentreprenøren, skal afvente deres dom i interneringslejren, er der sikkert almindelig ønske om.

Jens Holdt, sognepræst, dr. theol.«

Alle kom derefter ret hurtigt hjem – uden dom (!?).⁴¹ Kun Chr. Riggelsen holdtes tilbage vinteren over, efter mit skøn virkelig uberettiget, måske efter personligt bestemte ønsker af tidligere fæller i sognerådet. Tilsidst underskrev alle i Kummerlev en ansøgning om hans hjemsendelse. Jeg var et par gange på besøg i Faarhuslejren, hvor jeg kendte både lederen kaptajn Bartholdy⁴² og præsten Gadeberg. Da jeg den første gang med vagtledsagelse fra porten til kontoret undervejs fik øje på et par internerede fra Borg, tog disse hatten af for mig, mens jeg smilte til gengæld. Det blev øjeblikkeligt forbudt af vagtmanden. Ingen som helst kontakt med de internerede! Jeg fik dog næste gang tilladelse til en privat samtale med Riggelsen. Det viste sig – desværre –, at

Faarhuslejren kom til at virke som et tysk højskoleophold for de pågældende – med foredrag og recitationer, f.eks. ved frimenighedspræst G. Horstmann og andre, og dermed skabte et fast tysk kammeratskab, som stadig dyrkes. Da f.eks. en ung Faarhus-mand fra Højst sogn et par år senere købte ejendom i sognet og jeg besøgte ham, udtalte han sig åbent imod alle præster undtagen pastor Schau, Højer, som han havde været interneret sammen med. »Han er kammerat«, sagde han. Ham havde han respekt for og tillid til.⁴³ Som præst havde jeg afslået at være beskikket tilsynsførende for de hjemsendte internere-de fra Brede sogn, hvad nok har vist sig at være rigtigt.

25/8 skrev jeg i »Hejmdal« en artikel om »dommen ved Holsted ret« over den unge Jens Andersen fra Bredebro som for hård mod en ung krigsdeltager, der »ikke vidste hvad han gjorde«. Dommen var den første af sin art og nok tænkt som en prøveballon. Straffen på 2½ år blev da også nedsat, med benådning til sidst.⁴⁴ Min nabo, læge Schultz, gav mig i den anledning i telefonen en grov overhaling, at jeg ville tage »mordere« i forsvar. Han var vel talerør for den chauvinistiske fløj indenfor modstandsbevægelsen, der også viste revolverbevåbnede præster efter 5/5. Jeg ville være Kristi og det sande Danmarks sendebud.

17/10 45 deltog jeg da også i folketingsmand Erik Appels møde med de loyale hjemmetyskere på »Ellehus« for at drøfte de fremtidige dansk-tyske forhold i Grænselandet.

I besættelsestiden førtes det danske folks kamp for sandhed og ret, frihed og selvstændighed, menneskelighed og folkestyre til sejr. Det nationalistiske retsopgør bagefter fornægtede vore bedste folkelige traditioner.

OM UDGIVELSEN

Ovenstående er en let bearbejdet udgivelse af Jens Holdts manuskript »Brede sogn under besættelsen. En dokumentarisk skildring«. Manuskriptet er efter publiceringen indgået i Jens Holdts privatarkiv i Landsarkivet for Sønderjylland. Sammen med findes supplerende materiale (manuskripter og korrespondance) til belysning af de behandlede emner.

I forbindelse med udarbejdelsen af noterne er desuden benyttet en upubliceret beretning af kaptajn P.M. Digmann (Frøslevlejrens Museums arkiv).

I øvrigt henvises til supplerende materiale i Lokalhistorisk Samling, Bredebro.

LITTERATUR

- Henrik Becker-Christensen: »Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-32«, bd. I-II. Institut for Grænseregionsforskning 1990.
- H. Hejselbjerg Paulsen: Nekrolog over Jens Holdt, Sønderjyske Årbøger 1967.
- Henrik Skov Kristensen m.fl.: »Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. verdenskrig«, bd. I-II. Aarhus Universitetsforlag 1988.
- Henrik Skov Kristensen: »Modstandsbevægelsen på Skærbæk-egnen 1944-45«, Sønderjyske Årbøger 1993.
- Henrik Skov Kristensen: »Fangeselvstyret i Frøslevlejren«, Siden Saxo nr. 3, 1994.
- Henrik Skov Kristensen: »Frøslevlejren – museum eller feriehotel?«, Fortid og Nutid nr. 4, 1994.
- Henrik Skov Kristensen: »Grænsen og besættelsen« i »Grænsen i 75 år«. Institut for grænseregionsforskning & Told- og skatthehistorisk selskab, 1995.
- Iver Møller: »Træk fra kapitulationen og retsopgøret i Sønderjylland«, Sønderjyske Årbøger 1992.
- Johan Peter Noack: »Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen«, Munksgaard 1975.
- Statistisk Årbog, 1939.
- Ditlev Tamm: »Retsopgøret efter besættelsen«. Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1984.
- Erik Thostrup Jacobsen: »Som om intet var hændt – Den danske folkekirke under besættelsen«. Odense Universitetsforlag 1991.
- Age Trommer: »Modstandsarbejde i Nærbillede«. Odense Universitetsforlag 1973.

NOTER

- DNSAP fik 4,7% i Sønderjylland ved Rigsdagsvalget i 1939. På landsplan fik partiet 1,8%. 15.016 stemte hjemmetysk ved Rigsdagsvalget. Det svarede til 14,6% af de afgivne stemmer i Sønderjylland. Med 5,3% tyske stemmer var Brede altså ikke nogen tysk højborg.
- Her refererer Jens Holdt til Hitlers »heim ins Reich« politik, hvis mål var at genindlemme de landområder, som Tyskland havde måttet afstå ved Versailles-traktaten efter 1. Verdenskrig. Doktrinen blev i flere tilfælde omsat til praksis i sidste halvdel af 30erne.
- Lige siden den 9. april har der været allehånde rygter og gisninger mht. til det tyske mindretals forhåndsviden om den forestående tyske indmarch. Hidtil er der ikke fundet kildebelæg for disse rygter og gisninger. De hjemmetyske motorcyklister, som allerede aftenen før angrebet skulle have gennemkørt ruten, har tydeligvis også sit udspring i et rygte.
- Besættelsen medførte en udbredt forventning i det tyske mindretal om en grænserevision. Besættelsesmagten prioriterede dog den politiske stabilitet i Danmark højere. Umiddelbart efter den 9. april gjorde man derfor mindretallet klart, at grænsen, i hvert fald foreløbig, lå fast. Imidlertid blev de hjemmetyske forhåbninger hurtigt vakt igen. Den 16. juni 1940 talte mindretallets »fører« Jens Møller på et møde for partiets underførere i Tinglev. Her indskærpede han bl.a., at det var forbudt at flage med hagekorsflag – men føjede så i øvrigt til, at det i hvert fald ikke måtte ske før den 28. juni. Møllers bemærkning blev straks opfattet af tilhørerne som et vink om, at der denne dato, Versailles-dagen, ville ske noget ganske afgørende. Derfor købte mange hjemmetyskere hagekorsflag, som skulle vaje på den store dag. Forventningerne led dog et nyt og afgørende knæk den 25. juni, da en kort notits fra partiledelsen i den hjemmetyske avis indskærpede, at det var forbudt at flage med hagekorsflag. Notitsen blev bragt på Berlins foranledning.
- »Modstandsfront« betegner her blot den nationale samling mod tyskheden og nazismen. Om modstandsarbejde i gængs forstand var der ikke tale.
- Clearingkontoen var et instrument i den dansk-tyske samhandel. På trods af betydelige tyske leverancer til Danmark blev samhandelen skæv med Danmark som den største leverandør. Det danske tilgodehavende blev derfor ubetalt af den danske Nationalbank over clearingkontoen. Med andre ord, Nationalbanken, dvs. den danske statskasse, »lagde ud« for tyskerne, som dog aldrig betalte regningen. I 1945 var kontoen vokset til 3 milliarder kr.

- På samme måde lagde Nationalbanken ud for tyskerne, når danske virksomheder skulle betales for bygningsarbejder for besættelsesmagten. Det foregik over den såkaldte Værnemagtskonto, som i 1945 var vokset til 5 milliarder kr.
7. Med »krisen« refererer Holdt uden tvivl til landbrugskrisen i 30'erne. Når Holdt fremhæver, at fru Ratenburg havde fået et dansk hypoteklån i sin ejendom, berører han indirekte »Kreditanstalt Vogelgesang« virksomhed i Nordslesvig. Kreditanstalten blev oprettet i 1926 af advokat Georg Vogelgesang i Haderslev og var et led i det tyske mindretals »jordkamp«. Med rigtysk kapital i ryggen forsøgte Kreditanstalt Vogelgesang via lån til hjemmetyske landmænd at få så meget jord på hjemmetyske hænder som muligt. Imidlertid var kreditanstaltens kapital begrænset. Derfor var hjemmetyskere ofte henvist til at optage danske hypoteklån. Af Holdts skildring kunne man få det indtryk, at dette både var usædvanligt og vanskeligt, hvilket ikke var tilfældet.
 8. »At slibe spade« henviser til, at det danske nazistpartis såkaldte »Stormafdeling« forberedte sig på en offensiv. Partiets stormtropper var udover deres specielle uniformering karakteristiske derved, at de havde skarpslebne spader som personlige våben. Efter gældende dansk lov måtte de ikke bære skydevåben. Netop i efteråret 1940 kulminerede DNSAP's bestræbelser på at komme til magten i Danmark. Det berømte »spadeslag i Haderslev« den 8. december skal ses i denne sammenhæng. Tyskerne støttede dog aldrig helhjertet DNSAP's stormløb mod den danske samlingsregering.
 9. SA=Stormafdeling (DNSAP).
 10. Igen må understreges, at når Holdt taler om »modstandsfront«, skal den forstås som en national/pro-parlamentarisk front vendt mod tyskheden og nazismens anti-parlamentariske ideologi. »Modstandsfronten« omfatter for Holdt altså også samlingsregeringens partier, som stod bag forhandlings- og samarbejdspolitikken overfor den tyske besættelsesmagt. Hal Koch var som leder af »Dansk Ungdoms Samvirke« en af de fremtrædende skikkelser i denne front.
 11. »Belästigung« var et begreb, som den hjemmetyske ledelse tog i anvendelse i den politiske kamp for en grænserevision. Ved at indberette danske »chikaner« til tyskerne håbede man at nå det forjættede mål.
 12. Kirkekampen i Norge havde baggrund i de besættelsespolitiske forhold her. Den norske konge og regering var flygtet til England, hvorfra de fortsat udøvede statssuveræniteten. Tyskerne oprettede i Norge et Reichskommissariat, erklærede kongen for afsat og lod de norske nazister få indflydelse som konstituerede statsråder. Det tvang den norske kirke ud i en stadig hårdere opposition til øvrigheden, kulminerende med at man i foråret 1942, efter Quislings totale magtovertagelse, brød med den norske stat. Den norske søsterkirkes kamp fulgtes nøje i danske kirkelige kredse.
 13. Af Holdts beskrivelse kunne man få det indtryk, at der var tale om planlagte angreb. Angrebene skyldtes imidlertid fejlnavigation. Flybesætningerne troede, at de var over Niebüll. Se nærmere Henrik Skov Kristensen m.fl. bd.I, s. 280-85.
 14. Som følge af den omfattende krigsindsats henvendte chefen for den tyske grænsebevogtning sig mod slutningen af 1942 til Jens Møller for at hverve hjemmetyskere til den tyske grænsebevogtningstjeneste. Hvervningen rettede sig mod mænd, som af den ene eller anden årsag ikke var kommet i egentlig tysk militærtjeneste. De hvervede skulle bære den tyske toldtjenestemandsuniform, uden militærarmbind. I tjenesten skulle man bære våben, som dog skulle aflægges, når grænsen blev passeret. At arbejdet blev regnet for krigsindsats har sikkert været medvirkende til, at Jens Møller gav hvervningen sin velsignelse. I januar 1943 var de første 13 hjemmetyskere antaget, mod årets slutning drejede det sig om 75, og ved årsskiftet 1944-45 var 89 fra den tyske folkegruppe ansat ved den tyske toldgrænsebevogtning.
 15. Sabotageaktionen i Tønder den 1.6 1943 blev udført af en kommunistisk gruppe under læge Ejnar Dahl. Gruppen var blevet sat igang af Hans Peter Poulsen, der organiserede DKP's illegale arbejde i Esbjerg.
 16. Det kan ikke afvises, at nogle selvbestaltede danske nazister i deres SA-uniformer har følt sig foranlediget til at udøve en myndighed under uroen. Mere sandsynligt er det dog, at de pågældende var nogle hjemmetyskere fra SK(=Schleswigsche Kameradschaft). Under alle omstændigheder synes Holdts udsagn vedr. SA-mændene at være baseret på en hjemmelsmand.

17. Patruljerne bestod sandsynligvis af Zeitfreiwillige, som i flere tilfælde forrettede patruljetjeneste under urolighederne i august 1943. Iøvrigt et forhold, som var stærkt inkriminerende for korpsets medlemmer under retsopgøret.
18. I forbindelse med den militære undtagelsestilstand den 29. august 1943 overfaldt og afvæbnede tyskerne den danske hær og flåde. Herved blev 23 danske dræbt.
19. Holdts og Magles drøftelse med biskoppen havde baggrund i et initiativ, som sognepræsten ved Jesuskirken i København, Thorkild Glahn, tog den 31. august 1943, umiddelbart efter den danske regerings afgang den 29. august. Initiativet blev til »Præsternes uofficielle forening«. Tanken med initiativet var at skabe et meldesystem, der kunne fungere som alternativ til den officielle kirkelige struktur i påkommende tilfælde. Organiseringen skulle spredes ud over landet, og formålet var at skaffe pålidelige oplysninger og sikre, at de hurtigt kunne spredes blandt præsterne. Et andet formål var at sikre ensartet og samlet kirkelig optræden over for evt. tyske krav. »Præsternes uofficielle forening«, »Puf«, kom til at omfatte næsten alle landets præster, og de betalte ca. 1% af deres løn til at understøtte f.eks. præster, som var kommet i vanskeligheder på grund af modstandsarbejde. Foreningen blev ganske vist organiseret illegalt, men nogen illegal modstandsorganisation i egentlig forstand blev den aldrig. Det nærmeste Puf kom på alvorlige illegale aktiviteter var, at man fra efteråret 1944 stod modstandsorganisationen 'Ringene' bi med at etablere flugtruter for nedstyrede allierede flyvere.
20. Denne sabotage-aktion blev udført af en gruppe, som var blevet organiseret af ingeniør Bøge i Tønder. Bøge, som var tilknyttet partiet »Dansk Samling«, var dynamoen i sabotagearbejdet i Tønder og omegn i sensommeren og efteråret 1943. Aktionerne blev udført med effektivt sprængstof leveret af den engelske SOE-organisation.
21. Da det mod slutningen af september 1943 blev klart, at det trak op til en tysk aktion mod de danske jøder, afleverede Københavns biskop Fuglsang-Damgaard på biskoppernes vegne den 29. september en protest stilet til Dr. Best. Da det gennem dagbladene lørdag 2. oktober blev kendt, at aktionen havde fundet sted, blev protesten gennem Puf (se note 19) udsendt i løbet af dagen til praktisk taget alle landets præster og næste dag oplæst i de fleste kirker. Det er ikke helt korrekt, når Holdt karakteriserer protesten som »biskoppernes fælles hyrdebrev«, for Fuglsang-Damgaard havde ikke taget sine bispekolleger i ed. Det var nogle af dem noget fortørnet over.
22. Pastor Hans Jacob Helms i Mjolden-Randerup var tidligt aktiv indenfor modstandsorganisationen »Ringene«, og tog del i det senere illegale arbejde på Skærbæk-egnen. Bl.a. husede han SOE-agenten »Per«, som virkede i Region III.
23. Præsten i Skærbæk handlede sådan set i overensstemmelse med biskop Scharlings retningslinier vedr. jøde-hyrdebrevet. Scharling pålagde nemlig ikke sine præster oplæsningen af hyrdebrevet som en embedspligt, men nøjedes med at henstille, at præsten gjorde menigheden bekendt med skrivelsen på den måde, den pågældende præst fandt rigtigst. Af Holdts beskrivelse kunne man få det indtryk, at pastor Hansens nationale sindelag var blakket. Det er der absolut intet belæg for. Men pastor Hansen hørte ikke til blandt de mere aktivistiske præster, som iøvrigt udgjorde et fåtal.
24. Pastor Harald Sandbæk var barthiansk inspireret og medlem af partiet Dansk Samling, som var en dynamo i den danske modstandsbevægelse. På tidspunktet for mødet i Dalum var Harald Sandbæk »under jorden« og stærkt eftersøgt som aktiv sabotør.
25. Regin Prenter var professor i teologi ved Århus Universitet. Flyvebladet, som Holdt nævner, havde titlen »Kirken og Retten«. Det udkom i 20.000 eksemplarer, udgivet af det illegale Dansk Samling-blad »Folk og Frihed«. Synspunkterne i pjecen var så aktivistiske, at de ikke vandt genklang i bredere kirkelige kredse.
26. »Deutscher Selbstschutz Nordschleswig« blev oprettet i begyndelsen af 1944 under ledelse af Peter Larsen. Korpset skulle angiveligt beskytte det tyske mindretal mod sabotage, terror og trusler. Der rekrutteredes hovedsageligt blandt medlemmer af »Schleswigsche Kammeradschaft«, SK. »Selbstschutz« bar SK-uniform og var bevæbnet med pistol.
27. I hyrdebrevet tog kirken generelt afstand fra krigens forræelse, lovløsheden og blodsudgydelserne.

- Der var dog ingen tvivl om, at hyrdebrevet sigtede til den tyske terror, for mordet på »vor store digter, en uforfærdet kirkens mand« blev nævnt specifikt. Hyrdebrevet opfordrede endvidere til bøn for dem, »som lider under vold og uret, for alle, som har mistet deres frihed, for vore bortførte landsmænd, for dem, som ved krigens gang er skilt fra deres hjem og os«. Endvidere blev der udtrykt ønske om, at »den folkelige og nationale enhedsfront« ikke blev brudt.
28. Organisation Todt, opkaldt efter Fritz Todt, var en halvmilitær organisation, som udførte militære bygningsopgaver. Efter Fritz Todts død i 1942 overtog rustningsminister Speer ledelsen af organisationen.
29. Med »tysk hjemmeværn« menes »Zeitfreiwillige«. Det folkelige udtryk for de tidsfrivillige var »Heimwehr«.
30. Under besættelsen etableredes en lang række uniformerede danske vagtkorps af mere eller mindre militær karakter. De mest kendte var »Sommerkorpset«, opkaldte efter lederen Poul Sommer, og »marinevægterkorpset«. Sommerkorpset udførte bevogtningstjeneste for Luftwaffe, marinevægterne for Kriegsmarine.
- Hjemmetyskerne lod sig især hverve til »Schwerinervagtkorpset«. Det var et privat tysk vagtkorps, som udførte vagttjeneste på tyske flyvepladser i Jylland. Medlemmerne var iført en sort uniform og bevæbnet med pistol eller karabin.
31. Strejkerne og butikslukninger i landsdelen skyldtes, at ca. 200 Frøslev-fanger, stik mod alle aftaler, blev deporteret til tysk KZ-lejr den 15.9.
32. Interneringen af det danske politi og grænsegendarmerne den 19.9. skete på foranledning af chefen for det tyske politi i Danmark, Günther Pancke.
33. Der refereres sandsynligvis her til bl.a. sabotageaktioner mellem Tønder og Visby station, samt på selve Visby station. Aktionerne blev udført af grupper fra Tønder.
34. Pastor Magles arrestation skyldtes ikke hans engagement i Puf, men hans illegale arbejde i organisationen »Ring«.
35. Personen fra Astrup (Bjerrum) kan kun være landmand Hans Jessen Bjerrum i Søndernæs. Han kom fra årsskiftet 1944-45 til at udgøre en veritabel eenmandshær i den nordlige del af Skærbæk distrikts modstandsbevægelse. Bjerrum var nærmest desperat for at komme i lag med tyskerne, og hans aktioner fra marts 1945, som bl.a. omfattede jernbanesabotager og afvæbning af tyske soldater i fuldt dagslys, var dumdristige, grænsende til det dumdristige. Ledelsen i Skærbæk var ikke altid helt rolig ved Bjerrums aktions-former.
36. Se note 30. Sandsynligvis tilknyttet den tyske flyveplads i Skrydstrup.
37. Der må refereres til skinnesprængninger mellem Døstrup og Skærbæk den 3.3. Aktionen var debuten for jernbanesabotørerne i Skærbæk distrikt.
38. Slusen ved Ballum blev lukket for at skabe oversvømmelser, som kunne hæmme en allieret fremrykning.
39. Den 23. april skulle 150 Lancaster-bombefly udføre et dagangreb mod havneområdet i Flensborg. Over selve målet blev angrebet dog afblæst på grund af dårligt vejr. Jagereskorten var imidlertid opsat på at få noget ud af turen, så den fortsatte nordpå og udførte angreb på trafik nord for grænsen. Jagerbesætningerne rapporterede at have angrebet »stabsvogne og lastbiler« bl.a. på »en vej øst for Ribe«. Af danske kilder fremgår, at to organisation Todt-vogne blev beskudt. En blev ødelagt.
40. Det lyder troligt, at en del af de internerede hjemmetyskere endnu ikke mod slutningen af juli 45 havde været i grundlovsforhør. Skønsmæssigt blev ca. 3.000 hjemmetyskere interneret i Faarhuslejren, og selv om dommer, anklager og forsvarer arbejdede på højtryk i Faarhuslejrens retslokaler, kunne man ikke afvikle mere end ca. 30 grundlovsforhør pr. dag.
41. Såfremt Holdts udråbs- og spørgsmålstegn i parentes er udtryk for egen tvivl eller forundring, er de velanbragte:
- Hvis de i brevet nævnte personer virkelig havde været vagtmænd og Zeitfreiwillige, forekommer det usandsynligt, at de er blevet løsladt fra interneringen i løbet af 1945. Hvis vi koncentrerer os om de Zeitfreiwillige, kom de første sager for retten så sent som i foråret 1946. I den mellem-liggende periode forblev medlemmerne af korpset internerede/varetægtsfængslede.
- Meget tyder på en erindringsforskydning hos Holdt.

42. Kaptajn Bartholdy var kommandant i Fårhuslejren fra begyndelsen af juli 45 indtil det danske fængselsvæsen overtog administrationen af lejren i august 1945. Før Bartholdy havde kaptajn P.M. Digmann været lejrkommandant. Begge lejrkommandanter var tidligere fanger i Frøslevlejren, og begge havde haft fremtrædende poster i Frøslevlejrens fange-selvstyre. Digmann kom til at lægge retningslinierne for Fårhuslejrens drift. Og han valgte at anvende nøjagtig samme »Hausordnung« og »Strafordnung«, som tyskerne havde anvendt i Frøslevlejren. Blot blev retningslinierne i Fårhusperioden, som Digmann har anført det i en beretning, fulgt til punkt og prikke. Dertil kommer, at som erfarne fanger kunne de første Fårhuskommandanter tage mange »fangetiduser« i opløbet. Forholdene i Fårhuslejren var derfor generelt mere præget af kadaverdisciplin end forholdene i Frøslevlejren. Til gengæld behøvede Fårhusfangerne ikke konstant at frygte en livstruende deportation.
43. Der er en slående principiel lighed mellem Fårhus- og Frøslevfangeres aktiviteter og kammeratskab.
44. I begyndelsen af retsopgøret tog de lavere retter i strafudmålingen ikke særlige hensyn til det tyske mindretals specielle situation. Men den 29.6 1946 kom der en ændringslov til det straffelovstillæg, efter hvilket landssvigerne blev dømt, som fik betydning for det tyske mindretal. Der blev nu mulighed for at lade straffen gå ned til fængsel i 30 dage, »når gerningsmanden har begået det strafbare forhold under indflydelse af en særlig pression eller påvirkning gennem opdragelse eller på grund af en på ung alder beroende umodenhed, eller der i øvrigt i de forhold, hvorunder han er opvokset, foreligger undskyldende momenter ...«
Det betød, at gennemsnitsdommen for hjemmetyskere, som havde udført fronttjeneste, kom til at ligge på ca. 1 års fængsel.

Et nordslesvigsk borgmestersamarbejde 1947-70

af Erik Haugbølle og Erik Jessen

I årene fra 1947 og frem til den store kommunalreform i 1970 udviklede der sig et nært samarbejde mellem borgmestrene i de sønderjyske købstæder. I fællesmøder drøftedes tidens vigtige spørgsmål. To af aktørerne, fhv. kommunaldirektør Erik Haugbølle og tidl. borgmester og amtsborgmester Erik Jessen, begge fra Aabenraa, fortæller her om borgmestermøderne og om mange af de større sager, som blev drøftet og gennemført i landsdelen gennem omtrent 25 år.

Før 1947

Genforeningen i 1920 betød, at de nordslesvigske købstæder, der i tysk tid havde hørt til amterne, blev udskilt fra disse, som i det øvrige Danmark. De stod således direkte under Indenrigsministeriets tilsyn i modsætning til de andre kommuner, der stod under tilsyn af de lokale amtsråd, hvor den kongevalgte amtmand var formand.

Denne særlige købstadsstatus skabte et vist fællesskab, og det var naturligt, at de fire købstæder, Haderslev, Sønderborg, Tønder og Aabenraa, søgte kontakt med hinanden for at udveksle erfaringer og synspunkter eller støtte hinanden i fælles anliggender. Et mere formaliseret samarbejde blev der dog ikke tale om i tyverne og trediverne. Det kan skyldes, at et større behov for samvirke ikke var til stede, men måske også, at Tønders borgmester indtil 1937 var tysksindet, og at borgmester Johann Jacobsen, Sønderborg, der var borgmester fra 1922 til 1933 hørte til den tysksindede fløj i Socialdemokratiet.

Først efter 1945 kom samarbejdet ind i mere faste rammer, men allerede kort tid efter Genforeningen blev de første kontakter etableret. Både i 1920 og i 1921 blev der afholdt nogle fællesmøder, hvori de fire købstæders magistrater (økonomiudvalg) deltog. Drøftelserne gjaldt løn-, pensions- og ansættelsesforhold for de kommunalt ansatte. De skulle nu tilpasses danske forhold. Andre emner kom dog også til drøftelse, og det førte til, at der senere på året i 1921 blev afholdt endnu et møde. Dette møde havde et videre perspektiv, idet også de fire amtmænd, nogle sønderjyske rigsdagsmedlemmer samt repræsentanter for handel og håndværk deltog. Emnerne var de sønderjyske garnisoners fremtidige forhold og placering samt den kommende struktur for rets- og fængselsvæsen. Man drøftede også trafikforhold og muligheden for at opnå statstilskud til en tiltrængt modernisering af de nordslesvigske havne.

Ved de fire byråds besøg i Sønderborg i 1946 ses deltagerne her fotograferet foran vandtårnet. I første række ses de fire borgmestre, fra venstre Anders Andersen, Georg Buchreitz, Johan Paulsen og Orla Christensen. Foto: O. Grønning, Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Den store opgave, der forestod for stat, amter og kommuner, var på det tidspunkt hurtigst muligt at bringe det genforenede Nordslesvig op på samme stade som det, der var gældende nord for Kongeåen. Uanset behovet for en løsning af de presserende opgaver er der tilsyneladende gået flere år, inden der igen blev holdt et fællesmøde. Først i juli 1925 blev der på initiativ af borgmester Holger Fink afholdt et møde på Aabenraa Rådhus. I dette fælles magistratsmøde drøftedes personalesager, behandling af indfødsretssager samt boligproblemer. Antallet af indfødsretssager har givetvis været ret så omfattende. Ligeledes var bolignøden stor og vanskelig at løse så kort tid efter de fire hårde krigsår. Der har nok i høj grad været tale om erfaringsudveksling.

Allerede et halvt år senere mødtes de fire magistrater igen på Aabenraa Rådhus. Denne gang på initiativ af borgmester Johann Jacobsen, Sønderborg, som ønskede en drøftelse af købstædernes administrationsomkostninger. I Sønderborg havde man konstateret, at disse udgifter var væsentligt højere i Nordslesvigs end i Kongerigets købstæder. Som et eksempel fremlagdes en sammenligning med Svendborg. Man havde også konstateret, at udgifterne til aldersrente var højere pr. indbygger. Til imødegåelse af disse problemer blev

det besluttet at undersøge, om der var mulighed for et højere statstilskud, og om der kunne opkræves ejendomsskat af statsejendomme.

I januar 1930 afholdtes et nyt fællesmøde. Denne gang dog alene med de fire borgmestre.¹ Der foreligger intet om mødets drøftelser, men det må antages, at det igen var økonomiske problemer, der var på dagsordenen. Den verdensomspændende krise påvirkede også forholdene i Danmark. I december 1932 blev samtlige byrådsmedlemmer fra de fire købstæder indbudt til et fællesmøde i Tønder. Baggrunden herfor var den stigende arbejdsløshed, og på mødet drøftede man mulighederne for at iværksætte yderligere beskæftigelsesforanstaltninger.

Midt i den mørke besættelsestid, i juli 1942, besluttede Tønder byråd at aflægge et besøg i Aabenraa. Ideen fik tilslutning fra Sønderborg byråd, medens der ikke foreligger oplysning om, hvorvidt Haderslev har været spurgt. Formålet med Aabenraa-besøget var en besigtelse af Sønderjyllands Højspændingsværk på Aabenraa Havn. Her var situationen midt under krigen ekstraordinær, idet værket helt overvejende blev drevet af brunkul fra de midtjyske brunkulslejer. Selskabet aflagde også et besøg på rådhuset for at orientere sig om administrationens organisation og tilrettelæggelse.

Efter krigens afslutning, i august 1946, indbød Sønderborg byråd de tre øvrige byråd til et lignende arrangement. Deltagerne besigtigede et nyt vandtårn, byens elværk, alderdomshjem og ældreboliger. Besigtelsen omfattede også en ny kirkegård og en del af de nye boligbyggerier, opført af almennyttige boligselskaber. Utvivlsomt har byrådsmedlemmerne fra Sønderborg med glæde fremvist de mange nye tiltag. Byen og egnen stod netop i begyndelsen af den store opgangsperiode, som Danfoss-koncernens eksplosive vækst medførte.

De her nævnte kontakter er dem, der findes »papir« på. Derudover har der sikkert ret jævnligt været telefoniske kontakter om aktuelle spørgsmål og problemer, ikke mindst i besættelsesårene.

Fra 1947 til 1970

Som det fremgår af foranstående, var kontakterne mellem de fire købstæder i de første 26 år efter Genforeningen ret tilfældige og uden fast mønster. Dette forhold ændrede sig efter besættelsens ophør. I oktober 1947 mødtes de fire borgmestre i Tønder, og dette blev det første af de i alt 35 borgmestermøder, som blev gennemført i perioden frem til 1970. Det må antages, at det er borgmester Johan Paulsen, Tønder, der har taget initiativ til at få gennemført disse regelmæssige møder, hvori også deltog de fire kommunaldirektører.²

Af mødereferatet fra det møde, der blev afholdt i oktober 1947, fremgår det, at følgende deltog: Borgmestrene Johan Paulsen, Tønder, Orla Christensen, Haderslev, Anders Andersen, Sønderborg og Georg Buchreitz, Aabenraa samt kommunaldirektørerne Edmund Melander, Haderslev, Georg Kæstel, Sønderborg, Ludvig Nielsen, Tønder og Jørgen Christensen, Aabenraa. Allerede efter de første tre møder følte man åbenbart, at samarbejdet skulle være af fast og varig karakter. Det blev besluttet at registrere de drøftede sagsområder i en beslutningsprotokol. Udover selve beslutningerne blev der ikke optaget referat af de synspunkter, der har været fremme på møderne. I de første elleve år efter starten af de regelmæssige møder i 1947 blev der i snit afholdt et møde årligt. Der var ikke fastlagt nogen mødeplån, og møderne fandt sted efter behov.

Fra 1958 blev det til to møder hvert år. Ret ofte blev møderne udvidet til at omfatte en forhandling med de tre amtmænd.³ Ikke mindst de store fællesopgaver, der kom på bordet i 1960'erne forudsatte, at der blev givet tilslutning fra såvel amtsråd som fra de fire byråd. Og da amtmændene indtil kommunalreformens gennemførelse i 1970 var formænd for amtsrådene, kunne de ved disse møder repræsentere de enkelte amtsråd.

Fra 1965 fik forhandlingerne med amtmændene en mere fast karakter, idet hverandet møde blev et fælles amtmands- og borgmestermøde. På borgmestermøderne blev der ikke truffet endelige beslutninger, men alene afgivet indstilling til de enkelte byråd og udvalg. Det var dog yderst sjældent, at en indstilling ikke blev fulgt.

Personkredsen

Som det ses af det foregående, blev opgaverne særligt omfattende og samarbejdet mere intenst i årene fra 1958 til 1970. Under hensyn hertil vil det være naturligt at se lidt nærmere på de personer, der var med i den periode.

Borgmestrene var Peter Olesen, Haderslev, Anders Andersen, Sønderborg, Johan Paulsen, Tønder og Erik Jessen, Aabenraa.

Kommunaldirektørerne,² der bl.a. havde til opgave at udforme det forberedende materiale, og som i øvrigt var ligestillede samtalepartnere på borgmestermøderne, var i den største del af perioden Georg Kæstel, Sønderborg, Ludvig Nielsen, Tønder, Tage Madsen, Haderslev (fra 1961) og Erik Haugbølle, Aabenraa (fra 1962). De tre amtmænd, der deltog i borgmestermøderne ved drøftelserne af de større landsdelsdækkende opgaver, var Jens Pinholt, Haderslev, Tyge Haarlov, Tønder og Cai Vagn-Hansen, Aabenraa og Sønderborg.

I 1961 var det 25 år siden kongeparret, som kronprinsepar, første gang flyttede ind på Gråsten Slot. Nordslesvigs gave til kongeparret i den anledning var et antikt standur fremstillet i Casmusdam ved Nybøl. Ved den traditionelle modtagelse på Sønderborg havn mødte i anledning af jubilæet alle amtmænd og borgmestre med ægtefæller op. Her fra venstre fru Anders Andersen, Marie Paulsen, Tyge Haarløv, Johan Paulsen, Jens Pinholt, Lissen Jessen, Erik Jessen, Peter Olesen, Hanne Olesen og Anders Andersen. Foto: Weber. Privateje.

Borgmestrene kendte hinanden godt, også fra møder i f.eks. Sønderjyllands Erhvervsråd og Samarbejdsudvalget vedr. sygehusvæsenet. Det samme gjaldt de tre amtmænd. Så forskellige de end var, de fire borgmestre, så fandt de dog sammen i et snævert, nærmest kammeratligt, samvirke omkring de daglige problemer og de sønderjyske fællesopgaver. Uenighed kunne vel opstå, når det gjaldt lokale interesser, men helt overvejende var det et fælles ønske om at styrke hele landsdelen, der bar samarbejdet.

Johan Paulsen, der var direktør for Tønder Landmandsbank, var gårdejersøn fra Varnæs. Efter studentereksamen fra Sønderborg Statsskole studerede han til cand. polit. i København. Johan Paulsen vendte herefter tilbage til Sønderjylland, idet han blev ansat ved Sønderjysk Hypoteklånepank i Haderslev. Med den flyttede han i 1931 til Tønder, hvor han i 1937 blev bankdirektør og to år senere valgt til borgmester.

Der var bud efter Johan Paulsen mange steder fra, og han blev på mange

måder en samlende person i det sønderjyske. Han var meget aktiv i ledelsen af Sønderjyllands Erhvervsråd, Sønderjyllands Højspændingsværk, Plantningsselskabet Sønderjylland og i den konservative amtsorganisation. Helt fra 1947 overtog Johan Paulsen ledelsen af borgmestermøderne. Han var den, der havde siddet længst i borgmestertolen og – som på så mange andre områder – virkede han som den naturlige igangsætter og koordinator.

Peter Olesen fødtes i et børnerigt, vestslesvigsk landarbejderhjem. Som ung kom han slemt til skade med det ene ben, et handicap, der siden blev ham til noget besvær. Han søgte »kontorvejen« og sluttede som stiftsbogholder ved Haderslev Stift. Peter Olesen var aktiv i HK og blev i 1933 indvalgt i Haderslev Byråd. Hans besindige gemyt og klare tanke førte til, at han i 1954 blev Haderslevs første socialdemokratiske borgmester.

Anders Andersen var skomagerson fra Middelfart. Han blev maskinarbejder, men uddannede sig som stereotypør under sin ansættelse ved det socialdemokratiske dagblad »Sønderjyden« i Sønderborg. Efter højskoleophold og et aktivt arbejde inden for fagbevægelsen blev han i 1930 indvalgt i Sønderborg byråd, hvor han i 1946 afløste venstremanden, bankdirektør Hans Nielsen, som borgmester. En post, som han på dygtig og inspirerende vis bestred i næsten 25 år. Nogle få år, i alt væsentligt under besættelsen, var Anders Andersen medlem af folketinget.

Erik Jessen var 18-19 år yngre end de tre andre – stort set jævnaldrende – borgmestre. Han var manufakturhandlersøn fra Aabenraa og selv manufakturhandler i byen. Gennem aktiv deltagelse i byens liv, bl.a. i spejderbevægelsen, blev han i 1956 medlem af Aabenraa Byråd, hvor han repræsenterede Dansk Liste uden for Partierne. Ved valget i 1958 blev han valgt på en fællesliste, bestående af Dansk Liste uden for Partierne, Venstre og Det Radikale Venstre. Efterfølgende blev Erik Jessen valgt til borgmester.

Som rådgivere – enten for hele kredsene eller for den enkelte borgmester – gled *kommunaldirektørerne* naturligt ind i borgmestersamarbejdet, og de fik i flere sager stor betydning for resultatet af de førte drøftelser. Men i sagens natur måtte det være politikerne, altså borgmestrene, der udadtil tog ansvaret for de truffne beslutninger. Samarbejdet kommunaldirektørerne imellem var præget af den løbende kontakt, der ikke mindst i 1960'erne fandt sted mellem dem. De kendte hinanden godt fra deres kollegaforening – Kæmnerforeningen – og endvidere havde Tage Madsen og Erik Haugbølle allerede før flytningen til Sønderjylland haft et nært samarbejde i Frederiksborg Amt.

I anledning af borgmester Johan Paulsens 25 års borgmesterjubilæum i 1964 overrakte de tre øvrige borgmestre Johan Paulsen et eksemplar af den fælles keramikplakette med de fire byvåben, som keramikeren Emil Ruge havde fremstillet i anledning af indvielsen af Flensborg nye rådhus i 1962. Her er borgmestrene samlet omkring plaketten. Fra venstre Anders Andersen, Erik Jessen, Peter Olesen og Johan Paulsen. Gengivet efter Henrik Becker-Christensen: Byen ved grænsen. Tønder 1920-1970 (1993) s. 145.

Georg Kæstel, der under hele sin periode som leder af den kommunale administration i Sønderborg – fra 1938 til 1970 – bevarede den gamle stillingsbetegnelse, kæmner, var en tjenestemand af den ældre type. Han var utrolig arbejdsom, og det var yderst sjældent, at han tog sig tid til at »dyrke« sine kolleger.

Sønderborgs ve og vel lå ham meget på sinde, og han har sin store andel i, at Sønderborg i de år havde en meget stærk økonomi.

Ludvig Nielsen var fra Fredericia, hvor forældrene havde en frisørsalon. Efter skolegangen fik han en uddannelse som skibsmægler, men søgte senere til Fredericia kommune, hvor han blev fuldmægtig på kæmnerkontoret. 35 år gammel søgte Ludvig Nielsen til Tønder, hvor han blev leder af den kommunale

administration, i første omgang med titel af kontorchef, der i 1963 blev ændret til kommunaldirektør.

Tage Madsen startede sin kommunale løbebane i Taarnby, hvor faderen var stationsforstander ved Amagerbanens rutebilssektion.

Allerede som 25-årig blev Tage Madsen leder af den kommunale administration i Farum kommune i Nordsjælland. Denne stilling bestred han i næsten 20 år, indtil han i 1961 begyndte som kommunaldirektør i Haderslev.

Erik Haugbølle var proprietærsøn fra Fyn. Det var også her, han efter endt skolegang startede som elev på kommunkontoret i Vissenbjerg. Efter ansættelse i kommuner på Fyn og Sjælland, senest som administrationschef i Hundested kommune, blev han i 1962 ansat som kommunaldirektør i Aabenraa kommune.

De fire amtsråd dækkede alene landkommunerne, mens købstæderne, som nævnt, havde deres egen selvstændige status. I de tilfælde, hvor det drejede sig om opgaver, der var fælles for hele landsdelen, var det derfor naturligt og nødvendigt tidligt at inddrage *amtmændene*, der også var formænd for amtsrådene, i drøftelserne. Det førte i årenes løb til et mere og mere snævert samarbejde. I de såkaldte »udvidede borgmestermøder« (amtmænd og borgmestre) ydede de tre amtmænd meget positive bidrag til løsning af de store opgaver.

De var dygtige administratorer i hver deres amt og samtidig rutinerede formænd for deres amtsråd, hvis medlemmer de holdt nær kontakt med. Som formænd for store dele af det sønderjyske sygehusvæsen fik de afgørende indflydelse på dette områdes udvikling, og de virkede i det hele til fremme af sønderjyske tiltag og interesser.

Jens Pinholt, der var klitplantørsøn fra Vejers, blev efter en årrække i Indenrigsministeriet, senest som kontorchef, udnævnt til stiftamtmand i Haderslev midt under de mørke besættelsesår.

Tyge Haarløv, der havde oplevet nogle af sine drengeår i Haderslev, hvor faderen blev stiftamtmand i 1920, blev, efter en karriere i Socialministeriet og Arbejdsministeriet med slutstilling som departementschef, i 1960 udnævnt til amtmand i Tønder.

Cai Vagn-Hansen, der var født og opvokset i hjemmet hos kabinetssekretær C. P. M. Hansen i København, blev udnævnt til amtmand over Aabenraa og

Sønderborg amter i 1954. Inden da havde han i en årrække været amtmand, senere rigsombudsmand, på Færøerne.

Emner og opgaver

Ser vi ned over rækken af de mange sager, der har været til drøftelse i de mere end tredive møder, fremgår det tydeligt, at langt de fleste drejede sig om ansøgninger om støtte til forskellige formål. Her var det for de fire købstæder af vigtighed at finde frem til ensartede holdninger. Af hensyn til overskueligheden er der foretaget en opdeling af emneområderne.

Tilskud til opgaver uden for landsdelen

I stort omfang tog borgmestrene afstand fra at yde ensartede tilskud til opgaver uden for landsdelen. Kendetegnende for disse afslag var, at formålene ikke havde direkte betydning for Nordslesvig, men der blev dog også vist imødekommethed i enkelte sager. Eksempelvis over for en ansøgning om støtte til et studenterhus i Århus, da mange unge fra Sønderjylland læste ved Århus Universitet. Også et børnehjem i Grønland, et monument i koncentrationslejren Neuengamme samt Klokkestablen på Skamling mødte velvilje. Af andre anbefalinger er der grund til at nævne købstædernes støtte til Kronprinsesse Ingrid's Feriehjem for Sønderjyske Børn.

På borgmestermøderne blev der løbende truffet aftale om fælles retningslinier i forhold til de mange ansøgninger, som købstæderne modtog fra landsdækkende foreninger med humanitære, sygdomsbekæmpende og kulturelle formål.

Opgaver inden for landsdelen

Ganske mange af de projekter, der i perioden fra 1947 til 1970 er gennemført i landsdelen, har nydt godt af det nære samarbejde mellem købstadkommunerne. Det gælder f.eks. Refugiet i Løgumkloster. Omend der måtte flere drøftelser til, inden man nåede frem til en positiv holdning, så endte sagen dog med, at borgmestrene anbefalede, at købstæderne ydede tilskud til opførelse af denne bygning. Anbefalet blev også Den Nordslesvigske Kvindeforenings Rekreationshjem på Rømø, hvortil der blev ydet støtte i flere omgange. Også Brandværnsmuseet i Christiansfeld blev anbefalet.

Man var enige om, at kollegiebyggeri i de nordslesvigske købstæder måtte betragtes som en lokal opgave. Denne retningslinie blev fastlagt, da Komiteen til rejsning af et 4. Maj Kollegium i Aabenraa søgte om et etableringstilskud. En tilsvarende holdning indtog man til opførelsen af Idrætshøjskolen i Sønder-

borg og til flytningen af Mutter Stallboms hus fra Aabenraa til Købstadmuseet i Århus. Der var også afslag til en ansøgning om tilskud til renoveringen af Kommandørgården på Rømø. Ejendommen ejedes af Nationalmuseet, og blev derfor betragtet som en statsopgave. Til gengæld var man enige om, at der i et vist omfang kunne ydes tilskud til nyanskaffelser til Specialarbejderskolen i Aabenraa (nu AMU-center).

Enkelte gange kunne det ske, at samarbejdet ikke omfattede alle fire købstæder. Det var tilfældet, da Haderslev, Tønder og Aabenraa besluttede at yde økonomisk støtte til opførelse af lufthavnsterminalbygningen i Skrydstrup (nu Vojens) Lufthavn.

Alle borgmestre gik ind for at anbefale tilskud til bogudgivelser om Grænsegendarmeriet og de Nordslesvigske statsskolars første halvtreds år, samt til Historisk Samfund for Sønderjylland. I en længere årrække ydede de fire købstæder mindre tilskud til den årlige Å-udstilling i Aabenraa. Til disse kunstudstillinger, der var resultatet af et samarbejde mellem de tre Å-byer, Aalborg, Århus og Aabenraa, ydede Aabenraa som udstillingsby meget naturligt et ekstraordinært tilskud. Spørgsmålet om en videreførelse af tilskud til udstillingen blev taget op til drøftelse i 1963. Efter nogen diskussion blev det besluttet at fortsætte disse tilskud, dog med henstilling om »at vise mere forståelig kunst«. Det var et vanskeligt ønske at opfylde, idet Å-udstillingens formål var at vise ny og ung, dansk kunst. Det kan i dag vække til eftertanke, at de kunstnere, der gav anledning til borgmestrenes kommentar, bl.a. var Vibeke Alfeldt, Jørgen Brynjolf, Per Nyborg, Ole Schwalbe, Lagoni Jacobsen, Jan Leth og Børge Jørgensen.

Samordning af administrative retningslinier

Et område, der hyppigt blev drøftet i borgmesterkredsen, var forhold omkring den kommunale administration. Som nævnt var det netop personaleforhold, der var anledning til afholdelse af det første fællesmøde. Ofte havde disse drøftelser karakter af erfarings- og meningsudvekslinger, men af og til blev det besluttet at afstikke visse retningslinier. Det skete eksempelvis med hensyn til fastlæggelse af regler om telefon- og rejsegodtgørelser, såvel for personale som for byrådsmedlemmer. Det gjaldt også ved fastsættelse af betingelserne for eventuel deltagelse i Dansk Kommunalkursus og for oprykning fra assistent til overassistent.

Også kommunernes økonomi var løbende til debat. Det kunne være spørgsmålet om indførelse af dækningsafgift på erhvervsjendomme, tilskud til lokalt ungdomsarbejde, ophævelse af huslejestop, optagelse af lån og fastsættelse af beskatningsprocenter. Af andre tiltag kan nævnes, at oberst C. G. Bartholdy i 1949 deltog i mødet for at orientere kredsen om hjemmeværnets opbygning og organisation. I 1951 blev der truffet beslutning om at annoncere i det tyske

Amtmand og borgmestre undgik ikke »at komme i Æ Rummelpot«. Her ses de i 1963 sammen med Ingeborg Refslund Thomsen under direktion af kulturminister Julius Bomholt. Opstillingen er inspireret af Sønderjyllands Symfoniorkesters start. Fra venstre ses Tyge Haarlov (violin), Peter Olesen (flygel), Cai Vagn-Hansen (violin), Erik Jessen (tuba), Anders Andersen (slagtojsleder), Johan Paulsen (kontrabas), Jens Pinholt (cello) og Ingeborg Refslund Thomsen (harpe). På dirigentpodiet Julius Bomholt. Tegning: Otto Frederiksen.

mindretals avis, Der Nordschleswiger, som på dette tidspunkt begyndte at udkomme som dagblad.

I 1952 var der enighed om, at tiden endnu ikke var inde til at lukke de offentlige kontorer om lørdagen. Det blev samme år tilkendegivet, at købstæderne burde anskaffe FN-flag til flagning på FN-dagen og ved andre passende lejligheder. Endvidere blev det besluttet, at man ville tilstræbe en begrænsning af de nordiske venskabsby-besøg, som åbenbart havde taget et vel stort omfang.

De store landsdelsdækkende opgaver

Som det fremgår af foranstående, har borgmestermøderne været et forum, hvor der blev taget stilling til mange af de daglige problemer, som året igennem dukkede op på borgmestrenes og kommunaldirektørernes skriveborde. Selvom mange af de rejste spørgsmål hørte under »småtingsafdelingen«, var det både

praktisk og af en vis betydning, at købstæderne kunne fremtræde med en ensartet holdning. Dog er det nok af mere almen interesse at følge det samarbejde, der i disse år fandt sted omkring de store sønderjyske opgaver. Mange af disse sager havde en vidtrækkende karakter, og i de tilfælde blev spørgsmålene ikke alene gjort til genstand for en eller flere drøftelser i borgmesterkredsen, men efterfølgende også i et fællesmøde med de sønderjyske amtmænd.

I 1950 anmodede borgmester Georg Buchreitz, Aabenraa, om at man drøftede en ansøgning fra »Udvalget til Fremme af Erhvervs mulighederne i Sønderjylland« om driftstilskud til oprettelse af et sekretariat. Erhvervsudvalget, der havde eksisteret siden 1947, bestod af folketings- og landstingsmedlemmer og nogle få amtsrådsmedlemmer. Initiativtager og formand var direktør Jes Christiansen, Sønderjyllands Højspændingsværk. I 1950 var arbejdet blevet så omfattende, at det var påkrævet, at der blev oprettet et egentligt sekretariat. Erhvervsudvalget opfordrede derfor de fire købstæder til at medvirke med årlige driftstilskud.

Borgmestrene udtalte, at »de var villige til at anbefale de respektive byråd at støtte et sådant sekretariat, såfremt erhvervsudvalget blev organiseret på et fast og mere officielt grundlag og med tilsagn fra stat og amtskommuner om tilskud til drift og arbejde«. Man fandt det altså rimeligt, at både stat og amtskommuner blev inddraget i finansieringen, og at disse samtidig sikredes indflydelse gennem repræsentation i de styrende organer. Jes Christiansen slog straks til. Han fik gennemført de fornødne forhandlinger, og det siden så kendte organ *Sønderjyllands Erhvervsråd* var en realitet, såvel økonomisk som med en bred ledelsesstruktur, hvor Egnsudviklingsrådet, amtsråd og byråd samt erhvervs- og fagorganisationer var repræsenteret. I de første mange år blev rådets daglige virke varetaget af erhvervsrådssekretær, cand.oecon. Peter Groth Bruhn, og ikke mindst hans indsats var medvirkende til, at rådet blev en vigtig faktor i landsdelens erhvervsmæssige udvikling.

I 1956 fremlagde borgmester Peter Olesen, Haderslev, et forslag om et samlet sønderjysk initiativ med henblik på at gennemføre en stærkt tiltrængt renovering af *Den sønderjyske kirkegård i byen Braine i Frankrig*. Her var der efter den første verdenskrig indrettet en særlig kirkegård for dansksindede sønderjyder, der faldt i første verdenskrig. Resultatet af disse drøftelser blev, at Haderslev med finansiell støtte fra de øvrige købstæder skabte de fornødne kontakter og sikrede, at den nødvendige renovering blev gennemført. Herefter blev kirkegården genindviet ved en større højtidelighed. Initiativet medførte i øvrigt, at Haderslev, der som bekendt er hjemsted for Slesvigske Fodregiment, knyttede varig venskabsbyforbindelse med byen Braine.

Den sag, der oftest kom med på borgmestrenes dagsorden, var *Sønderjyllands Symfoniorkester*. Helt tilbage fra 1947 ansøgte det dengang private Søn-

derjyllands Symfoniorkester i Sønderborg jævnligt om driftstilskud. Bag orkestret stod en kreds af musikinteresserede borgere på Sønderborg-egnen med direktørerne Sv. O. Hansen og K. H. Sørensen i spidsen. Orkestrets faste dirigent var organist Hakon Elmer.

Ansøgningerne blev hver gang stærkt anbefalet af borgmester Anders Andersen, Sønderborg, men begejstringen hos de tre kolleger var begrænset. Man mente, at Sønderborg selv burde kunne løse denne opgave. Sønderborg sad jo i særdeles gode kår med et højt indtægtsgrundlag og med en af landets laveste beskatningsprocenter, bl.a. som følge af egnens stærke erhvervsudvikling. Helt afvisende var de tre købstæder dog ikke. Således bevilgedes i 1947 et tilskud på 20 øre pr. indbygger under forudsætning af, »at Sønderborg betalte betydeligt mere«. Nogle år senere krævede de tre borgmestre, at også amterne ydede bidrag, »f.eks. 10 øre pr. indbygger«.

Helt op til 1961 var tilskuddene meget varierende, og enkelte år faldt de bort. Bevillingen i 1961 skete under forudsætning af, at der blev etableret en mere fast ordning for orkestrets virksomhed og økonomi. Hertil blev man hjulpet af en ny lov om landsdelsorkestre uden for København. Loven åbnede mulighed for, at det normale 50% statstilskud kunne forhøjes til 75% i områder, hvor der ikke fandtes en storby. Denne mulighed var bl.a. medtaget af hensyn til Sønderjylland.

I 1962 lykkedes det borgmestrene at formå kulturminister Julius Bomholt til at deltage i et møde på Aabenraa Rådhus. Foruden repræsentanter fra de sønderjyske amts- og byråd var der inviteret en række personer fra musikinteresserede kredse og fra andre kulturelle organisationer m.m. Endvidere deltog repræsentanter fra Sydslesvig. Gennem et meget inspirerende indlæg lykkedes det for kulturministeren at overbevise de sidste tvivlere om nødvendigheden af, at der nu blev oprettet et egentligt Sønderjyllands Symfoniorkester med hjemsted i Sønderborg. På mødet vakte det en vis moro, da det kendte amtsrådsmedlem, Alfred Kristensen, Bylderup, udtalte, at man måtte huske, »at vi fra Vesteregnet endnu kun var nået til harmonikastadiet«. Der blev nedsat et arbejdsudvalg, der fik amtmand Cai Vagn-Hansen som formand. Det kunne meget hurtigt fremlægge forslag til orkestrets organisation, økonomi og virksomhed. Forslaget blev efterfølgende vedtaget i alle amts- og byråd, omend ikke alle steder enstemmigt. Da også de interesserede organisationer kunne tilslutte sig, og der opnåedes tilsagn om 75 % statstilskud, kunne Hakon Elmer i overværelse af kong Frederik i 1963 slå taktstokken an til orkestrets første koncert i Frihedshallen i Sønderborg.

Symfoniorkestret blev hurtigt en populær og skattet institution, og det gjaldt ikke alene orkestervirksomheden. De mange velkvalificerede musikere, der blev knyttet til orkestret, har årene igennem dannet en række mindre grupper, som

har medvirket overalt i landsdelen. Også gennem disse arrangementer, der har omfattet såvel populær som den mere avancerede musik, har orkestrets tilstedeværelse haft en overordentlig gunstig indflydelse på musiklivet i landsdelen. Stor betydning fik orkestermedlemmerne også for de kommunale musikskoler, der med Haderslev som foregangskommune ret hurtigt blev etableret i de fire købstæder. Undervisningen på disse musikskoler blev – og bliver stadig – i stort omfang varetaget af musikere fra Sønderjyllands Symfoniorkester.

I 1962 tog Peter Olesen initiativ til, at en række sønderjyske planlægningsproblemer blev drøftet i borgmesterkredsen. Baggrunden herfor var ønsket om at få igangsat en fælles *planlægning for erhvervsudviklingen i Sønderjylland*. Peter Olesen ønskede også at få igangsat en egentlig *landsdelsplanlægning*, ligesom han fandt det hensigtsmæssigt at få udarbejdet forslag til en *ny kommunal inddeling*, som skulle »baseres på størrelse, struktur og økonomiske muligheder«. Et fjerde forslag var et ønske om at opnå sønderjysk enighed om en fordeling af de vigtigste kulturelle institutioner.

De her rejste spørgsmål var ikke nye for borgmestre og kommunaldirektører, men det var første gang, at de i deres helhed blev drøftet i denne kreds. Efterfølgende blev Peter Olesens forslag taget op til overvejelse i flere omgange. Således blev spørgsmålet om en samlet plan for de overordnede *kulturelle opgaver* i Sønderjylland gjort til genstand for en fælles drøftelse med de tre amtmænd. Ved disse forhandlinger enedes man om at arbejde for:

at symfoniorkestret fortsat skulle placeres i Sønderborg,

at Tønder skulle være hjemsted for et sønderjysk kunstmuseum,

at en lærerhøjskole og et evt. kommende syd- og sønderjysk universitet skulle placeres i Haderslev, samt

at en evt. kommende landsdelsscene skulle have hjemsted i Aabenraa.

En landsomfattende debat om lands- og egnsplanlægningen var i gang på grundlag af nogle udspil fra Landsplanudvalget og andre, herunder professor Johannes Humlums mere utraditionelle forslag til en ny landsplan. Drøftelsen af Peter Olesens forslag resulterede i, at borgmestrene bad Sønderjyllands Erhvervsråd udarbejde oplæg til et erhvervsudviklingsprogram.

Forhandlinger med bl.a. handelsminister Hilmar Baunsgaard førte til, at også staten og egnsudviklingsrådet blev inddraget i arbejdet, og der nedsattes et større udvalg, som fik til opgave at udarbejde et *udviklingsprogram for Sønderjylland*. Udvalget fik 24 medlemmer, de fleste lokale. Egnsudviklingsrådets formand, direktør K. Skat Rørdam, blev formand for udvalget, medens de to næstformandsposter tilfaldt borgmester Johan Paulsen og direktør M. F. Schøler, Danfoss. I 1968 kunne udvalget fremlægge en fyldig rapport med et omfattende statistisk materiale under navnet »*Sønderjyllands Udviklingsprogram*« med undertitlen »Egnsudvikling under økonomisk vækst«.

*Der blev også tid til mere afslappede stunder, som her, hvor Dronning Ingrid ses i samtale med Johan Paulsen og Erik Jessen i en pause ved en stipendieuddeling på Tønder Tekniske Skole i 1960'erne.
Foto: Privateje.*

Betænkningen blev aldrig omsat til et egentligt handlingsprogram, men den blev et godt redskab i erhvervsrådets og de sønderjyske kommuners arbejde. Samtidig blev den et nyttigt instrument i den regionplanlægning, som Sønderjyllands Amtsråd gennemførte efter 1970.

Debatten om en *ny kommunal struktur* var så småt igang på baggrund af nogle udspil, der især berørte de ofte ret så komplicerede forhold omkring købstædernes byudviklingsproblemer.

Tanken om at få udarbejdet en fælles plan for en revision af kommunegrænserne omkring de sønderjyske købstæder måtte imidlertid opgives. De i 1960'erne gennemførte undersøgelser og vurderinger blev tilvejebragt af enkelte amter – uden nogen form for koordinering ud over amtsgrænserne. De ønsker, som byrådene i Haderslev, Sønderborg og Tønder havde fremført for at få rimelige udviklingsmuligheder, blev i stort omfang tilgodeset, da Kommunalreformkommissionen traf sin endelige afgørelse om den nye kommunale inddeling. Det blev derimod ikke tilfældet for Aabenraa's vedkommen-

de. Kommunen måtte affinde sig med en snæver vestlig afgrænsning, der kom til at følge linien for den nye motorvej.

De store bestræbelser, som Haderslev byråd og Haderslev amtsråd udfoldede for at sikre Haderslev et *universitetscenter* blev resultatløse. Man var her oppe imod stærke kræfter. Eksempelvis havde Landsplanudvalget flere gange »udnævnt« Esbjerg til landsdelscenter for det sydlige Jylland og Sønderjylland. Hertil kom, at indflydelsesrige sønderjyder og sønderjysk-interesserede arbejdede for en placering uden for Sønderjylland. Det var grænsepolitiske synspunkter, der dikterede denne holdning, og det var med til at vanskeliggøre arbejdet for at få placeret et universitetscenter i Haderslev. Heller ikke de gamle nationale foreninger var positive. I det hele taget var der i vide kredse en vis usikkerhed i vurderingen af fordele og ulemper ved at huse et universitetscenter i Sønderjylland og i den i forhold til andre universitetsbyer dog ret lille Haderslev by.

Disse forhold prægede også debatten i amtmands- og borgmesterkredsen, hvor f.eks. Sønderborg en overgang luftede tanken om en placering på Augustenborg Slot. Men i efteråret 1964 mødtes amtmænd og borgmestre på Aabenraa Rådhus og gav fuld støtte til Haderslevvegns universitetsplaner. Amtmænd og borgmestre deltog også positivt i de efterfølgende forhandlinger på politisk plan både i Haderslev og i København, men slutresultatet blev, at Folketinget traf beslutning om, at et evt. sjette universitetscenter skulle placeres i Ribe-Esbjerg området. Om dette nogensinde sker, er endnu i dag svært at vurdere.

Planerne om at etablere *en sønderjysk landsdelsscene* i Aabenraa fik en helt anden afslutning end sagen om Sønderjyllands Symfoniorkester. I 1962 fik Sønderjysk Teaterforening, og andre teaterinteresserede kredse, nedsat en sønderjysk teaterkommission med amtsrevisor Hans Christensen, Tønder, som formand. Kommissionen nedsatte igen et arbejdsudvalg ledet af amtskontorchef Jes P. Caspersen, Aabenraa.

Samarbejdet om teatervirksomhed var ikke noget nyt. Gennem årene havde borgmestrene jævnligt anbefalet byrådene at yde tilskud til Sønderjysk Teaterforening. Dette forhold blev taget op til nyvurdering i 1964. På et borgmestermøde blev det besluttet at henstille til teaterforeningen at finde frem til en mere fast økonomisk ordning, hvor borgmestrenes forudsætninger var, at også andre ydede bidrag til teatervirksomheden. Her tænkte man især på staten og de sønderjyske amtskommuner. I forbindelse hermed blev der peget på nødvendigheden af, at der skabtes grundlag for en gennemgribende forbedring og modernisering af de eksisterende teaterscener.

Arbejdet i den sønderjyske teaterkommission resulterede i, at kulturminister Julius Bomholt gik ind i sagen. Han fik i 1964 nedsat en kommission, der

Ved Sønderjyllands Symfoniorkesters åbningskoncert ses her fra venstre Tyge Haarlov, Lissen Jessen, Erik Jessen, generalkonsul Troels Fink, Flensborg, kong Frederik, Ingeborg Refslund Thomsen (anden række), hispinde Beyer og biskop Frode Beyer. Foto: Weber. Privateje.

skulle udarbejde forslag til oprettelse af en landsdelsscene i Sønderjylland. Ekspeditionssekretær J. Harder Rasmussen, Kulturministeriet, blev udpeget til formand for kommissionen. Endvidere indtrådte – foruden repræsentanter for Sønderjysk Teaterforening m.fl. – amtmand Tyge Haarlov, Tønder, og borgmester Erik Jessen, Aabenraa.

Betænkningen forelå i 1968, og samme år blev den drøftet i et amtmands- og borgmestermøde samt efterfølgende i de sønderjyske amtsråd og byråd. Sagen gav også anledning til, at der blev udarbejdet et løst skitseprojekt, som viste mulighederne for at placere en teaterbygning ved Sønderjyllandshallen i Aabenraa.

På dette tidspunkt stod den store kommunalreform imidlertid for døren, og alle var derfor enige om, at teatersagen burde oversendes til det nye Sønderjyllands Amtsråd, som skulle påbegynde sin virksomhed den 1. april 1970. Efter forudgående drøftelser i amtsrådets undervisnings- og kulturudvalg, i økonomiudvalget samt i de politiske grupper fremsatte den socialdemokratiske amtsrådsgruppe et forslag om, at Sønderjyllands Amtsråd skulle arbejde videre med planen med henblik på at få gennemført en etapevis opbygning af en

landsdelsscene i Aabenraa. Ved afstemningen i amtsrådet blev forslaget forkastet, idet Venstre, Konservative, Slesvigsk Parti og den radikale Svend Ingomar Petersen stemte imod. Også den nyvalgte amtsborgmester Erik Jessen, der ellers meget positivt havde deltaget i det forberedende arbejde, gik imod. Han fandt det ikke forsvarligt at gennemføre et så kompliceret projekt med en enkelt stemmes flertal. Ligesom han anså det for urealistisk at forsøge gennemført en etapevis opbygning. Herefter blev sagen henlagt, og den er ikke siden blevet genoptaget.

En medvirkende årsag til amtsrådets negative holdning har sandsynligvis været, at der – efter kommunalreformen – kun var een lokal tilskudsgiver, nemlig Sønderjyllands amtskommune. Tidligere ville det have været de fire amter og de fire købstæder, og på den måde ville de enkelte bevillinger have virket mindre belastende.

Måske lå der også lidt geografisk politik i afgørelsen. Mange var af den opfattelse, at Aabenraa, der var blevet center for den nye amtskommunale administration, havde fået rigeligt af fordele.

En drøftelse af spørgsmålet om *udbygning og modernisering af købstadbibliotekerne* endte med enighed om, at dette alene var en kommunal opgave. Aabenraa regnede dog med at kunne opnå et særligt statstilskud til et nybyggeri, da det tyske mindretal netop havde opført et helt nyt centralbibliotek i Aabenraa. Et sådant statstilskud blev ikke opnået, men alle fire købstæder gennemførte i disse år omfattende nybyggerier, moderniseringer og udvidelser af bibliotekerne. Biblioteket i Aabenraa blev – takket være et intenst arbejde fra tidligere borgmester Georg Buchreitz's side – udpeget til centralbibliotek for landsdelen.

I 1965 orienterede Erik Jessen borgmesterkredsen om, at Aabenraa kommune lå i forhandling med undervisningsministeriet om etablering af et landsdelsdækkende *undervisningscenter for svært handicappede børn*. Sammen med undervisningsinspektør J. Skov Jørgensen var der tilvejebragt et skitsegrundlag for et sådant center, der i første omgang skulle etableres i nogle midlertidige lokaler. Senere skulle centret flyttes til en nyopført skole, Brundlundskolen, hvor Aabenraa kommune var villig til at finansiere en tilbygning til centret. Driftsudgifterne, herunder leje af bygning samt transport af de handicappede børn, skulle fordeles efter benyttelse, og planen krævede derfor en godkendelse af såvel amter som købstæder. Amtmænd og borgmestre gav tilslutning til, at Aabenraa kunne arbejde videre med planen, der da også blev realiseret.

Efter en række forudgående forhandlinger kunne Tyge Haarløv og Erik Jessen i et amtmænds- og borgmestermøde i 1965 fremlægge en plan om, at de hidtidige arbejdstekniske skoler blev centraliseret i *en sønderjysk specialarbejderskole* i Aabenraa (det senere AMU-center). Planen havde været længe

undervejs, men ikke mindst i kraft af et positivt samarbejde med daværende arbejdsformidlingschef Frederik Hansen, Haderslev, og i kraft af, at Aabenraa kommune havde erklæret sig villig til at opføre en passende bygning og leje den ud til formålet, var der åbnet mulighed for at opnå driftstilskud fra staten. På amtmands- og borgmestermødet blev der givet tilslutning til planen, og allerede året efter kunne Specialarbejderskolen Sønderjylland indvies af arbejdsminister Tyge Dahlgaard. Skolen er gennem årene blevet udvidet flere gange, i øvrigt også med afdelinger i andre sønderjyske byer.

Selvom der i stort omfang blev givet tilslutning til de fremlagte forslag, kunne det naturligvis forekomme, at der ikke var fuld enighed blandt de fire borgmestre. Det var eksempelvis tilfældet, da Erik Jessen i 1967 foreslog, at man undersøgte muligheden for at få etableret en *statslig lufthavn ved Rødekro*, hvor der i forvejen fandtes en mindre landingsbane. Baggrunden for forslaget var en betænkning om fremtidige provinslufthavne, der i Sønderjylland pegede på denne mulighed. Forslaget vandt ingen genklang hos de øvrige borgmestre, og sagen blev derfor henlagt. Spørgsmålet om flytrafikken til og fra hovedstaden, herunder etablering af lufthavne i Sønderjylland, var ofte til debat, og ved disse lejligheder fremhævede borgmester Anders Andersen, Sønderborg, at det af hensyn til den store industriudvikling på Als var nødvendigt at fastholde en lufthavn i nærheden af Sønderborg.

Da det kort tid efter, af byudviklingsmæssige grunde, viste sig nødvendigt at flytte den eksisterende Sønderborg Lufthavn, fremkom de tre øvrige borgmestre gennem erhvervsrådet med et forslag om i stedet at bygge en ny sønderjysk lufthavn syd for Blans på Sundeved tæt ved den planlagte nye Allsundbro. Dette forslag, som repræsentanter for Sønderjyllands Erhvervsråd separat forhandlede med Anders Andersen og hans medarbejdere ved et møde på Sønderborg Rådhus, blev ligeledes afvist. For at tilgodese de nordlige og centrale områder i landsdelen, lykkedes det derefter for de tre borgmestre i samarbejde med lokale repræsentanter at få åbnet den militære Skrydstrup Lufthavn for civil trafik (nu Vojens Lufthavn).

I 1967 fremsatte landsdelens konsulenter for specialundervisning ønske om, at der blev oprettet en *sønderjysk observationskole* for særligt vanskeligt stillede skoleelever. Forslaget blev positivt modtaget, og ved en forhandling med amtmændene nedsattes et arbejdsudvalg, der tiltrådtes af Cai Vagn-Hansen, Peter Olesen og amtsskolekonsulent Erik Tygesen, Tønder. Samarbejdet resulterede i, at der blev indrettet en sådan skole i en mindre ejendom i Sofiedal syd for Tinglev.

Helt siden Dronning Ingrid's første ferieophold på Gråsten Slot i 1936, de første år som kronprinsesse, fattede hun interesse for det arbejde, som Sønderjydsk Hjælpefond udførte for sønderjyske børn. Dronningen deltog gennem

årene meget aktivt i dette arbejde både gennem indsamlingen til Ingrid-Indsamlingen og ved de årlige tøjuddelinger, men i 1960'erne blev det klart, at behovet for den form for social støtte ikke mere var aktuelt. Spørgsmålet om Ingrid-Indsamlingens fortsatte virksomhed blev derfor drøftet på et borgmester- og amtmandsmøde i 1967, et møde, som Dronningens privatsekretær, fru Sybille Bruun, havde bedt om. Ved denne drøftelse blev man enige om at tilslutte sig Dronning Ingrid's forslag, om at Ingrid-Indsamlingen fortsatte som en fond, kaldet *Ingridfonden*, hvis hovedopgave skulle være årligt at tildele unge sønderjyder rejselegater til udlandsrejser. De tre amtmænd og de fire borgmestre indgik som medlemmer af et rådgivende udvalg, der blev knyttet til fonden. Dette rådgivende udvalg består i dag af stiftamtmanden, amtsborgmesteren og formanden for Kommuneforeningen for Sønderjyllands Amt. Dronning Ingrid har siden hvert år personligt foretaget uddelingen af disse rejselegater. Uddelingen, der finder sted i november/december måned, har været til megen opmuntring for dygtige, unge sønderjyder.

Grænseoverskridende samarbejde

Flensburger Tage

I årene 1954, 1955, 1959 og i en række efterfølgende år gennemførte Flensborg by nogle kulturelle arrangementer under betegnelsen Flensburger Tage. Den centrale person i disse arrangementer var byens biblioteksdirektør, Dr. Hans Peter Johannsen, der havde en enestående evne til at sammensætte indholdsrigge programmer, som omfattede en vifte af kulturelle indslag (musik, teater, ballet, opera, foredrag osv.).

Flensburger Tage vendte sig ikke mindst mod Nordslesvig, og her specielt til de fire købstæder. Men disse omfattende arrangementer må også ses som et initiativ, der skulle genoplive den kontakt over grænsen, som var blevet afbrudt, dels ved nazismens indtog i 1930'erne og dels ved den tyske besættelse i 1940. Men Flensburger Tage skulle også understrege Flensborgs betydning som grænselandets største bysamfund, både kulturelt og erhvervsmæssigt. Det var kendetegnende for disse arrangementer, at programmet altid omfattede både danske og tyske kunstnere og foredragsholdere. Dette forhold var medvirkende til, at arrangementerne fik stigende tilslutning nordfra.

Alligevel savnede Flensborg en stærkere respons fra Nordslesvig. Det var baggrunden for, at Dr. H. P. Johannsen i 1957 rettede skriftlig henvendelse til borgmester Jens Gjelstrup, Aabenraa, med opfordring til de fire købstæder om »at gengælde Flensborgs initiativer med lignende arrangementer i disse byer«.

Henvendelsen blev drøftet i et borgmestermøde i 1958, hvor det blev beslut-

Biblioteksdirektør Hans Peter Johannsen, Flensborg var den centrale person i tilrettelæggelsen af de såkaldte Flensburger Tage fra 1954. Tegning 1978.

tet at drøfte sagen med professor Troels Fink, Aarhus, der få år før havde været aktivt medvirkende til gennemførelsen af de dansk-tyske mindretalsaftaler af 1955, og som iøvrigt i 1959 blev udnævnt til generalkonsul i Flensborg. Resultatet blev, at der senere samme år afholdtes et borgmestermøde på Flensborg Rådhus. Her deltog Troels Fink i en forberedende drøftelse, og efterfølgende mødtes borgmestre og kommunaldirektører med repræsentanter for Flensborg by. De afgørende samtaler fandt dog først sted over et glas vin i Gnomen Keller, hvor også Troels Fink deltog.

Flensborg var ved denne lejlighed repræsenteret af bl.a. bypræsident, Dr. Hanno Schmidt, overborgmester Thomas Andresen, borgmester Helmuth Christensen og Dr. H.P.Johannsen.

Ved denne sammenkomst var der en positiv stemning for at gennemføre arrangementer i lighed med Flensburger Tage, men nu i de fire nordslesvigske købstæder på skift med Flensborg.

De Dansk-Tyske Møder

I fortsættelse af de drøftelser, der fandt sted i Flensborg, blev det på et senere borgmestermøde besluttet at søge gennemført et eendagsarrangement i Aabenraa. Det var dog en forudsætning, at der kunne opnås tilsagn om økonomisk støtte fra staten, evt. gennem Dansk Kultursamfund. Der blev nedsat et arrangementsudvalg, der foruden et par af borgmestrene kom til at bestå af erhvervsrådssekretær Peter Groth Bruhn, folketingsmedlem Peter Gorrsen (der også var formand for Dansk Kultursamfund) samt generalkonsul Troels Fink. Endvidere blev H. P. Johannsen, Flensborg, tilknyttet udvalget.

Resultatet af udvalgets arbejde blev, at de fire købstæder tilsluttede sig et forslag om i fællesskab at afholde et dansk-tysk møde i Aabenraa i oktober 1960. Der blev udsendt indbydelser til en lang række personer, både danske og tyske, på begge sider af grænsen, men i øvrigt var der adgang for alle interesserede. Arrangementet, der varede næsten tre dage, fandt sted i Sønderjyllandshallen, på Aabenraa Statsskole og på Grand Hotel. Hovedtalerne blev statsminister Viggo Kampmann og forbundsminister Dr. Ludwig Erhard. Planen var oprindeligt, at to økonomiske ministre skulle tale, men Viggo Kampmann måtte tidligere på året forlade posten som finansminister for at afløse H. C. Hansen som statsminister. Alligevel opretholdt han sit tilsagn om at medvirke ved mødet i Aabenraa. Han var velorienteret om sønderjyske forhold, men det talte nok også med, at han her fik lejlighed til at møde Ludwig Erhard, der var arkitekten bag det tyske »Wirtschaftswunder«. Programmet omfattede desuden en række foredrag med professorerne Peter Bredsdorff, Karl Erdmann (Kiel), P. V. Glob og Svend Møller Kristensen som foredragsholdere.

To store arrangementer i Sønderjyllandshallen var med til at festliggøre dagene. Det ene var en koncert udført af Nordmark Simfonieorkester under ledelse af Generalmusikdirektor Heinrich Steiner, det andet en festaften med danske skuespillere og kunstnere.

Alt i alt blev det første Dansk-Tyske Møde en succes, også hvad deltagerantal angik. Det var det første større dansk-tyske arrangement i Nordslesvig, og det gav da også anledning til en række praktiske problemer. Eksempelvis sprogproblemet, som blev løst gennem anvendelse af et simultanlæg. Erfaringerne fra mødet viste, at man udmærket kunne klare sig med at fremlægge aftryk af talerne på begge sprog. Betragtningen var, at det var en forudsætning at fastholde sprogenes ligeberettigelse. Fordelingen af danske og tyske flag blev også gjort til genstand for en nærmere drøftelse. Det blev besluttet at anvende lige mange af hvert og placere dem skiftevis imellem hinanden. Men det vakte en vis irritation hos nogle danske Aabenraa-borgere, at der foran byens rådhus blev flaget med både et dansk og et tysk flag. Spørgsmålet om sikkerhedsforanstaltninger for Dr. Erhard blev løst af politiet i Aabenraa, uden at nogen lagde

særligt mærke til det, bortset fra det traditionelt store opbud af motorcykelbe-tjente, der sikrede uhindret kørsel.

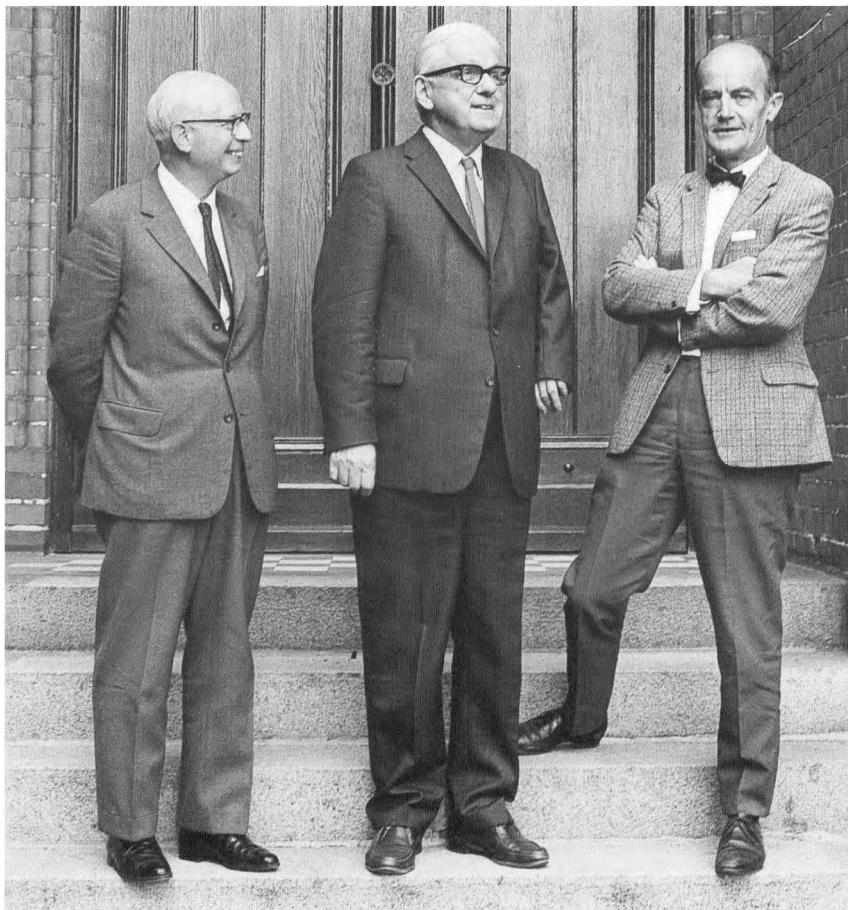
De gode erfaringer fra dette første møde førte til, at der i de følgende år – på skift med Flensburger Tage – blev gennemført en række Dansk-Tyske Møder i Nordslesvig. Møderne fandt sted i Haderslev i 1965, i Tønder i 1969 og i Sønderborg i 1973. Møderne fortsatte endnu en del gange, idet der blev gjort forsøg på at ændre deres karakter, så de blev mere folkelige, men denne udvikling blev ingen succes. Det bør erkendes, at Flensburger Tage og De Dansk-Tyske Møder i deres koncept var arrangementer, der først og fremmest henvendte sig til ledende personer samt kommunalfolk og organisationsformænd m.fl. på begge sider af grænsen.

Indtil 1970 var det købstadborgmestrene, der tegnede møderne i Nordslesvig. Det var også især dem, der repræsenterede Nordslesvig ved arrangementerne i Flensborg. Syd for grænsen var det naturligvis især Flensborg, der skabte Flensburger Tage. I den største del af 1960'erne stod bypræsidenterne, Dr.jur. Leon Jensen og Artur Thomsen samt overborgmester Dr. Heinz Adler bag disse arrangementer stærkt støttet af dagenes utrættelige idémand, biblioteksdirektør H.P.Johannsen, der igen indgik i et fortrinligt samarbejde med kommunaldirektørerne fra de nordslesvigske købstæder.

Der er næppe tvivl om, at de dansk-tyske møder og borgmestrenes aktive deltagelse i Flensburger Tage ikke alene skabte et stort antal kontakter mellem danske og tyske på begge sider af grænsen, men at den også banede vejen for en ny dansk (og tysk) politik i det nære grænseområde. En politik, der havde til hensigt at skabe et bedre og mere positivt forhold mellem dansk og tysk. Det er kendetegnende for udviklingen i dette samarbejde, at problemerne blev færre for hvert arrangement, efterhånden som man lærte hinanden bedre at kende.

Men samtidig må det erkendes, at møderne ikke blev stedet, hvor den såkaldte »brede befolkning« mødte op. Behovet for et dansk-tysk mødested eksisterede ikke i befolkningen, hverken på den ene eller anden side af grænsen. Da møderne holdt op, havde de for så vidt løst deres opgave, nemlig: at bane vejen for en dialog og en bedre gensidig forståelse mellem dansk og tysk i grænselandet. Det er her værd at erindre om, at begge mindretal deltog meget aktivt i disse arrangementer, hvad enten de fandt sted nord eller syd for grænsen.

Som nævnt fik kredsen et meget snævert samarbejde med Flensborgs biblioteksdirektør, Hans Peter Johannsen. Han var født i Tinglev og var dybt engageret i grænselandsforhold. Efter det Dansk-Tyske Møde i Aabenraa i 1960 gav han i en artikel i Grenzfriedensheft (nr. 4-1960) følgende beskrivelse af de fire borgmestre: »Og dermed påhviler det kronikøren på sin side at give en

*De tre amtmænd, der deltog i amtmands- og borgmestersamarbejdet, ses her foran hovedindgangen til amtshuset i Aabenraa i efteråret 1969 efter et møde i sammenlægningsudvalget vedr. det nye sønderjyske amt. Fra venstre er det Cai Vagn-Hansen, Jens Pinholt og Tyge Haarløv. Man kan på billedet næsten se, at Tyge Haarløv havde sine helt egne meninger om den nye sønderjyske amtsinndeling.
Foto: Privateje.*

kort og knap skildring af de fire borgmestre, for de var dels opfinderne og dels formgiverne ved dette betydningsfulde, kommunale arrangement. Med en lille omskrivning af en borgers bekendte udråb i Goethes Faust fristes vi til at sige om disse fire borgmestre: Vi synes godt om disse borgmestre.

Her er Johan Paulsen fra Tønder. Allerede i to årtier har han været dansk borgmester i sin by, og når det betænkes, at Tønder havde tysk borgmester længe efter afstemningen i 1920, har han lov til at føle stolthed. Han kan også

føle sig tilfreds med, at han, der kom fra bankfaget, blev kaldet til at gøre byen delagtig i landsdelens opsving. Hans tætbyggede skikkelse, hans klare og ofte noget kølige blik lader ham fremstå som en udpræget realist. Den, der har haft fornøjelsen at lære ham nærmere at kende, ved, at han har meget høje forestillinger om en borgmesters pligter i kulturel og politisk henseende, og at han, der har dybe rødder i humanistisk tankegang, anså det for en stor opgave at optage og videreføre tanken om Flensborg-dagene; en tanke, som først og fremmest på daværende bypræsident Thomas Andresens initiativ førte til samtaler mellem lærde og politikere fra begge lande, samtaler for grænselandets interesserede forum.

Det gav han også meget tydeligt udtryk for, da en anden borgmester, nemlig Anders Andersen fra Sønderborg, ved en første drøftelse af disse spørgsmål fremkom med nogle helt igennem berettigede betænkeligheder. Også Anders Andersen er realist i den forstand, at han forstår at tænke politisk og at omgås med et budget. Han gjorde opmærksom på, at det også nu i dag krævede særlige kundskaber og en særlig taktfølelse at virkeliggøre en sådan plan, thi ikke alle var nået så vidt som til at kunne glemme, og ikke alle var præget af den ånd, som skulle herske i en så inderligt ønsket, bedre fremtid. Andersen ville dog ikke have været Andersen, dersom han ikke allerede ud fra sit partis grundsynspunkt (han tilhører Socialdemokratiet) uden forbehold havde givet tanken sin understøttelse. I sit samarbejde viste han sig som en mand af omtanke, der kunne fatte hurtige, ofte humoristisk formulerede beslutninger, der ledsagedes af et venligt blink med øjnene.

Er Paulsen og Andersen i besiddelse af et livligt temperament, som heller ikke lader sig holde nede af deres korte piber, så fremtræder Jessen og Olesen mere afmålte. Erik Jessen, der som overhoved for den by, i hvilken mødet afholdes, må trække det største læs, udstråler en ro, som virker velgørende på omgivelserne. Han er købmand i sin fødeby og tjener den ud fra en klar erkendelse af, at denne by ligger ud til havet, og at dette i forbindelse med naboskabet sydpå i dobbelt betydning har givet den rigdom og pålagt den opgaver. I denne sammenhæng omtalte han også sin bys tyske mindretals kulturelle indretninger. For så vidt angår det personlige indtryk, bør det nævnes, at borgmester Jessen ryger cigarer.

Og nu Peter Olesen fra Haderslev. Ham var det, som i 1958 i Flensborg som talsmand for den nordslesvigske »borgmesterklub« kom med den første antydning om indbydelsen til 1960. Og også han har på sin meget overlagte og (hvilket skal opfattes som en kompliment) overlegne måde stillet sig i sagens tjeneste. Som Paulsen og Jessen er han også nordslesviger, han har et stort kendskab til rigdommen i dette landskab og dets mennesker, og til de mellemtoner, som man må være i stand til at kunne høre, dersom man her vil tale til

Ved et af de sidste borgmestermøder, i efteråret 1969, blev de fire borgmestre fotograferet i byrådssalen i Sønderborg foran det store maleri af genforeningskongen, Christian den 10. Fra venstre Anders Andersen, Erik Jessen, Johan Paulsen og Peter Olesen. Foto: P. Clausen. Privateje.

menneskets inderste. Tale! Han taler ikke meget – men han ser alt, hører alt og danner sig sin opfattelse og mening for så ved afslutningen af en debat at fremkomme med nogle velovervejede ord, som bliver hængende i rummet. Han elsker sin by, han elsker sin opgave, og også Aabenraamødet anså han som sin opgave.«

Mødernes afvikling

Borgmestermøderne, der normalt fandt sted på skift i de fire købstæder, begyndte almindeligvis med en kop eftermiddagskaffe på det stedlige rådhus. Var der også møde med amtmændene, holdt borgmestrene et møde forud for at få afklaret de sager, der alene berørte købstæderne. Almindeligvis kunne fællesmødet med amtmændene påbegyndes et par timer senere. Til slut var der en fælles spisning, hvor maden var mindre vigtig end samtalerne. Møderne blev et nyttigt forum for udveksling af tanker og synspunkter. Her var der ingen fare for at blive citeret. Her kunne enhver tale frit, hvad man da også gjorde, idet dette forum også ofte benyttedes til at drille hinanden lidt.

I Tønder foregik spisningen altid på Hotel Tønderhus, og serveringen var altid den samme: Engelsk bøf med bløde løg og hvide kartofler. Hertil serverede borgmester Paulsen, der var stærkt interesseret i rødvinens herligheder, altid en god Bordeaux.

I Sønderborg og Aabenraa skiftedes man mellem forskellige spisesteder. I Aabenraa var det ofte GrandHotel.

Haderslev havde mere fantasi. Således inviterede Peter Olesen engang »borgmesterklubben« på sejltur gennem Haderslev Fjord i havnens nye motorbåd. Madpakkerne var medbragt, og snapseflasken hang i en snor bagud i det kølige vand. Det var dog undtagelsen, idet spisningen normalt var henlagt til Harmonien eller Hotel Norden.

Borgmestersamarbejdet, der ikke var forudset i nogen lovgivning, og for hvilket der ikke var udarbejdet nogen form for vedtægter, fik en betydelig indflydelse på udviklingen i det sønderjyske område, især i 1960'erne. Den store kommunale aktivitet i disse år skal bedømmes på baggrund af den udvikling, der da som helhed prægede det danske samfund. Investeringslysten var stor, de økonomiske muligheder til stede og arbejdsløsheden afskaffet.

Alt dette havde også betydning for Nordslesvig, hvor de nye og større opgaver krævede et samarbejde på tværs af amts- og købstadsgrænser – måske ikke mindst fordi der i landsdelen ikke fandtes et større bysamfund, som kunne fungere som et egentligt landsdelscenter.

Borgmestermøderne, der begyndte som et praktisk samarbejdsorgan, hvor

Optælling af stemmer efter folketingsvalg i Haderslev 1968. Fra venstre kommunaldirektor Tage Madsen, borgmester Peter Olesen og byrådsmedlem Asger Sorgenfri. Foto: Hans Andersen i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

man udvekslede erfaringer, udviklede sig til en institution, der fik indflydelse på mange forskellige forhold. I øvrigt et forhold, der forstærkedes, da amtmændene indgik mere fast i kredsen. Ikke så få vigtige aftaler og beslutninger er blevet udformet i denne kreds, inden de efterfølgende blev behandlet i de enkelte by- og amtsråd. Samarbejdet virkede som en koordinerende faktor, der igen muliggjorde en bred sønderjysk tilslutning til adskillige tiltag.

Gennemførelsen af kommunalreformen i 1970 forandrede det kommunale mønster. De hidtidige amter blev lagt sammen til et nyt stort amt, Sønderjyllands Amt, og det nye amtsråd fik en folkevalgt formand, amtsborgmesteren. Kommuner blev lagt sammen, hvorved antallet blev reduceret fra 121 til 23. Købstæderne mistede deres særlige status, idet statens tilsyn blev overført fra indenrigsministeriet til det lokale tilsynsråd.

Alt dette medførte også, at der skete nogle personskift i årene omkring 1970. Erik Jessen blev valgt som amtsborgmester, og Cai Vagn-Hansen blev statsamtmand for det nye amt. Senere blev Vagn-Hansen også stiftamtmand for Haderslev Stift. Jens Pinholt holdt op som amtmand i 1970 og som stiftamtmand i 1972, Tyge Haarløv blev – efter nogle år som regeringens sagkyndi-

I efteråret 1969, kort før Anders Andersens død, blev borgmestrene fotograferet ved en forhandling på Sønderborg Rådhus. Fra venstre Peter Olesen, Anders Andersen, Johan Paulsen og Erik Jessen. Billedet er typisk, idet kommunaldirektørerne altid deltog siddende placeret mellem borgmestrene. Og der er cigarer på bordet! Foto: P. Clausen. Privateje.

ge i visse EF-spørgsmål – udnævnt til stiftamtmand på Fyn. Erik Jessen fratrådte som borgmester, da han som nævnt blev valgt til amtsborgmester, og Johan Paulsen valgte at slutte sit kommunale virke. Peter Olesen blev – vel især på grund af den ret store kommunesammenlægning omkring Haderslev – ikke genvalgt som borgmester. Anders Andersen døde i december 1969, få måneder før kommunalreformens gennemførelse.

Baggrunden for at fortsætte det købstadkommunale samarbejde var faldet bort, og selv om borgmestre fra de fire nye og større kommuner omkring de gamle købstæder af og til mødtes til fælles drøftelse, svandt interessen for disse sammenkomster væk, og de ophørte helt efter nogle år, dog blev der i fællesskab gennemført nogle Dansk-Tyske Møder.

NOTE 1

*Nordslesvigske købstadsborgmestre 1920-70:**Haderslev*

- 1920 (fra februar til maj)
Redaktør Nicolai Svendsen (1873-1965)
Den danske gruppe
- 1920-22 Bagermester Thorvald Møller (1858-1923)
Den danske gruppe
- 1922-29 Direktør Laurentius Christensen (1855-1929)
Den danske fællesliste
- 1929-45 Landsretssagfører Andreas Thulstrup (1897-1955)
Venstre
- 1946-54 Amtsforsvalter Orla Christensen (1895-1984)
Det Konservative Folkeparti
- 1954-70 Stiftsbogholder Peter Olesen (1900-1983)
Socialdemokratiet

Sønderborg

- 1920-22 Manufakturhandler I. H. Koch (1874-1964)
Borgerliste
- 1922-33 Lærer Johann Jacobsen (1864-1937)
Socialdemokratiet
- 1933-46 Bankdirektør Hans Nielsen (1881-1950)
Venstre
- 1946-69 Maskinarbejder Anders Andersen (1901-1969)
Socialdemokratiet
- 1969-70 Skoleinspektør Karl Th. Jensen (1899-1983)
Socialdemokratiet

Tønder

- 1920-25 Sparekassedirektør Oluf P. Olufsen (1869-1937)
Tysk
- 1925-37 Købmand Johannes Thomsen (1881-1941)
Tysk
- 1937-39 Landsretssagfører Holger Jepsen (1894-1973)
Det Konservative Folkeparti
- 1939-70 Bankdirektør Johan Paulsen (1901-1981)
Det Konservative Folkeparti

Aabenraa

- 1920-46 Købmand Holger Fink (1879-1959)
Venstre
- 1946-50 Rektor Georg Buchreitz (1905-85)
- 1950-58 Direktør Jens Gjelstrup (1893-1981)
- 1958-70 Købmand Erik Jessen (f. 1919)
Dansk liste uden for partierne

NOTE 2

*Administrationschefer i de nordslesvigske købstæder 1920-1970:**Haderslev*

- 1921-61 Byrådssekretær og kontorchef, fra 1934: Kommunaldirektør Edmund Melander (1891-1976)
 1961-83 Kommunaldirektør Tage Madsen (f. 1917)

Sønderborg

- 1920-38 De administrative ledere kan ikke nærmere specificeres. To navne er dog nævnt. Kæmner A. Boysen og kontorchef Jakob Christensen.
 1938-70 Kæmner Georg Kæstel (1903-1979)

Tønder

- 1920-33 Byrådssekretær Jørgen Thorsen (1884-1956)
 1933-45 Kæmner Jens Johannsen Schmidt (1896-1960)
 1945-76 Kontorchef og fra 1963 kommunaldirektør Ludvig Nielsen (1910-1991)

Aabenraa

- 1920-26 Byrådssekretær Christian Iwersen (1892-1964)
 1926-62 Byrådssekretær og kontorchef, fra 1946: Kommunaldirektør Jørgen Christensen (1895-1980)
 1962-83 Kommunaldirektør Erik Haugbølle (f. 1920)

NOTE 3

*Amtmænd og stiftamtmænd 1920-1970:**Haderslev amt*

- 1920-31 Cand.jur. Viggo Rothe Haarløv (1872-1931)
 1931-44 Cand.jur. Christian L. Lundbye (1873-1947)
 1944-70 Cand.jur. Jens Pinholt (1902-1990)

Sønderborg amt

- 1920-31 Cand.jur. Christian L. Lundbye (1873-1947)
 1931-54 Cand.polit. Kresten Refslund Thomsen (1884-1960)
 1954-70 Cand.jur. Cai Vagn-Hansen (1911-1990)

Tønder Amt

- 1920-49 Otto Didrik Lensgreve Schack (1882-1949)
 1949-60 Cand.jur. Mogens J. Clausen (1908-1987)
 1960-70 Dr.jur. Tyge Haarløv (1919-1989)

Aabenraa amt

- 1920-54 Cand.polit. Kresten Refslund Thomsen (1884-1960)
 1954-70 Cand.jur. Cai Vagn-Hansen (1911-1990)

Efter stiftamtmand Viggo Haarløv's død i 1931 blev de statslige administrationer i Sønderborg og Aabenraa sammenlagt til én administration, placeret i Aabenraa. Der opretholdtes dog to amtskommunale administrationer og to amtsråd, men med fælles formand, nemlig amtmanden over Aabenraa

og Sønderborg amter. Ved samme lejlighed flyttede Christian Lundbye fra Sønderborg til Haderslev og Kresten Refslund Thomsen overtog ledelsen af det nye Aabenraa-Sønderborg Amt, hvor han i 1954 afløstes af Cai Vagn-Hansen, der i 1970 udnævntes til amtmand over Sønderjyllands Amt og i 1972 også til stiftamtmand over Haderslev Stift.

KILDER

Forhandlingsprotokol for møder mellem sønderjydske købstadsborgmestre 1950-1970. Tønder Kommunes arkiv. Landsarkivet Aabenraa.

Enkelte sagsmapper fra Aabenraas Kommunes arkiv. Landsarkivet Aabenraa.

Vagn Harsberg: De sønderjyske amtsråd indtil 1970. Sønderjyllands amtsråd 1984.

Sønderjyllands Erhvervsråd 1951-1976. Sønderjyllands Erhvervsråd.

Beretning fra udvalget vedrørende Sønderjyllands Udviklingsprogram 1968.

Hans Peter Johannsen: Sieben schleswigsche Jahrzehnte. Schleswiger Druck- und Verlagshaus, Schleswig 1978.

Jes Peter Caspersen: Sådan var det. Erindringsbilleder. Historisk Samfund for Sønderjylland. 1990
Vores egne vindver. Udvalgte artikler fra tidsskriftet Grenzfriedenshefte, udgivet af Studiefdelingen, Flensborg. Forlaget Skandia 1967.

Sønderjylland i dansk historisk forskning

– træk af en udvikling

af *Henrik Becker-Christensen*

Så sent som 75 år efter 1920 er Genforeningen ikke fuldført – i alt fald ikke hvad angår behandlingen af Sønderjylland i de Danmarkshistoriske værker. Ofte behandles landsdelen meget stedmoderligt i de store fremstillinger af Danmarks historie. På den baggrund skitserer direktør, dr. phil. Henrik Becker-Christensen, Aabenraa, udviklingen i studiet af Sønderjyllands historie siden 1840'erne. I dag er man nået så vidt, at landsdelen »kan selv« takket være en stærk udvikling i de lokale forskningsinstitutioner.

I 1840 udkom C. F. Allens »Haandbog i Fædrelandets historie«. Den var resultatet af en prisopgave, som Selskabet for Efterslægten havde udsat nogle år tidligere. I forordet til bogen skrev forfatteren, at man længe havde savnet et skrift, der uden »... al for stor vidtløftighed og i et populært foredrag gav en skildring af Danmarks indre udvikling ved siden af en fremstilling af de ydre begivenheder«. Med disse ord havde Allen selv givet svaret på, hvorfor han vandt den udsatte pris. Hans værk ragede da også op over forgængernes og blev i kraft af de mange genudgivelser meget udbredt. Herved blev Allens Haandbog i Fædrelandets Historie med Kristian Erslevs ord »en hovedfaktor i det danske folks politiske opdragelse« i det 19. århundrede.¹

Med til denne opdragelse hørte også interessen for Sønderjylland. Allerede i 1. udgaven fra 1840 havde C. F. Allen betonet, at Sønderjylland var en del af Danmark, som kun ved tidernes ugunst var kommet til at stå i et løsere forhold til kongeriget. Omtalen af de sønderjyske forhold pegede således flere steder fremad ved at give læserne associationer til nutiden. Allen demonstrerede herved et vågent blik for de nationale problemer, der endnu var i deres vorden, da bogen blev skrevet i anden halvdel af 1830'erne.

Det fik betydning, da bogen i 1841 blev oversat til tysk og udgivet af en repræsentant fra den modsatte lejr. Det var professor Niels Nicolai Falck fra Kiels Universitet, der tidligt havde markeret sig som eksponent for en slesvigholstensk historieopfattelse og i den slesvigske stænderforsamling selv kom til at spille en aktiv rolle i det nationale opgør. Det bevirkede, at Falck uden Allens vidende strøg nogle passager om Sønderjyllands historie i den tyske udgave af Allens værk.

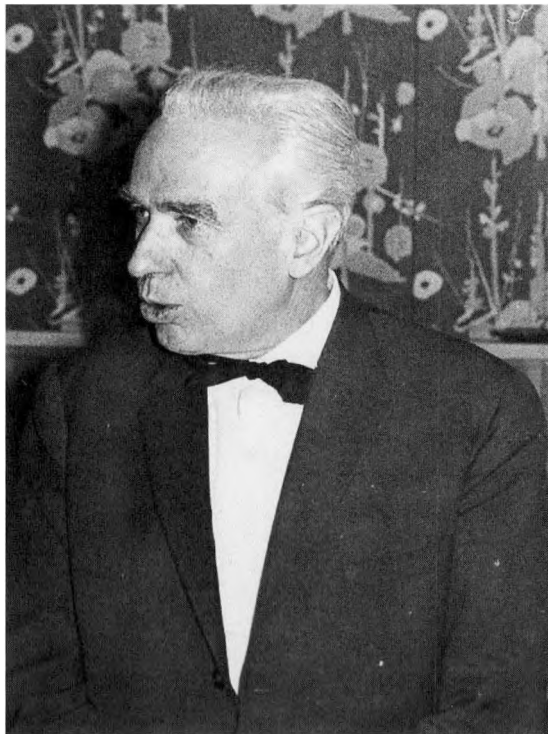
Det blev påtalt af C. F. Allen i forordet til 2. udgaven af »Haandbog i Fædrelandets Historie«, der udkom i 1842. Allen var bl.a. utilfreds med, at Falck ved omtalen af Slesvigs inkorporation i 1721 havde strøget ordene om, at »... enhver i hyldningen lovede for sig og sine efterkommere at være kongen tro og huld som eneste suveræn landsherre, ligesom også hans kongelige arveefterfølgere efter kongelovens lydende«. Tilsvarende var omtalen af, at det slesvigske våben havde fået en mere fremtrædende placering i det danske rigsvåben »på grund af Slesvigs forandrede forhold til riget« forsvundet. Det samme gjaldt også et afsnit om det danske sprogs skæbne i Slesvig, som helt var udeladt i den tyske udgave. Sammenfattende skrev Allen: »Jeg kan ikke erkende etatsråd Falck berettiget til at foretage slige forandringer i en bog, på hvis titel mit navn dog er beholdt, forandringer, der er udgåede fra en anskuelse, som jeg er langt fra at dele, ligesom den er blevet bekæmpet af de mest ansete danske historikere og publicister«. ²

Denne forpostfægtning mellem C. F. Allen og N. N. Falck var et vidnesbyrd om den centrale placering, som Sønderjyllands historie fra starten havde i den nationale kamp mellem dansk og tysk. Begge parter søgte efter evne at hente ammunition til deres respektive standpunkter for og imod et Danmark til Ejderen og et Slesvig-Holsten til Kongeåen.

Da Sønderjylland »vågnede« i 1830'erne og 1840'erne – som det hedder i titlen på P. Lauridsens kendte værk – vågnede også interessen for Sønderjylland i dansk historieforskning. Det blev starten på en intensiv beskæftigelse med den politiske, statsretslige og sproglige udvikling. Senere spredte det sig også til kulturelle, sociale og økonomiske forhold, biografiske studier og meget andet.

Det er »Deutschland als Problem Dänemarks« – som Troels Fink har kaldt den tyske udgave af sin Sønderjyllandshistorie – der fra 1830'erne mere end noget andet stimulerede interessen for den sønderjyske historie. Brændstof har der været nok af. Det nationale opbrud, de slesvigske krige, afståelsen af Sønderjylland i 1864, fremmedherredømmet, Genforeningen i 1920, det tyske mindretals grænserevisionskrav, besættelsen, Sydslesvigrøret og udviklingen frem til København-Bonn erklæringerne i 1955 – for blot at nævne nogle af hovedoverskrifterne.

Tilgangen til Sønderjyllands historie har imidlertid været forskellig. I det meste af det 19. århundrede følte danske historikere sig kaldet til at påvise Danmarks statsretslige adkomst til hele Sønderjylland – og dermed et Danmark til Ejderen. Der blev her lagt vægt på betydningen af inkorporationen af den hertugelige del af Slesvig i 1721 og den dermed forbundne arvehyldning. Tilsvarende bestred man de tyske påstande om, at Slesvig og Holsten var »up ewig ungedeelt«, diskuterede augustenerborgernes arveret og betonede landsde-

Det historiske forskningsmiljø i Sønderjylland bærer i høj grad professor Troels Finks fingeraftryk. Fra 1963 var han med til at grundlægge danske forskningsinstitutter i Aabenraa og Flensborg. De dér ansatte forskere gav ny næring til studiet af Sønderjyllands historie. Det betød en stærk og professionel udvidelse af det lokale historiske arbejde, som tidligere mest var udført af »amatører«, som fritidsbeskæftigelse i ledige stunder. Foto: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

lens danske rod og særpræg. Samtidig blev alt tysk i reglen fremstillet i de mørkeste farver.

C. F. Allens sproglige studier er et godt eksempel på den grundholdning, der lå til grund for tilgangen til stoffet. I det bevægede år 1848 leverede han et bidrag »Om Sprog- og Folkeeiendommelighed i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland«. Det skulle med Allens ord bidrage til at »... gøre den overbevisning bestandig mere levende og almindelig, at vi har en fuldkommen god og retfærdig sag, og sjælden noget folk har været bedre i sin ret end Danmark i sin kamp for Slesvig«.³ Det gik igen i Allens afhandling om »Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland« bd. I-II, der udkom 1857-58, og som var et af hans videnskabelige hovedværker.

Nederlaget i 1864 betød ikke nogen ændring – i første omgang. Det blev imidlertid en sønderjyde, historikeren A. D. Jørgensen – der senere også blev Danmarks første rigsarkivar, der i 1880'erne lagde grunden til et kursskifte. I sine »Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie«, der udkom i 1882, udtrykte A. D. Jørgensen håbet om, at man i Sønderjylland engang kunne nå frem til en »national« grænsedragning. Herved forstod han en statsgrænse,

der var draget der, hvor »... folket har sin grænse«. Det var et grundlæggende brud med de hidtidige fortalere for den »historiske ret«. Herved kom A. D. Jørgensen til at påvirke en ny generation af historikere i Danmark. Blandt dem var H. V. Clausen – ham med Clausen-linjen – Aage Friis, M. Mackeprang og Johan Ottosen, men flere fulgte efter.⁴ Den linje, der hermed var lagt, og som blev videreudviklet i demokratisk retning, har præget dansk historieopfattelse frem til i dag.

Den nationale linje i dansk historieskrivning skal således med Troels Finks ord forstås på baggrund af den dobbelte vision i det 19. århundrede, drømmen før 1864 om et Danmark til Ejderen og efter 1864 drømmen om det danske Danmark med grænsen draget, hvor sindelaget satte skel. Det gamle begrebsapparat var sejlivet, men den nye værdinorm vandt efterhånden frem. Det betød med Troels Finks formulering, at »... visionen om det danske Danmark blev det spejl, hvorfra strålerne kastedes tilbage i historien, og i lyset heraf blev nye problemstillinger ført frem. Det betød en forskydning i vurderingsgrundlaget, men således at »rigsbegrebet« ikke fuldstændig blev skudt til side for »folkebegrebet«. Den nationale linje i dansk historieforskning er kendetegnet af begge begreber, men således at folket stadig stærkere har fået første prioritet«.⁵

Studiet af Sønderjyllands historie har i tidens løb kaldt på mange kræfter over hele landet. I mange år var København med sit universitet, rigsarkiv og øvrige akademiske verden arnested for de mest dybtgående og mest omfattende studier af den sønderjyske historie. Eksempler herpå er Erik Erslevs afhandlinger om »Erik af Pommern, hans kamp for Sønderjylland og Kalmarunionens opløsning«, »Frederik IV og Slesvig« og »Augustenborgernes arvekrav«, samt Aage Friis' bredt anlagte storværk »Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark« bd. I-IV. Blandt de mange navne kan for en senere tid nævnes Vilhelm la Cour, Holger Hjelholt, Johan Hvidtfeldt og Harald Jørgensen. Det københavnske engagement er imidlertid blevet gradvist mindre i tiden efter 1945, hvor tyngdepunktet i den sønderjyske forskning blev forskudt fra øst mod vest.

I 1942 var der blevet oprettet et lektorat i Sønderjyllands historie ved Aarhus Universitet. Hermed blev spiren lagt til et nyt kraftcenter. I 1946 blev lektoratet omdannet til et docentur og i 1950 til et professorat med samme faglige forpligtelse. Det var Troels Fink, der med de nævnte titler sikrede det videnskabelige indhold og lagde grunden til en sønderjysk forskningstradition i Århus, der kom til at præge flere af hans elever. Efter at Fink i 1959 var blevet dansk generalkonsul i Flensborg, blev det sønderjyske engagement i Århus videreført af bl.a. Gottlieb Japsen, Lorenz Rerup, H. P. Clausen, Johan Peter Noack og Jørgen Elklit.

Siden oprettelsen i 1933 har landsarkivet i Aabenraa stået i centrum for arbejdet med Sønderjyllands historie. I 1976 fik landsarkivets arkivarer ligesom andre videnskabeligt ansatte på Kulturministeriets institutioner officielt krav på at kunne forske i 2/7 af deres arbejdstid. Det gav ny vægt til institutionens rolle i det lokale historiske arbejde. Resultaterne af arkivarernes og andre forskeres arbejde med landsarkivets samlinger er ofte udgivet i et samarbejde med Historisk Samsfund for Sønderjylland. Landsarkivets læsesal er her fotograferet af Tage Ludvigsen i 1989.

Som følge af pensionering eller anden beskæftigelse begyndte det fra midten af 1970'erne at tynde ud i rækkerne i Århus. Siden da har det i geografisk henseende været forskningens genstand – Sønderjylland, der i institutionel henseende har været sæde for den mest omfattende udforskning af landsdelens historie.

Grunden hertil blev lagt i 1933 ved oprettelsen af Landsarkivet for de Sønderjyske Landsdele i Aabenraa. Det gav den i Sønderjylland baserede historisk-skrivning et afgørende løft – dels ved den nemme adgang til de skriftlige kilder, dels ved den forskning, som arkivets medarbejdere selv stod for, og endelig ikke mindst ved den frugtbringende alliance, som blev skabt mellem landsarkivet og det i 1922 oprettede Historisk Samsfund for Sønderjylland.

Centrale skikkelser i disse bestræbelser var de skiftende landsarkivarer Frode Gribsvad, Peter Kristian Iversen og Hans H. Worsøe, hvor de to sidstnævnte begge blandt mange andre gøremål har aftjent en længere værnepligt som formænd for Historisk Samsfund for Sønderjylland. Den nære forbindelse mellem landsarkivet og Historisk Samsfund for Sønderjylland har virket stærkt stimulerende på såvel det lokalhistoriske arbejde som den forskningsbaserede interesse for landsdelens historie. Det har i årenes løb resulteret i en lang række

bøger og utallige afhandlinger i de to tidsskrifter Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift. Landsarkivet har haft – og har stadig – en afgørende betydning for udforskningen af Sønderjyllands historie. De mange hyldemeter med arkivalier gør det til et uvurderligt værksted for den historiske forskning – og en læreplads for nye historikere. To af svendene i dette værksted – Peter Kristian Iversen og Hans H. Worsøe – blev selv mestre. Det samme gjaldt også Johan Hvidtfeldt, der senere blev landsarkivar i Viborg og rigsarkivar i København, samt Dorrit Andersen, der i dag er landsarkivar i Odense. Af andre svende, der siden er blevet selvstændige, kan nævnes Jørgen Witte og Lars N. Henningsen, mens Hans Schultz Hansen og Bjørn Poulsen i dag gør god fyldest som arkivarer. Alle har de været med til at styrke forskningen i Sønderjylland og forankre landsarkivets centrale position.

Hertil kommer den forskning, som medarbejderne ved de sønderjyske museer og seminarier har lagt ryg til i tiden efter 1920. Nævnes her skal museumsverdenens grand old men Hans Neumann, Jørgen Slettebo og Sigurd Schoubye, der hver på deres felt har været med til at styrke interessen for Sønderjyllands historie og ydet bidrag til kendskabet hertil. Det samme gælder deres »Nachwuchs« i skikkelse af bl.a. Inge Adriansen, Steen W. Andersen og Stine Wiell. Inden for seminarieverdenen er der absolut grund til at nævne den store forskningsindsats, som studielektor H. V. Gregersen, Haderslev, har ydet gennem et langt liv, og som har resulteret i talrige bøger og afhandlinger om Sønderjyllands historie. Hertil kommer flere andre, der som enkeltpersoner har markeret sig i en forskningsmæssig sammenhæng. Eksempler herpå er Anders Ture Lindstrøm og Bjørn Svensson, samt de hjemmetyske akademikere Immo Doege og Günter Weitling. Flere andre kan nævnes, men det vil føre for vidt.

Med Troels Finks tilbagevenden i 1959 blev Flensborg et nyt »stronghold« for dansk historisk forskning. Samtidig blev der sat nye initiativer i gang. En frugt heraf var oprettelsen af Studieafdelingen ved det danske centralbibliotek i Flensborg, der har til formål særlig at beskæftige sig med Sydslesvigs historie. Det har ført til adskillige vægtige afhandlinger, hvoraf flere er blevet antaget som disputatser. Studieafdelingens mangeårige leder Johann Runge har spillet en central rolle i dette arbejde.

I 1976 lykkedes det endvidere Troels Fink med økonomisk støtte fra Sønderjyllands Amt og staten at oprette Institut for grænseregionsforskning i Aabenraa. Det var en gammel drøm om at skabe et sønderjysk forskningsinstitut der her gik i opfyldelse, men nu tilpasset en ny tids behov. Som instituttets første direktør stod Fink selv for udgivelsen af sit store værk »Da Sønderjylland blev delt 1918-1920«, bd. I-III. Det er på instituttet senere fulgt op af vægtige afhandlinger ved Johan Peter Noack og Henrik Becker-Christensen

*Institut for Grænseregionsforskning blev oprettet i 1976. Det har til formål at drive forskning inden for samfundsvidenskabelige og humanistiske problemstillinger – fortrinsvis i emner af betydning for den dansk-tyske grænseregion. Det har bl.a. ført til udgivelse af talrige bøger om Sønderjyllands deling 1918-1920, det danske og det tyske mindretals historie, by- og sognehistorier, enkeltinstitutioners og virksomheders historie og Hærvejens historie. Institutet har til huse i Persillegade i Aabenraa og beskæftiger i 1995 12 videnskabelige medarbejdere – heraf tre historikere.
Foto i Institut for Grænseregionsforskning.*

om det danske og det tyske mindretals historie, der begge blev antaget som disputatser. Hertil kommer flere andre udgivelser – bl.a. ved Christian Kaatmann og Carsten Porskrog Rasmussen.

I 1985 kom der i institutionel henseende et nyt skud på stammen, da det i 1962 oprettede Historiske samlinger for Sønderjylland med økonomisk støtte fra Sønderjyllands Amt blev omdannet til Institut for Sønderjysk Lokalhistorie med den meget kyndige Henrik Fangel som leder. Det betød ikke kun en styrkelse af det lokalhistoriske arbejde, men også skabelsen af en ny platform for forskning i landsdelens historie. Det samme var tilfældet da Dansk Centralbibliotek i Flensborg få år senere i 1989 barslede med et arkiv for danskheden i Sydslesvig under ledelse af Lars N. Henningsen. På det seneste er den historiske ekspertise i grænselandet også blevet styrket ved professor Lorenz Rerups tilbagevenden til Flensborg, hvor han i 1994 overtog posten som dansk generalkonsul. Alt i alt må det således konstateres – uden at forklej-

ne den indsats der ydes andre steder – at Sønderjylland i dag »kan selv«, når det gælder forskning i landsdelens historie.

Målt med den store alen, er der ingen anden landsdel i Danmark, der kan opvise en så omfattende historisk litteratur. Et fysisk udtryk herfor er B. Erichsen og A. Krarups »Dansk Historisk Bibliografi«, der dækker tiden fra 1831 til 1912. Her fylder henvisningerne til Sønderjyllands historie mere end 200 sider. Det samme er tilfældet i Henry Bruuns fortsættelse af værket for tiden 1913-1943! En tilsvarende overskuelig, men stærkt forenklet målestok for den historiske interesse frem til i dag findes ikke. Der er imidlertid ingen tvivl om, at stakken af bøger og artikler er vokset betydeligt i de sidste 50 år. Som et eksempel på den seneste udvikling kan det nævnes, at Det sønderjyske landsbibliotek i Aabenraa alene i årene fra 1989 til første halvdel af 1995 har registreret en nytilgang af bøger om Sønderjyllands historie på 76 stk. Hertil kommer så den store mængde af artikler om landsdelens historie, der mangedobler det nævnte antal bogtitler fra de seneste år. Sagt med andre ord, er den mængde af historisk litteratur om Sønderjylland, der er blevet produceret i tiden efter 1830, aldeles overvældende.

Hvis man i dag 75 år efter Nordslesvigs genforening med det gamle land, gør status over Sønderjyllands placering i dansk historisk forskning, er der dog et område, hvor landsdelen stadig er stedbarn. Det gælder omtalen af Sønderjylland i de store Danmarkshistoriske værker. Her er skellet ved Kongeåen blevet opretholdt selv i de allernyeste mammutværker fra Gyldendals og Politikens forlag. Det efterlader det mere principielle spørgsmål, hvem historikerne skriver Danmarkshistorie for, og hvordan man i geografisk henseende skal afgrænse sin fremstilling.

Sønderjylland har det billedligt talt med at gå ud og ind af Danmarkshistorien afhængig af, hvilken periode den enkelte forfatter beskæftiger sig med. Ingen vil anfægte, at Sønderjylland i vikingetid og middelalder spiller en stor rolle for forståelsen af den politiske udvikling i det øvrige Danmark og dermed indtager en tilsvarende placering i fremstillingerne. Det samme gør sig uden diskussion gældende i bind om det 19. og 20. århundredes Danmarkshistorie. I en overordnet sammenhæng er det derfor utilfredsstillende, at den mellemliggende periode – det vil sige fra udgangen af middelalderen og frem til 1830 – ofte bliver så stedmoderligt behandlet, da læseren herved taber tråden i værket og ikke har de rette forudsætninger for at forstå omtalen af tiden efter 1830. Hertil kommer, at en moderne skildring af Danmarks historie gerne skulle henvende sig til alle danske læsere, hvoraf en del som bekendt bor syd for Kongeåen.

Problemet kan for den »mellemliggende periode« – tiden fra slutningen af middelalderen og frem til 1830 – løses ved at indføre særlige, mere udførlige

kapitler om Sønderjylland, der omhandler de punkter, hvor forholdene i hertugdømmet adskilte sig fra kongeriget, og hvor der gøres rede for, hvad der forbandt de to områder. Derimod kan andre forhold, som er fælles for hertugdømmet og kongeriget, udmærket inddrages i den øvrige fremstilling.

Spørgsmålet om den geografiske afgrænsning af et Danmarkshistorisk værk er centralt, men man skal næppe vente enighed herom. Holdningerne vil være forskellige – bl.a. afhængigt af, om problemet anskues fra København eller Sønderjylland. Man kan her let få den kætterske tanke, at det er ukendskab eller manglende lyst til at sætte sig ind i de sønderjyske forhold, der undertiden har fået historikere i »det gamle land« til at vige tilbage for at beskæftige sig med forholdene syd for Kongeåen. Der er imidlertid også eksempler på, at historikere med dødsforagt har kastet sig over Sønderjyllands historie og på tryk har demonstreret deres ukendskab hertil – selv i vægtige værker til universitetsbrug.

Det gælder f.eks. det af Gyldendal i 1988 udgivne bd. 7 af værket »Danmarks Historie« for tiden 1914-1945. Her kan man bl.a. på side 234 læse om det danske og det tyske mindretal at de »... i 1920'erne [var] omtrent lige store (det danske var dog størst) ca. 10.000 på hver side ...«. Det er – for at sige det lige ud – rent sludder. Det tyske mindretal i Nordslesvig bestod af 30-35.000 personer og var dermed langt større end det danske mindretal i Sydslesvig. Af samme skuffe er oplysningen i nævnte værk side 235, at »Forsøget fra dansk side på at få en dansk-tysk mindretalstraktat strandede dog.« Det forholdt sig lige modsat! Det var Danmark der i 1920'erne – ligesom før og siden – ikke ville indgå en mindretalstraktat med Tyskland.

Man kan altså, for at vende tilbage til udgangspunktet, med hensyn til spørgsmålet om den geografiske afgrænsning af de Danmarkshistoriske værker med en vis ret hævde, at på dette område er Genforeningen endnu ikke blevet fuldbyrdet 75 år efter 1920. Dette forhold blev da også taget op i en større sammenhæng på Statens Humanistiske Forskningsråds seminar den 2. november 1993 i København om »Dansk historieforskning gennem de sidste 25 år, nu og i år 2012«.

Her var fil.dr. Harald Gustavsson fra Lunds Universitet blevet bedt om at komme med et indlæg om »Dansk historieforskning set udefra«. Som den lille dreng i »kejserens nye klæder« kritiserede han dansk historieforskning for, at den i fremstillinger om tiden før 1864 havde koncentreret sig om det, han kaldte for »lille Danmark« – dvs. kongeriget bestående af Nørrejylland, Fyn og Sjælland m.m. Derimod havde man glemt at inddrage de andre rigsdele i form af Norge, Island, Grønland, Færøerne og hertugdømmerne i den samlede fremstilling. Herved var væsentlige komparative perspektiver gået tabt, som ikke blev opvejet af, at der var lavet særskilte værker om hvert af disse

områder. I stedet burde de inddrages som en naturlig del af den samlede fremstilling. Hvis man ikke gør det, går det ifølge Harald Gustavsson ud over forståelsen af udviklingen og dermed også af Danmarks forhold til omverdenen.

Det er set i denne sammenhæng, at Sønderjyllands historie kan være med til at give Danmarkshistorien et bredere perspektiv og må inddrages heri på lige fod med andre rigsdele. I den henseende mangler der endnu – for at citere C. F. Allens ord fra indledningen af denne artikel – et værk, der uden »... al for stor vidtløftighed og i et populært foredrag giver en skildring af Danmarks indre udvikling ved siden af en fremstilling af de ydre begivenheder«.

NOTER

1. Kr. Erslevs her citerede udsagn findes i omtalen af C. F. Allen i Salmonsens Konversations Leksikon bd. I pp. 538-539.
2. Forord til 2. udgave af »Haandbog i Fædrelandets Historie« (1842).
3. Brev fra C. F. Allen til F. S. Bang 11.1.1849, citeret efter Dansk Biografisk leksikon, artikel om C. F. Allen.
4. Se nærmere herom i Lorens Rerups artikel om A. D. Jørgensen i Dansk Biografisk Leksikon.
5. Linier i dansk historieskrivning i nyere tid, pp. 77-79 (1976).

Elise Lindberg

– en privatlærerinde »i nationalitetskampens og den folkelige oplysnings tjeneste«

af *Birgit Kaiser*

Forud for Genforeningen i 1920 gik fem årtiers bestræbelser for at bevare og støtte danskheden i Nordslesvig. Privatlærere og vandrelærere søgte at modarbejde påvirkningen for den gradvist fortyskede folkeskole. Den første i rækken af danske privatlærere var Elise Lindberg. Hun virkede som privatlærerinde fra 1872 og drev et hjem for unge piger i Visby, indtil hun blev udvist i 1884. Mag. art. Birgit Kaiser, Birkerød, fortæller her om denne pioner i en overgangstid.

»... Lise er nu Husets Dame, hun spiller nogenlunde Fortepiano, maler ret smukt Blomster efter Naturen, kommer i fine Selskaber og danse med Stiftamtmanden. Dette sidste maa nok være sket ved en Fejltagelse; thi det var den eneste Dans, han dansede, og han og jeg enes som Hund og Kat, saa det skulde være sært, han tog hende op. Ellers syer hun smukt, baade til sin Moder, sig selv og Anna, men læser dog helst, og da hun længe med Lethed har læst Tysk, saa studerer hun nu Fransk og længes efter at faa Niels igen, da han har lovet at lære hende Engelsk ... Du har her en Skildring af mit Husliv, som jeg véd vil fornøje dig. Kære Søster, min hjerteligste Tak for dit Brev og Hilsen til dig, til Niels og hans Kone og Børn fra mig og fra os alle. Gud glæde dig nu og altid. Din Broder Jac. Chr. Lindberg«.¹

Brevet er skrevet i slutningen af 1840'erne, og ingen er vel i tvivl om, hvilken fremtid den brevskrivende far tiltænkte datteren Elise Christiane, af familien kaldet Lise. Men hendes liv kom til at forme sig helt anderledes, end faderen havde tænkt sig. 1800-årenes Danmark var de store forandrings tid, og Elise Lindberg blev en af århundredets mange kvindelige pionerer.²

Barndomshjemmet

Elise Lindberg blev født den 15. september 1832 på Christianshavn og voksede op i et magister-, præste- og politikerhjem. Faderen, Jakob Christian Lindberg, var teolog og en stor begavelse,³ som blev kendt af en større offentlighed under Kirkekampen. Moderen, Anna Cathrine Elisabeth Hansen, kom fra det velstående københavnske borgerskab.⁴ Forældrene blev viet af Grundtvig i Vor Frelser kirke foråret 1826, netop som Kirkekampen var begyndt.⁵

Efteråret 1836 flyttede familien ud på Frederiksberg. Den omfattede foruden forældrene og fire børn også moderens voksne søskende Laura, Jørgen og Ludvig samt faderens søstersøn Carl Alberti. De tre unge mænd studerede og underviste børnene til gengæld for opholdet. På Alléenbergs forøgedes familien med endnu to børn.⁶ I det gæstfrie hjem kom vakte fra hele landet og familiens venner, blandt hvilke taltes P.C. og Søren Kierkegaard, Frederik og Martin Hammerich, Peter Rørdam, Theodor og Ferdinand Fenger, Emil Clausen, Ludvig og Valdemar Møller, Frits, Peter og Harald Bojsen, Frederik Barfod, »den gamle Præst« Jens Hornsyld, Grundtvig og hans datter Meta.

I 1842 flyttede familien igen, denne gang til Frontiers Gaard i Allégade, i baghuset. Økonomien havde været anstrengt siden 1830, da faderen måtte gå fra Metropolitanskolen. Han ernærede sig ved skribentvirksomhed og lidt undervisning. I flere år betalte en kreds af præster hans husleje, ligesom han modtog pengegaver fra flere venner.⁷ Foråret 1844 blev han, formentlig hjulpet af dronning Caroline Amalie, udnævnt til sognepræst i Tingsted på Falster.⁸

På Falster blev Jørgen født, og faderen afsluttede den bibeloversættelse, som udkom 1837-53. Omgangskredsen blev udvidet og omfattede nu også bl.a. Monrad, der blev biskop over Lolland og Falster, da han trådte af som minister.

Sommeren 1854 tog familien på en rundrejse i Slesvig. Faderen, der i 1853 var blevet indvalgt i folketinget, var af tinget valgt ind i Helstatens tysk-danske forsamling Rigsrådet. De slesvigske forhold lå ham stærkt på sinde, og i præstegården diskuteredes de udviklede forhold dernede, især Moltkes sprogreskript, både med børnene og med familiens venner.⁹

I oktober 1854 rejste Elise med faderen til København, hvor han skulle passe sit arbejde på tinge, og det gentog sig året efter. Hun boede hos Albertis, og kort før hjemrejsen foreslog tanten hende at bede faderen om lov til at blive i København »og læse hos frøken Zahle, der nylig havde oprettet sin skole for unge piger, som ønskede at uddanne sig til lærinder«.¹⁰ Hun opnåede ikke hans samtykke; han »ville ikke have en Gouvernante til Datter«.

Foråret 1857 søgte faderen et større embede, Lille Lyngby nær Arresø, og fik det. Nogle måneder senere blev han angrebet af tyfus og døde den 10. december samme år.

Efter begravelsen lejede moderen en lejlighed på Frederiksberg.¹¹ De havde ikke meget at rutte med. Arven efter faderen var indtægterne fra bibeloversættelsen. Et stort møntværk, som han arbejdede på, var ikke færdigt, da han døde, men udkom posthumt, da professor Ludvig Vestergaard, den eneste der kunne fuldføre det, påtog sig opgaven. Dertil kom nådensåret og i 1857-58 et nyt oplag af bibelen. Familiens omgangskreds blev nu »Grundtvig og professor Stephens på Gl.Kongevej ... Kietzes, Albertis, Moltkes o.fl.«. De gjorde

Elise Lindberg. Foto: Det kongelige Bibliotek.

også bekendtskab med provst Monrad fra Marnede, der som emeritus boede på Frederiksberg.

Sommeren 1866 blev moderen syg og døde den 4. december samme år. Efter hendes død blev Niels, Jørgen og Elise boende sammen.¹² Vinteren 67-68 blev Elise alvorligt syg. Samtidig flyttede Jørgen fra det fælles hjem, og Niels, der havde forelsket sig i en af provst Monrads døtre, hvilket ikke behagede Elise, ville holde bryllup den kommende sommer. Hun overvejede at tage til Sønderjylland.

Drømmen om Sønderjylland

Tanken var ikke ny. »Da freden var sluttet og Sønderjylland afstået til Preussen, da følte jeg en brændende lyst til at rejse til Sønderjylland, som lærinde i en Dansk familie ...«, skrev hun nogle år senere til Ludvig Schrøder i Askov.¹³

Men det forblev ved tanken dengang. Moderen kunne ikke forstå det og behøvede hende desuden derhjemme. Broderen Niels mente ikke, hun kunne klare alle de afsavn, som nødvendigvis måtte blive en følge, og rådede hende fra det. Heller ikke nu blev det til noget; hun følte sig ikke stærk nok. Grundet Niels' ægteskab *ville* hun imidlertid forlade hjemmet på Frederiksberg. Hun skrev til svigerinden Amalie, gift med broderen Jens, som havde købt en gård i Kastbjerg, og spurgte, om hun kunne bo dér mod at undervise familiens børn, og en aftale kom i stand.

I september 1871 flyttede hun så ind i de to værelser, hun som et led i aftalen havde bekostet bygget til broderens stuehus i Kastbjerg. Her begyndte hun straks at undervise den 6-årige Anna, og kort tid efter også et par voksne unge piger hver lørdag eftermiddag.¹⁴ På den måde gik godt og vel tre år.

Den 13. december 1871 skrev Elise Lindberg til højskoleforstander Ludvig Schrøder i Askov. I brevet takker hun for de dage, hun har tilbragt dér om sommeren og skriver om lidt almindeligheder, for så endelig at komme til sagen: »det er nu, at min broder her i Kastberg, som i flere år har havt det trangt, da høsten har været så uheldig, nu har han besluttet at sælge gården, så snart lejlighed gives og følgelig må vi vel så hver drage sine veje ... Nu har jeg tænkt om ikke De, der kender så mange egne her i landet, og så mange mennesker, kunne tænke Dem et sted hvor jeg kunne drage hen og undervise børn, ti de voksne er det vel ikke verd at tænke på. Jeg kan fortælle bibelhistorie og historie og jordbeskrivelse, og det er mig selv en fornøjelse, jeg kan virkelig gøre det med glæde«. Hun nævner den gamle drøm om at undervise i Sønderjylland og fortsætter: »Jeg tænkte ofte på det i sommer da jeg var dernede, men da jeg jo var her, og dengang ikke vidste at min broder tænkte for alvor på at flytte, syntes jeg heller ingen grund der var til at tale om slige ting ... Nu i dette efterår, da jeg jo ser at Tysk er indført i skolerne, nu kom jeg atter til at tænke over den sag, og har mange gange ønsket at jeg vidste om der kunne holdes skole for Danske børn på landet dernede. Undertiden har jeg tænkt at en kvinde måske kunne udrette lidt dér, netop fordi hun behøver en mindre kreds at bevæge sig i end manden, og derfor måske ville kunne arbejde mere ubemærket. – Jeg ved med mig selv, at jeg nu ville være langt bedre skikket til det end den gang jeg først tænkte derpå. Jeg har selv gået fuldt så meget i skole, som mine elever, i de tre år jeg har været her, og jeg har nu lært at undvære meget, både åndelig og materielt velvære, som jeg dengang havde fuldt op af ... Engang når De kan få tid og lyst, så sig mig Deres mening om denne sag, og tænk ellers på, om jeg ikke skulle kunne bringes til at tage om end nok så lille en del i den folkelige oplysnings sag, som jeg er hjertelig hengiven«. ¹⁵

Schrøders svar lod vente på sig. Først den 29. februar 1872 sendte han hende et brev, som han samme dag havde modtaget fra en sønderjysk lærer M. Rosendal, en edsnægter i Råhede i Hviding sogn, der spurgte, om Schrøder kunne

anvise en lærerinde til den stedlige møller Niels Brodersen. Schrøder skrev bl.a.: »Når De nu vil læse det og overveje det, så vil jeg derhos bede Dem betænke, at jeg næppe før næste 29. febr. får et lignende, så at De vist må prøve på at få noget ud af denne sag, dersom De overhovedet har mod på at prøve den ramme virkelighed, der svarer til deres phantasisløtte«. Han gjorde opmærksom på, at hun ved at tage til Råhede kom ind i hans kreds, bl.a. fordi Råhedes mest indflydelsesrige mand Peder Moltesen på anden vinter havde en søn på Askov. Endvidere at Råhede kun lå »5 fjerdingvej syd for Ribe, så at De ved at komme dér kommer i nærheden af deres gamle faster, af den lille pastor Bertelsen på Manø og af adskillige andre mennesker, De kan have glæde af ...«. Hvad møllerfamilien angik, var konen værtshusholderdatter fra Ribe, hvilket Schrøder mente ville gøre det lettere at finde sig tilrette i huset.

I en efterskrift tilføjede han: »Dersom det generer Dem at forlange en løn, kan De skrive til mig, hvormeget jeg skal foreslå de folk at give Dem. Forresten er det jo vejen til at kunne trænge længere frem i Sønderjylland, om det lykkes her, så det bør ikke komme an på lønnen«. ¹⁶

Ugifte kvinder af stand, men uden midler eller uddannelse, og den kategori hørte Elise Lindberg til, havde ikke mange fremtider at vælge imellem dengang, når barndomshjemmet blev endeligt opløst. Da Elise Lindberg stod og skulle vælge, var der dog andet at vælge end skyggetantetilværelsen hos slægtninge eller en gouvernantestilling, når man som hun ville undervise.

Mulighederne lå indenfor det offentlige skolevæsen, hvor man kunne blive håndgerningslærerinde. Så sent som i 1894, 35 år efter at kvinder fik adgang til at aflægge lærerindeeksamen, var disciplinen stadig kun skemaført i 466 af landets 3113 landsbyskoler; uddannede lærerinder var en mangelvare. Endvidere var der pogeskolen, både kommunal og privat, som blev genopfundet i 1856 for at afhjælpe overfyldning af skoleklasserne, og også her kunne kvinder få ansættelse uden lærerindeeksamen. Set fra en lønmæssig synsvinkel var disse embeder formentlig ikke særlig eftertragtede. Lønnen for en lærerinde i pogeskolen var indtil 200 kr. om året plus bolig, brændsel og eventuel betaling for håndarbejdsundervisning. ¹⁷ Men de betød, at man havde eget tag over hovedet.

Reelt set var der tale om et valg mellem flere ondt, da Elise Lindberg forlod barndomshjemmet i 1868. Men det var der næppe i 1872; da havde hun ikke noget valg bortset fra valget mellem Kongeriget og Slesvig.

Privatlærerinde i Råhede

Den 1. maj 1872 tiltrådte Elise Lindberg stillingen som lærerinde for møller Niels Brodersens børn. Hun stod nu, 30 år gammel, for første gang på egne

ben. Hun kendte møllerens forventninger gennem brevet fra lærer Rosendal, hvis plads hun overtog. Møllerens ønskede en lærerinde, som foruden de almindelige skolefag også kunne undervise i håndarbejde.¹⁸ Af betænkeligheder havde hun blot én: hun regnede kun mådeligt og kun med små børn. »Men«, skrev hun til Schrøder, »da jeg igrunden selv synes, at regning ikke er nogen hovedsag, navnlig for små piger ... så [har] den sag hidindtil ikke hvilet tungt på mig«. Lønnen, som mølleren fastsatte, var kost og logi, men ikke vask, samt 50 rd. årligt.¹⁹

Mødet med møllerens blev et chok. Den stue, Elise Lindberg skulle have, var lille, soveværelset ligeså, og endnu ikke sat i stand. Væggene var af rå kalk, og der var hverken gardiner eller rullegardiner for vinduerne. Gulvene var snavsede, møblelementet sparsomt og værkbrudent. Servicet var skåret, og i sengen lå gammel halm. Møllerkonen »skvaldrede op«, og børnene lignede »københavnsk gadeungdom«.

Ud fra en nøgtern betragtning var der tale om et kultursammenstød; der er større afstand mellem et præstehjem og en møllerstue, end man tror. Rosendal havde gjort opmærksom på, at møllerens ønskede en, der ville finde sig til rette i et bondehus og ikke en fin dame, hvilket Elise Lindberg måtte have overset. Hun indså straks, at dér kunne hun ikke blive, men ville dog se tiden an.

Før sommerferien fik Elise Lindberg besked om at give møde med børnene til provstevisitats. Hun gruede, da børnene jo ikke lærte tysk, men de svarede tilfredsstillende på alle spørgsmål. Skriftprøven forløb også godt, bortset fra, at provsten var utilfreds med deres stavemåde, som var efter Lyngbys system. Oplæsningen på tysk kunne de imidlertid ikke klare, hvilket gav anledning til det første sammenstød med de tyske myndigheder. Da provsten anmodede hende om at lære dem lidt tysk, svarede hun, at det kunne hun ikke, det var imod forældrenes ønske. Samtalen udviklede sig, og det endte med, at hun til provstens store forundring sagde, at hun ikke beherskede sproget.

Bagefter fortrød hun dog sin fremgangsmåde, »... det blev mig aldeles indlysende, at vi under de nærværende forhold ikke kunne vedblive at nægte at lære børnene tysk, og jeg angrede at jeg selv i en god hensigt havde kunnet få mig til at sige, at jeg ikke kunne tysk«. Ved lærermødet på Askov lånte hun et par tyske bøger af Nutzhorn og begyndte efter ferien at læse lidt tysk med børnene.^{20a} Fra det tidspunkt indrettede hun sig altid således, at præsten kunne være tilfreds med hende i det spørgsmål. Hun stod endda, som hun selv udtrykker det, »med palmerne i hænderne blandt egnens degne, netop i tysk!«.

I begyndelsen af september meddelte Elise Lindberg mølleren, at hun ønskede at rejse. Hun havde ikke fundet et nyt hjem og ville derfor rejse til Kastberg og se tiden an. Da hun besøgte Peder Moltesen for at tage afsked, fortalte han

imidlertid, at de dansksindede ønskede, hun blev i landsdelen, og at Martha og Jens Brodersen i Hviding gerne ville have hende som lærerinde for deres tre piger.

Hos Brodersens i Hviding

Den 1. oktober 1872 flyttede Elise Lindberg ind hos Brodersens. Hun havde bundet sig for et år til en løn på 100 rd., kost og logi. Desuden havde hun betinget sig ny halm i sengen, et varmt værelse om vinteren, en venlig omgang og at de ville vaske hendes tøj.

Familien Brodersen faldt mere i Elise Lindbergs smag, fremgår det af et brev til Schrøder. Manden havde fået sin opdragelse i brødremenighedens kostskole i Christiansfeld, men gik helt ind for det danske. Det ældste barn, en søn, var blevet taget ud af skolen, da der skulle undervises på tysk, og sendt til Fyn. Ingen af pigerne havde gået i skole undtagen den ældste, som i en periode gik i skole i Øster Vedsted, hvor hun opholdt sig hos Brodersens søster, indtil hun skulle ud at tjene sommeren 1872.²⁰ Martha syntes Elise Lindberg også om; hun var grundtvigianer, uden Brodersens vidende, og havde en broder, som var lærer på Ryslinge Højskole.²¹

Seks timer hver dag holdt Elise Lindberg skole. Der var fem elever, da to piger fra andre familier også meldte sig. Hver dag fik børnene undervisning i læsning, skønskrivning, danmarkshistorie og bibelhistorie. De begyndte dagen med Fader Vor og Morgenstund har Guld i Mund og sluttede den med Sov sødelig, sov blødelig, luk dine Øjne.

Men hun ville gerne gøre noget mere for danskheden. Da børnene i Nord-slesvig havde fri fra skole hver onsdag og lørdag eftermiddag, ville hun forsøge at samle nogle af dem, fortælle danmarkshistorie og bibelhistorie og synge med dem. Martha og Jens Brodersen var med på ideen, men ingen børn meldte sig. I stedet holdt hun så, ligesom i almueskolen, syskole for de fem elever, hun havde, og de eftermiddage mødte yderligere tre elever op, to fra Råhede og én fra Høgsbro.

Aftenskole og husflidsforening

Efter nytår 1873 begyndte hun at holde en slags aftenskole for børnene i 12-13 års alderen. Piger og drenge, både husmandsbørn og gårdmandsbørn, kom to aftener om ugen for at høre danmarkshistorie og synge fædrelandssange. Hun tog ingen betaling. Jens Brodersen var lydhør overfor initiativet og selv

tilhører. Om foråret fortsatte skolen efter børnenes eget ønske, men begyndte en time senere, så at de, der var ude i sommertjeneste, kunne nå at flytte kreaturer, før skolen begyndte kl. 7.

Efter ferien måtte aftenskolen udvides. Børnene ville også gerne høre bibelhistorie, og så mødte de op tre aftener om ugen. Og da de sad og lavede småarbejder, fik hun den tanke, at der burde oprettes en husflidsforening i Hviding, »hvorefter Flere kunde samles og faa Lyst til forskellige Hjemmearbejder, ti i den Retning stod hele denne Egn langt tilbage; Mændene og de unge Karle drev hele Aftenen, naar de ikke spillede Kort«. Det ærgrede hende også, at kvinderne ikke selv forarbejdede egnens fine uld fra grunden, og at døtrene kun hæklede.

Planen vandt ikke tilslutning i første omgang, men senere, vistnok i februar 1874, oprettedes en husflidsforening i Hviding.

Kristi Himmelfartsdag 1874 skrev Elise Lindberg til Ludvig Schrøder. Hun havde set en opfordring til at virke for den danske sag i Sønderjylland, underskrevet af bl.a. Schrøder, og spurgte, om han kendte nogen, der virkede for søndagsskoler. Det må have være en føler, for ved samme lejlighed fortalte hun, at aftalen med Brodersen ikke blev fornyet. Der var ingen uoverensstemmelser, men han havde ikke råd til at lønne hende, og ingen andre familier ville være med til at betale. »Det er nu ogsaa en kendsgerning«, fortsatte hun, »at befolkningen, på nogle ganske få undtagelser nær, virkelig slet ikke er misfornøjet med det tyske skolevæsen, og fremfor alt, ikke vil betale en skilling for at få børnene undervist udenfor skolen«. ²²

Den 27. juli skrev hun til Schrøder igen. Brodersen havde tilbudt at hun kunne blive, hvis hun havde lyst, men uden løn! Hun fandt forslaget underligt, men da hun havde mere lyst til at blive end til at rejse, ville hun den følgende dag komme til Askov for at drøfte sagen med ham. – Schrøder rådede hende til at blive hos Brodersens, nu da »sagen er kommen i saa god en Gang«. Han ville så forsøge at skaffe hende økonomisk støtte fra Foreningen »Dannebrog«.

Efter at have deltaget i det årlige lærermøde på Askov, hvor hun gjorde bekendtskab med bl.a. skolebestyrer C. F. Monrad fra Flensborg og rektor Lefolii, rejste hun tilbage til Hviding. Dog først efter at have aflagt besøg hos Thyssens og Niels Andersen i Randerup, Becks i Visby og pastor Gottlieb i Skast, alle hørende til kredsen. I Hviding kom hun straks overens med Brodersen om det, Schrøder havde rådet hende til.

Det var åbenbart ingen dårlig idé at blive hos Brodersens. Elise Lindberg er tilfreds. Hun sporer fremgang, og for hende selv falder alt også lettere end i den første tid – »denne sag har fremtiden for sig«. Hun underviser Brodersens børn seks timer om dagen. Mandag, onsdag og lørdag aften holder hun tillige aftenskole for omkring tyve større piger og drenge i konfirmationsalderen. Om

mandagen fortæller hun bibelhistorie, bruger Bojsens bibelske sange, og de to andre aftener sagaer og danmarkshistorie. »Vi bruger da Deres visebog,« skrev hun til Schrøder, »men i lidt forbedret udgave, idet jeg nemlig bag i bogen har skrevet faders sang, som jeg savnede i selve bogen«. ²³

Omgangslærerinde i Randerup og Lunde

I februar 1874 bad hun på husflidsforeningens vegne den kendte husflidsmand, lærer N. C. Rom om at komme og fortælle om husflidens betydning, og ved den lejlighed forærede han hende en krans af 90 små udskårne pinde, som drengene skulle gøre efter »som opøvelse i at bruge kniven«.

Dagen efter Roms besøg blev Brodersens datter Ane syg og døde få dage derefter. Dødsfaldet gjorde så stort indtryk på Brodersen, at han tre uger senere solgte gården til afståelse 1. maj 1874. »Denne Efterretning kom mig hel uventet«, skriver Elise Lindberg, »og nu saa det ud som om jeg selv kunde blive uden Plads. Jeg skrev til fru Nielsen i Kassø, til Margrethe Thyssen i Randerup og Georgia la Cour paa Rødding Høiskole, at om de vidste nogen Plads der kunde tiltrædes 1. April, maatte de endelig lade mig det vide, ti til den Tid flytter jeg fra Hvidding«. – Dagen efter stod Thyssen fra Randerup hos Brodersens og spurgte, om hun ville komme og undervise tre familiers børn. Der var tale om tolv børn, fra 12 år og derunder, lønnen var 100 dl. om året.

Skolestuen i Randerup, der også skulle fungere som Elise Lindbergs private stue, var et lyst og rummeligt loftskammer med sydvendte vinduer. Før hun begynder skolen, aflægger hun besøg hos sognepræsten, pastor Thiessen, fortæller ham, at hun skal undervise Thyssens børn, og at Hans Andersen fra Forballum, Thyssens broder, og Hans Moltesen fra Lunde ønsker, at deres børn deltager. Tror han, det kan gå an? Hun beder endvidere om råd med hensyn til, hvordan hun helst skal indrette sig med skolen; hun er fremmed på egnen og vil ikke støde mod love eller forordninger, sådan som det skete, da hun første gang kom til landsdelen.

Resultatet blev, at skolen kunne begynde, uden at hun først skulle eksamineres af provsten i Møgeltønder. Thiessen ville snarest overvære undervisningen og derefter tage stilling til eventuelle forandringer i undervisningsplanen. Nogle dage senere aflagde pastoren besøg og erklærede sig tilfreds med, hvad han hørte og så. ²⁴

Forholdene i Randerup var meget anderledes end i Hviding. Elise Lindberg nævner i erindringerne, at beboerne i Randerup var gammel-pietistiske, at der var en del fattigfolk i byen, og at skellet mellem gårdmænd og husmænd var

meget fremtrædende. Hidtil havde hun rejst omkring for at dyrke sin kreds, når hun havde lyst, men det var slut nu. Hos Thyssen var der tale om en stilling, som skulle tages alvorligt. Da hun f.eks. en dag bad ham køre sig til Brede eller Skærbæk, så at hun kunne tage diligenzen til Ribe for at være sammen med broderen Jørgen et par dage, svarede han, at det kunne der ikke være tale om »på denne tid«, hun måtte passe skolen.

Om Thyssen blev årsag til, at undervisningen nu synes at have fået en fastere form, eller at hun var blevet dygtigere, vides ikke. Men i hvert fald lagde hun nu et skema, som blev fulgt de kommende godt og vel fire år, og hun besluttede, hvilke bøger der skulle anvendes: »Mandag formiddag: Skønskrivning, regning, fortælling af Danmarks historie. Eftermiddag: Naturhistorie, dansk stil, tegning, indenads læsning. Tirsdag formiddag: Bibelhistorie, skønskrivning, regning, indenads læsning. Eftermiddag: Tysk, geografi, tegning. Onsdag formiddag: fortælling af verdens historie, skønskrivning, indenads læsning. Om eftermiddagen: syskole. De tre følgende dage ligesom disse, men lørdag eftermiddag fri ... Nu kommer vi til læsebøgerne. Til mindste klasse havde jeg fru Hejns, til anden Andersens æventyr, til tredje Sakse og faders bibel. Jeg havde 3 eksemplarer af hver. I tysk havde børnene hidindtil kun læst i fibelen, men den kunne de intet lære af, og jeg bad præsten anbefale mig en tysk læsebog, som var lidt morsom. Det gik han straks ind på, og foreslog Grimms æventyr, som jeg også var tilfreds med ... Vi brugte Grünfeldts Regnebog, der er meget sværere end Hansens Danske Regnebøger, men de sønderjyske børn er fødte regnemestre, og utrolig dygtige i dette fag«. Hun forlangte endvidere, at børnene skulle kunne »Fengers Bibelhistorie, Koføeds lille Verdenshistorie, Lytkens lille Naturhistorie og Grøndals lille Geografik«. ²⁵

Før sommerferien arrangerede hun en tur til Hviding for at se husflidsforeningens første udstilling. Alle børnene var med. Thyssen, Hans Moltesen og Hans Andersen stod for kørslen. Det vakte så stor interesse for husfliden hos både børn og voksne, at Thyssen bad hende om at få lavet et skejern hos smeden i Kastbjerg, mens hun opholdt sig hos familien dér.

I november begyndte hun at holde aftenskole med de større børn i sognet en gang om ugen. Atten børn mødte op. Det var flere end skolestuen kunne rumme, så Thyssens dagligstue blev inddraget. ²⁶ Drengene skar efter Roms anvisning, og da flere af de voksne fik lyst til at prøve det samme, sendte Thyssen bud efter en mand fra Visby, som skulle lære dem kunsten. Omkring årsskiftet 1874-75 oprettedes en husflidsforening, først i Mjolden og derefter i Randerup.

Den 1. september 1876 flyttede Elise Lindberg til Lunde. Det var skik, at en lærerinde, der underviste flere familiers børn, boede hos de forskellige familier på skift, så at udgifterne kunne blive ligeligt fordelt. Det fremgår dog af erin-

dringerne, at hun også var lidt træt af at være hos Thyssens. Hos Hans Moltesens i Lunde var betingelserne som i Thyssens hus, dog med en lille, men betydningsfuld tilføjelse – hun vil kaldes Frøken Lindberg. Det havde altid været hende ubehageligt at være dus med Thyssens kone Margrethe, men et krav fra Thyssen. – Hos Moltesens fik hun mere plads og kunne derfor modtage flere elever både i dag- og aftenskolen.

»Sagen« fik det vanskeligere

Ved instruks af 9. marts 1878 angående tyskundervisningen blev undervisning i tysk obligatorisk for samtlige elever i de nordslesvigske skoler, seks halve timer om ugen på yngste hold, tolv timer om ugen på ældste og ti på mellemste. Til den første læseundervisning skulle hvert barn være i besiddelse af den tyske fibel, abc, og Den første Læsebog af K. F. Th. Schneider. På ældste hold af Kinderfreund af Schneider eller af Keck & Johannsens Læsebog (i en udgave efter 1871) samt Gesangbuch für die evangelischen Schulen Schleswig-Holsteins. Instruksen indeholdt desuden en løfteparagraf, der gav beføjelser til frivilligt at gå videre, idet der stod: »At indføre tysk som undervisningssprog for samtlige fag, eventuelt med undtagelse af religion, kan for enkelte skoler af regeringen blive tilladt efter andragende af et flertal af skoleinteressenter og efter andragende af regeringen blive påbudt af overpræsidenten«.

Det var en stor mundfuld for de dansksindede lærere i Nordslesvig. Siden 1864 var kravene strammet flere gange. Den 22. januar 1867 udkom forordningen om edsaflæggelse. I august 1871 strammedes kravene igen. Der udsendtes en skoleinstruks, efter hvilken tysk blev obligatorisk undervisningsfag i alle nordslesvigske skoler. Dog ikke i de to første skoleår, men fra det tredje skulle også børn i landsbyskolerne have seks timers tyskundervisning om ugen. Kravet kunne imidlertid ikke gennemføres af den enkle årsag, at en stor del af lærerne ikke var i stand til at undervise i faget.²⁷ Det blev derfor hverken særlig mærkbart eller synligt.

Nu i 1878 var den to-sprogede skole imidlertid skabt, og den gav de tyske myndigheder mulighed for at favorisere det tyske prog, hvilket dog ikke, som Elise Lindberg bl.a. nævner, stødte på modstand hos alle i befolkningen.

Skolebestyrer Monrad i Flensborg havde længe forudset, at hans skole kunne blive lukket. Den 3. februar 1878, altså før den nye lov blev publiceret, skrev han: »Det vil vist overraske Dem, kære Frøken Lindberg, når jeg fortæller Dem, at jeg til 1ste April afslutter min Virksomhed som Skolestyrer i Flensborg og overdrager min Skole til en af mine tidligere Lærerinder, der selv er dansksindet og kun har dansksindede Lærerinder ... Om Grunden til et så

afgørende Skridt fra min Side, vil jeg her kun sige Dem såmeget, at det i Løbet af de sidste 2-3 År altid stærkere har påtrængt sig mig som en indre Nødvendighed endelig engang at komme til at stå som en fri Mand i Kampen, fordi jeg tror i en sådan friere Stilling at ville kunne udrette mere end i min nuværende, der er særdeles bunden navnlig ved de mange Hensyn, Skolen nøder mig til at tage ...«.²⁸

Situationen tilspidsedes i Slesvig. Elise Lindberg havde god kontakt med mange privatlærerinder dernede. For at de kunne undgå at irritere myndighederne, holdt hun dem ajour med nye bestemmelser vedrørende skolevæsenet, som hun fik fra Monrad, og allerede nogle uger efter Monrads brev erfarede hun, at flere skoleråder krævede, at private skoler med danske lærerinder skulle lukkes, medmindre undervisningen foregik på tysk.

Den 3. juni 1878 kom præsten, som sædvanligt uanmeldt, til Moltesens for at holde eksamen. Han nævnte ikke den nye lov med et ord, men derimod at han havde hørt, at skoleråden snart ville komme på besøg. Men da havde Elise Lindberg allerede lagt en ny plan.

Hjælp fra kvindekreds i København

I påsken 1878, da hun tilbragte et par dage hos grevinde Moltke i København, drøftedes den gamle idé om et hjem for unge piger. Skolebestyrer Susette Mari-boe hørte om den og fandt den så udmærket, at hun inviterede Elise Lindberg til at forelægge den for en større kreds. Her udviklede Elisé Lindberg sine planer for den fremtidige undervisning. Hun ville nu ikke længere være afhængig af bønderne og kunne ikke forpligte sig til at holde skole, da de nye forhold gjorde det umuligt at avertere, men ville blive boende i Sønderjylland og skaffe elever via mund til mund metoden. De unge piger skulle betale 30 kr. om måneden ligesom på højskolerne, blive et år »og saa lære Historie, Geografi, Naturhistorie, Dansk, Tysk, Skrivning, Tegning, Haandarbejde« samt lidt huslighed. Når året var omme, ville hun skaffe dem plads som privatlærerinder, så at de kunne virke for danskheden. Økonomien ville kunne hængesammen, hvis der blev skaffet 1200 kr. årligt fra legater og et lignende beløb fra foreningen »Dannebrog«.

Ideen faldt i god jord. Kredsen ville støtte hende »af al Magt, det var ikke alene den Danske Sag, det var en Kvindesag«, skriver Elise Lindberg begejstret. Hvis hun ikke opnåede legater, ville damerne fremskaffe beløbet.

Den 4. juni skrev Monrad og inviterede Elise Lindberg et par dage i pinsen; han ville drøfte forskelligt med hende, mundtligt.²⁹ Hvad de drøftede, forblev imellem dem, men der er ikke tvivl om, at han støttede hende. De arbejdede

for den samme sag, og han hørte tillige til Susette Mariboës vennekreds. I juli sendte Elise Lindberg så en anmodning om økonomisk støtte til Den Raben-Levetzau'ske Fond, formentlig skrevet af Monrad, men fik afslag.³⁰ Susette Mariboe skrev derefter et andragende til kongen om støtte, men heller ikke det kom der noget ud af, skønt hun forsøgte at fremme sagen ved en audiens.³¹

Men Susette Mariboës kreds var ordholdende, og den 30. oktober 1878 flyttede Elise Lindberg fra Moltesens og til en lejlighed, hun havde lejet i Ottersbøl mølle ved Mjolden. Hun kunne nu åbne sit hjem for unge piger.

»Hjemmet« i Ottersbøl mølle

Den første elev, Dorte Dall fra Københoved, flyttede ind den 1. november. Hun var gårdmandsdatter, 34 år gammel, havde lært skræddersyning og drev sypigevirksomhed fra barndomshjemmet. Hun ejede en del penge, »men havde meget at lære« rent bogligt. En ugestid senere kom Kirstine Kristensen, 26 år gammel og fra Salling. Hun var stuepige hos en gårdmand i Hygum, som ønskede, at hun skulle blive lærerinde for hans børn. Men først skulle hun uddannes et halvt års tid. Desværre havde det dog sine vanskeligheder, da hun var »meget ringe begavet og knap kunne tælle til 5«. Begge pigerne havde opholdt sig i Sønderjylland i flere år og været på et par højskoler. Den tredje elev, Elisabeth Klausen fra Højrup ved Toftlund, var 26 år gammel og havde gået på Rødding Højskole. Hun flyttede ind omkring den 1. december. Hun var stuepige hos en gårdmand i Arnum og skulle også være dansk privatlærerinde dér i det skjulte. Hun var meget dygtig til alt undtagen tysk.³²

Straks i det nye år aflagde en tysk gendarm uanmeldt besøg i møllen og spurgte, om der holdtes skole. Elise Lindberg svarede nej, hun havde blot de tre i huset for at undervise dem i håndarbejde og huslige sager. Gendarmen bad om deres navne og spurgte, hvor de var født. Da han var gået, foreslog hun pigerne, at de hver skulle sy en lille bog og skrive »den finere madlavning« udenpå. Deri skulle skrives diktat efter køgebogen, og de lagde straks ud med »Forloren Skildpadde Suppe«. Få dage senere mødte skoleråden op medbringende en skrivelse, hvorefter hun skulle mulkteres, fordi hun havde undladt at melde afgang fra Randerup og tilgang i Ottersbøl. Hun nægtede at betale og blev stævnet til at give møde for herredsfoged Grünfeldt i Tønder.

Det var med bange anelser, hun mødte op hos herredsfogden. Kort tid forinden havde Elise Stampe nemlig sendt et åbent brevkort, hvori hun omtalte skolen og ønskede hende flere elever. Elise Lindberg frygtede udvisning.

Ved samtalen foreholdt Grünfeldt hende, at det var meldt, at hun holdt højskole, og da hun var dansk statsborger, skulle han kende hendes »Un-

Med sit tegnetalent kunne Elise Lindberg højt op i årene fastholde erindringen om de steder, hun havde virket. Her Ottersbøl mølle, en fordringsløs blyantstegning, fundet blandt gamle familiepapirer. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

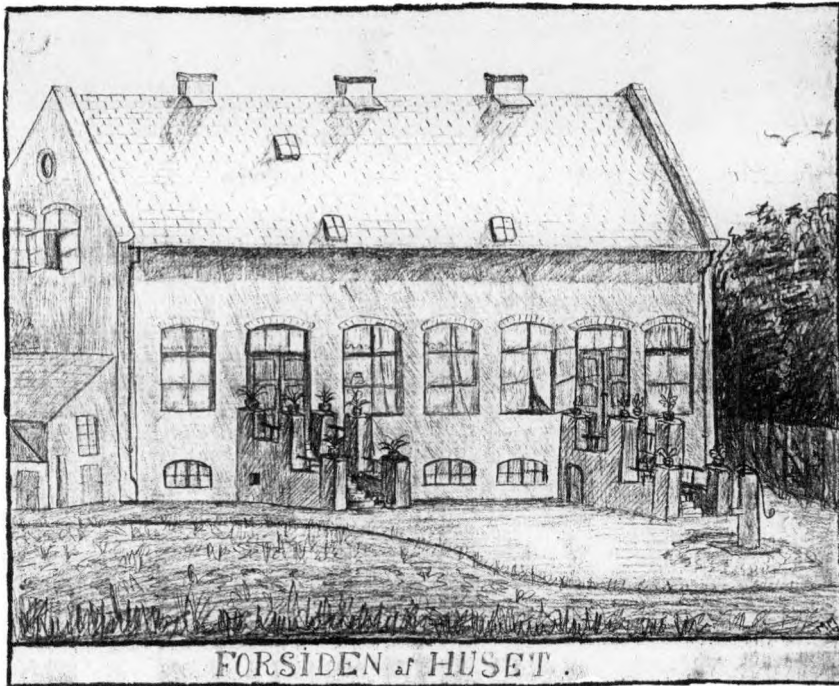
dersaatlige Forhold«. Hun fastholdt, at hun, ligesom det var skik i mange præstegårde, blot havde tre unge piger i huset et årstid for at oplære dem i huslighed, sundhedslære, lidt sygepleje, håndarbejde, tysk, verdenshistorie og geografi samt »hvad der hører med til almindelig Dannelse«. Betalingen var ansat lavest muligt ligesom i højskolerne. Grünfeldt var tilfreds med svaret og nedskrev hendes erklæring, som hun underskrev. Mere skete der ikke.

I april 1879 skrev Monrad og spurgte, hvordan det gik, »navnlig med Hensyn til Bekostningerne« ved forehavendet. Han havde troet, at alt var i orden, men efter sin seneste samtale med Susette Mariboe var han kommet i tvivl.³³

Hans tvivl var ikke ubegrundet. Der var kun kommet én elev mere, så det var svært at få økonomien til at hænge sammen, selv med pengene fra København. Lejligheden kostede 180 kr. om året, og da den bestod af dagligstue og spisestue, hver på to fag, en sal på fire fag, hendes eget soveværelse samt et kammer på et fag, bryggers og køkken, havde hun kalkuleret med seks piger ad gangen.

I Visby

April 1880 flyttede Elise Lindberg igen. Møllen skulle sælges, og den nye ejer ville ikke forny lejemålet. Hun overvejede at købe det tidligere tinghus i Visby,

Froken Lindbergs skole i Visby. Tegning i hendes arkiv i Det kongelige Bibliotek.

som var til salg, men lejede i første omgang en lejlighed, der var lidt større end den i møllen og til samme husleje.

I Visby var der seks elever fra den første dag, og mod slutningen af 1881 gik det tilsyneladende godt. I hvert fald købte Elise Lindberg tinghuset den 11. december for 12.000 kr. Hun havde ganske vist ikke selv penge nok, men kredsen i København trådte til. Susette Mariboe gik tiggergang, og baronesse Wedel og Marie Meinert lånte hende hver en sum, rentefrit og med lang frist,³⁴ og hun tog så tillige et lån i den lokale sparekasse. De 1200 kr. årligt fra København var dog stadig nødvendige, ligesom den hjælp Monrad ydede gennem Komiteen ved at sende bøger til rimelige penge, oftest som gave. I 1882 sendte Monrad tillige det glædelige budskab, at han fra nu af kunne sende 360 kr. årligt, »svarende til Betalingen for en Friplads i Deres Kostskole, når De er så venlig at meddele mig, hvem De bestemmer skal nyde den og fra hvad Tid«. ³⁵

Præcis hvilke bøger Elise Lindberg anvendte ved undervisningen meddeler erindringerne ikke noget om, men en liste over »Bøger der stå til Rådighed«, som Monrad sendte hende den 12. juli 1880, giver et indtryk af, hvilke titler

Tinghuset i Visby, hvor frk. Lindberg indrettede skole i 1880. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

hun kunne rekvirere »til god dansk Læsnings Udbredelse i Sønderjylland«. Det var f.eks. Billeder af Dyrelivet og Dyrenes Liv af Sahlers. Petersens Vore Sangfugle. Internationale, Gustav Adolf samt Danmark 1848 af Rosenberg. Ingerslevs Nero samt Jerusalems Ødelæggelse. Vaupells Fredericiaslaget og Slaget ved Isted. Thriges Perserkrigene, Den franske Revolution og Korstogene. Steenstrups Englands Erobring og Lefoliis Egils Saga. Naturligvis også Grundtvigs Kirkelig og folkelig Digtning, Brochmanns Mod Papismen og Danske Ordsprog af Rasmussen. Af Holberg Jeppe på Bjerget, Barselstuen, Erasmus Montanus m.fl. Oehlenschlägers Barndom og Ungdom. Af Thyregod bl.a. Rasmus og Ingeborg, Maren Avlskarl, To Forskelle, Mosekongen, Præstens Plejedatter og Selvejer og Fæstebonde. At Hammerichs Thorvaldsen og hans Kunst står opført lige under Dickens Juleæventyr viser, hvor varieret udbudet var. Listen omfatter desuden Husvennen, Familievennen samt et par børneblade.³⁶

Udvisning 1884

Efteråret 1884 sluttede det sidste kapitel af Elise Lindbergs liv i Sønderjylland. I februar måned samme år havde en af de dansksindede i Sommersted bedt

hende om at opfordre unge piger fra vestkysten til at deltage i en fælles tur til København tidligt på sommeren. Det drejede sig om en demonstration til fordel for det danske i Slesvig. 300 unge sønderjyske piger skulle præsenteres for »det lattermilde unge København«, og Holger Drachmanns »Enker er de sønderjydske Piger« skulle afsynges nogle gange. Hun blev opfordret til at deltage, men sagde nej. I slutningen af juli skulle en lignende fest finde sted i Varde, og den lokale festkomites formand, doktor Kietz, havde indbudt hende til at være familiens gæst. At hun igen sagde nej blev opfattet som udtryk for manglende nationalfølelse, og hun følte sig presset til at deltage. Da hun ankom, måtte hun som gæst hos doktor Kietz sammen med ham og hans kone »gaa i Spidsen – og der var efter sigende 200 tyske Spioner tilstede«. Fra Varde rejste hun direkte til det årlige lærermøde i Askov og hørte dér, at flere sønderjyske gårdmænd og skolelærere, hvis koner havde deltaget i demonstrationen, var blevet udvist.

Den 29. september blev Elise Lindberg stævnet til at give møde for herredsfogden i Tønder. Ved mødet skete det, hun længe havde frygtet: hun blev udvist. Da hun spurgte om årsagen, lød svaret: »Regeringen giver ingen grund«. Nogle dage senere blev skolebygningen i Visby konfiskeret af de tyske myndigheder. Godt 100 voksne elever havde da siden 1878 nydt godt af hendes undervisning. 32 af dem virkede som privatlærerinder i Slesvig.

Elise Lindberg flyttede derefter over grænsen og lejede Søgård Højskole ved Vamdrup, hvor hun den 7. oktober åbnede Frøken Lindbergs udvidede Skole på Søgård. Formålet var som hidtil at uddanne unge kvinder til privatlærerindegerningen i dansksindede hjem syd for grænsen.

Frøken Lindbergs udvidede Skole på Søgård

»Ja, kære Frøken Lindberg«, skrev Monrad den 12. oktober 1884, »det var jo et nyt Slag, at nu også De måtte vige Pladsen. Det er jo heldigt, at De strax har kunnet få en ny Lejlighed, hvor De jo ganske vist mere uforstyrret kan udføre Deres Gerning. Men jeg frygter, at der herefter vil blive lagt de Piger, der ere uddannede hos Dem, særlige Vanskeligheder i Vejen her nede – enhver Lærerinde, selv i private Familier, skal jo gøre Regnskab for, hvor hun er uddannet«. ³⁷

Skolen på Søgård var delt i to afdelinger, en sprogafdeling og en højskoleafdeling, som dog havde fælles grundfag. Eleverne i højskoleafdelingen havde ingen sprogtimer, mens eleverne i sprogafdelingen frit kunne vælge, hvilket sprog de ønskede at lære. Der var afsat otte ugentlige timer til grammatik, oplæsning, stile og samtale, det sidstnævnte for at opøve elevernes talefærdig-

hed i fremmedsprog. Elise Lindberg havde nu andre lærere til hjælp, nemlig frk. K. Finnemann, som tidligere havde været lærerinde i Sønderjylland samt en lærer Møller fra Øster Vamdrup som timelærer.³⁸

Men problemerne viste sig snart. Der kom kun få elever. Det første år sytten, året efter elleve, året efter igen atten, og ingen af dem var der længere end nogle få måneder. Hun gjorde ellers hele tiden en indsats for at trække elever til. Lod i 1885 trykke et skoleprogram på fire sider, som uddeltes til interesserede gennem Komitéen og bl.a. Schrøder, og deltog i 1888 i »Den store nordiske Udstilling« i København med elevarbejder – tegninger, træarbejder og oliemalerier – som fik rosede omtale.

Da Mathias Steenstrup, ministeriets tilsynsførende ved folkehøjskolerne, i november 1885 skrev betænkning om støtteandragender for finansåret 1885/86, kommenterede han skolen således: »Ved mit Besøg her i Sommer fik jeg det Indtryk, som ogsaa svarer til det almindelige Omdømme, at Frk. Lindberg er en karakterfast Personlighed, der med Klarhed og Kraft forfølger sit Formaal at give de unge Piger en dygtig Undervisning i de forskjellige Fag, saa at de kunne optræde som Lærerinder i Familier. Undervisning i levende Sprog, navnlig Tysk, spillede her en særegen Rolle af Hensyn til, at Eleverne skulle kunne bruges som Lærerinder i Sønderjylland. Det er vel ikke nogen stor Mængde af Lærerinder, som Frk. Lindberg har uddannet for Sønderjylland, men alligevel tør man maaske nok tillægge dem en vis Betydning i den nuværende Kulturkamp, hvilket er medvirkende til, at hun ikke kan opnaa særlig stor statsstøtte ...«. ³⁹ Han anbefalede 800 kr. i tilskud, året efter faldt det til 700 kr.

Den 31. oktober 1888 lukkede skolen på Søgård. Der var ikke indmeldt et tilstrækkeligt antal elever.⁴⁰

De evindelige pengesorger

Livet igennem plagedes Elise Lindberg af økonomiske problemer. Det var som en byrde, hun slæbte med fra barndomshjemmet, og som hun ikke kunne komme af med. Da hun rejste til Sønderjylland, havde hun 200 kr. årligt af bibelpengene. Lønnen som privatlærerinde i Sønderjylland var ikke stor, hos Brodersens arbejdede hun endda uden løn i mere end et halvt år. Bibelpengene mistede hun i 1875 eller 1876 ved forlæggerens fallit, men Monrad trådte til og sørgede for, at det beløb, som hun gennem Schrøder fik fra Foreningen »Dannebrog«, blev forhøjet til 300 kr.

Indtil 1878 var hun endnu nogenlunde økonomisk uafhængig, hvilket hun betragtede som en betingelse for kunne arbejde syd for grænsen. Takket være

pengene fra »Dannebrog« havde hun lidt stående i Diskontobanken i Ribe.⁴¹ Men da hun realiserede drømmen om et hjem for unge piger, blev hun stadig mere afhængig af sit netværk. Lånene til huskøbet i Visby blev eftergivet hende, »hverken Marie Meinert eller Baronese Wedel fortryder det Offer, de har lagt paa Sønderjyllands Alter; det blev givet af Fædrelands Kjærlighed og med Haabet om at gavne Sagen«, skrev Susette Mariboe i oktober 1888, da tanken om de mange penge, der var gået tabt, plagede Elise Lindberg.⁴²

Med årene blev det stadig vanskeligere for Susette Mariboe at indsamle de lovede 1200 kr. Beløbet skrumpede vistnok ind til det halve allerede i 1885. Susette Mariboe skrev da, at hun havde fået 100 kr. hos baronesse Wedell, og at hun længe ikke havde set Marie Mejnert. Selv kunne hun ikke mere yde noget bidrag, da hun ikke tjente noget: »Min Pension er jo meget lille«, fortsætter hun, »saa det er kun ved at slaa mig sammen med Skovgaards, at jeg kan føre Huset, som det nu gaar. Nogle af de gamle Venner er jo døde, nogle udtraadte fordi de mene at De kan faa Højskolehjælp; igjennemgaaende har det gjort en stor Forandring, at Skolen ikke mere er i Sønderjylland. Jeg kan derfor endnu ikke sige Dem, hvormeget jeg kan sende Deres Skole ...«. ⁴³ Herefter blev der løbende sendt småbeløb.

Heller ikke skolen i Søgård hvilede i sig selv. Statstilskuddene var som tidligere omtalt ikke store. Amtet ydede første gang støtte skoleåret 1887-88, men da var det for sent.⁴⁴

Da skolen i Søgård lukkede, stod Elise Lindberg uden en øre. »Vi sender Dem derfor disse 100 Kroner foreløbig, og til Terminen paatage vi os at betale Huslejen til Lærer Brammer paa Amager«, skrev Susette Mariboe, »og saa haabe vi igjen senere at faa sendt lidt mere«. ⁴⁵

En afslutning i Kolding

»Idet jeg takker for Deres idag modtagne Brev, vil jeg tillade mig at omtale hvad jeg for Fremtiden har isinde at gøre, og udbede mig deres ærede Svar paa et Par Spørgsmaal«, skrev Elise Lindberg den 3. marts 1889 til Ludvig Feilberg, ministeriets nye førstemand ved Tilsynet med folkehøjskolerne. »Skolen paa Søgaard er afsluttet, og kan aldrig genoptages, dels fordi en saadan Skole ikke kan gaa paa denne Egn, dels fordi Ejendommen er solgt til en Bonde, der tiltræde den til 1. April. Da jeg i Efteraaret var langvarig syg og maatte afgive Skolen, søgte jeg Pension, og har af Regering og Rigsdag erholdt en lille aarlig Understøttelse. Min Hensigt med at flytte til Kolding er nu at optage unge Sønderjydske Piger i mit lille Hjem og give dem den samme Undervisning i alle de danske Fag, som jeg altid selv har gjort her paa Skolen«.

Elise Lindberg som ældre. Foto: Det kongelige Bibliotek.

Hun spørger Feilberg, om hun kan få statsstøtte, men samtidig oppebære pensionen; den vil hun ikke sætte over styr. Hun kan højst have tre elever i skolen.⁴⁶ Feilberg svarede, at hun ikke behøvede at gøre sig spekulationer om retten til at oppebære både pension og statstilskud, da hun under ingen omstændigheder kunne opnå støtte til en skole, som den omtalte; den var for lille.⁴⁷

Det blev ikke nogen stor skolevirksomhed, Elise Lindberg iværksatte i lejligheden på hjørnet af Laadigport og Hospitalsgade. Da hun nedskrev »Oplevelser« i 1899 havde blot femten unge piger modtaget undervisning i tegning og maling hos hende, men skolen blev et kærkomment tilskud til den pension, som hun ved venners hjælp havde fået tilkendt fra staten.⁴⁸

Den 13. oktober 1889 fik hun besked om Susette Mariboës død dagen før. Brevet kom fra Nanny Bech. Hvad Elise Lindberg senere skrev til Nanny Bech, står hen i det uvisse, men hun beklagede sig uden tvivl. I december sendte Nanny Bech hende en julehilsen, håbede at det snart måtte gå nogenlunde efter ønske med elever og indtægter og fortsatte: »Jeg har i Opbevaring lidt Penge, som er bestemt til Dem. Susette Mariboe mente altid at de skulle glemmes, til De engang særlig havde en Nødskilling Behov, for hun vidste med Sikkerhed, at der ikke vilde kunde indsamles mere, og det var ligesom om hun ømmede sig ved at give det sidste bort; dog nu er De jo Herre over det, og siger mig nok Besked, det er maaske ikke værdt at vente paa Sygdom, eller uventede Tilfælde ... Min Søster Molly sender Dem venligst Hilsen, det gør ogsaa Moltkes, gamle Marie Meinert og Marie Møller...«⁴⁹ Hvormange penge Susette Mariboe havde gemt, oplyser hverken Nanny Bech eller Elise Lindberg, men pengene faldt på et tørt sted.

Nødvendighed eller kald?

Elise Lindberg var siden sin tidligste ungdom engageret i samfundsanliggender, og det var kun naturligt i betragtning af hendes baggrund og familiens omgangskreds. Det er imidlertid usikkert, om hun i sine yngre år for alvor havde ønsker om at bedrive folkelig oplysningsvirksomhed. Måske var det snarere broderens giftermål med en, hun ikke brød sig om, der fik hende til at påtage sig lærerindegerningen. Da hun måtte forlade Jens' og Amalies hus for at stå på egne ben, voksede hun imidlertid med opgaven og kom til at holde af den.

Med årene lærte hun at optræde stadig mere taktisk klogt i forhold til den sag, hun kom til at arbejde for. I de år hun opholdt sig i Nordslesvig, deltog hun i et væld af politiske sammenkomster: Vennemøder, møder i Komiteen, møder til fordel for søndagsskoler og husflidsforeninger. Hun agiterede ved enhver lejlighed – i begyndelsen gennem Morad fordi hun ikke selv havde mod til at tale i forsamlinger – for, at dansksindede familier skulle lade deres børn undervise privat af danske lærerinder, for derigennem ville danskheden holdes levende syd for grænsen. Hun påtog sig at skaffe danske lærerinder gennem sit omfattende netværk, især gennem Ludvig Schrøder i Askov og Jens Nørre-

gård på Testrup Højskole, ligesom hun også skaffede tjenesteplasser til karle og piger på begge sider af grænsen.

Mærkeligt nok var hun ikke i kontakt med Natalie Zahle og dennes elev Marie Kruse, to af tidens fremtrædende kvinder med relation til det sønderjyske spørgsmål. Men det skyldtes måske, at hun i begyndelsen ikke levede op til Natalie Zahles idealforestillinger om en lærerinde: at hun skulle føle kærlighed til »sit Kald«, have valgt det for dets egen skyld, og ikke fordi hun stod uden andre forsørgelsesmuligheder.⁵⁰

Hendes engagement i kvindesagen er vanskeligere at få øje på, og det kom i hvert fald sent. Erindringen om faderens afvisning, da hun i sin tid spurgte, om hun måtte studere hos frøken Zahle, kan måske bedømmes som efterrationalisering. I bogen »Victoria«, en nøgleroman som hun skrev og selv bekostede udgivet i 1889, regner hovedpersonen Victoria sig da heller ikke blandt de emanciperede.⁵¹ Andet peger imidlertid også på, at kvindesagen ikke helt var god tone i Elise Lindbergs kreds.

I 1887 meldte hun sig ind i Dansk Kvindesamfund og agiterede samme år for, at danske kvinder skulle udvandre til Amerika.⁵² Dér var der brug for kvinder, dér havde de mulighed for at få arbejde modsat her, og samtidig kunne de så udrette noget for Danmark. I august måned 1887 skrev hun en engageret artikel i Højskolebladet,⁵³ og senere på året fulgte hun sagen op i dagspressen. Men det faldt ikke i god jord hos hendes nærmeste støtter. Susette Mariboe skrev til hende, at hun havde fulgt skrivelserne i Morgenbladet, »skjønt jeg ikke helt kan dele Deres Anskuelse i dette Spørgsmaal, jeg har intet imod at Kvinder udvandre, som have Lyst og Evne dertil, men en systematisk Udvandring synes jeg ikke at kunne forstaa at være tilraadelig, trods de 65000, som vi dog ikke kunne sige staa ledige paa Torvet ...«. ⁵⁴

Ludvig Schrøder i Askov tilkendegav sin mening på anden vis. »Kjære Charlotte«, skrev Kirstine Frederiksen, formand for Dansk Kvindesamfund, til hans kone på Samfundets papir; »Kunde det ikke være fornuftigt, at Elise Lindberg kommer til Amerika? Hun ser ganske vist umuligt paa den Sag med Udvandring, men hun er begejstret for den, er vel ogsaa et saa energisk Menneske, at hun vilde kunde udrette noget – thi ogsaa jeg tror, at der kan udrettes noget – og vilde maaske komme til en sand Opfattelse af Sagen ved at komme derover. Kunne hun ikke repræsentere Højskolen ved Kongressen? ...«. ⁵⁵ Elise Lindberg kom ikke til Amerika.⁵⁶

I den undervisningsvirksomhed Elise Lindberg bedrev i godt og vel tredive år, underviste hun ud fra grundtvigske idéer, som ikke gik ud på pegepind og udenadslære, og som lagde vægt på, hvad der tjente nationalsagen bedst. Hvert eneste år deltog hun i det årlige lærermøde på Askov, hvor nye skoletanker og nye pædagogiske idéer udveksledes. Hele livet lærte hun for selv at blive dygti-

gere til at lære andre. At hun voksede med gerningen fremgår måske klarest af et brev, som Georgia La Cour Pedersen, højskolemor i Rødding, skrev til Charlotte Schrøder: »... Ja, så var det Elise Lindberg, som jeg så igen fik et Møde med, og det slog mig straks, hvor hårdt jeg havde omtalt hende den Dag til Dem... Jeg fik et godt Indtryk af hende, og synes jeg kom til at mærke, at hun virkelig har optaget en god Gjerning og er kommen her ned for at gjøre Gavn, ellers kunde hun ikke stå så frejdigt nu efter så mange Skuffelser. Jeg synes ikke før jeg har seet hende så oplivet og så rede til at gjøre noget for andre, så jeg kom til at tænke, at hun dog vist nu har fået Brug for sine Kræfter og Evner, og at det at give sig hen til en god Gjerning her som altid fører sin Velsignelse med sig, så hvordan og efter hvor stor en Målestok hun kan gjøre det, er det ikke andres Sag at bedømme, og det gjorde mig ondt, at jeg havde kritiseret hendes Færd ...«. ⁵⁷

Den københavnske støttekreds havde en betydning, som ikke må glemmes. Det var et vigtigt led i hendes styrke og havde stor betydning som økonomisk sikkerhedsnet at hun gennem breve og besøg forstod at fastholde og udbygge det netværk, hun havde fra barndomshjemmet. Uden netværket ville hun ikke have kunnet udrette det hun nåede. ⁵⁸

Elise Lindberg boede sine sidste år i Kolding. Her havde flere af vennerne fra arbejdet med den nationale sag slået sig ned, da de trak sig tilbage. I denne kreds tilbragte hun sine sidste år. Hun døde i 1913.

FORKORTELSER

NB	Nanny Bech.
LF	Ludvig Feilberg.
EL	Elise Lindberg.
JCL	Jacob Christian Lindberg.
SM	Susette Mariboe.
CFM	C.F.Monrad.
CL	Charlotte Schrøder, g.m. LS.
LS	Ludvig Schrøder, Askov.
RA	Rigsarkivet. Hvor andet ikke er nævnt: Større private personarkiver i RA.
NKS	Ny Kgl. Samling, Det kongelige Bibliotek

NOTER

1. Brev fra J.C.Lindberg til søsteren Elise Alberti, gengivet efter Højskolebladet 1897, s. 75f.
2. Elise Lindbergs arkiv beror i RA, Større private personarkiver no. 5887, og omfatter i alt 3 pakker. To pakker indeholder breve til EL, én de håndskrevne: Oplevelser nedskrevne af Elise Lindberg. 1899. Kolding, Oplevelser fra 1872-73 og Elise Lindberg Randrup 1875, Optegnelser fra Oktober 1872 og fremdeles under mit Ophold i Sønderjylland, Sønderjylland 1878, Visby 1881, et læg betegnet Søgaard Kostskole 1884-88 og indeholdende tryksager m.v. samt et par

- læg med forskelligt. Ved udarbejdelsen af artiklen har brevene og optegnelserne haft første prioritet som kilde, erindringerne anden. Der henvises kun undtagelsesvist til erindringer og optegnelser. Se vedr. EL endvidere: Børge L. Barløse: En grundtvigsk skolegerning i Vestslesvig i SJY MSkr 1977 s. 114-117; K. Schmidt Nielsen: Visby forsamlingshus, i SJY MSkr 1995 s. 88-89. Disse to artikler indgår ikke i afhandlingens kildemateriale.
3. 1797-1857, se også Dansk Biografisk Leksikon; F: res. kap. i Ribe Domkirke og sognepræst i Seem Niels L. (1758-1830) og Anna Magdalene Jacobsdatter (1766-1840).
 4. 1805-1866. F: destillator og brændevinsbrænder Jens Peter Hansen Thoyring og Elise Christiane Jørgensen (g. 2° 1817 med kontrollør Simon Simonsen).
 5. Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg. 1958, s. 19-54.
 6. Anna og Ferdinand. De fire ældste børn var Jens, Niels, Elise og Johan.
 7. Kaj Baagø. 1958, s. 286ff.
 8. Kaj Baagø. 1958, s. 360f.
 9. Det må være de såkaldte Regenburske sprogreskripter af 1851, EL omtaler. De blev udfærdiget af Th. A. J. Regenburs, mens C. Moltke var slesvigsk minister, og bestemte, at undervisningssproget i de blandede distrikters almue- og borgerskoler skulle være dansk, jf. H. Hjelholt: Den danske sprogordning og det danske sprogstyre i Slesvig mellem krigen (1860-1864). 1923 og L. S. Ravn: Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864-1920. 1981.
 10. Albertine Sophie Frederikke og Carl Alberti (jurist og politiker).
 11. Ferdinand boede ikke hjemme, Johan døde af tyfus 1853.
 12. Anna døde 1858.
 13. NKS 3550. 13.12.1871 EL til LS.
 14. NKS 3550. 13.12.1871 EL til LS.
 15. NKS 3550. 31.12.1871 EL til LS; henv. kan skyldes, at LS og Niels L. stod på venskabelig fod, jf. breve i NKS 3550; Niels L. redigerede Kirketidende, som LS skrev til.
 16. RA 5887. 29.9.1872 LS til EL (M. Rosendals breve til LS).
 17. Joakim Larsen: Bidrag til Den danske Skoles Historie 1818-1898. 1984/1899 s. 264; i forfatterens upubl. mat. findes eksempler på 50 kr. årlig plus bolig og brændsel.
 18. RA 5887. 26.2.1872 LS til EL (M. Rosendals brev til LS).
 19. NKS 3550. 1.4.1872 EL til LS.
 - 20a. Bendix Conrad *Heinrich* Andersen v. Nutzhorn (1833-1925), komponist og lærer ved Askov Folkehøjskole.
 20. NKS 3550. 21.11.1872 EL til LS.
 21. NKS 3550. 25.5.1873; seminarist P. Thomsen, Ryslinge højskole 1867-1902, jf. H. Rosendal: Danmarks Folkehøjskoler og Landbrugsskoler. 1894.
 22. NKS 3550. 25.5.1873 EL til LS.
 23. NKS 3550. 27.11.1873 EL til LS; »faders sang« er jf. et brev fra EL til Nutzhorn, Askov, en sang, som Grundtvig skrev til JCL. Der er uden tvivl tale om »Vi saae en vældig Stridsmand ...«, som blev skrevet til afsyngelse ved afsløringen af det monument, der rejstes for JCL i Skibelund krat 3.11.1869 jf. Steen Johansen: Bibl. over N. F. S. Grundtvigs Skrifter 1850-1871. I-III. 1952, bd. III, s. 334.
 24. Hans Chr. Thiessen, præst i Randrup 1872-1874 (1884), var tysksindet.
 25. RA 5887. C-2 (Randrup 1875).
 26. NKS 3550. 17.6.1878 EL til LS og CS.
 27. L. S. Ravn. 1981, s. 14, s. 23, s. 38, s. 46f., s. 51f.
 28. RA 5887. 3.2.1878 CFM til EL; skolen solgtes til frk. Amanda Boldt, som selv havde en skole. De to skoler videreførtes i CFMs skoles lokaler.
 29. RA 5887. 4.6.1878 CFM til EL.
 30. RA 5887. 4.7.1878 CFM til EL.
 31. RA 5887. 6.8.1878 SM til EL.
 32. Strategien blev almindelig, da muligheden for at holde dansk skole ophørte, jf. Bernh. Hansen: I Fædres Spor. 1945, s. 152.
 33. RA 5887. 19.4.1879 CFM til EL.

34. RA 5887. 15.7. u.å., 25.10.1888 SM til EL.
35. RA 5887. 6.6.1882 CFM til EL; Komitéen bestod af Jens Nørregård, Mørk-Hansen og J. Johansen, som dannede Fore. til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig. Efter at CFM afhændede skolen i Flensborg, stod han for uddeling af bøger til undervisningsbrug til lærerinder, der arbejdede for sagen. Midler til forehavendet skaffedes gennem frivillige bidrag.
36. RA 5887.
37. RA 5887. 12.10.1884 CFM til EL.
38. RA Kultusmin. 2.kt. Andragender om tilskud til folkehøjskoler og landbrugsskoler 1884/85 (06/24506).
39. Som note 38.
40. NKS 4573. 24.2.1889 EL til LF.
41. Jf. div. breve fra CFM og SM. SM skriver altid, at hun sender så og så mange penge til »Deres Kusine i Ribe«.
42. RA 5887. 25.10.1888 SM til EL.
43. RA 5887. fra SM u.å., men er fra 1885 jf. EL til LS 23.5.1885.
44. RA 5887. 15.12.1888 fra Ribe Stiftamt om tilskud på 1.800 kr.
45. RA 5887. 17.11.1888 SM til EL.
46. NKS 4573. 3.3.1889 EL til LF.
47. RA 5887. LF til EL, jf. koncept på bagsiden af et brev 8.3.1889 EL til LF.
48. RA 5887. 17.11.1888, 29.12.1888 SM til EL, 5.2.1889 NB til EL; pensionen var på 600 kr. årligt.
49. RA 5887. 13.10.1889, 21.12.1889 NB til EL.
50. Birgitte Possing: Viljens Styrke. 1992, s. 123.
51. Pil Dahlerup: Det moderne gennembruds kvinder. Paperback-udgaven, 1983, s. 346 og 544. »Victoria« stemmer dog ikke overens med »Optegnelser«. Bogen blev i øvrigt forsøgt solgt gennem nogle højskoler, jf. RA 6454: EL til ET 1889, 1890, 1891.
52. Venligst oplyst af Kvindehistorisk Samling.
53. Nr. 33. »Et Par Ord til Overvejelse.«
54. RA 5887. 19.12.1887 SM til EL.
55. NKS 3550. 20.11.1887 Kirstine Frederiksen til CS.
56. CSs svar kendes ikke, da der desværre for mange år siden er sorteret med hård hånd i Dansk Kvindesamfunds arkiv, og Kirstine Frederiksen ikke har efterladt sig papirer. Breve fra/til EL/LS foreligger ikke efter nov. 1887.
57. NKS 3550. 6.1.1872 Georgia La Cour Pedersen til CS.
58. Mange havde i årenes løb givet deres bidrag til de 1200 kr. årligt, som Susette Mariboe indsamlede på kredsens vegne. EL fik dog først kendskab til deres navne, da SM ved juletid 1887 sendte hende 130 kr. fra pastor Beck og beklagede den beskedne sum og vedlagde »Listen over dem, som have bidraget til Deres Skole fra Aaret 1878, jeg tænkte det maaske vilde mere Dem deriblandt at finde flere kjendte Navne, en Del ere jo døde, og en Del ere faldne fra, der er jo mange Krav paa Folks Penge i vor Tid ...«. – Listen: Baronesse Elise Stampe, Baron Henrik Stampe, Baron Holger Stampe, Baronesse E. Vedel, Frøken Scavenius, Kammerherre Scavenius, Fru Helga Jørgensen, Frøken K. Rosenørn, Pastor Peter Rørdam, Pastor Brandt, Pastor Ingerslev, Pastor Hohlenberg, Pastor Berg, Fru Mejnert, Frøken Marie Mejnert, Frøken Helene Mejnert, Frøken Nanna Mejnert, Herredsfoged Mejnert, Fru E. Holm, Frøken E. Holm, Fru Lauritzen, Candidat Gøriche, Brygger Vestberg, Fru Vestberg, Hr. N. F. Larsen, Hr. H. K. Larsen, Hr. F. Larsen, Fru Ida Larsen, Fru A. Nissen, Hr. Carl Larsen, Hr. Joachim Skovgaard, Hr. Niels Skovgaard, Conferentsraad Tang, Etatsraad Regenborg, Etatsraad Smith, Frøken V. Jensen, Greve og Grevinde Moltke, Nørager, Professor Stephens, Etatsraad Drewsen, Frøken Collet, Frøken Vøldiche, Etatsraadinde Brun, Frøken Friis, Fru Glahn, Fru Barnekow, Frøken Reeh, Frøken Andersen og jeg selv med mine to Søner«.

Nekrolog

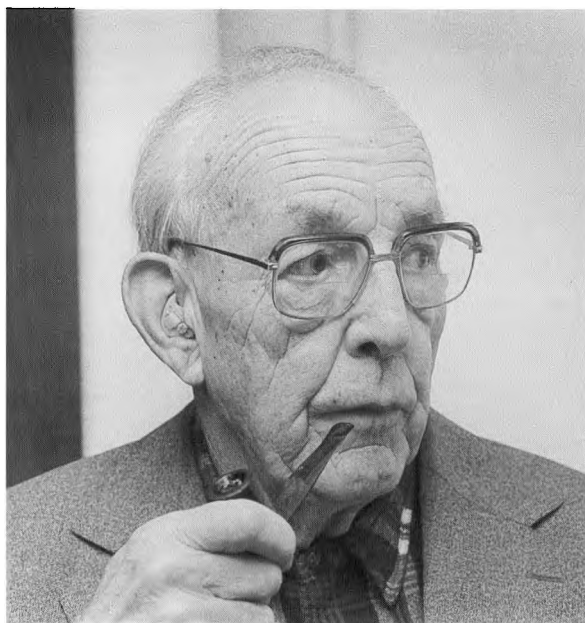
Poul Andersen, Munkemølle, 1912-1995

Den 25. maj 1995 døde Historisk Samfund for Sønderjyllands tidligere formand Poul Andersen, Munkemølle, efter nogen tids svaghed. Gennem mere end 50 år stod Poul Andersen i medlemskredsen, i 6 år var han formand og i de seneste år æresmedlem. Med Poul Andersen mistede foreningen en af sine bedste venner og medarbejdere.

Poul Andersen var født i Århus i 1912. Allerede som helt ung blev han optaget af den sønderjyske sag. Han ville være landmand, og det skulle være i den nationalt truede del af Sønderjylland. I 1935 købte han gården Søgård ved Højer. Her engagerede han sig hurtigt i det folkelige og nationale arbejde. Han var aktiv i Det unge Grønseværn, Danske Samfund og Landeværnet. I 1944 købte han gården Nørmark ved Visby. Han tog aktivt del i modstandsarbejdet, indtil Gestapo i september 1944 kom på besøg. Nu fulgte en måneds ophold i Staldgården i Kolding og til sidst indespærring i Frøslevlejren frem til april 1945.

Efter krigen fulgte nogle vanskelige år. I 1953 opgav Poul Andersen landbruget og efter en tid med skiftende beskæftigelse i Tønder gjorde han karriere som forsikringsmand, sidst som filialdirektør i Odense.

Men Sønderjylland kaldte. I Munkemølle ved Flensborg fjord indrettede han og hustruen Tom født Lunn en pragtfuld bolig. Her slog de sig ned fra 1972. Fra vinduerne var der den herligste udsigt til Sydslesvig, hvor Poul Andersen fulgte det danske arbejde

*Poul Andersen o. 1992.
Foto: Karina L. Borggaard,
Jydske Tidende.*

med levende interesse. Nu blev der for alvor tid til at dyrke de historiske interesser, især Sønderjyllands historie.

Først tog han fat lokalt. I 1975 grundlagde han Historisk Forening for Gråsten By og Egn. Han fik oprettet et lokalhistorisk arkiv i Gråsten og var dets leder og vigtigste medarbejder helt frem til 1994. Han tog initiativ til udgivelse af foreningens årsskift, og skrev selv en stor del af de mange artikler, som udkom i de 20 årgange frem til 1994. Han fik genudgivet flere værdifulde ældre historiske publikationer om egnen, og han skrev selv flere jubilæumsskrifter. Samtidig blev der tid til at skrive den store bog »Gråsten – et slot og et sogn«, som udkom i 1986 og som blev solgt med stor succes til gavn for Gråsten-foreningen. Poul Andersen var således med i første række i 1970'ernes lokalhistoriske forenings- og arkivarbejde i Sønderjylland.

Tidligt kom også Historisk Samfund for Sønderjylland til at nyde godt af Poul Andersens energi og interesse. I Sønderjysk Månedsskrift skrev han artikler siden 1966, og i Sønderjyske Årbøger publicerede han værdifulde og velformede beretninger af selvbiografisk karakter. Erindringerne fra Højer (1978) og dagbogsnotaterne fra det sidste krigsår 1944-45 (1981) er små perler af blivende værdi.

Det var derfor ikke overraskende, at der i 1980 blev peget på Poul Andersen til formandsposten. Han gik ind til opgaven med ydmyghed. Han var allerede »pensionist« og lovede kun at holde »gryden i kog« i en kortere overgangsperiode. Men han blev en særdeles aktiv formand. Hans formandsperiode frem til 1986 blev præget af talrige bogudgivelser og god konsolidering. Altid korrekt og effektiv og med evner for de repræsentative forpligtelser tog han sig af stort og småt. Disse år bød også på nye udfordringer for den gamle forening. De mindre lokalhistoriske foreninger og arkiver blomstrede frem med initiativer og virketrang, og det gjaldt om at finde nye former for samarbejde. Derfor indførte Historisk Samfund årlige fællesmøder i amterne med alle de lokale foreninger og arkiver. Det blev en succes, som er fortsat siden. Samtidig blev der taget fat på at drøfte struktur og især amtskredsens rolle i Historisk Samfund, dog uden at drøftelserne nåede til en afslutning i Poul Andersens periode.

Poul Andersen var et ordensmenneske. Kontoret skulle fungere, og han veg aldrig tilbage for selv at tage en tårn med det praktiske, hvad enten det gjaldt pakning eller bogsalg. Der skulle være orden i økonomien, og det var der. I Gråsten-foreningen og i det lokale arkiv var han måske ikke så tilbøjelig til at dele ud af arbejdet. I Historisk Samfund forstod han mere delegeringens kunst. Ikke mindst med undertegnede som sekretær for forening og skriftudvalg blev det til et meget fint parløb. Men Poul Andersen var med i det hele, og han forstod at tegne foreningen – incl. de succesrige årlige egnsvandring. Det var derfor også velfortjent, at han i 1989 blev udnævnt til foreningens æresmedlem.

Poul Andersen var en mand af »gammel dyd og dansk oprigtighed«. Kærligheden til det danske og til Sønderjylland, nord og syd for Skelbækken, drev ham i et og alt. Indtil det sidste var han optaget af de historiske sysler – især at skrive sine erindringer på baggrund af den lange række af dagbøger. Poul Andersen følte det som en ære, som en opgave og en forpligtelse at varetage posten som formand i Historisk Samfund. Det levede han til fulde op til.

Lars N. Henningsen

Anmeldelser

Claus Bjørn (udg.): Reise Bemerkungen ... des Grafen v.Reventlow auf einer Reise durch die Herzogthümer im Jahre 1796.

Landbohistorisk Selskab 1994, 235 s., ill. indb.

Når historikeren, det være sig på lokalt plan eller mere generelt, vil studere samfundsforholdene i ældre tid, står et vældigt kildemateriale til rådighed. De offentlige arkiver bugner af akter – så mange, at det er svært at finde rundt og vælge ud. Derfor er sammenfattende tilstandsbeskrivelser altid populære og hyppigt benyttede, hvor de forekommer. Til alt held efterlod den danske statsadministration i 1700- og 1800-årene flere af den slags kilder. Myndighederne indsamlede med mellemrum lands- eller landsdelsdækkende oplysninger om økonomi, landboforhold, fiskeri, industri osv. Gang på gang blev embedsmænd sendt på inspektionsrejser med det formål at affatte indberetninger til brug for centraladministrationen. Disse indberetninger ligger i dag i arkiverne og er som manna i ørkenen for historikerne.

Christian Ditlev Frederik Reventlows rejsejournal fra en rejse i Slesvig og Holsten i 1796 hører til disse meget centrale kilder, og forfatteren var en såre kyndig iagttager. Reventlow hørte til regeringens inderkreds. Siden 1784 var han chef for Rentekammeret, til hvis ressort hørte væsentlige dele af monarkiets økonomiske forvaltning, landbrug, bjergværksdrift, skovbrug og statens ejendomme. Han var en af hovedmændene bag de store landboreformer og selv storgodsejer. Gennem slægt og opdragelse havde han gode forbindelser i de mægtige adelsfamilier i Slesvig og Holsten.

Reventlow var en travl og myreflittig mand. Derfor tog det lang tid, før der blev tid til en længere inspektionsrejse i hertugdømmerne, som jo hørte til hans embedsområde. Men da der endelig blev plads på kalenderen, gik han grundigt til værks. Den 25. juni 1796 rejste han ledsaget af sin kone afsted fra København – og gennem de næste 3½ måned krydsede han så ud og ind gennem kongens »tyske provinser« syd for Kongeåen. Kun godsområderne undgik han, for dér var kongens myndighed begrænset. På kryds og tværs studerede han landbrugets og især skovenes tilstand, han så på digerne og besøgte de lokale embedsmænd (amtmænd, amtsforvaltere, forstfolk osv.). Næsten dagligt noterede han alt ned i sin rejsejournal. Det skete på tysk, som var det gængse sprog i administrationen af Slesvig og Holsten. Den lange beretning, i alt 360 sider, blev siden henlagt i Reventlows privatarkiv. Det er denne tekst, som nu er udgivet med indledning og registre af universitetslektor Claus Bjørn.

Rejsejournalen samler sig om de emner, som hørte til Rentekammerets ressort. I centrum står forstvæsenet. Bredt og detaljeret berettes om skovenes tilstand i begge hertugdømmer. Men også landbrugets forhold, sædskifte, anvendelse af mergel, den begyndende kartoffeldyrkning, bøndernes og gårdenes tilstand blev genstand for notater. Statens bygninger og fængslerne kaldte ligeledes på hans interesse, og fra Kongeåen og til Altona gjorde han sig tanker om de lokale emedsmænds evner og effektivitet. Alt dette skrev han ned i journalen, iblandet spredte bemærkninger og iagttagelser fra rejsen i øvrigt.

Teksten kaster et værdifuldt lys over Slesvig og Holsten kort før år 1800. Takket være gode sted- og personregistre har lokalhistorikeren let ved at finde rundt.

Alle med interesse for 1700-årenes historie må glæde sig over, at en vigtig kilde her er gjort alment tilgængelig. Fortjenesten er udgiverens, og i lige så høj grad afd. rigsarkivar Johan Hvidtfeldts. Han sørgede i sin tid for at rejsejournalen blev afskrevet på maskine. Det er denne afskrift, som ligger til grund for udgivelsen. Claus Bjørns smukke bog er derfor et forsinket monument over Hvidtfeldts livslange og frugtbare fascination af Slesvigs og Holstens historie. Godt at hans arbejde nu er blevet nyttiggjort for de mange interesserede.

Lars N. Henningsen

Per Boje og Hans Chr. Johansen: En iværksætter. Historien om Mads Clausen og Danfoss.

Odense Universitetsforlag 1994. 288 s., ill. Kr. 125.

Mads var heldig med sine forældre. Vedholdende og tålmodigt støttede de den stille dreng, der var længe om at finde sin livsbane. Da han havde fundet den, fortsatte deres opbakning og hjælp i al deres levetid.

Mads Clausen, den senere grundlægger af Danfoss, blev født i 1905. Som 2. søn af gårdejer Jørgen Clausen var det ikke ham, der skulle arve gården i Elsmark ved Nordborg. 12 år gammel flyttede Mads til sin moster og onkel i nærheden, formodentlig med den bagtanke, at han kunne overtage deres gård til sin tid. Men landbrug var ikke drengens interesse. Det var teknik derimod, og efter hvad bogen kalder nogle »tøvende ungdomsår«, kom Mads Clausen på Odense Teknikum, hvorfra han fik afgang som 22-årig. Efter forskellige kortvarige ansættelser, fik han i 1931 stilling hos Brødrene Gram i Vojens, og med besked fra forældrene: »Det skulle jo så være de sidste penge vi betaler, Mads, nu skulle du gerne kunne klare dig selv«.

Små to år blev det til i Vojens. Mads Clausen flyttede hjem til forældrene igen, fik sit drengværelse tilbage, og fortsatte udviklingen af den ekspansionsventil til køleanlæg, han allerede havde begyndt i Vojens. Når Mads skulle til

Vollerup for at forhandle, kørte hans forældre bilen, og siden, da Danfoss voksede til, blev forretningsforbindelser modtaget i familiens dagligstue, de første funktionærer hyppigt budt på middagsmad og aftenkaffe, og faderen hjalp med at stanse bælgringe på fabrikken og virkede næsten til sin død som chauffør. Familiens køkkenhave og senere en del af frugthaven røg som led i virksomhedens ekspansion.

Bitten Clausen, hustru til Mads Clausen (død 1966), har taget initiativ til bogen, der falder i to dele. Per Boje har skrevet første halvdel, der fortrinsvis omfatter tiden indtil 1960, mens Hans Chr. Johansen har udarbejdet resten, dvs. de sidste 5 år af Mads Clausens levetid og udviklingen op til i dag.

De mange myter, der cirkulerer om Mads Clausen, bringes også i denne bog, til bekræftelse eller afkræftelse. Kilden har dels været et utrykt manuskript af R. Friese, dels interview med Bitten Clausen og en del af de personer, der har kendt iværksætteren. De sidste 30 år af virksomhedens historie fremstår langt mere anonyme. Koncernen beskæftiger nu ca. 14.000 medarbejdere, heraf de 8.000 i Danmark, hvoraf de 7.000 arbejder på Nordals. I begyndelsen af 1960'erne ophørte udbygningen i Nordborg, og i tidens løb er der anlagt 8 filialer i Danmark. Allerede under 2. verdenskrig blev der oprettet udenlandske datterselskaber, og i 1980'erne har man indledt en ny strategi, der går ud på at overtage eksisterende udenlandske virksomheder, hvis produktion kan supplere Danfoss' egen.

Bliver man klogere af bogen, og bringer den nyt stof om Danfoss? Har læseren intet hørt om Danfoss, får man fortalt en række af de sære historier, der knytter sig til grundlæggerens liv og personlighed og et rigtig stykke succes-historie om, hvordan et stykke bondeland og udkantsområde bliver omformet af Danmarks største industrivirksomhed. Denne læser vil glæde sig over bogen. Produktionens art, finansieringen gennem tiden, fabrikker og filialers placering, arbejdsdelingen og overvejelserne omkring virksomhedslokalisering berøres også. Den opmærksomme avislæser får repeteret sin viden, men der tilføjes kun lidt nyt.

Bogen er meget refererende. Vurderinger er der få af. En lille ansats er der s. 110, hvor Mads Clausen sammenlignes med Thomas B. Thrige, som han gerne ville ligne. Visse steder nærmer bogen sig en festtale: »Men han havde ilden i sig til at ville være selvstændig, og som andre betydende personer viljen – og heldet – til at nå noget med sit liv« (s. 37). Og hans karakter beskrives indirekte gennem passager som: Det kom i nogle sager også dertil, at de udsendte medarbejdere indberettede, at en sådan kontaktmand forventede at få erkendtligheder fra Danfoss for sin hjælp eller endog blive sat på lønningslisten på en senere opbygget fabrik. Det blev imidlertid altid kategorisk afvist af Mads Clausen. Han ønskede ikke, at Danfoss skulle vinde indpas på de

fremmede markeder ved hjælp af bestikkelse. (s. 172) At ånden fra Mads Clausens tid stadig er i live lades læseren ikke i tvivl om: »Harald Agerley blev i 1989 udnævnt til formand for aktieselskabsbestyrelsen. Hans strategiske evner og etiske livsanskuelse påvirkede Danfoss' udvikling på mange måder. Mads Clausens ånd blev således oversat i synlige målsætninger og Danfoss' image som en miljøbevidst virksomhed blev styrket« (s. 258).

Når bogen trods sit omfang skuffer lidt, skyldes det holdningen til stoffet og dispositionen. De temaer, der berøres, står spredt flere steder. Det kan der være gode grunde til, men når bogen mangler register, skal læseren knokle for at skaffe sig overblik. Tilsvarende er flere grafer hakket i småstykker, fx intervaller på 5 år. En lang række taloplysninger kunne være bragt systematisk og samlet i tabelform, evt. til sidst, hvis man ikke ville skæmme teksten med den slags. En litteraturliste savnes også. Hertil kommer de forhold, der lades uomtalt. I de sidste 30 år er virksomheden i det daglige blevet ledet af mænd, der for en del er skolet under Mads Clausen. Men generationsproblemet består efter pressen at dømme i, hvordan familien igen får toppositionen tilbage. Sønnen Jørgen Clausen fik fx meget spalteplass i landets aviser i december 1993. »Arving vil være ny koncerndirektør«. Diskussionen drejede sig om, hvem der skulle afløse Henry Petersen foråret 1995. Det hele var måske en storm i en glas vand, men får i hvert fald ikke et ord med på vejen.

Lige som med Hanne Steen Hansens bog: Danfoss – Arven fra Mads (jvfr. SJyÅrb 1994, s. 336), må jeg konkludere, at der er udgivet endnu en fortælling i lyriske vendinger om industrieventyret på Nordals. Om Per Boje og Hans Chr. Johansens bog gælder dog, at der her er mere substans og viden om den 60-årige end i den foregående.

Helle Askgaard

Christian Degn: Schleswig-Holstein – eine Landesgeschichte.

Wachholtz Verlag, Neumünster 1994, 331 s., ill., indb., DM 98.

Sammenfatninger af Sønderjyllands/Slesvigs og Holstens historie er ikke få på boghylderne, og alligevel må læseheste uvilkårligt standse op ved et nyt bind i rækken. Det er fremlagt af den tidligere professor i Landesgeschichte ved Kiels universitet Christian Degn. Det er anderledes – spændende – imponerende – og det vækker til debat.

I en undertitel betegnes værket som et »historisk atlas«. Dermed knyttes forbindelsen til Chr. Degns store atlasbind om Slesvig-Holstens topografi og kulturhistorie, som udkom i årene efter 1963. Men dette seneste værk er ikke et atlas i normal forstand, selv om bogen rent fysisk nærmer sig atlasformat. Bogen består af 152 kapitler om hertugdømmerne historie fra oldtid til nutid.

Hvert kapitel fylder en dobbeltside, og temavalget er bredt. Politisk historie, økonomisk og social historie, kulturhistorie, idéhistorie, topografi m.v. behandles i en bred og afvekslende strøm. Takket være bogens store format rummer hvert kapitel en ganske omfattende tekst, og dertil kommer fremragende illustrationer, omend de fleste er kendt fra tidligere publikationer. Ekstra værdi får teksten gennem de velvalgte kildesteder, som er indføjjet hist og her. Chr. Degn er en erfaren pædagog.

Kapitlerne kan læses i tvangfri rækkefølge. Man kan vælge at læse om Slesvig/Hedeby, om kampen mellem Christian II og Frederik I, om godsdrift og livegenskab, om Kieler-omslaget, om Ejderkanalen, om de første folkehøjskoler, om folkeafstemningen 1920, om flygtningeproblemet efter 1945 eller om noget helt andet. Det gøres bedst ved skrivebordet – bogen måler 33×24 cm på glittet papir! Den erfarne historiker har givet stof til mange timers oplysning og underholdning for den »dannede almenhed«.

Størst værdi har bogen vistnok for den ældre historie. Her har forfatteren særlige forudsætninger fra sine omfattende studier, især vedr. tiden 1773-1830. Den indre historie kommer ikke til kort. Forfatteren har også sørget for, at læseren ikke skal falde i søvn. Det mangler ikke på provokerende formuleringer. Lad mig nøjes med et enkelt eksempel fra den nyeste tid. Kapitlet om det nationale opbrud i Sydslesvig efter 1945 bærer titlen »Die südschleswigsche Fieberkurve«. Her sammenholder Degn to figurer over stemmetal, nazistemmer 1932-33 og danske stemmer 1947-70. Søjlerne ligner hinanden! – et udtryk for sygdom og krise i samfundet. I teksten læser man bl.a.: »Et altfor flygtigt blik på diagrammet kunne forføre til den opfattelse, at »rekordvælgerne« fra 1932/33 og dem fra 1947 var identiske. Men det er på ingen måde tilfældet. På grund af det hemmelige valg er det uvist, hvor mange tidligere NS-og hvor mange ikke-NS-vælgere, som i 1947 afgav deres stemme på det danske parti. Uden svar forbliver også det spørgsmål – som måske vil virke absurd på mange – om tyske hjemstavnsfordrevne har stemt dansk«. Jeg vil nøjes med at kalde det modige formuleringer – men de antyder vel en tendens hos forfatteren, en vis nedladende og skeptisk holdning over for det danske op gennem historien.

Værket favner vidt. Undervejs kan der peges på mangler. Hertil kommer ikke så få trykfejl og et mangelfuldt sagregister. Men i vore dage er det sjældent, at én mand vover sig i kast med alle historiens emner. Vover man det alligevel, som sket her, stilles enorme krav. Det bør ikke glemmes. I alle tilfælde vil bogen være interessant for den vagtsomme læser – den informerer bredt og fascinerer, og vækker til eftertanke. Jeg har følt mig i godt selskab, trods en stedvis noget antikveret national tendens.

Lars N. Henningsen

Uwe Danker m.fl. (udg.): Demokratische Geschichte VIII.

Jahrbuch zur Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein bd. VIII. Veröffentlichungen des Beirats für Geschichte der Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein. Neuer Malik Verlag, Kiel 1993, 413 s., ill. DM 48.

Siden starten i 1986 er årbogen »Demokratische Geschichte« vokset til en statelig række af bind (jvfr. SJy Årb 1990 s. 194, 1991 s. 297, 1993 s. 204). Indholdet er historiske artikler samlet om temaer med relation til demokrati og arbejderbevægelse, altid i veldokumenteret og let læselig form og rigt illustreret. Disse ambitiøse målsætninger er fulgt også i bind VIII.

Her er artikler bl.a. om arbejderkvarterer, den industrielle udvikling, om gejstligheden i Det tredje Rige og om menneskeskæbner i den kaotiske efterkrigstid. To artikler har særlig interesse for læsere i Sønderjylland. Harm-Peer Zimmermann belyser, hvordan den tysk-demokratiske-augustenburgske opposition måtte kapitulere over for den preussiske forvaltning efter 1864. I enkelte tilfælde fandt de skuffede drømmere vej ind i socialdemokratiet. I dettes tidlige position i Slesvig-Holsten ser forfatteren impulser fra den slesvig-holstensk-augustenburgske fallit.

Særlig interessant i sønderjysk perspektiv er Matthias Schartls afhandling om Kapp-kuppet i marts 1920. Kuppet fandt sted i Berlin netop dagen før afstemningen i 2. zone. Højrekræfter gjorde oprør mod den unge republik. Den lovlige, demokratiske regering måtte en tid flygte fra hovedstaden. Kuppet mislykkedes. Men inden da havde det vist sig, at den lovlige regering flere steder i Slesvig-Holsten kun havde lunken støtte hos en del embedsmænd og i borgerlige kredse. Det var ikke mindst tilfældet i det nordlige Sydslesvig.

Matthias Schartl kan således afsløre, hvordan landråden i Flensborg, Anton Wallroth, var med til at viderebringe kupmagerens budskaber og modarbejde arbejdernes protester, selv om de jo var en støtte til den lovlige regering. Bag efter klarede han kun frisag, fordi hans mangeårige erfaring i grænselandet var uundværlig for den tyske delegation under forhandlingerne i Paris forud for den endelige grænsedragning.

Helt overraskende er det at læse om den tidligere landråd i Haderslev friherre von Löw. I Haderslev var han blevet ganske velanskrevet i den dansksindede befolkning. Under kuppet lod han sig indsætte af kupmagerne som politipræsident i Kiel – men måtte flygte, da det gik galt – og fandt hjælp på den ulovlige flugt nordpå hos Wallroth. Der er mange afsløringer i denne velskrevne og spændende artikel.

En ekstra kvalitet i bindet ligger i illustrationerne. En righoldig række af

billeder fastholder sjældne scener fra arbejds- og dagligliv – suppleret af mere traditionelle portrætter og gode gengivelser af spændende aktstykker. Det er kort sagt en både se-værdig og læse-værdig bog.

Lars N. Henningsen

Karl-Erik Frandsen: Okser på vandring.

Produktion og eksport af stude fra Danmark i midten af 1600-tallet. Skippershoved, Ebeltoft, 156 s., ill., indb. Pris kr. 188.

Okseeksporten er »en af de bedste næringer, som indbyggerne her i riget har« – sådan hed det i Danmark i begyndelsen af 1600-årene. På en enkelt forårsmåned travede over 10.000 okser eller stude sydpå gennem Haderslevs gader. I årene lige før Christian IV's ulykkelige deltagelse i 30-års krigen passerede årligt mindst 50.000 dyr forbi toldstederne Gottorp og Rendsborg. De var på vej sydpå for at blive til stege i de store byer fra Lübeck og Hamborg til Amsterdam og videre sydpå. Det var en eksport, som gav gode indtægter til opdrætterne i Danmark. Indtægten fra okseproduktionen var med til at muliggøre bygningen af vore mange smukke herregårde og kongelige slotte. Emnet studeopdræt og eksport kan derfor nok fortjene interesse.

For de fleste vækker ordet studeeksport vel kun begrænsede associationer: om stude drivere ned ad Hærvejen. Derfor er denne bog særlig velkommen.

Forfatteren tager udgangspunkt i den europæiske sammenhæng. Danmark var kun ét af centerne for studeopdræt i Europa mellem 1500 og 1750. Også fra Polen, Ukraine, Ungarn og andre områder i periferien vandrede årligt hundredtusindvis af okser til de voksende byer i Norditalien, Rhinlandet, Nederlandene og Nordvesttyskland.

I 1500-1600-årenes Danmark indtog Fyn, Sjælland og Skåne en vigtig plads i studeproduktionen. Først derefter fik Jylland et slags monopol. Dyrene voksede op hos fæstebønderne og fik til slut en vinters opfedning, ofte i de store stalde på herregårde og kongelige ladegårde. Dernæst blev de overtaget af købmænd, som hvert år i marts sendte store flokke af godt opfedede okser afsted mod markederne i syd. Særlig mange fulgte ruten over Assens-Årøsund-Haderslev.

På grundlag af et meget fint kildemateriale fra toldstedet i Assens 1640-55 belyser bogen, hvordan dyrene blev opdrættet på Fyns, Sjællands og Skånes herregårde, hvilke danske og udenlandske købmænd som stod for salget, og vi følger dyrene fra toldsted til toldsted indtil kongerigets grænse i Rendsborg. I tilgift gives et mere kortfattet indblik i den jyske studeproduktion og eksporten via Ribe. Takket være moderne EDB-teknik giver bogen en klar og detaljeret analyse af produktionssteder, købmændsinteresser, handelsforløb, alt ledsa-

get af overskuelige figurer og kort. Blandt meget andet dokumenteres, hvordan udenlandske købmænd gradvis satte sig på store dele af denne handelsgren.

Bogen giver god besked om produktions- og handelsforholdene i det kongerigske bagland, som de endeløse rækker af stude havde lagt bag sig, når de i årene fra ca. 1640 til 1655 traskede gennem Sønderjylland sydpå.

Bogen er et godt supplement til Poul Enemarks og H. V. Gregersens ældre arbejder. Nu kan vi blot ønske, at også produktionen af stude inden for selve Sønderjylland og handelen med dem bliver undersøgt lige så godt. Syd for Kongeåen var vilkårene for denne vigtige næringsvej nemlig på mange måder helt andre end dem Karl-Erik Frandsen så fint opruller for Kongeriget i denne tiltalende bog. I Sønderjylland var bøndernes muligheder som studeopdrættere og -handlende langt større og grænserne mellem bonde og handelsmand mere fyldende. Efter denne bog længes man efter at få en lige så tidsvarende og spændende undersøgelse af forholdene i dette anderledes område: hertugdømmerne Slesvig og Holsten.

Lars N. Henningsen

Jutta Glüsing (red): Fördenland im Wandel/Fjordland i forandring. Ændringer i den maritime kultur mellem Alssund og Egernførde Fjord.

Udgivet af Verein zur Förderung des Flensburger Schiffahrtsmuseums. Flensborg 1994. 160 sider, rigt illustreret. Tysk-dansk dobbelttekst. Ingen noter eller bibliografi.

Denne bog offentliggør dele af fotodokumentationen af en større undersøgelse af ændringer i den maritime kultur mellem Alssund og Ekerneførde Bugt fra 2. verdenskrig til den tyske genforening, som blev gennemført 1990-1993. Som afslutning afholdtes en udstilling i Flensborg Skibsfartsmuseum sommeren 1994. Hvad vi har her, er således hverken det endelige undersøgelsesresultat eller et udstillingskatalog, men en præsentation af dele af fotodokumentationen knyttet sammen af kommenterende og forklarende tekst. Udgangspunktet er ofte biografisk, idet den personlige historie viser og demonstrerer den generelle udvikling. Indgangsvinklen er på sin vis dobbelttydig, idet menneskene på den ene side synes at handle ud fra egen vilje og beslutning, ikke blot som viljeløse brikker i en større socio-økonomisk udvikling, på den anden side kan ses som brikker i et spil, der uundgåeligt via deres myriader af tilsyneladende individuelle handlinger fører til den nuværende situation.

Udviklingen i områdets maritime økonomi er fra transport og fiskeri til turisme, indkøbsrejser, spritruer og lystfiskeri. Denne ændring af områdets oprindelige erhvervsstruktur er gået hånd i hånd med en popularisering og banalisering af de maritime symboler. Bogen understreger, at selv de oprindeli-

ge symboler ikke var faste og uforanderlige størrelser, men var i konstant forandring i de oprindelige symbolbærende og -skabende lag. Oprindeligt hollandsk fajance afløstes af engelsk, og senere udskiftede sømandsfamilier engelsk stue- og køkkenkeramik med varer fra Fjernøsten.

Symbolerne fik nyt liv i 1960'erne og 70'erne blandt fiskere og søfolk fra de tidligere tyske østprovinser. Dette opfatter bogen som en fastholden ved egne værdier ved flytningen og sammenstødet med de bofastes værdinormer. Her kunne man tilføje, at denne genopdagelse og -opdyrkning af oprindelige værdier og deres symboler vel er typisk for immigranter og ikke blot søfolk. Fra 1970'erne breder fremstillinger af maritime genstande som ankre, kobbernat-huse, messingkøjer sig indad i landet og blandt folk med løs eller ingen maritim tilknytning. I sammenligning med tidligere tiders »ægte« maritime kultur optræder denne nye bølge som udsmykning udadtil, ikke elementer i hjemmets opholdsarealer.

I bogen fortolkes denne udbredelse af maritime elementer og symboler som manifestation af en fællesskabsfølelse under store sociale og erhvervsmæssige ændringer. Det er utvivlsomt rigtigt, men symboler er jo mange ting, og ligeså brugen af dem. Man kunne også fortolke denne overtagelse af de maritime symboler som en uskadelliggørelse af dem. Min væsentligste anke er imidlertid, at denne bog på den ene side ikke er tilstrækkeligt argumenteret og dokumenteret til at kunne kaldes en videnskabelig afhandling eller et indlæg i en debat. Den dominerende billedside er mere illustration af postuleret udvikling end dokumentation. På den anden side kan bogen ikke kaldes et stykke populærvidenskab. Nogle vil måske få appetit på mere, men uden en bibliografi er det ganske svært for amatørerne (og andre) at søge videre.

Dan H. Andersen

De Hansborgske Domme 1545-1578.

Bd. I-III ved Emilie Andersen samt A. Andersen, Troels Fink og Peter Kr. Iversen, udgivet af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1994, 1400 s., ill., indb., kr. 375.

Udgivelsen af De Hansborgske Domme er resultatet af fem forskeres arbejde over en periode på mere end 60 år båret oppe af Kildeskriftselskabet, der i 1932 besluttede at støtte arkivar Emilie Andersens projekt for en udgivelse af kilderne til hertug Hans den Ældres administration af sit hertugdømme.

Hertug Hans fik ved delingen af hertugdømmerne i 1544 Haderslev amt, Tørring len, Tønder amt med de frisiske øer bortset fra Amrum, Vesterland-Før og nordspidsen af Sild, der hørte til Kongeriget. Han fik desuden Rendsborg og øen Femern samt Løgumkloster og Bordesholm Klostre, og dette

spredte område administrerede han med stor samvittighedsfuldhed – hvilket bl.a. fremgår af dommene – til sin død i oktober 1580.

Emilie Andersens projekt for udgivelse af kilderne til Hertug Hans' historie omfattede såvel de Hansborgske registranter, brevene og dommene. Hun færdiggjorde udgivelsen af registranterne i 1943 og et uddrag af brevene i 1949, mens udgivelsen af dommene først blev påbegyndt i 1960'erne. Som tilsynsførende på udgivelsen af dommene indsatte Kildeskriftselskabet landsarkivar Peter Kr. Iversen og professor Troels Fink, og det er disse to, der har sørget for at fuldføre hendes arbejde med udgivelsen i 25-året for hendes død. I oktober 1970 havde de tre aftalt et møde for at afklare nogle problemer i forbindelse med udgivelsen, men det måtte aflyses, da Emilie Andersen var blevet syg, og nogle få dage efter døde hun.

Det fremgår af Peter Kr. Iversens og Troels Finks beretning om Emilie Andersens videnskabelige løbebane, at hun havde en aftale med Historisk Samfund for Sønderjylland om at udgive en bog om Hertug Hans den Ældre omkring 1960. Der er intet bevaret i hendes arkiv om en sådan bog, men måske har hun opgivet og i stedet kastet sig over den fortsatte udgivelse af kilderne til hans historie. Det har krævet stor flid, udholdenhed at kæmpe sig gennem disse tyske retstekster, hvor nøjagtighed er afgørende for forståelsen, og man må beundre hendes omhu i forbindelse med det omfattende noteapparat, der forklarer de indviklede sagssammenhænge og viser hendes store kendskab til Hertug Hans' politik og retskyndighed. Bl.a. den lange redegørelse for Koldingforliget 1576.

Netop fordi det var så vanskeligt tilgængelige tekster valgte de tilsynsførende efter Emilie Andersens død at lade filologen Anders Andersen, der var fortrolig med udgivelse af sønderjydske tekster på latin, tysk og plattysk, jævnføre Emilie Andersens transskriptioner med originalen – og han kunne konstatere, at der kun var én læsefejl i de over 700 dommes tekst! Herudover var det hans bidrag at tilrette de danske sammendrag af dommene for at gøre dem mere læsevenlige og sprogligt præcise. Anders Andersen nåede heller ikke at se værket udgivet, da han døde i 1981. P.Kr. Iversen og Troels Fink måtte samle trådene, for at arbejdet kunne gøres helt færdigt bl.a. med tilføjelsen af en række domme, som Emile Andersen ikke havde medtaget i sin tekst. Register og transskription er her udarbejdet af Ove Clausen, knap 100 sider tekst.

Men hvad kan de 1400 siders udgivelse af Hertug Hans' domme bruges til?

Deres umiddelbare udsagn er naturligvis et udtryk for retspraksis i en del af Sønderjylland i midten af 1500-tallet. Troels Finks udførlige sagregister letter i høj grad indgangen hertil.

Stedregistret udarbejdet af Peter Kr. Iversen letter arbejdet for lokalhistorikeren, mens hans personregister gør livet nemmere for slægtshistorikerne, der

har svært ved at finde kilder på tryk til denne periodes historie. Nævnes skal også Troels Finks nyttige ordforklaringer.

Udgivelsen har endda en bredere anvendelsesmulighed – som øvebog for dem, der trænger til at lære det platyske sprog og de samtidige vendinger at kende, inden de giver sig i kast med de utrykte kilder. Her har man lange sammenhængende tekster på datidens tysk sammen med et af flere kontrolleret dansk sammendrag at øve sig på.

Man kunne have undt Emilie Andersen selv at have skrevet bogen om Hans den Ældre, hvis liv og arbejde hun har beskæftiget sig med som ingen anden, men hun har i stedet gjort det ulige nemmere for nutidens og fremtidens historikere at studere Sønderjyllands historie i hans tid.

Birgitte Dedenroth-Schou

Hans Schultz Hansen: Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993.

Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland og Fælleslandboforeningen for Nordslesvig. Aabenraa 1994. 446 s. Kr. 275 (for medlemmer kr. 185).

Som det vil ses af bogens titel, er det de sidste 150 år, som er kommet først under behandling i den store sønderjyske landbrugshistorie, som nu er under udgivelse. En væsentlig bevæggrund for udgivelsen skal søges i, at sønderjysk landbrug stort set ikke var nævnt i det firebindsværk om det danske landbrugs historie, som udkom op til Stavsånds jubilæet i 1988. Og det er glædeligt, at Fælleslandboforeningen for Nordslesvig og Historisk Samfund for Sønderjylland i samarbejde har kunnet formå en så kyndig og nøgtern forsker i sønderjysk landbrugshistorie som Hans Schultz Hansen til at skrive om denne periode, hvor der er så mange nationale følelser involveret. Det gælder jo ikke mindst udviklingen i tiden mellem de to verdenskrige under og efter Genforeningen i 1920.

Hans Schultz Hansen har, som han selv indledningsvis skriver, sat sig det mål at beskrive det sønderjyske landbrugs »udvikling i hele det gamle hertugdømme Slesvig med hensyntagen til de vidt forskellige forhold fra egn til egn«.

Hele perioden fra 1830'erne til 1960'erne anskues som en lang overgangsperiode fra det før 1830 dominerende selvforsyningsbondebrug til det markedsorienterede, specialiserede og mekaniserede farmerlandbrug.

Udviklingen forløber dog ikke med samme intensitet i hele perioden, og skildringen opdeles i fire underafsnit med følgende overskrifter: Velstand og bondestand ca. 1830-1864; Det intensive landbrugs gennembrud ca. 1864-1914; krige og kriser 1914-ca. 1950; Det moderne landbrug – maskiner og mennesker ca. 1950-1993. De to sidste afsnit på tilsammen 159 sider omhandler dog kun det nordslesvigske landbrug, mens det sydslesvigske land-

brug behandles for sig i et særligt underafsnit på 20 sider for hele perioden 1920-1993.

Temamæssigt behandles i rækkefølge i de enkelte afsnit: agerbrug og husdyrhold, redskaber og maskiner, landbrugets organisationer, velstand og kriser, levevilkår for gårdmænd, husmænd og landarbejdere og til sidst landbøkulturens udvikling.

Den gamle bondekultur døde efter Schultz Hansens tolkning ud i den første periode. I Nordslesvig erstattedes den af en moderne bondekultur, som frem til 1950'erne havde et fast greb om de nordslesvigske bønders hverdag. Den blev ledet af gårdmandsstanden, som på et nationalt og grundtvigiansk grundlag ledede det lokale foreningsarbejde, og som inspireret af de danske bønders deltagelse i det rigsdagspolitiske arbejde var indstillet på at deltage i beslutningsprocessen i et demokratisk samfund. I Sydslesvig derimod blev en stor del af foreningsarbejdet ledet af godsejer- og embedsstanden, ligesom de tysk-sindede bønder i høj grad stemte på politiske kandidater fra borgerskabet og embedstanden, altså støttede højrefløjen i preussisk og tysk politik. Man fik derfor ikke i Sydslesvig udviklet en demokratisk tradition for politisk deltagelse og medbestemmelse, og man fik ikke udviklet en ny bondekultur på linje med den nordslesvigske. Efter 1920 var man derfor syd for grænsen lette ofre for antiparlamentarisk agitation. Efter 1960 er de regionale særpræg udviskede såvel syd som nord for grænsen, og man aner en smule mismod over situationen i 1990'erne, hvor den sønderjyske befolkning er placeret i en fælles hovedstrøm, der med massemedierne som drivende kraft mere og mere samler den danske befolkning på tværs af sociale og geografiske skel. Forfatterens udgangsreplik lader forstå, at det ikke vil have noget formål om føje år at fortsætte med en separat beskrivelse af sønderjysk landbrug efter 1993.

Afsnits- og temaopdelingernes beskrivelse af udviklingen er i god overensstemmelse med hovedtolkningen og medvirker til at give samling på bogens mange enkeltoplysninger og eksempler, der er samlet fra mange forskellige og uensartede kilder. Der kommer en god sammenhæng mellem materiel udvikling og kultur; men tolkningen forekommer dog nærværende anmelder som en anelse nationalromantisk.

Denne fornemmelse skyldes, at kildematerialet ikke altid kan give den nødvendige dokumentation for den givne tolkning. Netop de uensartede kilder og specielt problemerne med den ældre landbostatistik fra perioden gør Schultz Hansen instruktivt rede for i et lille afsnit: »Forskning og kildeproblemer« sidst i bogen; mens den omfattende litteraturliste giver et godt indtryk af det omfattende arbejde med at indsamle og sammenholde den trykte forskningsresultater for Sønderjylland som helhed.

Det er på denne baggrund rimeligt at spørge, om forfatterens tolkning af

udviklingen er overbevisende, og om intentionerne ved at inddrage hele Slesvig kan siges at være opfyldt.

Her synes det mig, som om meget af dokumentationsværdien går tabt igennem det forhold, at det ikke lykkes at belyse den økonomiske og produktionsmæssige udvikling statistisk for de tre konstaterede »øko-zoner« i perioden frem til 1920. Schultz Hansen er meget omhyggelig med at redegøre for de vidt forskellige betingelser geografisk, ejendomsræssigt og socialt, som hersker i henholdsvis marsklandet i vest, midtlandet og morænelandet i øst. Men al statistik vedrørende de ovennævnte forhold gælder for hele Sønderjylland, hvorved de egnsræssige forskelle i landsdelen udviskes.

Vender man sig mod de enkelte underafsnit bliver problemerne med det uensartede og ofte utilstrækkelige kildemateriale tydeligt, og et par eksempler skal her fremdrages.

I det første afsnit om perioden 1830-1864 gives en glimrende og nødvendig oversigt over landbrugets tekniske stade og forskellige produktionsstruktur på langs i landsdelen, som i hovedsagen var betinget af de geografiske forhold. Vi er ved begyndelsen af »kornsalgsperioden«, og der gøres instruktivt rede for, hvorledes dette giver forskellige udviklingsbetingelser for de allerede etablerede driftsformer og produktionsstrukturer i de tre »øko-zoner« henholdsvis marsken, midtlandet og østlandets morænelandskab. Endvidere redegøres der detaljeret for ejendomsstrukturen ved hjælp af en række procentfordelinger af de slesvigske landbrug på størrelse og ejendomsformer i tabellerne 2-4. Desværre oplyses læseren ikke på noget tidspunkt om landsdelens totale antal brug, så procentfordelingerne giver ikke noget indtryk af de sønderjyske landbrugs kvantitative omfang. Henvisningen for tabellerne er til Schultz Hansens egen afhandling om *Godssystemets afvikling i Sønderjylland fra 1830-erne til 1864*. Desværre er netop denne titel ved en af de sjældne fejl i bogen gledet ud af litteraturlisten, så det er svært at checke tallene. Afhandlingen kan findes i Sønderjyske Årbøger 1992. Ved eftersyn her kan det konstateres, at tabellerne 2-4 samt tabel 10 på side 86 over landbrugsejendomme i Slesvig 1844 og 1859, der uden krydshenvisning bringer brugstal på hele området minus Tønder amt, har et samlet antal brug på 36435, opererer ud fra et samlet brugstal af store gårde, gårde, huse med jord og huse uden jord på ialt 41798 brug, hvoraf de 16594 brug er gårde, mens de 25204 brug er huse med og uden jord. Usikkerheden mindskes ikke af, at øen Fehmern og de kongerigske enklaver nogle gange nævnes og nogle gange udelades i fremstillingen. Her ville en præcisering have været på sin plads med hensyn til, hvilket geografisk areal tallene omfatter. De kongerigske enklaver må dog siges at høre til det sønderjyske landbrug uanset deres tilknytning til dansk ret og administration. Da Schultz Hansen i sin undersøgelse alene nævner hertugdømmet Slesvig som undersøgelsesområ-

de, må man formode, at de kongerigske enklavers brug bør lægges til det ovenanførte antal brug, hvis et samlet billede skal opnås. I den danske landbrugstælling omfatter de kongerigske enklaver ialt 2188 brug i 1835. Under alle omstændigheder ville det have været værdifuldt, hvis både de absolutte tal og procentangivelserne havde kunnet opdeles i forhold til de tre etablerede øko-zoner med henblik på at konstatere forskelle i brugsstruktur. Det samme gælder også en række af bogens rentabilitetsberegninger og statistikker for produktionsudviklingen.

Et andet problematisk forhold er, at mange statistikker, som f.eks. figur 12 med en grafisk fremstilling over tyendelønninger på Refsø gods 1830-1863, tages som udtryk for lønudviklingen for hele det sønderjyske tyende igennem perioden. Det drejer sig trods alt kun om en population på ca. 30 mennesker ansat på et gods i Haderslev amt, mens hovedparten af tyendepopulationen må formodes at have været ansat hos bønderne eller de helt store godser i det sydlige Østslesvig.

Som helhed vil Schultz Hansen gerne have perioden 1830-64 omdøbt til »kvægsalgperioden« og hovedparten af investeringerne er at finde i østlandets landbrug; men også midtlandet og marskens gårdmænd får del i periodens velstandsstigning, som igen er baggrunden for den kulturelle opblomstring. Det er Schultz Hansens opfattelse, der jo er i god overensstemmelse med gældende nationaløkonomisk teori, at gårdmandsstandens velstandsstigning smitter af på resten af de sociale grupper i landbosamfundet, men mindst på den jordløse husmandsklasse.

I det andet afsnit for perioden 1864-1914 får vi en kraftig velstandsstigning i hele Sønderjylland, da alle tre »øko-zoner« nyder godt af at blive beskyttet af toldmure omkring det tyske rige, samtidig med at man får adgang til det tyske hjemmemarked. Verdensmarkedet for korn var stærkt vigende; et forhold der medførte, at animalsk produktion også indenfor Tysklands beskyttende toldmure var mest lønsomt. Specielt i den østlige zone var man derfor optaget af at omlægge driften til kohold med fælles- og andelsmejerier til videreforarbejdning af mælken. I denne forbindelse ændrede man kobbeldbruget til vekseldbrug med en række andre foderafgrøder i sædskiftet, og roerne vandt frem, ligesom kornet nu overvejende blev foderkorn. Udviklingen i det østslesvigske var altså i det store og hele analog med udviklingen i dansk landbrug i perioden, således også med det stærkt øgede svinehold. Driften blev intensiveret, maskinerne vandt bredt fodfæste, og indkøb af foderstoffer og kunstgødning fandt i stigende grad sted.

Også i dette afsnit ville det have været godt med en statistisk opdeling på de tre zoner. Nu bliver det til et rent skøn, hvorvidt mejeridriften i den østlige del af Sønderjylland, som postuleret, var bagefter det danske landbrug.

I skildringen af perioden efter 1920 skildres det nordslesvigske landbrugs problemer med genopbygning og driftstilpasning indgående, den store gældsbyrde fra fejlslagne spekulationer omkring valutaen i forbindelse med Genforeningen, en byrde der øges af den danske pengepolitik i slutningen af 1920erne og bliver uoverskuelig med afsætningskrisen i første halvdel af 1930erne. Mellem hvert ottende og niende landbrug i Nordslesvig kom på tvangsauktion mellem 1931 og 1935 mod hvert fyrretyvende nord for Kongeåen.

Ved Genforeningen blev Nordslesvig koblet på det danske samfunds bestræbelser med at etablere det lille familiebrug gennem udstykninger og oprettelse af statshusmandsbrug. Dette gives der en god skildring af; men perioden som helhed er præget af stagnation uden de store nybrud.

Det er på denne baggrund, at de organisatoriske og politiske forhold, som tidligere også er blevet grundigt belyst, nu kommer til at indtage den væsentligste del af siderne. Vi får en meget detaljeret gennemgang af de forskellige landbrugsfaglige organisationer, af de forskellige protestbevægelser såsom »Bondens Selvstyre« og senere »Landbrugernes Sammenslutning (LS)«. Det er jo spændende stof, men i betragtning af Schultz Hansens egen vurdering af, at protestbevægelserne var en marginal foreteelse i det nordslesvigske samfund, får det nok også for megen plads set ud fra skildringen som helhed.

For årene efter 1950 gives der en solid gennemgang af mekaniseringen og intensiveringen. Her går udviklingen jo ganske parallelt med det øvrige danske landbrug: afvandring fra landbruget, specialisering af produktionen, stigende kunstgødningsforbrug, intensiv anvendelse af pesticider, brugssammenlægninger.

Også her gives der omfattende referater af de officielle landboforeningers udtalelser og holdninger, men kun sjældent gives der en analyse og vurdering af landboforeningernes virke, og en vis kritisk distance til de politiske udtalelser fra landbrugsorganisationernes side havde været på sin plads, når det gælder de store linjer i udviklingen som her.

Trods disse kritiske bemærkninger er der al mulig grund til at ønske dansk landbrugsforskning og sønderjysk landbrug til lykke med den nyvinding, som Schultz Hansens pionerværk udgør. Værket kunne vel have været strammere og mere komparativt i forhold til det øvrige Danmarks landbrugshistorie, men nu ligger det der som inspiration og ledetråd for nye detailstudier.

Iøvrigt er fremstillingen forsynet med det nødvendige udstyr som noteapparat og et kombineret person-, stednavne- og sagregister. Konkurrenceforholdet til firebindsværket *Det danske landbrugs historie* fra 1988 fremgår sandsynligvis af det lækre udstyr med hensyn til papirkvalitet, indbinding og billedredaktion med en del smukke illustrationer i farvegengivelse samt en række gode redskabsbilleder fra Bov museum.

Når man har gjort sig til gode med værkets mange informationer, og når man har gjort sig klart, hvilket pionerarbejde der foreligger her, må det vel også siges dels at det forekommer forståeligt, at redaktionen af *Det danske landbrugs historie* i sin tid har betragtet det som en uoverskuelig og uoverkommelig opgave også at inddrage nordslesvigsk landbrug med dets mange særtræk i sin generelle fremstilling, dels at det nu har vist sig at være lykkeligt, at sønderjysk landbrug ikke blev inddraget, da vi formentlig så ikke havde fået den foreliggende skildring af hele hertugdømmet Slesvigs landbrugshistorie.

Finn Stendal Pedersen

Jens-Peter Hansen: Kobbermøllen ved Kruså.

Arbejderboligerne ved et dansk industrianlæg gennem 400 år. Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring. København 1994, 96 s., ill., indb. DM 29,70 eller kr. 122,50.

Historien om Kobbermøllen ved Kruså er nært forbundet med én familie. Efter at ægteparret Gisela og Bodo Daetz gennem årtiers bestræbelser har påtaget sig restaureringen af Kobbermøllens arbejderboliger og har skabt en smuk samling af genstande, billeder og dokumenter til dens historie, har svigersønnen Jens-Peter Hansen nu fremlagt et historisk rids af Kobbermøllens udvikling og bygningshistorie samt af arbejdet med bevaring og restaurering af de bevarede bygninger siden lukningen af værkets porte i 1962.

Efter en kort indledning om kobber- og messingindustriens historie, især dens forhold i Danmark, belyser bogens første afsnit kong Christian IV's rolle ved grundlæggelsen af hammermøllen i Kruså. Som resultat konkluderer forfatteren, at det første mølleanlæg ved Kruså uden tvivl var et kongeligt anlæg, og at det i hvert fald efter 1621 blev udlejet til borgere i Flensborg for et år ad gangen. Der var med stor sikkerhed oprindelig tale om en hammermølle til smedning af jern. Grundlæggelsen kan være sket i 1598, i så fald i forbindelse med ombygningen af Koldinghus, eller allerede 1593, i så fald anlagt som Christian IV's gestus overfor byen Flensborg i anledning af arvehyldningen i 1593.

I det følgende behandler forfatteren Kobbermøllens situation under og efter 30-års krigen. I alt fald fra 1627-29 tjente den til fremstilling af kobberprodukter. Han beskriver virksomheden i det brabantiske kedelførerkompagni, som dominerede opkøb og salg af kobberredskaber i det danske monarki. I tilslutning hertil belyses produktionen fra Kobbermølle. Særlig opmærksomhed rettes mod fremstillingen af de forskellige redskaber til fremstilling af brændevin – »en skjult side af kobber- og messingfabrikkernes virksomhed«. Et videre kapitel er viet historien om familien Thor Stratens opstigen og fald som ejer af

Kobbermølle. Det historiske overblik slutes med Yellow-metallets epoke, det sidste succesrige markedsprodukt fra Kobbermøllen.

Fremstillingen af bygningshistorien udgør det andet afsnit i bogen, og det bygger for en stor del på viden, som er fremkommet som led i restaureringen af Kobbermølles arbejderboliger. Et interessant resultat af denne del af undersøgelsen er det, at et usigneret prospekt fra ca. år 1800: »Ansicht der Kupfermühle bei Flensburg«, som findes i den såkaldte »Sammlung Daetz«, ikke som hidtil antaget fremstiller den historiske realitet, men er et udkast til en projekteret ændring af Kobbermølle til et godsagtigt kompleks, en ændring, som dog aldrig blev virkeliggjort.

I bogens tredje og sidste afsnit beskrives redningen og restaureringen af Kobbermølles arbejderboliger. I 1963 blev de købt af Gisela og Bodo Daetz og med stort engagement reddet fra nedrivning og omhyggeligt restaureret og tilpasset moderne boligstandard, alt under hensyntagen til bygningsbevaringens krav.

Den foreliggende bog er ikke en omfattende historie om Kobbermølle. Den orienterer sig snarere efter enkelte kilder og belyser de forskellige tidsrum i dens historie med forskellig intensitet. Således tages der desværre kun i begrænset omfang fat på »Crusauer Kupfer- und Messingfabrik A.G.«s sidste fase. Detaljeret derimod belyses de bevarede rester – de bevarede kobber- og messingredskaber fra dens produktion og (som fremhævet i undertitlen) arbejderboligerne. Det betyder, at bogen præsenterer den interesserede for mange facetter af overleveringen fra Kobbermølle. Kun beklageligt, at en bog, som i sig forener så mange forskellige historiske betragtningsmåder, ikke er gjort tilgængelig med en indholdsfortegnelse.

Carsten Müller-Boysen

Nis Hardt & Karsten Kjer Michaelsen: Wikinger zwischen Ribe, Haithabu und Hamburg.

104 sider. Heide 1994.

Vikingerens kerneområde var de skandinaviske lande og hermed også den del af Danmark, der i dag udgør den nordlige del af forbundslandet Schleswig-Holstein. Her ligger to af periodens vigtigste lokaliteter – Hedeby og Danevirke, og også på det forskningsmæssige felt har landsdelen længe markeret sig med et væld af undersøgelser og resultater. Det startede for alvor med Herbert Jankuhns Hedeby-udgravninger i 1930-erne, som blev fortsat og forstærket af Kurt Schitzel fra 60-erne og fremefter. Hertil kan nævnes de banebrydende undersøgelser i marsken og på de nordfrisiske øer, landsbyundersøgelserne omkring Slesvig by, udgravninger af vigtige gravpladser, talrige tværgående og

teoretiske undersøgelser med udgangspunkt i Universitetet i Kiel og sådan kunne man blive ved. Og heller ikke det formidlingsmæssige område har man forsømt. Et besøgstal på det snart 10 år gamle Hedeby-museum, der ligger på over 200.000 om året, taler sit eget tydelige sprog. Jo, vore berømte forfædre er mindst lige så populære syd for grænsen som længere mod nord.

Der vil derfor utvivlsomt være et stort marked for den populærvidenskabelige bog om vikingerne mellem Ribe, Hedeby og Hamborg, som arkæologerne Hardt og Michaelsen netop har udgivet. Bogen giver en god oversigt over vikingetidens mange facetter. Vi kommer omkring de vigtigste af vikingearkæologiens mange emner, og også de skriftlige kilder – hvad enten det drejer sig om sagaernes traditionsstof eller krønikernes mere nøgterne oplysninger – er godt repræsenteret. Forfatterne er tydeligvis godt hjemme i deres stof. F.eks. har de fået de nyeste forskningsresultater vedr. Danevirke og Ribe med; resultater, som for en stor dels vedkommende enten er upublicerede eller kun tilgængelige i speciallitteraturen. Desværre ser man alt for ofte, at forfattere til populærvidenskabelige bøger inden for arkæologiens område glemmer at få a jourført deres oplysninger, og bøgerne får derved uvilkaarligt et umiskendligt forældet præg allerede inden, de kommer på gaden.

Til bogens fortrin hører også, at den er skrevet i let tilgængeligt sprog, hvor man har undgået en skæmmende brug af fagudtryk. Sproget udmærker sig endvidere ved korte sætninger, noget der absolut ikke er en selvfølge i den tysksprogede litteratur.

Også bogens grafiske opsætning skal fremhæves. Typografien er tydelig, og de mange illustrationer samt anvendelsen af mellemoverskrifter og rastede felter med specialoplysninger gør, at bogen virker særdeles indbydende. Skade er blot, at der ved en række af farveillustrationerne er brugt for dårlige forlæg. Det burde være undgået.

Til de kritiske punkter skal også føjes, at titlen på bogen er noget misvisende. Med overskriften »Vikinger mellem Ribe, Hedeby og Hamborg« forventer man at få en oversigt over, hvad der er vikingelevn i hele området, men det er ikke tilfældet. Langt den overvejende del af de lokaliteter, der fortælles om, er fra Sydslesvig, mens den danske side af grænsen udelukkende er repræsenteret ved Ribe og fund fra byens nærmeste omegn. Vi får intet at vide om vikingefund fra Nordslesvig, ligesom der også savnes en række væsentlige fund fra Sydslesvig. I virkeligheden burde bogen have heddet: »Vikingetiden mellem Ribe og Hamborg, belyst ud fra udvalgte eksempler«, men – indrømmet – det kan man naturligvis ikke kalde en bog.

Alt i alt er det dog blevet til en glimrende bog, som trygt kan anbefales til alle tyske viking-entusiaster.

Steen Wulff Andersen

Kloster Itzehoe 1256-1564.

Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, Bd. 8. Udgivet af Harald Hennings. Neumünster 1993, 569 s., indb.

Senest 1263 blev der grundlagt et nonnekloster i Itzehoe under cistercienserordenen. Klosteret levede efter reformationen og frem til vore dage videre som adeligt jomfrukloster, og dets omfattende arkiv er først fra 1985 overdraget til Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv og først nu gjort tilgængeligt i en fyldig kildeudgave.

Kildeudgaven, der er forestået af Harald Hennings, fremtræder upåklagelig, og har også den service over for brugeren, at den medtager arkivalier fra andre arkiver, som kan oplyse om klosterets historie. De muligheder, der ligger i stoffet, kan man få et indtryk af ved at læse Ortwin Pelc's bidrag til Itzehoes klosterhistorie i byhistorien »Itzehoe. Geschichte einer Stadt in Schleswig-Holstein«, Bd 1, Itzehoe 1988.

Kildesamlingen er dog ikke kun vigtig for Itzehoe kloster. Den indeholder helt centralt materiale til liv og levned i byen Itzehoe og Elbmarsken. De slesvig-holstenske adelsslægter, som var nært knyttede til klosteret, belyses også på mange felter. Desuden giver værket på enkelte punkter nye informationer til sønderjysk historie. En kilde fra Haderslev dokumenterer, hvordan væbnerne Claus Rixtorp, Erik og Claus Skrandi i 1451 havde udvalgt en præst til kirken i Ullerup med annekskirken Adsbøl. Og en anden kilde fra 1551 udgør en brik til oksehandelens historie. Den fortæller os nemlig, at borgeren Hans Andersen fra Aabenraa havde solgt 22 par okser til en mand i Itzehoe for 15 mark lybsk parret. Disse og lignende informationer vil nu, takket være den omhyggelige udgave og de gode registre, kunne indgå i lokalhistoriske undersøgelser.

Bjørn Poulsen

Niels H. Kragh-Nielsen: Sønderjyder i den store krig 1914-18.

Sønderjyske billeder 4. Udgivet af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 1993, 64 sider. Pris: 145 kr. (for medl. 95 kr.).

Inge Adriansen og Broder Schwensen: Fra det tyske nederlag til Slesvigs deling 1918-1920.

Sønderjyske billeder 5. Udgivet af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og Historisk Samfund for Sønderjylland i Samarbejde med Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte og Stadtarchiv Flensburg, Aabenraa og Flensborg 1995, 80 sider. Pris: 170 kr. (for medl. 120 kr.).

Den første verdenskrig og dens følger indbærer i det mindste to væsentlige momenter for danskheden i Sønderjylland.

For det første led befolkningen under en verdenskrig, som herbergstaten havde manet frem. Det betød blandt meget andet, at en del af den mandlige befolkning måtte gå i krig for den tyske kejser. Hos de dansksindede var den officielle holdning, at man skulle bære krigens tunge byrde, for ikke at miste retten til hjemstavnen. For det andet førte krigens afslutning til en folkeafstemning, der resulterede i en genforening og dannelsen af et dansk-, henholdsvis tysk mindretal.

Billedbogsserien »Sønderjyske billeder« har netop taget disse to emner op i bind nr. 4 og 5.

N. H. Kragh-Nielsen har kombineret samtidige billeder og kildetekster i en slags montage. Formålet var at »give et indtryk af, hvordan det var at være i krigen, hvordan den sønderjyske soldat oplevede det«. Den nævnte montage suppleres med en temmelig kort oversigt over krigens forløb.

Bogens disposition er formelt set klar. De enkelte krigsår behandles i to afsnit hver, det ene om vest- og det andet om østfronten. Derefter følger nogle afsnit om de forskellige andre emner, f.eks. luftstyrker og marinen. Til sidst er der nogle korte afsnit om fangenskab, de faldne, krigsinvalidere og mindesmærkerne. Bogen afsluttes med bl.a. en kildeoversigt og litteraturliste.

Alt dette fylder kun 60 sider, hvoraf de fleste sider er illustreret. Dertil kommer, at forfatteren i stor udstrækning vil lade kilderne tale. Dette er prisværdigt, da de fleste uddrag er både interessante og informative. Man læser soldaternes breve og ser på tidens postkort og billeder. Dermed bliver historien på en måde mere nærværende og levende. Men her er der dog fare for, at man fortaber sig i kilderne og glemmer den historiske udvikling.

Flere steder springer forfatteren for hurtigt hen over begivenhederne og historiens gang. Derved kommer »brevene« og »billederne« let til at hænge i luften. De historiske afsnit er desuden tyngt med oplysninger om forskellige armeer, regimenter, divisioner, kompagnier og bataljoner. En mængde viden, som forvirrer mere end nødvendigt.

Måske kunne man have undgået denne usammenhængende form ved at inddrage nogle flere nyere fremstillinger for dermed at styrke den historiske fremstilling. Litteraturlisten er kort og ikke til megen hjælp, hvis man ønsker at finde frem til yderligere litteratur om emnet.

I billedteksten på side 40 nævnes Svend Falkner Sørensen's bog *Faneflugt?* (1989). Burde den ikke være nævnt i litteraturlisten, så den interesserede læser kan finde yderligere oplysninger? Det samme gælder også for nogle nyere artikler om emnet udgivet i *Sønderjyske Årbøger* f.eks. J. Kühl m.fl. (1990) og

M. Klos (1991). Derudover savner jeg en fundamental artikel på dansk skrevet af bl.a. K. Chr. Lammers: Krigsbilleder og krigsoplevelser: Soldaternes første verdenskrig, *Den jyske Historiker*, bd. 31-32 s. 75-120, 1985.

På trods af, at denne bog således udviser nogle mangler, så er den alligevel spændende og værd at læse. Men også efter dette hefte gælder, at selvom der er skrevet meget om sønderjyderne i den store krig, så mangler vi stadig en grundlæggende, omfattende og videnskabelig fremstilling af sønderjyderne og krigen 1914-18. Bagefter kunne man så skrive om sydslesvigerne og krigen 1939-45.

Det særlige ved *Inge Adriansen* og *Broder Schwensen's* bog om årene 1918-20 er, at den er resultatet af et samarbejde mellem en dansk og en tysk historiker. Dette er ikke nogen selvfølge, særlig emnet taget i betragtning. Derfor må man hilse et sådant samarbejde velkommen.

Bogen gennemgår kronologisk udviklingen fra kejserrigets sammenbrud til »Slesvigs deling«. Afsluttende perspektiverer forfatterne udviklingen frem til tiden efter anden verdenskrig. Bogen afsluttes med et omfattende noteapparat. Hele bogen virker ved første øjekast både interessant, godt disponeret og vel-dokumenteret. Enkelte steder virker bogen også forfriskende provokerende, f.eks. når man anvender begreberne *genforening* i forbindelse med afstemningsresultatet i 2. zone og *indlemmelse* i forbindelse med 1. zone. Afsnittene om året 1920 i billedkunsten og satiren viser en række tidstypiske billeder og karikaturer. Disse og de mange illustrationer gør bogen værd at se igennem.

Bogen hænger bedre sammen end det foregående hefte i serien, og det virker som om der er mere indhold i teksten. Den fylder da også 20 sider mere. Men også denne bog bærer præg af, at en indviklet og kompleks historie skulle reduceres til en enkelt og kort fremstilling. Derfor har forfatterduoen måttet træffe nogle dispositionelle og indholdsmæssige valg. At dette arbejde ikke har været ligetil antydes i forfatternes forord, hvor man kan læse, at arbejdet »... er foregået i et intenst og debatfyldt samarbejde ...«. Forfatterne er også godt klar over, at deres fremstilling næppe tilfredsstiller alle, og som de skriver »... det har heller ikke været vort hovedsigte«.

Jeg vil gerne benytte lejligheden til at fremhæve og kommentere nogle steder i bogen, hvor jeg mener at forfatternes dispositioner ikke har været så heldige.

De to forfattere forklarer kejserrigets sammenbrud med den politiske udvikling (s. 8, 9). Her lægges der vægt på soldatermytterierne og den følgende revolutionære udvikling. Bruger man denne forklaring på kejserrigets afvikling, så er man temmelig tæt på at videreføre dolkestødsmyten, og det tror jeg næppe er hensigten med formuleringerne. Her burde forfatterne i stedet have

lagt vægt på den sociale og ikke mindst militære situation og have nævnt, *hvorfor* matroserne gjorde oprør i krigens sidste dage. Det skete efter at den militære overkommando i slutningen af september 1918 havde bedt politikerne om at forhandle en våbenhvile og fred, for så en måned senere bl.a. at sende flåden på et selvmordskommando mod England – »... es war eine Sache der Ehre!«, mente den militære ledelse!

Længere fremme i teksten nævnes den amerikanske præsidents forhold til Versailles-freden. »USA undlod at ratificere traktaten, da den ikke skabte den af Wilson tilsigtede »retfærdighedsfred« (s. 15). Dermed formidler forfatterne det indtryk, at Wilson mente den var uretfærdig mod Tyskland og ikke mere. Wilsons planer strandede imidlertid i senatet, hvor han ikke fik det nødvendige flertal for ratificeringen. Den politiske kamp mellem republikanere og demokrater handlede om medlemsskabet af Folkeforbundet og ikke om den uretfærdige fred for Tyskland eller for den sags skyld Irland og Italien.

I teksten fremhæves en resolution fra den slesvig-holstenske landsforsamling (3. juli 1919), hvor man ville nå frem til en direkte forståelse mellem Danmark og Tyskland (s. 18). Her burde forfatterne dog oplyse, at resolutionen i truende vendinger erklærer, at Schleswig-Holstein er og skal blive en uadskillelig bestanddel af Tyskland.

Senere i teksten møder man beskrivelsen af socialdemokraten »... Waldemar Sørensen, der tidligere havde været tysk, men pludselig var skiftet over til den danske side ...« (s. 21). Formuleringen er misvisende og sætter Sørensen i et underligt lys. Han skiftede ikke pludseligt fra tysk til dansk! Jeg går ud fra, at de to historikere kender til forholdene omkring den danske befolkningsdels problemfyldte forhold til den tyske arbejderbevægelse. W. Sørensen stammede faktisk fra en dansk familie og arbejdede bl.a. på Flensborg Avis. Senere blev han ved siden af P. Michelsen byens førende socialdemokrat i perioden 1910-19.

En anden interessant formulering finder man i forbindelse med borgmesteren i Flensborg: »En iøjnefaldende udvisning af Dr. Todsens fra afstemningsområdet og et forbud mod at tyske lærere, præster og andre embedsmænd deltog aktivt i afstemningskampen vakte harme på tysk side« (s. 27). Det er ganske rigtigt, at det vakte harme, det kan også virke iøjnefaldende. Men det er på ingen måde odiøst, hvilket formuleringen ellers giver anledning til at tro. I Versailles-traktaten blev det bestemt, at tyske tropper og myndigheder skulle forlade området (Artikel 109 stk. 1). Man ville sikre en fri afstemning og forbød derfor embedsmændene at deltage i afstemningskampen. De fik lov til at blive i området: »... forudsat, at de opfører sig upaaklageligt, og at deres Nærværelse ikke medfører Fare for Afstemningens Frihed«. (Bekendtgørelse no. 21 af 17.1.1920).

På side 31 er der nogle billeder fra Flensborg, og i billedteksten står følgende oplysning: »De tilrejsende stemmeberettigede var personer, der var født i afstemningsområdet, men bosat uden for det. Af de i alt 27.853 tilrejsende kom de 16.638 nordfra og 11.069 sydfra. Bestemmelsen fik ingen afgørende indflydelse på det endelige resultat, hverken i 1. eller 2. zone«. Disse tal er ganske enkelt misvisende og forkerte. Forfatterne nævner selv i anden sammenhæng Franz v. Jessen: *Haandbog i det Nordslesvigske Spørgsmaals Historie*. Hvorfor bruger man så ikke forfatterens hovedværk om emnet: *Haandbog i det Slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937*? Her vil man kunne se, at de opgivne tal ikke er tilrejsende, men valgberettigede og kun gældende for zone 1. I zone 2 stemte 1.460 nordfra- og 15.121 sydfra kommende.

På side 63 starter et afsnit om den sociale uro i 1920, som fulgte i kølvandet på afstemningstidens sociale og økonomiske krise. Underligt nok nævnes kun forholdene i Nordslesvig, mens man ignorerer begivenhederne i f.eks. Flensborg. Selvom bogen tidsmæssigt er begrænset til at omhandle perioden 1918-1920, så burde man have nævnt den social uro i byen i 1920. Det hele kulminerede omkring årskiftet 1920-21. En kommunistleder blev skudt »på flugten«, og de deraf følgende uroligheder kom til at koste 11 mennesker livet!

I et afsluttende kapitel skriver forfatterne om det tyske mindretals tab under 2. verdenskrig. Her havde omkring 2.100 meldt sig tjeneste. Af dem faldt omkring 750. Her burde man for en ordens skyld nævne, at det danske mindretal også mistede sine unge i krigen. De meldte sig dog ikke, men blev indkaldt til en krig, der ikke var deres. De fleste af de omkring 400 faldne sydslesvigere døde på østfronten. Man kunne måske også have nævnt de 15 børnehaverbørn samt deres ledere, som blev dræbt under et allieret bombeangreb? Begge mindretal mistede en del af deres ungdom i denne krig, derfor burde også begge tab nævnes.

De ovennævnte eksempler er typiske for fremstillingen. De indledningsvis omtalte dispositionelle valg, som forfatterne har måttet træffe, er ikke uden problemer. Desuden bærer bogen præg af en tysk-venlig historieopfattelse, og det virker overraskende, da bogen er skrevet på dansk og med to velmeriterede danske foreninger og institutioner som medudgivere. Tendensen kan kun delvis forklares med, at bogens begrænsede omfang nødvendiggjorde nogle indholdsmæssige valg. Det kollegiale og faglige samarbejde mellem en dansk og tysk historiker burde have efterladt mere ligevægtige spor. Måske kan man forklare denne skævhed med en slags »... aller Anfang ist schwer« og håbe på et bedre forsøg næste gang.

Nicolai Johannes Ernst Nielsen og Carl Gräf: Andenken an Schleswig-Holstein. Zwei Lebenserinnerungen aus der Zeit der Erhebung. Udgivet af Martin Herrmann under medvirken af Gerhard Kraack. Flensborg 1994 (Lebensbilder aus Schleswig-Holstein Band 4). 355 s. 29,80 DM.

Denne erindringsbog består af to levnedbeskrivelser, der begge er skrevet af aktører i den slesvig-holstenske rejsning 1848-51. Den første er skrevet af generalsuperintendent N.J.E.Nielsen i Slesvig, der som biskop over Slesvig stifts tysksprogede sogne under Treårskrigen blev den centrale skikkelse i kirkekampen mellem de slesvig-holstensindede præster og den preussisk-britisk-danske bestyrelseskommission. Herom bringer erindringerne dog næppe noget nyt, og emnet er i forvejen beskrevet til bunds af Asger Nyholm i bogen »Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850« (1980). Nielsen sad også i den slesvig-holstenske landsforsamling, men også om arbejdet her tier han. De tungt skrevne erindringer har mest personalthistorisk værdi.

Større almen interesse har svigersønnen Carl Gräfs letflydende beretning om sin tid som soldat i den slesvig-holstenske hær. Ved opstandens udbrud i marts 1848 boede Carl Gräf i Rudolstadt 100 km sydvest for Leipzig, hvor han samlede et lille frikorps af venner og bekendte, inklusive broderen Eduard, der dog allerede faldt i slaget ved Slesvig den 23. april. Senere blev Carl Gräf kartograf i den slesvig-holstenske hær, og han blev taget til fange af danskerne, men stak af fra fangenskab i Flensborg. Flugten gjorde ham kendt og sikrede ham yderligere yndest i den slesvig-holstenske overklasse, som han med forkærlighed havde sin gang iblandt, ikke mindst dens kvindelige del. Gräf var en udpræget landsknægttype og dermed en slående kontrast til den tørre karrierebetonede svigerfar. Hans erindringer er spændende læsning, som genremæssigt falder godt i tråd med en række danske erindringer af tidens yndlingstype: den kække unge løjtnant.

Til erindringerne knytter sig en del bilag i form af samtidige breve, stamtavler, bibliografier, tidstavle og registre, hvortil kommer en uddybende efterskrift af Martin Herrmann og en kort levnedbeskrivelse af Carl Gräf ved Marie-Elisabeth Zimmermann. Bogen er dermed et grundigt udgiverarbejde, dertil illustreret og pænt indbundet. Trykningen lever vel ikke op til rigtig bogtryk-kvalitet, men til gengæld er bogen billig: knap 120 kr.

Hans Schultz Hansen

Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen (udg.): Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809.

179 sider, ill. Udgivet af Landbohistorisk Selskab 1994.

Der var engang, da man troede, at landets største befolkningsgruppe – bønderne på landet – ikke havde efterladt sig nogen som helst skriftlige kilder. Men siden landsarkivar Jens Holmgaard for 25 år siden udgav den nørrejske fæstebonde Christen Andersens dagbog 1786-97, er denne opfattelse blevet grundigt gennemhullet. Mange dagbøger og optegnelser fra bønder er dukket op, og adskillige er blevet udgivet som selvstændige publikationer. Den sidste i denne række er arkivar Bjørn Poulsens og arkivsekretær Inger Biehl Hansens bog, som udsendtes af Landbohistorisk Selskab i 1994. Hermed udgives landets ældste bondedagbog – Fladstendagbogen – der helt tilbage i 1592 påbegyndtes af gårdmanden Mads Pauelsen, og videreførtes af de efterfølgende fem generationer frem til 1788. Udgivelsens anden del indeholder Anders Pedersen Sandemands optegnelser 1740-1809, og de er i særlig grad interessante derved, at de giver mulighed for at følge en af 1700-tallets store katastrofer – kvægpesten – på tæt hold i Ørsted ved Oksenvad, hvor Anders Sandemand boede.

Når bønder begyndte at skrive dagbøger – eller rettere optegnelsesbøger – var det ofte afledt af et behov for at holde regnskab med deres værdier. Fladstenbonden var velstillet, og han lånte penge ud til mange folk. Alle disse tilgodehavender og betalinger kunne han kun holde styr på ved at notere dem ned. For Anders Sandemand var det høstudbyttet og korn- og kvægpriserne, der stod i centrum, men han registrerede også en række andre forhold, der var af betydning for hans eksistensvilkår.

De to bondeoptegnelser har også fungeret som familiekroniker og erindringsbøger, og som sådanne har de stor personal- og lokalhistorisk værdi. Anders Sandemand kalder allerede på første side sin bog »en fortegnelse på det merkverdige som aarlig tildrager sig«, og selvom de skiftende Fladstenbønder var mindre snakkesalige, kan man her også finde mange interessante ting, som f.eks. beretningen om den ulykke Jørgen Matzen var ude for i 1651, og som han selv senere skrev følgende om (side 34): »Betenck huad mig er Wederfaret Anno 1651 den 5. Septemb() der Jeg Wilde Ryde til Klypløff Marc-Kit. Udaff en Haap som kast mig aff Offuen for Dimen stenbro Ned paa mit hoffuet at Jeg War Ner død. Er derfra mid stor Nød og Siugdøm hiembaaren paa en Bare Same Tid min Husstro Ochsaa megit Siug Gud werre Loffuit for Modgangh och Medgangh. Amen«.

De hundredvis af bondeoptegnelser, der findes i Danmark, og i særlig grad fra Sønderjylland, hvor mange bønder var særdeles velstillede, er enestående kilder til den økonomiske og sociale historie, og begge bogens forfattere har

tidligere på glimrende måde vist, hvordan de kan bruges til at belyse vigtige historiske problemstillinger. Derimod kan man godt stille sig det spørgsmål, om det altid er en god idé at udgive sådanne optegnelser in extenso. De kræver ofte betydelige ledsagende kommentarer, og man kan ikke påstå, at de lange opremninger af fakts er særlig ophidsende læsning. På dette punkt har udgiverne ikke gjort det lettere for læserne, idet man har valgt en efter anmelderens mening alt for kildenær transskriptionsform. Når man f.eks. i teksten med store mellemrum markerer hver gang, der skiftes side i originalmanuskriptet, kommer transskriptionen til at fremstå endnu mere vanskeligt tilgængelig, end der er grund til. På bogens omslag siges det, at man i de to bondedagbøger »kommer tæt på drama og dagligliv i bondesamfundet«, og i dette kan man for så vidt godt være enig, men det skal vel føjes til, at det er et drama og en virkelighed, som i første række står at læse mellem linierne og ikke på linierne.

Med denne udgivelse er Sønderjylland blevet endnu mere centralt placeret på bondedagbogsforskningens danmarkskort. De to udgivere, der begge er ansat ved Landsarkivet i Åbenrå, har fremlagt et grundigt arbejde, som forhåbentlig vil kunne inspirere forskere i andre dele af landet. Samtidig er udgivelsen med til at markere, at interessen for bondedagbøger stadig er levende herhjemme, selvom tyngdepunktet inden for dette forskningsfelt i de senere år har forskudt sig mod syd.

Karl Peder Pedersen

Carsten Porskrog Rasmussen m.fl.: Skovrejsning i Sønderjylland 1919-94.

A/S Plantningsselskabet Sønderjylland, 1994, 166 s., ill., indb., 159 kr.

A/S Plantningsselskabet Sønderjylland har valgt at markere jubilæumsåret 1994 med udgivelsen af en bog i eget forlag. Formålet har været at fremstille plantningsselskabets historie. Opgaven er løst af Carsten Porskrog Rasmussen fra Institut for Grænseregionsforskning i Aabenraa.

Foruden den historiske fremstilling rummer bogen yderligere tre indlæg. Selskabets nuværende bestyrelsesformand Lauritz J. Lauritzen, Løgumkloster, skriver om selskabets fremtid (s. 117-120). Jens Thomsen, direktør i Dansk Skovforening, tager skovbrugets fremtid globalt og nationalt under behandling ud fra en branchemæssig synsvinkel (s. 121-136). Og bogen slutter med en aktuell beskrivelse af selskabet, herunder selskabets plantager (med detaljerede farvelagte kort), skrevet af den daglige leder, skovfoged Torben Ravn. Bagest finder man listen over formænd og bestyrelsesmedlemmer gennem tiderne.

Bogens titel »Skovrejsning i Sønderjylland« kan næppe kaldes særligt dækkende. A/S Plantningsselskabet Sønderjylland viser sig at være det største blandt flere private plantningsselskaber fra genforeningstiden. Selskabet blev

stiftet på Hedeselskabets initiativ i 1919, overvejende med kapital fra »Det gamle Land«, og det har frem til i dag mange bånd til Hedeselskabet.

Selskabets oprindelige formål var at øge det skovplantede areal i Sønderjylland, gerne i områder hvor tyskheden stod stærkt. Aktiviteterne er knyttet til det vest- og midtsønderjyske område med tyngdepunkter i Tinglev, Skærbæk og Rødding kommuner. I årenes løb opkøbtes en del marginale jorder, som blev tilplantet med nåletræ. Fra 1938 til 1980 var en af selskabets hovedaktiviteter driften af planteskolen ved Skærbæk. Derudover deltog selskabet meget aktivt i kampagnen for plantning af læhegn på vesterkanten. I de seneste årtier har selskabet bl.a. beskæftiget sig med opkøb af eksisterende plantager, stillet arealer til rådighed for grusgravning (Kruså Plantage) og foruden sædvanlig plantagedrift og planteformering slået sig på produktion af juletræer og pyntegrønt.

I dag står selskabet med sine 1.100 ha som amtets største private skovejer og råder over ialt 18 selvstændige plantageejendomme på de lette jorder. Nuværende hovedaktionærer er Hedeselskabet og de regionale elforsyningsselskaber EASV og ESS.

Carsten Porskrog Rasmussen giver en nuanceret og professionel, rigt illustreret, men navnlig en yderst detaljeret fremstilling af selskabets historie. Hvis alle selskaber med 4 ansatte fandt på at udgive lige så detaljerede jubilæumsbøger, ville anmelderne få rigeligt at bestille!

Beklageligvis er der ikke gjort noget ud af at præsentere selskabet i indledningen. For den, der på linie med anmelderen var helt uvidende om dets eksistens, kan det anbefales at starte med afsnittet: Selskabets andel i den sønderjyske skovrejsning, s. 115, derefter gå til Torben Ravns redegørelse for de aktuelle forhold s. 137, springe til formandens korte rids over selskabets opgaver s. 117 og derefter starte på side 9.

Et af de meget få områder forfatteren ikke behandler udtømmende, er retten til at gå på jagt i selskabets plantager. Først på side 98 får man lidt at vide i underteksten under et fotografi: »Det har i mange år været en fast tradition, at selskabets bestyrelse med gæster holder en årlig jagt i Eggebæk Plantage«.

Hvorvidt det var en god idé at udgive bogen som en samling indlæg fra forskellige forfattere skal jeg ikke forsøge at besvare her. Det kan dog virke noget forvirrende, når man som læser præsenteres for helt modsatte udsagn om de samme forhold. Formanden skriver i sit korte indlæg om selskabets opgaver f.eks. følgende: »Da selskabet blev stiftet, var opgaven at tilplante en landsdel, der var meget forsømt og træfattig og som følge deraf i en uhyggelig grad led under en evigt tilbagevendende sandflugt« (s. 117). Af Carsten Porskrog Rasmussens fremstilling fremgår det imidlertid, at der ikke var sandflugt af betydning før 1920, fordi Vesteregnet var dækket af stabil vegetation (overvejende græs til opfedning af stude, s. 52), og at skovarealet i Sønderjylland

var øget fra 3% i 1864 til 4,6% i 1920 (s. 16). Det kan iøvrigt tilføjes, at procenten i dag er oppe på 7 sammenholdt med 10,3% for landet som helhed. A/S Plantningsselskabet Sønderjylland tegner sig heraf alene for 1/10 af stigningen fra 1920 til 1995, og det er jo et resultat, der er værd at nævne.

Jens-Peter Hansen

Bent Vedsted Rønne (red.): Småskibsfart fra Egersund og Fjordegnen.

Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 6. Aabenraa 1994. 117 s., ill., indb., 140 kr.

Bogen er sidste fase af et projekt startet 1989 med titlen »Egersund og Fjordegnens Småskibsfart«, hvis tidligere dele har inkluderet erindringsindsamling, egnsspil og udstilling med diasshow. Det erklærede formål var at beskrive småskibsfarten på nordsiden af Flensborg Fjord, først og fremmest Egersundområdet. Man var især interesseret i sammenhængen mellem den betydelige teglproduktion og småskibsfarten. Som sådan var projektet en fortsættelse af Teglværksprojektet 1980-86. Som man kan fornemme, lever vi i en projekttid.

I alt er der 9 artikler i bogen. I »Kystboerne ved Flensborg Fjord« gennemgår Birgitte Kragh ændringerne i den sociale sammensætning af kystens beboere. Bl.a. viser hun, hvorledes Gråsten med sin historiske tilknytning til Gråsten Slot var i stand til tidligt at få en avanceret erhvervs sammensætning med en læge fra 1826 og senere butikshandel og industri. Broager bevarede derimod længere sit landlige præg, bl.a. blev hovedgaden først brolagt i 1870'erne. Egersund var hovedsædet for de maritime næringer, havde bl.a. en navigationslærer i 1845. Tydeligvis var det svært at have fiskeri og søfart som hovednæring, idet folketællingerne ofte opgiver to erhverv. Fiskerne ved fjorden arbejdede således op i 1920'erne og 30'erne i teglværket om sommeren.

I »Teglværkerne langs Flensborg Fjord« beskriver Tove Jensen teglværkernes historie til 1950'erne. Der var en intim forbindelse mellem teglværkerne og småskibsfarten, idet teglværkerne havde brug for småskibe til at transportere brændsel og sand til produktionen. Den traditionelle vejrtørring, som gjorde produktionen til et typisk sæsonarbejde, blev i 1950'erne afløst af tørreovne, som producerede året rundt. Der angives i artiklen en del produktionstal, der viser stigning fra 9 millioner teglvarer på 14 teglværker i 1838 til 34 millioner på 57 værker i 1864 og 100 millioner på 40 værker i 1900. Produktionen synes at være ganske spredt ifl. liste over produktionssteder 1860. De fleste er med en produktion på nogle få hundrede tusind, og kun 5 producerer mere end en million teglenheder.

Værftsindustrien ved Flensborg Fjord i sejskibsperioden, der strakte sig op i 1920'erne, er emnet for Hans Rühmanns »Skibe og skibsbyggeri«. Det er

en meget factsmættet artikel med opgørelser over antallet af byggede skibe, mestendels på grundlag af Ole Ventegodts skibslistes fra 1984 og Knud Klems værk om skibsbyggeriet i Danmark i 1700-årene. Der er meget interessant at hente, men skønt de mange tal i artiklen kan være nyttige, er det de små historier om rederier og »gründere«, der fænger.

Tove Jensen gennemgår i »Skibstyper langs Flensborg Fjord« de forskellige skibstyper, jagt, galiot, kuf, mm., der var i brug fra engang i 1700-tallet til 2. verdenskrig. Jeg kunne godt her have ønsket mig en noget klarere gennemgang af anvendelse, og de fordele og ulemper, der førte til ændringer i fordelingen mellem skibstyperne.

I nogle lange refererende artikler beskriver Bent Vedsted Rønne først Egersund gensidige Skibsforsikring 1847-1970, der ved sin opløsning var Danmarks ældste. Artiklen »Skibenes fart« er en gennemgang af sejladsmonstret og lasterne fra så langt kilderne strækker sig tilbage i 1600-tallet.

De sidste artikler er vel resultatet af projektets erindringsindsamling. Bent Vedsted Rønne fortæller om arbejde og dagligdag på galeasen Olga under et typisk togt i 1930'erne. I »Skipperfamilier fra Egersund« viser Birgitte Kragh, hvorledes skipperfamilierne i 1921 skiller sig ud fra de andre i Broager og Rinkenæs sogne ved som de eneste at have eget hushold. Det var det store skel, at få sit eget skib. På baggrund af det efterladte erindringsmateriale skildrer hun en typisk »karriere« fra sejladstid, kystskippereksamen, til sønnen ved opsparing følger i sin fars fodspor som skipper på egen båd.

Der er således mange gode ting at hente i denne smukt producerede bog, der er rigt illustreret med tegninger og gamle fotos. Men ved gennemgangen fandt jeg mig selv gang på gang bruge ordene beskrive, gennemgå og fortælle. Analysen manglede. Et eksempel er teglværksproduktionen og skibsfarten. Bent Vedsted Rønne nævner i en bisætning side 75, at mursten var en meget benyttet ballast. Men det er dog en vigtig ting i forståelsen af den betydelige tegl- og murstensproduktion langs Flensborg Fjord, at netop dette område på den ene side havde en meget stor handelsflåde og på den anden side meget få eksportvarer. Derfor var flåden indsat i en niche, på trafikken mellem Baltikum og Sydeuropa, hvor mursten var en typisk ballastladning til en Østersøhavn som Memel eller Riga. At det har været betydelige mængder ses af det faktum, at der i 1794 var 83 skibe, der indløste søpas med Sydeuropa eller Middelhavet som destination. Hvis hver af dem som den lille galiot »der Junge Heinrich« på 34 læster tog 21.000 mursten ombord, er det over 1.5 million. Det er et af elementerne i samspillet mellem teglproduktion som sæsonarbejde om sommeren, skibsfart, småskibsfart, fiskeri. Det havde været spændende at forsøge at knytte disse elementer sammen i en rigtig analyse, men som det foreligger nu, er det mere spredt fægning og beskrivelse. Hertil kunne man

indvende, at dette er en fortsættelse af et stykke formidlingsarbejde, ikke en dybtgående videnskabelig afhandling. Det kan jeg for så vidt gå med til, men så er spørgsmålet, om bogen ikke falder mellem to stole. For en stor del byggede på sekundær litteratur vil den ikke appellere til den professionelle benytter, og facts- og talmættet er den ikke rigtig populær i ordet bedste betydning.

Dan H. Andersen

Broder Schwensen: Der Schleswig-Holsteiner Bund 1919-1933.

Ein Beitrag zur Geschichte der nationalpolitischen Verbände im deutsch-dänischen Grenzland. Kieler Werkstücke, Reihe A: Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte, Band 9, 450 sider, Frankfurt am Main 1993.

Den tyske historiker og leder af Stadtarchiv Flensburg, Broder Schwensen, har skrevet en vægtig bog på 450 sider om Schleswig-Holsteiner Bund, der i tiden fra Sønderjyllands deling frem til 1933 var det største og mest indflydelsesrige af de slesvig-holstenske grænselandsorganisationer. Da forbundet hermed stod som den vigtigste eksponent for de slesvig-holstenske ønsker om en grænserevisionistisk politik over for Danmark og i perioder øvede en betydelig indflydelse på det tyske mindretal i Nordslesvig, har Broder Schwensens bog også en stor interesse for et dansk publikum.

I en række særlige kapitler behandler Broder Schwensen forbundets opståen og tidligste virke, den indre og ydre organisation frem til 1933, forbundets kulturarbejde og nationalpolitiske indsats samt vejen frem mod den nazistiske »Selbstgleichschaltung«. Forbundet blev grundlagt i 1919, men den endelige formulering af vedtægterne fandt først sted i juni 1920. Som en nationalpolitisk organisation skulle forbundet bevare og styrke Slesvig-Holstens egenart. Der blev her tænkt i historiske baner på hele området mellem Kongeåen og Elben. Det var som en følge heraf, at forbundet bl.a. skulle arbejde på, at der skete en »retfærdig« gennemførelse af den nationale selvbestemmelsesret – et punkt som også spillede en central rolle i Schleswigscher Wählervereins program. Selv om taklingen af dette spørgsmål til tider gav voldsomme dønninger inden for forbundet, fik det dog ingen større praktisk betydning. Det gjorde derimod forbundets politiske støtte til det tyske mindretals leder, pastor Johannes Schmidt, der i tiden frem til 1933 bidrog til at sikre kursen inden for mindretallet og holde Schmidt ved magten. Tilsvarende bidrog forbundet til, at grænsespørgsmålet blev holdt i live i den slesvig-holstenske befolkning, lige som det nu og da fungerede som et talerør over for de centrale myndigheder i Berlin.

Sammenlignet med Grænseforeningen og dens virke over for det danske mindretal i Sydslesvig, indtog Schleswig-Holsteiner Bund imidlertid en langt

svagere stilling. Medvirkende hertil var det, at det i økonomisk henseende kun var små beløb, som herfra blev kanaliseret videre til det tyske mindretal i Nordslesvig. Ved årsskiftet 1932-1933 blev forbundet nazificeret ved borgmester Sievers' valg til formand. Hermed ophørte det også med at spille en selvstændig rolle som grænselandsorganisation.

Der er tale om en meget grundig bog med et væld af oplysninger, der bygger på et meget stort kilde- og litteraturgrundlag. En af sidegevinsterne er de mange informationer om de tyske aktører med tilknytning til Schleswig-Holsteiner Bund. Nogle af dem – som f.eks. Chr. Tränckner – var af samme national-romantiske støbning som pastor Schmidt, med en forsagelse af industrisamfundet og et ønske om en tilbagevenden til tidligere tiders agrare samfund. Andre var nok så realpolitiske. Samtidig får læseren et indblik i, hvorfor personer som Karl Alnor, pastor Schmidt og det tyske mindretals grå eminence Ernst Schröder ikke – som det udtrykkes i bogen – led af nogen berøringsangst over for nazismen.

Set med danske briller er det også interessant at konstatere, at det var pastor Schmidt, der i begyndelsen af 1920'erne med held modsatte sig, at Schleswig-Holsteiner Bund blev udbygget i større omfang med Ortsgrupper i Nordslesvig. Det blev begrundet med en frygt for, at de tysksindede, der blev aktive i Schleswig-Holsteiner Bund, ville undlade at støtte det tyske mindretals egne organisationer. Det samme synspunkt gentog han i 1932 og 1933, da det rigstyske NSDAP truede med at springe over grænsen, men denne gang blev pastor Schmidt overhalet indenom ved grundlæggelsen af flere »nye« partier i Nordslesvig.

Broder Schwensens bog giver dog også anledning til nogle kritiske bemærkninger. Som eksempel herpå kan nævnes skildringen af den nationale udvikling i 1840'erne side 29-30, der giver læseren indtryk af, at det var en række danske anmasselser, som fik slesvig-holstenerne til at reagere. Set med andre historikerbriller var det en vekselvirkning, der satte spiralen i gang og førte frem til krigen i 1848. Tilsvarende kan konklusionen på side 100-101 om, at 1920-grænsen blev opfattet som en tilfredsstillende løsning af de fleste »Zeitgenossen« ikke stå uimodsagt. Det er klart, at de berørte nationale mindretal og nationalistisk sindede kredse i Slesvig-Holsten ikke var tilfredse med den nye grænse, men i Danmark som helhed var glæden over Genforeningen stor, lige som den i hovedsagen blev opfattet som en retfærdig og tilfredsstillende løsning på det gamle stridsspørgsmål.

Broder Schwensens bog om Schleswig-Holsteiner Bund belyser en vigtig side af den nationale og politiske udvikling i det dansk-tyske grænseland i Weimartiden. Den vil derfor også finde god anvendelse nord for grænsen.

Henrik Becker-Christensen

Mogens Weitemeyer (udg.): Breve mellem front og hjem 1864.

Museum Tusulanums Forlag, 1995, 128 s., ill. pris 169 kr.

Brevvekslingen mellem officersaspiranten Waldemar Weitemeyer og hans hjem i København omfatter 42 breve fra slutningen af december 1863 til omkring 1. maj 1864. Weitemeyer var med artilleriets 1. batteri stationeret i Slesvig by og ved Fysing nord for Slien indtil tilbagetrækningen i begyndelsen af februar: »Hele denne Retraite var en slem Tour«, skrev han den 11. februar fra Als. Her lå han i Stolbro, Elstrup, Mjels og Almsted, mærkede ikke meget til krigen og kedede sig noget. Det ændrede sig først den 2. april: »I Dag har jeg været i Skandsen No. 6 i Dybbølstillingen. Det var frygteligt saa Granaterne regnede ned over os; det var tilsidst ikke muligt at være der«. Tre dage var Weitemeyer i ilden. Den 7. april skrev han hjem om bombardementet af Sønderborg. Sene-re kom han til skanse 5, hvor han faldt den 14. april om morgenen.

Nogle af Weitemeyers 20 breve til hjemmet giver gode beskrivelser af forholdene (bl.a. nr. 14 og 22), andre er mindre indholdsrige og en trediedel af dem helt korte. I brevene fra København skriver faderen og Waldemars søskende om familiens uro og stemningerne i byen, men lidt for meget af det er uinteressant. Forlagets omtale af korrespondancen som et »psykologisk bevægende forløb« finder jeg ikke helt dækkende, men der ligger naturligvis en værdi i en brevsamling, der som denne skifter mellem indtryk derudefra og hjemmefra.

Bogen er forsynet med indledning, noter og register, og så grundigt tilrettelagt, at det næsten er for meget af det gode. De fleste af illustrationerne er gengivelser af kendte træsnit. Bogen fremtræder smukt og er udgivet med støtte fra Velux-fonden af 1981.

Niels H. Kragh-Nielsen

Niels Vollertsen: Det danske mindretal.

En række studier om det danske i en tysk stat. Odense Universitetsforlag 1994. 163 sider. Kr. 150.

Nils Vollertsen: Sydslesvig.

En landsdel i nationalt opbrud 1945-1948. Odense Universitetsforlag 1994. 298 sider. Kr. 250.

To hvervefoldere, der anbefaler NVs nyeste værker, informerer os om, at bøgerne »Det danske mindretal« og »Sydslesvig« tilsammen viser, »at Niels Vollertsen er godt inde i grænselandets nyere historie, og de dokumenterer et ubestrideligt talent for historisk forskning, herunder at formidle resultater på en pædagogisk og interessevækkende måde«. – Så ved vi det!

»*Det danske Mindretal*« er en omarbejdet version af NVs speciale fra Historisk Institut ved Aarhus Universitet. Bogen indeholder seks selvstændige småstudier, »som dog ikke er uden sammenhæng«. Efter NVs mening gengiver de hovedtrækkene i mindretallets politiske og sociale udvikling fra 1920'erne til 1990. De seks emner er den britiske, tyske og danske Sydslesvig-politik i tiden efter krigen, forholdet mellem dansk og tysk 1945-90, hjemstavnsbevægelsens politiske og kulturelle styrke, dens sociale struktur 1945-72, mindretallets kulturaner og et tidsbillede fra før 1945.

Når en udvikling skal beskrives, er det logisk at gå kronologisk frem. NV vælger imidlertid at slutte bogen af med begyndelsen, med tidsbilledet fra før 1945, sandsynligvis fordi dette »dokumentariske tidsbillede« er blevet tilføjet efter specialets afslutning. Kapitlet er meget afslørende med hensyn til NVs holdninger, arbejdsmetode og historiesyn.

»Tidsbilledet« fra før 1945 bygger på 55 af de 192 interviews, som NV selv har »lavet med folk i det danske mindretal«. Dokumentationen virker overvældende, når man ser på noteapparatet med de næsten 120 henvisninger til interviewpartnere, deriblandt naturligvis mange gengangere. Litteraturbenyttelsen er derimod yderst sparsom. Og det hævner sig.

1920'erne og 1930'erne kan ikke skildres under ét. Weimar-tidens demokrati og Det tredje Riges diktatur var så væsensforskellige, at det lille danske samfund i Sydslesvig ikke kan beskrives isoleret fra den tyske omverden. Og »Det danske i en tysk stat« kan ikke beskrives kun ved hjælp af udsagn, der ikke er samtidige.

Hverken her eller andre steder i bogen diskuteres problemerne ved benyttelsen af interviewmetoden. Det drøftes ikke, hvordan der kan tages hensyn til ulemperne ved kildernes subjektivitet, deres forenkende ensidighed og oftest snævre synsvinkel. Der siges intet om al den fortrængning, der har fundet sted i de 40 til 60 år mellem hændelsen og beretningen. Vi får ikke at vide, om interviewpartneren var tæt på hændelsen, var med i beslutningsprocessen, var »tilskuere«, aktiv handlende eller måske offeret. Ikke et ord om tendensen til at overvurdere ens egen indsats med den voksende afstand til begivenhederne. NV forsøger ikke engang at tidsfæste interviewenes løse indhold. Og læseren savner i høj grad, at NV konfronterer udsagnene med samtidige, skriftlige kilders indhold, eller at han relativiserer sine vidners beretninger, idet han sammenholder deres indhold med den viden, der allerede er blevet nedfældet i litteraturen.

Nej, NV tror, at hans endeløse citeren af interviewene etablerer nye sammenhænge, skaber ny viden. Men en samling af løsrevne citater bliver ikke til sammenhæng. Og da citaternes indhold svæver i et rum, der hverken er tidsbestemt eller sat i relation til samtidige hændelser og udviklinger i den omgivende

verden, får NVs konklusioner kvalitet af løse påstande. Der var f.eks. i midten af 30'erne simpelthen ikke længere plads til den »sociale uro i mindretallet«, som NV skriver om på s. 118f, selvom en »kvinde bag Flensborg Husmoderforening« og en »arbejderdreng« mener noget andet – omtrent 55 år senere. Forholdene under NS-diktaturet tvang mindretallet til en politisk enhed udadtil. Det var slet ikke de af NV postulerede »sociale« modsætninger, der stod i centrum dengang. Spørgsmålet var derimod, hvor langt skulle mindretallet efterleve den påtvungne loyalitet over for NS-staten. At mindretallets ledelse med ansvaret for hele mindretallets eksistens her ville gå længere end en gruppe yngre »kritikere« er oplagt (Jfr. s. 120ff).

Ulempen ved NVs fremstilling i dette afsnit er her (og alt for mange andre steder), at nogle få personers subjektive minder og fejlhuskninger refereres ukritisk. En anden årsag til NVs skæve skildring er, at han med stor vellyst fremdrager modsætninger og stemninger, der tillader et »blik ind på en række brudflader af mindretallets liv«, mens de ligeledes lovede »sammenhænge« kommer til kort, og de borgerliges, dvs mindretalsledelsens, problemer i en vanskelig politisk situation slet ikke nævnes, og dermed mangler også deres argumenter. Ikke ét sted tages der hensyn til, at ledelsen repræsenterede mindretallet over for NS-myndighederne og havde ansvaret for alt, hvad der skete inden for de danske organisationer i Sydslesvig. Blandt NVs interviewpartnere mangler folk, der i 20'erne og 30'erne deltog i beslutningsprocesserne.

»Flensborg Husmoderforening«s indsats, som varede fra 1937 til 1939, kan ikke beskrives uden at den sættes i relation til »Dansk Menighedspleje«s store arbejde, som hvilede på nogle hårdt tilkæmpede indrømmelser fra NS-myndighedernes side i 1933/34. Og det var den af NV kritiserede borgerlige mindretalsledelse, der havde opnået disse indrømmelser til gunst for mindretallet. NV, specialisten i at dyrke modsætninger, gengiver (til dels ganske morsomme) citater fra de »røde« »suffragetter« og deres tilhængere og tegner på den måde et negativt billede af den borgerlige modpart. Han drøfter ikke forslaget om, at dette sociale arbejde burde overtages af Den Slesvigske Forening. NV er næppe klar over, hvor store problemerne ville være blevet for mindretallet som helhed, hvis nazisterne havde tolket Husmoderforeningens indsats som socialdemokratisk eller som et brud på aftalen fra udgangen af 1933.

Næsten hver eneste side af dette afsnit kræver en udførlig kommentar, som sætter tingene på den rette plads. Kun nogle få eksempler: (s. 119) Det var hverken værftsarbejderne eller mindretallet, der i midten af 1930'erne kunne kræve en plads til Herm. Olson i Flensborgs byråd. Nazisterne bestemte. – Det var ikke de unge kritikere, der pressede L. K. Lausten ud som leder af Flensborg-afdelingen i 1930, men de flensborgske tillidsmænd. S. 120: De unges kritik af ledelsens eftergiveness over for nazismen er kun den ene side af

historien. Den anden er, at ledelsen forsvarede mindretallets rettigheder med de midler, den havde i et ensrettet diktatur: forhandlinger, forhandlinger og atter forhandlinger. S. 121: De unge afviste at blive tyske soldater, de ville ikke »finde sig i de nazistiske påbud uden at protestere«. NV angiver ikke nogen kilder. Værre er, at han fortier, at mindretalsledelsen dengang forhandlede ihærdigt med Berlin, for at få de danske unge fritaget for tjenestepligten i det mindste i Reichsarbeitsdienst. Da mindretallets unge var tyske »rigsborgere«, fandtes der på grund af værnepligten ingen vej udenom militærtjenesten og, som det skulle vise sig, slap Sydslesvigs danske ungdom heller ikke for RAD-tjenesten. NVs afsluttende sætning : »Ret beset var der ikke andet at gøre, hvis man ville overleve som dansk i nazi-Tyskland« (s. 121), er rigtig, men en ret svag forklaring. Samme side: De unge syntes ikke, at Flensborg Avis var kritisk nok over for nazismen. Men der skrives ikke ét ord om, at den danske Avis var underkastet rigspresseloven. Den direkte kritik af de tyske forhold var ikke mulig. Kritikken betød nemlig et brud på den efter 1933 officielt praktiserede loyalitet over for den tyske stat. Loyalitet, ikkeindblanding i tyske anliggender, var nødvendig for at kunne overleve som mindretal under NS-diktaturet. Både »Der Schleswiger« og »Flensborg Avis« modtog flere advarsler og irettesættelser fra Propagandaministeriet og Reichspressekammer – og et forsvar for mindretallets ret til at hævde sig nationalt kostede Ernst Christiansen redaktørstillingen i 1940. S. 122 hævder NV, at Dinne Jensen i 1945 kritiserede K. O. Meyer hårdt, fordi »han stak af«, efter at han var blevet indkaldt til SS. Denne oplysning må være grebet ud af luften: Dinne flygtede nemlig i julen 1944 til Danmark. Først efter krigens afslutning lod hun høre fra sig igen. På det tidspunkt har hun næppe kritiseret KOM for noget, hun selv har gjort.

Allerede disse meget få eksempler viser: Det ensartede og utilstrækkelige og sene kildemateriale duer ikke som grundlag for en skildring af mindretallet i tiden før 1945. Den ukritiske citering af ensidige og subjektive meninger om andres handlinger fremkalder hos læseren et forsimplet og dermed usandt billede af mindretallets indre historie. Det mest kritisable er imidlertid, at flere tekststeder antyder, at NV er klar over mindretalsledelsens vanskelige situation efter 1933. Alligevel undlader han konstant at relativere citaternes indhold. Dertil kommer, at NV har en stærk tendens til at reducere tidsbilledet fra før 1945 til en skildring af sociale modsætninger mellem borgere og arbejdere. Han spørger ikke en eneste gang: Hvad ville der være sket med de socialdemokratiske og kommunistiske arbejdere, hvis mindretalsledelsens økonomisk uafhængige grossererere, journalister og førende skolefolk ikke havde holdt hånden over de socialt svage medlemmer af Den Slesvigske Forening, da det tyske ensrettede samfund blev rensset for uønskede elementer? NV gennemskuer ikke

mindretalsledelsens påtvungne »statsloyale« politik som forsvar mod et diktatur og dets altid nærværende Gestapo.

Hvis NV havde undgået den ensidige fokusering på brudflader, hvis han havde haft et mere afbalanceret forhold til stoffet, og hvis han havde taget mere hensyn til den politiske udvikling i Tyskland og mindretalsledelsens problemer, kunne dette afsnit have betydet et nybrud. Men de »unges« protestholdning og det sociale skel og de deraf følgende modsætninger mellem medlemsskabet og ledelsen ridses alt for stærkt op og overfortolkes. De bør være en del af vor viden, dog uden at vi glemmer, at det danske fællesskab bestod sin prøve på trods af de indre brudflader.

Kapitlet om tiden før 1945 er bogens svageste. Mest overbevisende er kapitlet om tiden efter 1972. Anmelderen har under læsningen af NVs speciale næsten uafbrudt rystet på hovedet, NVs fremstilling forekom ham ofte dårligt dokumenteret, mange konklusioner utilstrækkeligt begrundede eller endda ulogiske. Dog værst er et utal af faktuelle fejl, deriblandt mange, der afslører en total uvidenhed om forhold uden for mindretallet. Der kunde fyldes sider med eksempler. (S. 13: »den 12. maj 1945 faldt den nyoprettede s-h provinslanddag således over bevægelsen (dvs. den danske bevægelse) ...«. Faktum er: En af militærregeringen udnævnt rådgivende provinsiallanddag mødtes første gang den 26. febr. 1946. Få dage efter kapitulationen var den danske bevægelse endnu et ukendt fænomen. På samme side: »Den 10. september 45 afviste ministerpræsident Th. Steltzer (CDU) i landdagen de danske landdagsmedlemmers andragende om ...«. Partierne var endnu ikke blevet godkendt, der fandtes ingen landdag, ingen ministerpræsident og ingen danske landdagsmedlemmer. Steltzer var dengang overpræsident, dvs chef for administrationen). En sådan konstant korrigerende læsning nærmer sig et mareridt.

»Sydslesvig. En landsdel i nationalt opbrud« er NVs licentiatafhandling fra Aarhus Universitet. Og dermed er vi vel nået til et videnskabeligt niveau.

NVs emne er den danske bevægelses politiske, kulturelle og sociale udvikling i de tre første efterkrigsår. Han vil »behandle historien set nedefra og ud fra det danske mindretals kollektive bevidsthed«, som den repræsenteres af de 192 interviews, han mellem 1985 og 1988 tog med mindretallets fremtrædende folk, aktive almindelige medlemmer, unge og gamle samt kritikere af forholdene inden for mindretallet. Interviewene tolkes som centrale kilder, fordi de er et »samtidshistorisk materiale, som »fortsætter, hvor arkivmaterialet holder op«. Man bør lægge mærke til ordet »samtidshistorisk« og spørge sig: »Hvor samtidig er en beretning om forhold og hændelser, der ligger ca. 40 år tilbage i tiden?« Heller ikke i denne bog gør NV rede for interviewenes udsagnsværdi. En del skriftlige kilder og litteratur inddrages i undersøgelsen, men der mang-

ler væsentlig tysk litteratur. Igen står »brudflader« i centrum, igen bliver der citeret og beskrevet, hvordan de unge kritiserede den »lede«, gamle mindretalsledelse i Flensborg. Igen opdager vi NVs uforstående ensidighed, når han beskriver modsætninger inden for mindretallet, og når han analyserer forskellige og modsætningerne mellem den gamle danske kerne og efterkrigstidens mange nydanskere. Uklar kronologi resulterer i, at udviklingernes forløb forbliver uigennemskueligt og udløsende motiver uforståelige. Der tales om foreninger, inden de eksisterer. Overvældende er antallet af navne. Kun den lokale specialist i mindretallets historie kan glæde sig over, at de mange lokale gruppers og foreningers medlemmer identificeres. Også her leverer NV mere kvantitet end kvalitet.

NV tror selv, at han i sin studie fra 1983 »SPD, socialdemokratiet og det danske mindretal«, har givet en »fyldig« redegørelse for socialdemokraternes forhold til mindretallet (se note 16). Desto mere skuffer hans skildring på s. 19ff. Kan han forsvare sætningen: »De danskorienterede socialdemokrater forlod SPD?« Han skriver om Flensborg! Formuleringen er helt hen i vejret, siden flensborgerne blev smidt ud af Kurt Schumacher. Er det virkelig rigtigt, som NV påstår, at de danskorienterede socialdemokratiske hjemstavnsfolk i byen Slesvig i 1946-47 ville bygge det tyske demokrati op? Det er for mig at se en efterrationaliseret interpretation fra i dag. Det bør vel hedde: »Dengang var de – på trods af deres danske orientering – med til at bygge demokratiet i Slesvig-Holsten op«. Men NVs ordkunst ligger nu engang ikke på et højt plan.

Bogens mange citater med ens emneindhold og de utallige beskrivelser af beslægtede forhold og holdninger inden for »lærivelses- eller hjemstavnsbevægelsen« ødelægger NVs begrebsapparat: begreberne udvandes til ordhylstre, der skifter indhold efter forfatterens behag – og forvirrer læseren. Derfor kniber det gevaldigt med at gennemskue sammenhængene – både for forfatteren og den ikke informerede læser. Og det er synd. NV har nemlig et budskab. Han vil vise, at den sydslesvigske danskhed har mange facetter. På sin udflydende måde demonstrerer han, at det overvejende Flensborg-og-omegn-centrede billede af et dansk mindretal bør suppleres med det øvrige Sydslesvigs mere (syd)slesvigsk-hjemstavnsbevidste selvpfattelse. Det er ikke en helt ny erkendelse, og dog er det først NV, som for alvor trækker det øvrige Sydslesvig ind i billedet. Dog går han så langt, at han havner i den modsatte grøft.

Man har lov til at beundre NVs flid, men man er nødt til at beklage hans manglende brug af historisk arbejdsmetode og mangel på selvkritik. De to bøgers værdi ligger i deres ophobning af en gevaldig mængde relevant og irrelevant stof. Gider man udsætte sig for dette stof, og er man rede til at slide sig igennem NVs bøger, for at udvinde deres ekstrakt, så kan man danne sig et differentieret billede af det danske mindretal med hensyn til forskellige sociale

forhold, politiske holdninger og danske eller mere hjemstavnsorienterede identiteter samt deres geografiske placering i Sydslesvig, især uden for Flensborg. Og man vil få et indtryk af det danske arbejdes brede spektrum. Et resultatorienteret studium af NVs bøger kræver imidlertid en kæmpeindsats.

Bøgerne (man bør begynde med konklusionen s. 257-63) kan bestemt gennemarbejdes med udbytte. Men først må man vænne sig til et oftest primitivt sprog, øve sig i at læse sætninger, der ikke svarer til grammatikkens logik og dermed siger noget andet, end NV mener. Man må træne sig i at gennemskue NVs uklare formuleringer af slagsen: Sydslesvig-hjælpen ophørte, »fordi briterne krævede det før at godkende SSF politisk ... Resultatet var SSW ...«. (Får man her at vide, at SSF blev afviklet og erstattet med SSW? Nej: NV og vi ved, at SSW/SSV blev dannet som et selvstændigt parti, og at SSF aldrig blev godkendt som politisk parti, men stadig er mindretallets kulturelle paraplyorganisation?)

Hvervefolderne lover, at NVs bøger dokumenterer forfatterens ubestridelige talent for historisk forskning, og at hans resultater bliver formidlet på en pædagogisk og interessevækkende måde! Jeg har mine tvivl.

Johann Runge

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner

Landsarkivet for Sønderjylland 1994

I lighed med 1993 var også året 1994 inden for Statens Arkiver præget af den omstillingsproces, som er en naturlig følge af Arkivloven af 1992 og den modernisering af statens institutioner, som overalt iværksættes. I efteråret 1994 afsluttede rigsarkivaren således Statens Arkivers første resultatkontrakt med Kulturministeriet. I kontrakten fastlægges foreløbig for en toårsperiode et samlet arbejdsprogram, som indebærer, dels at de nuværende aktiviteter ikke reduceres, dels at der i de kommende år anvendes øgede kræfter på det myndighedsvendte arbejde og på en indgående analyse af arkivernes funktioner, samt af hvad den moderne informationsteknologi kommer til at betyde. Forberedelsen af resultatkontrakten har for Landsarkivets vedkommende bl.a. betydet gennemførelsen af en nøje analyse af arbejdsopgaver og ressourceanvendelse, som vil få stor betydning for de kommende års planlægning. Som et led i den igangværende funktionelle integration af Statens Arkiver er samtlige arkivers lønningsregnskab fra årets udgang overført til Rigsarkivet.

Årets afleveringer har omfattet ialt 158 meter, hvoraf godt halvdelen, ialt 80 m, stammer fra offentlige arkivskabere. Således er i forbindelse med udsendelse af en ny bevarelses- og kassationsplan for provster og provstiuvalg modtaget aflevering fra Tørninglen provsti rækkende helt tilbage til 1870'erne og bl.a. omfattende protokoller fra provstisynoden, som hidtil havde været betragtet som forsvundne. Der er desuden modtaget afleveringer fra fredningsnævnet for den nordlige del af Sønderjylland og enkelte sognekaldsarkivalier i forbindelse med oprydninger ved præsteskitte. Landsarkivet har desuden ydet konsulentbistand til Skærbæk kommune, men kommunen har endnu ikke ønsket at aflevere sit arkiv hertil.

Når omfanget af private afleveringer i 1994 har omfattet næsten halvdelen af den samlede aflevering, ialt 78 m, skyldes det, at der ud over de private person- og foreningsarkiver også er modtaget firmaarkivalier fra bl.a. korn- og foderstoffirmaet Union, redieriet Cleemann og arkitektfirmaet Nielsen, alle Aabenraa. Baggrunden herfor er, at Landsarkivet sammen med Institut for sønderjysk Lokalhistorie varetager funktionen som lokalhistorisk arkiv for Aabenraa kommune. Landsarkivet stiller plads til rådighed for arkivalierne, medens opbevaring og registrering af billeder og bånd varetages af Institutet.

Årets ordnings- og registreringsarbejder har koncentreret sig om det fortsatte arbejde med Schackenborg-arkivet og om nyafleveringer. To ordningsarbejder har resulteret i udsendelse af trykte registraturer i serien Sønderjyske Arkivregistraturer, nemlig »Politidjunktanten for de sønderjyske Landsdele 1934-1944 og Politikommandøren for Sydjylland m.v. 1945-ca. 1958« ved Hans Schultz Hansen og »Det nationale register 1921« ved Hans H. Worsøe.

Som led i arkivarernes forskningsarbejde har Statens humanistiske forskningsråd bevilget orlov i tre måneder til Bjørn Poulsens arbejde med en dansk søfartshistorie. Hans Schultz Hansens bind i den sønderjyske landbrugshistorie om perioden 1830-1993 er udsendt af Historisk Samfund (se side 495). Desuden har Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen i fællespublikationen »Med egen Hånd« gennem Landbohistorisk Selskab udgivet to sønderjyske bondedagbøger (se side 509).

Mikrofilmingen af de afleverede sønderjyske hovedministerialbøger er fortsat og bragt til en foreløbig afslutning med fremstillingen af ialt ca. 5000 mikrokort, som nu

kan købes gennem Statens Arkivers Filmningscenter i Viborg for en pris af 15 kr. pr. kort. Salgsbrochure og katalog findes på Landsarkivets læsesal. I forbindelse med de videre planer om en udbygning af benyttelsen af mikrokort har Landsarkivet omflyttet en del af sit bibliotek og påbegyndt nyindretning af en mikrokortlæsesal.

Hvilke konsekvenser spredningen af mikrokort får på længere sigt, er endnu uklart. Foreløbig kan vi konstatere, at besøgstallet fortsat ligger omkring de 5000 årligt (1994: 4896) og forbruget af arkivalier omkring 16.000 (1994: 16.674). Der har været et stigende antal rundvisninger (1994: 26 med ialt 339 personer), og antallet af udskrifter af personregistre med oplysning om fødselstidspunkt har stabiliseret sig på omkring 100 årligt (1994: 107). Arbejdsbyrden med de traditionelle opgaver er således ret konstant, medens vi har måttet konstatere et voksende arbejdspress i forbindelse med kortlægningen af arkivernes virksomhed og forberedelsen af de nye opgaver, herunder indførelsen af IT-teknologien. Samtidig vokser pladsproblemerne, og i forbindelse med udarbejdelsen af et skitseprojekt for en udvidelse omfattende ca. 10 km hyldeplads på magasinerne, som tænkes anbragt i en tilbygning, har vi overfor de bevilgende myndigheder rejst spørgsmålet om, hvornår der vil kunne gives bevilling til en egentlig projektering.

Hans H. Worsøe

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1994

1994 var et travlt år foran skærmen. Redaktionsarbejdet med Hans Nielsens selvbiografi »Streifzüge durch mein Leben« (217 s.) blev afsluttet. Den færdige bog forelå i december måned. Hans Nielsens »Streifzüge« er en af de meget sjældne arbejderbiografier, der skildrer det vanskelige liv i Weimar-tiden og under nazistyrer. Efter krigen ledede han som fagforeningsfunktionær de omfattende strejker, der fandt sted i Flensborg i 50'erne. I tyve år repræsenterede kommunalpolitikeren Hans Nielsen SSV i Harreslev.

I foråret modtog vi et nyt manuskript. Det var »Agtrup danske skole 1946-1981« skrevet af Gunnar Ryge Petersen. Tekstens forfatter, der i efterkrigstiden virkede som skoleleder i Agtrup i det nordvestlige Sydslesvig, har gravet erindringsstof og en del historisk materiale frem. Hans skildring er blevet til historien om en lille mindretalsskole ude på landet fra skolens optimistiske start – til den måtte give op. Denne skoles historie ligner mange andre små skolers skæbner til forveksling. Og det blev historien om den lille skole som hjemsted og udgangspunkt for mange kulturelle aktiviteter samt beretningen om skolen som et almindeligt dansk hjem i et tysk domineret samfund. Bogen om »Agtrup danske skole« udkom i februar 1995.

Studieafdelingens meget tætte samarbejde med Arkivet resulterede i en bogudgivelse i Arkivserien. I november udkom Johannes Christiansen: Familien Rønnenkamp fra Flensborg.

Stine Wiell, stipendiat fra august 1989 til juli 1991, fortsætter sit arbejde med »Flensborg-Samlingen 1852-1864«.

Nis Hardt, stipendiat siden august 1992, afsluttede i foråret sin materialeindsamling til en bog om Sydslesvigs forhistorie. Ved årets slutning lå de første kapitler til det kommende værk på bordet.

Efter en lang pause fortsatte bibliotekslektoren arbejdet med skildringen af »Dansk kirkeliv i Flensborg 1588-1921«.

Bibliotekslektoren var som i årene før med gæster nordfra på byvandring i Flensborg og har holdt foredrag i SSFs regi og i Odd Fellow logen.

Også i 1994 hentede forskere og historikere råd og oplysning hos Studieafdelingens medarbejdere. Især en tysk dissertation og en tysk magisterafhandling nød godt af vor rådgivning. Vi håber, at det meget spændende og inspirerende samarbejde med cand.-mag. René Rasmussen, som resulterede i bogen »Flensborg Avis 1869 til 1906«, vil finde en fortsættelse i 1995.

Johann Runge

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1994

Året 1994 bragte på mange måder gode resultater. Men naturligvis kom der også skuffelser. Enkelte gange førte »jagten« på et arkiv ikke til det ønskede mål. Det hændte, at en henvendelse om aflevering førte til svaret: »Ja, det blev kasseret for år tilbage. Ingen var jo interesseret dengang«. Sådanne svar bekræfter, at arbejdet for at sikre bevaringsværdigt kildemateriale må være Arkivets vigtigste opgave.

Samtidig har året 1994 imidlertid vist, at det i takt med den stigende benyttelse af Arkivet og de stigende krav om vejledning og formidling bliver stadig sværere at efterleve denne prioritering. De begrænsede arbejdskraftressourcer sætter snævre grænser for det mulige.

Oven i købet har året 1994 bragt en helt ny arbejdsopgave: Ved årets slutning blev de centrale dele af Flensborg bys arkiv, dvs. Altes Archiv – magistratens arkiv frem til 1867 – deponeret i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Deponeringen omfatter 110 hyldemeter og er et led i rømningen af byarkivet forud for rådhusets renovering. Denne vil strække sig over 3-4 år. I denne periode vil byarkivet normalt være tilgængeligt for publikum på Dansk Centralbibliotek hver onsdag indenfor normal åbningstid. Deponeringen er udtryk for det fortrinlige samarbejde, som hersker mellem de to arkiver i Flensborg.

Afleveringer

Atter i år kan der berettes om væsentlige afleveringer. De spænder fra St. Knudsgildepapirer fra det danske foreningslivs barndom i 1840'erne til sekretariatsarkiver fra nyeste tid. Hovedparten af afleveringerne er fremkommet som resultat af henvendelser fra Arkivet. Dog er der også noteret et stigende antal »spontane« afleveringer. Dette kan tolkes som udtryk for, at Arkivet nu er blevet kendt i videre kredse.

I alt er der gennem 72 afleveringer modtaget 39 hyldemeter, nemlig 11 m personarkiver, knap 3 meter fra foreninger og 25 meter fra Dansk Kirke i Sydslesvig, SSF-sekretariatene og andre institutioner.

Blandt personarkiverne kan fremhæves arkiver fra familierne Hattesen, Flensborg, og Jepsen, Valsbøl, fra redaktør Walther Lange og skoleleder Hans Tønnsen, Flensborg, og fra lærer Chr. Stenz, Ladelund-Vesby. Tarup-storbonden Hans Brodersens arkiv indeholdt bla. spændende papirer fra tiden under Den internationale Kommission 1919-20. Generalkonsul Neergaard-Møllers gæstebog 1922-32 rummer morsomme glimt fra konsulatets første 10 år. Rejseinspektør Frederik Rudbecks omfattende arkiv giver et levende indblik i Sydslesvig-støttens rigsdanske bagland og dens organisering i efterkrigsårene gennem både Sydslesvigsk Udvalg og Grønseforeningen.

Af særlig værdi er de store og uordnede afleveringer fra den europæiske mindretalsunion FUEV. FUEV og dens ungdomsafdeling Jugend Europäischer Volksgruppen har nu afleveret alle de betydelige arkiver lige fra oprettelsen i 1949 frem til omkring 1980.

Det kan forventes, at dette væsentlige kildemateriale vil påkalde sig en del interesse i de kommende år, ikke mindst hvis planerne om oprettelse af et europæisk mindretalsinstitut bringes til udførelse. Derfor vil ordningen af FUEV's arkiv blive prioriteret højt i den kommende tid. Dette lægger stigende pres på registreringsarbejdet, som i 1994 er foregået i et stadigt kapløb med tilvæksten.

Vejledning og formidling

har løbende fået en mere fremskudt plads i det daglige arbejde. Arkivet har bistået Dansk PresseMuseum i Odense i forbindelse med opbygning af Flensborg Avis' 125 års jubilæumsudstilling august-september. Knap 10 studerende fra universiteterne i København, Århus og Kiel har inddraget kildemateriale fra Arkivet i deres specialeopgaver.

I august overtog Arkivet med bistand fra Studiefdelingen styringen af forskningsprojektet »De danske vandrelæreres historie i Sydslesvig«. Opgaven udføres med ekstern finansiering af cand. phil. Allan Bengtsson, Odense. Projektet gennemføres hovedsageligt på grundlag af kildemateriale i Arkivet.

Som led i formidlingen er der afholdt kurser i slægts- og lokalhistorie. Der er modtaget foreninger og arbejdsgrupper til arkivbesøg, og der er holdt en række foredrag.

Forskning

Arkivarens forskning er udmøntet i foredrag, anmeldelser og artikler i tidsskrifter og i redaktionen af Sønderjyske Årbøger. Hertil kommer udgivelsen af Johannes Christiansens bog om Familien Rønnenkamp (Arkivserien nr. 4).

Lars N. Henningsen

Institut for grænserregionsforskning 1994

Den mest glædelige begivenhed i 1994 blev meddelelsen om, at Forskningsministeriet hæver sit tilskud. Ved instituttets fødsel var staten og Sønderjyllands amt lige om at tilvejebringe de faste tilskud. I 1980'erne blev statstilskudet gradvis nedtrappet. Det er der nu rettet op på. Meddelelsen blev givet af forskningsminister A. O. Andersen ved et besøg i maj 1994.

Det øgede statstilskud har været afgørende for, at aktivitetsniveauet steg yderligere i løbet af 1994. Antallet af forskere voksede i årets løb fra 9 til 11, mens HK-personalet fortsat er på 4 personer. Institutet udgav i 1994 selv 14 bøger og rapporter, mens to bøger, udarbejdet af instituttet, blev udgivet i andet regi. Hertil kommer et større antal artikler forfattet af instituttets medarbejdere. Der blev i 1994 arbejdet på ca. 30 projekter, der fordeler sig på en række hovedområder, som her kun kan præsenteres kort. Særligt interesserede henvises til årsberetningen »Forskning i Sønderjylland«.

Regional økonomi og udvikling har været et centralt emne i mange år. I 1994 blev der arbejdet med flere projekter inden for denne ramme, såvel vedrørende Sønderjylland som vedrørende andre egne, specielt Bornholm, hvor instituttet evaluerede et erhvervsfremmeprogram. Der er samtidig etableret et nært samarbejde med det nyoprettede Bornholms Forskningscenter.

Arbejdsmarkedsforskningen er også et klassisk arbejdsområde for Institut for grænserregionsforskning. Her var flagskibet i 1994 et større forskningsprojekt om det sønderjyske arbejdsmarked. Derudover er der bl.a. arbejdet med grænsependling. Institutet fortsatte de tidligere års intensive beskæftigelse med turismen i Danmark. Her har instituttet

ydet væsentlige bidrag ved at påpege, at turismen langt fra er den guldgrube for Danmark, som det påstås fra mange sider. Også i forlængelse af tidligere års indsats er der arbejdet med den nye fritidslov og med evaluering af socialpolitiske initiativer, bl.a. pensionsudbetaling til beboere på sociale institutioner.

Sprogforskningen på instituttet har de seneste år hovedsagelig koncentreret sig om dansk og tysk som fremmedsprog inden for forskellige erhverv i Nord- og Sydslesvig. Der er blandt andet udarbejdet undervisningsmateriale i hhv. dansk og tysk for turistsektoren.

Instituttets historiske virksomhed har i ikke ringe grad været præget af det flerdobbelte jubilæumsår 1995. Genforeningsjubilæet er tilgodeset med bogen »Grænsen i 75 år«, der blev udgivet i 1995. Også en bog om Plantningsselskabet Sønderjylland knytter an til genforeningsjubilæet, da selskabet er ét af de mange, der blev oprettet i genforeningstiden. Tungest har dog jubilæet for kommunalreformen vejet gennem udarbejdelsen af jubilæumsbogen »Sønderjyllands Amt 1970-95«, der er udgivet i april 1995. Der er også arbejdet på en bog om Kronprinsesse Ingrid's Feriehjem og på projektet om sønderjysk landbrugshistorie, der gennemføres i samarbejde med landsarkivet.

De fleste projekter vedrører Sønderjylland, Sydslesvig eller Danmark generelt. Et felt, instituttet har ønsket at styrke, er forskningen i andre grænseregioner. Her blev der i 1994 iværksat et projekt om EUREGIO-samarbejdet ved den tysk-hollandske grænse og opbygningen af en database om europæiske grænseregioner. I 1994 blev der endvidere udarbejdet en betænkning om det påtænkte Europæiske Centrum for Mindretalsspørgsmål.

Carsten Porskrog Rasmussen

Haderslev Museum 1994

1994 blev et usædvanligt år. Ikke alene havde museet den største aktivitet på undersøgelsesområdet nogensinde (målt i både penge og fagligt udbytte), men der skete også meget andet usædvanligt. Museet fik først på året ny bestyrelse og ny formand: amtsrådsmedlem Tage Madsen. Amtsrådsmedlem K. M. Laursen trådte tilbage efter mere end 12 års virke som formand.

Ikke så snart var Tage Madsen tiltrådt, førend museets leder gennem mere end 16 år Steen W. Andersen opsagde sin stilling. Det skal dog fremhæves, at de to forhold absolut intet havde at gøre med hinanden! Tidspunktet var blot et tilfældigt sammenfald. Den 15. august forlod Steen Andersen museet for at opbygge et helt nyt museum og aktivitetcenter på Sjælland ved vikingeborgen på Trelleborg, som er et af vore allerstørste og bedst kendte fortidsminder. Vi ønsker held og lykke med opgaven og udfordringen!

De to største arkæologiske udgravninger museet foretog i årets løb var fra hhv. oldtid og middelalder. I Galsted, som ligger næsten midt i Sønderjylland, og som tidligere har leveret inspiration til museets bomærke, udgravede Per Ethelberg flere bopladser med gravanlæg fra ældre jernalder. Også ved Møllestrømmen i Haderslev by blev der foretaget udgravninger, der strakte sig over omtrent 1/2 år. Her udgravede Tenna Kristensen metertykke kulturlag fra byens ældste tid. Endelig skal også museets undersøgelse ved Brdr. Grams fabrikker i Vojens fremhæves. Her undersøgte sporene efter Nordeuropas største hus fra ældre bronzealder. Efter udgravningen blev huset i samarbejde med Vojens Kommune, Sønderjyllands amt og Brdr. Grams fabrikker markeret i terrænet, således at der nu er skabt en ny arkæologisk seværdighed i Vojens området.

Luftfoto af to af bronzealderhusene ved Brdr. Grams fabriker i Vojens. Det store hus til højre er med sine 50 m's længde det største hus der kendes fra bronzealderen i Nordeuropa. Et mindre, formodentlig lidt yngre bronzealderhus, ses til venstre for det store hus. Foto: Flyvestation Skrydstrup.

Året bød på et endnu tættere samarbejde med vore nabomuseer. Forberedelserne af de mange udstillinger og andre arrangementer i anledning af 75 året for Nordslesvigs genforening med Danmark blev indledt med kollegerne i det sønderjyske museumsvesen, og med kolleger syd for grænsen. En enkelt helt stor stjerneudstilling blev det ikke til i 1994. Til gengæld vistest flere mindre. Haderslev Handelsstandsforening fyldte 100 år og fortalte sin historie i en udstilling på museet. Sparekassen Bikuben har også ældre aner i Haderslev. I en udstilling i Sparekassen vistest ting fra byens ældste sparekasse. Måske er sådanne mindre udstillinger endda af større betydning på længere sigt, fordi museet på denne måde kommer nye brugergrupper i møde, som ikke er vant til at have deres gang på museet. Besøgstallet på hovedmuseet var imidlertid ikke til de store hurra udbrud. Kun 16452 personer lagde vejen forbi.

Efter branden i Hejsagerhuset i oktober 1993 blev både huset og alle museumsgenstande restaurerede på Fælleskonserveringen for Ribe, Ringkøbing og Sønderjyllands amter. Museet benyttede lejligheden til at se med fornyede øjne på huset og har derfor i årets løb arbejdet på en nyopstilling i Hejsagerhuset. Ligesom det skete i 1993 havde museet håbet på at skaffe midler i 1994 til sidste og 6. etape af restaureringen af vort vartegn Stubmøllen fra Nr. Rangstrup. Det lykkedes at skaffe nogle midler fra private fonde. Men håbet om en afslutning på restaureringen bristede lige før jul! Statens Museumsnavn meddelte os afslag på vor ansøgning. Hele rådighedssummen øremærket til særlige konserveringsopgaver kom slet ikke til udbetaling i 1994. Vi fortsætter dog ufortrødent indsamlingen af midler til møllen og mangler nu kun vingerne, før møllen er nyrestaureret.

Et museum er som et isbjerg. De 9/10 under vandet ses ikke umiddelbart. På Haderslev museum er bjerget ikke under vandet men over vore hoveder, nemlig oppe på magasinet på 1. sal. De mange lovbundne opgaver, som museet påtager sig inden for det arkæologiske arbejdsfelt, medfører ofte, at tingene hober sig op i registrerings- og dokumentationsfasen. Der blev ikke meget tid til dette arbejde i 1994. Det gælder for den sags skyld også for tiden til forskning. Den slags skal finansieres udefra og rent arbejdsmæssigt klemmes ind imellem alle andre af dagligdagens mange gøremål.

Ved juletid fik museet et nyt »gammelt« indgangsparti i billetsalget. Renæssance- og barokmøbler i egetræ pryder nu museumsbutikken. Møblerne er skam ikke til salg. Men de danner en dekorativ baggrund for museumsbutikkens kvalitetsvarer. Vi håber også, at både møbler og salgsvare er med til at skabe hygge om museets gæster, så alle føler sig velkomne.

Stine Wiell

Aabenraa Museum og Jacob Michelsens Gård 1994

Nyheder i drift og bygning

I Aabenraa har der igennem flere tiår været lagt planer for museumsudvidelser, og netop i 1994 blev der taget afgørende skridt. Aabenraa Kommune bevilgede en kunsthistoriker til at lede kunstafdelingen og dermed sikre, at samlingen kan føres videre som et selvstændigt statsstøttet museum. Pakhuset på Gammelhavn blev købt for at sikre en spændende bygning til museumsformål, og Sønderjyllands Amt satte en bygningudvidelse i 1998 på sit langsigtede budget, med seks millioner kroner. Udformningen af oplæg og ansøgninger er gået hånd i hånd med de fireårsplaner, som museet skal lave for hver valgperiode.

I 1994 har museet nydt godt af at kunne ansætte flere specialkyndige til særopgaver.

For en bevilling fra Statens Museumsnævns Rådighedssum har etnografen Margrethe Brock-Nannestad arbejdet med de oversøiske samlinger. Under Eskild Becks sabbatorlov har dels en tømrer, Gunnar Rasmussen vikarieret, dels en historiker, Erik Møller Nielsen, som er en af de få i landet, der har en indgående viden om skibsbygningsteknik. Ved siden af byens berømte værfter har han arbejdet med EDB-registrering og derved forberedt overgangen hertil.

Årets *bygningsarbejder* har væsentligst bestået i nødvendig vedligeholdelse. Ved Jacob Michelsens gård måtte taget på det nyrestaureerede huggehus lægges om, og en gennemgribende fornyelse af de 90 årige el-installationer måtte indledes. Indføring af EDB i økonomi og saglige kartoteker har gjort det nødvendigt at anskaffe yderligere to PC'ere.

Spørgsmål om *bevaring af bygninger* bliver museet stadig stærkere inddraget i. Hanne Christensen har taget sig af konsulentopgaver for bl.a. andre museer og medvirker som sekretær for Byhistorisk Forening aktivt til at gøre Slotsmøllen tilgængelig for publikum. Sammen med flere frivillige er haven omlagt og indsamlingen til restaureringen er bragt godt iveau med en stor donation fra A. P. Møllers Fond. Endelig er besigtigelser til sager om beskyttede jord- og stendiger over hele Sønderjylland fortsat også i 1994.

Undersøgelser og udgivelser

Margrethe Brock-Nannestads arbejde med museets oversøiske samling er bl.a. resulteret i en artikel i Nordslesvigske Museer nr. 19, 1993-94. Aabenraernes langfarter var bestemt af handel på især Sydamerika, Kina og Japan, og de ting, de tog med hjem fra det fremmede, afspejler en meget overfladisk interesse i de fjerne kulturer. Det er stort set de samme genstandstyper, der har fungeret som souvenirs uændret igennem århundreder, og der er overvejende tale om ting tilpasset europæisk smag.

En anden side af museets søfartssamling er blevet belyst i Erik Møller Niensens undersøgelser af *byens skibsværfter*. Samtlige oplysninger om skibe bygget i Aabenraa 1711-1883 er indført på DMI-database. Det giver mulighed for en meget bred søgning f.eks. på skibsnavn, skibsbyggere, redere, kaptajner, skibsportrætter og dokumenter. På længere sigt skal materialet danne grundlag for en bog.

Årets mest omfattende undersøgelsesarbejde var dog færdiggørelsen af bogen »*Småskibsfart fra Egersund og Fjordegnen*«, med Bent Vedsted Rønne som redaktør og hovedforfatter. Hermed er det stort anlagte projekt, som foreningen Cathrinesmindes Venner stod for, afrundet.

Lidt ud over det sædvanlige er det, at en gavegiver fra 1993, maskinchef Karsten Petersen, som har sejlet med rederiet Jepsens skibe, har stillet både sin fantastiske samling af dias fra disse sejladsere og sine optegnelser til rådighed for museet.

Ved siden disse søfartsemner er den landsdækkende undersøgelse af *begravelseskikker og kirkegårde* blevet ført videre. En bogudgivelse er under forberedelse, og der er skrevet artikler om emnet.

Formidling

Indtil de længe ønskede bygningsudvidelser bliver mere konkrete, har museet kun mulighed for at forbedre enkeltheder i den faste udstilling. I 1994 blev tekstningen i søfartsafdelingen udbygget, og der blev lavet oversættelser til tysk af alle tekster, inklusive den lille guide.

I årets *særudstillinger* er præsenteret flere yngre europæiske kunstnere, der arbejder med installationer. I foråret var det dels tre berlinske kunstnere, »Mobile Galleri«, dels den spanske professor, Alex Nogué. Både her og i efterårets store udstilling med murkunstne-

Den store mængde af ting, som aabenraaerne hjembragte fra deres oversøiske sejlads, giver et snævert og kuriøst billede af de fjerne kulturer. En undtagelse er dog kunstfotografier fra Japan, Kina, Thailand, optaget i tiårene omkring 1900. Her kommer man helt tæt på f.eks. de »flydende byer«, som var så karakteristiske. Det er denne modsætning, som var udgangspunktet for etnografen Margrethe Brock-Nannestads undersøgelse og udstilling om kulturmøde på Aabenraa Museum.

ren Ulla Viotti var det religiøse og det sakrale en klar undertone. For at uddybe indtrykket af hendes store værk, Telemuren, mellem museet og Tele Sønderjylland, var de to parter gået sammen med Kunst- og Musikforeningen om en separatudstilling. I salen opbyggede hun af sorttonede sten en kæmpe installation, der førte tanken hen på skibe og bølger. Ulla Viotti var inspireret af udgravningerne i Nydam Mose, og derudover viste hun kurveformer på parkeringspladsen bag muren. Disse store værker kunne kun opstilles ved udstrakt støtte fra bl.a. teknisk skole, Christian Petersens Teglværk og kunstneren selv. Hele værket blev yderligere løftet, da organist Mogens Mølskov føjede musik til.

Ved påsketid havde Kunst- og Musikforeningen fortjent succes med sin meget smukke udstilling af Mette Ohlsens værker.

Sommerens udstilling, »Verden set fra Vandet«, var et af hovedresultaterne af Margrethe Brock-Nannestads arbejde med museets oversøiske samlinger. Den skulle afspejle kulturmødet mellem aabenraaere og de fremmede. De blev fulgt på rejsen, i havnebyerne og først og fremmest i de mangeartede originale ting, de havde hjembragt, lige fra samurairustninger, vifter, lakbakker, over kaskelottænder til fotografier af dagliglivet i Kina og Japan. Publikumsundersøgelsen bekræftede de ret stereotype opfattelser af det fremmede, som formidles gennem souvenirs.

1994 blev det fjerde og nok sidste år, hvor museet til sit julearrangement *oldemors juletræ* kunne tilbyde fortælling og sang for børn med den fremragende dramapædagog Erling Dissing. Årets tema var E. T. A. Hoffmanns juleeventyr »Nøddeknækkeren«, der

blev anskueliggjort i bl.a. musefælder, legetøj, kostumer fra balletten og en eventyrlig samling af nøddeknækkere. Tilstrømningen af børnegrupper satte rekord.

På *Jacob Michelsens Gård* var der stor tilstrømning til aktiviteterne, som blev forøget i forlængelse af de vanlige tre bageweekender. I april blev Ditte Hansens udstyr fra århundredets begyndelse vist, og vask i gruekedel omkring 1920 blev demonstreret. I september kunne et udvalg af Brødrene Friis' Samling af smedeværktøj vises i det nyistandsatte huggehus. Ved siden af blev smedning demonstreret. Brundlundskolen benyttede stedet i en hel uge til en temadag om livet på landet. I sommerferien gik museet og Turistforeningen sammen om aktivitetsdage med leg og bading for børn.

Ved siden af særudstillingerne vokser al den *øvrige formidling* år for år: omvisninger på begge museer, åbent hus-dage på museet og på Brundlund Slot med Slotsvandmøllen, nye kontakter til Pædagogseminariet og til Højskolen Østersøen. Desuden er der holdt en lang række foredrag over museets centrale emner som søfart, begravelsesskikke og kirkegårde, samt bevaring og landhusholdning.

Gaver og erhvervelser

I 1994 kunne museet igen glæde sig over væsentlige gaver. Et rent klenodie er den engelske lods bog for sejlads på Sydamerika fra 1825, som har tilhørt kaptajn Hans Detlef Bruhn Høgeberg. Det er betegnende for Aabenraa-søfartens førende stilling, at han dengang blev den første dansker, der rundede Cap Horn. Endvidere modtog museet et par af de typiske souvenirs, en fint udskåren kæde af mandelkærner, hjemført i 1880'erne fra Japan. Herfra stammer også en stor silkedug broderet med drager og en sen trykt bomuldskimono.

Indsamlingen af erindringer om småskibsfarten ved Egersund medførte gaver også i 1994. Nævnes kan et skibsportræt tegnet i 1926, et rederiflag fra Nordals Færgefart samt et smukt udskåret navnebrædt for »Passant af Kalvø«. Den har tilhørt skipper Hans Peter Petersen, en bror til Albert Petersen, medstifter af værftet i Aabenraa.

Museets andet hovedemne er landboforhold. Det er blevet belyst i meget forskelligartede genstande, således et skomagerværksted fra Sjølund, og eksempler på det fint hvidbroderede linned, som et par generationer af unge piger satte en ære i at fremstille til udstyr.

Betydningsfulde er gaver fra de to søstre, Anne Helene Michelsen og Karen Michelsen, til belysning af livet på Michelsen-gården, ældre beskedne legesager som fikserbilleder, udstyr til begravelser, og strikkepindeholdere i sølv.

Ved et par heldige sammentræf har samlingen af lokal kunst kunnet forøges på en usædvanligt god måde. Fra to i slægten modtog vi i alt fem meget fornemme værker af Jes Jacobsen, søn af den fremtrædende skibsbygmester Niels Jacobsen. Selv døde han kun 24-år gammel i 1886, men han nåede at uddanne sig på Kunstakademiet til maler og at overbevise med en sikker kunnen og et stort talent. Hans billeder er, bortset fra modelstudier, naturtro gengivelser af hans nære omgivelser i hjembyen og portrætter af familien. Imellem de fem billeder er således portrætter af hans forældre og af hans morfar, kaptajn Kjær, der bl.a. sejlede med Niels Jacobsens skibe.

Endelig blev erhvervet to barneportrætter af byens berømte kunstner Franciska Clausen. Først ved et heldigt auktionskøb et oliemaleri af niesen fra 1935, og senere skænkede Inge Lisa Lauesen, H.W.Lauesens enke, et pastelportræt af sig selv fra 1943. Det sidste er udtrykkeligt givet til det kommende kunstmuseum, i sig selv et skub til den meget positive udvikling.

Opbygningen af en lille fast udstilling om Sønderborg bys historie startede i sommeren 1994, hvor det takket være tilskud fra Sønderborgs pengeinstitutter og fabrikant Mads Clausens Fond blev muligt at få lavet en model af Sønderborg by omk. 1870. Siddende f.v. modelbyggerne Morten Marstal, Søren Dahl og Jean Steen Knudsen, alle fra Arkitektskolen i Aarhus og stående museets snedker Johannes Petersen. Foto: H. A. Madsen, Museet på Sønderborg Slot.

Museet på Sønderborg Slot 1994

Magasinproblemer

De store brande, der sidste år har hærget en række historiske bygninger i København, har fået Slots- & ejendomsstyrelsen til at holde brandsyn i sine bygninger rundt i landet. I 1994 blev det Sønderborg Slots tur til at få besøg! Det resulterede i, at slottets 25 år gamle brandalarmanlæg blev udskiftet med et moderne og velfungerende anlæg. Ligeledes blev der på lofterne over Syd-, Vest-, og Nordfløjen rejst brandvægge, så de vældige rum blev sektionsoptelt. Men da husejerne yderligere forlangte, at museet enten skulle rydde loftstagerne, hvor vi har vores tæt stoppede magasiner, eller gennemføre yderligere brandsikring for adskillige millioner kroner, måtte vi i gang med at revidere vore arbejdsplaner. Vi har til en begyndelse lejet et fjernmagasin i Sønderborg for en 3-årig periode. Fortsættelse følger i næste årsberetning.

Bevaringsproblemer

Konserveringsværkstederne i Gram og Ølgod har i årets løb udført adskillige opgaver for museet. Der er blevet udarbejdet en rapport over de udstillede maleriers bevaringstilstand, der viser, at vi i de kommende år skal søge rejst mellem 2-3 millioner kroner til malerikonservering. En række af museets tekstiler er blevet konserverede i Ølgod, og i juni måned var konservator Inge Sole hernede i små 14 dage for at rengøre og reparere de store gobeliner i Vestre Forgemak og Riddersalen.

Arbejdet med genskabelsen af orglet i Dorotheas Kapel påbegyndtes først på året, og der er dukket overraskende og spændende ting frem undervejs. Bl.a. viste det sig, at orgelbælgene, hvor der i den ene var en stor rotterede, indvendigt var tætnet med opklæbde regnskabsark fra hertug Hans' husholdning fra 1590 eller 1591!

Gaver og erhvervelser

Der er oprettet omkring 75 nye sager repræsenterende et bredt spektrum af genstande hovedsageligt relaterende til museets samlinger af ting, der belyser dette århundredes historie: 1. verdenskrig, Genforeningen og 2. verdenskrig. Særligt værd at fremhæve er et maleri af Sophus Hansen, der skildrer øjeblikket, da de tre unge piger overrækker Christian X flagdugen i Kongeskansen på Dybbøl. Fra samme giver kom også tre porcelænsplatter med genforeningsmotiver.

Udstillinger og anden formidling

I de faste samlinger er der blevet udstillet et fint lille udsnit af museets legetøjssamling, og i Augustenborg- og i Guldalderrummene er væggene blevet malet og samlingerne delvis nyophængt.

Særudstillingerne var mange:

- 1) Istedløven drog i januar afsted til Flensborg.
- 2) 4.-27. februar vistes en fin lille udstilling om trækirker i Slovakiet.
- 3) 13. marts-1. maj kunne man studere Nordlys på en udstilling arrangeret af EUC Syd og Amtsgymnasiet.
- 4) 27. marts-24. april var der *påskeudstilling* med malerier af Connie Andersen (v./Sønderborg Kunstforening).
- 5) 6.-29. maj en udstilling af skulpturer af Bjørn Nørgaard (v./Sønderborg Kunstforening).
- 6) 18. juni-28. august viste væveren Jette Nevers og 11 af hendes elever »Tekstile Spor«. 2.-25. september afholdtes *Nordiske kulturuger* i Sønderborg, hvor vi lagde hus og arbejdskraft til hele tre udstillinger:
- 7) Islandsk Kunsthåndværk.
- 8) »Mijjen Luvnie – Hos oss« om Røros-samerne fra Midt Norge.
- 9) Jakob Jensen Design.
- 10) 3.-25. september vistes fransk-dansk billedkunst samlet af Galerie Galise (v./Danfoss Kunstforening).
- 11) 1. oktober-16. november Maleren og tekstilkunstneren Solvejg Refslund.
- 12) 14. oktober-4. december »Gurs – en interneringslejr i Sydfrankrig«.
- 13) 10. december-20. januar 1995. Retrospektiv udstilling af Fritz og Johs. Carstensens arbejder (v./Sønderborg Kunstforening).

Det var en sand haglbyge af skiftende udstillinger, og det er absolut vort erklærede mål at få den side af vor aktivitet droslet ned til fordel for de mere langsigtede opgavers løsning.

Nis Puk (billetsalsleder Hans Henrik Hvelplund) er ved at fortælle en flok skolebørn om livet på slottet med den fangne kong Christian 2. (vagtmeister Arne Reggelsen). Til venstre Det runde Bord, som kongen tog med sig til Kalundborg i 1549. Foto: H. A. Madsen, museet på Sønderborg Slot.

Der har også været adskillige andre arrangementer, hvoraf særligt skal nævnes en forrygende week-end 3.-4. juni, hvor vi fik besøg af Middelaldergildet fra Købing, der holdt marked på gårdspladsen, og Gadesjakket fra Odense, der opførte »Den utro hustru«. En helt overvældende succes var såvel »Historisk gætteleg« i efterårsferien samt Nis Puks mange påfund i julemåneden, hvor ikke mindst skuespillet om Christian II (ved de herrer Reggelsen & Hvelplund) vakte begejstring. Nu ved omsider alle, at kongen tog Det runde Bord med til Kalundborg i 1549!

Forskning og publikationer

Inge Adriansen lagde i årets løb et stort arbejde i forberedelsen af den dansk-tyske fællesudstilling »Folkenes selvbestemmelsesret – Slesvig 1920« og den ledsagende bog, der udkommer til udstillingens åbning i januar 1995. Hun har ligeledes skrevet til og været medredaktør af Sønderjysk Månedsskrift.

Heftet »Nis Puk fortæller Historien om Sønderborg Slot« tegnet af Sverre Helmer Kristensen med tekst af Inge Adriansen og redigeret af Hans Helmer Kristensen udkom i foråret. Det er en munter og anderledes måde at formidle historie på til glæde for store og små.

Forhold udadtil

Med Augustenborg Kommune blev ført forhandlinger om en samdriftsaftale, der vil

træde i kraft i 1995. Aftalen indebærer bl.a., at museet vil engagere sig i formidlingen af Augustenborg Slot og by i de kommende år.

Der er ligeledes indgået en samarbejdsaftale med den selvejende institution Dybbøl Mølle, hvorefter Museet på Sønderborg Slot fra 1995 overtager og nyformulerer udstillingerne i møllebygningerne.

Museets besøgstal blev 74.489 hvoraf godt 19.000 var skoleelever og børnehavebørn.

Jens Ole Lefèvre

Cathrinesminde Teglværksmuseum 1994

Året 1994 blev den første hele sæson for museet, der blev oprettet i 1993 som en afdeling af Museet på Sønderborg Slot. I maj blev den nye foredragssal med video-storskærm indviet. Ved denne lejlighed blev der præsenteret en ny introduktion til et besøg på Cathrinesminde, en videofilm på 30 min., produceret af lektor Karsten Biering, Center for Arbejderkulturstudier, Københavns Universitet. Såvel indretningen af foredragssalen som storskærm og filmen var muliggjort takket være fondsstøtte fra A. P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond for Almene Formaal. Også en række andre fonde har givet støtte til denne film, som desuden findes i en tysk version, takket være støtte fra Cathrinesmindes Venner.

Overlærer Claus Nielsen, Sønderborg, stammer fra Broager og har i en årrække samlet stemplede teglsten. Hele hans fine samling på ca. 120 sten blev i december skænket til Teglværksmuseet.

I februar udgav Cathrinesmindes Venner årsskriftet for 1994 »Fra ruin til museum. Beskæftigelsesprojektet på Cathrinesminde 1986-1993« på ialt 36 sider. I maj udkom et festskrift i anledning af De Forenede Teglværkers 100 års jubilæum: »De Forenede Teglværker i Egersund 1894-1994« skrevet af Inge Adriansen.

Statens Humanistiske Forskningsråd har bevilliget 50.000 kr. til udgifter i forbindelse med en dokumentation af de ca. 30 teglværker, som i dag er aktive i Danmark.

Den faste *udstilling* blev forbedret, og der har været afholdt to særudstillinger. I påsken viste Broagerlands Kunstforening en række tyske og danske nonfigurative kunstners værker, som i stærke farver klædte de grove udstillingsrammer. Fra midten af maj og sæsonen ud var der en særudstilling om småskibsfarten på Flensborg Fjord.

I maj måned blev der afholdt fem aftener med *foredrag* af fremtrædende danske forfattere og billedkunstnere. I dette arrangement deltog ca. 1500 personer, og det blev en stor succes.

I *den kommende tid* vil der blive lagt vægt på løbende dokumentation af ændringer i teglindustrien i museets nærområde. Alle teknologiske og produktmæssige ændringer bør løbende følges, og det gode samarbejde med teglindustrien bør udbygges. Den faste udstilling bør forbedres og udbygges. Det er målet at skabe en slidstærk, flersproget udstilling med modeller, der kan belyse teglets historie i Danmark fra middelalder til nutiden og med et særligt afsnit om teglværkerne på begge sider af Flensborg Fjord.

Planerne for indretning af et sønderjysk, industrihistorisk museum på Cathrinesminde bør konkretiseres. En hovedopgave i de næste år er derfor udarbejdelsen af et detaljeret forslag til en indsamling af industrihistoriske genstande.

Det samlede besøg har været ca. 13.400 + 3.000 til andre kulturelle arrangementer. Der har været afholdt 125 omvisninger og foredrag.

Inge Adriansen

Tønder Museum og Højer Mølle- og Marskmuseum 1994

1994 var året, hvor museerne i Tønders renoverings- og udbygningsplaner begyndte at lykkes. I maj 1994 bevilligede Brødrene Hartmanns Fond 3 mio. kroner til en om- og udbygning af forhallen, en plan der inkluderer en ny publikumselevator samt en flytning af museernes indgang til porten gennem porthuset til slottet. Stor var glæden over, at første etape af byggeriet dermed var sikret.

Allerede en måned senere kom den næste store donation, idet A. P. Møller og Hustru Chastine McKinney Møllers Fond til almene Formaal meddelte, at Fonden ville yde 8,5 mio. kroner, et tal der senere forhøjedes til 10,4 mio kroner, til en renovering af Vandtårnet og en sammenbygning af tårnet både med den centrale del af museet og med pumpehuset. Det var imidlertid samtidig et krav, at bevillingen ikke måtte sammenblandes med den øvrige del af byggeprojektet, hvorfor vandtårnet blev første etape af byggeriet, mens forhallen bliver anden etape. Brødrene Hartmanns Fond var heldigvis yderst forstående overfor denne ordning. Derefter kunne der udarbejdes et færdigt projekt samt licitationsmateriale til vandtårnsetapen, således at byggeriet kunne starte lige efter nytår.

1994 bragte også gode nye tiltag for Højer Mølle- og Marskmuseum. Skov- og Naturstyrelsens køb af møllerboligen og indretning af denne til naturskole blev fuldendt, således at huset i efteråret 1994 kunne indvies både til naturskole, til Højer Lokalhistoriske Arkiv og til turistkontor for Højer by. Derefter blev der taget fat på at tilbageføre møllehaven til tiden omkring 1910.

Udstillinger og formidling

Alle årets tre særudstillinger havde det fælles tema: ler og fajance. Den første udstilling var en præsentation af pottemageren Buller Hermansens fliser, flisebilleder og pottemagerarbejder. Buller Hermansen har gennem flere år været meget optaget af flisesamlingerne på Tønder Museum.

Dernæst kom turen til fajancerne. Her viste Tønder Museum en udstilling af slesvig-holstenske fajancer fra jyske museer og samlinger sammen med museets egen gode samling af slesvig-holstenske fajancer.

Endelig opbyggedes i efteråret en udstilling om den eneste pottemager, Christian Knis, der har fungeret på vesteregnet, hvor der ikke findes synderlig godt pottemagerler. Knis havde pottemagerværksted i Skast fra 1861 til sin død i 1880, hvorefter værkstedet blev nedlagt. Der vistest prøver på hans kunnen og teknik, idet udgravninger ved hans hus i Skast havde bragt adskilligt skårmateriale for dagen. I tilslutning til udstillingen vistest et moderne pottemagerværksted fra Højer, hvor pottemageren Jytte Lysgaard havde stillet materiale til rådighed, og desuden præsenteredes et af de allermost ydmyge håndværk: klinkefaget, der tidligere ofte blev varetaget af mænd, hvis fysik ikke kunne holde til hårdt fysisk arbejde.

På Højer Mølle- og Marskmuseum begyndte sæsonen med en udstilling fra Naturhistorisk Museum i Århus, om lægemidler, udvundet af planter. Sommerudstillingen handlede om får og uld og anskueliggjorde både fårehold i marsken og anvendelsen af fårenes uld. I tilknytning til udstillingen afholdtes et uldmarked. Sæsonen sluttede med en kunstudstilling, hvor to lokale kunstnere viste deres arbejder i møllen.

Foruden udstillingerne har der været omvisninger samt foredragsaftener. Der blev afholdt i alt seks foredragsaftener på Tønder Museum og en aften på Højer Mølle- og Marskmuseum. Endelig var 1994 første år, hvor der blev afholdt landsdækkende mølledag den tredje søndag i juni, en søndag, der skal være en tilbagevendende begivenhed

Barokskab af egetræ fra 1777, købt til Tønder Museum i sommeren 1994 gennem donation fra Ny Carlsbergfondet.

på møllerne i Danmark. Højer Mølle fejrede dagen med gratis adgang og gratis omvisninger på to sprog, salg af kaffe og hjemmebagt kage, hestevognskørsel, og dagen sluttede med opvisning af folkedans.

Bygninger

1992-93 fik Tønder Museum gennem en stor bevilling fra Statens Museumsnævn penge til installering af et moderne brandsikringsanlæg. Da dette var færdig installeret og godkendt, erklærede de stedlige brandmyndigheder, at man uagtet at brandsikringen var i orden, aldrig ville redde noget i museets magasin over kunstmuseets søndre sal, fordi rummet var en brandfælde! Det betød, at hele Tønder Museums magasin skulle flyttes til andre steder i huset, og at der skulle findes et fjernmagasin til de større genstande, der ikke så ofte udstilles. Det var et kæmpearbejde, der skulle være tilendebragt inden nytåret 1994-95.

Den anden forskrækkelse gjaldt Højer Mølle, hvor en sagkyndig gennemgang viste, at møllevingernes hækværk i 1976 var monteret med galvaniserede søm og skruer, der alle var korroderede, således at alt hækværktræet var blevet sprængt. En udbedring af skaderne vil formodentlig beløbe sig til 1/4 mio kroner og må gennemføres inden for de nærmeste par år.

Samlinger

Blandt årets smukke og relevante gaver kan fremhæves et sølv rejse-spisesæt, der blev testamenteret af en kvinde, der stammede fra Haderslev, men som mente at Tønder Museum var det bedste sted for sølvbestikket.

Gennem fondsmidler blev der erhvervet flere smukke ting, bl.a. et barok skab fra Tønder fra 1777, der formodes at have tilhørt den tidlige sølvsmed A. C. Boethewadt i Tønder. Skabet blev erhvervet for midler fra Ny Carlsberg Fondet. 40 polykrome fliser med blomstermotiver af Buller Hermansen blev erhvervet for midler fra Andelselskabet Tønderhus Fond.

Undersøgelservirksomhed og nye tiltag

Undersøgelservirksomheden var også i 1994 koncentreret om registrerings- og fredningsforslag vedrørende bygninger i museets virkeområde. Desuden arbejdedes der videre med kirkegårdsregistreringen på Hjørpsted og Rønmø kirkegård.

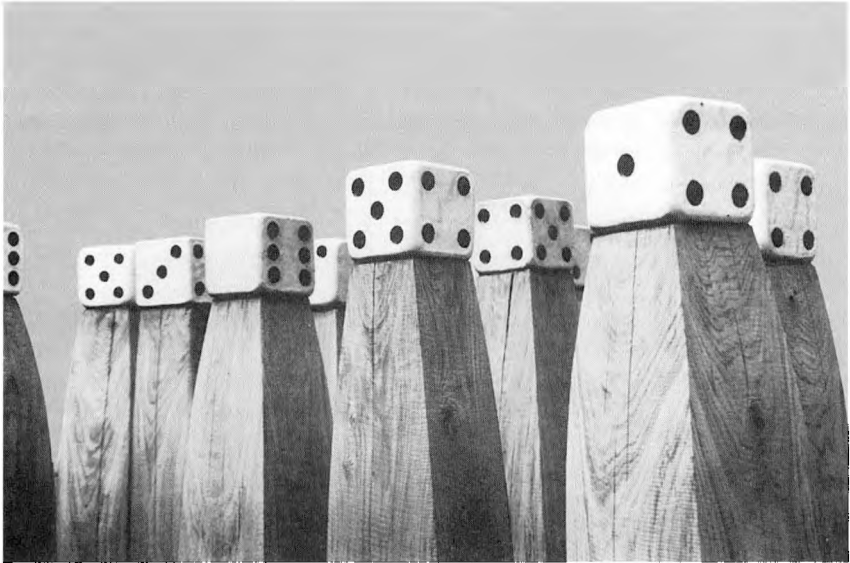
En sag, der lå museet meget på sinde i 1994, var et forsøg på at få ejendommen Storegade 14 (Drøhses Hus) sikret som offentlig tilgængelig bygning i museets regi. Intet tyder på, at kommunen, trods pres også fra Tønder Turistforening, mener at kunne finde de nødvendige penge på budgettet. Dersom det ikke lykkes at sikre bygningen i offentligt regi, synes det at være uomgængeligt, at huset sælges til privat brug.

Den varme sommer betød for de fleste af landets museer en nedgang i besøgstallet. Nedgangen blev både i Tønder og i Højer Mølle- og Marskmuseum på ca. 3.000.

Inger Lauridsen

Midtsønderjyllands Museum på Gram Slot 1994

Årets første måneder blev anvendt til at færdiggøre museets udstilling om Tertiærperioden, således at også Danien-tiden var repræsenteret. De tidligere kontorer på 1. etagen i museet blev anvendt til denne udstilling, og fjorten udstillingsmontrer blev fremstillet til formålet.

Fra udstillingen med arbejder af Klavs Weiss. Installationen »Lovgivende forsamling«. Mål ca. 1,3×6×2 m. Materialer: træ og keramik.

Udstillingen blev præsenteret ved den traditionelle sæsonåbning Palmesøndag, hvor vi ligeledes åbnede en særudstilling om lægemidler fra dyreverdenen, fremstillet af Naturhistorisk Museum i Århus.

Senere på året viste kunstneren Klavs Weiss sin installation »Lovgivende forsamling« samt grafiske arbejder. Den efterfulgtes af en meget smuk glasudstilling fremstillet af Torben Jørgensen, der arbejder på Holmegård Glasværk. Sammen med ham udstillede hans kone, Jytte Mørch, sine spændende landskabsbilleder.

En mindre udstilling om planters mangfoldighed og formrigdom blev vist i det meste af sæsonen. De fleste genstande var udlånt af Botanisk Museum i København, men blev suppleret med hjembragte genstande fra Zambia.

Museet har i samarbejde med Museumsforeningen og Gram Bibliotek afholdt en lang række arrangementer: I januar var der indbudt til vandretur i Stensbæk Plantage med skovfoged Else Lei som guide. I marts var der en meget velbesøgt bustur til det naturhistoriske museum i Lübeck, hvor man besøgte Miocæne hvulfund fra Tyskland. I april måned ledede skovridder Jørgen Eigaard en vandring i Lindet Skov for at se på kulturhistoriske spor, og i maj var der indbudt til morgenfugletur i Gram Slotspark. Mange fulgte opfordringen til at mødes på parkeringspladsen ved museet klokken 3.15. I september arrangeredes den årlige svampetur i Slotsparken, og i oktober kunne man høre »levende musikhistorie«, idet der blev præsenteret eksempler på musik fra mellem Gorm den Gamle og Christian den IV's tid. I november fortalte arkitekt Jørgen Overby om restaurering af gamle slotte, og første søndag i Advent blev der indbudt til koncert. Året sluttede med julestue.

I 1994 blev der arbejdet intenst på at få alle aftaler på plads vedrørende lergravsområdet, hvorfra en meget stor del af museets fossiler stammer, og det lykkedes. Andreas

Skov, Vamdrup, der ejer området, Sønderjyllands Amt, Gram Kommune, Midtsønderjyllands Museum, Skovvæsenet, Affaldsregion Nord, Peter Collet og Jens Greve Brockenhuus-Schack, har alle skrevet under på, at 5 ha af Storskoven – omfattende lergravs-området – forpagtes af museet for en 30-årig periode. Efter endt renovering, der omfatter bortpumpning af 85.000 m³ vand og flytning af 80.000 m³ ler, vil området blive åbnet for publikum, der kan købe sig adgang til at grave efter fossiler i leret. Det forventes, at dette store projekt vil være afsluttet i sidste del af 1995.

I august måned blev en ny bro fra Slotsparken til Slotsholmen indviet af tidligere trafikminister Kaj Ikast. Broen, der erstatter den tidligere »genforeningsbro« – »den hvide bro« – vil fra sommeren 1995 komme til at fungere som adgangsvej til museet.

I 1994 kom der ekstra gang i konserveringen af museets sjældne hvalfossiler, idet Statens Museumsnævn bevilgede 240.000 kroner til dette formål.

Det i 1993 indledte samarbejde mellem Göteborg Universitet, Konserveringscentret i Gram og Midtsønderjyllands Museum vedrørende konservering af pyritimprægnerede knogler, afsluttedes i 1994. Resultatet af undersøgelserne, der blev udført af tre konservatorer fra Göteborg Universitet, foreligger nu i rapporten: »Konserveringsproblematik kring Miocena valfossil i Gram, Danmark«. Museets inspektør var af Universitetet inviteret til Göteborg til bedømmelse af rapporten.

Museet har besvaret et stort antal forespørgsler vedrørende naturhistoriske forhold. Især er der blevet indleveret mange formodede meteoritter, fordi museet, efter en udstilling om astronomi i 1993, bad folk om at komme med underligt udseende sten, der kunne formodes at være meteoritter. Desværre var der ingen gevinst – heller ikke da værnepligtige fra Sønderborg Kaserne hjalp museet med at gennemse et område ved Felsted med minesøgere, fordi der for nogle år siden blev indleveret en jernmeteorit fra dette område.

Museet har haft personale på studierejse til Loiredalen i Frankrig og til Bruxelles for at se hvalfund af samme alder som lergravens fund. Museets personale har i årets løb holdt en række foredrag bl.a. om Zambia og lergravsprojektet, og i Nordslesvigske Museer er publiceret artiklen: Hvalernes hjemsted – lergraven ved Gram reetableres.

En række gaver er med tak blevet modtaget, heriblandt en meget stor samling af tidligere fotograf Pauline Jensens glaspladenegativer fra Ingeborg Grosbøl, Gram, en række portrætter af tidligere beboere fra Tiset fra Gunnar Lundgaard. Besøgstallet faldt i 1994 desværre til kun 7.786, hvilket bl.a. må tilskrives den meget varme sommer, samt en stor omlægning af vejene i Gram by, hvilket nærmest gjorde det umuligt at færdes.

Flemming Roth

Museet for Frøslevlejren og Dansk Røde Kors Museum 1994

I 1994 har 46.140 besøgt museet, dvs. en tilbagegang på knap 5000 besøgende. Antallet af foredrag og omvisninger blev en smule højere end i 1993, nemlig 431 mod 426. Traditionelt er en stor del af disse hold skolelever, der aflægger besøg som led i undervisningen. Sådant har det også været i 1994, idet 330 af de 431 hold har været skolelever.

En betragtelig del af tilbagegangen i besøgstallet skyldes en usædvanlig dårlig juli måned, hvor hedeølgen hærgede. Men iøvrigt fordeler tilbagegangen sig jævnt fra og med maj måned, så noget synes at tyde på, at den intense presseomtale, der fra april og nogle måneder frem blev Frøslevlejren til del i de danske og udenlandske medier, ikke umiddelbart har gavnet besøgstallet.

Nyopstilling i Dansk Rode Kors Museum. Foto: Allan Carlsen.

Ovennævnte presseomtale, som skyldtes Frøslevlejrens Kursuscenters brochure til et tysk publikum, var stærkt medvirkende til at gøre 1994 til et bevæget og turbulent år. Uden at der her skal gås i detaljer, var omtalen, hvis årsag museet hverken havde lod eller del i, en belastning for museets personale. Ofte stod personalet med et berigtigelsesproblem overfor både gæster og offentligheden, som i vid udstrækning identificerer museet med Frøslevlejren som sådan. Museet afstod stort set fra at deltage i den heftige offentlige debat om Frøslevlejren.

Den offentlige debat var anledningen til en længere radiomontage om Frøslevlejren i DR's ugemagasin Refleks. Her gjorde museumslederen rede for Frøslevlejrens historie 1944-45, ligesom han kommenterede den igangværende debat om lejrens nutidige og fremtidige anvendelse. Museumslederen har endvidere uddybet sine synspunkter i en artikel, som er blevet publiceret i »Grenzfriedenshefte« (Heft 3, september 1994, s. 194-205) under titlen »Das Fröslee-Lager, Museum oder Ferienhotel?« Stort set samme artikel er publiceret på dansk i tidsskriftet »Fortid og Nutid« (december 1994).

Midt i al turbulensen kunne Museet for Frøslevlejren den 13. august fejre sit 25-års

jubilæum, sammenfaldende med markeringen af 50-året for lejrens ibrugtagning. Ikke mindst derfor var museets arrangement velbesøgt. De fremmødte hørte taler af bl.a. bestyrelsesformand Olaf Olsen, bestyrelsesmedlem Peder Tage fra Dansk Røde Kors og et tredje bestyrelsesmedlem, Iver Møller. Sidstnævnte fortalte kompetent om museets historie, som han har fulgt på nærmeste hold, fra tanken om et museum blev født i 1965. Iver Møller er som bekendt formand for Kontaktudvalget for Frøslevlejrens Museum, og som Olaf Olsen fremhævede i sin tale, har netop Kontaktudvalget spillet en afgørende rolle for museets tilblivelse. At museet stadig støttes af Kontaktudvalget kom ved jubilæumsmarkeringen til udtryk ved, at museet udover en jubilæums-planche modtog en kuvert med et kontant indhold. Også Bov kommune og Frøslevlejrens Venner benyttede lejligheden til at overrække pengegaver. Før de mange gæster gik indendøre for at bese museets udstilling, var der underholdning ved tre lokale amatørskuespillere, som fremførte viser, sange og monologer skrevet af fanger i Frøslevlejren. Både muntre og dystre sider ved fangetilværelsen blev dygtigt fastholdt.

Om de rent faglige aktiviteter i 1994 følgende: Museet har arbejdet videre med nyopstillingen af den permanente udstilling i Museet for Frøslevlejren. Først og fremmest er en udstilling om modstandsbevægelsen blevet færdiggjort i barak H4. Den viser baggrunden for de fleste fangers indespærring i Frøslevlejren. Museet havde også håbet at kunne færdiggøre en nyopstilling om deportationerne af Frøslevfanger samt om hjemtransporten af KZ-fanger. På grund af mangel på ressourcer har dette ikke kunnet lade sig gøre. Museet har dog taget hul på denne sidste etape af nyopstillingen, idet en ny og meget mere publikumsvenlig deportationstavle er kommet op på gangen i barak H4.

I Dansk Røde Kors Museum er der i samarbejde med Dansk Røde Kors påbegyndt en justering og å jourføring af den permanente udstilling. Justeringen omfatter bl.a. en opdatering af Dansk Røde Kors' udenlandske virksomhed og den seneste udvikling på asylområdet, hvor Dansk Røde Kors er entreprenør for staten for så vidt angår indkvarteringen og bespisningen af asylansøgere. Men også organisationens arbejde med at hjælpe flygtninge nær konfliktområderne er søgt belyst.

I Dansk Røde Kors regi blev der endvidere i forbindelse med 25-års jubilæet for Frøslevlejrens Museums indvielse vist en post- og filateliudstilling, som var arrangeret og stillet til rådighed af Mogens Lethraborg. En stor del af denne særudstilling var viet emnet »internettet post«, og belyste derved en interessant side af Frøslevlejren 1944-45.

Udover ovennævnte debatartikler om Frøslevlejren har museumslederen i 1994 fået publiceret en artikel med titlen »Fangeselvstyret i Frøslevlejren« i tidsskriftet »Siden Saxo« (nr. 3, 1994). Dette var også emnet for museumslederens foredrag ved Historisk Samfunds årsmøde, der i 1994 var henlagt til Frøslevlejren.

Henrik Skov Kristensen

Danevirkegården – Museet ved Danevirke 1994

Lige som i de foregående år var også 1994 et travlt arbejdsår. Selv om der kom en del færre besøgende, kunne det ikke ændre på, at arbejdsopgavernes art og omfang udvidedes betydeligt. Alle aktiviteter fortsatte fra 1993. Der blev holdt mange foredrag, skrevet artikler og taler samt givet et stort antal omvisninger såvel på museet og på voldene som i andre fora såsom Folkeuniversitetet, folkehøjskoler, efterskoler, menigheder, SSF-distrikter m.fl. Det viste sig, at den store interesse for de nationale spørgsmål i dagens Europa også smittede af på det danske mindretals museum ved Danevirke. Mange grup-

Danevirkegården er stadig et populært udfugtsmål, selv om den solrige sommer 1994 førte til en nedgang i besøgstallet.

per ønskede at kombinere besøget ved Danevirke med en introduktion til det danske mindretal i Sydslesvig. Interessen for Danevirke var fortsat stor, og den blev ikke mindre af, at de ny forskningsresultater viste, at voldenes historie måtte revideres. Blandt de mangfoldige aktiviteter skal her kun nævnes nogle få udvalgte punkter.

Museet var hele året dybt involveret i to særudstillings-projekter, der begge blev realiseret i 1995: I samarbejde med Haderslev Museum og Museet på Sønderborg Slot blev fremstillet en vandredstilling »Fra afstemning til afspænding. Sønderjylland 1920-1995«. Sideløbende hermed havde Danevirkegården taget initiativ til et grænseoverskridende særudstillingsprojekt med titlen »Vold og Grav«/»Wall und Graben«, der skulle præsentere en række udvalgte forsvars- og befæstningsværker fra Sønderjylland og Holsten fra stenalderen og frem til begyndelsen af middelalderen. Museerne i Haderslev, Heide/Ditmarsken, Oldenburg/Holsten og Danevirke gik sammen og fik støtte af Landmuseumsdirektoratet for Slesvig-Holsten. Museet ved Danevirke deltog desuden i en række arbejdsgrupper bl.a. omkring udarbejdelsen af et kort over Hærvejen i Sydslesvig.

I 1994 blev vist fire forskellige særudstillinger. Sæsonen indledtes med en udstilling om det sorbiske mindretal i Tyskland (29.6.-20.8.1994). Dernæst fulgte en udstilling af prospekter af danske herregårde (1.9.-29.9.) Så kunne Danevirkegården vise en morsom og oplysende vandredstilling fra Ølgod Museum: »Renlighed er en god ting ...« (20.9.-31.10). Endelig vistes en samling af sydslesvigske julemærker fra årene 1953-94 (25.10.-30.11.). Denne udstilling var så populær, at den i december måned også blev vist i en tysk bank i Flensburg; i foråret 1995 blev den desuden vist i Slesvig.

Museet kunne også i 1994 udgive en publikation, der denne gang omhandlede Danevirke i krigen 1864. Hæftet blev udgivet i forlængelse af særudstillingen 1993, der netop

omhandlede Danevirke i krigen 1864. Det indeholder dels en beskrivelse af begivenheder ved Danevirke op til og i begyndelsen af den dansk-tyske krig 1864; dels aftrykkes en række erindringsglimt, dagbogsoptegnelser og beskrivelser fra samme tid. Hæftet blev modtaget særdeles godt og solgte i et stort antal eksemplarer. Museet råder fortsat over en omfattende billedsamling, der viser Danevirke i krigen 1864. Ad åre er det hensigten at publicere et hæfte, hvor et udvalg af disse danske, tyske og engelske illustrationer aftrykkes og dermed gøres tilgængelige for et større publikum.

Weekenden 1.-2.10.1994 deltog museet i de 8. slesvig-holstenske kultur dage, der denne gang havde de tre mindretal i grænselandet som overordnet emne. Danevirkegården bidrog i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland – Sydslesvig amtskreds og Dansk Bibliotek Slesvig med to foredrag om den aktuelle Danevirkeforskning. Om lørdagen fortalte H. Hellmuth Andersen fra Forhistorisk Museum, Moesgård, om sine igangværende undersøgelser. Dette foredrag blev om søndagen fulgt op af den tyske arkæolog Willi Kramer, der fortalte om sin igangværende udforskning af det undersøiske Danevirke, en kæmpemæssig pælekonstruktion, der befinder sig midt ude i Slien. Begge foredrag trak fulde huse i Thyra-Salen. Arrangørerne var enige om at fortsætte det gode samarbejde.

1994 var også året, hvor det stod klart, at det ville blive nødvendigt at gennemføre en nystrukturering af den permanente udstilling. I årene 1990-93 gravede arkæologen Hellmuth Andersen i Danevirke. De ny iagttagelser og fund førte til en nytolkning af voldanlæggets historie. Blandt andet viste det sig, at Danevirke var en del ældre end hidtil antaget. Således kan de ældste dele af volden føres tilbage til midten af 600-årene. Dertil kom, at der under igangværende marinearkæologiske undersøgelser midt ude i Slien var fremkommet en datering af den store pælespærring, der talte for, at Danevirkeanlægget fra 737 var betydelig mere omfattende, end den hidtidige tolkning lagde op til. Endelig var det nu blevet muligt at konstruere et komplet billede af voldanlæggets udvikling i hovedvolden. Det stod klart, at de nødvendige ændringer ikke kunne udskydes længere. Der blev derfor dannet en arbejdsgruppe bestående af Hellmuth Andersen, arkitekten Thorkil Ebert og museumsinspektøren. Gruppen udarbejdede et nyt udstillingskoncept. Desuden blev det besluttet at gøre mere ud af 1864-delen i den permanente udstilling. På det grundlag kunne fondsansøgningerne skrives. I første halvår 1995 kunne ændringerne så foretages.

Lige som i andre museer var det varme sommervejr i 1994 ikke just gavligt for besøgstallet. Turisterne foretrak den svalende strand. Det førte til en betragtelig nedgang i besøgstallet på ca. 15%. Alt i alt blev registreret 16.246 besøgende i 1994, heriblandt 280 klasser med 6.129 elever. Som sædvanlig kom størstedelen (87,4%) fra Danmark, mens 7,8% kom fra tyske skoler. De sydslesvigske danske skoler glimrede endnu engang ved kun i meget begrænset omfang at benytte sig af Danevirkegården som mål for ekskursioner. Deres andel i det samlede elevbesøgstal blev på kun 3,4%.

Jørgen Kühn

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1994

Beretninger fra foreninger og arkiver

Historisk Samfund for Sønderjylland

Årsberetning 1994 ved Lars N. Henningsen

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 6. maj 1995 årsmøde i Løgumkloster. Ca. 80 medlemmer var mødt frem i dormitoriet ved Løgumkloster kirke. Formanden for Tønder amtskreds, Peter Madsen, Løgumkloster, blev valgt til dirigent. Han konstaterede, at generalforsamlingen var lovligt indvarslet og gav ordet til formanden, Lars N. Henningsen. Efter mindeord over fhv. museumsinspektør Jørgen Slettebo, Sønderborg, som døde 30. april 1995, aflagde formanden følgende beretning:

Det er vist ikke forkert at sige, at vi i disse år mærker en fornyet og næsten højroset interesse for »historien«. I 1970'erne blev der klaget meget over, at historien var sat i skammekrogen. Men helt så slemt gik det nu ikke. Trangen til historisk perspektiv, trangen til at fejre jubilæer, trangen til at høre om historie har altid levet, den levede trods alt i 1970'erne, og den vil leve i fremtiden.

I dag er der næsten blevet højkonjunktur for historieformidling. Identitetshistorien har blomstret i flere år. Spørgsmålet: »Hvad vil det sige at være dansk?« har fyldt mange bogsider og mange samtaler. Og i 1995 har en hel række af mindedage trukket historien frem i medierne. Vi mindes i dette jubilæumsår flere centrale datoer i vor historie. Der er 50 året for befrielsen i 1945. I Sydslesvig er det 50-året for den tyske kapitulation. Der er 40-året for Bonn-København-erklæringerne. Måske skal jeg også nævne 25 året for kommunalreformen i 1970. Denne reform var et brud med gamle historiske traditioner. Men lokalhistorien kom til at profitere deraf! Sidst – og afgørende – er der 75 året for Nordslesvigs genforening med Danmark – eller skal vi sige Sønderjyllands/Slesvigs deling?

Alt dette har historisk perspektiv. Det har betydet, at flere end ellers har kastet et kort blik bort fra hverdagens forvirrede strøm. Historisk Samfund kan glæde sig – for vort arbejde får ny aktualitet og møder ny interesse på denne måde. Vi kommer lidt nærmere centrum. Det stiller krav til vor balancekunst – for jubilæer er aldrig éntydige, og de vækker ofte til debat.

De bør få os til at huske, at »historien« ikke kan bruges til hvad som helst. Ved flere af jubilæerne ser vi et markant forsøg på at *benytte* historien. Ofte

til formål, som kun har lidt med jubilæets genstand at gøre. Særlig tydeligt var det den 4. maj. Her blev et kunstnerisk fredsbudskab markedsført ved hjælp af 50-året for Befrielsen. Alle må sikkert finde budskabet rigtigt. Men hvorfor markedsføre fremmede ideer ved hjælp af den sagesløse historie?

Den slags er ikke opgaven for Historisk Samfund. Vi skal først og fremmest *udforske* vor historie, og det skal vi gøre med al mulig omtanke. Og så skal vi *formidle* den. Vi skal ganske vist være os bevidste, at vi kun kan se historien gennem vore egne og vor tids briller. Men det skal gøre os dobbelt agtpågivne. Vi skal være meget på vagt, hvis vore historiske arbejder får tillagt en opgave ud over den historiske oplysning. Vi skal ikke drive grænsepolitik.

Naturligvis må denne varsomhed ikke være en mur mod alle uvante initiativer. Dem skal vi være åbne overfor. Men vi skal også rette kursen op, hvis vi i søgen ad uvante veje kommer i nærheden af grøften.

Genforeningsjubilæet

I Historisk Samfund har vi valgt at lægge de fleste af vore kræfter i markering af genforeningsjubilæet. Forberedelserne prægede i høj grad vort arbejde i året 1994. Vi har fundet det naturligt at sætte vore kræfter ind her, mere end ved 1995-årets andre mærkedage.

Det store jubilæumsprogram skitserede jeg ved sidste årsmøde. Nu har vi set de første resultater. Historisk Samfund stod bag i alt seks *afstemningsfester* 10. februar, hvortil kom 14. marts-aftenen i Sydslesvig. Her præsenterede Sønderjydske Forsøgsscenes lokale grupper og Det lille Teater i Flensborg dramatikeren Jacob Clausens seks historiske *lokalspil*. Stykket om 1920 var henlagt til Ulkebøl, hvor museumsinspektør Jens Ole Lefèvre holdt festtalen. På Folkehjem i Aabenraa var det stykket om 30'ernes krise, og formanden holdt tale. I Rinkenæs så man stykket om besættelsen i 1940, og Inge Adriansen talte. I Haderslev samlede 1945-stykket fulde huse på Harmonien, og Hans Schultz Hansen gav et rids af landsdelens historie siden 1920. I Skærbæk blev tiden omkring EF-folkeafstemningen 1972 levendegjort, og Elsemarie Dam-Jensen talte. Højer sluttede af med stykket om de unge i 1995, ledsaget af Jørn Buch som taler. Endelig blev 1920-stykket genopført den 14. marts ved mindefesten for afstemningen i 2. zone på Flensborghus. Her holdt generalkonsul Lorenz Rerup aftenens tale. Også Flensborgs bypræsident Peter Rautenberg deltog og overbragte en hilsen fra byen og flertalsbefolkningen. Stykkerne blev ledsaget af et fint lille program, en mini-Sønderjyllands historie på 20 sider. Overalt var der fulde huse. Ca. 1.800 mennesker så stykkerne alene ved afstemningsmøderne. Alle stykker blev opført samlet ved heldagsforestillinger i Slogs Herreds Hus og på Sundeved Ungdomsskole 26. februar og 5. marts. Også her var der fulde huse. Kort sagt en stor succes.

Disse teaterstykker er en alternativ måde at formidle historie på. Jacob Clausen valgte at vise, hvordan grænselandets mennesker har gennemlevet de 75 år som aktører i et nationalt drama, mellem dansk og tysk, påvirket af verden ude og hjemme. Enkelte detaljer i et sådant teatralisk arbejde kan man selvfølgelig vurdere forskelligt. Men teater skal vurderes på dets egne præmisser. Og det er mit indtryk, at stykkerne alle steder blev positivt modtaget. Det gælder også de få fra mindretallet, som så dem. Stykkerne gav et signalement af mange af de tanker og begivenheder, som har præget sønderjyderne, danske såvel som tyske, gennem 75 år. Selv følte jeg den samlede opførelse som en stor og rig oplevelse. Det var god kunst – præget af ægthed, af sønderjysk sprog og lune. Vi må derfor sige hjertelig tak – til de mange frivillige skuespillere og lokalinstruktører, til Jacob Clausen, til instruktøren Thorkild Demuth, som trådte ind i stedet for Finn Bredahl Jørgensen, til Sønderjysk Forsøgsscene og sidst men ikke mindst til de mange sponsorer.

Kulminationen i det store jubilæumsprogram har vi endnu foran os: det store samlede Genforenings-*festspil*, som opføres i Kongeskansen på Dybbøl 15.-18. juni. Vi kan også glæde os til den store Genforenings-*folkefest* på Dybbøl den 11. juli.

Vor konkurrence om erindringer fra Sønderjylland siden Genforeningen har været en stor succes. Der er indkommet 74 manuskripter på i alt ca. 2.100 sider. Et flot resultat, som giver mulighed for mange udgivelser. I den kommende tid vil I høre mere om alt dette.

Til jubilæumsprogrammet hørte også en *bogudgivelse*, nemlig Inge Adrianse og Broder Schwensens bog »*Fra det tyske nederlag til Slesvigs deling 1918-1920*«. Bogen udkom sidst i januar 1995 som bd. 5 i serien »Sønderjyske Billeder« og blev udgivet i samarbejde med Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte og Stadtarchiv i Flensborg. Bogen er en fortsættelse af det dansk-tyske samarbejde, som blev indledt i 1992 med hæftet »Dansk eller Tysk«. Billeder til national selvforståelse i 1920«. Den er et forsøg på at give en saglig fremstilling af afstemningstidens grænselandshistorie – i kollegialt samarbejde hen over grænsen.

I dagspressen har bogen givet anledning til kritiske tilkendegivelser. Her må vi nøjes med at sige forfatterne tak, at de efter bedste evne har prøvet noget nyt: En fælles dansk-tysk fremstilling af en afgørende periode i vor nyeste historie. Det var i sig selv en god idé, og et udtryk for noget som glædeligvis er muligt i vor tid. Men vi må også erkende, at det var et såre vanskeligt forehavende. Vi må derfor tage ved lære af de indvundne erfaringer. Bogen har vist, hvilke næsten uopfyldelige krav som stilles til en så kortfattet bog. Den har fortrin og fejl, og det må vi lægge frem til seriøs debat. Vore arbejder er ikke hævet over kritik.

Bogen »Fra det tyske nederlag til Slesvigs deling 1918-1920« er et forsøg i en svær branche. Den har fremkaldt modsigelse. En sådan kritik skader aldrig – heller ikke i Historisk Samfund.

Publikationer

Vore andre publikationer har bevæget sig inden for de vante rammer. *Sønderjyske Årbøger* udkom i 1994 som en hilsen til vor mangeårige formand og æresmedlem Peter Kr. Iversen. En fortjent hilsen, for Iversen er jo foreningens bygmester mere end nogen anden. 427 sider, flot illustreret og med masser af læsestof. En tung bog vil nogle sige, men forhåbentligt også tungtvejende. De 14 artikler spænder fra Carsten Porskrog Rasmussens beretning om Søgård-Gråstens godshistorie siden senmiddelalderen, til de danske krigsfanger i sovjetiske lejre efter 2. verdenskrig, belyst af overarkivar Sigurd Rambusch. Væsentlige nye resultater ligger gemt i cand. mag. Leif H. Niensens store undersøgelse om udvandringen fra Vestslesvig. Den kendte Christiansfeldt-bygmester A. H. Andersens erindringer fra Bjerning sogn i 1890'erne var godt læsestof af kvalitet.

For *Sønderjysk Månedsskrift* var 1994 et turbulent år. Med Henrik Fangels pludselige død den 30. januar 1994 mistede bladet sin ansvarshavende redaktør og en energisk ildsjæl. Det fik naturligvis konsekvenser for bladets drift, som måtte omlægges med kort varsel. I stedet for de planlagte 10 numre måtte månedsskriftet i 1994 indskrænkes til fem dobbeltnumre og to enkeltnumre.

Den 1. august fik Institut for sønderjysk Lokalhistorie med Kim Furdal en ny leder. Kort efter blev der tilvejebragt en ordning mellem redaktionen, Historisk Samfund og instituttet, hvorefter instituttets leder også fremover fungerer som ansvarshavende redaktør af månedsskriftet. Ordningen betyder, at månedsskriftet fra og med 1995 atter udkommer 10 gange årligt. I den mellemliggende tid er bladet blevet redigeret af Inge Adriansen og Carsten Porskrog Rasmussen. Frem til etableringen af den nye ordning indtrådte Steen W. Andersen desuden midlertidigt i sin gamle plads som redaktionsmedlem.

Boghøsten blev i 1994 kun på én bog, men den var til gengæld tungtvejende. Det var arkivar Hans Schultz Hansens omfangsrige værk om det sønderjyske landbrugs historie fra 1830 til 1993. Her gives for første gang en samlet beskrivelse af udviklingen i landbruget, såvel økonomisk som socialt, politisk og kulturelt. Bogen hviler på en lang række nye studier og er illustreret med mange billeder, heraf flere i farver. Den er udgivet i samarbejde med Fælleslandboforeningen for Nordslesvig og blev præsenteret ved en reception på Folkehjem den 22. november. »Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993« er blevet godt modtaget af anmelderne, og der er til nu solgt ca. 750 eksemplarer.

Udflugter og amtskredse

Den årlige to-dages udflugt, som nu er ved at være en tradition, gik i 1994 til Lübeck og fandt sted i dagene 27.-28. august. Da turen var overtegnet, vil den blive gentaget i 1995. Allerede i bussen blev de 50 deltagere informeret gennem de første foredrag ved turudvalgets medlemmer. Henrik Becker-Christensen fortalte om Lübecks ældste historie, Ole Perch Nielsen om Thomas Mann og Buddenbrooks og Hans H. Worsøe om byens topografi og nyere udvikling. I Lübeck begyndte programmet i Burgtor, og efter frokosten gjaldt besøgene bl.a. Katharinenkirche og Helliggejsthospitalet. Efter et kort hvil på hotellet blev middagen – med lübecker Rotspohn – indtaget i Schiffergesellschafts historiske lokaler.

Søndagen begyndte med besøg i museet i Holstentor, og stod derpå i kirkerne tegn med Marienkirche og domkirken. Der blev også tid til at besøge Buddenbrookshuset med museet over familien Mann, til at spise frokost i Ratskeller og om eftermiddagen til det righoldige museum i det tidligere St. Annen-Kloster. Inden turen atter gik nordpå, fik de fleste tid til at besøge et af byens mange lækre konditorier og forsyne sig med kager og marcipan, så der var reserver til at klare hjemrejsen.

Søndag den 19. juni 1994 fulgte ca. 100 invitationen fra Sønderborg amtskreds til *Historisk Søndag*. Der blev vist rundt og fortalt i Broager kirke, i arbejderboligerne på Cathrines minde teglværk, på Smøl vold, ved Langdyssen i Skelde og ved Stenderup frimenighedskirke. Et fint lille hefte orienterede om de 5 besøgssteder.

Amtskredsene var som altid aktive med mange foredrag og udflugter. Ud over generalforsamlingerne med foredrag blev der afholdt 10 foredragsaftener, og der var tre aftenudflugter. Amtsvis blev der indbudt til fællesmøder med de lokalhistoriske arkiver og samlinger. Disse møder var alle meget velbesøgte. De er efterhånden blevet en værdsat tradition.

Medlemstal og økonomi

Vore medlemmer er trofaste. 2.546 var vi ved årets slutning. Månedsskriftet kom ud til 1.982 abonnenter. Det er flotte tal, og vi ligger stadig førende på landsplan. Alligevel er tallene udtryk for en ganske lille tilbagegang, på henholdsvis 26 og 32. Det er egentlig synd for de mange, som vi ikke får i tale. Opslutningen om Genforeningsjubilæet viser jo, at det ikke er interessen for historie som svigter. Derfor håber jeg meget, at vi netop i dette jubilæumsår kan få flere i tale.

Regnskabet er efterhånden ganske omfattende, og alt koster. Generelt tilbydes vore publikationer og andre medlemstilbud til langt under kostprisen – også når man ser bort fra det store ulønnede arbejde, som indgår i forberedel-

sen. Dette er kun muligt takket være støtte fra mange sider. En varm tak skal derfor lyde til Sønderjyllands amt og Amtsmuseumsrådet for det årlige tilskud. Det samme gælder en lang række fonde, som har ydet god støtte til vore mange aktiviteter: Statens humanistiske Forskningsråd, Carlsen-Langes Legatstiftelse, Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, H. P. Hanssens Mindefond, Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat II, Oberst H. Parkovs Mindefond, Det unge Grænseværn, Brdr. Brovsts legat, Union Bank Flensborg, Nykredits Fond, Flach-Bundegaards Fond, Dansk Kultursamfund, Alvingfonden.

På kontoret måtte vi pr. 1. marts desværre sige farvel til vor omhyggelige bogholder Ruth Böttcher, som flyttede til Nordjylland. Heldigvis lovede Mona Mitchell, som er ansat i Institut for sønderjysk Lokalhistorie, at tage over, og hun har sammen med Aage Skærbæk og bistået af Gerda Juhl i året der gik sørget for, at de mange små hjul kunne køre sammen. Det er foreningen helt afhængig af. Yderligere har Institut for Sønderjysk Lokalhistorie hjulpet med telefonpasning og en del løbende opgaver. Her og ikke mindre i det store arbejde, som udføres i styrelsen og i dens udvalg, ligger forklaringen på årets aktiviteter. Tak skal I have alle sammen.

Styrelsens beretning fremkaldte enkelte bemærkninger fra medlemmerne. Museumsinspektør Jens Ole Lefèvre, Sønderborg, foreslog trykning af Genforeningsspillenes tekster og fremhævede bogen »Sønderjyske Billeder 5« som en tidssvarende og pædagogisk veltilrettelagt bog. Desuden fremkom der ønske om, at foreningen fremtidigt vil hjælpe med at formidle kørelighed til årsmødet, samt ønske om at udflugter arrangeret af de enkelte amtskredse tilbydes foreningens samlede medlemskreds. Formanden lovede at arbejde for, at begge ønsker opfyldes fra næste år.

Kassereren, Henning Mathiesen, fremlagde regnskabet, som blev enstemmigt godkendt, ligesom det blev vedtaget at fastsætte uændret kontingent: 120 kr., abonnement på Sønderjysk Månedsskrift kr. 135, kombineret medlemskab og abonnement kr. 220.

Ved de efterfølgende valg til styrelsen genvalgte Inge Adriansen, Niels H. Kragh-Nielsen og Bjørn Poulsen. Til den ledige plads i styrelsen blev nyvalgt Kim Furdal, Aabenraa. Som revisorer genvalgte Julius Beyer og Frede Rudolph.

Efter årsmødet holdt universitetslektor, dr. phil. Hans Kirchhoff, København, et velformet og indsigtfuldt foredrag om »Befrielsen« og gav svar på en række supplerende spørgsmål. Derefter var det muligt at deltage i rundvisning i kirke og kloster, hvor Elsemarie Dam-Jensen viste rundt, eller på krigsfangekirkegården fra 1. Verdenskrig, hvor Inge Adriansen fortalte. Mange af årsmødets deltagere tog del i de to rundvisninger.

Haderslev amtskreds

Den 2. november 1994 afholdt amtskredsen foredragsmøde på Hotel Rødding. Jørn Buch gav et inspirerende og fornøjeligt blik ind i sprogproblematikken i de sidste 100 år, med eksempler fra sønderjysk litteratur. Det årlige fællesmøde med de lokalhistoriske arkiver og foreninger fandt sted i Hejls den 14. jan. 1995 og mødte stor opbakning. Årets

højdepunkt var afstemningsfesten på Harmonien i Haderslev den 10. februar. Arrangementet var en fornyelse i forhold til det traditionelle, og kaldte på 460 deltagere. Det var glædeligt, at gennemsnitsalderen ikke var så høj, som man kunne have forventet.

Karl Erik Olesen

Aabenraa amtskreds

Ved generalforsamlingen 27. april 1994 nyvalgte Svend Agertoft, Varnæs, i stedet for afdøde Ib Andersen. Museumsinspektør Hanne Christensen, Aabenraa, holdt lysbilledforedrag om arkitektur.

Den 2. juni var der aftenudflugt til Kliplev, og 15. november indbød amtskredsen sammen med Aabenraa Byhistorisk Forening og Aabenraa Museums Venner til foredrag. Merc. scient. Kirsten Marie Hauge fortalte om indianerne i Sydamerika. Det årlige fællesmøde med de historiske foreninger og arkiver fandt sted den 23. november i Kliplev, hvor vi besøgte Straagaards smedie og arkivet og så en diasserie om Lundtoft kommune.

Hans H. Bang

Sønderborg amtskreds

Året 1994 bød på fire arrangementer. Den 8. januar holdt Agnes Jørgensen foredrag om skik og brug ved fødsel, bryllup og begravelse i tidligere tider. Efter generalforsamlingen den 25. april fortalte formanden for »Hjortspringbådens Laug«, civ. ing. K. V. Valbjørn, om Hjortspringbåden og det spændende rekonstruktionsarbejde. Den 19. juni varetog amtskredsen Historisk Søndag. Turen gik til Broagerland og Sundeved, hvor der var udvalgt fem interessante lokaliteter. Der var udarbejdet en særlig brochure, som blev solgt til de ca. 100 deltagere. Endelig var der 22. november det årlige fællesmøde med de lokalhistoriske foreninger og arkiver. Vi besøgte Augustenborg slot og slotskirke og sluttede med foredrag ved Kim Furdal på Augustenborg Hus. Der var ca. 60 deltagere.

Paul Rathje

Tønder amtskreds

Også i 1994 blev der arrangeret en landsbyvandring – denne gang med bus fra Bredebro over Harres og Skast til Ballum under kyndig ledelse af fhv. digegreve Niels Lorenzen, Ballum. De øvrige særarrangementer foregik i hovedforeningens regi, idet der i månederne fra januar til april 1995 blev afholdt tre foredrag i Tønder som led i markeringen af Genforeningsjubilæet.

Peter Madsen

Sydslesvig

Traditionen tro var året rigt på arrangementer. Den 6. juni 1994 fremviste arkæolog Flemming Rieck de aktuelle udgravninger i Nydam mose. Den 14. juli gik aftenvandringen til Egernførde, hvor Ole Harck viste rundt og fortalte om byens fortid, nutid og fremtid. Danevirkegården var 1. og 2. oktober stedet for et dobbeltarrangement. H. Hellmuth Andersen fremlagde resultaterne af de seneste års udgravninger, og den tyske arkæolog Willi Kramer holdt lysbilledforedrag om den del af Danevirke, som ligger under Sliens vande. Sidst på året fortalte Claus Bjørn om C. D. F. Reventlows in-

spektionsrejse i hertugdømmerne 1796, og Horst Meesenburg talte om »Det sønderjyske landskab. Østland, hede og marsk«. I det nye år fortalte Karsten Kjer Michaelsen den 9. marts om romerne i Tyskland. Den store sammenkomst i anledning af 75 året for afstemningen i 2. zone den 14. marts samlede omkring 235 deltagere på Flensborghus. Årets sidste arrangement foregik på Gottorp slot, hvor museumsinspektør Jan Drees på spændende måde fremviste den malerisamling, som han havde opbygget i de senere år.

Medlemstallet har været yderst stabilt. Ved årsskiftet betalte 82 for både månedsskrift og årbog, 93 for årbogen alene og 37 for månedsskriftet alene.

Jesper Bolund Nielsen

Andre landsdelsdækkende foreninger og arkiver

Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS)

Formand: Ester Feddersen, Nørreagervej 6A, 6300 Tinglev, tlf. 74 64 40 62.

En vigtig begivenhed i 1994 var ansættelsen pr. 1. august af Kim Furdal 1. august som lokalhistorisk konsulent. Han gik straks i gang med at arbejde på at afslutte foreningsarkivindsamlingen, der havde ligget stille siden Henrik Fangels død.

Ved årsmødet sidste år havde vi som taler Jytte Skåning, der talte om »Sørgmuntre historier – kirkebogen som nøgle til andre kilder«.

LASS var også i 1994 med på dyrskuet den 3.-4. juni. Vi benyttede udstillingsmateriel med plexiglas, som Tinglev arkiv og bibliotek i fællesskab har anskaffet, så vi var sikre på, at billederne ikke faldt af, selvom vi fik plads i et telt. Vi genbrugte en udstilling om »Soldater i 1. verdenskrig«, som jeg havde lavet i 1993. Den 20. august var 24 deltagere på tur til Unewatt i Sydslesvig, inviteret af kredsen i Angel.

Vort registreringskursus fandt sted på Landsarkivet. Vi havde ved dette kursus imødekommet ønsket fra sidste årsmøde om at få en fælles opgave i stedet for egne arkivalier, og det gav positive reaktioner.

På årsmødet den 19. november fortalte landsarkivar Worsøe om »Hvordan bruger vi Landsarkivet?«.

Temadagen den 18. februar i år sammen med Historisk Samfund var henlagt til Slogs Herreds Hus i Bylderup. 55 deltagere fik en spændende dag om emnet »Fra preussisk landkommune til danske storkommuner«. Kim Furdal holdt det indledende foredrag. Derefter fortalte to tidligere sognerådsmedlemmer, Aksel Thomsen fra Møgeltønder og Grete Støvring fra Bylderup, om arbejdet i sognerådet, om kommunesammenlægningen og om arbejdet i kommunalbestyrelsen derefter. Arkivar Inge Bundsgård fra Landsarkivet for Sjælland fortalte om mulighederne for at forske i dette emne i arkiverne og i trykte kilder. Til slut så vi film fra Ensted og Løjt, der viste arbejdet i sogneråd og kommunekontor.

Det gode tilbud om mikrokort af kirkebøger er blevet modtaget vidt og bredt i amtet. Læseapparaterne står parat rundt omkring, og nu venter vi kun på, at kortene skal komme.

Vi kan byde velkommen til Egen sogns lokalhistoriske arkiv i Nordborg kommune. Arkiverne i Lundtoft kommune, nemlig Bovrup-Varnæs, Felsted og Kliplev er gået sammen om et medlemskab af SLA. På Rønmø er der ved at blive oprettet et lokalhistorisk arkiv.

Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Den lokalhistoriske konsulent
Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60.

Leder: Kim Furdal.

Åbningstid: ma.-to. kl. 9-16 eller efter aftale.

Med Henrik Fangels død den 30. januar 1994 mistede Institutet ikke blot sin daglige leder, men også den dynamiske igangsætter, der med sin enorme arbejdskraft varetog en række meget forskellige arbejdsopgaver, der har været kendetegnende for Institutets virksomhed i de senere år.

Det var naturligt, at Institutets arbejde i den første tid efter Henrik Fangels død blev sat totalt i stå, og der derefter forelå en række vanskelige problemer, der skulle løses. Takket være et godt samarbejde med LASS, Historisk Samfund for Sønderjylland og ikke mindst forståelse fra Sønderjyllands Amts side, lykkedes det imidlertid i løbet af foråret at få afklaret situationen. Den økonomiske situation for Institutet har længe været meget betrængt og blev forværret i forbindelse med omlægningen af de indtægtsdækkede opgaver i foråret. Heldigvis udviste Sønderjyllands amt i denne situation stor forståelse, hvilket resulterede i, at det faste tilskud i oktober blev forhøjet til 625.000 kr. fra og med 1995. Der skal i den forbindelse lyde en varm tak til amtet for deres forståelse og engagement i Institutets arbejde. På dette nye grundlag kunne Institutets styrelse ansætte cand. mag. Kim Furdal som ny leder og lokalhistorisk konsulent fra 1. august. Samtidig blev Mona Mitchell fastansat som assistent ligeledes på fuld tid fra 1. august.

Allerede i sommeren stod det klart, at der ventede en række tunge opgaver. Størst var problemerne for de to kommunale arkiver i Christiansfeld og Tinglev. I Christiansfeld døde den mangeårige leder Ole Sørensen den 17. oktober, hvad der førte til en henvendelse fra Christiansfeld kommune om arkivets fremtid. Et møde mellem Christiansfeld kommune, landsarkivar Hans H. Worsøe og den lokalhistoriske konsulent førte til en ordning, hvorefter de lokalhistoriske arkivalier deponeres hos en lokalhistorisk forening, der fremover skal stå for driften af arkivet. I Tinglev er det veldrevne arkiv reelt men ikke formelt nedlagt efter Tinglev kommune sparede de ti bibliotekartimer, som kommunen hidtil har ydet arkivet. Konsulenten har i den forbindelse bedt Tinglev kommune om at overveje konsekvenserne af denne besparelse med henblik på en nærmere drøftelse.

For begge arkivers vedkommende er problemerne opstået i forbindelse med, at stillingen som arkivleder stod ledig. Mange af de lokalhistoriske arkiver lider af et generationsproblem med få og/eller kun en enkelt leder i pensionsalderen. Når disse stopper, er det i mange tilfælde vanskeligt at videreføre arbejdet. For de kommunale arkivers vedkommende kompliceres sagen endvidere af, at deres og arkivaliernes status i forhold til arkivloven er uklar. Der trænger derfor til en åben og konstruktiv debat om de lokalhistoriske arkivers generationsproblemer.

Blandt afleveringerne til Institutet kan nævnes fotograf i Aabenraa, Chr. Petersens store samling af negativer. Chr. Petersen stoppede i sommeren 1994 sit mangeårige virke som fotograf og var i den forbindelse så venlig at betænke Institutet med sit fotoarkiv. I første omgang har Institutet modtaget 16.000 negativer fra 1958 til 1975. Chr. Petersen har dog lovet, at han på et senere tidspunkt vil aflevere den nyere del af hans omfattende samling.

I anledning af Kirsebærhavens 25 års jubilæum har Institutets leder skrevet bogen »Ved egen hjælp. De Vanføres Boligselskab i Aabenraa«. Endvidere har Institutet udgivet bogen »Metalarbejderne i Aabenraa 1919-1984« i anledning af 75 års jubilæet for Dansk Metalarbejderforbunds Aabenraa afdeling. Bogen er skrevet af Rasmus Kreth, Institut for Grænseregionsforskning.

Historisk Samfund for Als og Sundeved

Museet på Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg

Formand: Lorenz P. Christensen, Stationsgade 1, Sottrup, 6400 Sønderborg.

Slægtshistorisk Forening Sønderjylland

Formand: Jørgen Wangel, Mosevang 29, Ulkebøl, 6400 Sønderborg, tlf. 7442 7533.

Foreningen har en samling, der opbevares på kontoret på læsesalen på Sønderborg bibliotek på Kongevej og er tilgængelig for foreningens medlemmer til benyttelse på stedet ved henvendelse til læsesalsbibliotekaren. Den er blevet forøget med en række af medlemmernes publikationer og med oplysninger fra medlemmer om arbejdsområde og efterlysninger af savnede data. Samlingen indeholder tillige en mikrofilmregistratur samt adresser på arkiver og foreninger i Danmark og i andre lande.

Som noget nyt har foreningen i samarbejde med naboforeningerne arrangeret en Slægtshistorisk Dag i Aabenraa på Landsarkivet med foredrag og vejledning af interesserede.

Hjemmeværnsregions III's historiske udvalg

Formand: Mette Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 13, Rurup, 6520 Toftlund, tlf. 7483 1537.

Lokalhistoriske foreninger og arkiver**Augustenborg Kommune**

Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg kommune

Slotsalle 10, 6440 Augustenborg, tlf. 7447 1808.

Formand: Ruth Forum Møller.

Åbningstid: Onsdag kl. 9-12 samt første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.
Leder: Hans Lind, Mosevænget 9, 6440 Augustenborg, tlf. 7447 1120.

I år har der været udenlandsk gæstebesøg fra Svejts, Ungarn, England og Australien. Gæsterne har søgt deres herkomst fra hertugdiden i Augustenborg.

Der er modtaget 110 afleveringer med mangeartede effekter. Nævnes bør bl.a. slægtsbøger fra Gammelgård, La Cour Møller, Ketting, Asserballe og Tomhavegård.

Der er bl.a. indkommet en samling kassebøger og protokoller fra Augustenborg roklub, K.F.U.K. og brandforsikringen for bygninger på Als, samt en række ringridermøddaljer, beretning om sønderjydernes rejse i 1898 til Møn og en optegnelse af en soldats oplevelser i 1864.

Der er modtaget 435 fotos fra km-området, desuden 87 fotos fra 1. verdenskrig.

Ungdomsskolen har affotograferet maleren P. Sandkamm-Møllers store malerisamling, som er indgået i arkivets annaler, og ud af samlingen har arkivet fremstillet 10.000 kunstkort.

Hans Linds bog »Augustenborg, som det var engang« er genoptrykt og sælges i stort tal.

I 1994 fik arkivet fast udstillingsvindue i Storegade i en forretning.

Bov kommune

Historisk forening for Vis herred

Formand: Hans Henrik Bang, Padborgvej 27, Bov, 6330 Padborg, tlf. 74 67 16 18.

Foreningen har 561 medlemmer. Der holdes foredrag og foreningen udgav sin årbog på 18. år. Den 25. oktober holdt fru Gudrun Lund-Jensen foredrag om Karantænestationerne ved grænsen i 1945. Den 22. januar fejrede foreningen sit 25 års jubilæum i Bov bibliotekskælder, hvor lokalarkivet nu har til huse. Blandt talerne var Bovs borgmester Sv. Å. Helmig, formanden for Historisk Samfund for Sønderjylland, Lars Henningsen, samt formanden for foreningen i samtlige 25 år, H. H. Bang.

Den 14. marts viste fhv. skoleinspektør P. Dannow en film om gammelt håndværk i Holbøl Landbohjem. Den 1. juni var der busudflugt til Bov sogns gamle områder syd for grænsen.

Bov Museum

Bovvej 2, 6330 Padborg, tlf. 74 67 51 50

Åbningstid: Hver dag undtagen mandag kl. 14-17; skoler og større selskaber efter aftale.

Leder: N. P. Lund-Jensen, Rønsdamvej 17, Bov, 6330 Padborg.

Bov Lokalarkiv

Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg, tlf. 74 67 34 54.

Åbningstider: Mandag-torsdag kl. 14-19, fredag kl. 10-14.

Leder: Kirsten Sparvath, Østerskovvej 40, Kollund, 6340 Kruså, tlf. 74 67 83 38.

Det har været et meget stille år for lokalarkivet, der på grund af bibliotekets om- og tilbygning, har været pakket ned i de første 8 måneder af året. Efter endt byggerod har arkivet nu rådighed over to lokaler på henholdsvis 27 og 62 m².

På grund af disse omstændigheder har vi kun registreret 80 afleveringer og ca. 100 fotografier.

Bredebro kommune

Lokalhistorisk Samling

Brede Bygade 14, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 14 28.

Åbningstid: tirsdag og torsdag kl. 16-18.

Leder: Knud Nielsen, Tøften 4, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 12 31.

Der er fortsat god interesse for det lokalhistoriske arbejde med bidrag til samlingen og i regelen god tilslutning til vore arrangementer. Vi har haft en udstilling om Afstemningen og Genforeningen i 1920 og har medvirket ved kommunens jubilæumsgave til borgerne »Bredebro kommune 1970-1995«.

Broager kommune

Lokalhistorisk forening for Broagerland

Formand: Chresten A. Krogh, Brovej 108, 6310 Broager, tlf. 74 44 17 64.

Foreningens medlemstal er stadig meget konstant med en lille stigning. Tilslutning til arrangementer har været gode, bortset fra vores planlagte udflugt. Året startede med generalforsamlingen, hvor Inge Adriansen, Sønderborg Slot holdt foredraget »De russiske krigsfanger«. I juni måtte udflugten til Vesteregnet aflyses på grund af manglende tilmelding.

Midt i november havde vi foredrag i samarbejde med Historisk forening for Sundeved. Fhv. museumsinspektør Jørgen Slettebo, Sønderborg, holdt foredrag om »Livet i de gamle sogne før kommunesammenlægningen«.

Sidst i november holdt vi reception på arkivet i anledning af udgivelsen af bogen »Broagerland VIII«.

Broagerlands Lokalkarkiv

Storegade 33, 6310 Broager, tlf. 74449351.

Åbningstid: Tirsdag kl. 15-17 og efter aftale.

Leder: Randi Demuth, Østerhøj 3, 6310 Broager, tlf. 74440147.

I 1994 har vi igen modtaget adskillige afleveringer, så vi fem frivillige medarbejdere har haft nok at gøre med at få materialerne registreret. Vi har desuden modtaget ca. 3000 fotos fra en lokal ejendomshandler.

Vi har fået et læseapparat foræret, som vi får vi brug for, da vi har købt Broager sogns kirkebøger fra 1695 til 1891 på mikrokort.

Arkivet har nu eksisteret i femten år, og vi har den store glæde, at besøgstallet er stigende, hvilket også gælder de skriftlige og telefoniske forespørgsler.

Et stort ønske i fremtiden er anskaffelse af Edb.

Christiansfeld kommune

Christiansfeld Kommunes Lokalhitoriske Arkiv

Nørregade 1, 6070 Christiansfeld, tlf. 74562598.

Lokalhistorisk forening for Christiansfeld og Omegn

Formand: Annelise Gram, Kongensgade 8, 6070 Christiansfeld, tlf. 74561992.

Foreningens arkiv: Nørregade 1, 6070 Christiansfeld, tlf. 74562598.

Åbningstid: Fredag/lørdag kl. 15-17.

Leder: Jens Lücke.

Efter Ole Sørensens død har foreningen overtaget driften af arkivet.

Fjelstrup Lokalhitoriske Forening

Formand: Anne-Kirsten Glumsø, Fjelstrup Nørrevej 70, 6100 Haderslev, tlf. 74566214.

Foreningens arkiv: Skolebakken 2, Fjelstrup, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Efter aftale.

I forbindelse med generalforsamlingen, havde vi besøg af arkitekt Jørgen Toft Jessen, som fortalte og viste lysbilleder om/af bevaringsværdie bygninger i Christiansfeld kommune.

Den 15. februar deltog vi i en plancheudstilling omkring 50 års dagen for flystyrtet ved Avnø. Den 23. april var vi med til Historisk Messe på Haderslev Museum. Vi lavede en billedudstilling om Graveshoved gennem 125 år. Senere lavede vi en lokalaften i forsamlingshuset, hvor så vi videopoptagelser og lokale indslag. Den 23. november holdt vi billedudstilling i forbindelse med Idrætsforeningens 100 års jubilæum.

Lokalhistorisk Arkiv og Forening for Hejls-Hejlsminde

Formand: Gunnar Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 75574754.

Foreningens arkiv: Hejls Landevej 57, »Engbo«, 6094 Hejls.

Arkivets åbningstid: Tirsdag kl. 15.30-17.30 i perioden sept.-april. Den første tirsdag i måneden dog åbent kl. 19-22.

Leder: Kirsten Degn, Bagvejen 14, 6094 Hejls, tlf. 74574465.

Foreningen har afholdt to foredrag. I januar holdt seminarielektor Jørn Buch, Haderslev, foredrag om Sønderjyllands historie 1864-1920. I forbindelse med generalforsamlingen i oktober holdt Gunnar Krag foredrag om Hejls Forsamlingshus' historie 1880-1993.

Arkivet har som i de foregående år haft mange personlige, telefoniske og skriftlige henvendelser fra mennesker, der søger oplysninger om deres slægt.

Registreringsholdet arbejder stadig med identificering og registrering af billedsamlingen, men vi kan nu se frem til at afslutte arbejdet i 1995-96. I den forbindelse håber vi på at kunne gå over til edb-registrering. I årets løb har vi haft en del kontakt med andre lokalhistoriske arkiver, idet Historisk Forening for Oksenvad var på besøg i juni måned, og i september havde vi besøg af de andre arkiver i Haderslev amtskreds.

Vejstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Johannes Larsen, Gl. Skamlingvej 1, 6093 Sjølund, tlf. 75 57 50 97.

Foreningens arkiv: På Plejehjemmet »Lærkebo«, Sjølundgade 28, 6093 Sjølund.

Åbningstid: Første tirsdag i måneden kl. 19-22 eller efter aftale.

Leder: Jørgen Hesselberg, Vejstruprødvej 17, 6093 Sjølund, tlf. 75 57 48 77.

Efter at have ligget stille i næsten to år er vi nu »startet op« i nyindrettede lokaler i kælderen på »Lærkebo«. Vinteren er gået med udpakning og indretning. Vi har i den forløbne stille periode ikke modtaget ret mange arkivalier, men vil nu forstærke indsatsen for at få befolkningen til at aflevere flere ting.

I forbindelse med vor generalforsamling i april holdt museumsinspektør Steen Andersen, Haderslev, foredrag om »Sønderjylland i oldtiden set fra Vejstrup sogn«.

Gram kommune

Lokalhistorisk Forening for Gram og omegn

Formand: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 13, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Foreningens arkiv: Østergade 10, 6510 Gram.

Åbningstid: Efter aftale, de fleste tirsdage kl. 9-11.

Leder: Karl Gunnar Gregersen, Åvej 14, 6510 Gram, tlf. 74 82 20 68.

Foreningen har godt 200 medlemmer. Der har i årets løb været arrangeret aftentur til Christiansfeld, besøg på Cathrinesminde Teglværksmuseum og en aften på konserveringsværkstedet i Gram. Tirsdagsgruppen har været rundt om Skjoldager og Tiset med lokale guider. To grupper støver effekter op, modtager, samler, registrerer, og uddybet vores viden gennem snak og historier.

Arkivet har haft 2 småudstillinger og arbejder henimod en stor udstilling i forbindelse med afstemningsjubilæet og 5. maj jubilæet. Bestyrelsen har bl.a. været på Arnum Teglværk for at finde effekter til en påtænkt udstilling på museet.

En gruppe er »udlånt« til museet, hvor de hjælper med at rense og registrere de hundreder af glasplader/negativer, som arkivet fik fra Ingeborg Grosbøl, men som vi overlod museet. Senere arrangerer vi en udstilling af billeder fra pladerne.

Tiset lokalhistoriske Forening

Formand: Arne Skafsgård, Stenholdtvej 6, Tiset, 6510 Gram.

Foreningens arkiv: Stenholdtvej 6, Tiset, 6510 Gram, tlf. 74 82 12 96.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 14-17, 19-? og efter aftale.

Leder: Ellen Skafsgård, Stenholdtvej 6, Tiset, 6510 Gram.

Arkivet har i det forløbne år fået ca. 30 indleveringer og en del supplerende materiale.

Vi har haft forespørgsler om slægtsforhold og nogle studerende har fået oplysninger om fattigvæsenet. Vi venter os en del af de nye mikrokort med udskrifter af kirkebøgerne.

Foreningen har holdt et møde, hvor Erik Højbjerg viste lysbilleder og fortalte om en

interessant tur med den transsibiriske jernbane. Et lysbilledforedrag med Mogens Scott Hansen om Sikringsstilling Nord var ligeledes godt besøgt.

Sommerudflugten gik til Gammelskov, hvor Mogens Scott Hansen fortalte, hvorefter turen gik videre til Damgård Mølle.

Gråsten kommune

Gråsten kommunes lokalhistoriske arkiv

Ahlmannsparken (biblioteket), 6300 Gråsten, tlf. 74 65 13 75.

Åbningstid: Mandag kl. 14-16, torsdag kl. 16-18 og efter aftale.

Leder: Hans Paulsen, Stjernevej 31, 6300 Graasten, tlf. 74 65 10 70.

Der har igen været mange afleveringer, bl.a. ca. 40 komplette årgange af »Graasten og Omegns Folkeblad«; ældste årgang er 1938.

Såvel kortarkiv som billedarkiv er gjort mere overskueligt, og denne proces er under stadig udvikling.

1994 blev også et godt år med hensyn til gæster, og desuden deltog arkivet i »Eldredagen« med en udstilling i Ahlmannsparken.

Den største ændring i 1994 har dog været, at arkivets stifter og leder gennem 20 år, Poul Andersen, er ophørt som arkivleder. Det skete efter eget ønske, og den 18. november 1994 blev der afholdt afskedsreception, hvor mange kom for at takke denne energiske mand.

Arbejdet fortsætter med 4-5 frivillige medarbejdere foruden en bibliotekar i fire timer ugentlig.

Historisk forening for Gråsten By og Egn

Formand: Frede Chr. Ihle, Buskmosevej 11, 6330 Graasten, tlf. 74 65 11 99.

Ved generalforsamlingen den 13. april 1994 viste Børge Kristensen lysbilleder og fortalte om Alnor i gamle dage for ca. 60 medlemmer. Sommerudflugten gik til Haderslev, hvor vi så Margrethe og Louis Ehlers' samling af lertøj fra hele Danmark. Flere af de velholdte ældre huse i Slotsgade blev beundret, og rundgangen sluttede i domkirken. Kaffen blev indtaget på Damende.

Efter i tyve år at have udført et stort arbejde for Historisk Forening og arkivet fratrådte Poul Andersen sidst i november. I den anledning blev der den 18. november holdt en afskedsreception. Poul Andersen blev udnævnt til æresmedlem af Historisk Forening. Det traditionelle efterårsmøde med udlevering af årsskriftet blev holdt den 24. november. Hans Munk Hansen holdt lysbilledforedrag over emnet: Bygningskultur i Gråsten kommune (fra Slot til kådnerhus). Ca. 50 var mødt frem.

Medlemstallet ligger ret konstant på ca. 320.

Haderslev kommune

Haderslev Byhistoriske Arkiv

Haderslev Bibliotek, Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 31 30.

Åbningstid: Onsdag kl. 13-17 og efter aftale.

Leder: Vakant.

1994 var på flere områder et skelsættende år for Haderslev Byhistoriske Arkiv. Aktiviteterne tiltog gradvis, dels fordi der kom flere frivillige hjælpere til, og dels fordi jubilæumsåret 1995 nærmer sig. Den øgede aktivitet kan bl.a. aflæses i antallet af indleveringer: 165 mod 20 i 1993 og blot 13 i 1992. Blandt de mange afleveringer kan nævnes: Arkivalier fra Handelsstandsforeningen tilbage til 1848, en samling glaspladenegativer

fra 1913-20 med motiver fra familierne Julius Nielsen og Paul Christiansen samt en kasse præstearkivalier fra 16-1700-tallet omfattende Frue Kirkes jurisdiktion.

Vi har haft besøg af ca. 700 gæster fra ind- og udland. Antallet af skriftlige og telefoniske ekspeditioner er øget markant.

HBA markerede sig på flere udstillinger. I april deltog vi i museets »Historiske Messe«, og arkivet var desuden medarrangør af Handelsstandsforeningens udstilling »Handel og Vandel«, som kunne ses på museet hele sommeren. I julemåneden blev aftryk af de ovenfor nævnte glaspladenegativer udstillet i Aktivitetshuset. Ligeledes i julemåneden bidrog HBA til Sparekassens jubilæumsudstilling.

HBA har deponeret et værdifuldt kortatlas fra 1700-tallet på Det Kongelige Bibliotek. Dette atlas blev fundet i en skuffe under en gennemgribende oprydning, som endnu ikke er afsluttet, hvorfor der stadig finder nyregistrering af »overligger« sted. Nævnes skal også, at en »lægebog« fra »Æ Knokkelsmeje« i Vilstrup har vist sig at være så interessant, at Steno-museet i Århus har fået den deponeret mod at bekoste en restaurering.

Arkivets samling af ca. 700 gamle kort, tegninger og prospekter er blevet registreret. Dokumentation foreligger på skema og på diskette. Hertil kommer, at arkivet fra Teknisk Forvaltning har modtaget ca. 200 bevaringsværdige kort. For tiden er seks frivillige tilknyttet arkivet. Hertil kommer en person i jobtræning i en del af året.

Haderslev arkiv- og museumsforening

Formand: Karen Bagge Hansen, Abildgård, Fjelstrupvej 118, Fjelstrup, 6100 Haderslev. Henrik Fangels død først på året medførte, at vi mistede en person, der i hele sin opvækst og voksen tilværelse var bevidst om foreningens eksistens. Henrik Fangel var i mange år i foreningens bestyrelse og ydede i den periode som i tiden før og efter en uvurderlig indsats i foreningens interesse.

Ved generalforsamlingen den 16. marts 1994 blev der valgt ny formand, idet tidligere stadsbibliotekar Krista Lyngby ønskede at trække sig tilbage. Foreningen havde i marts 1994 godt 500 medlemmer. Haderslev Museum fik ny inspektør, idet Steen Andersen efter 16 års virke i det sønderjyske fik tilbudt at fortsætte sin gerning på Sjælland. Steen Andersen var et meget aktivt medlem af foreningens bestyrelse.

Inspektør Orla Madsen, tidligere Horsens, tiltrådte i oktober 1994, som daglig leder af Haderslev Museum.

Af arrangementer afholdtes der i foråret 1994 tre foredrag under fællestitlen: »Fra oldtidens natur«. Foredragsholderne var henholdsvis overinspektør Bent Aaby fra Nationalmuseet, museumsinspektør Kim Aaris-Sørensen, Zoologisk Museum, København, og antropolog Pia Benneke, Københavns Universitet.

Som emne for efterårets foredragsrække valgte vi at »tage hul på« jubilæumsåret 1995, idet cand. mag. René Rasmussen talte om: H. R. Hiort-Lorenzen og »Dannevirke«, lektor E. Strange Petersen om: Tyske initiativer i jordkampen i Sønderjylland før 1920, og museumsinspektør Stine Wiell om: Flensborgsamlingen 1852-64 og dens skæbne.

Endvidere fortalte Orla Madsen i september om Horsens' bysbarn, Vitus Bering og hans livsskæbne.

I foråret 1994 var foreningen repræsenteret på en stand ved arrangementet »Historisk Messe«.

Foreningens årlige udflugt fandt sted i september og havde som mål Vestjyllands Øko-museum Skjern-Egvad. Turen gav os lejlighed til at besøge museet på Sønderskov og Skjern vindmølle.

Den 9. november markeredes foreningens 40 års jubilæum ved en reception i henholds-

vis Haderslev byhistoriske Arkivs lokaler ovenpå Haderslev bibliotek og på Haderslev Museum.

»Gammelting«, som er foreningens forlag, udgav bl.a. årets medlemsbog »Langs fjord og dam«. Bogen er tænkt at skulle være medlemsbog igen i 1996.

Halk-Hejsager lokalhistoriske forening

Formand: Jørgen Schmidt, Halkvej 100, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 13 64.

Foreningens arkiv: Halk-Hejsager Fællesskole, 6100 Haderslev. Leder: Jørgen Schmidt (se ovenfor).

Haderslev Slægtsforsknings Forening

Formand: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 14, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 15 14.

Foreningen har gennemført et slægtsforskertræf på Haderslev Handelsskole. Deltagerantallet var på 150 fra hele landet og Sverige. Hovedtaler var Hans H. Worsøe. DiS Danmark demonstrerede Edb i Slægtsforskning. Otte dage senere var vi deltagere i udstillingen på Haderslev Museum med en stand. Dette arrangement tilførte en del nye medlemmer. Vi havde også i år gotisk læsning. Derudover afviklede vi vort sædvanlige program med foredrag og aneafter. Medlemstallet er 85.

Hoptrup sogns lokalhistoriske forening

Formand: Holger Bonde, Lysmosen 34, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 52 74.

Foreningens arkiv: Hoptrup kommuneskole, Hoptrup Hovedgade 66, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Torsdag kl. 14-16 og efter aftale.

Leder: Holger Bonde (se ovenfor).

Den 18.1.1994 afholdt vi generalforsamling med 75 fremmødte. Den 20.1.1994 havde vi besøg af Historisk Samfund for det gamle Haderslev Amt. Vi fremviste vort nyindrettede sognearkiv og fortalte om driften. Efterfølgende viste vi udsnit af vores video-samling fra sognet.

Den 23. og 24.4.1994 deltog vi i en »messe« på Haderslev Museum med en udstilling om den gamle jernbane fra Haderslev til Marstrup.

Den 9.8.1994 afholdt vi ekskursion til Kalvø, hvor Sven Ohlsen fortalte om det gamle skibsværft samt om øens tilhørsforhold i gamle dage.

I vort årsskrift for 1994, bragte vi, udover forskellige artikler fra sognet, en større artikel om Djernæs mejeri i anledning af 100 året for dets oprettelse, ved Sven Ohlsen.

Årsskriftet udleveres gratis til foreningens nu ca. 580 medlemmer.

Moltrup sogns lokalhistorisk forening

Formand: Karin Bonde, Bramdrup Lillefort 5, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 23 98.

Foreningens arkiv: Bramdrup Vestergade 7, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Ragnhild Thy, Rovstrupvej 17, Rovstrup, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 65 89.

Ved generalforsamlingen fortalte fhv. lærer ved Moltrup skole, Karen Marie Reese, og fhv. smedemester i Bramdrup, Marius Reese, om deres liv og virke i Moltrup sogn.

Sidst i april var vi med på den »Historiske Messe« på Haderslev Museum. Vores emne var »Moltrup frivillige Brandværn 1934-1994«, i anledning af værnets 60 års jubilæum i 1994.

I efteråret havde vi en aften, hvor Hans Chr. Grauslund, Haderslev, viste lysbilleder

og fortalte om: »Haderslev amts jernbane«, »Jernbanen til Skodborg« og »Mergling langs jernbanen«, Det blev en meget interessant aften.

Moltrup sogns lokalhistoriske forening har sammen med andre foreninger redigeret sognebladet »Fælles – Nyt«, der udkommer fem gange om året.

I årets løb har vi fået elleve slægts- og livshistorier samt ca. 200 billeder, hvoraf vi har lånt de fleste til affotografering.

Starup sogns lokalhistoriske Arkivforening

Formand: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20.

Foreningens arkiv: Starup Skole, Starup Skolevej, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Hveranden torsdag kl. 19 og efter aftale.

Leder: Niels P. Bladt, Bjørnøvej 3, Starup, 6100 Haderslev.

I forbindelse med generalforsamlingen i april 1994 blev foreningens første årsskrift udgivet. I maj medvirkede arkivet ved en historisk tur gennem sognet langs den gamle amtsbane og med besøg på Olufskær og Vandlinggård, hvor vi så de gamle volde. I november holdtes et velbesøgt »indsamlingsmøde«, hvor ældre fra sognet fortalte erindringer. Mødet gav et godt resultat både i form af afleveringer og mundtlige oplysninger. Der har i øvrigt i årets løb været så mange afleveringer af arkivalier, både fra foreninger og private, at det har knebet med at følge med registreringen.

Højer kommune

Højeregns lokalhistoriske arkiv

Møllegade 12, 6280 Højer.

Åbningstid: Mandag kl. 14.30-17, eller efter aftale.

Leder: Folmer Christiansen, Strandvej 40, 6280 Højer, tlf. 74 78 21 23.

Efter i 13 år at have haft til huse lige under stråtaget på Kiers Gaard er arkivet nu flyttet til 1. sal i Møllegården, som Skov- og Naturstyrelsen har overtaget og restaureret. Her er arkivet kommet under hårdt tag og har fået tidssvarende og besøgsvenlige lokaler.

Lundtoft kommune

Historisk Sogneforening for Varnæs og Bovrup

Formand: Knud Krog, Blansvej 28, Bovrup, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 00 37.

Den 10. februar var der Afstemningsfest i Bovrup, hvor skoleinspektør Kurt Philippsen, Sønderborg talte om emnet »Da Als var republik i 4 dage efter første verdenskrig«. Den 5. og 6. marts havde arkivet sin årlige udstilling i Aktivcentret i Bovrup. Denne gang med emnet »Første Verdenskrig«. I juni blev der arrangeret aftentur til Løjt Land, hvor vi fik en kyndig rundvisning af Erling Madsen Knudsen om »Dansk Landbovirke i Sønderjylland«.

Efter generalforsamlingen den 25. oktober blev Knud Krog valgt som ny formand, idet Svend Agertoft ønskede at trække sig tilbage efter mange års stor indsats i foreningen.

Historisk Forening for Felsted sogn

Formand: Grethe Beck, Grønbækvej 2, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 55 73.

Sommerudflugten gik til Cathrinesminde Teglværksmuseum, efter rundvisningen og kaffen var der foredrag om egnens historie især indsejlingen til Flensborg fjord. Ved generalforsamlingen talte Carsten Porskrog Rasmussen levende og interessant om Søgård Gods historie. I november udkom årbogen, der bl.a. indeholdt artikler om lokale beboere, deres liv og virke samt skuespillet »Tombøl bøndernes frihedskamp« af Peter Petersen.

Lokalhistorisk Forening for Klipleve Sogn

Formand: Jakob Mørk, Præstevænget 3, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 78 93.

Ved generalforsamlingen talte lærer H. H. Iversen, Felsted, og læste op af Sønderjyske historier. Vi var på aftentur til Rødekro og Damgård Mølle. Til »Kliple' Mærken« var der stort besøg. Der var arbejdende smedie og der blev serveret kaffe. Den 5. juli var vi på byvandring i Søgård. Vi kørte ad gamle veje og så på mindsten for den faldne soldat den 9. april 1940, vi besøgte Teichert på Søgård Mølle og hørte dens historie, senere fik vi kaffe på Søgård skole og så lysbilleder fra det gamle Søgård.

Den 25. juli var der byvandring i Bjerndrup og H. P. Tithjesen fortalte dens historie. Den 27. november var der åbent hus i Straagaards Smedie og smedehuset, hvor det nye årsskrift blev præsenteret.

Lokalhistorisk Arkiv for Lundtoft kommune

Arkiv i Bovrup: Bovrup Aktivcenter, Bytoften 13, Bovrup, 6200 Aabenraa.

Åbningstider: 1. oktober–30. april, torsdag kl. 18.30–21, eller efter aftale.

Leder: Johan Meier, Gl. Skolevej 6, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 06 18.

Arkiv i Felsted: Rådhuset, Gråstenvej 1, Felsted, 6200 Aabenraa.

Åbningstider: Sidste lørdag i måneden kl. 14–16, eller efter aftale.

Leder: Grethe Beck, Grønbækvej 2, Tråsbøl, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 55 73 og

Hans Thomsen, Møgelmosevej, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 52 83.

Arkiv i Klipleve: Straagaard Smedie, Smedehuset, Skolegade 4, Klipleve, 6200 Aabenraa.

Åbningstider: Tirsdag og fredag kl. 15–17, eller efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 28.

Løgumkloster kommune*Historisk forening for Løgumkloster kommune*

Formand: Vagn Lauritzen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 37 40.

Lokalhistorisk arkiv: Løgumkloster kommuneskole, Grønnevej, 6240 Løgumkloster.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Frede Gotthardsen, Ringgade 15, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 42 04.

Et af højdepunkterne var festligholdelsen af Brorsons 300 års fødselsdag den 20. juni. Den blev markeret ved et arrangement i Klostersalen, hvor Klosterkoret underholdt, og Bent Noack fortalte om Brorsons levnedsløb.

En anden mere lokalkendt personlighed, Kirstine Andersen, bedre kendt som »Stinne mæ æ bifel«, blev fejret ugen før i forbindelse med udgivelsen af hendes biografi.

Den 10. september drog en lille flok af foreningens godt 300 medlemmer på udflugt til Trøjborg, Grøngård og Ellehus. Frede Gotthardsen fortalte de to første steder, og på Ellehus fortalte forstanderparret om skolens og forsamlingshusets historie. På Trøjborg var der lejlighed til at besøge det nyrestaurerede stuehus.

Foreningens arkiv har arbejdet i det skjulte. Trods en tilværelse i kælderens under kommuneskolen samles her hver uge en lille håndfuld medarbejdere.

Arkivet arbejdede også aktivt med ved Kulturugen i efteråret. Emnet var kvarteret omkring Vindmøllegade og Allegade før og nu. Udstillingen blev vist på Rådhuset sammen med plancher og modeller af det nye byggeri

Allegade-Vindmøllegade området var også et af emnerne i foreningens årsskrift, der udkom i sensommeren.

På generalforsamlingen viste medlemmer af Aabenraa Atletikforening lysbilleder fra en løbetur til de baltiske lande.

Løgumkloster Historiske Forenings ekskursion den 10. september 1994 til Trøjborg Slotsruin ved Visby.

Nordborg kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Nordborg kommune

Løjtertoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 74450829.

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 10-14, samt fra sept. til udgangen af april, mandag kl. 17-20.

Leder: Erik Manthei Nielsen, Fribjerg 32, 6430 Nordborg, tlf. 7445 18 10.

Arkivudvalget var involveret i flere møder med kulturudvalg, arkitekt, teknisk udvalg, m.fl. i vinteren 1993/94, med det resultat, at en gennemgribende restaurering af arkivets gamle bygning kunne påbegyndes i juni 1994. Store dele af arkivmaterialet skulle pakkes i flyttekasser for midlertidig opbevaring andetsteds.

Vore to medarbejdere (langtidsledige) blev dog beskæftiget konstant, og 175 afleveringer er blevet registreret og arkiveret.

I januar/februar havde vi 5 foredragsaftener i samarbejde med LOF. Disse lokalhistoriske indslag kan stadig trække fuldt hus hver gang. Flere folkeskoleklasser (fortrinsvis 4.-5. klassetrin) har været på arkivet.

I slutningen af året fik vi, med støtte fra Mads Clausen Fonden, lokale pengeinstitutter og kommunen, installeret Edb udstyr med Arkibas, tekstbehandling m.v. Vi har endvidere fået økonomisk støtte til anskaffelse af kirkebøger på mikrokort og tilhørende læseapparater.

Vinteren har været præget af planlægning af udstillinger for året 1995.

Egen Sogns Lokalhistoriske Forening

Formand: Henrik Skrydstrup, Runevænget 37, Guderup, 6430 Nordborg, tlf. 74458713.

Egen Sogns Lokalhistoriske Forening blev stiftet den 22. august 1994 og har i dag 250

medlemmer. Foreningen arrangerede den 10. januar 1995 et velbesøgt lysbilledforedrag med Thomine Dyhre: »Alsiske billeder«. Vi har desuden haft to udstillinger på posthuset i Guderup; en om foreningens start og en om afstemningen i 1920. I forbindelse med generalforsamling den 22. marts 1995 causerede Chr. Fægteborg om begivenheder i og fra Egen sogn i 1950'erne og 1960'erne ud fra gamle avisudklip.

Foreningen er i gang med at etablere et lokalhistorisk arkiv. Vi har allerede modtaget mange arkivalier fra Egen sogn, som vi er i gang med at registrere.

Nørre Rangstrup kommune

Agerskov lokalhistorisk forening

Formand: Viggo Thomsen, Bovlund Bålstedvej 11, 6535 Branderup, tlf. 7483 51 76.

Foreningens arkiv: Agerskov skole, 6534 Agerskov.

Åbningstid: 1. og 3. torsdag i måneden kl. 15-17 eller efter aftale.

Leder: Karen Bech Jensen, Sønderbyen 18, 6534 Agerskov, tlf. 7483 31 09.

Lokalhistorisk forening for Arrild sogn

Formand: Kaj Petersen, Slotsvej 2, 6520 Toftlund, tlf. 7483 42 23.

Foreningens arkiv: Skærbækvej 19, Arrild, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Tirsdag (nov.-april) kl. 19.30-22, eller efter aftale.

Leder: Inger Sophie Andersen, Hofmannsvej 3, Roost, 6535 Branderup, tlf. 7483 43 84.

Udover generalforsamlingen har foreningen afholdt et »Hvad er det?« arrangement samt stået for en pakkeauktion ved landsbyfesten.

Arkivet arbejder med at fotografere og fastslå ejerforholdene på de statshusmandsbrug, der blev oprettet i sognet i 1930'erne og 40'erne.

En spændende opgave har været at fremskaffe materiale og skrive artiklen til et festskrift udgivet i anledning af Nr. Rangstrup kommunes 25-års jubilæum.

Branderup-Rurup lokalhistoriske forening

Formand: Niels Kr. Nielsen, Friskjærvej 10, 6535 Branderup, tlf. 7483 52 75.

Foreningens arkiv: Tingvej 1, 6535 Branderup, tlf. 7483 53 22.

Åbningstid: 1. torsdag i måneden kl. 14-17 og efter aftale.

Leder: Mette Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 13, Rurup, 6520 Toftlund, tlf. 7483 15 37.

Ved generalforsamlingen viste vi billeder og videofilm fra foreningens område.

Sommerens udflugt gik til Tørning Mølle.

I arkivet har vi nu et topografisk arkiv med billeder og oplysninger om al bebyggelse i foreningens område, det gamle Branderup sogn.

Vi har været engageret i at samle materiale til festskrift i anledning af Nørre Rangstrup kommunes 25 års jubilæum. Der har i årets løb været en stor tilgang af medlemmer.

Lokalhistorisk Forening for Bevtoft – Tirslund

Formand: Jens Christensen, Rosenvænget 17, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 43 17.

Foreningens arkiv: Bevtoft Skole, Krügersvej 45, 6541 Bevtoft.

Åbningstid: Onsdag kl. 14.30-15.30, eller efter aftale.

Leder: Holger Rosenberg, Rosenvænget 2, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 45 19

Vi begyndte det nye år med at flytte ind i nye lokaler. Det var tredje gang, men håber at kunne blive her i fremtiden. Efter generalforsamling i januar fortalte fhv. borgmester Chr. Jacobsen om Bevtoft sogn indtil 1970.

Foreningen har haft stor glæde af, at kommunen har foræret et kamera med udstyr til de fem lokalarkiver. Kameraet kan lånes på skift af arkiverne. Der er optaget ca. 11 timer i 1994 bl.a. ved Bevtoft skoles 75 jubilæum for dansk undervisning den 15. september og Krügersvængets 10 års jubilæum den 10. august men også spændende interviews med mange personer i Bevtoft og Tirslund. Den årlige udflugt gik til flyvestation Skrydstrup.

Arkivet deltog i Hobbyudstilling i forsamlingshuset den 19.-20. november og havde stort besøg. Arkivet har 300 medlemmer.

Lokalhistorisk Forening for Toftlund og Omegn

Formand: Tove Rasmussen, Østergade 41, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 17 33.

Nørre Rangstrup Lokalarkiv: Søndergade 56, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Mandag kl. 16-18, eller efter aftale.

Leder: Tove Rasmussen, Østergade 41, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 17 33.

I forbindelse med generalforsamlingen talte gårdejer Peter Madsen, Hygum, om udviklingen mellem dialekt og rigsdansk set med lægmands øjne. Ældre Sagen i Nørre-Rangstrup kommune havde i februar henlagt et af deres møder til arkivet. Det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger i Nørre-Rangstrup kommune fandt i år sted i Toftlund.

Årets afleveringer har været på 25 hyldemeter, heraf en på ca. 3,5 hyldemeter fra Ejnar K. Friis fra det nedlagte amtslandinspektørkontor, gl. tyske Forordninger fra 1876-1920 i Slesvig-Holsten, der er ca. 5,6 hyldemeter, den tredje var regnskaber og protokoller fra et vaskeri samt en del private billeder.

Desuden er der bl.a. indkommet et ringbind fra Brundtlandcentret, fra opførelsen af det nye Kraftvarmeværk ved Fjernvarmen, årets Byfest og Brundtlandtræf og et gammelt banner fra Toftlund Svømmeklub.

Rødning kommune

Rødning lokalhistoriske arkiv

Kongevej 6, 6630 Rødning, tlf. 74 84 12 88.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Hans Carlo Jensen.

I årets løb er der foretaget en revision af arkivets samlinger, udgivelse af »historisk årbog for Rødning-egnen« samt lavet udstilling i anledning af Rødning Højskoles 150 års jubilæum. Endvidere har vi forberedt udstillinger for at markere 25-året for kommunesammenlægningen samt 50-året for Danmarks befrielse. Sideløbende har vi registreret indkomne arkivalier og besvaret forespørgsler, især om slægtsforskning.

Den 21. november 1994 afholdtes der stiftende generalforsamling på Hotel Rødning i »Rødning lokalhistoriske Forening« med 80 interesserede borgere. Den nyvalgte bestyrelse, hvor arkivlederen ifølge foreningens vedtægter er medlem, har arbejdet ihærdigt på at skaffe lokaler. Med stor og velvillig imødekommenhed fra kommunens side er det nu lykkedes, og vi får en lejlighed på ca. 120 m² ovenpå Rødning Biograf centralt beliggende i centrum i Vestergade med tilhørende nyindrettet box-rum på ca. 60 m² i kælderen. Lokalerne skal deles sammen med Øster Lindet lokalhistoriske Forening. Dermed har alle kommunens arkiver fået egne lokaler. Flytning og indretning af det nye arkiv påbegyndes i august måned.

Brændstrup Hjemstavnsforening

Formand: Hans Madsen Schmidt, Haurumvej 2, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 83.

Foreningens arkiv: Brændstrup kristne Friskole, Ramsherred 13, 6630 Rødding.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Der har i årets løb været afholdt afstemningsfest med 85 deltagere og en udflugt til Cathrinesminde Teglværk med 22 deltagere. Foreningen har ca. 200 medlemmer.

Hjerting sogns lokalhistoriske forening

Formand: Jes Friis, Hjerting Skovvej 1, 6630 Rødding, tlf. 74 84 13 61.

Foreningens arkiv: Hjerting forsamlingshus, Skovvej 1, Hjerting, 6630 Rødding.

Vi har haft en aftentur til Gram slotshave. Turen blev sluttet af på Gram brandværnsmuseum.

I årets løb fik vi kontakt med en familie fra København, hvor konens far havde været ingeniør. Han havde været med til at installere den første kærne på Hjerting mejeri i 1888. Han var senere rejst til USA, og dér var han blevet noget stort indenfor mejeribrugget. Hans medalje og store indrammede præmiebeviser blev skænket til arkivet.

Hygum Hjemstavnsforening

Formand: Peter Madsen, Lille Brøstrupgaard, Ribevej 5, Brøstrup, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 69.

Foreningens arkiv: Ribevej 5, Brøstrup, 6630 Rødding.

Åbningstid: Første tirsdag i hver måned kl. 15-17, eller efter aftale.

Vi har haft en aftenudflugt og en heldagsudflugt til »Eventyrets land«. I efteråret var der sammen med Hjemstavnsgården en udstilling af linned og gamle dragter i arkivlokalerne på Ribevej, samt billeder og andet materiale og ting.

Ved afstemningsfesten i Hygum Forsamlingshus var der gamle billeder, skriftligt materiale og faner udstillet.

Endelig deltog vi sammen med Hjemstavnsgården i Forsamlingshusets hobby- og kunstudstilling.

Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavnsgård

Formand: Johannes Knudsen, Søndergyden 30, 6630 Rødding, tlf. 74 84 55 66.

Åbningstid: Medio maj-juni. lørdag og søndag kl. 13-17, fra 24.juni-1.sept. hverdage kl. 11-17, søndag kl. 13-17.

Hovedvægten er også i 1994 lagt på aktivitetsdagene. Det store sommerarrangement »Et bondebryllup« med tilhørende udstilling bragte festtøj fra århundredskiftet frem fra skabe og skuffer fra et meget stort område. Det blev et festligt optrin, så nær de sønderjyske traditioner som muligt. Et rigtig stykke levende museum med stor publikumsinteresse. Høstdagen i september var begunstiget af det rigtige høstvejr. Samlet besøgstal i 1994 blev ca. 7.000.

Lokalhistorisk forening for Jels sogn

Formand: Margit Falkenberg Ottosen, Jelsvej 39, Grønnebæk, 6630 Rødding, tlf. 74 55 22 45 el. 74 55 23 55.

Foreningens arkiv: Jels Skole, Krygersvej 2, Jels.

Åbningstid: Tirs.-ons.-torsdag kl. 10-12 og efter aftale.

Leder: Margit Falkenberg Ottosen (se ovenfor).

Ved generalforsamlingen i 1994 fortalte læge Erik Braun, Skodborg, om »Polske tropper

i Danmark specielt her på egnen i 30 års krigen i 1600-tallet«. Der blev arrangeret udflugt til Løgumkloster, hvor Peter Madsen viste os byen, kirken og klosteret. Foreningens 10 års jubilæum blev markeret med en udstilling i Sognehuset i Jels og et arrangement, hvor Poul Dannow, Bylderup, viste lysbilleder og fortalte om gamle håndværk. I jubilæumsåret er der uddelt skemaer til samtlige husstande i det gamle Jels sogn. Vi prøver på denne måde at skaffe oplysninger om ejendomme og personer. Vi har således nu tre registreringshold. Ejendomsholdet tager sig af de indkomne ejendomsskemaer med renskrift og indsamling af yderligere oplysninger. Årets hovedemne har været en omregistrering af de opbevarede genstande med henblik på anvendelsesområder og brugstid m.m. Billedholdet har afsluttet registrering af de ældre billeder, men der indkommer fortsat materialer. Fra Den Danske Bank har foreningen modtaget en brugt fotokopimaskine og en mikrofilmfremviser.

Lintrup sogns lokalhistoriske udvalg

v/Mogens Lorentzen, Grænsevej 1, Foldingbro, 6660 Lintrup, tlf. 7485 5345.

Foreningens arkiv: Lintrup skole, Kirkepladsen, 6660 Lintrup.

Åbningstid: 1. og 3. tirsdag i måneden kl. 16-18, eller efter aftale.

Leder: Mogens Lorentzen, (se ovenfor).

Vi har en hel del papir liggende fra det gamle Dover sogn, som skal registreres. To publikationer er udgivet i årets løb. Folketællingen fra 1855 er kopieret og omskrevet. Det samme gælder de fleste ejerlavsbøger fra ældre tid. Vi fortsætter med kopieringen af gamle aviser til alle arkiverne i Rødding kommune.

Skodborg Hjemstavnsforening

Formand: Kirsten Fynbo, Rugtoften 43, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74848148.

Foreningens arkiv: Skodborg bibliotek, Søndergade 2, Skodborg.

Åbningstid: Onsdag kl. 10-13, eller efter aftale.

Leder: Kristian Holmgård, Mølletofte 16, Skodborg, 6630 Rødding tlf. 74848485.

Vor vandretur i foråret gik i år fra Tørning Mølle til Christiansdal gl. elværk og retur, ledet af en af amtets naturvejledere. Sommerudflugten gik med 50 deltagere langs Hærvejen til Urnehoved – Oversø kirke – Dannevirke Museet – Mysunde og tværs over Angel til Flensburg og hjem igen.

Sognevandringen foregik i Mikkelsborg området, hvor vi så på resterne fra den gamle Kleinbane. Efterårsmødet var i år med fhv. minister H. P. Clausen, Århus. Vi har også i efteråret hørt om oldtidsfund langs den nye Motorvej, Kolding – Esbjerg. Foredragsholderen var museumsinspektør på Sønderskov, Sv. Åge Knudsen. På Julemessen havde vi bl.a. udstilling af gamle konfirmandbilleder, hvilket resulterede i, at vi fik 18 nye billeder til affotografering. Aftenen med egne kræfter omhandlede mejeriet og en livshistorie, fortalt af ældre Skodborg borgere. Talen ved Afstemningsfesten var i år fhv. minister Grethe Rostbøll mens Canto koret fra Toftlund stod for underholdningen.

Skrave Hjemstavnsforening

Formand: Karl Kristoffer Juhl, Skravevej 28, Langetved, 6630 Rødding, tlf. 74847175.

Foreningens arkiv: Skrave skole.

Åbningstid: 1. mandag i måneden (i vinterhalvåret) kl. 19.30-20.30, eller efter aftale.

Lokalhistorisk Forening for Øster-Lindet sogn

Formand: Arne Buhrkal, Vråvej 4, 6630 Rødding, tlf. 74846154.

Foreningens arkiv: Skodborg bibliotek, Søndergade 2, Skodborg.

Leder: Kristian Holmgård, Mølletofte 16, 6630 Rødding, tlf. 74 84 84 85.

Årets udgave af heftet »Glimt« indeholdt en artikel om en udstykning på 16 brug, der blev oprettet på Tved, en artikel om Jens Dixen, der rejste som missionær og endelig en artikel om kniplingsindustrien i Østerlindet i første halvdel af 1800-tallet.

Foreningen arbejder på at få arkivet flyttet til Rødding i delvis samarbejde med nyoprettet forening i Rødding.

Rødekro kommune

Lokalhistorisk forening for Rødekro kommune

Formand: Thomas Heisel, Horsbyggårdevej 1, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 94 98.

Foreningens arkiv: Villa Catharina, Callesensvej 1a, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 66 88.

Åbningstider: Første og tredje mandag i måneden kl. 15-17 og efter aftale.

Leder: Inger Danielsen, Skovvænget 11, 6230 Rødekro.

Skærbæk kommune

Historisk Forening for Skærbæk og Omegn

Formand: H. E. Sørensen, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 17 04.

Foreningens arkiv: Skærbækegnens Museum, Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: H. E. Sørensen (se ovenfor) og Bodil Bjerre, Tøndervej 13, 6780 Skærbæk.

Foreningen har 1994/95 haft følgende arrangementer: Den 29. november fortalte Peter Madsen, Hygum om, hvordan sønderjysk har det i dag med dialekter, rigssprog og fremmedord. Den 24. januar holdt Henrik Skov Kristensen et foredrag om Modstandskampen i Skærbæk under besættelsen. Den 10. februar var der Afstemningsfest sammen med andre foreninger, hvor Elsemarie Dam-Jensen holdt talen. Desuden blev der vist et afsnit af Genforeningsspillet »Solen stiger over Gasse Høje«, som amatørteatret Stjernen havde instrueret. Den 22. marts fortalte Dr. med. Peter Vosswinkel, Lübeck, om lægen Johannes Scherbek (1556-1636), der er født i Skærbæk. Ved generalforsamlingen den 27. april viste formanden lysbilleder om Slotte og herregårde på vesterkanten. Registreringen er nu igen i god gænge, efter at Bodil Bjerre har overtaget det.

Skærbækegnens Museum

Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: Ca. 20. maj-ca. 20. oktober: tirsdag-fredag kl. 10-17, lørdag-søndag kl. 14-17.

Leder: H. E. Sørensen (se ovenfor).

Skærbæk Museum viste 1994 særudstillingerne Træskærerkunst i Vestslesvig fra vikingetid til i dag og Lena Bidstrup: Vævede billedtæpper.

Museet modtog en del gaver, bl.a. en grænsesten fra Kongeågrænsen. Ca. 1900 besøgende. Bestyrelse og ledelse uændret.

Sundeved kommune

Historisk Forening for Sundeved

Formand: H. C. Clausen, Langbro 2A, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 12 86.

Foreningens arkiv: Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Onsdag kl. 15-19 og efter aftale.

Leder: Ellen Margrethe Olsen, Møllehøj 5A, Avnbøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74461122. Sommerudflugten gik til Nydammosse, museumsinspektør Flemming Rieck fortalte om de seneste og fremtidige udgravninger, samt hertug Hans kanalen »e græc«.

I november udkom det nye årsskrift, som er solgt til 850 medlemmer. Arkivet er jævnligt besøgt af skoleklasser eller elever fra kommunens tre skoler. Fra august til december har seks medarbejdere været på E.T.B. kursus på V.U.C. i Sønderborg, idet arkivet i efteråret har anskaffet en computer med printer.

Selskabet for Nydamsforskning

Formand: Vincent Jensen, Peberbjerg, Skovbyvej 14, 6470 Sydals, tlf. 7441 5747.

Foreningens arkiv: Historisk Forening for Sundeved, Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.

Udstilling: Nydamhuset, Nydamvej 41, Øster Sottrup, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Efter aftale. Nøglen udleveres på Nydamskolens bibliotek, tlf. 74467242.

Sydals kommune

Lokalhistorisk forening for Kegnæs sogn

Formand: Peter Wehl, Forsthoved 3, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf. 7440 5192.

Foreningens arkiv: På Kegnæs skole.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 18-19.30 og i vinterhalvåret efter aftale.

Leder: Hans Bertelsen, Østerbyvej 50, Kegnæs, 6470 Sydals.

I forbindelse med den årlige generalforsamling den 16. februar talte overtoldbetjent Åge E. Hansen, Kruså, om gendarmeriets historie.

Den 9. juni gik den årlige egnsvandring gennem »Hagensig«. Sammen med forsamlingshuset holdt vi en kulturaften, hvor Peter Mathiesen fra Nordborg fortalte og viste lysbilleder om sin jordomsejling ene mand i fem år. I april havde vi sammen med Kegnæs ungdoms- og idrætsforening foredrag, to FN-soldater, der fortalte om deres tid i Sarajevo. Ved efterårsmødet i oktober fortalte kursusleder Uwe Jensen fra Nordborg om sine oplevelser på turen jorden rundt på sin motorcykel.

Arkivets medlemstal ligger på ca. 340.

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Formand: Chresten Wolf, Østerbakken 11, Høruphav, Sydals, tlf. 7441 5306.

Foreningens arkiv: Hørup centralskole, Vestervej 42, Kirkehørup, 6470 Sydals.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Peter Hell, Havemose 4, Lambjerg, 6470 Sydals, tlf. 7441 5215.

Vi holdt generalforsamling den 8. marts, hvor Ruth Møller, Augustenborg, fortalte om en hertuginde på Augustenborg.

Den årlige byvandring foregik i Mjang, hvor ca. 50 medlemmer hørte forskellige beboere fortælle om deres by. Aftenturen gik til Unewat.

På efterårsmødet den 22. november holdt fhv. læge i Nordborg, Waldemar Dreier, foredrag med titlen »En Landsbypiges Skæbne«.

Lysabild sognehistoriske forening

Formand: Viggo Vandkær Thomsen, Lysabild Degnegård, Lysabild, 6470 Sydals, tlf. 74404284 (kl. 16-18).

Foreningens arkiv: På Lysabild skole.

Åbningstid: Første torsdag i hver måned (undtagen juli) kl. 16-18 og efter aftale med arkivleder.

Leder: Nicolai Hansen, Mommarkvej 395, Mommark, 6470 Sydals, tlf. 7440 7995.

1994 startede vi med at afholde efterårsmøder med »aftenens gæst« til foredrag, fælles kaffebord og »noget bagefter« og sange fra højskolesangbogen. Den 4. oktober lagde vi ud med sejler Peter Mathiesen fra Nordborg, som gæst. Der kom 123 mennesker, så vi fortsætter med efterårsmøder.

Stormflodsstenen for stormfloden i 1872 ved Højledsvej i Neder Lysabild var forsvundet. Foreningen bekostede og opsatte en ny. Afsløringen blev foretaget den 13. december.

På årsmødet fortalte gårdejer Hans J. Clausen om digteren Martin N. Hansen. Endvidere havde samtlige medarbejdere den årlige udflugt med ledsagere til Nydam og Sandbjerg slot.

Foreningen havde 734 medlemmer.

Lokalhistorisk arkiv for Tandslet sogn

Formand: Peter Johannsen, Mommarkvej 33, 6470 Sydals, tlf. 7440 7733.

Foreningens arkiv: Tandslet skole, Ertebjergvej 2, 6470 Sydals.

Åbningstid: (1/10-1/4) torsdag kl. 19-21 eller efter aftale.

Leder: Svend Iversen, Østkystvej 117, Ertebjerg, 6470 Sydals, tlf. 7444 7785.

1994 udkom bogen, Tandslet i ord og billeder.

På vor generalforsamling i februar holdt Inge Adriansen foredrag over emnet: De russiske krigsfanger.

Sønderborg kommune

Lokalhistorisk forening for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand: Ole Andersen, Ringløkke 24, 6400 Sønderborg, tlf. 7448 8479.

Foreningen gennemfører hvert år 4 arrangementer/ekskursioner. Som et fast element indgår en billedforevisning på Dybbøl Bibliotek. Ved generalforsamlingen i marts viste familien Weiss den spændende og lærerige film om Hertug Hans' betydning for landsdelen. På samme generalforsamling vedtog man at ændre foreningens vedtægter i relation til arkivdriften. 2. behandling og endelig vedtagelse forventes at finde sted i 1995.

I april var der rundvisning på Sønderborg Kaserne. I august og september blev der arrangeret rundvisninger i Skanse I til IV og på Historiecentret. Såvel i tilslutning til generalforsamlingen som efter skansevandringen var indlagt quiz-konkurrencer af lokalhistorisk tilsnit. Quizerne, der har tydeligvis medlemmernes interesse, har skærpet lysten til at høre godt efter og at læse ARKIV-NYT grundigt igennem!

ARKIV-NYT kunne – takket være læsernes indsendte manuskripter – udkomme med hele 28 sider i begge numre.

Lokalhistorisk arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand: Sofie Rasmussen, Sneppevej 5, 6470 Sydals, tlf. 7440 48 63.

Arkivafdeling: Kirkegade 8, 6400 Sønderborg, tlf. 7443 27 10.

Åbningstid: Mandag kl. 9-12, onsdag kl. 15-19.

Arkivleder: Ruth Kümpel, Arnkilgade 62, 6400 Sønderborg, tlf. 7442 70 31.

Arkivafdeling: Torvet 2, Ulkebøl, 6400 Sønderborg, tlf. 7442 93 66.

Åbningstid: Tirsdag kl. 10-12, onsdag kl. 19.30-21.

Arkivleder: Sofie Rasmussen, Sneppevej 5, 6470 Sydals, tlf. 7440 48 63.

Vi har været med til at arrangere Nordisk Kulturuge i Sønderborg. I den forbindelse

havde vi to weekender i september måned åbent hus med en udstilling om finske børns ophold her i omegnen fra 1942-47. I forbindelse med 130 året for krigen 1864 havde vi en udstilling med skibe. Vi har haft åbent hus på Bygningskulturens dag.

I november havde vi besøg af Pjerrot og Julemanden med nissepiger. De startede fra arkivet og blev transporteret i kane til Rådhuspladsen, hvor juletræet blev tændt.

I Ulkebøl har vi haft mange fine udstillinger, som bliver meget beundret af centrets handlende.

Arkivet i Sønderborg udvider fra den 19. april 1995 åbningstiden om onsdagen til kl. 19, idet der manglede en senere besøgstid for folk på arbejde.

Tinglev Kommune

Lokalhistorisk Forening for Tinglev kommune

Formand: Benny Lau, Kværnholtvej 16, 6372 Bylderup Bov, tlf. 74761100.

Lokalhistorisk Arkiv for Tinglev kommune

Bylderup Bov Bygade 17, 6372 Bylderup Bov.

Åbningstid: Onsdag kl. 17-19, og efter aftale.

Leder: Bibliotekar Ina Juhl, Tinglev Bibliotek, Tinglev Midt, 6360 Tinglev, tlf. 74644169.

Tønder kommune

Lokalhistorisk forening for Tønder kommune

Formand: H. C. Hansen, Ingridvej 1, 6270 Tønder, tlf. 74722067.

Efter et år med byjubilæum har foreningen haft en mere stille periode. Kristi Himmelfartsdag afholdt vi en vellykket og velbesøgt udflugt til Pellworm. I november havde vi besøg af Studienrat Peter Hopp, Kiel, der fortalte engageret om pastor Johannes Schmidt-Vodder, en ledende skikkelse inden for mindretallet i 1920'erne og 30'erne.

Ud over den kommunale støtte har foreningen modtaget kærkomne bidrag fra Tønder Bank, Sydbank og Verein deutsches Haus.

Lokalhistorisk arkiv for Tønder kommune

Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf. 74723326.

Åbningstid: Tirsdag kl. 13-18, torsdag kl. 13-17, lørdag kl. 10-12 eller efter aftale (lukket i juli måned).

Leder: Britta Bargfeldt.

Med ansættelse af en bibliotekar i 20 timer ugentligt, ud over en trofast skare af uundværlige frivillige, blev det muligt at udvide åbningstiden med en eftermiddag. Det har sat sig spor i et stigende besøgstal.

Samtidig er vi gået ind i Edb-alderen med indførelse af Arkibas. Mange løbende afleveringer plus inddatering af ældre materiale har holdt os fuldt beskæftigede. Der har dog også været tid til opsøgende arbejde blandt byens foreninger.

I november udkom Møballes og Haases bog, »Mennesker og billeder fra det gamle Tønder«, trykt i 2.500 eks.

Transskriptionsgruppen har arbejdet videre med Tønder bys brevê fra 1600-tallet.

Vojens kommune

Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

Formand: Agnes Svendsen, Jernhytvej 21, 6500 Vojens, tlf. 74541941.

Foreningens arkiv: Møllerens Hus, Tørning Mølle, Tørningvej 6, Hammelev, 6500 Vojens. Åbningstid: Tirsdag kl. 19.30-21.30, torsdag kl. 14-16.

Leder: Laurids Lund, Hovedgaden 104, Over Jerstal, 6500 Vojens, tlf. 74 54 73 45.

Lokaleforholdene for både arkiv og forening blev forbedret sidst i 1993 ved flytning til 1. sal i Møllerens Hus.

Åbningstiden blev samtidig udvidet med torsdag kl. 14-16, og det giver mange besøg både med forespørgsler og afleveringer.

Edb-registreringen af afleveringer og billeder i Arkibas-systemet er blevet intensiveret i 1994, hvor der er modtaget 105 nye afleveringer.

Af arrangementer kan nævnes:

Deltagelse i »Historisk Messe« på Haderslev Museum med temaet »Tørvefabrikation og moser«.

Besøg på Povlsbjergskolens skolemuseum og byvandring i Øst-Vojens ved Aage Gram.

Besøg på Fængselsmuseet i Horsens Statsfængsel.

Besøg i Nustrup kirke/kirkegård, ved provst Ove Lund.

Foreningens indsamlede større museumseffekter er i 1994 blevet overdraget til opbevaring på Tørning Mølle, dog har foreningen stadig ansvaret for registreringen samt ret til at låne genstande efter behov til udstillinger.

Lokalhistorisk Forening for Jegerup sogn

Formand: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Foreningens arkiv: Jegerup skole, Bygaden 16, Jegerup, 6500 Vojens.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Leder: Kaj Sandholdt, Kærager 8, Jegerup, 6500 Vojens, tlf. 74 54 29 80.

Vi har fået tradition for at få en af artiklerforfatterne fra Årsskriftet til at holde foredrag på generalforsamlingen. I år var det billeder fra et besøg i Sydafrika hos vor bidragsyder, Gerda van Zyll, født i Jegerup.

I august havde vi udflugt til Hygum Hjemstavns gård med fin tilslutning

1. december havde vi reception i anledning af udgivelse af Årsskrift.

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn

Formand: Ernst K. Svenesen, Vadstedvej 10, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 43 05.

Foreningens arkiv: Ø. Lindetvej 5, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 46 07.

Åbningstid: Mandag kl. 19-21, eller efter aftale.

Leder: Ernst K. Svenesen (se ovenfor).

Vi var glade for at deltage i den historiske messe på Haderslev museum. Der blev stiftet et godt bekendtskab med den lokalhistoriske forening i Hejls, som vi senere besøgte på vor sommertur. Anledningen var deres fine arbejde med bevaring af gravminder. Vort menighedsråd var med, og sammen med dem fortsætter vi arbejdet på vor egen kirkegård. Et par af vinterens møder har omfattet dette emne.

Vi har fortsat arbejdet med fotografering af områdets gårde og huse.

Vort årsskrift opstod efter en flot aflevering udarbejdet af Marius Kock. Han har gennem mange år samlet oplysninger om vort sogn, og ved hans død har den lokalhistoriske forening med tak modtaget de mange optegnelser. Erindringer fra og om den gamle Mølby-dreng Thyge Petersen, har åbenbart fænet, for dette årsskrift er det mest efterspurgt hidtil.

Aabenraa kommune*Løjt Lokalhistorisk forening*

Formand: Erling Madsen, Sandskærvej 582, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04.

Foreningens fotoarkiv:

Åbningstid: Efter aftale

Leder: Claus Lildholdt, tlf. 74 61 80 43.

Udgivelsen af bogen »Det gamle Løjt bind XVII.« er foreningens hovedprodukt. Årets bog beskæftiger sig igen med Løjt lands søfartshistorie, og foreningen fik trykt 450 bøger. Foreningen deltager aktivt i Løjt lands kulturelle liv og er med i gruppen om bevarelse af Rundemølle.

Ensted sogns lokalhistoriske forening

Formand: Hans Peter Meier, Buen 80, Stubbæk, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 33 98.

Foreningens arkiv: Skolegade 1, Stubbæk.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Hans Peter Meier (se ovenfor) og Dagny Hansen, tlf. 74 61 35 58.

I samarbejde med Ensted Sogns Foreningsforening har der været afholdt fire foredrag og en »Sangaften« samt en udflugt til Sydslesvig. I forbindelse med Sognefesten i Stubbæk holdt foreningen åbent hus i arkivet.

Aabenraa Byhistoriske Forening

Formand: Esther Buchreitz, Nybro 14, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 35 11.

Ved generalforsamlingen i 1994 fortalte Erik Jessen om foreningens start, og Anne-Helene Michelsen og Franz Jønk sørgede for, at vi takket være båndoptagelser var i selskab med Helene Jensen, der fortalte om gågadens beboere samtidig med, at vi så lysbilleder fra gaden.

Den 26. maj inviterede vi på en aftentur til Damgaard Mølle.

Efterårets mødeaftener i samarbejde med Museets Venner og Lokalfædelingen af Historisk Samfund kaldte vi i år »Kulturmode« Kina – Japan og Sydamerika. Byhistorisk forening stod for mødet i oktober, det handlede om Japan.

Omkring 10. februar 1995, 75 året for Afstemningen, var vi sammen med andre medarrangør til to møder. Torsdagsmødet fandt sted om eftermiddagen den 9. februar, hvor dr. phil. Troels Fink talte for en fyldt billedsal om tiden omkring 1920, som han huskede den. Efter kaffebordet var der andre, der bidrog med erindringer.

12. februar også i billedsalen drejede det sig om Sønderjylland i ord – toner og billeder med Bodil og Wolfgang Dibbern fra Højer Ungdomsskole.

Bygningskulturens dag afholdtes den 10. september med temaet: »Lukkede byer – åbne huse« Vi valgte at lukke to af vore huse op den dag. Bulhuset blev pænt besøgt. Slotsvandmøllen med besøg i Brundlunds restaurerede kældre blev et tilløbsstykke.

I anledning af foreningens 35 års beståen var årsgaven til medlemmerne et lille skrift om foreningen.

Slotsvandmøllen har modtaget store økonomiske tilskud. Til møllen har vi fået et Dannebrog og en vimpel foræret af Danmarkssamfundet. Flaget kunne vi hejse på den nye flagstang, foræret af Cimbria.

Foreningen havde ved årsmødet 1994 457 medlemmer.

Oversigt over årsskrifter og periodica 1994

Udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver
1994/95

Bedsted

Brudstykker af Bedsted Sogns Historie

Samlet, bearbejdet og udgivet af Henning Haugaard

nr. 20, tillæg 20A & tillæg 20B, side 695-734 & 201-306. 1994. Indhold nr. 20: Sang til Bedsted sogn – Ugeaviser og tidsskrifter – Ringridningens historie – Ungdoms- og idrætsforeningens historie – Udpluk fra BUIF's protokoller – Statut for fællesfattigkommune Bedsted af 1871 – Helgener i den katolske tid – Vejrregler i gamle dag – Ordsprog – Rejsebiografen i forsamlingshuset – Bedsted Lø-sangen. Indhold tillæg 20A: Fester, skikke og traditioner i årets løb og livet igennem. Indhold tillæg 20B: Foreninger og sammenlutninger.

Ekspedition: Henning Haugaard, Brændkjærgade 46, 6000 Kolding, tlf. 75 50 43 39.

Bov

Historisk Forening for Vis Herred. Bov Museum

Udgivet af Historisk Forening for Vis Herred

Årgang 17. 1994. 61 sider. Indhold: H. H. Bang: Fra foreningen – H. H. Bang: Fra Bov Museum – Poul Andersen: En strang så stærk til at udtale sig – Lorenz Jacobsen: Mejerimønter – Chr. Larsen-Bjerre: Karsten Thomsens Plads – Årets gang på museet – Peder Lund: tilbageblik ved et jubilæum – Thorvald Larsen: Historisk Forening for Vis Herred – Fra redaktionen.

Ekspedition: Historisk Forening for Vis Herred, Møllegade 1, 6330 Padborg.

Broager

Broagerland VIII

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Broagerland

nr. VIII. 1994. 158 sider. Indhold: 100 års jubilæum – Vibeke Harsberg: Teglværker på Broagerland 1850-1864 – J-P. Damtoft/Henning Damtoft Pedersen: Mindehøjen – Hans Heinrich Hüttmann: Kampen om Egersundbroen 18. feb. 1864 – Per Ethelberg: Høj over høj – Peter Andersen: Peter Andersen, Gammelgab fortæller – Inge Adriansen og Magda Nyberg: Bibelhistorie på Sundevedsmål – Peter A. Petersen: Klokkehuset ved Broager Kirke – Poul Korse: Broager Børnehaves oprettelse 1941 – Ingrid Flebbe Skov: Kejserdøm – Ester Olsen: Årets gang.

Ekspedition: Kresten Krogh, Møllegade 42, 6310 Broager, tlf. 74 44 17 64.

Ensted

Årsskrift 1993-1994

Udgivet af Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening

1993-1994. 47 sider. Indhold: Knud Kristensen: Husmandsfamilierne i Årup.

Årsskrift 1994-1995

Udgivet af Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening

1994-1995. 52 sider. Indhold: Christian Lorenzen: Modstandsbevægelsen, Stubbækgruppe – Endsted Sogns Forsamlingshus – Forkortelser – Naturnavne, Røllum – Naturnavne

ne, Sønder Hostrup & Hostrupskov – Naturnavne, Torp – Valborg Jessen: Årsberetning 1994.

Ekspedition: Hans Peter Meier, Buen 80, Stubbæk, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 33 98.

Felsted

Historisk Årbog for Felsted Sogn

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn

nr. 12. 1994. 106 sider. Indhold: Peter Petersen: Mourits Mørk Hansen – Hans Thomsen: Tilbageblik af gdr. Hans Nissen, Tumbøl – Fra Kiding og omegn – Andreas Asmussen: 40 års KFUM-spejderarbejde i Felsted – Mette Lassen: 25 år som kirkesanger i Felsted kirke – Peter Petersen: Tumbølbøndernes frihedskamp – Ingeborg Staugaard: Lidt historie om en gård – Th. Kampmann: Skovauktion i Syvmandsskoven – Sven Zachariasen: Søster Maren – Grethe Beck: Nyt fra arkivet – Forslag til vedtægter – Foreningens virke i 1993-94.

Ekspedition: Mette Lassen, Bygbjergvej 17, Felstedmark, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 51 19.

Hoptrup

Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening

Udgivet af Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening

1994, 36 sider. Indhold: Holger Bonde: Årsberetning 1994 – Jens M. Buck: Slottet i Kjesterup – Sven Ohlsen: Andelsmejeriet »Borgegaard« i Djernæs – Minnegrethe Knudsen fortæller – For 25, 50, 75 og 100 år siden – Bergine Bonde: Turen til Gråsten – Sven Ohlsen: En skrækkelig historie – Sønderballe spare- og lånekasse.

Ekspedition: Holger Bonde, Lysmosen 34, Marstrup, tlf. 74 57 52 74.

Jegerup

Lokalhistorisk Foreningen for Jegerup Sogn 1994

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn

1994. 34 sider. Indhold: Bestyrelsen: Året 1994 – Steen Wulff Andersen: Glimt fra oldtiden – Gertrud Hoffmann: brudstykker af 25 år på en skolebænk – Lone Sahl Liboriusen: »Hvor ligger din landsby« – Signe Iversen: Spredte glimt fra barndommen – Et par gode råd fra Marie Grøn's kagebog fra 1908 – Jegerup skole 1956 – 1. klasse på Jegerup skole 1965-66.

Ekspedition: Matthias Nørgaard, Haderslevvej 2, Simmersted, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Kliplev

Fra Kliplev Sogn

udgivet af Lokalhistorisk Forening

1994. 79 sider. Indhold: Foreningen – Jens Christensen: Farvel Bjerndrup – Chr. Jørgensen: Bombetogt endte i Kliplev mose – Niels Møller Sørensen: Om vedligeholdelse i Kliplev sogns ældste hus – For 50 år siden – Jørgen Hansen: Søgaardparceller.

Ekspedition: Jacob Mørk, Præstevænget 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 78 93.

Løjt

Det gamle Løjt XVII

Udgivet af Løjt Sogns Lokalhistoriske Forening

1994. 125 sider. Indhold: Marguerite Jessen: Løjt Laend i æ fårnm – Karl Lildholdt: Den kgl. agent Jørgen Bruhn og hans skibe – Den gamle Sønder-maj kontrakt – Erling Madsen: fiskerhuset Bredsten – Claus J. Lildholdt: Ballade på møddingen – Grethel Lildholdt: Jægerlatin på Løjt Land – Grethel Lildholdt: Et højdepunkt i min barndoms jul – Ellen Hollesen: Branden på Bossensgård 1914 – Petrea Schmidt: Skærslippere, vagabonder, farende svende og andet godtfolk – Petrea Schmidt: Befolkningens næringsveje – Petrea Schmidt: Færgemanden og postbudet Johan Dahl – Petrea Schmidt: Dorothea Nissens Dagbog 1863-1867 – Karl Lildholdt: Et stykke slægtshistorie – Petrea Schmidt: Den gamle geografibog – Christian Iversen: Løjt Kirkebys danske børnehave – Erling Madsen: Rundemølle 1994 – Christian Iversen: Annoncer om s/s Apenrade og Knapp – Peter Krag: Huse i Barsmark – Erling Madsen: Fra foreningens billedarkiv.

Ekspedition: Aase Boysen, Hønsnap 10, Løjt Kirkeby, 6200 Aaberna, tlf. 74 61 6572.

Oksenvad

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn 1994/95

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn

31 sider. Indhold: Marius Kock: Thyge Petersen.

Ekspedition: Hans Jørgen Kjær, Forpagtervej 2, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 44 19.

Rødding

Historisk Årbog for Rødding-egnen 1994

Udgivet af de lokalhistoriske arkiver og foreninger i Rødding kommune

1994. 88 sider. Indhold: Arne Buhrkal: Åen og historien – Jes Friis: En gård i Hjerting – Chr. Gundesen: Rødding-folk med sjove og sære navne – Hans Chr. Skøtt: Ravnholtgård i Langetved – Thorkild Behrens: »Din mor var spion, Thorkild«. En familiesaga – Lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg.

Ekspedition: Hans Carlo Jensen, Rødding Bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 88.

Starup

Årsskrift 1994

Udgivet af Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening

1994. 20 sider. Indhold: Peter P. Rohde: Starup sogn – Jørgen Andersen fortæller – Achelis: Stor Brand paa »Olufskær«.

Ekspedition: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, Starup, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20.

Sundeved

Skrift for Historisk Forening for Sundeved

Udgivet af Historisk Forening for Sundeved

1994. 100 sider. Indhold: Chresten Jørgensen: Slaget ved Nybøl d. 28. maj 1848 – Marie Hansen: De finske børn under besættelsen – O. Andersen: Torpedostationen ved Knarhøj Bugt – Eitel Christensen: Civil smed på torpedoafprøvningskibet – Jørgen Schmidt: Vore skove – Hans Chr. Clausen: Skovene i Ullerup Sogn – Jørgen Schmidt: Skovene i Sottrup Sogn – Aksel Philipsen: Skovene i Nybøl Sogn – N.P. Thuesen: Udtog af beretning for Dansksindede Sønderjydske Krigsdeltagere – N.P. Thuesen: Sidste generalforsamling i Ullerup mejeri – Jørgen Schmidt: Omkring »Julens glæde« – Kate Schmidt:

Spareforeningen »Julens Glæde for Nybøl Sogn – N.P.Thuesen: Et militært hjemsendelsesspas og dets historie – Jens Lampe: Christian Wollesen – Hjørdis Barandun: Fa's cyggel – Vicent Jessen: Nydamforskning, hvor er vi henne? – Året der gik, 1993.

Ekspedition: H.C.Clausen, Holmbogård, Langbro 2A, 6400 Sønderborg, tlf. 7446 1286.

Varnæs

Varnæs Birk

Udgivet af Varnæs Birks Borgerforening 1995

nr. 19. 1995. 68 sider. Indhold: Sven Agertoft: Nekrolog over Ib Andersen – Alfred Lyck: Landbruget i fortid, nutid og fremtid – Hans Chr. Johansen: Et tilbageblik i store træk – Peter Petersen: Varnæs vold – Svend Agertoft: Ellen og Peter Knudsen – Hejmdal: Artikler fra 1920 – Th. Kaufmann: Afstemningstiden – Peter Petersen: Thomas Kaufmann, Bovrup – Svend Agertoft: Skovauktion og skovhugst i gamle dage – Jes Clausen: Jagten i Varnæs Skov – Peter Petersen: Vi vil ikke kæmpe mod hinanden – Svend Agertoft: Varnæs Birks Borgerforening 1993-1994.

Ekspedition: Svend Agertoft, Vibevej 3, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 78 04.

Vojens

Årbog 1994 for Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

8 årgang. 1994. 61 sider. Indhold: L.H.Hansen: Taget på sengen – Bomben i Over Jerstal – Asmus Schmidt: Et sogns skæbne (II) – Knus Schultz: Simmerstedholm – Peter Seeberg: Naboerne – Erik Christensen: Et gårdbytte aftalt i drukkenskab – Skumsprøjt og vagtværn – P.E.Mogensen: Den dramatiske aften og nat på Kongens fødselsdag i 1944 – Anker Nørgaard: Den gamle spillemand fortæller – Erik Aarestrup: 35 år i skolen – Laurids Lund: Årets gang i arkivet – Markvard Hovmøller: Vojens kommune 1993/94 – Kurt Hansen: Smånoter fra foreningen – Kurt Jespersen: Formandens beretning.

Ekspedition: Laurids Lund, Hovedgaden 104, 6500 Vojens, tlf. 74 54 73 45.

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland 1994

INDTÆGTER	
Modtaget foreningstilskud	82.000
Kontingent/årbøger	244.118
Sønderjysk Månedsskrift	283.457
Skrifter	361.686
Medlemsaktiviteter	<u>43.440</u>
	<u>1.014.701</u>
UDGIFTER	
Årbøger	-221.257
Sønderjysk Månedsskrift	-211.405
Skrifter (efter lagerregulering)	-221.854
Medlemsaktiviteter	<u>-53.629</u>
	<u>-708.145</u>
DÆKNINGSBIDRAG	306.556
Sekretariatsudgifter	<u>-169.567</u>
RESULTAT FØR RENTER OG EKSTERNE INDTÆGTER	136.989
Renteindtægter	36.688
Kursdifference/rabatter	<u>135</u>
RESULTAT	<u>173.812</u>
Årets resultat foreslås disponeret således:	
Overførsel til frie reserver	123.812
Hensættelse til indholdsfortegnelse, Sønderjysk Månedsskrift	<u>50.000</u>
	<u>173.812</u>
Balance pr. 31. December 1994	
AKTIVER	
Beholdning skrifter	6.096
Debitorer	53.578
Tilgodehavende moms	82.085
Periodeafgrænsningsposter	96.412
Obligationer, nom. kr. 600.000	601.501
Likvide beholdninger	<u>123.825</u>
OMSÆTNINGSAKTIVER	<u>963.497</u>
PASSIVER	
EGENKAPITAL	
Saldo pr. 1/1 1994	162.616
Hensat pr. 1/1. 1994	360.000
Årets overskud	<u>173.812</u>
EGENKAPITAL PR. 31/12 1994	<u>696.428</u>
Der er disponeret således:	
Ikke disponerede midler	186.428
Hensættelser:	
Sønderjysk Landbohøstorie	150.000
Genforeningsjubilæet	85.000
Indholdsfort. Sønderjysk Månedsskrift	100.000
Sønderjyske Årbøger 1994 og 1995	50.000
Kommende skrifter	<u>25.000</u>
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER 1994	<u>696.428</u>

GÆLD

Kreditorer	137.905
Skyldige feriepenge	1.007
Skyldig kildeskat	3.248
Skyldige omkostninger	<u>124.909</u>
KORTFRISTET GÆLD IALT	<u>267.069</u>
PASSIVER IALT	<u>963.497</u>

Styrelsens erklæring

Nærværende årsregnskab indeholder efter vor opfattelse alle relevante oplysninger, herunder alle aktiver og passiver.

Aabenraa, den 25/4 1995.

Lars N. Henningsen

Hans Schultz Hansen

Inge Adriansen

Henning Mathiesen

Erklæring fra kritisk revision

Foranstående årsregnskab har vi revideret.

Vor revision har ikke givet anledning til bemærkninger.

Aabenraa, den 14/2 1995

Julius Beier

Frede Rudolph

Revisionspåtegning og revisionsberetning

Vi har revideret foranstående årsregnskab for året 1994 for Historisk Samfund.

Revisionen er udført i overensstemmelse med almindeligt anerkendte revisionsprincipper og har omfattet de revisionshandlinger, som vi har anset for nødvendige.

Årsregnskabet er aflagt i overensstemmelse med lovgivningens og vedtægternes krav til regnskabsaflæggelse.

Årsregnskabet giver efter vor opfattelse et retvisende billede af selskabets aktiver og passiver, den økonomiske stilling samt resultatet.

Aabenraa, den 8. februar 1995

REVISIONSCENTRET A/S, AABENRAA

Julius Beier

registreret revisor F.R.R.

Forfatterliste

Taler:

Hendes Majestæt Dronning Margrethe.

Jens Sejr Andersen, redaktør, Søndre Villavej 35, 7100 Vejle.

Niels Henrik Arendt, domprovst, Præstegade 20, 6100 Haderslev.

H. P. Clausen, professor, MF, Hørhaven 75A, 8270 Højbjerg.

Jørgen From, borgmester, Rådhuset, 6070 Christiansfeld.

Hans Heinrich Hansen, dyrlæge, formand for BDN, Fredeshøj 3, Hejsager, 6100 Haderslev.

Lars N. Henningsen, arkivar, dr. phil., Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa.

Ole Vig Jensen, undervisningsminister, Undervisningsministeret.

Vincent Lind, fhv. biskop, Glamsbjergvænget 8, 5230 Odense M.

Ole Perch Nielsen, stiftamtmand, Brundlund Slot, 6200 Aabenraa.

Kresten Philipsen, amtsborgmester, Amtsgården, 6200 Aabenraa.

Poul Nyrup Rasmussen, statsminister, Statsministeriet.

Lorenz Rerup, professor, generalkonsul, Nordergraben 19, 24937 Flensborg.

Heinrich Schultz, skoleleder, formand for SSF, Tønninger Str. 29, 25836 Garding.

Artikler og anmeldelser:

Dan H. Andersen, Istituto Universitario Europeo, Firenze.

Steen Wulff Andersen, museumsinspektør, Trelleborg-Museet, 4200 Slagelse.

Helle Askgård, lektor, Christianehøj 192, 2860 Søborg.

Henrik Becker-Christensen, direktør, dr. phil., Institut for Grænseregionsforskning, Persillegade 6, 6200 Aabenraa.

Birgitte Dedenroth-Schou, stadsarkivar, Kolding Stadsarkiv, Staldgården, 6000 Kolding.

Hans Schultz Hansen, arkivar, lic. phil., Landsarkivet, 6200 Aabenraa.

Jens-Peter Hansen, cand. jur., Tøndervej 261, 6200 Aabenraa.

Erik Haugbølle, fhv. kommunaldirektør, Callesensgade 4, 6200 Aabenraa.

Per Ingesman, universitetslektor, Institut for Kirkekundskab, Aarhus Universitet, 8000 Århus Universitet.

Erik Jessen, fhv. amtsborgmester, Teglholt 21, 6200 Aabenraa.

Marie C. Jessen, pensionist, Vikingvej 2, 6330 Padborg.

Birgit Kaiser, mag. art., Teglværksvej 60, 3460 Birkerød.

Michael Klos, adjunkt, Musvågevej 10,5, 8210 Århus V.

- N. H. Kragh-Nielsen, fhv. overbibliotekar, Præstegårdsallé 4, Sdr. Hygum, 6630 Rødding.
- Henrik Skov Kristensen, museumsinspektør, Museet for Frøslevlejren, 6330 Padborg.
- Carsten Müller-Boysen, arkivar, dr. phil., Landesarchiv Schleswig-Holstein, 24837 Schleswig.
- Magda Nyberg, lektor, Skovbuen 56, 2650 Hvidovre.
- Erik Nørr, arkivar, dr. phil., Købmandsgården 2, 4130 Viby Sj.
- Finn Stendal Pedersen, universitetslektor, Center for Historie, Odense Universitet, 5230 Odense M.
- Karl Peder Pedersen, universitetslektor, Holsteinsgade 50,4 tv., 2100 København Ø.
- Bjørn Poulsen, arkivar, dr. phil., Landsarkivet, 6200 Aabenraa.
- Johann Runge, bibliotekslektor, dr. phil., Studiefdelingen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Norderstraße 59, 24939 Flensburg.
- Emil Schrøder, fhv. lærer, Stadtweg 84, 24837 Schleswig.
- Henrik Stevnsborg, universitetslektor, dr. phil., Det Retsvidenskabelige Institut, Københavns Universitet, Studiestræde 6, 1455 København K.
- H. E. Sørensen, lærer, museumsleder, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk.
- Hans H. Worsøe, landsarkivar, Landsarkivet, 6200 Aabenraa.

Historisk Samfund for Sønderjyllands styrelse

Styrelse:

Formand: arkivar, dr.phil. Lars N.Henningsen, Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg

Næstformand: arkivar, lic.phil. Hans Schultz Hansen, Ærholm 29, 6200 Aabenraa

Sekretær: ubesat

Kasserer: regnskabschef Henning Mathiesen, Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg

Styrelsesmedlemmer iøvrigt:

museumsinspektør Inge Adriansen, Kyshøj 24, Høruphav, 6470 Sydals

direktør, dr.phil. Henrik Becker-Christensen, Karpedam 12, 6200 Aabenraa

højskolelærer Elsemarie Dam-Jensen, Jernbanevej 11, 6240 Løgumkloster

lokalhistorisk konsulent Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 5200 Aabenraa

overbibliotekar Niels H. Kragh-Nielsen, Præstegårdsallé 4, Sdr. Hygum, 6630 Rødding

museumsinspektør Lennart S. Madsen, Haderslev Museum, 6100 Haderslev

stiftamtmand O.Perch Nielsen, Brundlund Slot 1, 6200 Aabenraa

arkivar, dr.phil. Bjørn Poulsen, Toosbøyst. 33, D-24939, Flensborg

landsarkivar Hans H. Worsøe, Tækkerløkke 34a, 6200 Aabenraa

Amtsudvalgsformænd

overlærer Hans H. Bang, Padborgvej 27, Bov, 6330 Padborg

ingeniør Paul Rathje, Midtkobbel 22, 6440 Augustenborg

skolekonsulent Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, Starup, 6100 Haderslev

overlærer Peter Madsen, Vænget 17a, 6240 Løgumkloster

bibliotekar Jesper Bolund Nielsen, Hafengang 8, D-24837 Slesvig

Sekretariat og ekspedition:

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83

åbningstid: ma.-to. kl. 9-14

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger: Lars N. Henningsen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, tlf. 004946186970

Sønderjysk Månedsskrift: Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74625860

Skriftrække: Hans Schultz Hansen, Landsarkivet, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74625858

Amtskredsudvalg:*Haderslev amtskreds*

Karl Erik Olesen (formand)
Starup Kirkevej 25, Starup
6100 Haderslev
74525420

Asger Gyldenkærne (sekretær)
Hjerndrupvej 112, Hjerndrup
6070 Christiansfeld
74561733

Kirsten Fynbo (kasserer)
Rugtoften 43, Skodborg
6630 Rødding
74848148

Svend Fink
Stubbum Landevej 60, Stubbum
6070 Christiansfeld
74561193

Laurits Lund
Hovedgaden 104, Over Jerstal
6500 Vojens
74547345

Holger Bonde
Lysmosen 34, Marstrup
6100 Haderslev
74575274

Aabenraa amtskreds

Hans Henrik Bang (formand)
Padborgvej 27, Bov
6330 Padborg
74671618

Peter M. Petersen (kasserer)
Vestervang 3, Kliplev
6200 Aabenraa
74687688

Erling Madsen (sekretær)
Sandskærvej 582, Løjt
6200 Aabenraa
74617804

Svend Agertoft
Vibevej 3, Varnæs
6200 Aabenraa
74680194

Inger Jørgensen
Nederbyvej 23, Hokkerup
6340 Kruså
74608361

Sønderborg amtskreds

Paul Rathje (formand)
Midtkobbel 22
6440 Augustenborg
74472169

Jørgen Wangel (kasserer)
Mosevang 29, Ulkebøl
6400 Sønderborg
74427533

Anne-Dorthe Overgaard (sekretær)
Snogbækvej 25, Ø.Snogbæk
6400 Sønderborg
74469853

Henning Mathiesen
Poppelhegnet 6
6400 Sønderborg
74429216

Briks Iversen
Snogbækvej 7, Baså
6400 Sønderborg
74487651

Tønder amtskreds

Peter Madsen (formand)
Vænget 17a
6240 Løgumkloster
74743740

Ingolf Haase (næstformand)
Slotsgaden 28, Møgeltønder
6270 Tønder
74738569

Bertel Steffensen (kasserer)
Nygade 20
6780 Skærbæk
74751208

Ellen Jepsen
Kærvej 6b, Jejsing
6270 Tønder
74734222

Else Nissen
Storegade 22
6261 Bredebro
74710118

Sydslesvigs amtskreds
Jesper Bolund Nielsen (formand)
Hafengang 8,
D-24837 Schleswig
0462125509

Carsten Reyhé (sekretær)
Winningmay 5
D-24882 Füsing-Schaalby
04622671

Marie Møller (kasserer)
Norder Allee 3A
D-24939 Flensburg
046156446

Anders Schaltz Andersen
Osterwung 5
D-25856 Hattstedt
04846590

Jørgen Kühl
Danevirkegården
Ochsenweg 5
D-24867 Dannewerk
0462137814

